TURUN
YLIOPISTO
UNIVERSITY
OF TURKU

HILJAINEN KÄÄNNE

– Suomen ulkopolitiikan ja ulkopoliittisen päätöksenteon murrokset vuosina 1982–1992

Juho Ovaska

TURUN YLIOPISTON JULKAISUJA – ANNALES UNIVERSITATIS TURKUENSIS
SARJA – SER. B OSA – TOM 604 | HUMANIORA | TURKU 2023

Turun yliopisto

Yhteiskuntatieteellinen tiedekunta
Filosofian, poliittisen historian ja valtio-opin laitos
Poliittinen historia
Yhteiskunta- ja käyttäytymistieteiden tohtoriohjelma

Työn ohjaajat

Apulaisprofessori Markku Jokisipilä
Turun yliopisto

Professori Louis Clerc
Turun yliopisto

Tarkastajat

Professori Jussi Hanhimäki
The Graduate Institute of International and Development Studies

Professori Juhana Aunesluoma
Helsingin yliopisto

Vastaväittäjä

Professori Juhana Aunesluoma
Helsingin yliopisto

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck-järjestelmällä.

ISBN 978-951-29-9139-6 (Painettu)
ISSN 0082-6987 (Painettu)
ISSN 2343-3191 (Sähköinen)
Painosalama, Turku, Suomi 2023

TURUN YLIOPISTO
Yhteiskuntatieteellinen tiedekunta
Filosofian, poliittisen historian ja valtio-opin laitos
Poliittinen historia
JUHO OVASKA: Hiljainen käänne – Suomen ulkopolitiikan ja ulkopoliittisen päätöksenteon murrokset vuosina 1982–1992
Väitöskirja, 550 s.
Yhteiskunta- ja käyttäytymistieteiden tohtoriohjelma
Kesäkuu 2022

TIIVISTELMÄ

Tutkimus osoittaa Suomen ulkopolitiikassa ja ulkopoliittisissa päätöksentekorakenteissa tapahtuneita murroksia vuosina 1982–1992. Tutkimus kattaa Suomen ulkopolitiikan Mauno Koiviston presidenttikauden alusta kevääseen 1992, jolloin Suomi haki Euroopan yhteisön jäseneksi. Tuona aikana Suomen ulkopolitiikassa tapahtui hiljainen käänne, joka koski sekä ulkopolitiikkaa että ulkopoliittista päätöksentekojärjestelmää.

Urho Kekkosen eroaminen tasavallan presidentin virasta syksyllä 1981 edusti aikalaisille yhden ajanjakson päätöstä. Muutospaineista huolimatta tasavallan presidentiksi valittu Mauno Koivisto jatkoi edeltäjänsä ulkopoliittista linjaa. Suomen kansainvälistä asemaa ja ulkopolitiikan johtamista määritti ennen kaikkea suhde Neuvostoliittoon. Vuodet 1982–1985 olivat Suomen ulkopolitiikassa jatkuvuuden osoittamista.

Vähittäinen irtautuminen Suomen perinteisestä ulkopolitiikasta tapahtui vuodesta 1984 alkaen. Puolueettomuuspolitiikan mukaiselta keskitieltä kurssi alkoi kääntyä kohti länttä vahvistamalla institutionaalisia sidoksia. Sitoutuminen länteen ja länsieurooppalaisiin monenkeskisiin järjestöihin muutti Suomen ulkopolitiikkaa 1980-luvun puolivälistä lähtien. Vuodet 1984–1989 olivat hiljaisen käänteen vuosia.

Kaksinapaisen kansainvälisen järjestyksen murentuminen 1980- ja 90-lukujen taitteessa muutti Suomen kansainvälistä asemaa. Suomi tulkitsi puolueettomuuspolitiikan sisällön uudelleen ja haki keväällä 1992 Euroopan yhteisön jäsenyyttä.

Ulkopoliittisen linjamuutoksen ohella Suomen ulkopoliittisen päätöksentekojärjestelmän rakenteet muovautuivat vuosien 1982–1992 aikana merkittävästi. Valtioneuvoston roolin vahvistuminen lisäsi ulkopoliittisen päätöksenteon parlamentaarista ulottuvuutta. Lisäksi suomalaisten puolueiden suora yhteydenpito Neuvostoliittoon normalisoitui. Toisen maailmansodan jälkeen kehittyneet suorat puoluesuhteet menettivät ulkopoliittista merkitystä puolueiden tullessa edustetuksi ulkopoliittisessa päätöksenteossa parlamentaaristen periaatteiden mukaisesti. Suomen nopea sopeutuminen muuttuneeseen kansainväliseen järjestykseen 1990-luvun alussa osoitti Suomen olevan osa kollektiivista länttä.

ASIASANAT: Euroopan unioni, historia, kansainväliset suhteet, kylmä sota, Mauno Koivisto, Neuvostoliitto, ulkoministeriö, ulkopolitiikka, Urho Kekkonen, Suomi, tasavallan presidentti, Venäjä, YYA-sopimus, 1980-luku, 1990-luku.

UNIVERSITY OF TURKU
Faculty of Social Sciences
Department of Philosophy, Contemporary History and Political Science
Contemporary History
JUHO OVASKA: Subtle Change – Period of Transitions in Finnish Foreign Policy and Foreign Policy Decision-making 1982–1992
Doctoral Dissertation, 550 pp.
Doctoral Programme of Social and Behavioural Sciences
June 2022

ABSTRACT

The dissertation examines the changes in Finnish foreign policy and decision-making structures between 1982 and 1992. The dissertation examines Finnish foreign policy from the beginning of Mauno Koivisto's presidency until the spring of 1992, when Finland applied to join the European Community. During that period, a substantial change took place in Finnish foreign policy, affecting both the foreign policy and the foreign policy decision-making system.

The resignation of Urho Kekkonen from the office of President of the Republic in the autumn of 1981 marked the end of an era. Mauno Koivisto, who was elected to the presidency of the republic, continued his predecessor's foreign policy line. Finland's international position and foreign policy were primarily determined by its relationship with the Soviet Union. The years 1982–1985 exhibited continuity in Finnish foreign policy.

From 1984 onwards, a gradual departure from Finland's traditional foreign policy took place. As a result, the focus of Finnish foreign policy was slowly expanded. Gradually, the course began to shift from neutrality to strengthening institutional ties towards the West. From the mid-1980s onwards, Finland's foreign policy changed due to its commitment to the West and Western European multilateral organizations. During the years 1984–1989, there was a subtle change.

Finland's international position was altered when the bipolar international order collapsed at the turn of the 1980s and 1990s. Finland revised the concept of neutrality and applied for membership in the European Community.

Along with the change in foreign policy lines, new elements were added to the Finnish foreign policy decision-making system. The strengthening of the government's role added a parliamentary dimension to it. Furthermore, parties became involved in the foreign policy decision-making system accordance with parliamentary principles. Finland's quick adaptation to the new international order in the early 1990s showed that it was part of the collective West.

KEYWORDS: Cold War, EC, EEC, European Union, FCMA-treaty, Finland, foreign policy, history, international relations, ministry of foreign affairs, president, Russia, Soviet Union, 1980s, 1990s

Kiitokset

Neljän vuoden tutkimustyö on loppusuoralla ja on aika kirjoittaa viimeisiä rivejä. Käsillä olevan akateemisen tutkimuksen tekemiselle tarvittavat puitteet on tarjonnut poliittisen historian oppiaine Turun yliopiston yhteiskuntatieteellisessä tiedekunnassa. Tutkimus on tehty tiedekunnan tutkijakoulun rahoituksella, joka on mahdollistanut neljän vuoden täysipäiväisen tutkimustyön tekemisen. Ulkoisten puitteiden osalta kiitos kuluneista vuosista kuuluu näille yksiköille sekä yliopiston hallinnolle ja tukipalveluille. Ilman tarvittavia puitteita työ tuskin olisi valmistunut tavoiteajassa.

Historiantutkijalle arkistot ja kirjastot ovat olennainen osa tutkimusinfrastruktuuria. Lähdeluettelossa on eritelty kaikki tässä tutkimuksessa käytetyt arkistot, mutta varmasti eniten vaivaa olen tuottanut Kansallisarkiston ja ulkoministeriön arkiston henkilökunnalle. Teille haluan osoittaa erityiskiitokset työstänne ja palvelualttiudestanne, joka mahdollistaa alkuperäisaineistoiden sujuvan tutkimuskäytön.

Poliittisen historian oppiaineessa työskentelevät kollegat, esimiehet ja ohjaajat ovat kannustaneet ja rohkaisseet tutkimuksessa eteenpäin. Esimiesten ja ohjaajien osoittama tuki ja varaukseton luottamus ovat erityisen arvokkaita tutkijan työssä, joka edellyttää itsenäistä ja oma-aloitteista työskentelyotetta. Louis Clerc, Markku Jokisipilä ja Tiina Lintunen ovat hoitaneet osaltaan näitä tehtäviä. Jokisipilän kannustus ja rohkaisu sekä ohjauskeskustelut ovat inspiroineet erityisesti tutkimustyön loppuvaiheissa – kiitos Markku!

Kollegiaalisesta tuesta ja kannustuksesta kiitän sekä oppiaineemme muuta tutkijakuntaa että kollegoita laajemminkin akateemisessa yhteisössä. Aiemmin mainittujen lisäksi kommentteja, palautetta, käytännön apua, ideoita työhön, lähdeaineistoihin sekä laajemminkin akateemiseen elämään ja tutkimukseen ovat antaneet eri yhteyksissä, kuten konferensseissa, seminaareissa, kahvihuoneessa ja laitoksen käytäväkeskusteluissa: Anders Blom, Kimmo Elo, Tapio Enberg, Niko Hatakka, Laura Ipatti, Jenni Karimäki, Virpi Kivioja, Olli Kleemola, Pia Koivunen, Mikko Leino, Mona Mannevuo, Rauli Mickelsson, Ville Okkonen, Annu Perälä, Jukka Pesu, Johanna Rainio-Niemi, Juha-Matti Ritvanen, Timo Soikkanen, Ville Soimetsä, Mika Suonpää, Vesa Vares, Matti Välimäki, Juho Wilska, Maiju Wuokko.... Kiitos kaikille ja anteeksi niiltä, joita en ole muistanut nimetä!

Kuluneisiin vuosiin on sisältynyt monia ennakoimattomia asioita. Merkittävimmällä tavalla tutkimustyötä on haitannut parin vuoden ajan maailmaanlaajuinen vitsaus, jonka vuoksi monia tutkimustyöhön liittyneitä suunnitelmia täytyi karsia. Erityisesti arkistomatkoja ulkomaisiin arkistoihin jäi tekemättä. Olosuhteiden pakosta täytyi tyytyä vähempään. Suomen Akatemian liikkuvuusavustus Venäjälle oli mahdollista hyödyntää vain osittain. Arvokasta institutionaalista tukea matkalle antoivat Kansallisarkiston pääjohtaja Jussi Nuorteva ja kehittämispäällikkö, professori Dmitri Frolov. Kiitos molemmille! Turun yliopistosäätiön matka-apuraha mahdollisti arkistomatkan Lontooseen. Tuon matkan anti oli tutkimuksen kannalta korvaamatonta. Kiitokset myös siitä!

Väittelijän kannalta ratkaisevia ovat luonnollisesti esitarkastajien lausunnot. Kiitos Juhana Aunesluoma ja Jussi Hanhimäki! Teidän palautteenne antoi pontta työn viimeistelyyn ja hiontaan vielä loppumetreillä.

Elämään on kuluneiden vuosien aikana mahtunut paljon myös kaikenlaista muuta, missä läheiset, perhe ja ystävät ovat omalta osaltaan kulkeneet rinnallani – kiitos kaikille! Lopulta kiitos elämän jokaisesta päivästä kuuluu Jumalalle.

Huhtikuussa 2023
Juho Ovaska

I. Sisällys

Kiitokset **5**

I. Sisällys **7**

II. Tutkimuksen lähtökohdat **11**

1 Keskeinen problematiikka ja tutkimuskysymykset **12**
1.1 Tutkimusmenetelmä ja teoreettisia näkökulmia 21
1.2 Kylmä sota ja Kekkosen jälkeinen aika historiallisessa tulkintakehyksessä 33

III. Matalalla profiililla 1981–1985 ..... **49**

2 Presidentinvaalit ulkopolitiikan varjossa – syksy 1981 ..... **50**
2.1 Emissaarit liikkeellä 53
2.2 Ylivoimainen ehdokas 72

3 ”Mikään ei tule muuttumaan” **86**
3.1 Odotukset vallanvaihdon jälkeen 89
3.2 Vakuutus idänsuhteiden jatkuvuudesta 101
3.3 Pohjoismaat tasapainottavat naapurisuhteita 116
3.4 Joustava tulkinta Pariisin rauhansopimuksesta 126

4 Ulkopolitiikan työnjako **136**
4.1 Puolueiden rooli ulkopolitiikassa 137
4.2 Eduskuntavaalit 1983 – heijastumia ulkopolitiikkaan 147
4.3 SKP:n katoaminen ulkopolitiikan näyttämöltä 160

5 Koivisto kansainvälisellä näyttämöllä **173**
5.1 Sodan pelkoa ja katkos vuoropuhelussa 177
5.2 Länsisidokset idänsuhteiden vastapainona 197
5.3 Välittäjyys ja kirjediplomatia ulkopolitiikan työkaluina 210

6 Ulkopolitiikan johto Koiviston käsiin **230**

IV. Hiljainen käänne ja uusia avauksia – vuodet 1984–1989 ..... **239**

7 Länsi-integraatio ja Itä-Aasian vetovoima **240**
7.1 Talous ja teknologia vetävät Eurooppaan 242

7.2 Kivinen tie EFTA:n täysjäsenyyteen 250
7.3 Itä-Aasian painoarvo kasvaa 267

8 Liennytys kasvattaa liikkumavaraa 280
8.1 Sidokset itään hapertuvat 286
8.2 Sinipuna yllättää 304
8.3 Väyrynen haastaa Koiviston 311

9 Teknologia ja kauppa osana ulkopolitiikkaa 320
9.1 Černobylin katastrofin hoito presidentin käsissä 321
9.2 Rauma-Repola tunnetaan Valkoisessa talossa 328
9.3 Idänkaupan kriisi ja tasapainopyrkimykset 343

10 Reaktiivista ulkopolitiikkaa 353

V. Järjestelmämurros – vuodet 1988–1992 359

11 Vastakkainasettelun aika on ohi 360
11.1 Kiina ulkopoliittisten periaatteiden mittarina 363
11.2 Toinen itsenäisyysjulistus 371
11.3 Hyviä palveluksia muuttuvassa maailmassa 386
11.4 Itä-Eurooppa liikkeessä – sumea tilannekuva 397
11.5 Idänkortin inflaatio 426

12 Veri vetää länteen – sopimukset itään 431
12.1 Länsi-Euroopan integraatiota painottomuuden tilassa – Euroopan talousalue ja Suomi 432
12.2 Taistelu sopimustulkinnoista 459
12.3 Marssi Euroopan yhteisöihin – puolueettomuuden ja EY-jäsenyyden yhteensovittaminen 475

VI. Ulkopolitiikan kurssimuutos 1981–1992 506

13 Suomen ulkopolitiikan murrosvuodet 507
13.1 Koskiveneestä surffilaudalle – Suomen ulkopolitiikan laadulliset muutokset 511
13.2 Ulkopoliittisen päätöksentekokulttuurin muutos 520

Lähteet 528

Kuvioluettelo

Kuvio 1. Puolueettomuuden tasot Suomen puolueettomuuspolitiikassa 501

Tutkimuksessa käytetään venäjän kielen translitteroinnissa kansainvälisen ISO 9-standardin mukaista tieteellistä translitteraatiota.[1] Standardi mahdollistaa yksiselitteisen translitteroinnin ja translitteroidun tekstin palauttamisen alkukieleen. Poikkeuksena standardista ovat viitemerkinnät ja ne kohdat, joissa siteerataan suoraan lähdettä. Sitaateissa käytetään alkuperäisen lähteen mukaista kirjoitusasua ja viitteissä käytetään sitä kirjoitusasua, jota on käytetty viitattavan teoksen tekijänimenä.

[1] Tieteellinen translitteraatio poikkeaa muista yleisimmin käytetyistä translitteraatiotavoista muun muassa seuraavissa merkeissä. Suluissa on yleisimpiä ei-tieteellisiä translitteraatiovariantteja. Ж =Ž (ZH); Ц =C (TS); Ч =Č (TŠ, TSH, CH); Ш =Š (SH); Щ =Ŝ (STS, ŠTŠ); Й =J (II); Ъ =’’ (EI YLEENSÄ MERKITÄ); Ь =’ (EI YLEENSÄ MERKITÄ); Э =É (E); Ю =Û (JU, YU); Я =Â (JA, YA); Ё =Ë (JO, O, E).

II. Tutkimuksen lähtökohdat

”Finnish foreign politics are a microscope.”

- Suurlähettiläs A.C. Stuartin jäähyväisraportti 13.12.1982[2]

”Suomessa ulkopolitiikalla tarkoitetaan usein lähinnä suhteiden hoitamista Neuvostoliittoon.”

- Tasavallan presidentti Mauno Koivisto 16.10.1984[3]

”Ulkopolitiikka ei ole itsetarkoitus, se on väline, joka mahdollistaa omistautumisen taloudellisiin, sosiaalisiin, sivistyksellisiin ym. kansallisiin tehtäviin.”

- Valtiosihteeri Matti Tuovinen 20.1.1982[4]

2 Farewell to Finland and diplomatic service. Diplomatic report No. 19/83. 13 December 1982. FCO 160/218/19, UKNA.

3 Mauno Koiviston muistiinpano keskustelusta Erich Honeckerin kanssa 16.10.1984 klo 14:30. MKA, kansio 28, KA.

4 Matti Tuovisen päiväkirja 20.1.1982. MTA, kansio 3, KA.

1 Keskeinen problematiikka ja tutkimuskysymykset

Edellä lainatut Ison-Britannian Helsingin-suurlähettilään, tasavallan presidentti Mauno Koiviston ja ulkoministeriön valtiosihteeri Matti Tuovisen luonnehdinnat ovat kaikki ulkopolitiikasta esitettyjä määritelmiä. Ne osoittavat vaihtelevia käsityksiä ilmiöstä, jota kutsutaan ulkopolitiikaksi.

Kahta ensimmäistä luonnehdintaa yhdistää tilannesidonnaisuus. Niissä puhutaan Suomen ulkopolitiikasta määrättynä hetkenä. Brittisuurlähettiläs katsoi Suomen ulkopolitiikan olevan jotakin ilmeisen rajoittunutta ja pienimuotoista, joka keskittyi rajallisiin kiinnostuksen kohteisiin. Presidentti Koivisto puolestaan nimesi kiinnostuksen kohteeksi lähinnä neuvostosuhteet. Osallistumisesta muuhun kansainväliseen politiikkaan tulisi puhua erikseen.[5]

Valtiosihteeri Tuovinen luonnehti ulkopolitiikkaa yleisesti ilmiöksi, jonka avulla oli mahdollista keskittyä muihin kansallisiin tehtäviin. Ulkopolitiikkaa hoidetaan, jotta muilla osa-alueilla olisi enemmän toimintavapautta. Ajatus toimintavapaudesta ja muiden tehtävien mahdollistamisesta voidaan kiteyttää kansalliseksi eduksi.

Perinteisesti ulkopolitiikan keskeisimmäksi toimijaksi on nähty valtiot. Christopher Hill määrittelee ulkopolitiikan lyhyesti: Itsenäisen toimijan, yleensä valtion, kansainvälisissä suhteissa harjoittamien virallisten ulkoisten yhteyksien kokonaisuus. Tämän kokonaisuuden tarkoituksena on eri tavoin pyrkiä edistämään kansallista etua. Kansallisen edun edistäminen on ennen muuta valtioiden johtavassa asemassa olevien tai muiden virallisten edustajien tehtävä, joka on suunnattu suvereenin valtion ulkopuolisia toimijoita kohtaan sillä tarkoituksella, että kohteeseen vaikutetaan toimijan toivomalla tavalla.[6] Kansallisen edun -argumentti on kuitenkin

5 Mauno Koiviston muistiinpano keskustelusta Erich Honeckerin kanssa 16.10.1984 klo 14:30. MKA, kansio 28, KA; Pär Stenbäck on esittänyt vastaavantyyppisen luonnehdinnan: joidenkin mukaan käsitys ulkopolitiikasta oli yksi sana – Moskova. Stenbäck 2009, 308.

6 Hill 2003, 3–5, 37–46, 285–289; ks. Meres-Wuori 2008, 11; Adler-Nissen 2015, 287–290; Forsberg – Vaahtoranta 1993, 11–14.

hyvin väljä ja sen edistämistä voi tapahtua varsin erilaisin muodoin ja myös ilman virallisten tai johtavien tahojen aktiivisuutta.[7]

Tämän tutkimuksen lähtökohtana ulkopolitiikan historian tutkimukseen on näkökulma, jossa ensisijaisena tutkimuskohteena on kansallisvaltio nimeltään Suomi ja sen edustajat kansainvälisissä yhteyksissä. Olen valinnut kansallisvaltionäkökulman, koska nähdäkseni se tavoittaa osuvimmin aikalaistoimijoiden tavan jäsentää maailmaa, ja sen avulla on mahdollista eritellä tutkimuksen kohteena olevia tutkimuskysymyksiä relevanteimmalla lähestymistavalla. Tutkimus ei kuitenkaan rajoitu ylimpien valtioelinten ja ulkoasiainhallinnon näkökulmaan, vaan huomioi näkökulmia ja selittäviä tekijöitä esimerkiksi henkilöhistoriallisista, sisä- ja puoluepoliittisista tai taloudellisista toimista osana ulkopolitiikaksi kutsuttavaa ilmiötä.

Yhden tutkimuksen rajallisista mahdollisuuksista johtuen näkökulmaa on kuitenkin rajattava. Tutkimus keskittyy ensisijaisesti ulkopoliittisten päättäjien ympäristöön. Työn lopulliseen konstruktioon valikoitunut aiheiden kirjo kuvastaa niitä asioita, joiden voi väittää edustavan jotakin oleellista Suomen ulkopolitiikasta ja ulkopoliittisesta päätöksenteosta tietyssä historiallisessa kontekstissa, ja jotka auttavat ymmärtämään Suomen asemaa osana kansainvälistä yhteisöä.

Valtiosäännön mukaisesti ulkopolitiikan ja ulkopoliittisen päätöksenteon tärkein yksittäinen vallankäyttäjä ja toimija Suomessa on tasavallan presidentti. Kun tutkimuskohteena on Suomen ulkopolitiikka ja ulkopoliittinen päätöksenteko, on looginen valinta soveltaa tutkimuksessa näkökulmaa, jota voi luonnehtia presidentin työpöydän näkökulmaksi.

Presidentin työpöytä oli se taso, jossa tehtiin merkittävimmät ulkopoliittiset päätökset. Siellä yhdistyi myös eri asioihin liittyvä kokonaisharkinta. Yksittäisiä asioita hoitaneet virkamiehet ja ministerit raportoivat ja tekivät ehdotuksia tietojensa pohjalta, mutta presidentillä saattoi olla käsissään samanaikaisesti toisistaan riippumattomia merkittäviä päätöksiä, joilla oli vaikutusta kokonaisharkintaan. Samalla presidentin ratkaistavaksi päätyneissä asioissa oli kyse aina jollain tapaa poliittisista päätöksistä. Käsittelytaso erotti ne rutiineista ja hallinnosta. Edellä kuvatusta näkökulmasta käsin tarkastellaan varsinaisia tutkimuskysymyksiä.

Tutkimuksen tehtävänasettelu on kaksiosainen. **Päätutkimuskysymyksiä ovat:** Kuinka Suomen ulkopolitiikka muuttui vuosina 1982–1992? Mitkä tekijät ulkopolitiikkaan ja sen muutokseen vaikuttivat ja miksi? Tutkimuskysymyksiin vastaamiseksi tutkitaan muun muassa, millainen tilannekuva Suomen ulkopoliittisilla päättäjillä oli eri tilanteissa, millaisia ajatuksia ja ulkopoliittisia puheenvuoroja tehtävistä ulkopoliittisista päätöksistä esitettiin ja millaisia toimintavaihtoehtoja eri tilanteissa harkittiin ja miksi.

7 Hudson 2014, 101; ks. Meres-Wuori 2008, 11; Meres-Wuori 1990, 15–17.

Varsinaisen tapahtumahistorian ja ulkopoliittisten päätösten tutkimisen rinnalla tutkitaan sitä, kuinka ulkopoliittinen päätöksenteko ja toimintakulttuuri muuttuivat vuosina 1982–1992. **Ulkopoliittisten päätöksentekorakenteiden** osalta tämä tarkoittaa muun muassa seuraavia kysymyksiä: kuinka ulkopoliittinen valmistelu- ja päätöksentekojärjestelmä toimi Mauno Koiviston presidenttikaudella? Millaisia muutoksia ulkopoliittisessa vallankäytössä tapahtui vuosina 1982–1992? Kuinka sisä- ja ulkopoliittisen päätöksenteon välinen vuorovaikutus muuttui tutkimusajanjaksolla?

Kiinteä vuorovaikutus- ja riippuvuussuhde päätöksenteon ja sitä valmistelevien ja toimeenpanevien toimijoiden välillä asettaa omat reunaehtonsa ulkopoliittisille päätöksentekijöille. Ulkopolitiikalla on kiinteä suhde ulkoasiainhallintoon ja sen virkakuntaan, joka toimii vuorovaikutuksessa poliittisten päättäjien kanssa. Ulkopoliittisen toimintakulttuurin, päätöksentekojärjestelmän ja -rakenteiden tutkiminen on osa ulkopolitiikan tutkimusta.[8]

Konkreettisimmin ulkopoliittinen päätöksenteko on jäljitettävissä tasavallan presidentin muodolliseen päätökseen valtioneuvostossa, mutta poliittisten realiteettien kannalta oleellisempaa ja usein tutkimuksellisesti relevantimpaa on tutkia muodollista päätöksentekohetkeä edeltäneen, kuukausia tai jopa vuosia kestäneen, valmistelu- ja harkinta-ajan poliittisia tapahtumia ja keskusteluita.

Ulkopoliittisilla päätöksillä tarkoitetaan tässä tutkimuksessa myös muodollisen pöytäkirjapäätöksen ulkopuolella olevia tilanteita, joissa ulkopoliittinen johto reagoi tai otti kantaa asioihin. Muodollisen päätöksenteon ohella reagointi on esimerkiksi osallistumista tapaamisiin, vierailuja, poliittisia neuvotteluita, kirjeenvaihtoa ja lausuntojen tai haastatteluiden antamista.

Tutkimuksessa sovellettava näkökulma liittyy tiiviisti käytettyjen keskeisimpien arkistolähteiden järjestämiseen. Tämä tarkoittaa ennen kaikkea sen aineiston tutkimista, jonka varassa tasavallan presidentti on tehnyt ulkopoliittisia päätöksiä. Työssä keskeisenä primäärilähdeaineistona on Kansallisarkistoon sijoitettu Mauno Koiviston yksityisarkisto. Kyseessä on tämän tutkimuksen kannalta kiinnostavin arkistokokonaisuus.

Historiantutkimuksen perustyökaluna on lähdekritiikki. Yksi lähdekriittisistä kysymyksistä liittyy lähteen tai lähdekokoelman arkistointi- ja säilytysprosessin menneisyyteen. Mistä tutkittava arkistokokoelma on muodostunut ja miksi?[9] Koiviston arkiston hyödyntämiseen liittyy varaumia, joita kokoelman merkittävyyden vuoksi on syytä tuntea ja tiedostaa.

8 Soikkanen 2015, 9–26; Vares 2015, 65–70.
9 Renvall 1983, 129–148, 165–232.

Koiviston yksityiskokoelma on hänen itsensä valikoima laaja keräelmä. Siihen valittu aineisto ei ole aukoton kokonaisuus määrätyssä viranomaistehtävässä tai organisaation toiminnassa syntyneitä asiakirjoja. Se ei ole myöskään kaiken mahdollisen asiakirja-aineiston sisältävä jäämistö, joka olisi luovutettu Kansallisarkistoon säilytettäväksi. Kokoelman yhteismittana on ollut Mauno Koiviston subjektiivinen näkemys.

Edellä kerrottu ei tarkoita, että kokoelma olisi näiden lähdekriittisten huomautusten vuoksi sellaisenaan kyseenalainen. Päinvastoin kokoelma tarjoaa ainutlaatuisen kurkistusaukon arkistonmuodostajan ajatteluun. Sille miksi kokoelmaan on valittu juuri kyseiset asiakirjat, ei ole muita yksiselitteisiä perusteita. Vielä vähemmän on tiedossa se, miksi jotkin asiakirjat eivät ole kokoelmassa, mutta pitkälle meneviä johtopäätöksiä siitäkään ei voi tehdä, koska syitä voi olla lukuisia.

Käytännössä arkisto on järjestetty esimerkiksi ulkopolitiikkaa käsittelevien asiakirjojen osalta kronologisesti eteneväksi kokonaisuudeksi otsikoilla ”ulkopolitiikka, selvityksiä [v. xxxx / kuukaudet]”. Kansioissa on presidentin viranhoidossa syntyneitä muistioita valtionpäämiestapaamisista, kirjeenvaihtoa, ulkoministeriön raportteja, presidentin omia muistiinpanoja, lehtileikkeitä ja niin edelleen. Temaattisten kansioiden sisältö on siis varsin kirjavaa. Niihin sisältyy esimerkiksi yksityiskirjeitä ja lehtileikkeitä, joille on kokoelmassa omatkin säilytyskansionsa. Näin ollen nimenomaan näiden tiettyjen kirjeiden sisällön voi tulkita olleen kokoelmanmuodostajan näkökulmasta erityisen merkityksellisiä. Lisäksi joistakin asiakirjoista käy ilmi, että niiden yhteyteen on tarkoitettu liite, jota ei kuitenkaan ole samassa arkistoyhteydessä.[10]

Merkittävää lisäarvoa kokoelmaan tuovat Koiviston harrastamat keskustelunauhoitukset. Hän dokumentoi keskusteluitaan esimerkiksi pää- ja ulkoministerin kanssa nauhoittamalla niitä. Ulkopoliittisen päätöksenteon dokumentointia silmällä pitäen Koivisto kiinnitti tapaan erityistä huomiota alkuvuodesta 1987 lähtien.[11] Nauhoituksista on arkistossa litteroidut ja osittain selvästi editoidut tekstiversiot muun temaattis-kronologisesti järjestetyn arkistomateriaalin joukossa. Keskustelunauhoitusten autenttisuus on ilmeistä, mutta samaan aikaan on havaittavissa, että kaikista keskusteluista tai nauhoitettujen keskusteluiden sisällöistä ei ole kaikkea arkistoitu. Arkistonmuodostajan tarkoituksenmukaisuusharkinta on syytä panna tässä merkille.

10 Esimerkiksi Fredrik Castrénin kirje Mauno Koivistolle 8.7.1982. MKA, kansio 24, KA.

11 Tasavallan presidentin ja pääministeri Sorsan keskustelu 9.1.1987; Keskustelu pääministeri Sorsan kanssa 16.1.1987. MKA, kansio 33, KA. Koivisto kertoi em. periaatteen soveltamisesta esitellessään Sorsalle nauhuria. Koivisto kehotti pääministeri Ahoa samaan. Esko Aho tv-sarjassa *Hullu vuosi 1991* jakso 1: Neuvostoliitto hajoaa. 44:40–45:12; ks. Vesterinen 1996, 57. Vesterinen kertoo Koiviston käyttäneen nauhoituksia viestien välittämiseksi TPK:n henkilökunnalle.

Edes tällä tavoin syntynyt aineisto ei ole aukoton, eikä sen avulla ole mahdollista vastata kaikkiin kysymyksiin.

Kuvatulla tavoin muodostettuun arkistokokonaisuuteen pohjautuvalla tutkimuksella on ilmeisenä riskinä keskittyä nimenomaan niihin seikkoihin, joita sen muodostaja on pitänyt tärkeänä ja halunnut jättää jälkikäteen saatavilla olevaksi kokonaisuudeksi. Tässä nimenomaisessa tutkimusasetelmassa tilannetta voi pitää myönteisenä, koska merkittävin ulkopoliittinen päätöksentekijä oli tasavallan presidentti, jonka näkemyksillä oli ratkaiseva rooli. Oleellista on kuitenkin tiedostaa, ettei kokonaisuus ole aukoton tai tasapuolinen presidentin työpöydän näkökulmasta. Se ei tavoita kaikkea työpöydän kautta kulkenutta, vaan ainoastaan näkökulman siihen, mitä Mauno Koivisto on itse valinnut arkistoon jätettäväksi.

Tästä syystä yksistään Koiviston arkiston sisällön pohjalta ei voida tutkia kaikkea, mikä oli Suomen ulkopoliittisen johdon näkökulmasta tärkeää, merkityksellistä, poliittisesti mielenkiintoista tai sensitiivistä. Kriittinen huomautus kokoelman muodostumisprosessin kannalta liittyy erityisesti siihen, että arkistonmuodostajan mahdolliset omat mielenkiinnonkohteet, vahvistusvinoumat, intohimot tai preferenssit ovat todennäköisesti vähintään alitajuisesti vaikuttaneet kokoelman sisällön valintaan. Vastaavasti kokoelmasta on voitu tietoisesti karsia merkityksellisiäkin asioita. Näin ollen esityksen rakentaminen yksinomaan Koiviston arkistokokoelman ympärille saattaisi johtaa vastaavien vinoumien toistumiseen lopputuloksessa.

Edellä kerrotun vuoksi lähdeaineistoa on täydennetty muista arkistokokonaisuuksista, joista työpöytänäkökulman täydentämiseksi merkittävin on tasavallan presidentin kanslian III arkisto (TPKA III). Tämä on tasavallan presidentin viranhoidossa muodostunut virka-arkisto ja näin ollen muodostumis- ja järjestelylogiikaltaan yksiselitteisempi ja huomattavasti laajempi kuin presidentin yksityisarkisto. Muita merkittäviä arkistoja ovat ulkoministeriön arkisto, SDP:n puoluearkisto Työväen arkistossa, Suojelupoliisin arkisto ja Kansallisarkiston eräät muut yksityiskokoelmat.

Ulkopoliittisen päätöksenteon kokonaisuuden ymmärtämiseksi on oleellista tietää mahdollisimman täsmällisesti se, mitä tietoja päätöksentekijöillä oli käytettävissään. Ulko- ja turvallisuuspolitiikkaan liittyvien kansallisten etujen suojaamiseksi osa tiedoista on voimakkaasti suojeltua. Suomessa 25 vuoden salassapitoaikaa sovelletaan suurimpaan osaan viranomaisaineistoja, mutta esimerkiksi Suojelupoliisin aineiston salassapitoaika on Suomessa tavallisesti 60 vuotta. Nämä aineistot loistavat poissaolollaan Koiviston yksityisaineiston joukosta.[12]

[12] Urho Kekkosen presidenttikaudella sensitiivistä aineistoa arkistoitiin tasavallan presidentin kansliassa erilleen Tasavallan presidentin adjutantin arkistoon (TPAA). Koiviston aikana adjutantti Juhani Kaskeala sai tehtäväksi järjestellä adjutantuurin arkisto. Kokoelman aineistoa on Koiviston kaudelta ainakin osittain palautettu Suojelupoliisille. Kaskeala 2019, 256–257; Juhani Kaskealan antamat tiedot tekijälle 29.9.2021.

Tiedusteluviranomaisten raporttiaineisto on kuitenkin ollut ulkopoliittisen johdon käytettävissä, joten sen osalta tutkimukseen jää väistämättä aukkoja. Osittain sitä on ollut mahdollista paikata Suojelupoliisin arkistoon saadun tutkimusluvan ansiosta. Lupa ei kuitenkaan ole kattanut presidentille toimitettua ulkomaisilta tiedustelupalveluilta saatua aineistoa. Ulkomaisen tiedusteluaineiston vaikutusta ulkopoliittiseen päätöksentekoon on näin ollen mahdoton arvioida. Voidaan kuitenkin arvioida, että sitä kautta tullut tieto on antanut hyödyllisiä signaaleja presidentille. Esimerkiksi syksyllä 1985 Koivisto kehui Suojelupoliisin päällikön Seppo Tiitisen antamaa yhdysvaltalaisarviota Mihail Gorbačëvista erittäin asiantuntevaksi.[13] Näiden signaalien huomioiminen osana ulkopoliittisia päätöksentekoprosesseja olisi kiinnostavaa, mutta se jää väistämättä myöhemmän tutkimuksen tehtäväksi.

Vastaava aukko kokonaiskuvaan jää tasavallan presidentin rooliin Puolustusvoimien ylipäällikkönä. Hän tapasi Puolustusvoimain komentajan säännöllisesti ja sai tämän kautta tietoa erityisesti turvallisuus- ja puolustuspolitiikasta. Pienen kurkistusaukon tälle puolelle tarjoavat Raimo Heiskasen ja Jaakko Valtasen yksityiskokoelmat. Niiden perusteella muodostuu kuitenkin lähinnä otsikkotasolle jäävä käsitys käydyistä keskusteluista.

Arkistoaineistojen materiaalia on täydennetty myös muutamien haastatteluiden avulla. Näkökulmia ulkopolitiikan johtamiseen avasivat erityisesti keskeisissä rooleissa toimineet ulkoministerit Pär Stenbäck ja Paavo Väyrynen sekä kansliapäällikkö Jaakko Kalelan ja Suojelupoliisin päällikkö Seppo Tiitisen haastattelut. Tekijä on saanut niistä yksityiskohtaisia taustatietoja Mauno Koiviston työ- ja toimintatavoista tasavallan presidenttinä. Haastatteluissa on aina väistämättä muistamiseen ja kertomiseen liittyviä tutkimuksellisia ongelmia, mutta muiden lähdeaineistojen valossa haastattelutietojen kriittinen arviointi ja hyödyntäminen kokonaistulkinnassa on mahdollista. Täydentävinä lähdeaineistoina on käytetty myös 1980-luvun poliittisten toimijoiden muistelmia ja medioiden tuottamaa aineistoa.

Käytettävissä oleva lähdeaineisto on niin laaja, että kaiken aineiston analysoiminen ja auki kirjoittaminen tutkimusraportin muodossa ei ole mielekästä. Tutkimuksellisten valintojen tuloksena syntyy kokonaisuus, jota voidaan kutsua konstruktioiksi, rakennelmaksi. Kyseessä on yksi tulkinta esitettyihin tutkimuskysymyksiin vastaamiseksi tutkimuksessa käytetyn lähdeaineiston perusteella.

Samalla on tunnistettava se, että eri tutkijat saattavat painottaa ja tulkita joitakin asioita toisin, joten esitettävä konstruktio ei suinkaan ole ainoa mahdollinen tulkinta.[14]

13 Presidentti Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelut 28.8. ja 9.9.1985. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA. Tiitinen antoi 28.8. tapaamisessa Koivistolle arvion Gorbačëvin politiikan näkymistä, mitä Koivisto seuraavalla kerralla kommentoi.

14 Kalela Jorma 2018.

Historiantutkimuksen metodologiassa puhutaan usein rekonstruktiosta, jolloin tavoitellaan menneiden tapahtumakulkujen jälleenrakentamista niin, että rekonstruoitu kuvaus tavoittaisi menneen tapahtumahistorian olennaiset piirteet ja muodostuisi vakuuttava kuva menneisyydestä.[15]

Menneisyyden rekonstruktio tuo mieleen suureellisen tutkimustuloksia koskevan esityksen. Yhden yksittäisen tutkimuksen puitteissa on kuitenkin tunnustettava siihen sisältyvä rajallisuus. Se ei ole täydellinen kuvaus edes rajatusta tutkimusaiheesta, vaan kyseessä on aina tutkijan valitsemien rakennuspalikoiden varaan rakentuva esitys todennettavissa olevaan lähdeaineistoon pohjautuvasta evidenssistä ja historiallisen menneisyyden tapahtumista. Menneisyyttä ei kuitenkaan ole mahdollista kuvata täydellisenä kokonaisuutena.[16] Näin ollen konstruktio on perustellumpi käsite ilmaisemaan sitä, että tutkija on tehnyt tietoisia valintoja siitä laajasta aineistokokonaisuudesta, josta on mahdollista valita vain osa tarkemmin analysoitavaksi lopulliseen esitykseen.

Yksittäisen tutkimuksen kannalta keskeinen kriteeri on se, voiko esitettävän kuvauksen avulla vastata uskottavasti tutkimuskysymyksiin. Jotta esitykseen valitut palikat eivät vaikuttaisi vain satunnaisen mielivaltaisesti valituilta yksityiskohdilta, täytyy niitä yhdistää jokin keskinäinen riippuvuus tai merkityksellinen yhteys tutkimuskohteeseen. Tärkein yhdistävä kriteeri on luonnollisesti se, että lähdeaineisto auttaa vastaamaan esitettyyn tutkimuskysymykseen mielekkäällä tavalla. Tässä tapauksessa yksi valintakriteereistä on ollut edellä kuvatun Koiviston yksityiskokoelman hyödyntäminen osana tutkimusprosessia.

Lopulliseen tutkimukseen valikoituneiden ainesten joukosta on sovellettavalla rajauksella jäänyt vähälle huomiolle Suomen kansainvälisen toiminnan kannalta sinänsä huomiota ansaitsevia asiakokonaisuuksia. Syvällistä tarkastelua ei ole ollut mahdollista ulottaa tämän tutkimuksen puitteissa esimerkiksi Suomen YK-politiikkaan tai kehitysyhteistyöhön. Molemmat ovat aiheita, jotka työllistivät suomalaisia diplomaatteja merkittävästi. Samalla ne olivat osa-alueita, joiden kautta Suomen kansainvälistä kuvaa rakennettiin ja ylläpidettiin. Annettuna lähtökohtana tulkinnassa on kuitenkin se, että niiden tavoitteena oli tukea Suomen ulkopolitiikan yleisempiä tavoitteita – kuten puolueettomuuspolitiikkaa ja länsimaisuutta. Lisäksi vaikuttaa siltä, että kehitysyhteistyössä ja YK-asioissa virkamiesten ja asiantuntijoiden rooli oli merkittävä. Vastaavasti näyttää siltä, että ylin ulkopoliittinen johto puuttui näihin asioihin lähinnä yksittäistapauksissa. Myöhemmän tutkimuksen tehtäväksi jää täydentää ja korjata tätä ymmärrystä tarvittavilta osin.

Tehdyissä valinnoissa olen pyrkinyt painottamaan aiempia tulkintoja täydentävää ja monipuolistavaa tietoa uusien lähteiden nojalla. Samalla erilaisten huhujen,

15 Renvall 1983, 233, 283–302; Danielsbacka – Hannikainen – Tepora 2018.
16 Renvall 1983, 68–69; Kalela Jorma 2018.

poliittisten juorujen ja aikalaisaineiston tuottama kuva täydentyy ja monipuolistuu. Historiantutkimuksessa on mahdollista hyödyntää sellaista aineistokokonaisuutta, mikä ei ole ollut sellaisenaan kenenkään aikalaisen saatavilla. Näin ollen on luonnollista, että tehdyt päätökset, arviot ja tulkinnat muuttuvat, vaikka ne olisivat aikanaan perustuneet parhaisiin käytettävissä olleisiin tietoihin. Historiantutkijan on mahdollista myös kuvata useita samanaikaisia tapahtumia ja analysoida niiden yhteisvaikutusta, kun taas aikalaisilla on ollut mahdollisuus olla vain yhdessä paikassa samaan aikaan, mistä syntyy väkisinkin rajoittuneempi näkökulma tapahtumiin.

Toisen maailmasodan jälkeinen kansainvälisten suhteiden historia asetetaan usein kylmän sodan kehykseen, jossa idän ja lännen jännitteiset suhteet muodostivat kaksinapaisen maailmanjärjestyksen. Järjestelmässä navoiksi muodostuivat suurimpien voittajavaltioiden, Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen, ympärille ryhmittyneet liittokunnat. Osana kylmän sodan kansainvälisten suhteiden historiaa Suomi oli vähäinen sivunäyttämö, jossa päänäyttämön tähdet satunnaisesti vierailivat. Päänäyttämön tapahtumilla oli myös heijastusvaikutuksia sivunäyttämölle, mutta suuret ratkaisut tapahtuivat jossain muualla. Tämä oli myös Suomen ulkopolitiikan suuri viitekehys vuosina 1982–1992. Suomalaiseen sivunäyttämöön kuuluivat kansallisen tason toimijat ja niiden keskinäiset suhteet sekä näiden vuorovaikutus kansainvälisen tason toimijoiden kanssa.

Tutkimuksessa kuvataan Suomen ulkopolitiikkaa ja ulkopolitiikan johtamista syksystä 1981 kevääseen 1992. Tämä tarkoittaa merkittävimpien ulkopoliittisten tapahtumien asettamista kronologiseen tapahtumajatkumoon ja merkittävien päätösten ja toimintatapojen tarkempaa analysointia. Tutkimus liikkuu osin syväluotaamattomilla vesillä, joten kaikkia tutkimuksen aikana havaittuja yksityiskohtia ei ole mahdollista esitellä tyhjentävästi yhden työn puitteissa.

Tutkimuksen aikarajauksen tapahtumahistoriallisesti ja historiografisesti loogisena alkupisteenä on Mauno Koiviston virkaanastuminen tammikuussa 1982. Tätä edeltänyt vaalikamppailu ja syksyn 1981 tapahtumat lukeutuvat kuitenkin siinä määrin läheisesti tutkimuskysymyksen aihepiiriin, että syksyn 1981 tapahtumien tarkastelu on johdantona talven 1982 virkaanastujaisiin.

Kevät 1992 aikarajauksen päätepisteenä puolestaan korostaa tutkimuksen painottumista ulkopolitiikkaan. Neuvostoliiton hajoaminen joulukuussa 1991, uuden naapuruussopimuksen solmiminen tammikuussa 1992 Venäjän federaation kanssa ja valtioneuvoston tiedonanto Euroopan yhteisöjen (EY)[17] jäsenyyden hakemisesta

[17] Euroopan Unionin edeltäjästä puhuttaessa työssä käytetään pääsääntöisesti suomenkielistä nimeä Euroopan yhteisöt (EY) englanniksi European Community (EC). Vanhempaa nimeä Euroopan talousyhteisö (ETY), englanniksi European Economic Community (EEC) ei käytetä paitsi, jos se esiintyy siteerattavassa lähteessä tai sillä viitataan vuonna 1973 solmittuun Suomen ja EEC:n väliseen sopimukseen. Nimien ja lyhenteiden aikalaiskäytössä oli horjuvuutta, joten lähdeviitteissä tai suorissa sitaateissa saattaa esiintyä kaikkia edellä mainittuja muotoja sekaisin.

maaliskuussa 1992 muodostavat tapahtumakokonaisuuden, jonka perusteella on ilmeistä, että Suomen kansainvälien toimintaympäristö ja aiemman ulkopolitiikan perusteet olivat ratkaisevasti muuttuneet. Suurena ulkopoliittisena linjaratkaisuna Suomi jätti maaliskuussa 1992 EY-jäsenyyshakemuksen.[18] Viimeistään tuon päätöksen myötä oli selvää, että Suomen ulkopoliittisen päätöksenteon ohjenuorana ollut paasikiveläinen ajatus Neuvostoliiton tai Venäjän etujen loukkaamattomuudesta oli tulkittu uudelleen.

Suomen ulkopoliittista päätöksentekoa oli leimannut toisen maailmansodan jälkeen vankka konsensushenki, joka kiteytyi sodanjälkeisen presidentti Juho Paasikiven ja tämän seuraajan Urho Kekkosen nimeä kantaneeksi linjaksi. Linjan mukaan kansallisen politiikan pääasia oli ulkopolitiikka, joka meni kaiken muun edelle. Ulkopolitiikassa ensisijainen merkitys oli Suomen ja Neuvostoliiton ystävyyspolitiikan varaan rakentuneilla hyvillä ja luottamuksellisilla suhteilla. Tämän opin mukaan Suomen kansainvälisen aseman keskeisimpänä tekijänä oli suhde Neuvostoliittoon: Suomen ulkopolitiikka ei saanut loukata Neuvostoliiton etuja, toisin kuin sodassa oli käynyt. Pääministeri J. K. Paasikivi muotoili ajatuksen itsenäisyyspäivän puheessaan 6.12.1944: ”Kansamme perusetujen mukaista, vakaumukseni mukaan, on, että tulevaisuudessa Suomen ulkopolitiikkaa niin johdetaan, ettei se tule kulkemaan Neuvostoliittoa vastaan. Rauha ja sopu sekä luottamuksellinen naapuruussuhde suuren Neuvostoliiton kanssa on meidän valtiollisen toimintamme ensimmäinen ohje.”[19] Tästä lähtökohdasta huolimatta Suomen ulkopolitiikka oli muutakin kuin Suomen ja itänaapurin kahdenvälinen suhde.

Yleiseksi ohjenuoraksi Suomen ulkopolitiikassa vakiintui toisen maailmansodan jälkeen pyrkimys pysytellä suurvaltojen välisten eturistiriitojen ulkopuolella. Tästä johdettu puolueettomuuspolitiikka tulkittiin Suomessa kaikkiin kansainvälisiin kriiseihin puuttumattomuudeksi, jos ne eivät koskettaneet välittömästi Suomea sekä kaikenlaisesta arvostelusta pidättäytymiseksi. Presidentti Kekkonen asetti puheessaan joulukuussa 1961 puolueettomuuspolitiikan Suomen turvallisuuspolitiikan perustaksi, joka kattoi sekä ulko- että puolustuspolitiikan. Erityisesti ulkopolitiikassa kiinnitettiin huomiota tasapuolisuuden vaikutelman antamiseen kansainvälisten suhteiden hoidossa. Yksi puolueettomuuspolitiikan pilareista oli valmius ja kyky torjua puolueettomuuden loukkaukset. Tämän turvaamiseksi Kekkosen suurena tavoitteena oli hankkia Suomen puolueettomuudelle keskeisten suurvaltojen, niin idästä kuin lännestä, tuki ja hyväksyntä. Muut puolueettomuuspolitiikan pilarit olivat, ulkovaltojen tunnustus sille, ulkovaltojen luottamus siihen ja oman kansan tuki sille.[20]

18 Meinander 2012b, 487.

19 Suomi 2001, 27; Meinander 2012a, 373; Pääministeri J. K. Paasikiven itsenäisyyspäivän puhe 6.12.1944. [https://jkpaasikivi.fi/book/paasikiven-linja-juho-kusti-paasikiven-puheita-vuosilta-1944-1956/puheet-1944/].

20 Kallenautio 2005, 267–283; Suomi 1996, 236–253, 419–444; Visuri 2006, 175.

1.1 Tutkimusmenetelmä ja teoreettisia näkökulmia

”On myös semmoisia asioita, joita ei mihinkään papereihin merkitä.”[21]

- Presidentti Koivisto pääministeri Aholle 30.4.1991

Historiantutkimuksen pääasiallisena lähdeaineistona on yleensä tutkijasta riippumattomasti syntynyt aineisto. Poliittisen historian tutkimuksessa aineisto on useimmiten tekstimuodossa, jolloin pääasiallisena tutkimusmenetelmänä hyödynnetään laadullista aineistopohjaista tekstianalyysiä ja historiantutkimuksen yleisiä keinoja tekstiaineiston tulkitsemisessa. Näistä keskeisimpiä ovat kontekstualisointi ja lähdekritiikki, tai kuten uusin historian metodioppi ilmaisee, lähteiden lukeminen, erittely, vertailu ja tehtyjen havaintojen kriittinen arviointi. Historiantutkimus on ensisijaisesti empiiristä tutkimusta, jossa tulokset rakentuvat havaittavissa olevien lähteiden varaan ja niistä tehtyjen tulkintojen on oltava ristiriidattomia ja johdonmukaisia suhteessa tunnettuihin tosiasioihin.[22]

Yksi perinteisistä historiantutkimuksen lähtökohdista on historiallinen ainutkertaisuus, jossa tutkimuksen päämääränä ei yleensä ole ennustaa tulevaisuutta tai esittää teoreettisia yleistyksiä. Historiantutkimusta onkin moitittu sen heikosta sovellettavuudesta. Historiantutkimuksella ja -tuntemuksella näyttäisi kuitenkin olevan huomattavaa kysyntää ja yhteiskunnallista arvoa varsinkin käänteenomaisten kriisi- tai murroskausien ymmärtämisessä. Historiantutkimus tarjoaa kaivattuja kokonaistulkintoja ja yhteiskunnallisesti relevanttia tietoa.[23]

Tärkeä keino tehtyjen havaintojen tulkitsemiseksi on niiden asettaminen kontekstiin, eli siihen laajempaan yhteyteen, johon tehty havainto liittyy. Kuka toimi, sanoi, tai teki jotakin ja kenelle. Mitä oli tapahtunut havaintohetkeä ennen tai mitä tapahtui samanaikaisesti jossain muualla. Yksi tapa kontekstoida asioita on niiden asettaminen henkilöhistorialliseen kontekstiin. Tämä tarkoittaa sen pohtimista, miksi toimija päätyi johonkin ratkaisuun tai mitä toimija tavoitteli. Kun tutkimuskohteena on aihe, jossa yksi keskeisistä toimijoista on tasavallan presidenttinä toimiva yksittäinen henkilö, on perusteltua huomioida yksilönäkökulman selityspotentiaali. Selvennykseksi tutkimusrajaukseen on kuitenkin syytä korostaa, ettei kyseessä ole elämäkerrallinen tutkimus Mauno Koivistosta, vaan tutkimuskohteena on Suomen ulkopolitiikka ja ulkopoliittinen päätöksenteko Mauno Koiviston presidenttikaudella.

21 Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 30.4.1991 Linnassa. MKA, kansio 46, KA.

22 Kalela 2000, 89–91, 136; Danielsbacka – Hannikainen – Tepora 2018, 11–15.

23 Ylikangas 2015, 42–43; Renvall 1983, 18–23; Danielsbacka – Hannikainen – Tepora 2018, 11–13; Siltala 2018, 49.

Koivisto on todennut toimijoiden motiiveista osuvasti: ”Kukaan ei ole koskaan motiivia nähnyt.”[24] Lausahdus muistuttaa ihmisten motiivien tutkimisen vaikeudesta. Historiantutkijoita häiritsee tässä erityisen usein lähteiden puute. Päätöksentekijät harvoin kirjaavat omia ajatuskulkujaan ylös sellaisessa muodossa, että niistä olisi osoitettavissa yksiselitteisesti toiminnan tai päätöksenteon motiivit. Näin ollen yksilötasoa tutkittaessa ja selitettäessä joudutaan usein tyytymään johtopäätöksiin siitä, millaisia insentiivejä toimijan käyttäytymiselle on löydettävissä, mitkä selittäisivät toimijoiden motiiveja. Historiallisessa selittämisessä intressisen ja rationaalisten valintamahdollisuuksien tunteminen auttaakin yleensä ymmärtämään toimijoiden valintoja enemmän kuin luonnekuvat.[25]

Samalla on myönnettävä, että toimijan perimmäinen motiivi jää jonnekin usvan peittoon. Jälkikäteen havaittavat kannustimet ja yllykkeet antavat niihin ehkä osittaisia vastauksia, mutta päätöksenteon motiivit saattavat olla siinä määrin monimutkaisten ajatusrakennelmien varassa, että asioiden selittäminen tutkijan havaittavissa olevien yllykkeiden nojalla täysin rationaaliseksi päätöksenteoksi saattaa johtaa idealistiseen ylirationalisointiin. Lisäksi politiikka on toimintana luonteeltaan harvoin ideaaliratkaisuiden tekemistä. Yleensä tehtävät päätökset ovat kompromisseja ja erilaisten intressien tasapainottamista.

Erityisesti historiantutkijoiden tulkinnoissa korostuu herkästi poliittisten päätöksentekijöiden rationaalisuus, koska päätöksentekoon liittyvää ei-rationaalista, tai tarkoittamattomien sattumien tai tutkijoille tuntemattomien tekijöiden ulottuvuutta on vaikea määritellä ja selittää. Tämä asettaa tutkijalle haasteen tunnistaa toimijoiden mahdolliset yllykkeet ja asettaa ne riittävän laajaan kontekstiin.

Ranskan ulkopolitiikkaa ja presidentti François Mitterrandia tutkinut Frédéric Bozo on esittänyt vastaavaa pohdintaa koskevan epäilyksen: voiko kukaan todella perinpohjaisesti ymmärtää ja rekonstruoida yksilön syvällistä ajattelua? Historiantutkija voi ja hänen tulee kontekstoida ja konstruoida päätöksentekijän toimintaympäristöä, mutta yksilön ajattelun rekonstruointi jää väistämättä vajavaiseksi. Vastaukseksi kysymykseensä Bozo esittää: ”The deep thinking of statesman are his acts.”[26]

Inhimillistä elämää tarkastelevassa historiantutkimuksessa lähtöoletuksena on oltava vaihtoehtoisten tapahtumakulkujen mahdollisuus. Deterministinen, ennalta määrättyyn lopputulokseen päättyvä tulkinta tarkoittaisi sitä, että millään olosuhteilla tai toimijoilla ei olisi vaikutusta lopputulokseen ja tapahtumakulku muistuttaisi luonnonlakien kaltaista vääjäämätöntä prosessia. Jos taas toimijoilla on mahdollisuus vaikuttaa

24 Löppönen 2019, 108.
25 Siltala 2018, 67–70; Renvall 1983, 152–153; Ks. Löppönen 2019, 108–109; Hudson 2014, 4–7, 58–69.
26 Bozo 2009, xix–xx.

jollain tavalla lopputulokseen, täytyy olla vaihtoehtoisiakin lopputuloksia. Toteutuneet historialliset tapahtumat ovat silloin vain yksi vaihtoehto monien muiden joukosta. Näiden vaihtoehtoisten tapahtumakulkujen uskottavuutta ja todennäköisyyttä voidaan selvittää historiantutkimuksessa soveltamalla kontrafaktuaalista päättelymenetelmää.

Kontrafaktuaalinen historiantutkimus on saanut osakseen kritiikkiä jossittelevuudesta ja sellaisten tapahtumakulkujen spekuloinnista, joiden päättelyn tueksi on vain vähän tai ei lainkaan evidenssiä.[27] Tällainen kritiikki on monesti perusteltua, mutta kontrafaktuaalinen päättelymenetelmä ei itsessään anna aihetta kritiikkiin, kun tavoitteena on tutkia todellisia valintatilanteita ja tapahtumien kausaalisia vaikutuksia sekä osoittaa näiden avulla, että historian toimijoilla ja tapahtumilla on ollut vaihtoehtoisia mahdollisia lopputuloksia.

Päättelymenetelmän sovellettavuus käy kuitenkin sitä epäluotettavammaksi, mitä pidemmälle vaihtoehtoisten tapahtumakulkujen kuvausta rakennetaan, koska useamman ehdon toteutumisen varaan rakentuva kuvas on aina kauempana alkuperäisistä lähteistä.[28] Päättelymenetelmää käytetään tämän tutkimuksen osana valikoiden jäsentämään päätöksentekijöiden ulottuvilla olleiden valinta- ja toimintamahdollisuuksien kirjoa. Eksplisiittinen ja harkittu kontrafaktualismi voidaan nähdä historiantutkimukselle hyödyllisenä päättelymenetelmänä, jonka avulla tutkijan on mahdollista kyseenalaistaa yksittäisten asioiden ja tapahtumien välistä suhdetta sekä osoittaa tapahtumien riippuvuus- ja vaikutussuhteita.[29]

Kontrafaktuaalisten vaihtoehtojen pohtiminen antaa mahdollisuuden vertailla erilaisia tapahtumakulkuja ja niiden syitä ja seurauksia. Kontrafaktuaalisten riippuvuuksien tyyppejä historiallisissa tapahtumissa jäljittämällä voidaan ymmärtää prosessia tai tapahtumaa. Kontrafaktuaalisen teorian avulla on mahdollista selittää tapahtumien syy–seuraussuhteita erityyppisiin tekijöihin vetoamalla. Yhdellä historiallisella tapahtumalla saattaa olla useita samanaikaisia selittäviä tekijöitä ja yksi tekijä saattaa vastaavasti vaikuttaa useaan tapahtumaan, jolloin syy–seuraussuhteiden monimutkainen verkko ei yleensä ole pelkistettävissä yksinkertaisiin selityksiin. Kontrafaktuaalista päättelyä soveltaen voidaan esittää kysymys, olisiko jotakin tapahtunut, ilman tätä tai tuota. Jos vastaukseksi voidaan uskottavasti argumentoida, että tapahtumakulku olisi ollut toteutuneen kaltainen ilman kysyttyä tekijää, ei se ole voinut olla selittävä tekijä tapahtuneelle.[30]

27 Lähteenmäki 2016, 171–177, 188–189; Lähteenmäki viittaa muun maussa E.H. Carrin antamaan kritiikkiin jossittelua kohtaan: ks. Carr 1967, 97.

28 Lähteenmäki 2016, 188–196.

29 Ibid., 177–185.

30 Lähteenmäki 2016, 181–187; Virmajoki 2019, 112–170; Renvall 1983, 332–333; Virmajoki on tutkinut kontrafaktuaalista teoriaa kausaliteetista (counterfactual theory of causation) erityisesti historiallisessa selittämisessä.

Ilmiöt ja tapahtumakulut kuvataan tässä tutkimuksessa ensisijaisesti kronologisesti etenevänä tapahtumien ketjuna, jossa tapahtumien järjestyksellä on merkitystä syy–seuraussuhteiden havaitsemiseksi. Inhimillisten rajoitteiden vuoksi tutkija joutuu valitsemaan, mitkä tapahtumat tai päätökset ovat olleet sellaisia, että ne ovat historiantutkimuksen kannalta keskeisiä murros- tai huippukohtia, joiden analysointiin tulisi erityisesti keskittyä. Olennaisten tapausten erottaminen laajemmasta tapausjoukosta on jatkuvaa valintojen tekemistä tutkimuksen aikana, jotta lopulliseen esitykseen on mahdollista tiivistää kokonaistulkinta.[31]

Ainutkertaisen ja yleisen problematiikkaa ulkopolitiikan historian tutkimuksessa on näkynyt esimerkiksi Suomen asemaa toisen maailmansodan jälkeen koskeneissa tulkinnoissa. Suomen säilymistä läntisenä demokratiana Neuvostoliiton naapurissa on nimitetty erityistapaukseksi kansainvälisten suhteiden järjestelmässä.[32] Toisen maailmansodan jälkeisessä tilanteessa näin kiistatta olikin, mutta aikaa myöten Suomen tapauksen poikkeuksellisuus liudentui. Erityisesti vuoden 1955 jälkeen Suomella ja Itävallalla oli paljon yhteistä. Kymmenvuotisen miehitysvallan päättyminen Itävallassa ja maan suvereniteetin palautuminen oli poikkeustapaus Keski-Euroopan maiden joukossa. Aivan kuten oli Suomen säilyminen demokratiana ja miehittämättömänä toisen maailmansodan jälkeen Neuvostoliiton naapurissa.

Suomalaiset vaalivat käsitystä omasta erityislaatuisesta kansainvälisestä asemastaan vuosikymmenten ajan, ja käsitys erityistapauksesta säilyi elinvoimaisena 1980-luvulle asti. Asetelma tyydytti myös Neuvostoliittoa. Suomi ja Neuvostoliitto muodostivat esimerkkitapauksen kahden yhteiskuntajärjestykseltään erilaisen valtion niin sanotusta rauhanomaisesta rinnakkainelosta. Suomeen saapuneelle neuvostodiplomaatille annettiin ohjeeksi unohtaa kaikki diplomatiasta oppimansa: ”Suomi on ’erityistapaus’” [«Финляндия – – это ’особый случай'»].[33]

Erityisyydestä huolimatta Suomella oli luonteva kansainvälinen viiteryhmä: pienet puolueettomat eurooppalaiset valtiot Ruotsi, Sveitsi ja Itävalta.[34] Laajemmin kansainvälisessä järjestelmässä puolueettomat ja sitoutumattomat N+N-maat (neutral and non-alignment) muodostivat oman maaryhmän, jossa yhdistävänä tekijänä oli liittokuntiin kuulumattomuus.[35] Suomen, Ruotsin, Sveitsin ja Itävallan kohdalla yhtäläisyyksiä löytyy myös kulttuurista, maantieteestä ja taloudesta. Neljä maata olivat teollistuneita, eurooppalaisia pieniä valtioita, jotka olivat sotilaallisesti liittoutumattomia.

31 Siltala 2018, 52; Danielsbacka – Hannikainen – Tepora 2018, 14.
32 Rainio-Niemi 2014, 7–8; Rentola 2010, 289–290; Kalela 2019, 227–229.
33 Derâbin 2010, 137.
34 Rainio-Niemi 2014,
35 Westad 2010, 107–108.

Ison-Britannian Suomen-suurlähettiläs tulkitsi Suomen puolueettomuuden Koiviston presidenttikauden alkupuolella aidoksi historiallisen ja maantieteellisen kontekstin valossa. Suomen puolueettomuus ei ollut kansainvälisoikeudellinen vaade, vaan poliittinen julistus.[36]

Suomi erottui puolueettomien maiden joukossa muita läheisemmillä suhteilla Neuvostoliittoon, mikä ilmeni myös kansainvälisen järjestelmän murroskauden eri-aikaisuudessa.[37] Kylmän sodan aikana syntynyt puolueettomuus ei ollut Itävallalle este hakea Euroopan yhteisöjen jäsenyyttä heinäkuussa 1989, yli kaksi vuotta aikaisemmin kuin Suomi. Tämä oli ennen Itä-Euroopan kansandemokratioiden sekä Neuvostoliiton luhistumista ja Berliinin muurin murtumista. Ruotsi taas päätti hakea sitä lokakuussa 1990, Saksojen yhdistymisen jälkeen, mutta Neuvostoliiton edelleen ollessa olemassa. Suomi taas jätti hakemuksen maaliskuussa 1992, muutama kuukausi Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen.

Suomen ulkopolitiikan perinteessä korostunutta realismia on määritelty etuliitteen ’pienvaltio’ avulla.[38] Suomen ulkopoliittinen johto omaksui toisen maailmansodan jälkeen inhorealistisen työhypoteesin näkemykseksi ulkopolitiikan hoidossa. Siihen sisältyi ajatus siitä, että Neuvostoliitto oli suurvalta, jonka kanssa Suomi ei saisi joutua riitatilanteeseen, koska Suomella ei olisi resursseja pitämään puoliaan.[39] Vuosikymmenten aikana työhypoteesi muotoutui puolueettomuuspolitiikaksi.

Suomen idänsuhteiden historiassa tunnetaan muutaman vuosisadan ajalta kahden keskeisen koulukunnan välinen linjerimielisyys. Vahvaan normiperustaiseen tulkintaan ovat nojautuneet niin kutsutut perustuslailliset – 1900-luvun vaihteen nimityksen mukaisesti. He ovat vedonneet lakiin, sopimuksiin, muodollisiin oikeuksiin ja yleisesti tunnustettuihin periaatteisiin idänpolitiikan hoidossa. Kilpailevan tulkinnan ovat muodostaneet niin kutsutut myöntyvyyslinjalaiset, jotka ovat nähneet paremmaksi joustaa omista oikeuksista silloin, kun edessä on ollut ylivoima. Jälkimmäisen linjan tunnettuina edustajina on Suomessa pidetty muun muassa J. V. Snellmania ja J. K. Paasikiveä.[40]

Virkaa tekevän presidentin puhe syksyllä 1981 Urho Kekkosen eronpyynnön johdosta kytkeytyi jälkimmäiseen traditioon. Koiviston mukaan Kekkonen oli onnistunut välittämään nykypolvelle lähihistoriamme tärkeimpien suomalaisten ulkopoliittisten ajattelijoiden, J. V. Snellmanin ja J. K. Paasikiven, perinnettä. Helsingin

36 Alan Brooke Turner to the Rt Hon Sir Geoffery Howe, FCO, London. 16 October 1984. Finnish foreign policy: The Wider dimension. PREM 19/3331, UKNA. Turnerin raportin mukaan: “Finland is – – a neutral state”.

37 Paavonen 2008, 303.

38 Ks. Jukka Pesu 2020, 35–39. Jukka Pesu on julkaissut suomalaisesta keskustelusta hyvän yhteenvedon, johon ei ole merkittäviä lisäyksiä Pesun esityksen jälkeen.

39 Rentola 2010, 286–288; Pursiainen – Forsberg 2015, 389–390.

40 Pursiainen – Forsberg 2015; Penttilä 1992, 17–29; Tarkka 2012, 459.

yliopiston ylioppilaskunta oli keväällä järjestänyt Snellman-viikon, jonka aikana presidentti Kekkonen piti toukokuun 12. päivänä 1981 puheen J. V. Snellmanin 175-vuotisjuhlassa.[41] Koiviston viittaaminen Snellmaniin ei ollut sattumaa. Vt. presidenttinä Koivisto jatkoi hyvin kirjaimellisesti siitä, mihin edellinen viranhaltija oli jäänyt. Seuraavassa puheessaan, lokakuun vallankumouksen vuosijuhlassa Forssassa 8. marraskuuta, Koivisto tarkensi vielä käsitystään Snellmanista ja Paasikivestä. He edustavat puhtaaksi viljeltyä ”maantieteellispoliittista realismia”.[42]

Kekkosen nykypolvelle välittämän ajattelun soveltaminen käytäntöön näkyi esimerkiksi historiakeskustelussa Suomen itsenäisyydestä. Siinä vedottiin sujuvasti neuvostovaltion perustajaan V.I. Leniniin, jonka ”kädestä suomalainen valtuuskunta sai vastaanottaa itsenäisen Suomen tunnustuksen”[43]. Suomen kannalta se oli käyttökelpoinen argumentti, koska Lenin päätös edusti auktoritatiivista normia, jonka päätöksiä myöhempi neuvostojohto ei voinut kyseenalaistaa.[44]

Leniniin vetoamisen argumentti muistutti 1900-luvun vaihteen perustuslaillisten oikeustaistelijoiden vetoamista Aleksanteri ensimmäisen Porvoon valtiopäivillä vuonna 1809 antamiin vakuutuksiin.[45] Leninin itsenäisyystunnustus oli eräänlainen vakuutus, joka sitoi tämän seuraajia, vaikka lakiin tai oikeuksiin vetoaminen ei kuulunut inhorealistisen työhypoteesin argumentointitapoihin.

Aiemmin mainittu kansallinen etu on politiikassa vakioperuste, jolla argumentoidaan poliittisten päätösten puolesta tai niitä vastaan. Kansalliseen etuun sisältyy poliittinen arvio siitä, mikä on tai ei ole kansallinen etu. Sisäpolitiikassa poliitikot puoluekannasta riippumatta voivat väittää ajavansa kansallista etua ja perustella sitä ylevillä sanakäänteillä, milloin isänmaan, suomalaisten tai kansalaisten edun nimissä. Sisäpolitiikan asiakysymyksissä esitetyt ratkaisut saattavat olla jopa täysin vastakkaisia. Erimielisyydet ovatkin usein ilmeisiä vaikkapa tulonjakoon tai verotukseen liittyvissä päätöksissä, niin että ylevienkin perusteluiden poliittisuus on läpinäkyvää. Ulkopoliittisessa keskustelussa kansallisen edun -argumentti niellään paljon helpommin. Kuitenkin kansallisen edun määrittely ulkopolitiikassa on aivan yhtä lailla politiikkaa.

41 Pääministeri Mauno Koiviston puhe tasavallan presidentin Urho Kekkosen luopuessa tasavallan presidentin tehtävien hoitamisesta 27.10.2018. MKA, kansio 186, KA; Kolbe 1996, 537–539; Väyrynen 1993b, 316–317.

42 Pääministeri Mauno Koiviston puhe Forssassa 8.11.1981. MKA, kansio 186, KA.

43 Presidentti Urho Kekkosen puhe Leningradissa 24.1.1959. Ylen elävä arkisto [https://yle.fi/aihe/artikkeli/2010/11/26/ukk-varvasi-leninin-suomen-itsenaisyyden-takuumieheksi].

44 Pääministeri Mauno Koiviston puhe Forssassa 8.11.1981; Pääministeri Mauno Koiviston puhe tasavallan presidentin Urho Kekkosen luopuessa tasavallan presidentin tehtävien hoitamisesta 27.10.1981. MKA, kansio 186, KA.

45 Soikkanen 2010, 15–75.

Se, joka määrittelee kansallista etua ulkopolitiikassa käyttää poliittista valtaa. Tästä syystä ulkopolitiikan historian tutkimuksessa on perusteltua arvioida niitä käsityksiä, jotka kulloinkin on määritelty kansalliseksi eduksi. Ne eivät ole objektiivisia lausuntoja, vaikka ne sellaisina yleensä poliittisessa retoriikassa pyritäänkin esittämään. On kuitenkin ymmärrettävää, miksi kansallisen edun -argumentti hyväksytään ulkopolitiikassa laajasti.

Ulkopolitiikan keskeisinä toimijoina nähdään perinteisesti valtiot, jotka edustavat maansa väestöä kollektiivisesti kansainvälisessä järjestelmässä suhteessa muihin toimijoihin ja pyrkivät valvomaan ja edistämään väestönsä etuja. Tätä varten valtion sisällä täytyy olla jonkinlainen yhteisymmärrys siitä, mikä on kulloisessakin tilanteessa laajimmin jaettu käsitys kansallisesta edusta. Ulkopolitiikassa väestöllä ja sen poliittisilla edustajilla on taipumusta löytää yhteneviä näkemyksiä siitä, mikä on kansallinen etu suhteessa ulkopuolisiin toimijoihin, vaikka sisäpolitiikassa näkemykset olisivatkin törmäyskurssilla.[46]

Ulkopolitiikassa valitun linjan on kyettävä uskottavasti edustamaan riittävän suurta osaa äänioikeutettujen kansalaisten ilmaisemasta mielipiteestä. Jos näin ei ole, niin sisäpoliittisessa kamppailussa nousee – ainakin teoriassa – haastajia epäsuositun linjan politiikalle. Ulkopoliittisen linjan näkyvä haastaminen puolestaan horjuttaa sen uskottavuutta kansainvälisen yleisön edessä.

Kollektiivisesta yhteisymmärryksestä johtuen ulkopolitiikan asiakysymykset harvoin nousevat tärkeimmiksi poliittisiksi kysymyksiksi puoluepoliittisessa kamppailussa. Toisen maailmansodan jälkeisessä Suomessa konsensusasetelma korostui entisestään, kun kansalaismielipide piti saada suopeaksi uutta ulkopoliittista oppia kohtaan. Paasikiveläisittäin kansaa ei saanut päästää ulkopolitiikassa ratkaisijan paikalle, vaan johtajien oli otettava vastuu.[47]

Ulkopoliittisia päämääriä pyritään edistämään erilaisin toimin, joista konkreettisimpia ovat kansainvälisoikeudelliset toimet, kuten valtiosopimukset tai diplomaattisuhteiden solmiminen. Sopimusten solmimista edeltää ja niihin liittyy kiinteästi ulkopoliittisia toimia, joilla ei ole välittömiä oikeudellisia vaikutuksia. Tällaisia ovat esimerkiksi vierailut, poliittisen arviot, julistukset ja puheet.[48]

46 Hill 2003, 43–47, 283–287; Suomessa ilmeisin ulkopoliittinen keskustelu kansallisesta edusta viime vuosikymmeninä on koskenut sotilaallista liittoutumista. Laaja konsensus on vallinut vuosia potentiaalisimpien liittolaisten vaihtoehdoista, Nato, Ruotsi ja EU. Kevääseen 2022 asti konsensusta ei kuitenkaan löytynyt siitä, pitäisikö Suomen hakeutua sotilasliitto Naton jäseneksi. Sen sijaan vain hyvin harva (1,4 % haastattelukyselyyn vastanneista) on kannattanut liittoutumista esimerkiksi Venäjän kanssa. Tässä mielessä on olemassa selkeä mielipide siitä, mikä ei ainakaan ole Suomen kansallinen etu; *Reserviläinen* 21.2.2017; Ks. Juntunen 2016.

47 Suomi 1996, 420; Nousiainen 1998, 373; Forsberg – Pesu 2017, 147–155.

48 Hill 2003, 284–289; Meres-Wuori 2008, 11–15.

Ulkopolitiikka ja ulkopoliittisten päämäärien edistäminen kytkeytyy läheisesti kahteen muuhun käsitteeseen – kansainvälisiin suhteisiin ja diplomatiaan. Perinteisten määritelmien mukaan diplomatia on valtioiden edustamista ja valtioiden välisten suhteiden hoitamista keskusteluin ja neuvotteluin. Näin käsitettynä diplomatia on ulkopolitiikan operatiivista toteutusta suhteessa muihin kansainvälisoikeudellisiin subjekteihin.[49]

Kansainväliset suhteet (IR, International Relations) viittaa valtioiden ja muiden kansainvälisoikeudellisten subjektien ja laajasti ymmärrettynä kaikkien kansainvälisesti toimivien organisaatioiden ja toimijoiden muodostamaan kokonaisuuteen. Ulkopolitiikan, diplomatian ja kansainvälisten suhteiden tutkimus ja niiden historian tutkimus linkittyvät läheisesti toisiinsa. Näkökulmat vaihtelevat, mutta yhteisenä nimittäjänä on kansainvälisten suhteiden muodostama toimintaympäristö. Laajemmin ymmärrettynä kansainväliset suhteet ja ulkopolitiikka käsittävät valtioidenvälisten suhteiden lisäksi ei-valtiolliset toimijat, kuten yksityiset toimijat, yritykset, tiede- ja kulttuuriyhteydet sekä kolmannen sektorin toimijat.[50]

Tässä tutkimuksessa ei-valtiollisia toimijoita tarkastellaan silloin, kun ne vaikuttivat omalla toiminnallaan valtiolliseen ulkopolitiikkaan tai painostivat valtiojohdon ja sitä läheisesti avustaneen virkakunnan toimimaan tai tekemään ulkopoliittisia päätöksiä.

Valtioilla on yleensä kahdentyyppisiä edustajia valtioidenvälisten diplomaattisuhteiden hoidossa. Diplomaatit edustavat valtiota päätyönään ammattimaisesti suhteessa ulkopuolisiin. Ministerit puolestaan edustavat valtiota kansallisesti määräytyvien kriteerien mukaisesti poliittisen virkansa puitteissa. Esimerkiksi pääministeri saattaa toimia samanaikaisesti puolueensa puheenjohtaja ja kansanedustaja. Pääministerinä toimiessaan hän edustaa samalla maataan ulospäin, kun taas kansanedustajana hänellä ei ole toimivaltaa edustaa valtioiden välisissä suhteissa. Heillä voi olla siitä huolimatta näkyviä rooleja ulkopolitiikassa. Tämän tutkimuksen puitteissa näkyvän poikkeuskategorian edellä mainittuihin muodostavat Neuvostoliiton kommunistisen puolueen puoluevirkailijat, jotka eivät muodollisesti edustaneet Neuvostoliiton valtiota poliitikkoina tai virkakuntana, mutta de facto osallistuivat ulkopoliittisen päätöksenteon valmisteluun ja toimeenpanoon.

Päällekkäisiin rooleihin kohdistuvat odotukset saattavat aiheuttaa epäselvyyttä. Demokraattisessa järjestelmässä on kuitenkin luonnollista, että sisäpoliittiset valta-

49 Sending – Pouliot – Neumann 2015, 2–24; Mitzen 2015, 112–120. Diplomatian tutkimuksessa on kehittynyt uusia tutkimussuuntauksia, joiden ala on huomattavasti laajempi. Historiantutkimuksessa ilmiö näkyy esimerkiksi ”new diplomatic history” käsitteen alla operoivista tutkimussuuntauksista Ks. Clerc 2019; Mori 2019.

50 Hill 2003, passim.; Hudson 2014, 3–7; Ks. Pursiainen – Forsberg 2015, 14–15.

suhteet heijastuvat myös ulkopolitiikan hoitoon. Sisä- ja ulkopolitiikan vuorovaikutussuhde on tämän tutkimuksen kannalta relevantti näkökulma. Ulkopolitiikan ja kansainvälisten suhteiden vuorovaikutusta sisäpoliittisten intressipiirien kanssa on kuvattu kahden tason peliksi. Kahden tason pelissä päättäjät joutuvat ottamaan huomioon kansallisia ja kansainvälisiä, usein ristiriitaisia, intressejä poliittisessa päätöksenteossa.[51]

Suomen ulkopoliittisessa päätöksenteossa kahden tason peliin oman lisämausteensa toivat suomalaisten puolueiden läheiset suhteet Neuvostoliiton kommunistisen puolueen (NKP) kanssa ja yhteydenpito turvallisuuspalvelu KGB:n (Komitet gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR) edustajiin. Suomalaiset puolueet nokittelivat sisäpoliittisessa kamppailussa ja monesti ohittivat ulkoasiainhallinnon virkakoneiston suorilla suhteillaan ja pyrkivät käyttämään poliittista valtaa puoluesuhteiden kautta. Suomalaista asetelemaa voisikin luonnehtia kolmen tason peliksi.

Kahden ja kolmen tason pelissä erilaiset yleisöt synnyttivät ristiriitoja ja aiheuttivat hämmennystä, mikä vaati ajoittain selityksiä. Ministerien julkiset lausunnot, vaikka ne olisivatkin osa puoluepolitiikkaa, kuten pääministerin vappupuhe, saattoi kohdata ulkopoliittista arvostelua. Ulkoministeriön alivaltiosihteeri Klaus Törnudd selitti tilannetta kahden tason pelin kaavalla: puoluepoliittiset kannanotot ilmaisevat yksittäisiä kantoja ajankohtaisiin kysymyksiin, mutta ne eivät muovaa virallista, konsensukseen perustuvaa ulkopoliittista linjaa.[52]

Kahden ja kolmen tason pelit ovat tämän tutkimuksen kannalta merkittäviä, koska puolueiden kansainväliset suhteet vaikuttivat sisä- ja ulkopoliittisiin päätöksentekoprosesseihin. Ne myös muuttuivat Koiviston presidenttikaudella merkittävästi.

Ulkopolitiikassa hallintoa ja politiikkaa on kuvailtu kolikon kahdeksi puoleksi.[53] Hallinnollinen puoli on se, mitä virkamiehet tekevät valtion edustamiseksi. Poliittinen puoli on se, mitä valtiota johtavat poliitikot päättävät, millaisia poliittisia linjauksia he tekevät ja sopivat. Virkakunta toimii poliittisen ohjauksen alaisena, mutta samaan aikaan sen tulee hoitaa sille määrätyt tehtävät puolueettomasti ja hyvän hallinnon mukaisesti.

Ulkopolitiikassa hallinnollinen puoli on vähäisemmin kytköksissä yksittäisten kansalaisten oikeusturvaan tai heitä henkilökohtaisesti koskeviin päätöksiin, kuin mitä useimmilla muilla hallinnonaloilla. Lähimpänä yksilöä olevat hallinnolliset päätökset koskevat useimmiten ulkomaan kansalaisia esimerkiksi viisumi- tai muun

51 Sending – Pouliot – Neumann 2015, 5–24; Mitzen 2015, 112–120; Meres-Wuori 1990, 4, 42–43; Hill 2003, 37–38, 221–224; Putnam 1988, 431–460.

52 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, muistio nro 18, 3.5.1985. Dec 4, UMA; Valtasaari 2009, 114.

53 Suomi 2001.

lupahakemuksen käsittelyssä. Sen sijaan ulkoasiainhallinto ja ulkoministeriön virkamiehet ovat hyvinkin lähellä valtion ylintä päätöksentekoa ja ulkopoliittista johtoa konkreettisesti muun muassa vierailuiden ja tapaamisten aikana sekä ulkopoliittisen päätöksenteon valmisteluvaiheissa.

Ulkopoliittinen päätöksenteko nivoutuu myös kauppapolitiikkaan.[54] Tämän tutkimuksen kannalta konkreettinen osoitus kauppapolitiikan ja ulkopolitiikan rajanvedosta tehtävänjako hallituksen ulkoasiainvaliokunnan (HUAV) ja talouspoliittisen ministerivaliokunnan välillä. Ulkoasiainvaliokunnan käsiteltäväksi kuuluivat asiat, joissa ulkopoliittiset tai ulkomaankauppapoliittiset aspektit olivat hallitsevina. Talouspoliittiselle ministerivaliokunnalle kuuluivat asiat, joilla oli vaikutuksia lähinnä kotimaan talouselämään.[55] Kauppapoliittisiin päätöksiin sisältynyt taloudellinen tarkoituksenmukaisuus oli arviointikriteeri sekä poliitikoille että liike-elämän edustajille, mutta samalla päätöksiä tehtiin ulkopoliittiset intressit huomioivan kokonaisharkinnan perusteella. Tutkimuksellisesti kiinnostavia ovat erityisesti tilanteet, joissa poliittinen ja taloudellinen tarkoituksenmukaisuus olivat ristiriidassa tai kun ulkopoliittisia päätöksiä tehtiin kauppapoliittisten intressien ohjaamina.

Talouden ja ulkopolitiikan yhteen kytkentä ilmeni konkreettisesti, kun suomalaisen talouselämän puuhamiehet esittivät tulkintansa Suomen ulkopoliittisesta asemasta taloudellisen tarkoituksenmukaisuuden näkökulmasta vuoden 1982 presidentinvaalien alla: ”Työllisyystilanteemme ja kansainvälinen kilpailukykymme ovat parhaiten turvattavissa sillä, että tulevissa presidentinvaaleissa kannatetaan niitä puolueita ja henkilöitä, jotka ovat aktiivisesti kehittäneet markkinatalousjärjestelmäämme pohjautuvaa ulkomaankaupan monipuolistamista ja naapurimaamme Neuvostoliiton kanssa käytävää työllisyyttä edistävää kauppaa.”[56]

Historiatulkinnoissa yksi keskeinen elementti on aikakausien tai ajanjaksojen määrittely – periodisointi. Aikakauden määrittelyyn sisältyy tulkinta siitä, mikä oli jollekin aikakaudelle ominainen, keskeinen yhdistävä piirre. Perättäisten aikakausien välillä pyritään toisaalta havaitsemaan yhteisiä piirteitä, jatkuvuutta ja toisaalta katkosta, joka erottaa ajanjaksoja. Täydellinen katkos tai poikkeuksellinen jatkuvuus ovat ääripäitä ja tyypillisempää on havaita sekä jatkuvuutta että katkoksellisuutta tutkittavissa ilmiöissä. Jatkuvuuden ja katkoksen havainnointi korostuu usein ulkopolitiikan tutkimisen lähtökohdissa. Erityisesti pienen maan ulkopolitiikassa jatkuvuutta pidetään tavallisesti hyveenä, jota arvostetaan sen tuottaman ennustettavuuden ja vakauden vuoksi.[57]

54 Hill 2003, 287–288. Esim Foreign economic policy -tutkimussuuntaus.
55 Ulkoasiainministeriön johtoryhmä 24.2.1982, 7/1982, MKA, kansio 24, KA.
56 Mansner 2005, 77–78.
57 Kalela 1993, 117–119, 274–277; Pursiainen – Forsberg 2015, 174; Männikkö 1996, 20, 23; Jordheim 2012, 160–171.

Periodisointiin liittyvän problematiikan tiedostaminen on lähtökohtana sille, että tutkimustuloksia tulkittaessa tutkijalla on valmius havaita aikakausijaottelusta poikkeavia ilmiöitä, yli periodin jatkuvia prosesseja, mutta myös kesken periodin tapahtuvia katkoksia tai rytmiltään täysin erilaisia prosesseja.[58]

Suomen poliittisen lähihistorian periodisointia on värittänyt vahva henkilö- ja presidenttikeskeinen tulkinta. Itsenäisen Suomen historiankirjoituksessa presidenttikeskeinen periodisointi on varsin yleistä.[59] Vallitsevasta tutkimustilanteesta ja tapahtumahistoriallisesta logiikasta johtuen tämäkin tutkimus nojaa osittain presidenttikeskeiseen periodisointiin.

Urho Kekkosen presidenttikauden päättyminen vuonna 1981 on muodostanut suomalaisessa historiantutkimuksessa yhden aikarajan. Määritelmä erottelee ajanjaksoja Suomen presidenttikeskeisen järjestelmän korkeimman viran haltijan mukaisesti. Kun aikakausia nimetään virassa olevan henkilön mukaan, syntyy herkästi käsitys uuden viranhaltijan virkaan astumisesta käännekohtana, joka muuttaa ratkaisevalla tavalla edellistä aikakautta hallinneita piirteitä. Tällaisen käsityksen mukaan Koiviston presidenttikauden alkaminen oli käännekohta, jolloin edellistä aikakautta hallinneet piirteet muuttuivat ratkaisevalla tavalla. Tutkimuksen aikarajauksen päätepisteeksi valittu kevät 1992 sen sijaan korostaa keskeisintä tutkimuskohdetta – Suomen ulkopolitiikkaa ja siinä tapahtuneita muutoksia.

Presidenttikeskeisessä periodisointitavassa määräävä nimittäjä on presidentin henkilö, mutta yhden henkilön persoonaan kulminoituvaa muutosta ei voida pitää demokraattisessa päätöksentekojärjestelmässä kansallisen tai kansainvälisen näkökulman kannalta sellaisena ratkaisevana piirteenä, jonka vaihtuminen aloittaisi automaattisesti uuden aikakauden. Asian voi nähdä myös sen kannalta, että presidenttikeskeisessä jaottelussa tärkeä vaikutus on presidentin persoonalla. Olisi ollut mahdotonta siirtää kaikki Kekkosen omaamat vallankäytön muodot ja kohteet hänen seuraajalleen pelkästään teknisen toimenpiteen, presidentin virkaanastumisen, muodossa. Kyse oli vahvasta ja laajalti tunnetusta persoonasta, jonka vallankäyttö ulottui monissa asioissa muodollisen virka-aseman ulkopuolelle. Kukaan tuskin olisi Kekkosen seuraajana kyennyt vastaavaan vallankäyttöön välittömästi tultuaan valituksi. Ratkaisevaa mielikuvalle aikakauden päättymisestä olikin näkyvimmän henkilön siirtyminen syrjään – ei se, kuka nousi tilalle tai kuinka jatkossa meneteltiin.

Ulkopolitiikan ja historian tutkimuksessa on koulukunnasta ja tutkijasta riippuen annettu vaihtelevasti painoarvoa yksilötason selityksille. Demokratioissa on luonnollista, että päättäjän pysyminen vallassa riippuu äänestäjien mielipiteestä, ja jos kyseessä on ulkopoliittinen päättäjä, niin yksilöselityksen mukaisesti maan ulkopo-

58 Siltala 2018, 66.
59 Ovaska 2020.

litiikka voisi muuttua yhtäkkiä päättäjän vaihtumisen myötä. Toisaalta demokratioissa johtajien merkitys yleisesti on pienempi kuin autoritaarisissa valtioissa. Historiantutkimuksen kannalta kysymys on siitä, millaisen painoarvon tutkija antaa yksilölle selittävänä tekijänä.[60]

Yksilöiden rooli kansallisessa historiankirjoituksessa kärjistyy herkästi siihen, millaisina valtioiden johtajat tai muut huomattavissa asemissa olevat toimijat kuvataan. Ovatko he suurmiehiä tai -naisia, joiden nähdään jälkikäteen olleen ainoita mahdollisia toimijoita tietyssä tilanteessa, vai olisiko kuka tahansa samassa asemassa ollessaan päätynyt samoihin ratkaisuihin.

Inhimillisen elementin roolia historiallisessa kehityksessä korostanut Heikki Ylikangas on todennut: ”Ihmisen käyttäytymiseen, tekoihin ja päätöksiin on oletettava olevan konkreettinen syy, tehty päätös – – mitään ei voida katsoa tapahtuneen ilman syytä, ilman inhimillistä päätöstä, oli päätös ja sen motiivi millainen tahansa, järjen tai tunteen sanelema.”[61] Ylikankaan toteamuksen mukaisesti yksilöllä on historiassa väliä. Toisaalta edes ylivertainen yksilö ei pysty ratkaisevasti vaikuttamaan historian kulkuun yksinään. Taustalla täytyy olla kannattajakuntaa, joukkoliike, rakenteellisia syitä tai jokin pidemmän aikavälin kehitys, johon nojautuen yksilö saattaa näyttäytyä suurena vaikuttajana, mutta ei silloinkaan ole ensisijainen muutosvoima historian kulussa.[62]

Erling Bjøl on Fernand Braudelia mukaillen pohtinut yksilön vaikutusmahdollisuuksia historian kulkuun. Bjølin esittämässä kolmijaossa vuosisatojen mittaiset struktuurit kuten maantieteelliset tekijät, ilmasto ja väestönkehitys edustavat syviä voimia. Konjunktuureja edustavat esimerkiksi vuosikymmenten mittaiset talouselämän, aatteiden ja ideologioiden ilmiöt, tekniikan, strategian ja liikenteen kehitys tai muutokset poliittisessa järjestelmässä. Kolmas taso on vuosiin tai päiviin sijoittuvat tapahtumat.[63] Viimeksi mainitussa tapahtumahistoriallisessa kehyksessä yksilöt voivat olla aktiivisia toimijoita ja kyetä toiminnallaan vaikuttamaan siihen. Pidempiin konjunktuureihin on jo selvästi vaikeampi vaikuttaa. Laajan mittakaavan rakenteelliset tekijät ovat pääsääntöisesti yksilön vaikutuskyvyn ulkopuolella.

60 Byman – Pollack 2001, 108–110, 133–142; Pursiainen – Forsberg 2015, 158–160.
61 Ylikangas 2015, 27.
62 Ylikangas 2015, 128–132.
63 Bjøl 1987, 9–33.

1.2 Kylmä sota ja Kekkosen jälkeinen aika historiallisessa tulkintakehyksessä

> *”Jo kylmän sodan vuosina saatoimme tulla vakuuttuneeksi siitä, että ulkopoliittinen linjamme on Suomen perusetujen mukainen. Kykenimme jo tuolloin vastoin vallitsevaa kansainvälistä suuntausta rakentamaan rauhanomaisia yhteistyösuhteita yli yhteiskuntarajojen.”*
>
> - Sisäministeri Eino Uusitalon puhe 29.6.1981

Eräs tämän tutkimuksen tulkintakehykseen liittyvistä suurista kiistakysymyksistä koskee kylmän sodan aikaa. ”Kylmä sota” käsitteellä viitattiin alun perin suurvaltojen vastakkainasetteluun puhuttaessa toisen maailmansodan jälkeisistä tapahtumista vuoteen 1962 asti. Hyvä esimerkki käsitteen tulkinnasta löytyy Eino Uusitalon historiallisesta puheesta 29. kesäkuuta 1981.[64] Kesäkuussa 1981 ”kylmä sota” oli osa mennyttä kokemusmaailmaa, jonka toimintatavoista saattoi ammentaa ohjeita ajankohtaisiin tilanteisiin.

Toinen kuvaava esimerkki on tammikuussa 1988 Uudenmaan läänin alueellisella maanpuolustuskurssilla esiintyneen tasavallan presidentin kansliapäällikkö Jaakko Kalelan katsaus kansainvälisen tilanteen kehityksestä toisen maailmansodan jälkeen. Kalelan esitelmässä hahmotellun periodisoinnin mukaan kylmä sota käsitti vuodet 1947–1962, minkä jälkeen liennytys- ja jännityskaudet vaihtelivat. Vuodet 1963–1967 olivat liennytyksen etsimistä, vuodet 1968–1975 liennytystä, vuodet 1976–1984 jännitystä, vuodet 1985–1988 jälleen lientymistä ja vuodesta 1989 eteenpäin epävarmaa.[65] Esitelmässä käytetty jaottelu niin sanottua kylmää sotaa koskien oli yleisesti jaettu ymmärrys.

Kun poliitikot, diplomaatit tai virkamiehet puhuivat esimerkiksi 1980-luvulla ”kylmästä sodasta”, he viittasivat ajanjaksoon 1940-luvun lopusta 60-luvun alkuun ja Kuuban kriisiin. Kuuban kriisin jälkeen kylmän sodan narratiivi muuttui merkittävästi Yhdysvalloissa, ja aikalaistoimijat alkoivat puhua yleisesti liennytyksestä.

64 Eino Uusitalon puhe 29.6.1981, UKA henkilökohtaisia salaisia 1981, TPA. Uusitalon puhe on kuuluisa Suomen poliittisessa historiassa siitä, että hän ehdotti Urho Kekkosen jatkamista tasavallan presidenttinä edelleen vuonna 1984 päättyvän kauden jälkeen. Kekkonen jäi sairauslomalle pari kuukautta puheen pitämisen jälkeen.

65 KP Jaakko Kalela, Katsaus kansainväliseen tilanteeseen turvallisuuspolitiikan kannalta. Alustus 18.1.1988. Jad 2, TPKA III, KA. Kyseessä ei ole vain irrallinen tulkinta ko. esitelmää varten. Kalela on käyttänyt vastaavaan periodisointijaotteluun nojautuvaa argumentaatiota esim. Euroopan neuvostoa koskevissa politiikkasuosituksissa. Mitä Euroopan neuvosto-kysymyksessä voisi korostaa / Kalela. MKA, kansio 35, KA.

Eläköitynyt presidentti Dwight Eisenhower varoitti lokakuussa 1962 liennytyspuheista: “the conflict of ideas, ideologies which defines what we have called the cold war, will continue”[66] Vuosien 1945–1991 ajanjakson nimitys kylmäksi sodaksi vakiintui vasta 1990-luvulla.

Kaksinapaisen järjestelmän vastakkainasetteluihin keskittyvää tutkimusasetelmaa on pyritty myös ylittämään muotoilemalla tutkimuskysymyksiä koskien liittokuntarajat ylittävää yhteistyötä, ja monenkeskisyyttä.[67] Tämän tutkimuksen lähdeaineistossa ilmenevä aikalaisymmärrys kansainvälisten suhteiden tilasta rakentui kuitenkin kiistattomasti kaksinapaisen kansainvälisen järjestelmän varaan, eikä sitä ole mielekästä sivuuttaa. Samalla on syytä korostaa, ettei kaksinapainen maailmankuva ollut aikalaiskäsityksissä yhtä kuin kylmä sota, eikä kylmän sodan käsite edes ollut aikalaisille pääasiallinen käsite.

Kaksinapaisen maailmanjärjestyksen vastakkainasettelun päättyminen 1980-luvun lopussa ja Neuvostoliiton hajoaminen vuonna 1991 sai osan aikalaisista uskomaan Yhdysvaltain ja sen johtaman länsileirin voittoon. Lännen edustama liberaali markkinatalousdemokratia näytti ylivertaiselta.[68] Ajatus kuvastaa hyvin sitä, mitä vastakkainasettelun päättyminen edusti. Yksi historiallinen ajanjakso oli hahmotettavissa päättyneeksi kokonaisuudeksi. Tulkinta voitosta on kyseenalaistettu, mutta sen kuuluttaminen 1990-luvun alussa kuvastaa katkosta vallinneeseen toisen maailmansodan jälkeiseen kansainväliseen vastakkainasettelun kauteen.

”Kylmän sodan” rajavuosissa on horjuvuutta sekä alku- että päätösajankohdan suhteen, mutta nykyisin käsitteellä viitataan useimmiten ajanjakson noin vuosien 1945–1990 välillä. Siihen sisältyy toisen maailmansodan jälkeisen ajan suhteellisen stabiili maailmanjärjestys, jossa Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain johtama kahden leirin kilpailu ideologiassa, taloudessa, politiikassa, kulttuurissa, teknologiassa, sotilaallisessa voimassa ja ydinaseissa edusti maailmanvallantavoittelua. [69]

Kylmä sota ja erityisesti sen lopun tutkiminen on tuottanut viime vuosina lisää tutkimustietoa, näkökulmia ja tulkintoja. Kaiken aiheeseen liittyvän tutkimuksen kuvaaminen edes pintapuolisesti ei ole mahdollista eikä tarkoituksenmukaista.[70] Tutkimusalan laajuudesta kertoo se, että sille on kaksi vakiintunutta, neljännesvuosittain ilmestyvää, kansainvälistä journaalijulkaisua *Cold War History* ja *Journal of Cold*

66 Krebs 2015, 836–838; *Chigago Tribune* 30.10.1962; Kettunen – Aunesluoma 2008, 9–16.

67 Villaume, Ekengren, Mariager (eds.) 2016; Kansikas 2014; Romano – Romero 2014.

68 Fukuyama 1992, 11–12. Kirjan pohjana ollut artikkeli julkaistiin ensimmäistä kertaa jo kesällä 1989; Vrt. Duara 2011, 457–458, 476; Westad 2010, 271; Lüthi 2020, 5, 563.

69 Lüthi 2020, 1–36, 563; Westad 2017.

70 Hyvän johdannon kylmän sodan tutkimuksen bibliografiaan löytää esimerkiksi teoksesta Leffler–Westad 2010 (toim.) *The Cambridge history of the Cold War. Vol. III endings.*

War Studies, jotka keskittyvät yksinomaan kylmän sodan tutkimukseen. Mainittujen journaaleiden lisäksi kansainvälisillä tiedekustantamoilla on muita julkaisuita ja kylmän sodan historian kirjasarjoja.[71] Kyseessä on ala, jossa kaikkea on yksinkertaisesti mahdoton hallita.

Laajasta tutkimusalasta huolimatta kylmä sota -käsite itsessään on pulmallinen. Suuret tulkintakysymykset jakavat alan tutkijoiden näkemyksiä. Esimerkiksi tunnettu Neuvostoliiton ja Venäjän historian tutkija, Archie Brown, on kiinnittänyt huomiota 'kylmä sota' -fraasin olemukseen. Kyseessä on metafora, kielikuva jostakin, eikä sillä ole täsmällistä, yksiselitteistä määritelmää. Tulkinnallisia erimielisyyksiä on muun muassa siitä, milloin kylmä sota alkoi, mistä siinä kaikesta siinä oli, tai ei ollut kyse, ja milloin tai miksi se loppui, tai mikä oli ratkaiseva tekijä, jonka muuttuminen päätti kansainvälistä järjestelmää määrittäneen aikakauden. Vastauksissa on koulukunta- ja tutkijakohtaisia eroja. Termiin liittyvän epämääräisyyden vuoksi se ei tarjoa kovin hienojakoista analyysityökalua kansainvälisten suhteiden monimutkaiselle järjestelmälle.[72]

'Kylmä sota' -käsitteeseen liittyvän epämääräisyyden vuoksi tässä tutkimuksessa ei juurikaan viitata kylmän sodan käsitteeseen. Sen sijaan kansainvälisen tapahtumakehyksen kuvauksessa käytetään supervaltasuhteisiin ja kaksinapaisuuteen viittaavia käsitteitä.

Historiantutkimuksen teoreettisuudesta Suomessa viime vuosina käytyyn keskusteluun viitaten teoria voi historiantutkimuksessa tarkoittaa yksinkertaisimmillaan jonkin ilmiön käsitteellistämistä. Tämä soveltuu kylmän sodan tutkimukseen, kun teorialla tarkoitetaan yleisiä havaintoja ja tosiasioita selittävää käsitettä tai käsitejärjestelmää ja olemassa olevan tiedon jäsentelyä ja tiivistämistä.[73]

Kansainvälisestä kylmän sodan tutkimuksesta ammentavana tulkinnallisena viitekehyksenä, joka selittää kylmän sodan tutkimuksen keskeisimpiä elementtejä sellaisina kuin ne tällä hetkellä alan tutkimuksessa nähdään, voidaan pitää esimerkiksi Vojtech Mastnyn esittämää tulkintaa. Hän erittelee kylmän sodan keskeisimmät elementit: ideologinen sota, todellisen sodan uhka, globaali sota ja kansainvälisen järjestyksen paradigma.[74] Historiantutkimuksen kannalta kuvausta voitaisiin pitää kylmän sodan teoriana, joka muodostaa tutkimuksen tulkintakehikon.[75] Se ei selitä syy–

71 Esimerkiksi International history review; International security; Cold War history series, Routledge; New perspectives on the Cold War, Brill.

72 Brown 2007, 3; Lüthi 2020, 563.

73 Danielsbacka – Hannikainen – Tepora 2018, 13; Siltala 2018, 58–76; *Tieteen termipankki 7.02.2019: Filosofia:teoria. [https://tieteentermipankki.fi/wiki/Filosofia:teoria.]*

74 Mastny 2014, 498–499. *The Cold War should not be regarded as uniform but needs to be seen in its four different manifestations – as an ideological war, as a potential real war, as a global war, and as a paradigm of international order.*

75 Danielsbacka – Hannikainen – Tepora 2018.

seuraussuhteita, eikä pidä sisällään väitettä asioiden lainalaisuudesta, vaan jäsentää kumuloitunutta tietämystä tutkimuskohteesta. Edellä esitetty ei ole kuitenkaan ainoa jäsentely.

Eurooppalaisessa ja länsimaisessa kontekstissa merkittäviä ovat Euroopan kahtiajakoa koskeneet tapahtumat. Kylmän sodan lopun keskeisenä piirteenä Euroopassa voidaan pitää toisen maailmansodan jälkeisen maantieteellisen etupiirijaon päättymistä. Tulkinnat tästä jakautuvat sen mukaan, pidetäänkö ratkaisevana Itä-Eurooppaa kokonaisuutena, tarkoittaen Neuvostoliiton ohella Puolaa, Itä-Saksaa, Tšekkoslovakiaa, Unkaria, Romaniaa, Jugoslaviaa, Bulgariaa ja Albaniaa, vai jotakin näistä yksittäin. ”Vuoden 1989 ihmeestä” puhuttaessa Berliinin muurin kaataminen on symbolinen käännekohta. Berliinin muurin varjoon on jäänyt muurin kaatamista edeltänyt Itä-Euroopan muutos, joka oli konkretisoitunut jo kevään 1989 vaaleihin Neuvostoliitossa ja kesäkuussa 1989 Puolassa. Yksittäisenä hetkenä myöhäisin päätepisteeksi tulkittu tapahtuma oli Neuvostoliiton hajoaminen joulukuussa 1991.

Vuosi 1989 on esitetty kylmän sodan päätepisteeksi perustellen sillä, että Neuvostoliitto ei puuttunut Itä-Euroopan maiden sisäisiin asioihin estääkseen vallankumousta ja demokraattista siirtymää, jonka seurauksena Neuvostoliiton etupiiri romahti Itä-Euroopassa.[76]

Kylmän sodan päättymistä koskevissa selityksissä yksi tunnettu koulukunta painottaa neuvostojohtaja Mihail Gorbačëvin ratkaisevaa roolia – niin sanottua ’Gorbačëv-tekijää’ ja Neuvostoliiton uudistuskehitystä. Neuvostoliitossa rakenteellisia uudistuksia ajanut Mihail Gorbačëv on tämän tulkinnan mukaan keskeinen selittävä tekijä, jonka henkilökohtainen panos vaikutti ratkaisevasti tapahtumien kulkuun. Esimerkiksi laajan elämäkertatutkimuksen Gorbačëvista kirjoittaneen William Taubmanin mukaan neuvostojärjestelmä oli muuttunut vuodesta 1985 vuoteen 1989 mennessä oleellisesti ja vuonna 1990 Gorbačëv oli, enemmän kuin kukaan muu, päättänyt kylmän sodan. Myös Archie Brown tulkitsee kylmän sodan päättyneen monen tekijän summana, mutta erityisesti Gorbačëvin poliittinen johtajuus oli keskeinen tekijä.[77]

Osa historiantutkijoista on keskittynyt etsimään syitä kylmän sodan päättymiselle Neuvostoliiton sisäisistä ongelmista, kuten liian suuresta puolustusbudjetista, tehottomasta talous- ja tuotantojärjestelmästä, hallinnon rakenteellisesta jäykkyydestä ja niin edelleen. Ratkaisevia syitä on etsitty myös ihmisoikeuspolitiikan luomasta paineesta ja poliittisesta järjestelmästä. Esimerkiksi Armbruster näkee stalinistisen terrorin perinnön keskeisenä tekijänä neuvostoimperiumin tuhoutumiselle.

76 Westad 2010, 271; Brown 2007, 3, 13–14; Lüthi 2020, 581–582.
77 Taubman 2017, 1; Brown 2007, 8–10, 14; Brown 2020, 4–5, 218–219, 288–309.

Kotkin puolestaan pitää Neuvostoliiton kommunistisen puolueen demokratisointiyritystä ratkaisevana käänteenä koko Neuvostoliitolle. NKP oli pitänyt sitä kasassa.[78]

Yhdysvaltain presidenttinä vuosina 1981–1989 toiminutta Ronald Reagania ja hänen ulkopolitiikkaansa on tutkittu runsaasti kylmän sodan loppumisen näkökulmasta. Kylmän sodan historian ja Yhdysvaltojen ulkopolitiikan historian tutkijat ovat kiistelleet siitä, noudattiko Reaganin ulkopoliittinen toiminta johdonmukaista strategiaa, vai oliko määräävänä tekijänä ennemminkin intuitio – kyky ymmärtää vastapuolen edustajia ihmisinä. Jopa Reaganin läheisimmät avustajat ovat tulkinneet häntä ristiriitaisella tavalla. Kansainvälisessä tutkimuksessa tulkintojen koulukuntaero on kiteytynyt sen ympärille, oliko Reaganin tavoitteena voittaa Neuvostoliitto ylivoimalla vai lopettaa kylmä sota neuvotteluin. Yhdysvaltojen ylivoimaan perustuvia tulkintoja kylmän sodan lopusta on kutsuttu voitonjulistajiksi (engl. triumphalists).[79]

Archie Brown korostaa, että vaikka Reaganin vaikutus, Reagan-tekijä, oli monin tavoin tärkeä ja tämän tavoitteena oli neuvotella voimakkaan aseman turvin [negotiate from strength], tavoitteena oli kuitenkin neuvotella, ei tuhota Neuvostoliittoa. Toisen näkemyksen mukaan neuvostojärjestelmä oli sairas, ja pieni töytäisy [”little push”] lännestä voisi johtaa kommunistisen järjestelmän pysäyttämättömään romahdukseen. Reagan-tekijän tärkeyttä kylmän sodan loppumiselle ovat korostaneet muun muassa tunnetut yhdysvaltalaistutkijat John Lewis Gaddis ja Richard Pipes.[80]

Historiantutkimuksessa on kuitenkin jaoteltu Reaganin toiminnasta selkeästi erilaisia kausia, joista niin sanottu kovan linjan kausi ajoittuu vuosille 1981–1984, minkä jälkeen linja selkeästi muuttui tammikuusta 1984 lähtien.[81]

Voitonjulistajista vaikutusvaltaisin oli Yhdysvaltain presidentti George H. W. Bush, joka joulukuun 25. päivänä 1991 punalipun laskettua Kremlin yltä julisti Yhdysvaltojen voittaneen yli neljäkymmentä vuotta kestäneen taistelun – kylmän sodan.[82] Bushin julistus täytyy ymmärtää ennen kaikkea poliittisena lausuntona, ei kannanottona historiantutkimuksen debattiin. Kylmän sodan päättymistä tulkittaessa on

78 Kotkin 2001, 3–6, 77–82; Plokhy 2020, 14–15; Armbruster 2010, 202–207; Zubok 2021, luku 15.

79 Leffler 2018, 79–82; Brown 2007, 7–8; Hanhimäki 2018, 3–4.

80 Brown 2020, 302–309; Brown 2007, 8–9; Gaddis 2007, 222–224; Pipes 2003, 157–202.

81 Fischer 2004, 229–230; Miles 2020, 86–89; Hanhimäki – Schoenborn – Zanchetta 2012, 105–106; ks. Lüthi 2020, 578.

82 Plokhy 2014, xxvii–xxviii; Spohr 2020, 459–460. Bush esitti kuuluisan toteamuksensa 28.1.1992 State of the Union puheessaan: “The Cold War didn’t end; it was won – – the biggest thing that has happened in the world in my life, in our lives is this: by the grace of God, America won the Cold War.” Siteerattu mm. em. Spohr 2020; ks. Zubok 2021, luku 15–16.

syytä huomioida tulkintojen poliittinen tarkoituksenmukaisuus. Kylmän sodan historiantutkimuksessa tulkintojen poliittisuus on jäänyt elämään voittajien historian ansiosta. Bushin esittämä voitonjulistus oli yksipuolinen ja Yhdysvalta-keskeinen tulkinta kylmän sodan lopun selittämiseksi.[83]

Bushin voitonjulistusta mukaillen eräs viime vuosikymmenten kuuluisimmista kylmän sodan lopun tulkinnoista löytynee Francis Fukuyamalta. Hän julkaisi artikkelinsa ”The End of History?” kesällä 1989, mutta oli vuoteen 1992 mennessä vakuuttunut länsimaisen liberaalin demokratian ylivoimaisuudesta. Neuvostoliiton romahdus todisti länsimaisten arvojen voittaneen. Ranskan vallankumouksen aatteet olivat osoittautuneet kestäviksi ideologioiden välisessä kamppailussa ja niistä oli tullut maailmanvalloittajia, voittajia, joille ei ollut varteenotettavia kilpailijoita. Fukuyaman esittämää ideologista voittoa on sittemmin kritisoitu, koska maailmaa ei valloittanutkaan liberaali utopia, vaan enemminkin dystopia, joka juonsi juurensa henkisten, moraalisten ja eettisten ihanteiden merkitysten menettämisestä. Dystopiassa ”rohkeus, mielikuvitus ja idealismi on korvattu taloudellisilla laskelmilla, loputtomilla teknisten ongelmien ratkaisulla, ympäristöhuolilla ja sofistikoituneiden kulutusvaatimusten tyydyttämisellä”.[84]

Eurooppalaisessa ja transatlanttisessa kehyksessä kylmän sodan päättyminen on sijoitettu vakiintuneesti vuosiin 1989–1991. Vuosi 1991 kylmän sodan päätepisteeksi tulkittuna tarkoittaa yhtä kuin Neuvostoliiton hajoaminen. Neuvostoliiton hajoamista korostavat tulkinnat sivuuttavat sen, mitä suurvaltajohtajat olivat julistaneet puheissaan kylmän sodan päättymisestä jo edellisten parin vuoden aikana.

George H. W. Bush ja Mihail Gorbačëv olivat tavanneet joulukuun 1989 alussa Maltan huippukokouksessa. Supervaltojen valtionpäämiehet julistivat, kuukausi Berliinin muurin murtumisen jälkeen, kylmän sodan päättyneen. Gorbačëv totesi Bushille:”We don’t consider you an enemy any more.”[85] Esimerkiksi Serhij Plohyj kritisoi Bushin voitonjulistusta. Mihail Gorbačëvin eroilmoitus ja punalipun laskeminen Kremlissä jouluna 1991 olivat Neuvostoliiton hajoamisen symboleita, mutta kylmässä sodassa ei Plohyjn mukaan ollut kyse Neuvostoliiton hajoamisesta.[86]

Vastaavasti esimerkiksi aasialaisesta näkökulmasta kylmän sodan voi tulkita päättyneen jo 1970- ja 80-lukujen taitteeseen, kun Yhdysvallat ja Kiina solmivat diplomaattisuhteet. Pidemmälle vietynä kylmän sodan määräävä merkitys kansainvälisen historian tulkintakehyksenä on kyseenalaistettu.[87]

83 Cox 2008, 9–10.
84 Kumar 2009, 554–555, siteeraa Fukuyamaa 1989, 18. Käännös JO; Plokhy 2014, xxvii.
85 Plokhy 2014, xxviii–xxix; Brown 2007, 6–8; Garthoff 1994, 404–411, sitaatti s. 406.
86 Plokhy 2014, xxviii.
87 Westad 2010, 271–281; Duara 2011; Lüthi 2020; Iriye 2013.

Jo ennen Maltan huippukokousta, Reaganin presidenttikaudella, Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton suhde oli parantunut huomattavasti, ja Reagan oli luopunut Neuvostoliittoa koskeneesta vihollisretoriikasta. Vuoden 1990 aikana suurvallat pääsivät yhteisymmärrykseen myös Saksojen yhdistymisestä ja Irakia koskevista YK-pakotteista. Suomalaisissa historiantulkinnoissa Persianlahden sota on jäänyt vähälle huomiolle. Sitä voidaan hyvällä syyllä pitää osoituksena kylmän sodan ajan kansainvälisen järjestelmän päättymisenä.[88] Yhdysvallat ja Neuvostoliitto pääsivät ensimmäistä kertaa YK:n turvallisuusneuvostossa poliittiseen yksimielisyyteen merkittävästä kansainvälisestä kysymyksestä.

Kylmän sodan päättymistä Saksojen yhdistyessä on perusteltu sen symboliarvolla. Euroopan tunnetuimmaksi kylmän sodan symboliksi oli muodostunut Berliinin muuri, joka erotti kaupungin läntiset ja itäisen vyöhykkeen. Kamppailu Saksan hallinnasta oli alkuperäinen avainkysymys sodan voittajavaltojen kesken. Myös suurvaltojen väliset merkittävimmät kriisit Euroopassa, Berliinin saarto vuosina 1948–49 ja Berliinin kriisit vuosina 1958–61 kohdistuivat nimenomaan Saksaan. Lisäksi Saksasta muodostui kaksinapaisen maailmanjärjestyksen napojen vaikutuspiirien raja. Saksan asema muovasi merkittävästi Euroopan poliittista arkkitehtuuria toisen maailmansodan jälkeen.[89]

Tämän tutkimuksen puitteissa kiinnitetään huomiota erityisesti siihen, mitä tapahtui ennen syksyä 1989. Mitä olivat ne ulkopoliittiset lähtökohdat, joista Suomi toimi ja reagoi syksyllä 1989 ja sitä seuranneissa kansainvälisessä järjestelmässä ja ulkopoliittisessa toimintaympäristössä tapahtuneissa muutoksissa? Suomalaiset toimijat asetetaan laajempaan eurooppalaiseen ja kansainväliseen kontekstiin ja pidempään ajalliseen jatkumoon, jossa vuosien 1989–1991 tapahtumia tarkastellaan ”kylmän sodan lopun” suppeaa kurkistusaukkoa monipuolisemmin.

Kylmän sodan päättyminen on ajoitettu suomalaisissa historiaesityksissä yleensä johonkin mainituista tapahtumista: Berliinin muurin murtuminen ja syksy 1989 laajemmin, Saksojen yhdistyminen 1990 tai Neuvostoliiton hajoaminen 1991. Kylmän sodan piirteitä koskevat tulkintaerimielisyydet eivät ole suomalaisissa tutkimuksissa juuri saaneet huomiota, koska Neuvostoliiton varjo on ulottunut lähes kaikkialle. Kylmän sodan tulkintoihin liittyy samalla kuitenkin jonkinlainen ajatus siitä, mistä kylmässä sodassa oli kyse.[90] Suomen ulkopoliittisen aseman muuttumisen kannalta

88 Saksojen yhdistymisen ratkaisevana esittävät: Blombergs 2016, 3; Visuri 2006, 13; Berliinin muurin murtumista ratkaisevana kylmän sodan päätepisteenä pitävät Bozo 2009, xi; Vuosi 1989 *annus mirabilis* näkökulmasta Ks. Lawson – Armbruster – Cox, 2010; Armbruster 2010, 201; Hanhimäki 2021b, 23.

89 Ks. kylmästä sodasta lisää esim. Gaddis 2007[2005] ja sen päättymisestä esim. Garthoff 1994; Lüthi 2020, 413–437; Rentola 2010, 310; Suomi 1992, 475–541.

90 Tarkka 2012, 456–457; Rusi 2007; Ritvanen 2021; ks. Aunesluoma 2012, 140–145. Aunesluoma tarkastelee vuosista 1989–1991 esitettyjä kansainvälisiä tulkintoja.

yhdistävä piirre useimmissa tulkinnoissa on Neuvostoliiton hajoaminen käännekohtana, jonka jälkeen Suomi saattoi hakeutua rajoituksetta länsi-integraatioon.[91]

Äärimmilleen pelkistettynä kansainvälisen järjestelmän muutoksen vaikutus Suomen ulkopoliittiseen linjaan on typistetty talven 1992 kahden kuukauden tirkistysaukoksi.[92] Tällä rajauksella tarkoitetaan 20. tammikuuta 1992 allekirjoitettua, niin sanottua Suomen ja Venäjän välistä sopimusta hyvästä naapuruudesta ja yhteistyöstä (HNY-sopimus). Vain kaksi kuukautta myöhemmin, 18. maaliskuuta 1992, Suomi jätti jäsenyyshakemuksen Euroopan yhteisöihin, koska väitetysti ”aiemmin jokaiselle askeleelle länteen piti olla Moskovan hyväksyntä”.[93] Näin yksinkertaista ja suoraviivaista ulkopoliittinen päätöksenteko- ja valmistelu ei kuitenkaan ollut.

Suomen ja Venäjän tai Neuvostoliiton kahdenvälinen suhde on korostunut varsinkin toisen maailmansodan jälkeistä aikaa käsittelevässä suomalaisessa ulkopolitiikan historian tutkimuksessa. Yksi luonnollinen syy korostumiselle on Neuvostoliiton ja Venäjän merkitys Suomen kansainväliselle asemalle, mitä on korostanut Paasikiven ja erityisesti Kekkosen tapa osallistua henkilökohtaisesti hyvin intensiiviselläl tavalla Suomen idänsuhteiden hoitoon.[94]

Toisen maailmansodan jälkeen idänsuhteiden vaikutus levisi myös Suomen sisäpolitiikkaan, jossa suomalaiset kommunistit olivat yhteisen ideologisen taustansa takia NKP-suhteissaan etulyöntiasemassa. Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälisten suhteiden vahvistamiseksi NKP etsi Suomen kommunistista puoluetta (SKP) laajempaa pohjaa poliittiselle yhteistyölle.[95]

Kaikkea Suomen ulkopolitiikkaan ja siihen liittyvää päätöksentekoa ei tästä huolimatta voi kattavasti selittää Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälisillä suhteilla tai niin sanotulla kylmän sodan logiikalla. Suomen ulkopolitiikassa oli ja on muitakin tekijöitä kuin itäinen rajanaapuri, vaikka se muodosti yhden Suomen turvallisuuspolitiikan avainkysymyksistä.[96]

Suomen ulkopolitiikasta voi tehdä kiinnostavia huomioita kansainvälisen järjestelmän osana esimerkiksi koskien pienten valtioiden roolia kylmässä sodassa. Mikä oli niiden liikkumavara suhteessa suurvaltoihin ja kuinka niiden toimijuus kytkeytyi kaksinapaisen kansainvälisen järjestelmän dynamiikkaan? Millaisen toimijuuden

91 Korhonen Olli 2017, 37.

92 Esim. Jaakko Kalelan lausunto tv-sarjan *Hullu vuosi 1991* Jakso 1: Neuvostoliitto hajoaa. 52:07–52:27. [https://areena.yle.fi/1-50473024].

93 tv-sarjan Politiikka Suomi, Jakso 9: Kun Suomi livahti länteen. 04:28–04:40 [https://areena.yle.fi/1-50396443]; Viralliselta nimeltään Suomen tasavallan ja Venäjän federaation sopimus suhteiden perustasta. Sopimus 63/1992. ”Moskovalla” viitataan työssä paikannimen lisäksi Neuvostoliiton päättäviin hallintoelimiin.

94 Visuri 2006, 165.

95 Rentola 2010, 287–296; Nevakivi 1996, 52–58.

96 Blombergs 2016, 5.

avulla pienemmät valtiot edistivät intressejään kaksinapaisen kansainvälisen järjestelmän puitteissa?[97]

Urho Kekkosen kauden lopputahteja lyötiin syyskuussa 1981, kun Kekkonen jäi sairauslomalle 11. syyskuuta 1981. Sunnuntaina 13. syyskuuta Johannes Koroma kirjoitti *Uudessa Suomessa* niin sanotun kolmannen tasavallan alkamisesta: ”Jälkikekkoslainen aika on alkanut.”[98] Kuvaus oli voimakas. Kekkosen sairauslomailmoitus syyskuussa 1981 johti käsitykseen, jonka mukaan alkoi kokonaan uusi aikakausi. Aikalaiskokemusten dramaattisuus on ilmennyt myös historiografiassa.

Suomessa toisen maailmansodan jälkeistä aikaa ja siihen liittyvää poliittista keskustelua, tulkintoja ja historiantutkimusta on leimannut kiistely siitä, oliko Suomen ja Neuvostoliiton hyvien naapuruussuhteiden nimissä noudatetut käytännöt tarpeellisia tai välttämättömiä, vai menivätkö suomalaiset liiallisuuksiin naapurisuhteiden varjelemisen nimissä. Erityisesti keskustelu on liittynyt Urho Kekkosen presidenttikauden vuosiin 1956–1981.

Kylmän sodan jälkeisessä historiakeskustelussa Kekkosen kauden viimeiset vuodet on nähty vaarallisena aikana Suomen kansallisen suvereniteetin kannalta. Vaaraksi on tunnistettu Neuvostoliiton vaikutusvallan kasvu Suomen sisäpolitiikassa ja sisäpoliittisessa kamppailussa. Aikoinaan välttämättömyydeksi koetusta menettelystä oli muodostunut poliittiselle ja yhteiskunnalliselle eliitille hyveeksi muuttunutta ja yli äyräiden levinnyttä ystävyyspolitiikkaa.[99]

Suomen 1980-luvun poliittista historiaa ja ulkopolitiikkaa on toistaiseksi tutkittu lähinnä laajempina kokonaisuuksina osana toisen maailmansodan jälkeisen ajan historiaa. Kekkosen turvallisuuspoliittisen maksiimin mukaisesti ulko- ja turvallisuuspolitiikan historia on Suomessa kytkeytynyt tiiviisti yhteen. Ulkopolitiikkaan panostettiin, jotta muita turvallisuuspolitiikan välineitä ei tarvittaisi aktiivisessa käytössä.[100] Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikkaa niin sanotulla kylmän sodan kaudella käsittelevien historiantutkimusten aikarajaus on monesti kattanut suhteellisen pitkän ajanjakson toisen maailmansodan jälkeisistä vuosista 1990-luvun alkuun. Tällaisia esityksiä ovat kirjoittaneet muun muassa Jorma Kallenautio, Osmo Apunen, Jukka Tarkka, Juhani Suomi, Jukka Pesu ja Pekka Visuri.[101]

Vuosien 1945–1992 aikarajauksen sisällä pysytelleet erityistutkimukset ovat usein rajautuneet presidentti Kekkosen valtakauden päättymiseen. Tällaisina voi pi-

97 Ks. Crump – Erlandsson 2020, 1–7.
98 US 13.9.1981; Suomi 2016, 416.
99 Vares 2009, 76–79; Vares 2010, 327; Pernaa 2008, 183–189; Suomi 2009, 97–99.
100 Visuri 2006, 175; Kallenautio 2005, 146–149.
101 Visuri 2006; Kallenautio 2007; Apunen 2005; Tarkka 2012; Suomi 2016; Jukka Pesu 2020.

tää muun muassa ulkoministeriön historiaa, Maalaisliitto-Keskustapuolueen historiaa ja Kekkos-elämäkertasarjaa.[102] Vastaavasti useampien valtiollisten instituutioiden historiasta on kirjoitettu juhlavuosien kunniaksi tutkimuksia, joissa luonnollisesti käsitellään myös 1980-luvun tapahtumia, mutta niissäkin osana instituutioiden pidempää historiaa. Tällaisia on kirjoitettu muun muassa eduskunnasta, Suojelupoliisista ja Suomen Pankista.[103]

Mauno Koiviston presidenttikauteen ajoittui Suomen lähihistorian merkittävimmät ulkopoliittiset linjaratkaisut – muun muassa Suomen päätös hakea EU-jäsenyyttä, YYA-sopimuksen päättyminen ja taloudellisen länsi-integraation syventäminen. Edellä mainitut tapahtumat on yksimielisesti tulkittu Suomen ulkopolitiikassa käännekohdiksi. Merkittävistä käännekohdista huolimatta laajojen arkistoaineistojen hyödyntämiseen perustuvaa Suomen ulkopolitiikan historian perustutkimusta 1980-luvusta on vasta suhteellisen vähän.

Vaikka Kekkosen kauden päättyminen oli itsessään suuri muutos suomalaisessa poliittisessa elämässä, niin Koiviston kauden alkaessa suhtautuminen ulkopolitiikan keskeisiin peruskysymyksiin ei muuttunut. Vuonna 1982 Suomi jatkoi kahdenvälisten suhteiden painottamista Neuvostoliiton kanssa, kuten Kekkosen aikana. Suomen kansainvälistä asemaa määritelleet keskeiset sopimukset kuten YYA, FINEFTA, EEC-vapaakauppasopimus ja Pariisin rauhansopimus vuodelta 1947 säilyivät ennallaan. Aiemman kaltainen varovaisuus kansainvälisen tilanteen arvioinneissa leimasi ulkopoliittisia kannanottoja. Virallinen Suomi ei kritisoinut Neuvostoliiton miehitystä Afganistanissa tai tapahtumia Puolassa.

Joitakin 1980-luvun ulkopolitiikkaan liittyviä erityiskysymyksiä, kuten Suomen länsi-integraatiota ja kauppapolitiikka ovat tutkineet Tapani Paavonen ja Juhana Aunesluoma ja rajatummin Olli Korhonen väitöstutkimuksessaan. Idänkauppaa käsitteleviä esityksiä ovat kirjoittaneet muun muassa Inkeri Hirvensalo, Pekka Sutela ja Saara Matala.[104]

Vallitseva kuva 1980-luvun historiatulkinnoista perustuu monin paikoin aikalaismuistelijoiden ja toimittajien kuvauksiin. Koiviston presidenttikausi näyttäytyy niissä enimmäkseen harmonisena yhteiselona siihen asti, kunnes 1990-luvun vaihteen tapahtumat vyöryivät suomalaisten silmien eteen.

Erityisesti Mauno Koiviston ensimmäinen presidenttikausi on jäänyt historiantutkimuksessa hyvin vähälle huomiolle. Poikkeuksia ovat Juhani Suomen kolmiosainen sarja vuosista 1982–1987, Veera Mitznerin Eureka-tutkimus ja aivan tuoreet

102 Soikkanen 2003; Soikkanen 2008; Isohookana-Asunmaa 2006; Suomi 2000. Työssä käytetään johdonmukaisuuden vuoksi Maalaisliitosta, Keskustapuolueesta ja Suomen Keskustasta pääsääntöisesti muotoa Keskusta.

103 Suomen eduskunta 100 vuotta; Simola (toim.) 2009; Kuusterä–Tarkka 2012.

104 Hirvensalo – Sutela 2017; Matala 2019.

Mari Luukkosen ja Alpo Rusin tutkimukset.[105] 1980-luvun sisäpolitiikkaa käsittelevistä töistä merkittävinä kontribuutioina on syytä mainita Vesa Vareksen ja Riku Keski-Rauskan tutkimukset.[106]

Aiemmissa Koiviston presidenttikausia käsittelevissä ulkopolitiikan historiaan keskittyvissä tutkimuksissa yksi mielenkiinnon kohteenta on ollut 1990-luvun taite ja siinä varsinkin Suomen ja Neuvostoliiton suhteet. Tätä vaihetta käsitteleviä tutkimuksia on julkaistu viime vuosina muutamia.[107] Koiviston presidenttikausia koskeva historiakuva on edellä kuvatuista syistä rakentunut pääasiassa aikalaiskokemusten, toimittajien ja muistelmakirjallisuuden varaan.

Koiviston presidenttikauden historiakuva eroaa edeltävien vuosikymmenten historiakuvasta merkittävällä tavalla siinä, että näkyviä murros- tai huippukohtia erottuu vähän. Edellisten vuosikymmenten historiakuvaa värittävät erilaiset kriisit, kuten yöpakkaskriisi, noottikriisi, Prahan miehitys, Zavidovo-kriisi ja hätätilahallitukset sekä suurhankkeet, kuten Saimaan kanavan vuokraus, YK:n pääsihteerikilpa, EEC-vapaakauppasopimus, ETYK, suuret rakennushankkeet Neuvostoliitossa ja monet pienemmät tapahtumat. Muun muassa edellä kerrotut tapahtumat näyttäytyvät draamantäyteisinä tasapainoiluina. Koiviston presidenttikauden tapahtumien jälkikuva on sen sijaan vakaa ja hillitty. Jopa reagointi 1990-luvun vaihteen suuriin mullistuksiin näyttää rauhalliselta ja harkitulta. Osittain historiakuvien erot johtunevat aikakausien erilaisesta tutkimustilanteesta.

Kirjavia tapahtumia 1980-luvullakin riittää: kansainvälinen asevarustelu, Černobylin ydinvoimalaonnettomuus, Neuvostoliiton uudistuspolitiikka, idänkaupan kriisi, Suomen jäsenyydet länsimaisissa yhteistyöjärjestöissä ja SKP:n hajoaminen. Mikään tapahtumista ei kuitenkaan tuntunut uhkaavan Suomen kansallista olemassaoloa tai poliittisen järjestelmän toimintaa. Vastaavasti ei ollut yksittäistä ”suurta projektia”, jossa onnistuminen tai epäonnistuminen olisi leimannut vuosikausia ulkopoliittisen johdon tai ulkoministeriön diplomaattien työskentelyä.

1980-luvun Suomen poliittisen historian tutkimuksessa yksi keskeinen tulkinnallinen erimielisyys on kiteytynyt siihen, muuttuiko Suomi dramaattisesti Koiviston valtaannousun myötä vai jatkuiko Paasikiven ja Kekkosen kausilla muodostunut ulkopoliittinen linja menettelytapoineen 1990-luvun alkuun asti.

105 Suomi 2005; Suomi 2006; Suomi 2008; Mitzner 2016; Rusi 2022; Luukkonen 2022. Kaksi viimeksi mainittua ovat ilmestyneet keväällä 2022 samanaikaisesti tutkimuksen käsikirjoituksen viimeistelyvaiheen kanssa. Kaikkia niissä esitettyjä tietoja ei ole ollut mahdollista ottaa tämän tutkimuksen puitteissa huomioon.

106 Vares 2017; Keski-Rauska 2020.

107 Kansikas 2019; Ritvanen 2021; Uutela 2017; Uutela 2020.

Pidempiä linjoja hahmottavissa tulkinnoissa esimerkiksi Henrik Meinander katsoo ulkopoliittisten realiteettien, eli Neuvostoliiton etujen loukkaamattomuuden ensisijaisuuden Suomen ulkopoliittisen linjan perusteluna, pysyneen muuttumattomana syksystä 1944 aina 1990-luvun alkuun asti. Samoin asiaa on tulkinnut Jukka Tarkka, jonka näkemyksen mukaan Pariisin rauhansopimuksen ja YYA-sopimuksen uudelleentulkinnat syksyllä 1990 olivat Suomen kylmän sodan loppu.[108]

Martti Häikiö puolestaan on perustellut Suomen ulkopoliittisen käännekohdan ajoittamista Neuvostoliiton hajoamisen yhteyteen viittaamalla Suomen ja Neuvostoliiton johtajien väliseen yhteydenpitoon niin sanotun puoluelinjan, eli Neuvostoliiton turvallisuuspalvelu KGB:n edustajien, välityksellä. Tämä yhteydenpito katkesi alkuvuodesta 1992. Käytännön operatiivisen yhteydenpitomuodon muuttamista edelsi Häikiön arviossa useita suuria käänteitä, jotka ovat kaikki kytköksissä Neuvostoliitossa tapahtuneisiin muutoksiin. Näitä olivat muun muassa Gorbačëvin valtaannousu vuonna 1985, Reaganin ja Gorbačëvin tapaamiset vuosina 1985 ja 1986, päätös vaalien järjestämisestä vuonna 1989 ja vallankaappausyritys Moskovassa syksyllä 1991.[109]

Laajan yleisesityksen Suomen ulkopolitiikasta kylmän sodan ajalta kirjoittanut Jorma Kallenautio toteaa Koiviston jatkaneen vanhalla linjalla, mikä tarkoitti sitä, että neuvostosuhteet säilyivät etusijalla. Tosin tarkennuksena Paasikiven syksyllä 1944 julistamaan linjaan ja sitä seuranneisiin Kekkosen kauden muotoiluihin Koivisto korosti pyrkimystä ylläpitää hyviä suhteita naapurimaiden ja myös kaikkien muiden valtioiden kanssa. Kallenaution tulkinnan mukaan vanha linja jatkui 1980-luvun lopulle, jolloin Suomen ulkopolitiikka alkoi muuttua.[110]

Tutkijat ja aikalaismuistelijat ovat esittäneet vaihtelevia arvioita siitä, milloin ulkopoliittiset näkökohdat, eli yhtä kuin Neuvostoliitto, lakkasivat vaikuttamasta Suomen sisäpoliittisiin ratkaisuihin. Ensimmäistä näkyvää ulkopoliittisen linjan muutosta Koiviston kaudella on kaivettu vuoden 1983 hallitusohjelman ulkopoliittisen osion muotoilusta, jossa otettiin kantaa YYA-sopimuksen merkitykseen Suomen ulkopolitiikassa.[111] Edellisissä hallitusohjelmissa YYA-sopimus oli asetettu Suomen ulkopolitiikan perustaksi, kun se vuoden 1983 hallitusohjelmassa siirrettiin vain yhdeksi osaksi Suomen ulkopolitiikkaa.

Tämän tutkimuksen problematiikkaan olennaisesti liittyvää kysymystä on yksityiskohtaisesti pohtinut toimittaja Unto Hämäläinen. Hän arvioi journalistisella otteella sitä, milloin Suomi alkoi irrottautua ulkopoliittisesta järjestelmästä, joka oli

108 Meinander 2012a, 373–374; Meinander 2012b, 449; Tarkka 2002, 340.
109 Häikiö 2008, 269–273.
110 Kallenautio 2005, 428–432.
111 Häikiö 2008, 271.

syntynyt syksyllä 1944. Arviossaan Hämäläinen päätyy vuoteen 1984.[112] Hämäläisen arvio tarjoaa historiantutkimuksen kannalta mielenkiintoisen lähtökohdan. Näkyvän tapahtumahistorian sijasta Hämäläinen on päätynyt arvioonsa presidentin ulkopoliittisen erityisavustajan Jaakko Kalelan vuonna 1984 pitämän esitelmän pohjalta. Hämäläisen arvion pohjana ovat olleet ulkopoliittisen johdon tausta-arviot, jotka muuttuivat ennen kuin ulkoisissa olosuhteissa oli näkyvissä muutoksia.

Hämäläisen kanssa samaan ajankohtaan, vuoteen 1984, on päätynyt Max Jakobson erilaisella argumentilla. ”Marraskuussa 1984 järjestetty vastaanotto Tehtaankadulla jäi historiaan – – loppunäytöksenä.”[113] Vastaanotto viittaa KGB:n paikallisen asemapäällikön, residentti Viktor Vladimirovin, läksiäisvastaanottoon. Jakobsonin tulkinnan mukaan se oli yhden kauden päätös.

Jakobsonin toisen tulkinnan mukaan ulkopoliittisia näkökohtia ei tarvinnut vuonna 1987, ensimmäistä kertaa sotien jälkeen, huomioida hallitusta muodostettaessa. Tuolloin nimitettiin Harri Holkerin johtama sinipunahallitus ja Kokoomuksesta tuli hallituspuolue kahdenkymmenen vuoden tauon jälkeen.[114] Tulkinta ei ole yksiselitteinen sen valossa, mitä hallituksen muodostamisen taustoista tiedetään. Keskustan silloinen puoluesihteeri Seppo Kääriäinen on kuvannut, kuinka Neuvostoliittoa informoitiin ennakkoon mahdollisista hallituskuvioista. Kaavailut Keskustan ja kommunistien hallituksesta ulosjättämisestä olivat herättäneet Moskovassa huolta: ulkopoliittiset heijastusvaikutukset Suomelle olisivat mahdollisia.[115]

Yleinen tulkinta Neuvostoliiton merkityksestä Suomelle syksyn 1958 yöpakkaskriisistä lähtien oli, että Neuvostoliiton kanta oli syytä huomioida tärkeissä sisä- ja ulkopoliittisissa kysymyksissä, kuten hallituksen muodostamisessa.[116]

Suhteessa asian painoarvoon Neuvostoliiton sisäisten muutosten vaikutukset Suomen ulkopolitiikkaan ovat jääneet myös yllättävän vähälle huomiolle. Tilanne Neuvostoliitossa muuttui 1980-luvun kuluessa, mutta suomalaiset vaikuttajat eivät sisäistäneet muutosten perinpohjaisuutta tai sen merkitys avautui vasta jälkikäteen. Neuvostoliitto ei ottanut enää yhtä kärkkäästi kantaa tai esittänyt vaatimuksiaan suomalaisille. Tulkinta siitä, milloin Suomi lakkasi kiinnostamasta Neuvostoliitossa

112 Hämäläinen 2011, 9–10.

113 Jakobson 2003, 243; ks. Derâbin 2010, 135. Puhuttaessa Tehtaankadusta viitataan käsitykseen, joka on ilmaistu muun muassa emt. s. 133. ”Tehtaankatu 1B ei ole vain postiosoite tai Neuvostoliiton lähetystörakennus kuten muissa maissa. Suomalaisille se on erillinen käsite, symboli, arvoituksellinen ja salaperäinen laitos, jonka kautta Moskova vaikuttaa Suomen asioihin.”

114 Jakobson 1992, 310; Jakobson 2003, 365; Ks. Seppinen 2015, 310–311; vrt. Suomi 2008, 364–365.

115 Kääriäinen 2002, 234–235; Suomi 2008, 109–110, viittaa Ûrij Derâbinin lausuntoihin.

116 Rentola 2010, 302, 309; Meinander 1999, 438; Kallenautio 2005, 312; Rautkallio 2010, 164; Kujala 2013, 82; Lehtinen 2002, 329–332, 453.

korkeimmalla tasolla on ajoitettu 1980-luvun puoliväliin vuosiin 1985–1987.[117] Vastaavan arvion voinee tehdä sen perusteella, mitä Jaakko Blomberg esittää Neuvostoliiton sisäisestä muutoksesta. Blomberg kertoo Mihail Gorbačëvin toteamuksesta Varsovan liiton jäsenmaiden johtajille edeltäjänsä Konstantin Černenkon hautajaisissa. Vastedes maiden olisi tultava toimeen omin avuin. Esityksessään Blomberg kytkee Neuvostoliiton johtajavaihdoksen Suomen ulkopolitiikkaan. Gorbačëvin kannanilmaisu johti merkittäviin seuraamuksiin, vaikka sen vaikutukset eivät vuonna 1985 olleet vielä Suomen kannalta välittömiä.[118]

Varsinaista linjamuutosta Blomberg ei sen sijaan näe lainkaan Suomen ulkopolitiikassa. Ainoastaan muutokset ulkoisissa olosuhteissa ja Suomen ulkopoliittisessa toimintaympäristössä vaikuttivat siihen, että Suomen ulkopoliittinen asema muuttui merkittävästi 1990-luvun alussa. Harjoitetussa politiikassa ei tapahtunut mitään merkittävää.[119] Perusteluksi näkemykselleen Blomberg esittää tulkintansa Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikan pitkästä linjasta: oman maan etujen ja turvallisuuden ajaminen vallinneissa olosuhteissa.[120]

Perustelu on varsin yksioikoinen. Mikään ei muutu paitsi olosuhteet ja siksi asiat ilmenevät eri muodoissa eri aikoina. Tuskin minkään maan poliittiset päätöksentekijät tai diplomaatit väittävät mitään muuta tekevänsäkään, kuin ajavansa maansa ja kansalaistensa etuja. Historian ja ulkopolitiikan tutkimuksen kannalta Blombergin vastaus ohittaa kuitenkin monet olennaiset kysymykset. Miksi tietynlainen politiikka on kulloinkin nähty parhaaksi mahdolliseksi? Mitkä arvot tai lähtökohdat ovat olleet valitun linjan perustana? Miksi muuttuneessa tilanteessa suomalaiset eivät pitäneet Moskovan ensisijaisuutta enää oman etunsa mukaisena tai miksi sitä aiemmin pidettiin tärkeänä? Mitä kulloisetkin päätöksentekijät ovat arvioineet tai ajatelleet? Jukka Tarkka on kuvannut edellä esitettyä ulkopoliittista ajattelutapaa: Suomen ulkopolitiikassa mikään ei muutu, vaikka muu maailma muuttuisi kuinka.[121]

Koiviston valtakauden alun ovat murrokseksi tulkinneet tutkijat ja muistelijat, jotka ovat keskittyneet muutoksen aiheuttamiin sisäpoliittisiin vaikutuksiin. Ensimmäisenä merkkinä uuden aikakauden alkamisesta on pidetty *Tamminiemen pesänjakajien* ilmestymistä, mitä on pidetty käänteenä suomalaisen poliittisen journalismin

117 Meinander 2012b, 466; Saari 2014, 238–242; Väyrynen 1993c, 358–359. Esimerkiksi Paavo Väyrynen tulkitsee Suomessa siirrytyn uuteen aikaan Neuvostoliitossa aloitettujen uudistusten myötä.
118 Blomberg 2011, 37, 52–54.
119 Blomberg 2011, 653–655
120 Blomberg 2011, 10.
121 Tarkka 2018, 224.

historiassa. Samaan käännekohtaan tiivistyivät odotukset uuden ajan alusta; yhteiskunnallisen ilmapiirin, poliittisen vallankäytön ja poliittisen – myös ulkopoliittisen – keskustelun vapautumisesta.[122]

Paavo Lipponen näkee vuoden 1982 presidentinvaalit jo itsessään merkittävänä käänteenä sisäpolitiikassa. Seuraavaksi käänteeksi on tarjottu vuoden 1983 hallitusratkaisua. Koiviston kauden muutosta aiempaan on tältä osin korostanut muun muassa Martti Häikiö. Hän pitää ratkaisevana sisäpoliittisena muutoksena vuoden 1983 hallitusratkaisua. Tuolloin Suomi siirtyi Häikiön mukaan parlamentarismiin,[123] kun neuvostovastaiseksi puolueeksi tuomittu Suomen maaseudun puolue (SMP) kelpuutettiin hallitusneuvotteluihin ja lopulta hallitukseen 17 kansanedustajapaikan turvin.

Poliittisen historian ja poliittisen päätöksenteon kannalta merkittäviä tutkimuskohteita ovat etujärjestöt. Ne eivät ole ulkopoliittisen päätöksenteon keskeisimpiä toimijoita, mutta niiden olemassaolo ja epäsuorat vaikutukset ovat huomionarvoisia. Suurimpien etujärjestöjen historiasta Suomessa ovat viime vuosina kirjoittaneet muun muassa Tapio Bergholm, Markku Mansner, Johannes Koroma ja Jukka Tarkka. Tutkimustilanne on melko tasapainoinen ja etujärjestöjen historiantutkimus kattaa varsin hyvin tämän tutkimuksen aikarajauksen. Puoluehistorian osalta Kokoomus on suurista puolueista ainoa, jonka järjestöhistorian tutkimus ulottuu Koiviston presidenttikaudelle.

Muiden kuin poliitikkojen ja historiantutkijoiden tulkinnoista huomionarvoinen on kansainvälisen politiikan tutkijoiden Vilho Harlen ja Sami Moision esittämä tulkinta, jonka mukaan Koiviston presidenttikaudelle ajoittuu merkittävä identiteettipolitiikan muutos. Heidän mukaansa identiteettimuutos oli ennen kaikkea uudenlaisen kielellisen ilmaisun varaan rakentunut pitkäaikainen projekti, jolla Suomi siirrettiin puheilla Neuvostoliiton valtapiiristä osaksi Pohjoismaita ja Länsi-Eurooppaa.[124]

Vaikka Harlen ja Moision tutkimusmetodi ei ole klassista historiantutkimusta, niin tulkinta liittyy lähtökohdistaan keskusteluun, jossa pohditaan Suomen ulkopoliittisen aseman muuttumista Koiviston presidenttikauden aikana. Se ei pyri kuvaamaan dramaattista muutosta tai selkeää käännekohtaa, vaan muutos esitetään vähitellen tapahtuneena.

Samaan lopputulokseen Harlen ja Moision kanssa ovat päätyneet ulkopolitiikan tutkijat Christer Pursiainen ja Tuomas Forsberg. Heidän mukaansa viimeisin suuri

122 Saari 2014, 11, 18–19; Mainio 2018, 344–354, 377–381; Kallenautio 2005, 438–439, 485.
123 Häikiö 2008, 209, 264; Lipponen 2014, 190.
124 Harle – Moisio 2000, 154.

muutos Suomen ulkopolitiikassa tapahtui Koiviston presidenttikauden aikana. Kansainvälisten suhteiden tutkijoista on syytä mainita myös Matti Pesun väitöskirja, jossa tutkitaan Koiviston ulkopolitiikkaa ja ulkopoliittista ajattelua.[125]

Edellä kuvatusta käy ilmi, että Suomen ulkopolitiikan lähihistoriasta on esitetty erilaisia tulkintoja laajalla skaalalla, eikä tapahtumien tulkinnoista tai tärkeysjärjestyksestä vallitse yksimielisyyttä.

Yhteistä tulkinnoille on keskittyminen Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälisiin suhteisiin. Suomen ulkopoliittisen linjan perusteita on arvioitu ennen kaikkea Helsinki–Moskova-akselin näkökulmasta ja suhteet länsimaihin on usein otettu selviönä ilman seikkaperäisempää erittelyä. Moskova-keskeisyys ei ole yllättävää viime vuosien ja vuosikymmenten suomalaisen historiakeskustelun valossa. Itsekriittistä pesänselvitystä lähimenneisyyden tapahtumista on tehty moneen otteeseen tutkijoiden ja aikalaisten toimesta, mutta enimmäkseen se on keskittynyt Kekkosen kauden tapahtumiin. Tähän lienee useampia syitä.

Ensinnäkin Kekkosen kausi on koettu menettelytavoiltaan huomattavasti räikeämmäksi ja näin ollen se on kirvoittanut Koiviston kautta runsaampaa kritiikkiä. Koiviston kauden sukupolvi ei ole käynyt vastaavanlaista selvittelyä 1980-luvun tapahtumista. Toiseksi Koivisto itse ja muutamat muut näkyvimmät päättäjät, esimerkiksi Kalevi Sorsa, Pertti Paasio, Paavo Väyrynen ja Ahti Karjalainen julkaisivat jo aikanaan runsaasti julkisuutta saaneet muistelmateokset. Ne tyydyttivät suurimman yleisökysynnän. Ehkä jopa siinä määrin, ettei tarvetta monilta osin avoimiksi jääneiden kysymysten tarkentamiseksi ole koettu polttavaksi. Näin ollen vallitseva kuva 1980-luvun Suomen poliittisesta historiasta on vielä monilta osin vaillinainen. Tämän tutkimuksen tavoitteena on osaltaan paikata aukkoa.

[125] Pursiainen – Forsberg 2015, 174; Matti Pesu 2019.

III. Matalalla profiililla 1981–1985

”Suomen presidentti ei ole eikä saa olla ainoastaan venäläinen kuvernööri – – pitäisi hankkia kannatusta oman kansan keskuudessa.”[126]

- J. K. Paasikiven päiväkirja 3.12.1950

[126] J. K. Paasikiven päiväkirja 3.12.1950, 162.

2 Presidentinvaalit ulkopolitiikan varjossa – syksy 1981[127]

”Tuleeko Suomen ulkopolitiikka UKK:n jälkeen muuttumaan? Vastasin jyrkän kieltävästi.”

- Matti Tuovisen päiväkirja 24.9.1981

Presidentti Urho Kekkosen ilmoitettiin jäävän sairauslomalle 11. syyskuuta 1981. Politiikan sisäpiirissä uumoiltiin, että sairausloma saattaisi muodostua pysyväksi. Presidentin kanssa tekemisissä olleet poliitikot ja virkamiehet olivat huomanneet viranhoidon käyvän enenevässä määrin Kekkosen voimille. Lähestyvään presidentinvaihdokseen oli valmistauduttu jo vuoden 1978 presidentinvaalien jälkeen. Tieto sairauslomasta heitti lisää vettä suomalaisen presidenttipelin myllyyn.[128]

Potentiaalisten presidenttiehdokkaiden arvioinnissa yhdeksi keskeiseksi kriteeriksi nousi kyky johtaa ulkopolitiikkaa ja ylläpitää hyviä ja luottamuksellisia suhteita Neuvostoliittoon. Ulkopolitiikan harjoittaminen oli ensisijaisesti presidentin tehtävä ja kukaan muu tuskin pystyisi samaan, mihin Urho Kekkonen. Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälisen suhteen vakiintuneiden muotojen uskottiin joutuvan koetukselle, kun miespääosassa toiminut Kekkonen jättäisi paikkansa. Ulkopolitiikan pelättiin ajautuvan hunningolle.[129] Vaikka Suomen ulkopolitiikka oli vuosikymmenten ajan henkilöitynyt Kekkoseen, niin tämän virkakauden päättyminen ei lopulta aiheuttanut ulkopoliittista katastrofia eikä muutakaan näkyvää välitöntä muutosta Suomen ulkopoliittisessa linjassa.

Kekkosen presidenttikaudella yhdeksi ulkopolitiikan jatkuvuuden mittareista oli muodostunut Suomen ja Neuvostoliiton valtionpäämiesten välisten henkilökohtaisten suhteiden ylläpitäminen. Niissä oli vedottu yksilön – Urho Kekkosen – ainutlaatuiseen kykyyn huolehtia Suomen ulkopolitiikasta. Usko yksilön kykyihin oli niin

127 Alaluku pohjautuu osittain tekijän aiempaan julkaisuun (Ovaska 2017), jota on muokattu ja täydennetty tätä tutkimusta varten.

128 Suomi 2000, 687–699; Kääriäinen 2002, 203, 209, 214; Tyrkkö 2016, 274, 395; Vares 2017, 331.

129 Vares 2017, 346; Mainio 2018, 305; Kallenautio 2005, 428.

korkea, että edes kansanvaltaisten menettelytapojen ja demokratian arvojen rikkominen ei tuottanut vaikeuksia. Ulkopoliittiseen luottamukseen vetoaminen vuoden 1974 presidentinvaalien korvaamisessa poikkeuslakimenettelyllä oli Kekkosen lopullinen askel ”korvaamattomuuden kynnyksen yli”.[130] Jälkikäteen tapausta on pidetty suomalaisen demokratian alennustilana, mutta aikanaan Suomen kansan edustajat eduskunnassa hyväksyivät Kekkosen korvaamattomuuden viiden kuudesosan enemmistöllä.

Kun viimeinen ylittämätön raja, eli Kekkosen fyysinen suoriutumiskyky tuli vastaan, olisi yksilökeskeisen selityksen mukaisesti hyvien ja luottamuksellisten suhteiden pitänyt romahtaa. Näin ei kuitenkaan käynyt. Henkilökohtaisten luottamuksellisten suhteiden ilmiö suomalaisten ja neuvostoliittolaisten välillä oli levinnyt muillekin yhteiskunnallisen elämän osa-alueille ja tasoille.

Luottamuksen voidaan katsoa rakentuvan kahden elementin, rakenteellisen (systemic) ja henkilöiden välisen vuorovaikutuksen (interpersonal), varaan. Neuvostojärjestelmässä luottamuksella oli historiallisesti ja kulttuurillisesti merkitys, jossa korostui henkilöiden välinen luottamus.[131] Suomen ja Neuvostoliiton välillä henkilöiden välisten luottamussuhteiden verkosto oli levinnyt poliittisessa eliitissä niin laajalle, että siitä muodostui myös rakenteellinen tekijä.

Valtionpäämiehen vaihdos koetteli väistämättä henkilöiden välisen vuorovaikutuksen perustetta, jolloin Suomen ja Neuvostoliiton suhteet nojasivat vuosikymmenten aikana muodostuneen rakenteellisen luottamuksen varaan. Ulkopoliittiseen luottamukseen vetoaminen oli paitsi sisäpoliittista vallankäyttöä, myös neuvostoliittolaisten hyödyntämä vaikuttamiskeino. Luottamuksen menettämisen uhka tai luottamuksen puutteeseen vetoaminen oli poliittisen painostuksen väline.[132]

Kekkosen kauden päättyminen herätti odotuksia muutoksista sisäpolitiikassa, mutta ulkopolitiikassa muutostarvetta ei koettu. Päinvastoin neuvostoliittolaisille vakuuteltiin, että uuden presidentin aikana Suomen vakiintunut linja jatkuisi entisellään. SDP:n presidenttiehdokas Mauno Koivisto ilmoitti lehtihaastattelussa jatkavansa Paasikiven linjalla: ”Luottamukselliset suhteet Neuvostoliittoon ovat meidän harjoittamamme ulkopolitiikan tärkein lähtökohta.”[133]

Näin muodostui odotusten ristiriita. Kekkosen eroaminen ja uusi presidentti herättivät odotuksia vallankäytön muutoksesta, kun samaan aikaan ulkopolitiikassa piti korostaa linjan muuttumattomuutta. Mauno Koivisto tunsi odotukset jatkuvuudesta

130 Häikiö 2008, 207–212, 220–229. Vuonna 1974 ei järjestetty säännönmukaisia presidentinvaaleja, vaan eduskunnassa säädettiin poikkeuslaki, jolla presidentin virkakautta jatkettiin neljällä vuodella.

131 Zakharova – MacKinnon 2020, 555–556, 574, 585, 589.

132 Karjalainen – Tarkka 1989, 45; Häikiö 2008, 237.

133 Mauno Koiviston haastattelu Me-lehdessä 11.11.1981. Lehtileike, MKA, 186, KA; Visuri 2006, 271.

puhuessaan SDP:n puolueneuvoston kokouksessa, jossa hänet oli valittu virallisesti puolueen presidenttiehdokkaaksi. Hän vakuutti haluavansa jatkaa Kekkosen linjalla.[134]

Kekkosen sairauslomailmoitusta seurasi jännittävä ja poliittisesti vauhdikas syksy, joka huipentui Suomen lähihistorian dramaattisimpaan vallanvaihdokseen. Kaksikymmentäviisi vuotta presidenttinä toiminut Urho Kekkonen ei palannut syyskuussa 1981 alkaneelta sairauslomaltaan, ja pääministerinä ollut Mauno Koivisto siirtyi hoitamaan presidentin tehtäviä. Kekkosen sairausloma vaihtui pysyväksi esteeksi viranhoidolle, mikä avasi kiihkeän vaalikamppailun lokakuussa 1981.

Presidentinvaalien ulkopoliittinen ulottuvuus liittyi tiukasti Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälisiin suhteisiin, joissa presidentillä oli erityinen rooli henkilökohtaisessa kanssakäymisessä neuvostojohdon osalta. Tästä syystä syksyn 1981 ehdokasasettelussa korostettiin presidenttiehdokkaiden henkilökohtaisia suhteita Neuvostoliittoon. Samoin neuvostovirkamiehet seurasivat kiinnostuneina ehdokasasettelua ja arvioivat ehdokkaita. Syksyn 1981 kamppailun puolue- ja henkilöpoliittisia taustoja on syytä tuntea, koska ne auttavat osaltaan ymmärtämään sitä, millaisia odotuksia uuden presidentin viranhoitoon kohdistui.

134 Mauno Koiviston puhe 19.11.1981 SDP:n puolueneuvoston kokouksessa. MKA, kansio 186, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 24.9.1981. MTA, kansio 3, KA; Vares 2017, 344–346; Mainio 2018, 345, 358; Meinander 2012b, 449; Virolainen 1991, 43–48.

2.1 Emissaarit liikkeellä

”Kaikenlaiset emissaarit oli liikkeellä.”

- Mauno Koivisto vuoden 1982 presidentinvaalikamppailusta[135]

Urho Kekkonen oli valittu presidentiksi kolmannelle kaudelle vuonna 1968. Koska kauden odoteltiin jäävän viimeiseksi, alkoi poliittisissa piireissä hiljainen kuiskuttelu Kekkosen seuraajasta vuonna 1974. Värikkäiden käänteiden jälkeen Kekkosen virkakautta kuitenkin jatkettiin poikkeuslailla vuoteen 1978, jolloin hänet valittiin uudelle kuusivuotiskaudelle. Vaikka Kekkonen näytti horjumattomalta valtionpäältä, oli hänkin tavallinen kuolevainen. Presidentin fyysinen kunto ja toimintatarmo alkoivat iän myötä heiketä. Joulukuussa 1980 hän sai vakavan sairauskohtauksen.[136]

Vuoden 1979 eduskuntavaalien jälkeen hallituksen muodostanut Mauno Koivisto toimi pääministerinä hallituksessa, jossa olivat mukana SDP, Keskusta, Suomen kansan demokraattinen liitto (SKDL) ja Ruotsalainen kansanpuolue (RKP). Hallituksessa sisäiset jännitteet kasvoivat huomattavasti kevään 1981 aikana. Koivisto epäili, että hallitusta yritettiin kaataa hänen altaan.[137]

Huhtikuussa 1981 Koivisto vastasi presidentin, tai ainakin tämän viestinviejien, asettamaan haasteeseen ilmoittaen tv-lähetyksessä hallituksen istuvan niin kauan kuin sillä olisi eduskunnan enemmistön tuki. Koivisto ei suostunut jättämään eronpyyntöä epämääräisten poliittisten vihjailujen vuoksi, vaan paalutti asemansa eduskunnan luottamukseen.[138]

Koiviston tietojen mukaan koko episodi perustui väärinkäsitykseen, jossa sisäministeri Eino Uusitalo, 1970-luvun jälkipuolelta Kekkosen luotettu, oli kertonut Kekkosen sanoneen jotakin kriittistä siitä, mitä Sorsa olisi sanonut presidentille Koiviston pääministeriydestä. Tällainen vihjailu ei saanut Koivistoa jättämään eronpyyntöä. Hän selvitti asian soittamalla Sorsalle, joka kiisti puhuneensa Kekkoselle

135 Mauno Koiviston muistelmahaastattelu 10.10.1991. TEKO IIIKH A: TMK 10.10.91, ensimmäinen palaveri. MKA, kansio 505, KA.
136 Tyrkkö 2016, 468–554.
137 Koivisto 1988, 210–230; Koivisto 1994, 15–16; Ovaska 2017, 185–189; Soikkanen 2018, 206–207.
138 Ovaska 2017, 182–183.

mitään sellaista, mitä Uusitalo oli väittänyt Kekkosen kertoneen. Koivisto luotti Sorsalta saamaansa vastaukseen ja tulkitsi Sorsan ja Uusitalon syyttömiksi sekaannukseen.[139]

Keskustapuolueen puoluejohto oli hyvin tietoinen Keskustan rivien hajanaisuudesta, mikä aiheutti sille ahdistusta. Silloisen puoluesihteeri Seppo Kääriäisen mukaan puolueessa analysoitiin vappuna 1981 Kekkosen jälkeisiä presidentinvaaleja. Puolueen tilanteen todettiin olevan ”totaalisen toivoton”. Edessä olisi Ahti Karjalaisen ja Johannes Virolaisen lopullinen ja puoluetta hajottava välienselvittely, jonka lopputuloksena olisi Virolaisen valitseminen puolueen ehdokkaaksi, mutta voiton korjaisi Koivisto.[140] Tämän välttämiseksi keskusta teki kaikkensa horjuttaakseen Koiviston hallitusta.

Keskustan puoluejohdon kaavailuissa Koivisto pitäisi saada pudotettua pääministerin paikalta, minkä jälkeen Ahti Karjalainen pitäisi nostaa pääministeriksi. Presidentin ollessa estynyt pääministeri siirtyisi hoitamaan presidentin tehtäviä. Presidentin tehtäviä hoitavalla pääministerillä olisi poliittinen etulyöntiasema, mikä soisi edes jonkinlaista toivoa mahdollisissa presidentinvaaleissa. Suunnitelma oli melko epätoivoinen.

Pian mainitun Koiviston tv-haastattelun jälkeen Maa- ja metsätaloustuottajain keskusliiton (MTK) puheenjohtaja Heikki Haavisto alkoi muodostaa tukijoukkoa Karjalaiselle. Kekkosen heikentynyt toimintakyky enteili presidenttikysymyksen nousevan ajankohtaiseksi. Ulkoministeriön valtiosihteeri Matti Tuovisen tietojen mukaan Haaviston kokoama ryhmä kävi kovilla kierroksilla Karjalaisen puolesta. Karjalaisen nimi oli pyörinyt vuoden 1968 jälkeen presidenttipelissä, mikä oli ollut hänen poliittiselle uralleen kohtalokasta. Karjalaisen välit Kekkoseen kärsivät presidenttikaavailusta pahasti. Karjalainen joutui 1970-luvun kekkoslaisessa poliittisessa elämässä sivuraiteelle. Keskustan puheenjohtajaksi vuonna 1980 valittu Paavo Väyrynen oli kuullut jo muutama kuukausi vuoden 1978 presidentinvaalien jälkeen, että Karjalaisesta myönteisesti puhuneet Neuvostoliiton suurlähetystön miehet olivat luopuneet tästä ja sanoneet ”että se tie on poikki”. Aiemmasta oppineena Karjalainen kieltäytyi heinäkuussa 1981 aloittamasta presidenttikampanjaansa ilman Kekkosen myötävaikutusta.[141]

SDP teki oman periaatepäätöksensä presidenttikysymyksessä kesäkuun 1981 puoluekokouksessa:

139 Mauno Koiviston muistelmahaastattelu 10.10.1991. TEKO IIIKH A: TMK 10.10.91, ensimmäinen palaveri. MKA, kansio 505, KA; Ks. Väyrynen 1993b, 325–326; ks. Soikkanen 2018.

140 Kääriäinen 2002, 228–230.

141 Urho Kekkosen päiväkirja 12.5.1978 s. 273; Matti Tuovisen päiväkirja 13.5.1981, 30.7.1981. MTA, kansio 3, KA; Soikkanen 2008, 465. Sitaatti Kekkosen päiväkirjasta.

”Tasavallan presidentin asema Suomen valtiollisessa elämässä on keskeinen. Maan ulkopolitiikan johtaminen on presidentin tärkein tehtävä. Presidentti Urho Kekkonen on vakiinnuttanut maamme aktiivisen, rauhantahtoisen puolueettomuuspolitiikan peruslinjan. – – SDP on tukenut ja tukee presidentti Kekkosen ulkopolitiikkaa. SDP asettaa seuraaviin presidentin valitsijamiesvaaleihin oman sosialidemokraattisen ehdokkaan. Ehdokkaan nimeää puolueen sääntöjen mukaisesti SDP:n puolueneuvosto.”[142]

Periaatepäätös oli selkeä poliittinen kannanotto. Kekkonen oli ollut hyvä presidentti, mutta hänen aikansa oli ohi. Edellisiin, vuoden 1978 presidentinvaaleihin, SDP oli pyytänyt Kekkosta ehdokkaaksi, mutta seuraavalla kerralla se asettaisi oman edustajansa tavoittelemaan presidentin virkaa.

Samaan aikaan kun presidenttipelin ennakkoasetelmia rakennettiin Suomessa kesällä 1981, Moskovassa analysoitiin tietoja Karjalaisen yksityiselämästä politbyroota myöten. Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Leonid Brežnevin mukaan Karjalainen esiintyi yksityiselämässään ”jokseenkin negatiivisesti – juo paljon, lankeaa skandaalitilanteisiin”.[143]

Karjalainen oli menneinä vuosina ajautunut useampaan otteeseen alkoholin kanssa skandaalitilanteisiin, joista julkisuudessa näkyvin oli parin vuoden takaa. Koiviston johdolla käytyjen hallitusneuvotteluiden aikaan keväällä 1979 Karjalainen oli jäänyt kiinni rattijuopumuksesta. Tapaus herätti runsaasti huomiota julkisuudessa.[144]

Muutama viikko Karjalaisen rattikäryn jälkeen presidentti Kekkonen kuuli poliittiseen lähipiiriinsä lukeutuneiden keskustavaikuttajien ja SKP:n taistolaisten käymästä keskustelusta: ”Urho Jokinen [*Tiedonantajan* päätoimittaja] oli ollut aivan varma, että Ahti tulee törmäyksestään huolimatta presidenttiehdokkaaksi ja presidentiksi. Muut epäileviä. Uusitalo eniten. Vl[adimirov]: Moskova pitänyt kiinni Ahdin kandidatuurista, mutta nyt rattijuoppouden jälkeen ei enää.”[145] Kerrottu tapaus oli Karjalaisen poliittisena rasitteena syksyllä 1981, mutta se ei ollut ainoa.

Politbyroon analysoidessa Karjalaista olivat presidentin ulkopoliittinen erityisavustaja Jaakko Kalela ja Keskustan puoluevaltuuskunta omilla tahoillaan vierailulla Moskovassa. Kalela raportoi NKP:n keskuskomitean sihteeristön virka-apparaatissa Suomen asioita hoitaneen kansainvälisen osaston apulaispäällikkö Vitalij

142 SDP:n XXXII puoluekokouksen pöytäkirjan liitteet, 579–580, alleviivaus JO.
143 Rentola 2009, 178.
144 Suomen Kuvalehti 22.6.1979 (25/1979); Karjalainen Kukka-Maaria 1998, 340.
145 Urho Kekkosen pvk. 4., 5.6.1979. Kekkosen päiväkirjamerkinnässä jää epäselväksi, onko Vladimirov ilmoittanut asiasta suoraan Kekkoselle vai onko se tullut Matti Kekkosen kautta. Suomi sivuuttaa merkinnän tulkitessaan Karjalaisen olleen Moskovan ykkösehdokas Kekkosen seuraajaksi. Suomi 2005, 29; Isohookana-Asunmaa 2006, 593.

Šapošnikovin kanssa 24. kesäkuuta käymästään keskustelusta presidentille. Šapošnikov oli tiedustellut, eikö olisi parasta, että Kekkonen jatkaisi virassaan.[146] Parin viikon kuluttua keskustelusta Vladimirov tapasi presidentin ja välitti tälle samansisältöisen viestin neuvostojohdolta.[147]

Keskustan puoluevaltuuskuntaa Moskovassa johtanut Matti Ruokola kirjoitti presidentille muistion omasta keskustelustaan Šapošnikovin kanssa. Neuvonpito oli kestänyt keskeytyksettä yhdeksän ja puoli tuntia. Ruokola mainitsi, ettei Moskovassa ymmärretty väitteitä presidentin alentuneesta toimintakyvystä. Se oli Šapošnikovin käsityksen mukaan mitä parhain. Presidentin toivottiin edelleen jatkavan tehtävässään. Keskustan sisäpoliittisia liikkeitä kohtaan esitettiin kritiikkiä, joka kohdistui menneen kevään politiikkaan ja varoituksenomaisesti tulevan syksyn budjettineuvotteluihin. Jos tarkoituksena olisi hajottaa hallitus, niin sen pitäisi tapahtua hallituspuolueiden puheenjohtajien yhteisymmärryksellä, ei Keskustan taktikoinnilla. Moskovassa hallitusremonttiin liittyi pelko SKDL:n jäämisestä uuden hallituksen ulkopuolelle.[148]

Moskovassa toivottiin syksyn 1981 kuluessa Keskustalta kannanottoa presidenttikysymykseen ja tietoa siitä, mikä olisi puolueen kanta Kekkosen jälkeistä aikaa ajatellen, ja pysyisikö se yhtenäisenä. Ylipäänsä haluttiin kuulla, jos ratkaisevia askelia olisi odotettavissa.[149] Keskustan ehdokasasetteluun liittyviä mielipiteitä Ruokola ei kirjannut muistioonsa, jos NKP:n työntekijät niitä hänelle kertoivat. Viimeiseksi hän mainitsi, että presidentille olisi myös jotain suusanallisesti toimitettavaa asiaa, jonka hän toivoi voivansa välittää kesän aikana.[150]

Muutama päivä Ruokolan ja Šapošnikovin keskustelun jälkeen Eino Uusitalo ehdotti Kekkosen asettumista käytettäväksi presidentinvirkaan edelleen vuonna

146 Jaakko Kalelan PM 2.7.1981, UKA, Henkilökohtaisia salaisia 1981, TPA; Kalela Jaakko 2018, 84. Kalelan mukaan Šapošnikovin oli NKP:n byrokratian valmistelukoneistossa avainasemassa suomalaisten kannalta.

147 Vladimirov 1993, 342–344; Vladimirovin kuvausta vastaavat, mutta sekavat, muistiinpanot löytyvät Kekkosen arkistosta. Käsin kirjoitettu päiväämätön ja allekirjoittamaton muistiinpano, jossa viitataan tapaamiseen Vladimirovin kanssa 9.7.1981, UKA, Henkilökohtaisia salaisia 1981, TPA.

148 Matti Ruokolan muistio tasavallan presidentille 7.7.1981. Alkuperäinen muistio on liimattu Kekkosen päiväkirjaan. Liimatun muistion alla on tulkintakiistoja synnyttänyt ns. ”Kekkosen viimeinen päiväkirjamerkintä” [Kalela luonani 16.7.1981...]. Ruokolan muistiosta on jäljennös myös Eino Uusitalon arkistossa EUa, 4.1.2, kotelo 1, TPA.

149 Matti Ruokolan muistio tasavallan presidentille 7.7.1981. EUa, 4.1.2, kotelo 1, TPA.

150 Ibid. Toteamus on hyvä esimerkki kirjallisen lähdeaineiston rajoitteista: on asioita, joita ei panna paperille.

1984.[151] Kekkosen ehdokkuus vuoden 1984 vaaleissa ei ollut alunalkaenkaan realistinen. Elokuussa 1981 hän teki kohtalokkaaksi muodostuneen kalastusmatkan Islantiin. Matka lennettiin pienkoneella vastoin neurologian professori Erkki Kivalon neuvoa. Presidentti palasi matkalta huonovointisena Suomeen 22. elokuuta 1981 ja jäi kolme viikkoa myöhemmin sairauslomalle.[152]

Kekkosen palattua Islannista Ahti Karjalaista kampitettiin, kun länsisaksalainen *Welt am Sonntag* -lehti julkaisi 23. elokuuta 1981 skandaaliväitteitä Karjalaisen vävyn bulgarialaissyntyisen Atanas Tilevin toiminnasta KGB:n korvina. Asiasta oli liikkunut huhuja jo alkuvuodesta 1979. Niiden taustalla olivat Bulgarian Tukholman suurlähetystöstä lokakuussa 1978 Länsi-Saksaan loikanneen bulgarialaisdiplomaatti Georgi Želenskin kertomukset. Tämän isä toimi maansa suurlähettiläänä Helsingissä. Poika Želenskin mukaan Tilev olisi toiminut Bulgarian tiedustelupalvelun avustajana välittäen appiukostaan sisäpiiritietoja KGB:lle. Želenskin kertoman mukaan ”Karjalainen ei ole mikään NL:n ystävä, vaikka niin teeskenteleekin, koska tarvitsee tukea.” Kesäkuussa 1979, vain muutama viikko Karjalaisen rattijuoppouden jälkeen, Viktor Vladimirov puhui Suojelupoliisin (Supo) päällikkö Seppo Tiitiselle, että Želenskin kertomat tiedot leviäisivät Suomessa muistiona. Siinä väitettiin Neuvostoliiton luottamuksen Karjalaiseen horjuvan. Želenskin tietoja Suomessa sai keväällä 1979 ainakin ulkoministeri Väyrynen ja Supo, josta ne kulkeutuivat myös presidentille.[153]

Huhut Tilevin tiedusteluyhteyksistä pysyivät julkisuudelta piilossa parin vuoden ajan, kunnes sopivan tilanteen koittaessa ne julkaistiin. Suomalaispoliitikkoa koskeva uutinen ei ollut kohu-uutinen Länsi-Saksassa mutta Suomessa sitäkin enemmän. Uutisen julkaisemisen on tulkittu hyökkäykseksi Karjalaista vastaan; ajoitus oli ”liiankin osuva”.[154]

Ulkoministeriön johdossa Matti Tuovinen näki lehtijutun liittyvän presidenttipeliin, mutta hän tulkitsi jutun tarkoituksena olleen vahingoittaa Suomea. Alullepanijoiden hän epäili löytyvän kotimaasta.[155]

151 Eino Uusitalon puhe 29.6.1981, UKA henkilökohtaisia salaisia 1981, TPA. Pari viikkoa Uusitalon puheen jälkeen on Kekkosen viimeinen poliittinen päiväkirjamerkintä (16.7.1981), jonka mukaan ”eräät sd. Puolueen johtomiehet” näkisivät mielellään Kekkosen vielä yhden kauden ajan tasavallan presidenttinä. Merkintä on synnyttänyt tulkintakiistoja SDP:n johdon roolista. Suomi 2000, 701; Lehtinen 2002, 623; Lipponen 2014, 116–117; Ovaska 2017, 192; Kalela Jaakko 2018, 83–85; Soikkanen 2018, 205–208.

152 Suomi 2000, 701–709; Tyrkkö 2016, 569–570.

153 Rentola 2009, 138–140; Rusi 2022, 117–118; Mainio 2018, 367.

154 Mainio 2018, 367; Rentola 2009, 141–142; Karjalainen Kukka-Maaria 1998, 357–361; Suomi 2000, 701.

155 Matti Tuovisen päiväkirja 24.8.1981. MTA, kansio 3, KA.

Tilevin mukaan lehtijutun takana oli ”kaksi kepulaista toimittajaa”.[156] Lehtijutun ajoitus ja tietojen laatu huomioiden vaikuttaa uskottavimmalta, että vuodon taustalla oli sisäpoliittinen motiivi ja lähde tuli presidentin lähipiiristä. Se oli joku, joka tiesi Kekkosen Islannin-matkan aikana jyrkästi heikentyneestä terveydentilasta. Vaikka hyökkääjä oli hämärän peitossa, niin tavoite oli selvä: Karjalaisen mustamaalaaminen.

Karjalaisesta tehdyissä arvioissa oli horjuvuutta jo ennen Tilev-jupakkaa. Ulkomaankauppaministeri Esko Rekola kysyi syksyn 1980 Neuvostoliiton-matkalla Karjalaisesta tekemistään havainnoista Suomessa Vladimirovilta: ”Emme tee vielä mitään johtopäätöksiä, vaan seuraamme asian kehittymistä.” Karjalainen oli Moskovassa lukittautunut hotellihuoneeseensa juomaan ja kieltäytynyt osallistumasta viralliseen ohjelmaan.[157]

Vladimirovin lausunnon arvioinnin kannalta merkittävää on se, kenelle asiasta puhuttiin. Karjalaisen poliittisessa lähipiirissä luottamuksen romahtamisesta puhuttiin jo kevään 1979 rattijuopumuksen jälkeen, mutta ulkopuolisille uskoteltiin, ettei tilanne ollut toivoton. Ongelmat olivat kyllä tiedossa ja niitä seurattiin.

Alkukesästä 1981 oli löytynyt hento oljenkorsi Keskustan idänsuhteita vaalineen K-linjan presidenttiehdokassuunnitelmasta, kun Harri Holkeri ja Pentti Koivikko Suomen Pankista saattoivat Karjalaisen hoidettavaksi sveitsiläiselle klinikalle. ”K-linjalla” tarkoitettiin Kekkosen linjan kannttajia Maalaisliitto–Keskustapuolueessa. K-linjalaiset tukivat myös Ahti Karjalaista tämän presidenttipyrkimyksissä. Tarkoituksena oli saada Karjalainen työkykyiseksi. Hän oli saanut kevään 1981 kuluessa kannattajiltaan kehotuksia hoitaa itsensä kuntoon.[158]

Kesällä 1981 Karjalaisen mahdollisuuksiin liittyviä epäilyjä alkoi levitä Tehtaankadulta entistä suoremmin. Vladimirov ei uskonut Karjalaisen ryhdistäytymiseen. Politbyroossa kesällä 1981 käydyn keskustelun pääargumentit olivat luultavasti KGB-miehen tiedossa, elleivät peräti tämän käsialaa. Karjalaisesta oli Vladimirovin mukaan tullut entinen lupaus, josta aika oli ajanut ohi. Kesällä 1981 Vladimirov myönsi muillekin kuin lähipiiriläisille, ettei Karjalaisesta taida olla seuraavaksi presidentiksi.[159]

Syyskuun 1981 alussa hallituspuolueet kävivät budjettineuvotteluja, joita hyödyntäen Keskustan ministeriryhmä ja K-linjan kannattajat pyrkivät viime hetkiin asti

156 HS 13.1.2002, Pekka Hakala, Bulgarian-vävy seikkailee yhä; Suomi 2000, 701; Karjalainen Kukka-Maaria 1998, 357–362; vrt. Rentola 2009, 138–142, 177.

157 Rekola 1998, 266; Tyrkkö 2016, 466–467.

158 Blåfield – Vuoristo 1982, 157–158; Karjalainen – Tarkka 1989, 233; Holopainen 1989, 177; Väyrynen 1993b, 318–319, 342; Tyrkkö 2016, 510–511, 517; Korhonen Jarmo 2015, 91–94. Ks. Virolainen 1991, 35–39.

159 Keski-Rauska 2020, 219–220. Keski-Rauska viittaa Pentti Sillantauksen päiväkirjamerkintään 11.8.1981 tapaamisesta Vladimirovin kanssa; Rantanen 2000, 202.

kaatamaan Koiviston hallituksen. Tiedot Kekkosen heikosta terveydentilasta tihkuivat laajemmalle. Presidentin sairausloma oli suuri uutinen mutta ei varsinainen yllätys. Ulkoministeriöltä pyydettiin elokuun lopussa jo tasavallan presidentin nekrologia tv-uutisia varten.[160]

Koiviston mukaan samalla viikolla ennen Kekkosen sairausloman alkua oli käynyt selväksi, ettei Keskusta voisi voittaa peliä ja näin ollen hallitus ei tulisi hajoamaan. Koiviston varmuus perustui hänen saamiinsa lupauksiin. Ulkomaankauppaministeri Esko Rekola oli luvannut pysyä hallituksessa pääministerin tukena ja Harri Holkeri vakuutti, ettei Kokoomuksella ollut sopimusta Keskustan kanssa.[161] Koivisto epäili jo tuolloin porvaripuolueiden yhteistyösopimusta, mutta Holkerin ja Rekolan tiedot vakuuttivat Koiviston, ettei Keskusta onnistuisi kaatamaan hallitusta epäluottamuslauseella.

Koivisto sai 10. syyskuuta illalla hallituksen budjettineuvotteluihin tiedon, että Kekkonen jäisi seuraavana päivänä sairauslomalle. Seuraava aamu oli kiireinen pääministerille. Hallituksen ulkoasiainvaliokunta kokoontui puoli yhdeksältä, ja yhdeksältä jatkui hallituksen budjettineuvottelijoiden viimeinen vääntö Koiviston johdolla. Valtioneuvoston istunnossa kello 10 Kekkoselle myönnettiin kuukauden sairausloma, ja Koivisto siirtyi hoitamaan presidentin tehtäviä.[162]

Perjantaiaamun tapahtumat kuvastavat hyvin Koiviston toimintatapoja. Äärimmäisen tiukka budjettineuvottelutilanne ja tieto presidentin alkavasta sairauslomasta eivät antaneet aihetta siirtää hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokousta, vaikka se lyhensi budjettineuvotteluihin käytettävissä ollutta aikaa. Väyrynen laski puolueiden

160 Matti Tuovisen päiväkirja 28.8.1981. MTA, kansio 3, KA.

161 Paavo Väyrynen Urho Kekkoselle 1.9.1981. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1981, TPA; Jäljennökset Paavo Lipposen laatimista muistiinpanoista: ”Muistiinpano 4.9.1981”; ”Hallitusryhmä 9.9.1981 klo 10.00 PM:n huoneessa”. MKA, kansio 474, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 11.9.1981. MTA, kansio 3, KA; Keski-Rauska 2020, 219; Korhonen Jarmo 2015, 439–440; Suomi 2005, 20–22; Koivisto 1988, 263–278; Blåfield–Vuoristo 1982, 12–19; Lipponen 2014, 127–132; Koivisto SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelumuistio 10.9.1981, TA. Mainittu tapaus on hyvä esimerkki Holkerin ja Koiviston läheisestä yhteistyöstä. Holkeri lähetti Koivistolle tämän virkaanastujaispäivänä kirjeen, jossa hän toteaa tyytyväisyytensä siitä, että vaalit osoittivat ”kaikkiin suuntiin, että Suomi on demokraattinen maa, joka huolella hoitaa omat asiansa. Sinulla on nyt – – vastuu siitä, että näin on jatkossakin”. Harri Holkerin kirje Mauno Koivistolle 27.1.1982. MKA, kansio 239, KA.

162 Ulkoasiainvaliokunnan kokoukseen osallistuivat budjettineuvottelun keskeiset ministerit: Koivisto, Uusitalo, Rekola, Väyrynen, Kivistö ja Stenbäck. HUAV kokous 7/1981, 11.9.1981. Cb, 1981, UMA; Paavo Lipposen laatima muistiinpano ”VN 11.9.1981, 9.00”; ”VN 11.9.81 10.10”. MKA, kansio 474, KA; Lipponen 2014, 129–131; Rekola 1998, 277–279; Korte 1992, 302–303. HUAV:n Kokouksessa päätettiin EFTA-ministerikokous kutsumisesta Suomeen kesäksi 1982 sekä joistakin ministerivierailuista.

voimasuhteiden hallituksessa muuttuvan Keskustan eduksi, kun Koivisto siirtyisi hoitamaan presidentin virkaa. Viime hetken vääntö ei tuottanut Väyrysen toivomaa tulosta ja budjettiesitys hyväksyttiin Koiviston johdolla.

Viikko Kekkosen sairausloman alun jälkeen Väyrynen tapasi Viktor Vladimirovin. He keskustelivat edessä olevasta vaalikamppailusta. Väyrynen kertoi tapaamisesta Ahti Karjalaiselle kirjeessä, jossa hän muiden asioiden ohella mainitsi pohtineensa Vladimirovin kanssa, mitä Neuvostoliitto voisi tehdä Karjalaisen aseman korottamiseksi vaalikamppailua silmällä pitäen. Vladimirov ei keksinyt juuri mitään konkreettista vaan tyytyi ehdottamaan hiljaista vaihetta maiden suhteissa.[163]

Väyrysen varsinaisena asiana oli ollut selvittää Vladimirovilta mahdollisuutta järjestää vierailu Neuvostoliittoon. Hänellä oli puolueen puheenjohtajana polttava tarve päästä vierailulle, mikä ei herättänyt innostusta Neuvostoliitossa. Kun Väyrynen oli valittu kesällä 1980 Keskustan puheenjohtajaksi, niin NKP oli ilmoittanut, että puoluesuhteita hoitaisi eduskuntaryhmän puheenjohtaja Matti Ruokola ja puolueen kansainvälisten asioiden puheenjohtaja, ex-puoluesihteeri Mikko Immonen – ei puheenjohtaja Väyrynen. Immonen ja Ruokola lukeutuivat neuvostosuhteita vaalineeseen luotettuun K-linjan joukkoon.[164] Vladimirov oli arvellut syyskuussa 1980, että Väyrysen olisi jopa syytä jäädä pois ulkoministerin paikalta, jotta tämä voisi keskittyä puolueen johtamiseen.[165] Eduskuntaryhmän puheenjohtaja Ruokola johti edelleen kesällä 1981 Keskustan puoluevaltuuskunnan matkaa Neuvostoliittoon.[166] Puheenjohtaja Väyrynen ei pyynnöistään ja presidentti Kekkosen tuesta huolimatta päässyt Neuvostoliiton vieraaksi.

Presidenttikysymys herätti kiinnostusta muidenkin maiden edustajissa. Kaikki eivät tarkastelleet asiaa yhtä tiukasti henkilökysymyksenä, vaan yleisemmin Suomen ulkopolitiikan kannalta. Yhdysvaltojen Helsingin-suurlähettiläs tiedusteli valtiosihteeri Tuoviselta, tulisiko Suomen ulkopolitiikka muuttumaan Kekkosen jälkeen. Tuovisen vastaus oli jyrkän kielteinen.[167]

Kekkosen terveydentilasta julkaistiin yksityiskohtaisempi tiedote 15. syyskuuta. SDP:n puoluesihteeri Erkki Liikanen analysoi tilannetta puoluetoimikunnassa pari päivää myöhemmin. Tulisi odottaa rauhassa ja katsoa mitä tapahtuisi. Presidentin

163 Eino Uusitalon pöytälaatikkomuistiinpanot Arvioita Kekkosen kaudelta, Eino Uusitalon arkisto, EUa, 4.1.1. politiikkaa 1965–1989, kotelo 2, TPA; Karjalainen – Tarkka 1989, 236–238; Väyrynen 1993b, 328–331; Ks. Häikiö 2008, 241–246.

164 Isohookana-Asunmaa 2006, 570–571, 623, 640; Väyrynen 1993b, 315–316.

165 Matti Tuovisen päiväkirja 5.9.1980.

166 Paavo Väyrysen kirje Urho Kekkoselle 3.7.1981; Keskustapuolueen valtuuskunta NKP:n kutsumana Neuvostoliitossa 22.6.–2.7.1981, UKA, Henkilökohtaisia salaisia 1981, TPA; Matti Ruokolan haastattelu 6.4.1993, (VMA, EK). Haastattelussa Ruokola muistelee matkan olleen vuonna 1980, mutta matka toteutui vasta kesäkuussa 1981; Kääriäinen 2002, 216–217; Väyrynen 1993b, 314–316.

167 Matti Tuovisen päiväkirja 24.9.1981.

virkakausi ei todennäköisesti jatkuisi loppuun asti, mutta SDP:llä ei ollut mitään syytä hätäillä. Keskustan sisäinen kamppailu näytti kiihtyvän, joten ”annetaan muiden tässä koheltaa. – – Meillä ei tässä ole mitään suurempia sisäisiä ongelmia.”[168]

Viikkoa myöhemmin Liikanen oli luottavainen: ei ”ole syytä olla ollenkaan hermostuneita eikä huolestuneita tästä käydystä keskustelusta”. Puoluetoimikunnassa toverit vahvistivat, että puolueen tulee Keskustan ja SKP:n äänenkannattajien hyökkäyksestä huolimatta ”puhua ulkopolitiikan substanssista koko ajan, eikä siitä, että se ei kuuluisi asiaan” sekä pitää ”ulkopoliittinen linja kirkkaana ja selvänä”.[169]

Koivisto oli kansansuosionsa turvin selvästi muiden mahdollisten ehdokaskandidaattien yläpuolella, vaikka jotkut SDP:ssä olisivat asettaneet toiveita Sorsan presidenttiehdokkuuteen tämän neuvostosuosion perusteella. Liikasen mukaan SDP:n ehdokasvalinnassa ei ollut epävarmuutta. Koivisto suhtautui asiaan luottavaisen rennosti, ja Vladimirov oli todennut SDP:ssä kannatettavan hyviä suhteita Neuvostoliittoon. Koko puolue, puheenjohtaja Sorsa mukaan lukien, tuki Koivistoa.[170]

Tieto presidentin terveydentilasta herätti vakavaa levottomuutta neuvostodiplomaattien piirissä. Neuvostoliiton väliaikainen asiainhoitaja, ministerineuvos Derâbin voivotteli: ”Se sattuu pahimpaan mahdolliseen aikaan, pahimmalla mahdollisella tavalla.”[171] Neuvostoliiton Helsingin-suurlähettiläs Vladimir Sobolëvin piti keskeyttää juuri alkanut lomansa ”Suomen tilanteen vuoksi” ja palata Helsinkiin.[172] Derâbinin lausunto herättää kysymyksen, mikä teki ajankohdasta ”pahimman mahdollisen”. Suomen ja Neuvostoliiton välisissä suhteissa ei ollut tiedossa mitään akuuttia kriisiä tai selvittämätöntä ongelmaa, minkä ratkaiseminen olisi estynyt Kekkosen sairastumisen takia. Syitä Derâbinin toteamukseen täytyykin etsiä Neuvostoliiton muista ongelmista.

Suurvaltojen epäluulot toisiaan kohtaan kasvoivat 1980-luvun vaihteessa. Yhdysvaltain ja Kiinan suhteiden elpyminen vahvisti Yhdysvaltojen kansainvälistä asemaa suhteessa Neuvostoliittoon. Joulukuussa 1979 neuvostojohto päätti antaa niin sanottua veljellistä apua Afganistanille ja miehitti maan. Nato oli puolestaan tehnyt vain pari viikkoa aiemmin niin sanotun kaksoispäätöksen. Päätöksen mukaan Nato aloittaisi keskimatkan ydinohjusten (INF, intermediate nuclear force) sijoittamisen

168 Liikanen SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelum. 17.9.1981, TA.

169 Liikanen, Paasio ja Penttilä SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelum. 24.9.1981, TA.

170 Mauno Koiviston muistelmahaastattelu 10.10.1991. TEKO IIIKH A: TMK 10.10.91, ensimmäinen palaveri. MKA, kansio 505, KA; Vladimirovin toteamus esiintyy Paavo Väyrysen kirjeessä Ahti Karjalaiselle 19.9.1981. Kirje julkaistu; Väyrynen 1993b, 329–331; Liikanen 2019, 175.

171 Suomi 2005, 23. Suomi kertoo Derâbinin todenneen näin ”eräälle suomalaisdiplomaatille”, mikä viittaa kenties kirjoittajaan itseensä, joka tapaili Derâbinin kanssa virka-asioissa muutenkin.

172 Matti Tuovisen päiväkirja 18.9.1981. MTA, kansio 3, KA; Derjabin 1997, 96.

Länsi-Eurooppaan vuoden 1983 lopulla, elleivät Neuvostoliitto ja Yhdysvallat pääsisi sitä ennen sopimukseen keskimatkanohjusten poistamisesta ja sijoittamatta jättämisestä Euroopassa. Naton päätös oli vastareaktio Neuvostoliiton Euroopan puoleisiin osiin sijoittamiin SS-20-ohjuksiin.[173]

Suurvaltasuhteissa tapahtui niin sanotun kylmän sodan jälkipuoliskon merkittävä käännekohta, kun kesällä 1975 Helsingissä Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssissa (ETYK) huipentunut liennytyskehitys, *détente*, murentui pala palalta 1970-luvun lopun tapahtumissa. Afganistan ei ollut ETYK:in osallistujamaa, mutta Neuvostoliiton hyökkäyksen nähtiin vesittävän ETYK-sopimusten uskottavuutta. Lisäksi tunnelmia kiristi Ronald Reaganin nousu Yhdysvaltain presidentiksi tammikuussa 1981. Reagan käytti aggressiivista retoriikkaa Neuvostoliittoa kohtaan, mihin neuvostojohtajat vastasivat – samoin kuin Yhdysvaltojen edellisen presidentin Jimmy Carterin kaudella voimistuneeseen asevarusteluun.[174]

Yhdysvaltojen ulkoministeri Alexander Haig ilmoitti helmikuussa 1981 Neuvostoliiton suurlähettiläs Dobryninille ”ettemme pyri palaamaan kylmään sotaan, vaan että olen henkilökohtaisesti sitä mieltä, että meidän olisi osoitettava joitakin todisteita pidättyväisyydestä”.[175] Haigin vetoomus ei riittänyt rauhoittamaan mielialoja Moskovassa. Muutamaa viikkoa myöhemmin Neuvostoliiton puolustusministeri Dmitrij Ustinov syytti Yhdysvaltoja ja sen liittolaisia pyrkimyksistä elvyttää kylmää sotaa ja horjuttaa sosialistista yhteisöä sekä aktiivisista sotavalmisteluista, kuten ennaltaehkäisevään hyökkäykseen varautumisesta Varsovan liittoa vastaan.[176]

Suurvaltasuhteiden kiristyminen lietsoi Moskovassa pelkoa ydinaseyllätyshyökkäyksestä. Neuvostotiedustelu sai keväällä 1981 tehtäväkseen avata uuden strategisen varhaisen varoituksen järjestelmän. KGB:n johdolla Moskovasta annettiin maailmalla oleville virkailijoille erityisohjeet raportoida kaikista merkeistä, jotka viittasivat lännessä valmistauduttavan ydinasein tehtävään ensi-iskuun. Varoitusjärjestelmä edellytti länsimaisten siviilikohteiden ja -viranomaisten seurantaa KGB:n ja

173 Conze, Klimke & Varon, 2017, 1–3; Zubok, 2010, 91–108; Fischer 2010, 269–272; Westad 2004; Fischer, 2006, 483; Gates 1996, 111–112.

174 Zubok, 2010, 91–108; Fischer 2010, 269–272; Westad 2004; Fischer, 2006, 483; Gates 1996, 118; Mann 2009, 26–32.

175 Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. Washington, February 6, 1981. FRUS, *1981–1988, Volume III,* 2016, 42.

176 Memorandum From Richard Pipes of the National Security Council Staff to the President’s Assistant for National Security Affairs (Allen). Washington, February 24, 1981. “Ustinov accused the United States and its Allies of seeking to revive the cold war.” (on p. 51); “Our first-year approach to the Soviets has been firm and tough – – that allows them to conclude that our new approach is anything but a cover for a new Cold War.” (on p. 514). FRUS, *1981–1988, Volume III,* 2016, 40–42, 51, 514.

GRU:n kenttäoperaatioissa. Oletuksena oli, että valmistautuminen ydiniskuun olisi havaittavissa epätavallisina toimina ja varautumisena siviilipuolella.[177]

Neuvostojohdon sodanpelon kannalta huonosti ajoittuneena vastauksena Reagan piti toukokuussa 1981 kuuluisan puheensa, jossa hän vakuutti lännen kykenevän nousemaan kommunismin yläpuolelle ja julisti kommunismin lopun olevan käsillä.[178]

Moskovasta oli jo syksyllä 1980 välitetty synkkiä arvioita kansainvälisestä tilanteesta Suomeen presidentin erityisavustaja Kalelan välityksellä. Silloisten arvioiden mukaan tilanne ei voisi enää mennä paljon huonommaksi, riippumatta siitä, kuka valittaisiin Yhdysvaltain presidentiksi.[179]

Toukokuussa 1981 Suojelupoliisin päällikkö raportoi Kekkoselle KGB:n asemapäällikkö Viktor Vladimirovin tiedoista: ”Moskova saanut tietoja, jotka antavat aiheen pitää sodan vaaraa konkreettisena tällä hetkellä”. Presidentti totesi maailman tilanteen oleva ”todella vakava”.[180] Vladimirov välitti presidentille ja Suojelupoliisin päällikölle tiedon neuvostojohtajien ydinhyökkäyksen pelosta.

Vladimirovin tiedot pohjautuivat Moskovassa esitettyyn tilannekuvaan. NKP:n pääsihteeri Leonid Brežnev puhui KGB:n konferenssissa toukokuussa 1981 uhkakuvasta, jonka mukaan Nato valmisteli Yhdysvaltojen johdolla ydinaseyllätyshyökkäystä, joka voisi alkaa hetkenä minä hyvänsä. Moskovassa vallitsi lähes vainoharhainen sodan pelko. Suurvaltasuhteet olivat ”todella pohjassa”.[181] Se oliko pelko oikeutettua tai perusteltua, ei ole pääasia. Kremlissä pelko oli todellinen ja vaikutti sekä poliittiseen päätöksentekoon että kansainvälisen tilanteen ja vastapuolen toimien arviointiin. Kansainvälisen asetelman kannalta Suomen vallanvaihdoksen ajoitus oli epäilemättä huonosti.

177 Barrass 2016, 9–10; Zubok, 2010, 108; Westad 2017, 508. Operaation arvioitiin antavan ennakointiaikaa joitakin päiviä tai korkeintaan muutaman viikon. Pelkästään teknisiin apuvälineisiin perustuva varoitusjärjestelmä edellytti reagointia noin 10 minuutin kuluessa. Tarkkailuoperaatio kohdistui mm. veripankkien ja sairaaloiden valmiuden seurantaan.

178 Video record on Notre Dame Commencement Address: President Reagans Source of all Strength Speech, May 17, 1981 21:00–21:24. [https://www.youtube.com/watch?v=P0EDIQ5uEEo] [katsottu 17.6.2022]; White house diaries May 17, 1981 [https://www.reaganfoundation.org/ronald-reagan/white-house-diaries/diary-entry-05171981/] [luettu 17.6.2022].

179 PM 29.10.1980, Jaakko Kalelan keskustelut Moskovassa 22.–24.10.1980: Yhteenveto johtopäätöksistä. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1980, TPA; Westad 2017, 498, 501.

180 STP, Tiitisen muistiinpanot keskusteluista TP:n kanssa, 13.5.1981. TPAA, SPA; ks. MacIntyre 2020, 198–199. MacIntyren mukaan ensimmäiset ohjeet asiasta KGB:n toimipisteisiin lähetettiin vasta marraskuussa 1981; Rentola 2009, 137.

181 Instructions from the centre. Top secret files on KGB foreign operations 1975–1985. 1992, 67–69; Fischer 2006, 481–490; Andrew 2010, 709–710, 721–723; Suomen suurlähetystön kirjelmä, R-PS 93, 6.11.1981. 5 C 18, UMA.

Neuvostoliiton suurlähettiläs Sobolëv tapasi pääministeri Sorsan palattuaan Suomeen. Sorsa arvioi, että ”naapuri pysyisi neutraalina” presidentinvaaleissa. Ilmeisesti sosiaalidemokraattien KGB-kuraattori Valentin Kossovin prioriteettina oletettiin olevan Sorsa, ”muttei hän lainkaan arvostellut Manua; mikä mielenkiintoisinta hän ei myöskään perinteiseen tapaansa kehunut AKta [Ahti Karjalaista]”.[182]

Itäsaksalaiset arvioivat presidenttiehdokkaiden mahdollisuuksia SDP:n tovereille: ”Kyse on Suomen ulkopolitiikasta. – – Mahdollisuuksia on vain sellaisella ehdokkaalla, joka jatkaa harjoitettua politiikka.”[183] Ulkopolitiikka oli ehdokasasettelua määrittelevä tekijä. Itä-Saksa kiinnosti syksyllä 1981 myös ulkoministeri Väyrystä, joka halusi virkamatkalleen Saksaan mukaan valtiosihteeri Tuovisen. Väyrynen tapasi matkalla virallisesti ulkoministerikollegansa, mutta kahdenkeskiselle tapaamiselle löytyi aikaa myös puoluejohtaja Erich Honeckerin kanssa.[184]

Pääministerin sihteerinä toiminut Paavo Lipponen on päivännyt muistiinpanon keskustelustaan Koiviston kanssa 22. syyskuuta. Sen mukaan idästä tuli rauhoittavaa tietoa. ”Kepu ilmeisesti yrittänyt etsiä tukea siinä kuitenkaan onnistumatta.”[185] Lipposen tieto viittasi mahdollisesti Väyrysen ja Vladimirovin edellä kerrottuun keskusteluun. Seuraavana päivänä Lipponen kertoo tavanneensa ministerineuvos Ûrij Derâbinin lounaalla. Keskustelunaiheena olivat ajankohtaiset kysymykset: ”Ensiksi ulkopolitiikka, toiseksi nykyisen hallitusyhteistyön turvaaminen.” Derâbin piti selvänä, että presidentinvaalit olisivat tulossa pian, joten hän tiedusteli Lipposen näkemyksiä vaaleista. Lipponen vakuutti Derâbinille Koivistolla olevan menestysmahdollisuuksia.[186]

Repivimmät kamppailut puolueiden ehdokaskandidaateista käytiin Keskustassa ja SKDL:ssä. Keskustassa Karjalaisen ja Virolaisen välillä kävi niin kuin puoluejohto oli keväällä ennakoinut. Johannes Virolaisen lyömätön kannatus puoluekentällä tulkittiin vastaiskuksi Kekkosen kauden poliittista kulttuuria kohtaan, mistä

182 Allekirjoittamaton muistio, Helsinki 1.10.81, alkaa ”Kiittäen aamuisesta soitostasi”. Jae 1, TPKA III, KA. Kansiossa on useita vastaavalla ulkoasulla ja tyylillä kirjoitettuja muistiota, joissa allekirjoittajana on Jaakko Kalela. Tämän tiedon ja muistiinpanon asiasisällön perusteella tämänkin muistion kirjoittajaksi on perusteltua olettaa Jaakko Kalela. Muistiossa kerrottaan mm. Paavo Lipposen tavanneen säännöllisesti ”tervasta”. Nimimerkki viitannee Ûrij Derâbiniin.

183 Rusi 2007, 401–403.Rusi siteeraa SED:n politbyroolle keskustelusta annettua raporttia. Berliinissä SDP:n edustajina olivat Pentti Väänänen ja Allan Rosas.

184 Matti Tuovisen päiväkirja 5.10. ja 15.10.1981. MTA, kansio 3, KA.

185 Paavo Lipposen muistiinpano 22.9.1981. MKA, kansio 474, KA; vrt. Liikanen 2019, 189.

186 Lipponen 2014, 134–136; Derjabin 1997, 97.

Keskusta kävi sisäistä irtautumiskamppailuaan.[187] Karjalaisen ja Virolaisen mittelössä vastakkain ajautuivat puolueen kenttä ja puoluejohto. Puoluejohto ajoi Karjalaista Keskustan presidenttiehdokkaaksi. Karjalaisen tukena oli myös osa Suomen talous- ja teollisuusjohtajista, joille neuvostokauppa muodosti tärkeän osan liiketoimintaa.[188]

Yritys- ja etujärjestöjohtajien piirissä presidentinvalinta kiinnosti ulkomaankaupan edistämisen näkökulmasta. Vladimirov ruokki taitavasti näiden toiveita osoittamalla myötämielisiä lausuntoja Karjalaisen tärkeästä asemasta maiden välisissä taloussuhteissa. Hän jatkoi Karjalaisen puolesta puhumista teollisuuden edustajille vielä joulukuussa, vaikka tunsi varsin hyvin Moskovan päätökset.[189]

Keskustan varapuheenjohtaja Marjatta Väänänen kyseli hädissään valtiosihteeri Tuoviselta, mitä hänen pitäisi tehdä. Vladimirov oli kehottanut Väänästä luopumaan Virolaisen tukemisesta vain muutama päivä ennen Keskustan ylimääräistä puoluekokousta, joka asettaisi presidenttiehdokkaan. Vielä joulukuussa muun muassa Olavi J. Mattila ja Suomen yrittäjien toimitusjohtaja Waldemar Bühler puhuivat Karjalaisen puolesta ja tämän esiintymisestä vaalissa mahdollisena mustana hevosena.[190]

Maatalous- ja elintarviketeollisuuden vienti oli poikkeuksellisen riippuvaista neuvostokaupasta. Alan osuus Suomen viennistä Neuvostoliittoon oli 1980-luvun alussa noin kuusi prosenttia ja koko viennistä reilut kaksi prosenttia, mutta toimialan vientikohteena Neuvostoliitto oli jättiläinen. Vuonna 1981 reilut 60 prosenttia elintarviketeollisuuden viennistä suuntautui Neuvostoliittoon. Niinpä ei ole ihme, että syksyllä 1981 Valion, Tuottajain lihakeskuskunnan ja MTK:n johtajat kuuntelivat herkällä korvalla Vladimirovin lausuntoja.[191] Painostuksen tavoitteena oli saada

187 Matti Ruokolan haastattelu 6.4.1993; veteraanikansanedustajien muistitietohaastattelut. Eduskunnan kirjaston muistitietoarkisto, (VMA, EK); Katajisto 2017, 502–509, 530–539.

188 Matti Tuovisen päiväkirja, viittaa esim. vuorineuvos Guy Ehrnroothiin, 18.11.1981, MTA, kansio 3, KA; Esim. Suomenmaa pk. 25.9.1981; Matti Ruokolan haastattelu 6.4.1993, (VMA, EK); Kääriäinen 2002, 203, 209–217; Vares 2017, 331–333; Wuokko 2013, 618–626.

189 Suomi 2005, 50–51; Koroma 2015, 103–109; Koulumies 2016, 207–213.

190 Raimo Heiskasen muistiinpano Waldemar Bühlerin Vladimirovilta saamista tiedoista 13.11.1981. RHA, Pk-2309/18, KA. Bühler oli tuolloin Suomen yrittäjäin toimitusjohtaja ja Suomen reserviupseeriliiton pj.; Matti Tuovisen päiväkirja 19.11.1981 ja 9.12.1981. MTA, kansio 3, KA. Tuovisen päiväkirjassa merkintä Mattilan ja Bühlerin kannoista; Vladimirov 1993, 372–377.

191 Vienti tavaroiden käytön mukaan vuosina 1977–1981 ja vienti toimialojen mukaan määrämaittain v. 1981, SVT ulkomaankauppa 1981, osa 2, 12–18; Matti Tuovisen päiväkirja 19.11.1981, MTA, kansio 3, KA; Matala 2019, 155, 185; Kero 1992, 102; Katajisto 2017, 528–529; Hukkinen 1990, 282; Suomi 2005, 24; Tarkka 2002, 255–256; Mainio 2018, 368–369; Virolainen 1991, 38–39.

Keskustan K-linjalle lojaalit kannattajajoukot liikkeelle puolueen sisäisessä linjataistelussa.

Puolueväen vankkaa suosiota nauttineen Virolaisen sivuuttaminen ei ollut läpihuutojuttu. Keskustan kenttäväkeä ärsytti puolueen herrojen junttaaminen Ahti Karjalaisen puolesta, mikä synnytti vastareaktion. Keskustassa esitettiin kompromissiratkaisuksi myös kahden ehdokkaan taktiikkaa, mutta siitäkään ei päästy sopuun puolueen ehdokasasettelussa.[192]

Kokoomuksen ehdokasasettelu oli välttämätön muodollisuus. Kukaan ei vakavasti ottaen miettinyt Harri Holkerin rinnalle muita ehdokkaita, vaikka tämän menestystä epäiltiinkin. Koiviston ylivoima tuntui murskaavalta, mutta puoluetta ja ehdokasta oli silti puolustettava. Porvarillinen yhteisehdokas Keskustan kanssa olisi ollut ehkä menestyksellisempi, mutta ehdokkaan henkilöstä oli vaikea löytää yhteisymmärrystä. Keskustan johto kannatti Karjalaista, eikä Kokoomuksessa ollut intoa ryhmittyä tämän taakse.[193]

Ennakkosuosikin ylivoima ilmeni kannatuskyselyissä, jotka antoivat Koivistolle jatkuvasti moninkertaiset lukemat muihin ehdokkaisiin verrattuna. Koiviston ryhdyttyä hoitamaan presidentin tehtäviä etumatka kasvoi entisestään. *Helsingin Sanomat* julkaisi lokakuun puolivälissä tuloksia gallupkyselystä ”kenen toivoisitte tulevan valituksi presidentiksemme seuraavissa, vuoden 1984, presidentinvaaleissa”. Koivisto sai kyselyssä noin 60 prosentin kannatuksen.[194] Kilpailijoita tämä tietysti suivaannutti. *Suomenmaan* pääkirjoituksessa kritisoitiin muutama päivä *Helsingin Sanomien* gallupjulkaisun jälkeen, että ”Suomen kansalle yritetään myydä valtionpäämiestä epämääräisin gallup-mielikuvin. – – Erityisesti sosialidemokraatit, joilla on tällaiseen markkinointiin sopiva ehdokas.”[195]

Muutaman viikon hapuilun jälkeen Koivisto päätti hyödyntää asemaansa virkaa tekevänä presidenttinä. Lokakuun alussa hän totesi aktivoituvansa virassaan, jos Kekkosen sairausloma jatkuisi. Koivisto päätti itsevarmasti: ”Aion käyttää valtaa, mm. pyytää ulkoministeriöstä jatkuvaa informaatiota tärkeistä asioista, kuten ETYK, aseidenriisunta, Neuvostoliitto, Pohjolan ydinaseeton vyöhyke.”[196]

Valtiosihteeri Matti Tuovinen sai pian kutsun Koiviston luo Suomen Pankkiin, missä viimeksi mainittu kertoi perehtyvänsä ulkoministeriön asioihin, koska näytti

192 Matti Tuovisen päiväkirja 17.11.1981. MTA, kansio 3, KA; Isohookana-Asunmaa 2006, 607–628; Katajisto 2017, 523–527.

193 Vares 2017, 333–338; Keski-Rauska 2020, 220–227.

194 HS 18.10.1981. Kysely oli tehty 23.9.–6.10.1981 aikana, eli presidentti Kekkosen ollessa sairauslomalla; Suomen Kuvalehti 5.1.1979 *Mauno Koiviston nousukausi jatkuu* 1/1979; US 30.9.1981; US 18.10.1981; Erkki Liikanen SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelumuistio 22.10.1981, TA.

195 Suomenmaa, pk *Kysymys on politiikasta ja ulkopolitiikasta.* 20.10.1981

196 Lipponen 2014, 137.

varmalta, ettei Kekkonen palaisi presidentiksi. Samassa yhteydessä vt. presidentti antoi ehdottoman kiellon suorittaa ministeriön johdossa mitään henkilöjärjestelyitä, ”ei myöskään pol. os. v.t. pääll. Pekka Korvenheimon nimitystä suurlähettiläälksi” Brasiliaan ennen 1. huhtikuuta 1982.[197]

Suomen Tukholman-suurlähettiläs Paul Gustafsson laati lokakuun 1. päivänä henkilökohtaisen raportin Koivistolle Ruotsin ulkoministeriön (utrikesdepartementet, UD) Pohjoismaiden ja sosialististen maiden yksikön päälliköltä kuulemistaan tiedoista. Neuvostoliiton kulttuuriministeri Demitšev oli vieraillut Tukholmassa. Keskustelussa oli sivuttu muun ohessa yhteisen naapurin ajankohtaisia asioita. Valiteltuaan presidentti Kekkosen tilaa Demitšev oli maininnut ruotsalaiskollegalleen, että Neuvostoliitossa ei ollut mitään suomalaisten pääkandidaatteja, Karjalaista, Virolaista tai Koivistoa, vastaan ja ”ettei Neuvostoliitto tule missään tapauksessa puuttumaan Suomen sisäisiin asioihin tässä yhteydessä”.[198]

Gustafssonin raportoimille tiedoille on annettava painoarvoa. Kulttuuriministeri Demitšev oli tavannut Koiviston tammikuussa 1981.[199] Hän oli politbyroon eli Neuvostoliiton kommunistisen puolueen korkeimman poliittisen elimen ehdokasjäsen. Demitšev sai asemansa nojalla maan ylimmälle johdolle suunnattua tietoa ja osallistui politbyroon kokouksiin. Tämän perusteella Demitševillä todennäköisesti oli sisäpiiritietoon perustuva käsitys korkeimman neuvostojohdon suhtautumisesta Suomen presidenttikysymykseen. Pääehdokkaina Moskovan silmissä pidettiin SDP:stä Koivistoa ja Keskustasta joko Karjalaista tai Virolaista.

Ruotsin UD:ssa oltiin selvästi vakuuttuneita Neuvostoliiton hyväksyvästä asenteesta. UD:n Itä-Euroopan osaston päällikkö Göran Berg – nähtävästi sama lähde, johon Gustafsson viittasi – ja poliittisen osaston päällikkö Lennart Eckerberg vakuuttivat Ison-Britannian apulaisalivaltiosihteeri Ewen Fergussonille syyskuun lopulla Tukholmassa samaa asiaa: ”Koivisto was now totally acceptable” [Koivisto oli nyt täysin hyväksyttävä].[200]

Koivisto aktivoitui lokakuun alusta lähtien presidentin valtaoikeuksien käytössä. Suojelupoliisin päällikkö Seppo Tiitinen kertoi, että syksyllä 1981, kun Kekkonen oli jäänyt sairauslomalle Tiitisen Neuvostoliiton-vierailun aikana, oli pääministerin sihteeri Lipponen pyytänyt jo Tiitisen sihteeriltä kiireellistä audienssia vt. presidentille. Koivisto haluaisi tulla informoiduksi kuten Kekkonen siihen asti. Koivisto sai

197 Matti Tuovisen päiväkirja 6.10.1981. MTA, kansio 3, KA.

198 Suurlähettiläs Paul Gustafsson vt. tasavallan presidentti Mauno Koivistolle, 1.10.1981. MKA, kansio 24, KA.

199 Koivisto 1994, 26–27.

200 Record of a meeting held in the Swedish Ministry for Foreign Affairs, Stockholm, Monday 28 September 1981, during Mr. Fergusson’s visit. FCO 33/4956, Proposed visit of Mr. Fergusson to Scandinavia, UKNA.

Tiitiseltä yleiskatsauksen Suojelupoliisin toimintaan. Tiitinen joutui varaamaan presidentin viransijaisen perehdyttämiseen huomattavasti enemmän aikaa kuin Kekkosen kanssa.[201]

Koiviston toimintaohjeena oli, että kaikki välttämättömät asiat hoidetaan, eikä lykätä myöhemmin ratkaistavaksi ja tyydytään siihen.[202]

Ensimmäisessä tapaamisessa Seppo Tiitisen kanssa Koivisto sai eteensä huomiota herättäneen tv-toimittaja Matts Dumellin tapauksen. Dumellia epäiltiin toiminnasta neuvostotiedustelun hyväksi. Virallisen tutkinnan aloittamista Dumellin osalta lykättiin Suomen ja Neuvostoliiton välisen ystävyyskuukauden yli. Lopulta jutun tutkinta venähti keväälle 1982. Joulukuun puolivälissä Tiitinen esitti myös kahden Teknillisessä korkeakoulussa opiskelevan neuvostostipendiaatin ilmoittamista ei-toivotuiksi henkilöiksi tietoliikennelaboratoriossa ilmenneiden ongelmien vuoksi. Ilmoituksen ajankohdaksi Tiitinen ehdotti joulun jälkeistä, sisä- ja ulkopoliittisesti rauhoittunutta, aikaa. Koivisto hyväksyi toimenpide-ehdotuksen saatuaan tarkat selostukset stipendiaattien sopimattomasta toiminnasta. Tiitinen ilmoitti päätöksestä Vladimiroville vasta helmikuussa 1982.[203] Koivisto siis hyväksyi stipendiaattien karkottamisen, mutta lupa sen ilmoittamiseen olisi vasta vallanvaihdon jälkeen.

Ulkoministeriön ja Suojelupoliisin tiedot olivat luonnollisesti presidentin viranhoidossa tärkeitä, mutta samalla ne olivat symbolinen osoitus vallasta. Määreellä ’presidentin’ on Kekkosen kauden historiantutkimuksessa luonnehdittu sekä ulkoministeriötä että Suojelupoliisia presidentin vallankäytön kohteina.[204]

Koiviston toimintatapa vt. presidenttinä oli muutaman viikon jälkeen päättäväinen. Hän alkoi kerätä ulkopoliittisesti sensitiivisten hallinnonalojen ohjaksia käsiinsä. Käytännön ulkopolitiikassa Suomi sen sijaan oli passiivinen. On selvää, ettei

201 Seppo Tiitisen haastattelu (STH) 2.9.2019. Tiitinen oli tavannut Koiviston tämän pääministerikaudella Tiitisen muistiinpanojen mukaan kolme kertaa aiemmin (9.10.1979, 4.2.1980 ja 14.10.1980). STP, Tiitisen muistiinpanot keskusteluista TP:n kanssa, TPAA, SPA; Matti Tuovisen päiväkirja 8.10.1981. MTA, kansio 3, KA; Lipponen 2014, 135; Suomi 2005, 22.

202 STH, 2.9.2019. Syksyn 1981 säännölliset kuukausitapaamiset olivat Koiviston pyynnöstä Suomen Pankissa 7. lokakuuta lähtien; Vt presidentti Mauno Koiviston ja Suojelupoliisin päällikön, Seppo Tiitisen keskustelu 7.10.1981. (Suomen Pankissa). STP, tapaamismuistiinpanot, SPA; Ote tv-1:n haastattelusta 27.10.1981. MKA, kansio 505, KA.

203 Vt presidentti Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelut 16.11.1981 ja 16.12.1981; Presidentti Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu 30.3.1982. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA Rentola 2009, 101–102, 109 ja erit. viite 433.

204 Soikkanen 2003, passim. erit. 17; Soikkanen 2008; Rentola 2009.

viran sijaisella ollut poliittista hyväksyttävyyttä tehdä merkittäviä ulkopoliittisia linjauksia. Suurin mielenkiinto keskittyi ensin luonnollisesti edessä olevaan päätökseen vakinaisen viranhaltijan kohtalosta, ja sen jälkeen edessä oleviin vaaleihin.

Marraskuussa Seppo Tiitinen raportoi kainosti vt. presidentille ajankohtaisena asiana Neuvostoliiton, kuten muidenkin maiden, tiedustelutoiminnan kohdistuvan pääasiassa presidenttikysymykseen.[205] Raportin vastaanottaja oli itsekin asianomainen, joten yllätyksenä tieto ei tullut. Niukan muistiinpanon perusteella ei käy ilmi, kuinka yksityiskohtaisesti Tiitinen havainnoista Koivistolle raportoi.

SDP:n puoluetoimikunnassa pohdittiin 22. lokakuuta pidetyssä kokouksessa vaalitaktiikkaa. Koivistoa vastaan oli noussut kolme argumenttia: ulkopolitiikka, Koivisto on sosialisti ja Sorsan vaihto SDP:n ehdokkaaksi.[206] Viimeksi mainittu oli ennen kaikkea poliittisten kilpailijoiden vaaliase. Vastaava väite esitettiin myös Keskustan ehdokkaista, eli että Karjalainen nostettaisiin valitsijamiesäänestyksessä Virolaisen tilalle. Presidentinvaaleissa valitsijamiehillä olisi ollut mahdollisuus äänestää henkilöitä virallisten ehdokkaiden ulkopuolelta, mikä ruokki poliittisia spekulaatioita niin sanotun mustan hevosen käytöstä.

Sorsa puhui Koiviston ulkopoliittisen linjan puolesta lokakuun alussa SDP:n eduskuntaryhmälle. Hän kertoi, kuinka Koivisto oli ollut ”jo varhain luomassa sitä ulkopoliittista linjaa, joka Paasion aikana vahvistettiin”. Koivisto oli ollut luomassa SDP:n suhteita Neuvostoliittoon 1960-luvulla. Sorsan mukaan olisi mahdotonta erottaa tästä linjasta henkilöä, joka oli ollut kehittämässä sitä.[207] Koivistolla oli siis perättyä kokemusta ja osaamista neuvostosuhteista pitkältä ajalta. SDP:n johdossa muistettiin Koiviston rooli, joka oli vuosien saatossa suurelta yleisöltä unohtunut. Sorsan tarkoituksena oli vakuuttaa SDP:n eduskuntaryhmä Koiviston mahdollisuuksista. Vaikka Koivisto oli ollut talous- ja sisäpolitiikassa menneinä vuosina SDP:n puoluejohdon ja eduskuntaryhmän kanssa napit vastakkain, niin ulkopolitiikassa ei tulisi ongelmia.

Kekkosen eroilmoitus lokakuussa 1981 vahvisti, ettei hän palaisi presidentin tehtäviin, ja edessä olisivat ennenaikaiset presidentinvaalit.[208] Suomen siihen asti pitkäaikaisimman presidentin jättämä poliittinen aukko alkoi välittömästi täyttyä. Vallasta taisteltiin puolueiden sisällä ja välillä.

205 Vt presidentti Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu 16.11.1981. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA.

206 SDP:n puoluetoimikunta, keskustelumuistio 22.10.1981, TA.

207 Muistiinpano sos.dem. eduskuntaryhmän kokouksesta 1.10.1981 klo 16. MKA, kansio 474, KA; Kalevi Sorsa SDP:n eduskuntaryhmän kokouksessa to 1.10.1981 klo 16.00, muistiinpanoista laadittu referaatti. Liite 392/28, SDP:n puoluetoimikunta v. 1981, liitteet 381–397, TA; Lipponen 2014, 137.

208 *Kunnon salaisuus* Suomenmaa 18.8.1981; Vladimirov 1993, 350–351; Matti Tuovisen päiväkirjamerkintä 28.8., 15.9., 1981 (s.212); Lipponen 2014, 130–134; Keski-Rauska 2020, 218–220.

Neuvostodiplomaatti ja KGB:n Suomen aseman paikallispäällikkö Viktor Vladimirov kuvasi tilannetta Kekkosen sairauslomailmoituksen jälkeen: ”Koitti hetki, johon olimme valmistautuneet vuodesta 1978. Kaikki muut tehtävät oli pantava sivuun ja keskityttävä yksinomaan presidentinvaaleihin. Suomalais-neuvostoliittolaisten suhteiden tulevaisuus riippui meidän käsityksemme mukaan juuri presidentinvaaleista.”[209]

Neuvostoliiton suhtautumisesta vuoden 1982 presidenttiehdokkaisiin on esitetty hyvin ristiriitaisia tulkintoja. Tulkinnoissa on nähtävissä ehdokkaiden ja heidän tukijoukkojensa keskinäinen kilpailu.[210] Neuvostoliiton kannalta kyseessä oli taktinen peli, jossa valmistauduttiin vaalien jälkeiseen aikaan.

Koiviston neuvostosuhteisiin liitettiin julkisuudessa kysymysmerkkejä, joita asianomainen itse ei pyrkinyt hälventämään, vaan ennemminkin ruokki niitä vaatimattomilla lausunnoillaan. Koivisto on todennut presidenttiehdokkuudestaan, ettei hän ollut Moskovan suosiossa. Koivisto arveli olleensa ”toiseksi ei-suosituin”.[211] Laskulogiikka oli Koiviston tapaan vähättelevä. Moskovan viestintuojien Koivisto toteaa olleen pidättyväisiä häntä kohtaan sekä myönteisissä että kielteisissä kannanotoissa.[212]

NKP:n keskuskomitean kansainvälisen osaston Suomen asioiden työntekijänä vuosikymmeniä toiminut Vladimir Fëdorov on todennut, että neuvostojohdossa Karjalaista pidettiin Kekkosen luonnollisimpana seuraajana, mutta tämä joutui 1970-luvun puolivälissä poliittisen taistelun uhriksi. Muista ehdokkaista Fëdorov mainitsee ainoastaan Koiviston, jonka ura ja sisäpoliittinen linja olivat Moskovassa hyvin tiedossa. Samoin Koiviston rooli SDP:n linjanmuutoksen puolestapuhujana 1960-luvulla tunnettiin. Fëdorovin mukaan ”Mauno Koiviston valinta Suomen presidentiksi ei herättänyt NKP:n johdossa, Brežnev mukaan lukien, sen paremmin iloa kuin mielipahaa”.[213]

209 Vladimirov 1993, 350–351; Ks. Akulov 1996, 221.

210 Tilannetta on kuvattu suomalaisessa historiantutkimuksessa ja aihetta käsittelevässä kirjallisuudessa laajasti. Aiheeseen liittyvästä aiemmasta tutkimuksesta ja tulkinnoista ks. Väyrynen 1993b, 327–337; Suomi 2000, 670; Lehtinen 2002, 616; Suomi 2005, 21–54; Isohookana-Asunmaa 2006, 629–650; Rusi 2007, 393–406; Häikiö 2008, 236–261; Rautkallio 2010, 57–60; Rentola 2010, 312; Meinander 2012, 446–449; Tarkka 2012, 382–391; Wuokko 2013, 612–628; Seppinen 2015, 181–190, 212; Vares 2017, 330–340; Ovaska 2017, 194–244.

211 Koivisto 1994, 21, 25–26; Koiviston haastattelu Uusi Suomi 21.9.1980; Suomen Kuvalehti 13.11.1981;

212 Mauno Koiviston muistelmahaastattelu 10.10.1991. TEKO IIIKH A: TMK 10.10.91, ensimmäinen palaveri. MKA, kansio 505, KA.

213 Fedorov 2001, 70–71, 79, 89–91, 143–144, 201, 217–218. Fëdorov työskenteli henkilökohtaisesti Brežnevin kanssa ainakin vuodesta 1960 lähtien.

Suomessa vaalien aikana olleen Ûrij Derâbinin käsityksen mukaan Moskova kannatti Kekkosen eron jälkeen Karjalaista presidentiksi. Derâbinin mukaan tätä mieltä oli myös Tehtaankadun niin sanottu puoluelinja, eli KGB:n edustajat. Koiviston ehdokkuutta Moskova ei kuitenkaan vastustanut avoimesti – toisin kuin Virolaisen. Derâbinin mukaan Moskovassa ei piitattu tosiasioista, ja sieltä luvattiin kaikkinaista tukea Karjalaiselle. Lisäksi Moskovan mielipiteessä ”näkyi pinttynyt epäluottamus sosiaalidemokraatteja kohtaan”.[214]

Derâbinin lausunto on harhaanjohtava väitteessään Moskovan pinttyneestä epäluottamuksesta sosiaalidemokraatteja kohtaan. Väite sivuuttaa sen, että SDP oli rakentanut tiivistä suhdetta NKP:n kanssa 1960-luvun lopulta lähtien, eikä sitä voi väittää epäluottamukselliseksi 1960- ja 70-lukujen aikana rakennetun suhdeverkoston valossa.[215] Karjalaisen osalta on tietysti mahdollista, että Moskovassa olisi harkittu tämän mahdollisuuksia uudelleen ennenaikaisten presidentinvaalien ja Sveitsiin tehdyn kuntoutusmatkan vuoksi, mutta Brežnevin lausunto kesällä 1981 ei anna kovin toiveikasta kuvaa Kremlin suhtautumisesta Karjalaiseen.

Kalevi Sorsa oli valittu kesällä 1969 SDP:n puoluesihteeriksi, minkä jälkeen hän oli noussut nopeasti ulkoministeriksi ja pääministeriksi sekä yhdeksi 1970-luvun näkyvimmistä poliitikoista. Joidenkin arvioiden mukaan Sorsan nousun taustalla olisi ollut tavoite nostaa hänet Neuvostoliiton tuella Kekkosen seuraajakandidaattien paalupaikalle.[216]

Neuvostoliiton toimijoista Viktor Vladimirov operoi syksyllä 1981 Helsingissä Suomen ylimmän poliittisen johdon läheisyydessä. Hän on kuvaillut seikkaperäisesti, kuinka Koivisto nähtiin Tehtaankadulla SDP:n ehdokkaaksi jo hyvissä ajoin. Vladimirovin mukaan oli alusta pitäen selvää, kenestä tulisi seuraava presidentti. Mielenkiinto kohdistui alkuvaiheessa siihen, ketkä nimitettäisiin presidenttiehdokkaiksi puolueissa, joissa valinta ei ollut selvä, eli Keskustassa ja SKDL:ssä.[217]

Johannes Virolaisen mukaan Vladimirov ilmoitti hänelle lokakuussa 1981 tehtävästään informoida Moskovaa Suomen presidenttitilanteesta. Vladimirovin Virolaiselle kertoman mukaan Keskustan johtavat ehdokkaat olivat Karjalainen ja Virolainen, SDP:ssä Koivisto. Kaikki näistä kannattivat Paasikiven–Kekkosen linjaa, ja tulisipa heistä kuka tahansa valituksi, niin ”Kremlin ovet hänelle kyllä avautuvat”. Myöhemmin Vladimirov muistutti Virolaiselle edustaneensa maansa ”virallista kantaa”.[218]

214 Derâbin 1997, 96–99; Suomi 2005, 23.
215 Ovaska 2017, 135–149, 165.
216 Rusi 2022, 76–83; Meinander 2022 passim.
217 Vladimirov 1993, 352–393.
218 Virolainen 1991, 294–295, 307–308.

2.2 Ylivoimainen ehdokas

”Parempaa miestä ei Kekkosen jälkeen tuohon paikkaan olisi voinut tulla.”[219]

- Vitalij Šapošnikov SKP:n piirisihteereille elokuussa 1982

Tasavallan presidentin kansliassa tiedettiin lokakuun puolivälissä, että Kekkosen eronpyyntö olisi odotettavissa minä päivänä tahansa.[220] Ikään kuin siihen varautuen NKP lähetti Moskovasta Suomeen kaksi työntekijäänsä selvittämään tilannetta paikan päälle. Lokakuun 22. päivänä Helsinkiin matkustivat, jälleen kerran, V. S. Šapošnikov ja S. V. Smirnov. He tapasivat SDP:n, Keskustan, SKDL:n ja SKP:n edustajien kanssa. Helsingissä keskuskomitean virkailijoita avustivat KGB:n lähetystöneuvokset Vladimirov ja Kossov. Virallisesti Suomeen tulon syyksi kerrottiin neuvottelut SKP:n kanssa, mutta SDP:n edustajien kanssa tavatessa käsiteltiin ensin SI:n asioita ja sen jälkeen Suomen presidentinvaaleja.[221]

Kalevi Sorsa kertoi vieraille, että lähipäivänä olisi odotettavissa lääkäreiden ilmoitus Kekkosen lopullisesta erosta. SDP oli yksimielisesti Koiviston kannalla. Tilanne oli selvä. Paasikiven–Kekkosen linjaan ei tulisi Koiviston myötä muutoksia. Sorsa joutui kuitenkin varoittamaan poliittisesti kiusallisista tekijöistä: Suomen maaseudun puolue (SMP) ja Perustuslaillinen oikeistopuolue (POP) kannattivat myös Koivistoa. ”Me tietenkin torjumme tällaiset liittolaiset. Koivistokaan ei heitä halua”, vakuutti Sorsa.[222] Šapošnikov kiitti Sorsaa esityksestä ja totesi, etteivät he sekaannu naapurin sisäisiin asioihin, mutta yhdentekevää heille ei ollut, kuka olisi Suomen presidentti. Šapošnikov tunnusti SDP:n olevan Suomen puolueista ensimmäinen, mutta lausunto Koivistosta oli ehdollinen:

”Jos ja kun Koivisto valitaan tasavallan presidentiksi – – hän tarvitsee SDP:n tukea ja apua. – – Minulla henkilökohtaisesti on kuitenkin sellainen käsitys, että Koiviston kasvot mahdollisena presidenttinä ovat meille hämärät. Emme tunne

219 Seppo Tiitinen Mauno Koivistolle 26.8.1982. Liitteenä muistio, SKP:n piirisihteerien matka Neuvostoliittoon NKP:n kutsusta 1.-10.8.1982. TPK, SPA. Jäljennös kirjeestä ja liitteestä STP, kirjeenvaihto 1982, SPA.

220 Matti Tuovisen päiväkirja 13.10.1981. MTA, kansio 3, KA.

221 Blåfield–Vuoristo 1982, 95–98, 172–173, 254; Vladimirov 1993, 357–359, 369; Suomi 2005, 29, 35; Korhonen Jarmo 2015, 391, 446.

222 Muistio SDP:n ja NKP:n edustajien tapaaminen 23.10.1981. MKA, kansio 24, KA. Kyseessä lienee saman tapaamisen keskustelumuistio, mistä mainitaan ainakin seuraavissa teoksissa Blåfield–Vuoristo 1982, 95–98, 132; Lipponen 2014, 144–145.

häntä. SDP:n kasvot me tunnemme. Niitä me arvostamme. – – Ehdokkaanne poliittisiin kasvoihin emme ole tutustuneet. – – Tilanne aiheuttaa monia kysymysmerkkejä. – – Kysymysmerkit liittyvät hänen kansainvälis-poliittisiin kasvoihinsa. Näihin nouseviin kysymyksiin hänen on itse vastattava. Puolue ei voi tehdä sitä hänen puolestaan."[223]

Sorsa yritti parhaansa mukaan vakuuttaa Šapošnikovia. Koiviston kyvystä kasvaa vaadittaviin ulkopoliittisiin mittoihin ei ollut epäilyksiä, ja kukaan presidentti ei voisi toiminnassaan ohittaa SDP:tä, jonka ulkopoliittinen linja oli vahvasti ankkuroitu. "Kaikki realistiset vaihtoehdot, sekä Koivisto että Karjalainen ja myös [RKP:n Jan-Magnus] Jansson, jos häntä sellaisena pidetään, tulevat noudattamaan Suomen nykyistä ulkopoliittista linjaa. SDP on osaltaan takaamassa tätä."[224]

Vladimirov esitti omat näkökohtansa keskustelussa toteamalla politiikan rakentuvan henkilösuhteiden varaan monissa kysymyksissä. "Janssonia meillä Neuvostoliitossa kukaan ei tunne. Hänen olisi aloitettava aivan alusta. Nyt me kysymme itseltämme, pystyykö Koivisto rakentamaan todella luottamuksellisia suhteita. Ne eivät tule itsestään. Ehkäpä tämä asia riippuu paljolti myös SDP:stä."[225] Vladimirov esitti selvän vihjeen. SDP sidottiin Koiviston ulkopoliittiseksi tueksi, ja toisaalta Koiviston liikkumavara olisi sidoksissa SDP:n ulkopoliittiseen linjaan.

Sorsa vakuutti Koiviston tulevan tekemään parhaansa ja että SDP avittaisi Koivistoa. SDP:n ja NKP:n tapaamisesta muistion laatinut Väänänen totesi keskustelun lopputuloksista, että kaikki jatkuisi "vanhalta varmalta pohjalta". Epäilykset Neuvostoliiton puuttumisesta Suomen sisäisiin asioihin tai siitä, että Neuvostoliitto vastustaisi Koiviston valintaa, haluttiin välttää. Muistioon on käsin kirjoitettu jakelulistaksi: Sorsa, Liikanen, Koivisto ja Kalela. Lipponen kertoo Väänäsen raportoineen kyseisestä keskustelusta 26. lokakuuta,[226] mikä viittaa tapaamisen aikana käydyn keskustelun olleen tunnettu SDP:n pienessä sisäpiirissä.

SDP:n johdon ja NKP:n Suomen valvojien tapaamista seuraavana päivänä erityisavustaja Kalela lähetti Sorsan ydinaseita koskevan artikkelin tämän pyynnöstä Valentin Kossoville. Kalela kirjoitti tuttavallisesti: "Hyvä toveri Valentin – – Kiittäen mukavasta ja tärkeästä illasta".[227] Edellisiltana käydyt keskustelut olivat siis merkittäviä. Osallistujien, SDP:n ylimmän johdon ja suurvaltanaapurin edustajien, kesken pohdittiin Suomen seuraavan presidentin ulkopoliittista profiilia.

223 Muistio SDP:n ja NKP:n edustajien tapaaminen 23.10. 1981. MKA, kansio 24, KA.
224 Ibid.
225 Ibid.
226 Lipponen 2014, 144.
227 Jaakko Kalela Valentin Kossoville 24.10.1981. Kirjeen jäljennös Jae 1, TPKA III, KA.

Valtioneuvoston yleisistunto kirjasi presidentti Kekkosella todetun pysyvän esteen viranhoidossa 27. lokakuuta 1981 ja päätti samalla, että tasavallan presidentin vaali järjestettäisiin 26. tammikuuta 1982.

Kekkosen eropäivän iltana NKP:n edustajat tapasivat henkilökohtaisesti Koiviston kanssa Vladimirovin asunnolla. Neuvostoliiton edustajista paikalla olivat Šapošnikov, Smirnov ja Vladimirov. Koivisto oli tapaamisen ainoa suomalaisosallistuja.[228] Keskustelun tarkoituksena oli haastaa Koivisto esittämään avoimesti mielipiteitään neuvostoraadin edessä. Vladimirovin mukaan Šapošnikov oli tyytyväinen. Koivisto oli vakuuttanut Moskovan edustajat. Vladimirov oli oletettavasti valmistanut Koivistoa tapaamiseen aiemmin. Koivistolla on 20. lokakuuta päiväkalenterimerkintä ”Victor meillä yksin” ja tuosta viikon kuluttua ”Victor 19:30”.[229] Koivisto vakuutti henkilökohtaisesti Moskovasta lähetetyille asiantuntijoille ulkopoliittista linjaansa.

Vitalij Šapošnikov tunnettiin korkeimpana Suomen asioita käsittelevänä virkailijana ennen niiden esittelemistä NKP:n keskuskomitealle.[230] Esittelijän näkemyksillä oli luonnollisesti vaikutusta, joten ei ole sattumaa, että Helsingissä nähtiin juuri Šapošnikov tapaamassa presidenttikandidaattia.

Koivisto sai välittömästi tämän jälkeen tulikasteen ulkopolitiikan johtajana, kun neuvostoliittolainen sukellusvene U-137 ajoi karille Ruotsin tärkeimmän laivastotukikohdan suoja-alueella Karlskronassa. Ruotsin hallitus tiedotti, että kyseessä oli vakavin Ruotsiin kohdistunut alueloukkaus toisen maailmansodan jälkeen. Neuvostoliiton ja Ruotsin väliset suhteet heikentyivät tapauksen vuoksi vuosien ajaksi.[231]

Tilanne asetti Suomen ulkopoliittisen johdon äärimmäisen kiusalliseen välikäteen. Sen tuli tasapainoilla puolueettomuuden vaalimisen ja kahden naapurin ymmärtämisen välillä. Suomen kannaksi määriteltiin yksinkertaisesti puuttumattomuus. Suomi ei kommentoisi tapausta, joka oli Ruotsin ja Neuvostoliiton välinen ongelma. Vt. presidentti vältteli toimittajien kysymyksiä ja esitti vastakysymyksiä, mikä ärsytti toimittajia.[232]

Hallituksen ulkoasiainvaliokunta käsitteli tapausta ulkoministeriön (UM) muistion pohjalta vasta parin viikon kuluttua. Silloin se totesi turvallisesti, ettei hallitus

228 Blåfield–Vuoristo 1982, 132; Vladimirov 1993, 389–390.

229 Mauno Koiviston päiväkalenteri v. 1981. MKA, kansio 412, KA; Vladimirov 1993, 390.

230 Kalela Jaakko 2018, 84–85; Fjodorov 2001, 64–65, 199–204.

231 Gustafsson 1999, 502–505; Schori 1992, 71–76.

232 Matti Tuovisen päiväkirja 6.11.1981. MTA, kansio 3, KA; Koivisto 2008, 165, 168–171; Koivisto 1995, 89; Gustafsson 1999, 502–505, 587–590; Suomi 2005, 44–45; Majander 2020, 79; Vuoden 1981 karilleajon jälkeen Ruotsin rannikolla epäiltiin 1980-luvun aikana useaan otteeseen Neuvostoliiton tai Varsovan liiton maiden sukellusvenetoimintaa. Ks. Fred och säkerhet, SOU 2002:108, 136–140.

ota asiaan julkisuudessa kantaa. Välikohtaus oli herättänyt Ruotsissa voimakkaita vastalauseita ja epäluuloa Neuvostoliittoa kohtaan, mikä tuskin hälvenisi kovin nopeasti. Olisi kuitenkin Suomen etujen mukaista, ettei tapaus kärjistäisi Ruotsin ja Neuvostoliiton suhteita yhtään enempää ja, että maiden suhteet palautuisivat mahdollisimman nopeasti ennalleen.[233]

Suomalaisten asemaa ei ainakaan helpottanut Ruotsin puolustusministeri Torsten Gustafssonin antama haastattelulausunto: ”Jos jokin maa hyökkäisi tänne on itäinen puoli maantieteellisesti lähimpänä. – – Ruotsi on demokratia ja muodostaa äärimmäisen rajan itään, mutta onneksi meillä on Suomi meidän ja Neuvostoliiton välillä. [Sverige är en demokrati och bildar den yttersta gränsen mot öster, men son tur är har vi Finland mellan oss och Sovjetunionen.]” Lausunnosta noussut kohu ei kuivunut Ruotsissa Gustafssonin täydentävillä selityksillä. Ulkoministeri Väyrynen piti lausuntoa kömmähdyksenä, johon ei Suomen puolesta haluttu takertua.[234]

Muutama päivä Koiviston ja NKP:n edustajien tapaamisen jälkeen Kalela raportoi Koivistolle tapaamisestaan KGB:n Helsingin varapäällikkö Valentin Kossovin kanssa. Šapošnikov oli lähettänyt tämän välityksellä terveisiä. Kossov antoi ”voimakkaasti ymmärtää, että pysyvät puolueettomina vaalitaistelun aikana. – – Sh[aposhnikov] oli tyytyväinen matkaansa Suomeen, erityisesti keskusteluihin sosialidemokraattien kanssa.”[235]

Presidentin ulkopoliittisena erityisavustajana toiminut Jaakko Kalela kuuli Valentin Kossovilta, että hänen toimintaansa SDP:n asiantuntijana arvostettiin NKP:n keskuskomiteassa. Kossov piti Koiviston valintaa todennäköisenä ja totesi, että vaalien jälkeen edessä olisivat vaikeat ajat. Hän epäili SDP:n joutuvan vaikeuksiin ja Koiviston komenneltavaksi. Sorsan vaikutusmahdollisuuksiin hän ei luottanut ja epäili Koiviston saattavan pyrkiä jopa syrjäyttämään Sorsan SDP:n puheenjohtajan

233 UM, poliittinen osasto, Pekka J. Korvenheimo, muistio 9.11.1981. Liitteenä hallituksen ulkoasiainvaliokunnan (HUAV) pöytäkirjassa 11/1981, 10.11.1981. Cb, 1981, UMA.

234 UM, saapunut sanoma Tukholmasta 19.10.1981. Ruotsin puolustusministeri Torsten Gustafsson Suomen asemasta, TT:n haastattelu; Saapunut sanoma Tukholmasta 22.10.1981- R-867. 5C, Ruotsi, 1981, UMA. Sitaatti Tukholmasta lähetetyn sanoman mukaan; Matti Tuovisen päiväkirja 20.10.1981. MTA, kansio 3, KA.

235 Muistiinpano keskustelusta VKn kanssa 29.10.81. (Salainen), allekirjoittamaton. Koivisto on käsin kirjoittanut otsikon perään ”Kalela Kossovin kanssa”. Muistion sisältö tukee yksiselitteisesti käsin kirjoitetun merkinnän paikkansa pitävyyttä. MKA, kansio 24, KA; Kalela ja Kossov olivat tapailleet jo vuosien ajan. Esim. Jaakko Kalelan PM:t Kekkoselle 20.1.1977, 17.3.1977, 20.7.1977. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1977, TPA. Muistioissa ei mainita kontaktin nimeä, mutta Kalelan ja Kossovin yhteys ilmenee riippumattomasti Supon valvontahavainnoista; Seppinen 2006, 499–500, missä Supon lähdettä siteeraten ”Hän [Kossov] kuului Fjodorovin lailla suurlähetystön haukkoihin, mutta ei ollut tylystä käytöksestään huolimatta Fjodorovin kaltainen sanelija”.

paikalta. Koiviston puoluekokouspuhe sai Kossovilta kritiikkiä, kun tämä oli maininnut Pohjolan ennen Neuvostoliittoa. Viimeisimmässä tv-puheessa asiat olivat jo oikeassa järjestyksessä, mutta Kossov oli selvästi skeptinen: ”Voit sinä saada MKn [Mauno Koiviston] puhumaan tekstejäsi, mutta muuttako tämä myös ajatuksiaan.”[236]

Kossovin viesti oli epäilemättä tarkoitettu myös Koiviston ja SDP:n johdon korville. Kossov tuskin yllättyi, että Kalela raportoi eteenpäin heidän keskustelustaan. Kaikkea raportoitua ei voi pitää Koiviston kannalta kovin mairittelevana, kuten ilmenee Kossovin tekemästä pisteliäästä huomautuksesta.

Kekkosen esteellisyyden toteamisen jälkeen puolueissa alkoi todellinen vaalikuhina. SDP:n puoluetoimikunnassa Koiviston vaalikampanjoinnin strategian prioriteetiksi asetettiin ulkopolitiikka ja sen jatkuvuuden korostaminen. Tätä varten oli Sorsan johtama asiantuntijajoukko rakentamassa ”ulkopoliittista strategiaa”. Strategiaa oli pohjustettu jo kuluneen viikon aikana neuvostoasiantuntijoiden kanssa, mutta sitä ei puolueväelle paljastettu. Puoluesihteeri Liikanen kiisti NKP:n keskuskomitean virkailijoiden vierailun liittyvän vaaleihin millään tavalla.[237]

SDP:n järjestövaltuuskunta matkusti sopivasti marraskuun 8. päivänä Neuvostoliittoon SDP:n ja NKP:n vierailuohjelman mukaisesti.[238] Vt. presidentti sai SDP:n valtuuskunnalta matkaraportit. Niiden perusteella Moskovassa järjestetyn poliittisen keskustelun pääasia oli kansainvälinen tilanne, mutta NKP:n kansainvälisen osaston toverit Šapošnikov, Smirnov ja Ivan Rozdorožnyj saivat kuulla näkemyksiä myös Suomen sisäpoliittisesta tilanteesta. Puoluesihteeri Liikanen kertoi, kuinka Suomessa presidentin päätehtävä oli ulkopolitiikan hoitaminen ja olisi tärkeää, että presidentti nauttisi laajaa kannatusta. Kysymys olisi Paasikiven–Kekkosen linjan vahvistamisesta ja mahdollisimman suuren äänimäärän hankkimisesta sosiaalidemokraattiselle puolueen ehdokkaalle.[239] Liikanen jatkoi vielä:

> *”Ennen vaaleja emme ryhdy neuvottelemaan tai käymään kauppaa muiden puolueiden kanssa. Vetoamme – – niihin – – jotka ovat ulkopoliittisesti oman ehdokkaamme takana. Vetoamme ystäviin, mutta politiikassa usein pyrkii riveihin myös vastustajia. Linjamme on kuitenkin suora. Ulkopolitiikkamme perustana*

236 Muistiinpano keskustelusta VKn kanssa 29.10.81. (Salainen), allekirjoittamaton. MKA, kansio 24, KA.

237 Liikanen SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelumuistio 29.10. ja 5.11.1981, TA.

238 SDP:n puoluetoimikunta, kokousptk. 1.10.1981, TA.

239 Paavo Lipponen 16.11.1981 pääministeri Mauno Koivistolle, henkilökohtainen. Raportti matkasta Neuvostoliittoon 8–15.11.1981; Riitta Korhosen laatima PM, SDP:n järjestövaltuuskunnan ja NKP:n keskuskomitean edustajien neuvottelu Moskovassa 14.11.1981. MKA, kansio 24, KA. Korhosen laatima muistio on yksityiskohtaisempi kuin Lipposen raportti samasta keskustelusta, mutta muistioiden tiedot ovat yhteneviä; Lipponen 2014, 146–147.

ovat hyvät suhteet Neuvostoliittoon. Siinäkin, kuten ulkopolitiikassa yleensä, SDP:n vastuu tulee nyt kasvamaan."[240]

Šapošnikovin mukaan Neuvostoliitto tulisi olemaan solidaarinen Suomelle. Hänestä oli miellyttävä kuulla SDP:n jatkavan Kekkosen ulkopoliittista linjaa, ja erityisesti SDP:n rooli "voimakkaimpana suomalaisena puolueena" tulisi olemaan tärkeä, mutta keskustelua voisi jatkaa illallispöydässä.[241] Illalliskeskustelun lisäksi Liikanen ja Lipponen kävivät Šapošnikovin ja Smirnovin kanssa yksityisiä keskusteluja Suomen sisäpoliittisesta tilanteesta ja presidentinvaalinäkymistä. Smirnov selkiytti Neuvostoliiton suhtautumista ehdokkaisiin. Kaikkia kohdeltaisiin ilman ennakkoasenteita, mutta kuka uusi presidentti olisikin, hän olisi Neuvostoliiton kannalta kysymysmerkki siinä mielessä, että tämän olisi "itse hankittava luottamukselliset suhteet Neuvostoliittoon ja annettava takeet". Smirnov muistutti, ettei pitäisi kuvitella asioiden sujuvan liian helposti.[242] Smirnovin toteamuksessa kiteytyy kuvaavasti keskusteluiden dynamiikka: NKP:n puoluevirkailijat odottivat Suomen tulevan presidentin hankkivan "luottamukselliset suhteet" ja "antavan takeet" Neuvostoliitolle.

Koivisto pitikin huolellisesti valmistellun ulkopoliittisen puheen lokakuun vallankumouksen juhlassa marraskuun 8. päivänä 1981. Puhe oli "oikeaoppinen" esitys Suomen ulkopoliittisesta asemasta.[243]

Virkaatekevän presidentin asemassa Koivisto otti haltuun myös valtionpäämiestason protokollan ja lähetti Brežneville vallankumouspäivän onnittelusähkeen.[244] Vallanvaihdosta pohjustaen Koivisto totesi: "Haluan vakuuttaa, että Suomi omalta osaltaan tulee jatkossakin määrätietoisesti suojelemaan ja edelleen kehittämään sitä ystävyyden ja hyvän naapuruuden politiikkaa, joka on luotu vuosikymmenten kuluessa maidemme johtajien ja maidemme kansojen yhteisvoimin Suomen ja Neuvostoliiton keskinäisissä suhteissa."[245] Koivisto viittasi tulevaan ja hahmotteli rivien välissä itseään hyvän naapuruuspolitiikan jatkajaksi.

Marraskuun alkupuolella Kossov esitteli Kalelalle jälleen päätelmiään. Koivisto oli pitänyt hiljattain onnistuneita puheita, joiden voitiin katsoa ennakoivan myös

240 Ibid.

241 Ibid.

242 Ibid. Korhosen laatima muistio ei sisällä merkintöjä illalliskeskustelusta tai yksityiskeskusteluista. Liikanen muistaa puhutun Koivistosta, Virolaisesta ja Holkerista, mutta em. muistioissa ei tällaisia mainita. Ks. Lehtinen 2002, 626. Lehtinen viittaa Liikasen haastattelulausuntoon 12.8.2001.

243 Liikanen SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelum. 5.11.1981, TA; Mauno Koiviston muistelmahaastattelu "Puhe Forssassa 8.11.1981" (Saneltu 26.8.92). MKA, kansio 505, KA; Koivisto 1994, 25–26; Lipponen 2014; Suomi 2005, 37–38.

244 Ks. Ovaska 2017, 217–218; Pravda 9.11.1981; *Izvestiâ* 9.11.1981.

245 Mauno Koiviston onnitteluviesti Leonid Brežneville, Pravda 9.11.1981.

vaalien jälkeistä aikaa, ”koska hän ei varmaankaan voi ainakaan heti perua niin monia lausuntoja”. Kossov oli edelleen huolestunut siitä, että Koivisto siirtäisi Sorsan sivuun ja tämä ”nimitettäisiin jonnekin pois”. Kalela vakuutteli, että ajatus oli mahdoton. Sorsa ja Koivisto olisivat vaalien jälkeen entistä riippuvaisempia toisistaan. Vanhojen tuttujen jatkamista pidettiin yleisestikin tärkeänä riippumatta siitä, kuka valittaisiin presidentiksi. Kossov myös kritisoi Kalelalle ”voimakkaasti” Paavo Väyrystä siitä, ettei tämä ollut ottanut kantaa Karjalaisen puolesta.[246] Kossovin esittämät epäilykset paljastivat Neuvostoliiton tunteneen vaikuttamismahdollisuuksiensa rajallisuuden Koivistoon nähden. Jos Koivisto jättäisi Sorsan ilman tärkeää asemaa, se olisi Neuvostoliiton kannalta menetys, jolle ei olisi välttämättä mitään tehtävissä. Toisaalta Sorsan asemasta esitetty huoli todennäköisesti säilyisi Koiviston muistissa, ja näin ollen sitä voi pitää vaalien jälkeiseen aikaan varautumisena.

Vaalien lisäksi Kalela ja Kossov keskustelivat muista ajankohtaisista kysymyksistä. Kossov tiedusteli Yhdysvaltojen suurlähetystön aktiivisuudesta presidenttikysymyksessä, kertoi Brežnevin tulevasta Bonnin-matkasta, joka toteutui 22. marraskuuta, ja kyseli tietoja Sorsan työryhmän toiminnasta. Tietoa kulki myös toiseen suuntaan. Kossov myönsi sukellusvenejupakan ”täydelliseksi munaukseksi”.[247]

Lokakuun lopulla SDP:n puoluejohto valmisteli lopullista vaalitilannetta koskevan huhun kumoamista. Todisteeksi siitä, ettei Koivistoa vaihdettaisi valitsijamiesäänestyksessä Kalevi Sorsaan, pitäisi Sorsan julkisesti pyytää Koivistoa SDP:n ehdokkaaksi. ”Siinä yhteydessä katkaistaisiin lopullisesti keskustelu meidän ehdokkaamme vaihtamisesta”, totesi Liikanen.[248]

Sorsa kommentoi asetelmaa SDP:n puoluetoimikunnassa. Spekulaatiot puolueen ehdokkaan vaihtamisesta harmittivat: ”Tuntuu vähän masentavaltakin, että omaan väkeen menee porvareiden propaganda näin hötöisesti tästä ehdokkaan vaihtamisesta.”[249] SDP:n puoluetoimikunta huomioi tilanteen puolueneuvostolle tekemässään esityksessä. Se esitti Koiviston asettamista presidenttiehdokkaaksi korostaen, että ”Koiviston valitsijamiesten tulee toimia vaalin kaikissa vaiheissa asetetun ehdokkaan valinnan hyväksi”.[250]

246 PM. Muistiinpano keskustelusta VK:n kanssa 10.11.81. MKA, kansio 24, KA. Tämänkin otsikon alle on lisätty käsin “Kalela Kossovin kanssa”; Söderman SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelum. 26.11.1981, TA; Suomi 2005, 31, 33.

247 PM. Muistiinpano keskustelusta VK:n kanssa 10.11.81. MKA, kansio 24, KA; Suomi 2005, 44–45; Rusi 2007, 408.

248 Liikanen SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelum. 29.10.1981, TA; Sorsa SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelum. 12.11.1981, TA.

249 Sorsa SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelum. 12.11.1981, TA.

250 SDP:n puoluetoimikunta, kokousptk. 18.11.1981, TA.

Koivisto suostui SDP:n presidenttiehdokkaaksi virallisesti kannatustilaisuudessa.[251] Seuraavana päivänä, 20. marraskuuta, *Pravdassa* julkaistiin Keskustan puolue-elimille suunnattu kirjoitus. Ne kokoontuisivat muutaman päivän kuluttua valitsemaan Keskustan presidenttiehdokasta.[252] Kirjoitus julkaistiin tilanteessa, jossa ei voinut jäädä epäselvyyttä viestin kohteesta. Jos olisi haluttu vaikuttaa SDP:n päätökseen, se myöhästyi päivällä. *Pravdan* kirjoitus oli tarkoitettu Karjalaisen ehdokkuuden tueksi Virolaista vastaan.

Kirjoituksen lopussa selvennettiin vielä sanoman kohde:

> *”Varsin luonnollista on, että äärimmäisen laajaa yleistä kiinnostusta Suomessa herättää nyt kysymys, miten selviytyy ongelmasta puolue, jonka riveistä Kekkonen oli lähtöisin, – keskustapuolue. Voi jopa sanoa, että puolue on historiansa vastuullisimman ratkaisun edessä. – – Kaikki todelliset Suomen kansan ystävät haluavat uskoa, että presidentin valinta tulee olemaan valinta Kekkosen työn jatkamisen hyväksi.”*[253]

Keskustan puoluevaltuuskunta esitti Ahti Karjalaista ehdokkaaksi, mutta ylimääräinen puoluekokous päätti toisin ja valitsi Johannes Virolaisen. *Pravdan* lisäksi joukko talouselämän vaikuttajia tuki Karjalaista, mutta puoluekokousväen silmissä nämä tukitoimet kääntyvät Karjalaista vastaan. Sen enempää puheenjohtaja Väyrysen esittämät vetoomukset oman asemansa kyseenalaistamisesta puheenjohtajana, tai Moskovasta annetut suositukset eivät kantaneet tarpeeksi pitkälle. Neuvostoliiton Karjalaiselle osoittama tuki oli taktikointia, mutta joillekin se ilmeisesti valoi uskoa katkeraan loppuun saakka. Matti Tuovinen listasi epäonnisina tukitoimina Karjalaisen hyväksi puoluejohdon, Teollisuuden keskusliiton ja *Pravdan* tuen. Jopa neuvostodiplomaattien keskuudessa todettiin pian *Pravdan* jutun jälkeen, että ”se oli typerää”. Menetelmän oli todettu jo aiemman kokemuksen perusteella ainoastaan provosoivan suomalaisten äänestyskäyttäytymistä päinvastaiseen suuntaan kuin Moskovassa olisi toivottu.[254]

251 SDP:n puoluetoimikunta, keskustelum. 26.11.1981, TA.

252 Pravda 20.11.1981; Gorbunov 1992, 34. Gorbunovin mukaan juttua oli työstämässä yhteensä 18 ihmistä Pravdassa; Ks. Ovaska 2017, 220–221; Vrt. Suomi 2005, 30–31. Suomen mukaan ko. artikkeli oli suunnattu kokoomuksen ja SDP:n ”epäilyttävien” piirien suuntaan, mikä ei kirjoituksen sisällön perusteella ole uskottava tulkinta. Pravdassa oli julkaistu lokakuun puolivälissä edellinen artikkeli, jonka tulkittiin pyrkineen vaikuttamaan SKP:n ehdokasasetteluun; SDP:n puoluetoimikunnan keskustelum. 22.10.1981, TA.

253 Pravda 20.11.1981.

254 Matti Tuovisen päiväkirja 22.11.1981. MTA, kansio 3, KA; Yle Areena *Ylimääräinen puoluekokous 1981* [https://areena.yle.fi/1-50141340] [katsottu 17.6.2022]; Blåfield–Vuoristo 1982, 188–193; Rusi 2007, 404–405; Karasev 1998, 253–254; Nevakivi 2009,

SDP:n puoluetoimikunnassa Virolainen nähtiin vakavampana haastajana äänestäjien suosiolle kuin Karjalainen olisi ollut, mutta Karjalaiseen verrattuna vaalitaistelusta odotettiin luonteeltaan helpompaa. Karjalaisen häviön myötä vaalitaistelusta jäi pois ”sellaisia aseita”, jotka olisivat muuten olleet käytössä.[255] Aseilla viitattiin ulkopolitiikkaan ja neuvostosuhteisiin.

Keskustan puoluekokouspäätöksen ja sitä myötä presidentinvaalien tärkeimpien taustamuuttujien varmistuttua Vladimirov arvioi Koiviston tulevaa valitsijamiesten määrää. Vladimirov laskeskeli Koivistolle tulevan 110 valitsijamiestä 301:stä.[256] Vladimirovin arvio oli keskiarvo ministerineuvos Ûrij Derâbinin Paavo Lipposelle esittämästä arviosta. Derâbin oli haarukoinut jo syykuussa Koiviston menestykseksi 100–120 valitsijamiestä.[257] Derâbinin ja Vladimirovin arviot osuivat hyvin yksiin. Neuvostoliiton suurlähetystön eri organisaatioiden edustajat ennakoivat lopputuloksen samankaltaiseksi. Käsitykset Tehtaankadulla vaalien suosikkiehdokkaan kannatuksesta olivat yhtäläisiä.

Puolueiden ehdokasasettelun ollessa selvillä suurlähettiläs Sobolëv ja Vladimirov matkustivat marraskuun viimeisellä viikolla Moskovaan konsultoimaan Suomen vaalitilanteesta. Sobolëv ja ministerineuvos Derâbin eivät ottaneet kantaa presidentinvaalin ehdokasasetteluun ennen matkaa.[258] Heidän mielestään Moskovaa tuli informoida Karjalaisen heikoista mahdollisuuksista ja huomioida Koiviston henkilökohtainen suosio realiteettina. Suomen Moskovan-suurlähettilään Jaakko Hallaman mukaan nimenomaan Sobolëv vaikutti siihen, että Neuvostoliitossa säilyi realistinen ja korrekti asenne Suomen presidentinvaaleihin. Vaikka joissakin neuvostopiireissä olisikin toivottu Karjalaisen menestystä, niin ”virallisesta asennoitumisesta – – ei voinut olla kysymys”.[259]

Koivisto kertoi Lipposelle jo ennen Sobolëvin ja Vladimirovin paluuta Vladimirovin vakuuttaneen, ”ettei ole odotettavissa mitään erityistä Moskovasta”. Vladimi-

316; Tarkka 2012, 388–391; Derâbin 2010, 178–179; Isohookana-Asunmaa 2006, 632; Sarlund 2004, 34; Saarinen 1995, 275–276; Virolainen 1991, 43.

255 SDP:n puoluetoimikunta, keskustelum. 26.11.1981, TA; Mauno Koiviston muistelmahaastattelu 10.10.1991. TEKO IIIKH A: TMK 10.10.91, ensimmäinen palaveri. MKA, kansio 505, KA.

256 Vedonlyönti Victor Vladimirovin kanssa 24.11.1981. MKA, kansio 24, KA; Mauno Koiviston päiväkalenteri v. 1981. MKA, kansio 412, KA; Vladimirov 1993, 391. Määrästä lyötiin vetoa, panoksena oli kaksi pulloa Cordon Bleu -konjakkia.

257 Lipponen 2014, 136.

258 Matti Tuovisen päiväkirja 25.11.1981. MTA, kansio 3, KA; Vladimirov 1993, 378; vrt. Suomi 2005, 33.

259 Derâbin 2010, 174–177; Yrjö Honkasen hyvä veli -kirje Moskovasta Raimo Heiskaselle 4.2.1982. RHA, Pk-2309/7, kirjeenvaihto 1981–1994, KA.

rov oli luvannut ”sataprosenttisella varmuudella”, etteivät he puuttuisi presidentinvaaleihin.[260] Vakuuttelun tavoitteena oli ilmeisesti rauhoitella ehdokasta. Neuvostoliitto ei puuttuisi tilanteeseen kaikista poliittisten kilpailijoiden esittämistä huhuista huolimatta.[261] Vaaligallupien valossa se tarkoittaisi Koiviston ylivoimaisen suosion realisoitumista varsinaisissa vaaleissa.

Moskovassa käydystä neuvottelusta Vladimirov on kertonut, kuinka Neuvostoliiton ulkopoliittiset elimet – ulkoministeriö, keskuskomitean kansainvälinen osasto ja KGB – olivat Šapošnikovin johdolla edustettuina neuvottelussa. Sobolëv ja Vladimirov kertoivat analyysinsa Suomen tilanteesta. Erityistä huolta aiheutti Keskusta, jonka ulkopoliittisen linjan pelättiin muuttuvan. Moskovan silmissä muutoksen merkkinä oli puoluekokouksen mieliala eli Johannes Virolaisen valinta presidenttiehdokkaaksi. Vladimirovin mukaan keskustelu oli vain teoreettista spekulointia, koska ainoastaan Koivistolla olisi realistiset mahdollisuudet voittoon.[262]

Vladimir Fëdorovin kertoman mukaan neuvottelussa muodostettiin Neuvostoliiton yhteinen periaatepäätös suhtautumisesta presidenttiehdokkaisiin. Koska Koiviston epäystävällisestä suhtautumisesta Neuvostoliittoon ei ollut faktoja, ei tämän voitosta olisi odotettavissa muutoksia Suomen idänpolitiikassa ja aluksi tuskin edes ulkopolitiikassa yleensä. Koivisto arvioitiin tasapainoiseksi poliitikoksi, joka ei muuttaisi maan ulkopoliittista linjaa. Jos Koivistosta tulisi Suomen presidentti, niin hänen kanssaan ei tulisi ongelmia.[263] Fëdorovin kuvaus sopii hyvin siihen, mitä Vladimirov kertoi neuvottelusta Moskovassa.

Vladimirov ja Sobolëv palasivat Moskovasta Helsinkiin 2. joulukuuta. Suomalaiset tiedotusvälineet olivat kiinnostuneita ”Moskovan terveisistä”, mutta tuliaisina oli vain neutraali toteamus. Suomessa ei ole ”voimia”, jotka haluaisivat muuttaa Paasikiven–Kekkosen linjaa.[264]

260 Lipponen 2014, 149. Lipponen kertoo keskustelusta Koiviston kanssa Tampereen-matkalla 29. lokakuuta, mutta matkan on täytynyt olla 29. marraskuuta; *”Koivisto puhuu perjantaina Tampereella”* SDP:n puoluetoimikunta, keskustelum. 26.11.1981, TA; Koivisto 1994, 24, 29.

261 Ks. Mauno Koiviston muistelmahaastattelu 10.10.1991. TEKO IIIKH A: TMK 10.10.91, ensimmäinen palaveri. MKA, kansio 505, KA. Koivisto kertoi arastellen haastattelijoille (Keijo Immonen, Kauko Holopainen): ”Vladimirovia ei lähetetty Suomeen estämään minun valituksi tuloani, vaan edesauttamaan Karjalaisen valintaa.”

262 Vladimirov 1993, 378–380.

263 Fjodorov 2001, 218; Vladimirov 1993, 380; Ks. Viialainen 2005, 190. Viialainen viittaa Fëdorovin haastatteluun 13.8.2004.

264 Jakobson 1992, 258; Vladimirov 1993, 380–381.

Pari päivää myöhemmin ulkoministeri Väyrynen järjesti lounaan keskustalaisille UM:n virkamiehille. Heille ministeri tiesi kertoa, ettei Neuvostoliitossa katsottu suopeasti Virolaista vaan jopa Holkeri olisi parempi presidentti. Koivisto todennäköisesti kuitenkin voittaisi, ja Keskustan tilanne oli vaikea.[265]

Suhteellisuudentajua Suomen presidenttikysymykseen Moskovan näkökulmasta antaa se, että samaan aikaan kun Suomen asioita käsittelevät virkailijat kokoontuivat Moskovaan, olivat Varsovan liiton maiden ulko- ja puolustusministerit kiireisiä liittokunnan sisäisten asioiden parissa. Neuvostoliiton sotilasjohto murehti akuuttia kriisitilannetta Puolassa. Tosin joulukuun 1981 alussa Moskovasta käsin arvioituna mikään ei viitannut valmisteluihin ”Puolan suuntaan”.[266]

Marras–joulukuun vaihteessa Neuvostoliiton ulkomaankauppaministeri Nikolaj Patoličev kävi Helsingissä Suomen ja Neuvostoliiton välisen talouskomission istunnossa sen neuvostoliittolaisena puheenjohtajana. Suomesta tapaamista isännöi komission suomalainen puheenjohtaja Ahti Karjalainen. Presidentinvaalihuumassa vierailu tulkittiin tuenosoitukseksi Karjalaiselle.[267]

Suomalaisten liike-elämän vaikuttajien silmissä Patoličevia voitiin pitää idänkaupan mahtimiehenä, mutta huomioon ottaen Patoličevin suhteellisen vaatimaton asema neuvostohierarkiassa, on tapaamisen merkitys tulkittu suuremmaksi kuin se Neuvostoliiton puolelta ilmeisesti tarkoitettiin. Patoličev teki kohteliaisuuskäynnin myös virkaa toimittavan presidentin luo 4. joulukuuta, vaikka Karjalainen oli tiettävästi yrittänyt sivuuttaa tämän muodollisuuden vieraan ohjelmasta.[268]

Koiviston ja Patoličevin tapaamisesta on nostettu tikun nokkaan Koiviston ”ehdotus” luopua vastavuoroisuusperiaatteen mukaisesta clearingista Suomen ja Neuvostoliiton välisessä kaupassa. Koiviston ”ehdotusta” pidettiin virheenä. Väitetyn sisältöistä puheenvuoroa ei kuitenkaan ole kirjattu tapaamisesta tehtyyn keskustelumuistioon.[269]

265 Matti Tuovisen päiväkirja 4.12.1981. MTA, kansio 3, KA. Merkinnän mukaan paikalla olivat Väyrysen ja Tuovisen lisäksi ainakin Juhani Suomi ja René Nyberg.

266 Yrjö Honkasen hyvä veli -kirje Moskovasta Raimo Heiskaselle 4.12.1981; Esko V-l:n (Ilmeisesti suurlähettiläs Esko Vaartela) hyvä veli -kirje Sofiasta Raimo Heiskaselle 20.1.82. RHA, Pk-2309/7, kirjeenvaihto 1981–1994, KA.

267 Suomi 2005, 31; Lipponen 2014, 149–150; Jakobson 1992, 252–256; Vladimirov 1993, 373–377; Sorsa SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelum. 26.11.1981, TA.

268 Piskulov 2009, 32–40, 102–107, 165–167. Patoličev ei ollut edes keskuskomitean sihteeri, eikä politbyroon jäsen; Soikkanen Timo 2003, 283–289; Rekola 1998, 290–292.

269 UM, Taisto Tolvanen, muistio nro 653, 10.12.1981. Presidentin tehtäviä hoitavan pääministeri Koiviston tapaaminen SNTL:n ulkomaankauppaministerin Patolitševin kanssa. MKA, kansio 24, KA; Tapaamisesta laadittu muistio on tosin päivätty vasta 10.12.1981 eli samana päivänä, kun *Suomenmaa* julkaisi ”ehdotusta” koskevan uutisen. Muistiossa on tulkinnanvaraisuutta Koiviston ehdotuksen osalta. Koivisto 1995, 48; Blåfield–Vuoristo 1982, 56, 161, 225–226; Suomi 2005, 32, 38–39; Suomi 2005, 38; Lehtilä 1998, 63; Lindblom 2009, 254–255; Lipponen 2014, 60.

Koiviston niin sanottua virhettä paljon mielenkiintoisempi luonnehdinta Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupankäynnistä löytyy muistioon kirjatusta Patoličevin lausunnosta: ”Kaupankäyntimme ei ole tietyn puolueen, tietyn yhtiön tai tiettyjen henkilöiden kauppaa, vaan vastaa molempien maiden yleisiä kansallisia etuja.”[270] Lausunto oli erityisen painava, koska tapaamisessa oli läsnä myös Karjalainen sekä Suomen ja Neuvostoliiton kaupan keskeisiä toimijoita.[271] Lausunto vesitti Karjalaiselta sen tuen, jota vierailulla tulkittiin olleen. Karjalainen tippui neuvostokaupassa ”korvaamattomasta” roolistaan tavallisten kuolevaisten joukkoon, vaikka Karjalaisen roolia idänkaupassa painotettiin erityisesti vaalikamppailun aikana. Samalla lausunto osoitti, ettei suomalaisten teollisuusjohtajien huolille idänkaupan kärsimisestä ollut perusteita.

Koivisto oli marraskuussa antamassaan haastattelussa luonnehtinut asiaa hieman samantapaisesti. Idänkauppa oli kauppaa, jota käytiin, koska se oli molemmille osapuolille edullista, eikä ulkopolitiikkaa.[272]

Selvistä ennakkoasetelmista huolimatta SKP:n vähemmistön puuhamiehet Jaakko Laakso ja Urho Jokinen valmistelivat viime hetken operaatiota valitsijamieskollegioon vaikuttamiseksi. Mainitut SKP:n vähemmistön aktiivit kutsuivat muutamia keskustalaisia ja kokoomusvaikuttajia Helsingissä hotelli Vaakunan kabinettiin, missä tavoitteena oli selvittää mahdollisuuksia nostaa Ahti Karjalainen ehdolle niin sanottuna mustana hevosena.[273] Näyttääkin siltä, että Karjalaiselle löytyi innokasta tukea suomalaisilta vähemmistökommunistieilta, mutta joukko oli niin marginaalinen, että tällaiset suunnitelmat ja esitetyt spekulaatiot kuivuivat kokoon Koiviston kansansuosion edessä.

Viimeistä oljenkorttaan hyödyntääkseen Karjalainen kävi vielä tammikuun 1982 alussa Moskovassa talouskomission johtajana. Karjalainen kertoi tavanneensa Moskovassa 5. tammikuuta Šapošnikovin ja keskustelleensa Suomen presidentinvaaleista. Viime hetken ehdotuksena Karjalainen toi esille, että Kokoomus voisi nostaa vaaleihin ”mustan hevosen”, jota valitsijamiehet äänestäisivät lopullisessa vaalissa. Siihen tarvittaisiin kommunistien apua, jonka saamiseksi oli vedottava NKP:hen. Keskustelu aiheesta loppui kuitenkin pian.[274] Moskovassa aiemmin tehty päätös Suomen presidenttikysymykseen suhtautumisessa oli lopullinen.

Suurlähettiläs Jaakko Hallama seurasi Karjalaisen Moskovan-matkaa sivusta. Hän arveli Karjalaisen saaneen matkallaan ”täkäläiseltä taholta” lopullisen torjuvan

270 Taisto Tolvasen muistio nro 653, 10.12.1981. MKA, kansio 24, KA.
271 Muistion mukaan tapaamiseen osallistuivat Ahti Karjalainen, Esko Rekola, Åke Wihtol, V. Sobolev, N. Manžulo, M. Gubanov ja J. Piskulov.
272 Mauno Koiviston haastattelu Me-lehdessä 11.11.1981. Lehtileike, MKA, 186, KA.
273 Virmavirta 2005, 99–101; ks. Saarinen 1995, 273–276.
274 Karjalainen–Tarkka 1989, 241–242.

kannan mustana hevosena. Karjalainen oli ollut kolmisen tuntia ”jossakin”, mutta edes Hallama ei tiennyt – tai ainakaan kertonut – missä.[275]

Karjalaisen yritys paljastaa tilanteen epätoivoisuuden. Ainoa varteenotettava mahdollisuus Koiviston haastamiseen olisi ollut Neuvostoliiton tuki. Tilanteessa kiteytyi Neuvostoliiton vaikutusmahdollisuuksien paradoksi Suomessa. Suomalaisen porvariehdokkaan valinta presidentiksi oli mahdollista vain Sosialististen Neuvostotasavaltojen Liiton tuella.

Karjalaisen presidenttipelissä kävi kuten SKP:n pääsihteerinä vuosikausia toiminut Arvo Aalto kertoi SKP:n sisäisestä taistelusta kuusi vuotta myöhemmin: ”Moskovan kortti ei pitänyt. Se ei ollut jokeri.”[276]

Viimeisenä niittinä Brežnev lähetti 8. tammikuuta 1982 Koivistolle kiitossähkeen, jossa tunnustettiin tyydytystä tuntien ”Teidän esille tuomanne Suomen pyrkimyksen ja valmiuden myötävaikuttaa aktiivisesti tämän ajan oikeaksi osoittaman suuntauksen jatkamiseen.”[277] Suomen ja Neuvostoliiton johtajat olivat säännönmukaisesti lähettäneet toisilleen itsenäisyys- ja syntymäpäivien onnittelusähkeitä, jotka julkaistiin neuvostolehdistössä paraatipaikalla. Koiviston asema vt. presidenttinä sai niissä symbolisen tunnustuksen.[278] Koivisto kertoi ymmärtäneensä tammikuun sähkeestä, että Neuvostoliitto tunnusti hänen tulevan todennäköisesti valituksi. SDP:n puoluetoimikunnassa sähke tulkittiin SDP:n ulkopoliittisena huipentumana. Se voisi vielä vakuuttaa SKDL:n äänestäjäkuntaa Koiviston kyvyistä hoitaa idänsuhteita.[279]

Valitsijamiesvaalit järjestettiin 17.–18. tammikuuta 1982. Koiviston kannatus oli ylivoimainen. Hän sai taakseen yli kaksi kertaa enemmän valitsijamiehiä kuin toiseksi eniten saanut Holkeri. Koivisto sai 144 valitsijamiestä, Holkeri 58, Virolainen 53, Kalevi Kivistö 32 ja Jansson 11. Liberaalipuolueen Helvi Sipilä ja SMP:n Veikko Vennamo saivat kumpikin yhden valitsijamiehen. Kun tulokset olivat selvillä, sopivat Koiviston ja SKDL:n Kalevi Kivistön vaalikampanjoiden taustavaikuttajat Kivistön kanssa yhteistyöstä lopullisessa presidentinvaalissa. Kivistö esitti valitsijamiehilleen vetoomuksen äänestää heti ensimmäisellä äänestyskierroksella Koivistoa.[280]

275 Yrjö Honkasen hyvä veli -kirje Moskovasta Raimo Heiskaselle 4.2.1982. RHA, Pk-2309/7, kirjeenvaihto 1981–1994, KA.

276 Aalto 1988, 134.

277 L. Brežnevin kiitossähke Mauno Koivistolle 8. tammikuuta 1982. MKA, kansio 24, KA; Koivisto 1994, 21; ks. Suomi 2005, 53–54.

278 Pravda 6.12.1981; *Izvestiâ* 7.12.1981; *Izvestiâ* 21.12.1981. Koiviston viestin julkaisemisen symboliikasta ks. Ovaska 2017, 225–229.

279 Söderman SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelum. 14.1.1982, TA; *Koiviston vaalitentti 1982*, Yle 11.1.1982. Yle Areena [https://areena.yle.fi/1-50097421] Tv-haastattelu, 0.30:10 eteenpäin; Koivisto 1994, 21.

280 Lipponen 2014, 156; Liikanen SDP:n puoluetoimikunnassa, keskustelum. 21.1.1982, TA.

Tammikuun 26. päivänä 1982 valitut 301 valitsijamiestä kokoontuivat äänestämään tasavallan presidenttiä. Kaikki sujui suunnitelmien mukaan; Koivistoa äänestivät 144 sosiaalidemokraattisen valitsijamiehen ja SKDL:n 21 valitsijamiehen lisäksi SMP:n ja Ahvenanmaan edustajat. Koivisto sai ensimmäisellä äänestyskierroksella 167 ääntä, ja hänet valittiin tasavallan presidentiksi.

Edellä on esitelty preseidenttiehdokkasasettelua ja siihen kytkeytyviä vaikutusyrityksiä. Kyseenalaisimpana emissaarina toimi Viktor Vladimirov, joka jakeli eri tahoille ristiriitaisia lausuntoja. Harhaanjohtavan tiedon joukosta oli vaikeaa jäsentää todellisia tavoitteita. Syksyn 1981 asetelmasta on selvästi havaittavissa, että suostuttelu ja painostus vahvistivat puolueiden ja intressiryhmien sisäisiä jakolinjoja. Hajanaisuus palveli ulkopuolisen toimijan etua, missä onnistumista voi pitää yhtenä Neuvostoliiton tavoitteista. Nykypäivän termein voisi puhua laaja-alaisesta- tai vaalivaikuttamisesta. Suomalaisten oma toiminta edesauttoi vaikuttamisen toteutumista. Ulkopolitiikan eli neuvostosuhteiden näkyvä käyttö sisäpoliittisessa valtataistelussa avasi suomalaisen yhteiskunnan selustan ulkopuolisille toimijoille.

Ehdokasasettelu ja presidentinvaalien lopputulos olivat monen tason hämäystä. Vladimirov syötti idänkaupasta ja neuvostosuhteista eniten hyötyneiden teollisuusjohtajien ja poliittisten toimijoiden piiriin tietoa Karjalaisen suosiosta, mutta muille hän tunnusti Karjalaisen mahdollisuudet heppoisiksi. Kielteisillä seurauksilla vihjailu vahvisti sitä, että talousvaikuttajien joukko ajaisi entistä kiihkeämmin hyvien poliittisten ja taloudellisten suhteiden ylläpitämistä Neuvostoliittoon, mikä muodostaisi uudelle presidentille sisäpoliittista painetta.

Neuvostosuhteisiin liittyvät mielipiteet, tulkinnat ja tapahtumat olivat presidentinavaalikamppailussa ulkopoliittisen huomion kohde. Ne ovat näkyvässä osassa myös käytetyssä lähdeaineistossa. Tarkastelutasona on ollut ensisijaisesti poliittinen eliitti, mikä on vahvistanut neuvostopainotusta. Kansalaisyhteiskunnassa ja äänestäjien keskuudessa kiinnostus kohdistui luonnollisesti ehdokkaiden muihinkin ominaisuuksiin.

3 ”Mikään ei tule muuttumaan”

”We were not seeking a return to the cold war per se, but – – I personally felt it would be necessary for us to witness some evidence of restraint.”[281]

- Secretary of State Alexander Haig 6. helmikuuta 1981

”Suhteemme Venäjään vaatii toisia miehiä, jotka ymmärtävät tämän meidän suhteemme Venäjään, jotta venäläiset voivat luottaa meihin.”

- J. K. Paasikiven päiväkirja 9. syyskuuta 1944

Suomen tasavallan yhdeksäs presidentti Mauno Koivisto astui virkaansa 27. tammikuuta 1982. Koiviston presidenttikausi alkoi kireässä pakkassäässä, aivan kuin heijastaen suurvaltasuhteiden ilmapiiriä. Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton suhteet olivat kiristyneet edellisten vuosien aikana ja Leonid Brežnevin edustama pysähtyneisyys oli vallalla Neuvostoliitossa. Koiviston kauden alkaessa akuutteja kansainvälisiä kriisejä olivat muun muassa Afganistanin miehitys ja Puolan sotatila. Neuvostoliiton intressit olivat niihin tiiviisti kytköksissä. Kuukausi ennen Koiviston toimikauden alkamista Puolaan oli julistettu sotatila, ja länsimaissa oli jo pitkään lyöty vetoa siitä, puuttuisiko Neuvostoliitto sotilaallisesti tilanteeseen vai ei.[282] Suomen ulkopoliittisessa johdossa seurattiin erittäin huolestuneina, kuinka Neuvostoliitto reagoisi etupiiriinsä laskemiensa alueiden tapahtumiin.

Hyökkäyksen Afganistaniin katsottiin tarkoittavan uutta lukua neuvostohistoriassa: ydinaseylivoiman turvin Moskova voisi käyttää sotilaallista voimaa etujensa ajamiseen. Suomen ja Afganistanin yhtäläisyydet herättivät spekulaatioita siitä, kohdistaisiko Neuvostoliitto Suomeen vaatimuksia. Molemmat olivat Neuvostoliiton

281 Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. Washington, February 6, 1981. FRUS, *1981–1988, Volume III,* 2016, 42.

282 Ks. Gates 1996, 161–169.

naapurimaita, joilla oli sopimus ystävyydestä, yhteistoiminnasta ja avunannosta.[283] Länsimaille Afganistanin sota oli signaali Neuvostoliiton valmiudesta aggressioon. Sillä oli operatiivista kykyä ja poliittista valmiutta sotilasoperaatioihin. Naton Euroopan-joukkojen komentaja sanoitti tilannetta Länsi-Euroopan näkökulmasta: Neuvostoliitto oli osoittanut olevansa valmis käyttämään sotilaallista voimaa ja pahimmassa tapauksessa se voisi valloittaa alueita uhkaamalla – laukaustakaan ampumatta.[284]

Toisaalta kehitys Puolassa kumosi niin sanotun Brežnevin doktriinin periaatteen puolustaa sosialistista yhteiskuntajärjestystä tarvittaessa kiväärein ja panssarivaunuin. Lokakuussa 1981 Puolassa syrjäytetyn Stanislaw Kanian seuraajaksi noussut kenraali Wojciech Jaruzelski piti sotilasdiktatuurin asettamista välttämättömänä ja julisti maahan sotatilan 13. joulukuuta 1981. Neuvostojohtajat NKP:n keskuskomitean politbyroossa olivat edellisenä päivänä todenneet sotilaallisen väliintulon olevan mahdotonta, vaikka Jaruzelski toivoi tarvittaessa saavansa myös sotilaallista apua Solidarnosti-lakkoliikkeen kukistamiseksi. Vaikka Varsovan liitolla olisi ollut valmius antaa sotilaallista tukea, niin NKP:n politbyroo torjui ajatuksen sotilaallisesta interventiosta. KGB:n päällikkö Ûrij Andropov kertoi politbyroolle, ettei Neuvostoliitto käyttäisi sotilaallista voimaa, vaikka Puolassa valta siirtyisi oppositioliike Solidaarisuuden käsiin. Taloudellista apua voitaisiin antaa, mutta puolalaisten pyytämissä määrin siihenkin olisi vaikea vastata.[285]

Politbyroon päätös oli vastoin lännessä vallinneita ennakko-odotuksia. Lännessä niin sanottuun Brežnevin doktriiniin uskottiin vielä vuosien ajan. Maailma näki ensimmäisen pitävän todisteen muutoksesta vasta vuonna 1987, kun Neuvostoliitto ilmoitti aloittavansa Afganistanista vetäytymisen.[286]

Supervaltasuhteiden kiristyessä maailmalla puhuttiin jopa ’toisesta’ tai ’uudesta kylmästä sodasta’, joka erosi edellisten vuosien liennytyksen ajasta. Kylmä sota -käsitteen tulkinnanvaraisuutta kuvaa se, että 1970-luvun aikana suurvaltojen liennytys oli edennyt niin pitkälle, etteivät edes ulkopolitiikan ja diplomatian ammattilaiset kuvailleet elävänsä kylmän sodan aikaa. Sillä viitattiin 1980-luvun alussa Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton sekä Naton ja Varsovan liiton väliseen varustelukierteeseen

283 Goodby 2014, 34; Lahey 2013, 23–26; Apunen 2005, 322.

284 Summary of plenary session, Davos symposium 1983, General Bernard W. Rogers, Supreme Allied Commander Europe, 2 February 1983. MKA, kansio 25, KA.

285 Zasedanie politburo CK KPSS, 10.12.1981. Époha Brežneva, dokumenty na russkom âzyke, National Security Archive (NSA). [https://nsarchive.gwu.edu/rus/BrezhnevsEpoch.html]; Gaddis 2007, 221–222; Service 2015, 66–68; Lüthi 2020, 545–549; Kotkin 2001, 86–87.

286 Shultz 1993, 1003, 1086–1092. Shultz kertoo v. 1987 joutuneensa vakuuttelemaan amerikkalaista tiedusteluyhteisöä Brežnevin doktriinin kuolemasta; Brown 2007, 3–4, 11–12.

erityisesti 1950-luvulla. 1980-luvun alkuvuosina ei haluttu paluuta ”toiseen kylmään sotaan”.[287]

Suomessa suurvaltajännitteet jäivät presidentinvaihdokseen kohdistuneiden odotusten ja sisäpoliittisten muutospaineiden jalkoihin. Koivisto ryhtyi täyttämään keväällä 1982 ulkopoliittisen luottamuksen hankkimisesta syksyllä 1981 annettuja lupauksia.

Koiviston valtaannousun välittömät vaikutukset Suomen ulkopolitiikkaan olivat vähäiset, eikä presidentti esittänyt ulkopolitiikkaan merkittäviä linjamuutoksia. Päinvastoin hän pyrki vakuuttamaan koti- ja ulkomaiset yleisöt siitä, ettei mikään muuttuisi. Virkaanastujaispuheessaan hän paalutti ulkopoliittista linjaansa:

> *”Pidän keskeisimpänä tehtävänäni huolehtia siitä, että presidenttien J. K. Paasikiven ja Urho Kekkosen rakentamaa ja viitoittamaa ulkopoliittista linjaamme tinkimättä noudatetaan. Tärkeintä on, että YYA-sopimukseen perustuva hyvä naapuruus Neuvostoliiton kanssa jatkuvasti lujittuu, pohjoismainen yhteistyö kehittyy perinteiseltä pohjalta ja suhteemme muihin valtioihin säilyvät hyvinä.”*[288]

Linjanveto oli tärkeä koko Koiviston presidenttikautta ajatellen.

Vaalikamppailussa keppihevoseksi nostettu Suomen idänkauppa, joka käsitti pääasiassa Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälisen kaupan, jatkui Koiviston presidenttikauden alkupuolella vakiintuneeseen tapaan. Suomalaisyritysten kannalta positiivisia ongelmia aiheutti öljyn hinnannousu. Se lisäsi niiden vientimahdollisuuksia Neuvostoliittoon, koska maiden välisen viennin ja tuonnin rahallisen arvon piti olla määritellyn marginaalin sisällä. Vastauksena öljyn hinnannousuun suomalaisyritykset ideoivat uusia vientiartikkeleita.

Öljyn hinnannousun pysähdyttyä ja käännyttyä laskuun idänvienti uhkasi hyytyä. Presidentti tarjosi valtiopäivien avajaispuheessa keväällä 1983 ratkaisua ulkomaankauppaan: ”Neuvostoliittoon suuntautuvan viennin voimakas laajenemisvaihe on ainakin näiltä näkymiltä takanapäin. Hallituksen on omalta osaltaan ponnisteltava viennin lisäämiseksi länteen ja tuonnin lisäämiseksi idästä.”[289] Tuonnin lisääminen idästä varmistaisi viennin jatkumisen entisellä tasolla, mutta uusia markkinoita olisi etsittävä lännestä.

287 Halliday 1983; Bozo 2009, 1–4; Varsori 2013, 229. Bozo viittaa Ranskan ja Neuvostoliiton suhteiden tilaa käsittelevään muistioon 1. joulukuuta v. 1981; Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. Washington, February 6, 1981. FRUS, *1981–1988, Volume III,* 2016, 42.

288 Tasavallan presidentin puhe eduskunnalle 27.1.1982. Ptk 158/1981vp, 3657–3658; Meinander 2012b, 449.

289 Tasavallan presidentin puhe valtiopäivien avajaisissa 8.4.1983. *Valtiopäivien avajaispuheet,* 417.

3.1 Odotukset vallanvaihdon jälkeen

”The new leadership, whether personal or collective, would probably irritate the West in the early days by being too sycophantic about Fenno-Soviet relations. But under all the talk – – medium term prospect is for a continuation of Finland and Finnish policies as we know them today.”[290]

- Ison-Britannian suurlähettiläs A.C. Stuart 21. syyskuuta 1981

”Epäilyni Mauno Koiviston valinnasta osoittautuivat aiheettomiksi.”[291]

- Aarne Saarinen, SKP:n puheenjohtaja

Brittisuurlähettiläs Andrew Stuart arvioi syyskuussa 1981 Kekkosen sairausloman alettua Suomen tilannetta. Vaikka Kekkosen ero tarkoittaisi sodan jälkeisen aikakauden päättymistä, niin Suomessa ei ollut havaittavissa paniikkia. Uuden presidentin myötä poliittinen kenttä todennäköisesti tasapainottuisi terveellä tavalla, koska kuka hyvänsä tehtävään valittaisiin, tämä tuskin hallitsisi kenttää Kekkosen tavoin. Todennäköisesti uusi johtaja ärsyttäisi aluksi länttä ulkopoliittisesti olemalla liian mielistelevä neuvostosuhteissa, mutta keskipitkällä aikavälillä odotettavissa olisi Suomen ulkopolitiikan jatkuminen vanhalla linjalla. Näköpiirissä tuskin olisi Suomen siirtymistä kohti läntistä puolustusyhteisöä, joten status quo olisi lännen kannalta paras vaihtoehto.[292]

Kotimaisessa yleisössä uusi presidentti herätti odotuksia suuresta muutoksesta. Lehdistöneuvoksena Washingtonissa työskennelleen Reino Paasilinnan onnittelukirje Koivistolle kuvasi tunnelmia:

”On merkillistä, miten monia patoja olet laukaissut suomalaisten mielissä. – – Suuret voimat ovat liikkeellä, ihmiset näkevät ja kokevat Koiviston toisin kuin Kekkosen, merkillisen vapauttavaa. Saattaisimmepa näin löytää myös suurille toimihenkilöryhmille aatteellisen kodin, Manun tasaisesta vallasta.”[293]

290 Helsinki TL 246, from A C Stuart, Helsinki for E A J Fergusson, FCO, 21 Sept. 81. FCO 33/4956, Proposed visit of Mr. Fergusson to Scandinavia, UKNA.
291 Saarinen 1995, 277.
292 Helsinki TL 246, from A C Stuart, Helsinki for E A J Fergusson, FCO, 21 Sept. 81. FCO 33/4956, Proposed visit of Mr. Fergusson to Scandinavia, UKNA.
293 Reino Paasilinna Washingtonista Mauno Koivistolle 25.2.1982. MKA, kansio 24, KA.

Presidentinvaalikamppailu oli antanut osviittaa siitä, että Kekkosen kauden käytäntöihin kohdistui muutospaineita. Henkisessä ilmastossa muutos tuntui tapahtuneen presidentinvaaleissa, vaikka muodollisesti poliittinen järjestelmä säilyi ennallaan. Koiviston valinnasta syntyi vaikutelma, että poliittisessa ilmapiirissä oli tapahtunut poliittisesti ja henkisesti suurempikin muutos.[294] Koiviston valinnasta muodostui uuden aikakauden symbolinen alku. Jatkuvaan poliittiseen peliin kyllästymisen katsottiin nostaneen Koiviston suosiota ja häneen henkilöityi mielikuva poliittisen pelin ulkopuolelta tulevasta uudistajasta.[295]
Suomalaisten teollisuusvaikuttajien piirissä herännyt pelko idänsuhteiden vaarantumisesta jäi katteettomaksi. Suomen ulkopoliittinen asema ei muuttunut, vaikka virkaan ei valittu Ahti Karjalaista. Johannes Virolaisen katsottiin sen sijaan kanavoineen muutospaineita, joita Max Jakobson sanoitti kirjeessään Virolaiselle tammikuussa 1982. Virolaisen voitto Keskustan sisällä oli ”käännekohta – – koko poliittisen elämämme kannalta – – Ulkopolitiikan käyttäminen sisäpoliittisena aseena on saanut selvän tuomion.”[296]

Suurin muutos tapahtuikin suomalaisten mielissä. Koettu muutos ei riippunut yhdestä persoonasta, vaan suomalaisten äänestäjien tasavallan presidenttiin projisoimista mielikuvista ja odotuksista, jotka muuttuivat viranhaltijan vaihtuessa. Presidentinvaihdokseen tuntui sisältyvän yhden henkilön sijasta kokonaisen aikakauden muutos.

Kontrafaktuaalista pohdintaa soveltaen voidaan kysyä, olisiko koettua muutosta ilmennyt, jos Kekkosen seuraajaksi olisi valittu joku muu presidenttiehdokkaista? Kekkosen kauden ominaispiirteiden muuttumisen kannalta Koiviston valinta oli mahdollistava tekijä, muutospotentiaali, joka realisoitui poliittisina, hallinnollisina ja yhteiskunnallisina uudistuksina Koiviston virkakauden kuluessa.[297]

Jonkinlainen muutos olisi varmasti tapahtunut riippumatta siitä, kuka Kekkosen seuraajaksi valittiin. Olisi ollut mahdotonta siirtää kaikkia Kekkosen vallankäytön välineitä ja kohteita hänen seuraajalleen vain muodollisen toimenpiteen, presidentin virkaanastumisen, muodossa. Kyse oli vahvasta ja laajalti tunnetusta persoonasta,

294 Meinander 2012b, 449–451; Ovaska 2020, 90–91; Tarkka 2012, 394; Tarkka 2002, 231; Mainio 2018, 378–379.

295 SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 20.5.1982, TA; Vuoden 1982 presidentinvaalien äänestysprosentti, 86,8 on edelleen korkein Suomessa järjestettyjen presidentin- tai eduskuntavaalien äänestysprosenteista. Äänestysprosentit ja tulokset vaaleissa [http://www.stat.fi/til/pvaa/2000/pvaa_2000_2004-05-31_tau_001.html]; [https://www.stat.fi/til/pvaa/2018/pvaa_2018_2018-02-02_tie_001_fi.html]; [https://vaalit.fi/documents/5430845/6431633/Taulukko+Eduskuntavaalit+1907-2019,+ajankohdat,+%C3%A4%C3%A4nestysprosentit/]. [luettu 17.6.2022].

296 Katajisto 2017, 538. Katajisto siteeraa Jakobsonin kirjettä Virolaiselle 21.1.1982.

297 Ks. Ovaska 2020, 90–91.

jonka vallankäyttö ulottui muodollisen virka-aseman ulkopuolelle, esimerkiksi puolueiden sisäisiin kiistoihin.

Erityisesti median edustajat odottivat avoimempia toimintatapoja presidentiltä. Koivisto oli ollut koko poliittisen uransa ajan eräänlainen median suosikki, jonka esiintyminen herätti ihastelua. Tästä huolimatta hän tyrmäsi suurimmat odotukset virkaanastujaispäivänä ilmoittaessaan vetäytyvänsä sivummalle. Presidentillä olisi vain harvoin mitään sanottavaa julkisesti. Sen sijaan hallitus tiedottaisi tehdyistä päätöksistä.[298]

Vaalien jälkeen Ison-Britannian suurlähettiläs Stuart tulkitsi ylivoimaisen vaalivoiton tukevan Koiviston itsenäisyyttä. Neuvostojohtajat joutuisivat pettymään, jos he toivoivat Koivistoon kohdistuvan paineen muuttavan hänet vaikutusvalta-agentiksi [*agent of influence*]. Neuvostojohdon täytyisi tulla toimeen kaikkien aikojen äänivyöryllä valituksi tulleen presidentin kanssa, joka ei ollut kiitollisuudenvelassa sen enempää Keskustalle kuin SKP:lle.[299]

Koiviston laaja poliittinen kannatus herätti luottamusta myös pohjoismaisissa arvioissa. Muutama päivä presidentin virkaanastumisen jälkeen Jaakko Kalela keskusteli Ruotsin suurlähettilään kanssa. Tämä odotti, että Suomi alkaisi osoittaa Koiviston johdolla suurempaa solidaarisuutta kolmannen maailman radikaaleille liikkeille.[300] Arvioon lienee vaikuttanut SDP:n aktiivisuus kehitysyhteistyökysymyksissä ja niin sanotun kolmannen maailman maiden tukemisessa, mutta yhtäläisyyksien vetäminen SDP:n ja Koiviston välille tässä suhteessa oli perusteetonta. Vaalien jälkeen Ruotsissa huokaistiin helpotuksesta. Vallanvaihdoksesta selvittiin Tukholman näkökulmasta kunnialla ja huolet Kekkosen taustavoimien manööverien onnistumisesta osoittautuivat aiheettomiksi. Länsinaapurin silmin katsottuna avoimuus näytti lisääntyneen Suomen poliittisessa ilmapiirissä.[301]

Neuvostodiplomaatit viestittivät Koivistolle omia vaikutelmiaan tämän voitosta. Paavo Lipponen tapasi Ûrij Derâbinin, joka oli tyytyväinen presidentinvaalien selkeään lopputulokseen. Neuvostoliitossa ymmärrettiin tuloksen merkitsevän jatkuvuutta maiden suhteissa. Koivistolla olisi presidenttinä ”hyvät edellytykset hoitaa

298 Hämäläinen 2011, 129–130; Hämäläinen 2019, 295–296; Väisänen 1992, 37–44; Ks. Majander 2020, 81–82.

299 British Embassy Helsinki, A.C. Stuart, 24 February 1982 to the Lord Carrington, FCO. FCO 33/5928 Finnish Internal Situation, 1982, UKNA. ”If the Soviet leaders hope by pressure or blandishments to turn President Koivisto into an instant Agent of Influence, I think they will be disappointed.” Merkille pantavaa on, että suurlähettiläs Stuart käyttää Suomen presidentistä käsitettä Agent of Influence.

300 Odvar Nordlin kirje Oslosta Mauno Koivistolle 28.1.1982. MKA, kansio 239, KA; Jaakko Kalela Tasavallan Presidentille 31.1.82. MKA, kansio 24, KA.

301 Ote TP:n haastattelusta Ruotsin TV:lle 7.4.1982. MKA, kansio 24, KA; Wahlbäck 2020, 436–438; Mansala 2015, 257–258; Jakobson 2003, 99; Majander 2020, 77.

suhteita – – [Neuvostoliittoon], jonka johdossa suhtaudutaan Sinuun ilman ennakkoluuloja". Derâbin toivoikin, että presidentin ensimmäinen ulkomaan vierailu suuntautuisi Neuvostoliittoon.[302]

KGB:n Kossov onnitteli Koivistoa vaalivoitosta Jaakko Kalelan välityksellä. Kalelan mukaan Kossov oli silminnähden tyytyväinen tulokseen. Tämä kertoi olleensa osaltaan vaikuttamassa NKP:n myönteiseen kannanottoon, jonka Šapošnikov oli ilmaissut Kalelalle ja Väänäselle Moskovassa 6. tammikuuta ja Brežnev kiitossähkeessään 8. tammikuuta. Selkeä lopputulos antoi vahvan mandaatin voittajalle, mikä puolestaan oli omiaan vähentämään spekulaatioita muista mahdollisista lopputuloksista. Vaalitulos osoitti spekulaatiot mustasta hevosesta ja muista viime hetken yrityksistä epäuskottaviksi. Kossov ennakoi jo uuden hallituksen kokoonpanoa ja ilmoitti kantansa: Sorsa olisi sopiva ulkoministeriksi. Väyrystä ei saisi missään nimessä nimittää pääministeriksi. Kossov piti myös Koiviston vierailua Neuvostoliittoon hyödyllisenä ja ehdottoman tärkeänä.[303]

Ûrij Derâbin ja Viktor Vladimirov olivat todenneet joulukuun alussa, että Neuvostoliitossa luotettiin Suomen ulkopoliittisen yleislinjan säilyvän ennallaan, mutta tärkeää olisi myös yksityiskohtien ja nyanssien muuttumattomuus.[304] Koivisto eri tahoilta saama viesti oli yhdenmukainen. Vaalitulos ei herättänyt huolia sen enempää Tehtaankadulla kuin Moskovassakaan, kunhan merkittäviä muutoksia ei olisi tulossa. Koivistoon suhtauduttiin ennakkoluulottomasti, eikä tämän asemaa haluttu horjuttaa.

Koivisto piti osaltaan huolta nyansseista ja jatkoi pääministerikauden aikaisia tapaamisrutiineja KGB:n Vladimirovin kanssa. Maiden välisiä poliittisia suhteita ja tarvittaessa myös käytännön asioita hoidettiin tämän kanavan kautta.[305]

Ulkoministeriö toimitti vastavalitulle tasavallan presidentille "peruspaperit ulkopolitiikan kokonaistilasta".[306] Poliittinen osasto kuvasi presidentille lähtöasetelmat Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa. Jatkon kannalta avainasemassa olisi suhteiden hoitotapa. Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden hoitaminen oli viimeisinä vuosina jäänyt virkamiesten ja kaupasta vastaavien henkilöiden tehtäväksi. Korkeimmassa neuvostojohdossa ei ollut henkilöitä, joiden perusasenne Suomeen olisi kielteinen.

302 Paavo Lipponen Mauno Koivistolle 20.1.1982. MKA, kansio 24, KA. Lipponen raportoi tapaamisestaan Derâbinin kanssa.

303 Jaakko Kalela Mauno Koivistolle 22.1.82, liitteenä Kalelan laatima keskustelumuistio JK/22.1.82, keskustelu VK:n kanssa 22.1.82. MKA, kansio 24, KA.

304 Matti Tuovisen päiväkirja 3.12.1981. MTA, kansio 3, KA.

305 Koivisto 1995, 45–48; Koiviston muistiinpanot tapaamisesta V.W. 6.5.82 19.30, MKA, kansio 24, KA; Tasavallan presidentin päivämuistiot 82, MKA, kansio 237, KA. Päivämuistioon merkittyjä tapaamisia Vladimirovin kanssa oli esimerkiksi kevään 1982 aikana, 25.1., 23.2., 21.3., 6.5. ja 11.6.1982.

306 Suomi 2005, 65–66.

Tilanne tulkittiin Suomen kannalta harvinaisen edulliseksi, mutta poliittisella virkamiestasolla vaihtelua oli enemmän. Siltäkin osin tilanne oli ollut viime vuosina hyvä, mutta asiantuntijatasolla erot saattoivat olla merkittäviä riippuen siitä, kuinka Neuvostoliiton intressit Suomeen nähden projisoitiin. ”Suomelle ei – – ole eikä koskaan voi olla yhdentekevää, ketkä viime kädessä vastaavat Suomen asioiden hoidosta Neuvostoliitossa.”[307]

Tärkeimmät asiakysymykset neuvostosuhteissa koskivat kauppaa ja siinä käytettävää maksujärjestelyä, Neuvostoliiton pyrkimyksiä laajentaa sotilaallista yhteistyötä, Ahvenanmaan-kysymystä ja Suomessa kuvattavia neuvostovastaisia elokuvia.[308] Näitä sivuavat aiheet nousivat esille seuraavina vuosina presidentin työpöydällä.

Presidenttinä Koivisto sai Suojelupoliisin päällikön kautta uuden yhteydenpitokanavan Vladimiroviin. Tiitinen kertoi Supon ulkomaisista yhteyksistä ensimmäisessä tapaamisessaan virkaan astuneelle presidentille. Neuvostoliiton osalta se tarkoitti Tiitisen henkilökohtaista yhteyttä ja vierailuvaihtoa erikseen sovittavissa muodoissa. Tiitinen perusteli suhdetta Vladimiroviin ”vaikeiden asioiden epävirallisella hoitamisella” ja suhteita huonontavien yhteentörmäysten välttämisellä. Koivisto hyväksyi menettelyn, mutta ”sääntö täytyi olla se, että asianomainen ministeri tietää.”[309]

Uusi presidentti sai virkakautensa alussa eteensä myös kokeiluluontoisiksi tulkittuja avauksia. Esimerkiksi neuvostolähetystön sotilasasiamies esitti Puolustusvoimien tiedustelupäällikkö Raimo Heiskaselle, että Puolustusvoimien kanssa voitaisiin suunnitella etukäteen YYA-sopimuksen soveltamisesta kriisi- tai sotatilanteessa. Tämä oli kiinnostunut myös Puolustusvoimien suhtautumisesta YYA-sopimukseen presidentin vaihduttua.[310] Keskustelua asiasta ei käyty ensimmäistä kertaa. Vladimirov oli torjunut edellisenä syksynä vastaavia ehdotuksia, jotka eivät edustaneet ”Moskovan kantaa”.[311] Neuvostoliiton suunnasta korkein poliittinen johto tuskin oli aloitteellinen, mutta alemman tason virkamiehet näkivät mahdollisuuden hankkia tällä tavoin ansioita.

Presidentin virkaanastujaisia seurasi uuden hallituksen muodostaminen. Vaalikamppailun yhteydessä oli korostunut, kuinka tärkeää olisi taata ulkopoliittinen jat-

307 UM, poliittinen osasto, muistio nro 56, JS/ia. 20.1.1982. Erittäin salaiset, UMA.
308 Ibid.
309 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 2.2.1982 klo 14.30–15.02. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA; Luukkonen 2022, 263.
310 Matti Tuovisen päiväkirja 10.2.1982. MTA, kansio 3, KA; Suomi 2005, 78–79.
311 Juhani Suomen erittäin salainen P.M. N:o 325, 15.8.1981 ja 29.7.1981. Erittäin salaiset, UMA.

kuvuus puolueiden tuella huolimatta siitä, kuka valittaisiin presidentiksi. Hallituksenmuodostaminen testasi Sorsan ja Koiviston riippuvuussuhdetta. Koivisto halusi Sorsan pääministeriksi.[312]

Vaalikamppailun aikana oli peloteltu eduskunnan hajottamisella. Suomessa porvarit pelkäsivät niin sanottua Mitterrand-ilmiötä, koska Koiviston henkilökohtaisen suosion epäiltiin näkyvän vaaleissa vasemmistopuolueiden kannatuksen kasvuna. Koivisto oli vakuuttanut, ettei hän aikonut hajottaa eduskuntaa, kuten François Mitterrand Ranskassa.[313] Presidentin ja eduskunnan puhemiehen yhteinen päätös oli, ettei eduskuntaa hajotettaisi eduskuntavaaleja varten ainakaan ennen kuin uutta hallitusta olisi yritetty muodostaa vanhan hallituskokoonpanon pohjalta.

Uutta hallitusta päätettiin koostaa mahdollisimman vähäisin muutoksin, koska säännönmukaisiin eduskuntavaaleihin olisi vain vuosi aikaa. Ratkaisu sulki Kokoomuksen ulos hallitusneuvotteluista ja sen tähtäin siirtyi vuoden kuluttua edessä oleviin eduskuntavaaleihin.[314]

Koivisto ohjasi hallituksenmuodostamista sen mukaan, että presidentin tärkein sisäpoliittinen velvollisuus oli ”toimivan parlamentaarisen hallintotavan ylläpitäminen, hallitusten syntymisen edesauttaminen ja hallituksen tukeminen sen kannatettavissa pyrkimyksissä”.[315] Pääministeripuolueeksi Koivisto hyväksyisi vain jommankumman suurista puolueista eli Keskustan tai SDP:n. Muut vaihtoehdot olisivat presidentin käsityksen mukaan poliittisesti hajottavia.[316]

Hallitusneuvotteluissa kompastuskiveksi muodostui ulko- ja pääministeripaikkojen jako, jossa SDP:n Kalevi Sorsa ja Keskustan Paavo Väyrynen olivat napit vastakkain. Molemmilla oli intohimoja ulkoministerin salkkua kohtaan. UM:n siirtymistä sosiaalidemokraattien johdettavaksi Koiviston tullessa presidentiksi oli huhuttu jo vaalikamppailun aikana.[317]

Koivisto joutui ristituleen, kun SDP ja Keskusta esittivät vaatimuksiaan ulkoministeristä ja Neuvostoliiton suurlähetystö teki tiettäväksi omat toiveensa. Tehtaankadun edustajat olivat todenneet vaalikamppailun aikana, että Koiviston tulisi saada Sorsalta tukea ulkopolitiikkaan ja Karjalaiselta kauppapolitiikkaan. Henkilötasolla ohje oli selvä: Väyrystä ei missään nimessä pääministeriksi ja Sorsa ulkoministeriksi.[318]

312 PM. Muistiinpano keskusteluista VK:n kanssa 10.11.81. MKA, kansio 24, KA; Kalevi Sorsan haastattelun jatko-osa 9.10.1997, (VMA, EK).
313 Koivisto 1994, 28, 62.
314 Vares 2017, 344–345; Koivisto 1994, 62–65.
315 Mauno Koiviston arkisto, kansio 504, muistiinpanot, KA; Koivisto 1994, 9.
316 Koivisto 1994, 62–67; SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistiot 4.2.1982 ja 11.2.1982, TA.
317 Matti Tuovisen päiväkirja 27.11.1981. MTA, kansio 3, KA.
318 Muistio JK/22.1.82. MKA, kansio 24, KA.

Presidentin tehtävänhoidon kannalta ulkoministeri oli erityisasemassa. Sorsa ilmoitti Koivistolle haluavansa ulkotöihin ja pääministeriksi voisi tulla SDP:n varapuheenjohtaja Veikko Helle. Sorsa perusteli, ettei ulkoministeriö kuulu Keskustalle ja jos ulkoministerinä olisi joku muu kuin Väyrynen, henkilön pitäisi olla puolueeton ammattiministeri tai RKP:n Jansson. Väyrynen taas halusi jatkaa vanhassa tehtävässään ulkoministerinä.[319]

Sorsa ei suostunut Väyrysen toiveeseen ulkoministerin paikasta. Väyrynen puolestaan vetosi presidenttiin ja ilmoitti Keskustan pitävänä kiinni ulkoministerin paikasta ”loppuun asti”: ”Presidentti on perinteisesti valinnut ulkoministerin. Mikä on tilanne? Haluatko muutoksen?” Koivisto ei takertunut Väyrysen vaatimukseen, vaan totesi haluavansa esittää käsityksensä ulkoministerin persoonasta. Koivisto olisi valmis hyväksymään Väyrysen, mutta tämä ei ollut ainoa ulkoministerikandidaatti.[320]

Keskusteltuaan Väyrysen kanssa presidentti soitti Sorsalle ja selosti tilannetta. Sorsa vaati Koivistolta ehdottomasti, ettei Väyrystä nimitettäisi ulkoministeriksi: ”Ellei Väyrynen luovu ulkoministerin paikalta, luovun hallituksen muodostamisesta. Väyrynen ei ole tarpeen ulkopolitiikan kannalta, voi olla vahingoksi.” Edes presidentin vetoomus siitä, että toisten puolueiden ensisijaista toivevaihtoehtoa oli yleensä kunnioitettu ministereiden salkkujaossa, ei pehmittänyt Sorsaa: ”En aio alistua Väyrysen saneluun. Sen pojan on opittava.”[321] Koivisto vakuutti tämän jälkeen, ettei hänellä olisi mitään Väyrystä vastaan, mutta yhtä lailla RKP voisi olla ulkoministeripuolue, ainakin jos henkilönä olisi Stenbäck.[322]

Hallitusneuvotteluissa valttikortit olivat Sorsan käsissä. Koiviston tietoon oli saatettu, että ainakaan Tehtaankadulla ei missään nimessä haluttu Väyrystä pääministeriksi. Varteenotettavat ja sisä- ja ulkopoliittisesti uskottavat pääministerikandidaatit olivat vähissä. Koivistolle oli vaalikampanjan aikana vielä erityisesti alleviivattu puolueiden, tärkeimpänä SDP:n, tukea ulkopoliittisen jatkuvuuden takaamiseksi. Jos Sorsa olisi jättänyt hallituksenmuodostamistehtävän kesken, niin sen antama signaali olisi ollut kaikkea muuta kuin presidenttiä tukeva.

Neuvostoliitolla oli ministerikysymyksissä näppinsä pelissä. KGB:n Valentin Kossov oli udellut asiasta useampaan otteeseen. Hän oli tammikuun lopulla torjunut

319 Koiviston muistiinpanot keskustelusta Kalevi Sorsan kanssa, 9.2.1982 klo 13:00, MKA, kansio 2, KA; Koivisto 1994, 65.

320 Koiviston muistiinpanot keskustelusta Paavo Väyrysen kanssa 10.2.1982 klo 11:00. MKA, kansio 2, KA; Koivisto 1994, 66.

321 Koiviston muistiinpanot puhelinkeskustelusta Sorsan kanssa 10.2.1982, klo 11:30. MKA, kansio 2, KA; Koivisto 1994, 65–66.

322 Koiviston muistiinpano keskustelusta Väyrysen, Ruokolan, Kääriäisen ja Stenbäckin kanssa 12.2.1982 klo 12:15. MKA, kansio 2, KA; Koivisto 1994, 67.

Väyrysen pääministeriyden, suositellut ulkoministeriksi Kalevi Sorsaa ja pitänyt tärkeänä, että Koivisto turvaisi itselleen Karjalaisen tuen esimerkiksi nimittämällä hänet Suomen Pankin pääjohtajaksi.[323]

Keskustelua Suomen hallituksen ministerivalinnoista käytiin helmikuun alussa myös Moskovassa Sorsan osallistuessa Sosialistisen internationaalin (SI) delegaation matkalle. NKP:n keskuskomitean kansainvälisen osaston päällikkö Boris Ponomarëv oli kiinnostunut Suomen tulevasta pääministeristä. Sorsa veikkasi Ponomarëville, että pääministeri tulisi Keskustasta.[324] Pää- ja ulkoministerikysymyksiin Neuvostoliitosta kohdistuneen mielenkiinnon syy oli ilmeinen. Suomen ulkopoliittisen linjan jatkuvuudessa puolueilla ja hallituksella oli oma vastuunsa. Ulkopoliittisesti luotettava hallitus ja keskeisimmät ministerit olisivat presidentin tukena varmistamassa jatkuvuutta syksyllä 1981 puhutun mukaisesti.

Väyryselle ja Koivistolle osoittamansa painostuksen jälkeen Sorsa oli valmis luopumaan ulkoministerin paikasta. ”Ei me voida – – koko hallituskysymystä sabotoimaan ryhtyä, koska meidän pitää olla presidentin tukena”, hän perusteli SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP:n tuesta presidentille ei saisi syntyä epäselvyyttä. Sorsa oli luvannut Koivistolle jo ennen vaaleja olla ulkoministerinä presidentin tukena, mikäli Koivisto voittaisi.[325]

SDP:n pieni ydinryhmä epäilemättä muisti hallitusta muodostettaessa NKP:n edustajien kanssa syksyllä 1981 käydyt keskustelut. Niissä oli korostettu SDP:n merkitystä ulkopoliittisen jatkuvuuden takaajana presidentinvaihdoksen jälkeen.[326] SDP:n lupauksia NKP:n kanssa käydyissä keskusteluissa realisoitiin hallitusneuvotteluissa.

Puoluesihteeri Erkki Liikanen painotti, että SDP:llä tulisi olla ”hyvin vahva ulkopoliittinen profiili” uudessa hallituksessa. Vaalien jälkeen olisi tärkeää saada presidentin tueksi sosiaalidemokraattinen ulkoministeri. Toisaalta pääministeri voisi hyvin suuntautua kansainvälisesti, jos ulkoministerinä olisi ammattiministeri, mutta jos Väyrynen istuisi ulkoministerin paikalla, niin ”siitä ei tule yhtään mitään”.[327] Taistelussa ulkoministerin paikasta on syytä muistaa, että Väyrynen oli istunut paikalla yhtäjaksoisesti lähes viisi vuotta. Hänellä oli siis erinomainen käsitys siitä, mitä hallinnonalalla tapahtui. Ministerinä hän olisi epäilemättä kyennyt vaikuttamaan ulkopolitiikkaan vastavalitun presidentin rinnalla.

323 Muistio JK/22.1.82 ja Jaakko Kalela Tasavallan Presidentille 31.1.82, MKA, kansio 24, KA.
324 Pentti Väänäsen laatima muistio Moskovan matkalta 3.2.82. MKA, kansio 24, KA.
325 Sorsa SDP:n puoluetoimikunnalle 11.2.1982. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio, 11.2.1982, 6/1982, TA.
326 Muistio SDP:n ja NKP:n edustajien tapaaminen 23.10.1981. MKA, kansio 24, KA.
327 Erkki Liikanen SDP:n puoluetoimikunnassa, puoluetoimikunnan keskustelumuistio 11.2.1982, TA.

Sorsan ja SDP:n painostuksen jälkeen Väyryselle ei jäänyt muita vaihtoehtoja kuin taipua kompromissiratkaisuun. Jos Sorsa ei onnistuisi hallituksenmuodostamisessa, niin ei Väyrynenkään tulisi onnistumaan.[328] Keskusta kelpuutti hyvitykseksi kauppa- ja teollisuusministeriön salkun, jos ulkoministeriksi tulisi ammattiministeri tai RKP:n edustaja. Lopulta Koivisto nimitti Sorsan kolmannen hallituksen 19. helmikuuta, ja ulkoministeriksi nousi RKP:n Pär Stenbäck. Paavo Väyrynen jäi kokonaan pois hallituksesta.[329]

Presidentti perkasi ratkaisulla itselleen pelitilaa ulkopolitiikan johtamiseen. Samalla SDP:n ja pääministerin Sorsan odotettiin hyötyvän tilanteesta, jossa ulkoministeri oli ensikertalainen. Sorsan sanottiinkin haluavan olla sekä pää- että ulkoministeri samaan aikaan. SDP:ssä puoluesihteeri totesi tyytyväisenä Stenbäckin valinnan noudattavan asetettua tavoitetta. Pääministeri voisi suuntautua kansainvälisesti ja ulkopoliittisesti.[330]

Stenbäckin nimittäminen löi kiilaa myös poliittisten keskiryhmien puheenjohtajien, Väyrysen ja Stenbäckin, välille. Henkilösuhteiden ja presidentin viranhoidon kannalta Koiviston yhteistyö Stenbäckin kanssa sujuisi arvattavasti joustavammin kuin Väyrysen kanssa edellisten parin vuoden hallitusvääntöjen jäljiltä. Stenbäck oli istunut opetusministerinä Koivisto II hallituksessa, jossa Väyrynen oli toisen päähallituspuolueen puheenjohtajana koetellut pääministeri Koiviston kestävyyttä.[331]

Reino Paasilinnan referoima ilmapiirin vapautuminen synnytti vastareaktion Moskovassa. Suomalaisen median toimintaan oli kohdistunut toistuvasti Neuvostoliiton vaatimus saattaa julkinen sana osavastuuseen maiden välisten hyvien suhteiden ylläpitämisestä. Koivisto kuuli pian virkaanastujaisten jälkeen tietoja siitä pieteetistä, jolla Neuvostoliitossa tarkkailtiin kaikkea siihen kriittisesti suhtautuvaa julkista aktiivisuutta Suomessa. Esimerkiksi suurlähettiläs Hallama raportoi presidentille Moskovasta, kuinka neuvostolehdistön tiedonanto *Pravdassa* Keskustan puoluevaltuuskunnan vierailulta alleviivasi Kekkosen linjan noudattamista. Suomessa virinnyt Kekkosen arvostelu puolestaan tulkittiin epäsuoraksi arvosteluksi Neuvostoliittoa kohtaan.[332]

328 Koiviston muistiinpano keskustelusta Väyrysen, Ruokolan, Kääriäisen ja Stenbäckin kanssa 12.2.1982 klo 12:15; Koiviston muistiinpanot keskustelusta Sorsan kanssa 11.2.1982 klo 16:00. MKA, kansio 2, KA; Erkki Liikanen SDP:n puoluetoimikunnassa, puoluetoimikunnan keskustelumuistio 16.2.1982, TA; Koivisto 1994, 67–68.

329 SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistiot 4.2. ja 16.2.1982, TA; Koivisto 1994, 67–68; Katajisto 2017, 539.

330 Erkki Liikanen SDP:n puoluetoimikunnassa, puoluetoimikunnan keskustelumuistio 17.2.1982, TA; Koivisto 1994, 69–70; Stenbäck 2009, 300–310.

331 Koivisto 1994, 67; Stenbäck 2009, 300–310.

332 Jaakko Hallama Moskovasta Mauno Koivistolle 4.5.1982. MKA, kansio 24, KA; Paavo Lipponen Mauno Koivistolle 13.8.1982 keskustelusta Toivo Karvosen ja Olavi Hurrin kanssa. MKA, kansio 24, KA; Hämäläinen 2019, 297–298.

Keskustan puoluejohto vakuutti huhtikuussa 1982 NKP:n korkeille edustajille Moskovassa sitoutuvansa jatkuvuuteen. Presidentinvaihdos oli sujunut hyvin, eikä Suomen ulkopolitiikka muuttuisi. Keskusta osaltaan tukisi uutta presidenttiä.[333]

SDP:n ja Keskustan vakuutuksista huolimatta Suomi–Neuvostoliitto-seuran pääsihteeri Toivo Karvonen välitti elokuussa terveisiä Moskovasta NKP:n Suomen-asioiden hoitajalta Stefan Smirnovilta. Tämän mukaan keskuskomiteassa oltiin huolestuneita Suomessa lisääntyvästä neuvostovastaisuudesta.[334] Smirnov palasi aiheeseen Paavo Lipposen kanssa loppusyksystä. Neuvostovastaisista kirjoituksista varoitettiin tiukkasävyisesti. Suomessa käytävä ulkopoliittinen keskustelu uhkasi muuttua ”yksinpuheluksi”. Seppo Tiitinen raportoi Koivistolle, että NKP:n keskuskomiteassa oli tiettävästi annettu määräys neuvostovastaisuuksien havainnoinnista ja listaamisesta Suomessa.[335]

Jännityksestä kielivien lausuntojen vastapainoksi Koivisto sai kesällä 1982 Supon kautta kuulla itseään koskevasta Vitalij Šapošnikovin suomalaisille kommunisteille esittämästä arviosta:

> *”Eräs mukana olleista piirisihteereistä kysyi Shaposhnikovilta, – – millainen käsitys hänellä on presidentti Koivistosta. Shaposhnikov kertoi tavanneensa Koiviston presidentinvaalikamppailun aikana, jolloin Koivisto oli ehdokkaana. Hän sai Koivistosta sellaisen käsityksen, että mies on tavattoman etevä talouspoliitikko, vähän jäykkäniskainen kyllä, mutta muuten hänellä on Koivistosta sellainen käsitys, että tuon parempaa miestä ei Kekkosen jälkeen tuohon paikkaan olisi voinut tulla. Eli siis toisin kuin puolueen [SKP:n] vähemmistö vaalikamppailun aikana esitti – – Neuvostoliitossa oli sympatiat Koiviston puolella jo tuolloin, mutta tieto siitä ei tullut kansandemokraattisen liikkeen korviin mitään kautta.”*[336]

SKP:n piirisihteerit olivat käyneet Moskovassa, mistä tieto vuosi Supolle. Vaikka lausunto on esitetty yli puoli vuotta Koiviston virkakauden alettua, ei SKP:n Supo-tiedottajalla tai Šapošnikovilla NKP:n keskuskomitean virkamiehenä ollut tarvetta mielistellä Koivistoa näin imelästi. Lausuntoa ei voida siis panna muodollisen

333 Eino Uusitalon muistiinpanot. Ponomarjov 28.4.1982 Moskovassa. EUa 4.1.2, TPA. Em. Toteamukset Paavo Väyrysen puheenvuorosta.

334 Paavo Lipponen Mauno Koivistolle 13.8.1982 keskustelusta Toivo Karvosen ja Olavi Hurrin kanssa. MKA, kansio 24, KA.

335 Paavo Lipponen Mauno Koivistolle 1.12.1982. MKA, kansio 24, KA; Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu 25.11.1982. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA.

336 Seppo Tiitinen Mauno Koivistolle 26.8.1982. Liitteenä muistio, SKP:n piirisihteerien matka Neuvostoliittoon NKP:n kutsusta 1.-10.8.1982. TPK 1982, SPA; Ks. Ovaska 2017, 202–244, 272–278; vrt. Rentola 2021, 140; Rentola 2010, 312–313.

kohteliaisuuden piikkiin, mikä ei muutoinkaan kuulunut NKP:n puoluevirkailijoiden tapoihin. Jos Koivistoon olisi suhtauduttu Moskovassa varauksella, niin se olisi voitu ilmaista ”odotamme ja katsomme” -argumentilla horjuttamatta vallanvaihdoksen jälkeistä sisäpoliittista ilmapiiriä Suomessa. Supon raportin ainoa vastaanottaja oli presidentti Koivisto. Hän kuuli Moskovasta takaoven kautta, millaisessa valossa häntä arvioitiin suomalaisille tovereille. Arvio epäilemättä antoi Koivistolle itseluottamusta ulkopolitiikan johtamisessa.

Šapošnikovin kollegana NKP:n kansainvälisellä osastolla työskennellyt Anatolij Černâev puolestaan totesi päiväkirjalleen kesäkuussa 1982: ”Mehän olemme presidentti Koiviston ystäviä ja hän käyttäytyy hyvin.”[337]

Koiviston ensimmäisen virkavuoden saldoa arvioineet uskolliset Kekkosen kannattajatkin myönsivät: ”Koiviston ensimmäinen vuosi ollut mallikas”.[338] K. A. Fagerholm totesi uudenvuodentervehdyksessään Koivistolle muutoksen kitkattomuuteen liittyneen pettymystäkin joissakin piireissä: ”Jag misstänker att en del av de politiska kretserna är bedrövade över detta [att vår östra granne accepterat Dig fullt och helt].”[339] Arvioihin kiteytyi ulkopoliittisten muutosten vähäisyys. Syksyn 1981 pelot ulkopoliittisista seurauksista osoittautuivat aiheettomiksi.

Julkisuudessa kenties vakavimmalta tapaukselta näytti valtio-opin professori Dag Anckarin pohdinta YYA-sopimuksen tarpeellisuudesta Suomelle helmikuussa 1982. Anckarin mukaan YYA-sopimus ei soveltunut yhteen Suomen harjoittaman puolueettomuuspolitiikan kanssa. Tällaista pohdintaa ei katsottu poliittisessa johdossa suopeasti,[340] vaikka Anckar esitti loogisen argumentin YYA-sopimuksen sotilaallisen avunantolausekkeen ja puolueettomuuspolitiikan ristiriidasta. Ulko- ja turvallisuuspoliittinen keskustelu oli taiteenlaji, jossa traditionaalisen viisauden linjalta tapahtuvat poikkeamat saivat osakseen lähinnä happamia kommentteja.

Vastauksena Anckarille presidentti totesi yksikamarisen eduskunnan 75-vuotisjuhlapuheessaan toukokuussa 1982 YYA-sopimuksen olevan hyvä sopimus, eikä sitä olisi syytä muuttaa, vaan päinvastoin valmistautua sen jatkamiseen. Seuraavana

337 Dnevniki A.S. Černâeva, 2.6.1982. [Но ведь мы дружим с президентом Койвисто, он хорошо себя ведет]. Kyseessä on Anatolij Černâevin päiväkirja, joihin viitataan jatkossa em. muodossa. Černâevin venäjänkielinen päiväkirja on julkaistu National security archiven verkkoarkistossa [https://nsarchive.gwu.edu/rus/Chernyaev.html].

338 Ystäväpiirin kokousmuistiinpanot 9.2.1983. EUa 4.1.2, kotelo 1, TPA. Mainittu ystäväpiiri oli Kauko Rastaan ja Eino Uusitalon ideoima vapaamuotoinen keskusteluryhmä Kekkosen perinnön vaalimiseksi. Aluksi piiriin kutsuttiin Kauko Rastas, Olavi J. Mattila, Rikhard Sotamaa, Lauri Sutela, Aarno Sihvo, Lasse Wächter, Ahti Karjalainen, Matti Kekkonen, Matti Ruokola, Jouko Loikkanen ja Eino Uusitalo. Ensimmäisen kokouksen jälkeen mukaan kutsuttiin Ahti Pekkala ja myöhemmin mm. Pekka Herlin, Gunnar Korhonen, Juhani Suomi, Matti Tuovinen, Erkki Huurtamo ja Urpo Levo.

339 K-A. Fagerholm Mauno Koivistolle 29.12.1982. MKA, kansio 239, KA.

340 Paloheimo 1994, 153–156; Stenbäck 2009, 314–315.

päivänä neuvostolähettiläs Sobolëv totesi tällaiselle puheelle olleen paljon tarvetta. Puhe oli selvää tekstiä, joka luettaisiin tarkasti Moskovassakin.[341]

Koiviston virkakauden alkuvuosia arvioinut Ison-Britannian Helsingin-suurlähettiläs Alan Brooke Turner totesi syksyllä 1984, ettei presidentinvaaleihin 1982 tai eduskuntavaaleihin 1983 kohdistunut Neuvostoliiton näkyviä vaikuttamisyrityksiä. Neuvostoliiton passiivisuuden selitykseksi hän tulkitsi Paasikiven–Kekkosen linjan ja pelin sääntöjen institutionalisoitumisen Suomessa. Puolueiden uskollisuus ystävyys- ja yhteistyöpolitiikalle oli sisäpoliittisen vallan hankkimisen edellytys. Suurin osa puolueista hyväksyi tämän lähtökohdan.[342]

Arvio heijasti sitä, miltä tilanne näytti verrattaessa vuosien 1982 ja 1983 vaaleja vuosien 1956 tai 1962 presidentinvaaleihin. Julkisuudessa ei nähty räikeää painostusta suomalaisia äänestäjiä tai poliitikkoja kohtaan. Vuoden 1982 presidentinvaalien vaikuttamisyritykset tapahtuivat pääasiassa politiikan kulisseissa, missä kohteena oli ensisijaisesti suppea eliitti.

Suomalaisten ja erityisesti Koiviston henkilökohtaisen maineen kannalta tällaiset arviot lännessä olivat eduksi. Koiviston ei tulkittu saaneen asemaansa Neuvostoliiton avulla, mikä vahvisti hänen uskottavuuttaan kansainvälisillä areenoilla. Hänellä oli uskottava lähtökohta toimia suurvaltojen vilpittömänä välittäjänä (’honest broker’) ilman, että sitä olisi automaattisesti tulkittu Neuvostoliiton tavoitteiden edistämiseksi.[343]

341 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta suurlähettiäs Sobolevin kanssa 27.5.1982, klo 10.00. MKA, kansio 24, KA; Koivisto 1995, 45.

342 Alan Brooke Turner, Helsinki, Fenno-Soviet relations, 16 October 1984. PREM 19/3331, UKNA; ks. Tiusanen 2009, 89–90.

343 Esim. The White House, William P. Clark memorandum for the president. Meeting with Koivisto, Soviet angle. Attached to NSC memorandum 27 September 1983. Matlock, Jack: Files, Matlock Chron September 1983, Box: 1. Ronald Reagan Presidential Library (RRPL), Digital Library Collections. Ko. tapauksesta lisää länsisidoksia käsittelevässä alaluvussa.

3.2 Vakuutus idänsuhteiden jatkuvuudesta

”Suomen kv. [kansainvälisen] politiikan aseman ymmärtämisen kannalta on YYA-sopimus tärkein asiakirja.”

- Mauno Koivisto Erich Honeckerille syksyllä 1984[344]

Koiviston kauden alkaessa Suomen kansainvälinen asema nojasi kahteen toisen maailmansodan jälkeiseen sopimukseen: vuoden 1947 Pariisin rauhansopimukseen ja vuonna 1948 solmittuun Suomen ja Neuvostoliiton väliseen sopimukseen ystävyydestä, yhteistoiminnasta ja keskinäisestä avunannosta eli YYA-sopimukseen. Viimeksi mainitun merkitys korostui ulkopoliittisen linjan jatkuvuuden symbolina presidentinvaihdoksen jälkeen.

Mauno Koivisto teki ensimmäisen ulkomaanvierailunsa tasavallan presidenttinä 9.–11. maaliskuuta 1982. Matkakohteena oli Moskova ja Leningrad. Viktor Vladimirov on kertonut muistelmissaan tapaamisesta Koiviston kanssa päivää ennen valitsijamiesvaaleja. He sopivat jo tuolloin tulevan presidentin Neuvostoliiton-vierailusta.[345]

Epäviralliset matkavalmistelut alkoivat siis jo ennen Koiviston virkaanastumista. Valentin Kossovin mukaan Koivistolle ja Brežneville piti varmistaa mahdollisuus keskustella kahden kesken, ja vierailulla tulisi käsitellä luottamuksellisesti tärkeitä poliittisia kysymyksiä. Taloudellisten aiheiden käsittely yksinään ei riittäisi. Kossov painotti ”luottamuksellista poliittista kanavaa”, kuten Kekkosella, ennen kuin suurlähettilästä sotkettaisiin mukaan, saati asiasta kerrottaisiin julkisuuteen. Vierailu pitäisi järjestää pikaisesti virkakauden alettua, ettei sen viivästyminen synnyttäisi spekulaatioita.[346]

Suurlähetystön KGB-miesten lisäksi presidentin Moskovan-vierailun valmisteluja pohdittiin SDP:n puheenjohtajan ja NKP:n keskuskomitean sihteereiden kesken helmikuun 1982 alkupäivinä. Kalevi Sorsa toimi tuolloin Sosialistisen internationaalin kansainvälisen aseidenriisuntaneuvoston (SIDAC, Socialist International Disarmament Council) puheenjohtajana.

344 Mauno Koiviston muistiinpano keskustelusta Erich Honeckerin kanssa 16.10.1984 klo 14:30. MKA, kansio 28, KA.

345 Mauno Koiviston päivämuistio v. 1982. MKA, kansio 237, KA; Vladimirov 1993, 391–392. Tapaaminen on ajoitettavissa 25. tammikuuta Koiviston päivämuistion perusteella.

346 Jaakko Kalelan keskustelumuistio 22.1.82. Keskustelu VK:n kanssa 22.1.82; Jaakko Kalela Tasavallan Presidentille 31.1.82. MKA, kansio 24, KA.

SI:n delegaation virallisten keskusteluiden jälkeen Sorsa tapasi pääsihteeri Brežnevin ja NKP:n kansainvälisen osaston päällikkö Ponomarëvin. Sorsa oli ennen matkaa keskustellut presidentin kanssa ja lähetti tämän ”parhaat terveiset” neuvostojohdolle. Sorsan ja Brežnevin keskustelussa käsiteltiin muun muassa tasavallan presidentin tulevaa Neuvostoliiton-vierailua ja muodostettavan hallituksen pääministeriehdokkaita.[347] Sorsa kertoi presidentin toivovan Neuvostoliiton-matkan toteutumista mahdollisimman pian. Kireän aikataulun vuoksi matka ei olisi virallinen vierailu, vaan kevyemmän protokollan mukainen ”työmatka”. Myöhemmin virallisen vierailun yhteydessä voitaisiin ottaa esille jokin tärkeä asia, kuten YYA-sopimuksen jatkaminen.[348]

Brežnev hyväksyi ehdotuksen Koiviston vierailusta.[349] SDP:n ja NKP:n tapaamisessa tehdyt valmistelut presidentin viranhoitoon liittyen olivat legitimiteetin näkökulmasta kyseenalaisia. Matkaseurueessa mukana olleen tasavallan presidentin kanslian virkamiehen Jaakko Kalelan roolista tapaamisessa ei ole mainintaa asiaa käsittelevässä muistiossa.[350] Keskustelun suomalaisena pääosapuolena oli Kalevi Sorsa, joka oli suurimman eduskuntapuolueen puheenjohtaja, mutta hän ei ollut hallituksen jäsen, eikä siis edustanut Suomen valtiota tavatessaan neuvostojohtoa. Tilanne oli malliesimerkki rinnakkaisten puoluesuhteiden ja valtiollisten suhteiden ongelmallisuudesta. Presidentin ulkomaanvierailua valmisteltiin tosiasiallisesti puoluekontaktien kautta virkakoneiston ohi.

Matkaseurueeseen kuulunut presidentin ulkopoliittinen erityisavustaja Jaakko Kalela oli tiedottanut Koivistoa suunnitelmastaan osallistua SI:n matkalle jo ennen tämän virkaanastumista. Muutama päivä virkaanastumisen jälkeen hän kertoi Koivistolle valmistautuvansa Moskovaan lähtöön ja totesi Kekkosen antaneen tällaisiin matkoihin ”halukkaasti luvan”. Lisäksi Kalela vetosi KGB:n Valentin Kossovin nä-

347 SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 4.2.1982, TA; Pentti Väänäsen muistio tapaamisesta 3.2.1982, MKA, kansio 24, KA. Väänäsen muistio vaikuttaa olevan osittain tarkoitushakuisesti laadittu. Kaksisivuisen muistion toisella sivulla on Sorsan vastaus Ponomarëvin kysymykseen tulevasta pääministeristä, mutta muistioon ei sisälly Ponomarëvin kysymystä tai muita mahdollisia huomioita pääministerikysymyksestä. Muita lähteitä Ponomarëvin puheenvuorosta kyseisessä keskustelussa ei löydy. Vertailu NKP:n muistioon samasta keskustelusta valottaisi asiaa lisää; Väänänen 2012, 215–223; Blåfield–Vuoristo 1985, 170–172.

348 Pentti Väänäsen muistio 3.2.82. MKA, kansio 24, KA.

349 Pentti Väänäsen muistio 3.2.82; Jaakko Kalelan puhelinviesti 4.2.82 klo 9.50 MKA, kansio 24, KA.

350 Pentti Väänäsen muistio 3.2.82. MKA, kansio 24, KA.

kemykseen. Tämä oli pitänyt tärkeänä Kalelan osallistumista matkalle ”Sorsan toivomalla tavalla”.[351] Järjestely kuvasti myös puoluesuhteiden ja ulkopolitiikan tiivistä kytköstä henkilö- ja instituutiotasolla.

Asetelmaan liittyi väistämättä ristiriitaisia intressejä. Kalela perusteli argumenttiaan Kekkosen suostumuksesta tiedonhankinnalla: ”UKK:n motiivi oli aina, että ’kannattaa pitää niin monta korvaa ja silmää auki kuin suinkin’”.[352] Tasavallan presidentin kanslian virkamiehenä Kalela raportoi matkoistaan presidentille, mutta kaksoisrooli virkamiehenä ja puoluedelegaation jäsenenä hämärsi toimenkuvaa ja ulkoasiainhallinnon työnjakoa. Ulkoministeriö ja hallitus sivuutettiin puolueyhteyden kautta.

Suomen puolustusasiamies Yrjö Honkanen arvioi Sorsan Moskovan-matkaa Raimo Heiskaselle helmikuussa 1982. Honkasen mukaan Sorsa osasi hoitaa poliittisia suhteita korkeimmalle tasolle niin, ettei suurlähettiläs Hallaman tarvinne jäädä Moskovaan ”UKK-linjan takuumieheksi”. Sorsan toimet olivat Honkasen arvion mukaan taitavia ja poliittisen tarkoituksenmukaisuuden nimissä jopa häikäilemättömiä. Toiminta ”huikean korkealla profiililla” herätti epäilystä kuitenkin siitä, muistiko hän Suomen kokonaisetua oman ja puolueensa poliittisten etujen rinnalla.[353]

Suomalaiset puolestaan näkivät vastaavaa päällekkäisyyttä neuvostovirkailijoiden ja -virastojen KGB:n, NKP:n ja Neuvostoliiton ulkoministeriön (Ministerstvo inostrannyh del, MID) välillä.[354] Yhteydenpito kulki kahdella raiteella. Presidentin ulkopoliittinen erityisavustaja Kalela tapasi Neuvostoliiton suurlähetystön KGB-edustaja Valentin Kossovia ja Paavo Lipponen MID:n Ûrij Derâbinia. Derâbin esitti Lipposelle kaksi päivää valitsijamiesvaalien jälkeen saman asian kuin Kossov Kalelalle: presidentin ensimmäisen ulkomaanvierailun olisi hyvä suuntautua Neuvostoliittoon ja sen tulisi toteutua kevään kuluessa tai viimeistään kesällä.[355]

KGB:n ja MID:n edustajien välit näyttivät kärjistyvän Neuvostoliiton suurlähetystössä, mikä huolestutti Koivistoa. Hän valitteli Seppo Tiitiselle, kuinka Vladimirovin käytöksen kiusallinen avoimuus herätti levottomuutta. Vladimirov arvosteli ja vähätteli suurlähettiläs Sobolëvia yllättävän usein ja peittelemättä. Tämä saattoi suomalaiset, presidentti mukaan lukien, kiusalliseen välikäteen. Esimerkiksi keväällä 1982 Vladimirov oli käynyt suurlähettiläs Sobolëvin käynnin jälkeen Koiviston luona vahtimassa, oliko Sobolëv välittänyt oikein eteenpäin Koiviston kannanoton

351 Jaakko Kalela pääministeri Mauno Koivistolle 22.1.82 ja liitteenä oleva muistio JK/22.1.82, Keskustelu VK:n kanssa 22.1.82; Jaakko Kalela Tasavallan Presidentille 31.1.82, MKA, kansio 24, KA; vrt. Väänänen 2012, 220.

352 Jaakko Kalela pääministeri Mauno Koivistolle 22.1.82, MKA, kansio 24, KA.

353 Yrjö Honkasen hyvä veli -kirje Moskovasta Raimo Heiskaselle 4.2.1982. RHA, Pk-2309/7, kirjeenvaihto 1981–1994, KA.

354 Koivisto 1995, 45–50; Ks. Haslam 2015, 11.

355 Paavo Lipposen kirje Mauno Koivistolle 20.1.1982. MKA, kansio 24, KA.

puhemies Virolaisen Neuvostoliiton-matkasta. Sobolëv oli raportoinut Moskovaan Koiviston ”lämpimästi kannattavan” matkaa, vaikka hän oli ilmoittanut vain, ettei hänellä ollut mitään sitä vastaan.[356]

Edellä kuvatun pohjustuksen jälkeen presidentin matkavalmistelut alkoivat ulkoministeriön virkakanavassa. Neuvotteleva virkamies Juhani Suomi tapasi helmikuun 1982 puolivälissä Ûrij Derâbinin, joka pohti yhteisten tiedonantojen ja puheiden tärkeimpiä sisältöjä ja vierailukohteita.[357] YYA-sopimuksen jatkamiseen liittyvä keskustelu toistui virkamiestasolla. Derâbin kertoi helmikuun lopulla, että vierailun aikana olisi syytä varautua sopimuksen voimassaoloajan pidentämistä koskevaan keskusteluun, koska Brežnev saattaisi käsitellä sitä omassa puheenvuorossaan.[358]

YYA-sopimuksen ennenaikaisen jatkamisen ajatus tuli ulkoministeriön virkamiesten tietoon Derâbinin välityksellä noin kuukausi sen jälkeen, kun Kossov oli esittänyt asiaa Kalelalle. Tapaus kuvastaa tiedonkulkua Suomen ja Neuvostoliiton välillä. Samat tiedot tulivat ensin poliittisen kanavan kautta suoraan poliittisten päättäjien tietoon ja vasta myöhemmin virkatietä. Tiedonkulun eriaikaisuus selittää myös eriäviä ja ristiriitaisia tulkintoja esimerkiksi siitä, mitä tässä tapauksessa YYA-sopimuksen jatkamisesta on esitetty. Juhani Suomi on tulkinnut ehdotuksen YYA-sopimuksen jatkamisesta vastaukseksi Dag Anckarin 19. helmikuuta 1982 pitämään YYA-sopimusta käsitelleeseen esitelmään, vaikka puoluekanavassa oli käyty keskustelua YYA-sopimuksen jatkamisesta jo paljon ennen tätä.[359] Siitä oli keskusteltu myös ennen Kekkosen vuoden 1980 vierailua, ja Kalevi Sorsa oli jo kesällä 1979 ehdottanut, että Suomi olisi aloitteellinen sopimuksen jatkamisessa.[360]

356 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 30.3.1982 klo 10.00–10.55; Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 20.5.1982 klo 13.30–14.12. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA. Koivisto kertoi Tiitiselle myös tarinan suurlähetystössä kamppailevien linjojen mustasukkaisuudesta. Koivisto oli joskus tekemänsä ”etelänmatkan” yhteydessä tavannut ilmeisesti turvallisuuskomitean linjaa edustavan ”herra Shumakovin” [Aleksej Šumakov, joka oli ollut Koiviston kontaktina Suomessa 1960-luvulla] ja ohimennen maininnut tästä MID:tä edustavalle Farafonoville. Tavatessaan Shumakovin uudelleen Koivisto sai vakavaa arvostelua. Tapaamisesta ei olisi saanut kertoa Farafonoville!

357 Poliittisen osaston muistio N:o 105, Tasavallan presidentti Mauno Koiviston työvierailu Neuvostoliittoon, JS, 16.2.1982. Erittäin salaiset, UMA.

358 Poliittisen osaston muistio nro 124, JS/ia, 25.2.1982.Tasavallan presidentin työvierailu Neuvostoliittoon 9.–11.3.1982; keskustelu ministerineuvos Derâbinin kanssa. UMA, erittäin salaiset.

359 Suomi 2005, 81.

360 Muistiinpano sos.dem. eduskuntaryhmän kokouksesta 1.10.1981 klo 16. MKA, kansio 474, KA.

Vierailuvalmistelut olivat ulkoministeriön virkamiesjohdon pöydällä 22. helmikuuta, kun ministeriön johtoryhmässä käsiteltiin julkilausumaneuvotteluita. Pari päivää myöhemmin johtoryhmä totesi ulkoministerin kanssa, että olisi syytä aloittaa poliittisten kysymysten käsittely hallituksen ulkoasiainvaliokunnassa.[361]

Tuore ulkoministeri Pär Stenbäck tapasi Neuvostoliiton suurlähettiläs Sobolëvin maaliskuun alussa. Keskusteluaiheet koskivat kahdenvälisten suhteiden osalta niin sanottuja positiivisia ongelmia. Kahdenvälisen kaupan nopea kasvu synnytti tasapainottamisen tarvetta. Kaupan tasapainottaminen olisi mahdollista öljytoimituksien lisäämisen avulla, mutta se tuotti Neuvostoliitolle vaikeuksia. Kansainväliset puheenaiheet koskettelivat ETYK:iä, ydinaseiden leviämisen estämistä, risteilyohjusten sijoittamista Eurooppaan ja suurvaltojen varustelukilpaa. Neuvostoliiton suurlähettiläs mainitsi ulkoministerille, että he toivoivat Suomen kanssa yhteistyötä kansainvälisillä foorumeilla, erityisesti YK:ssa. Stenbäck nosti tärkeimmäksi ETY-prosessin jatkumisen, missä mailla olisi yhteinen intressi. Prosessilla oli itseisarvoa sekä Suomelle että Neuvostoliitolle, eikä sitä haluttaisi päättää tuloksettomaan neuvottelukierrokseen.[362]

Koiviston ensimmäinen vierailu presidenttinä Neuvostoliittoon toteutui suunnitellusti – vain kuusi viikkoa virkaan astumisen jälkeen. Se oli näkyvä signaali maiden välisten suhteiden jatkuvuudesta uuden presidentin aikana. Jatkuvuutta korosti vierailijoiden osanottajajoukko, johon presidentin ja ulkoministerin lisäksi kuuluivat muun muassa Suomen Pankin pääjohtaja ja Suomen ja Neuvostoliiton välisen pysyvän talouskomission puheenjohtaja Ahti Karjalainen.[363]

Vierailun kaikilla elementeillä osoitettiin hyvien naapurisuhteiden jatkuvuutta. Matka-ajankohta ja -kohde korostivat Suomen ulkopoliittisen johdon tulkintaa suhteiden tärkeydestä. Moskovassa tämä herätti vastakaikua. Heikkokuntoinen pääsihteeri Leonid Brežnev rahdattiin lentokentälle Koiviston vastaanottoseremoniaan.[364] Brežnevin henkilökohtainen osallistuminen muodollisuuteen viestitti korkeimman tason protokollan olevan pelissä. Neuvostojohto osoitti sillä arvostusta uudelle presidentille.

Virallisessa keskustelussa Brežnev vakuutti NKP:n ja neuvostohallituksen nimissä, että Neuvostoliitto tulisi toimimaan horjumatta ”hyvän ja muuttumattoman

361 Ulkoministeriön johtoryhmä 6/1982, 22.2.1982; Ulkoministeriön johtoryhmä 7/1982, 24.2.1982; Ulkoministeriön johtoryhmä 8/1982, 4.3.1982 Cbb 9, Ulkoasiainministeriön johtoryhmän pöytäkirjat 1982, UMA.

362 Poliittisen osaston muistio NRO 138, Ulkoasiainministeri Stenbäckin tapaaminen SNTL:n suurlähettiläs Sobolevin kanssa, TT/sak, 3.3.1982. Erittäin salaiset, UMA.

363 P.M. 11.3.1982. Tasavallan presidentin työvierailu Neuvostoliittoon 9.–11.3.1982; keskustelut Kremlissä 9.3.1982. UMA, Koiviston työvierailu 1982.

364 Ibid.; Koivisto 1995, 31–32. Koivisto kertoo hänelle paljastuneen, että Brežnev ei esimerkiksi kyennyt nostamaan käsiään itse ottaakseen hattua pois päästä.

yhteistyön puolesta”. Koivisto oli tyytyväinen vierailun toteutumiseen pikaisesti. Se turvasi jatkuvuuden Suomen ja Neuvostoliiton johtajien tapaamisten osalta.[365] Se myös osoitti spekulaatiot Koiviston huonoista neuvostosuhteista aiheettomiksi.

Pääsihteeri nosti neuvostovirkamiesten ennakoimalla tavalla puheenvuorossaan esiin YYA-sopimuksen merkityksen. Neuvostoliitto haluaisi jatkaa sopimuksen johdonmukaista toteuttamista, mikä vastaisi molempien maiden etuja.[366] Koivisto yhtyi Brežnevin käsitykseen YYA-sopimuksen merkityksestä. Sopimus varmisti kahdenvälisten suhteiden vakauden ja palveli molempien turvallisuusintressejä. Tämän perusteella Koivisto ehdotti YYA-sopimuksen ennenaikaista jatkamista kuten aiemmillakin kerroilla – muuttamatta sopimuksen tekstiä.[367]

Neuvostovirkamiehet olivat kirjoittaneet Brežneville valmiin vastauspuheenvuoron Koiviston ehdotukseen. Sen mukaan Neuvostoliitto arvosti sopimusta ja piti Koiviston ehdotusta sopimuksen ennenaikaisesta jatkamisesta tarkoituksenmukaisena. Sopimuksen pidentäminen voisi tapahtua Koiviston virallisen vierailun yhteydessä vuoden 1983 alkupuolella.[368]

Sopimuksen ennenaikaisesta jatkamisesta löytyi kaksi ennakkotapausta. Ensimmäinen oli presidentti Paasikiven ajalta vuodelta 1955, jolloin YYA-sopimuksen voimassaoloaikaa jatkettiin ennen vuoden 1956 presidentinvaaleja. Tuolloin sopi-

365 P.M. 11.3.1982. Tasavallan presidentin työvierailu Neuvostoliittoon 9.–11.3.1982; keskustelut Kremlissä 9.3.1982. UMA, Koiviston työvierailu 1982.

366 Ibid. Keskustelusta on laadittu varsinaisen keskustelumuistion osaksi ns. lisäosa, jossa on kirjattu YYA-sopimuksen jatkamista koskeva puheenvuoro. Ks. seuraava viite.

367 P.M. 10.3.1982, Tasavallan presidentin keskustelut Kremlissä 9.3.1982; YYA-sopimuksen voimassaolon pidentäminen. Erittäin salaiset, UMA. Koiviston ehdotusta ei ole kirjattu keskusteluista laadittuun laajempaan muistioon, vaan se on Suomen Moskovan suurlähetystössä erikseen laadittu (ministerineuvos Erkki Tiilikainen) erittäin salainen muistio, jonka alkuperäiseen jakeluun on kirjattu suurlähettiläs Hallama, Tri Suomi ja Suurlähetystö, Moskova. Käsin kirjatun merkinnän mukaan asiakirjasta on toimitettu 17.3.1982 lisäjakelu ulkopoliittiselle johdolle: TP, UMI ja ulkoministeriön virkamiehille VS Tuovinen, AVS Korhonen, NVM Suomi sekä er. av. Kalela.

368 Leonid Il’ich Brežnevin kokoelma. Zapis’ besedy. Tov. L.I. Brežneva s prezidentom Finljandii M. Kojvisto. 9 marta 1982 goda. Fond 80, opis’ 1, delo 855, list 4–19, RGANI. Neuvosto-osapuolen keskustelumuistion mukaan Koiviston ehdotus sopimuksen muuttamattomuudesta oli paljon lievempi, kuin suomalaisessa muistiossa kirjattu muotoilu ”tällöin edellytän sen tapahtuvan” vrt. «можно было бы осуществить», missä käytetty konditionaalia [”voitaisiin tehdä”]. Neuvostomuistioon sisältyy myös Brežnevin tiedustelu: ”Ehkäpä joku teidän kollegoistanne haluaisi sanoa jotakin” sekä Koiviston vastaus siihen: ”Kaikki pääasiat on jo sanottu”. Neuvottelussa läsnäollut Juhani Suomi viittaa tutkimuksessaan tähän puheenvuoroon, mutta ne puuttuvat suomalaisesta keskustelumuistioista; Leonid Il’ich Brežnevin kokoelma. Esli M. Kojvisto zatronet vopros o dosročnom prodlenii Dogovora 1948 goda, skazat’ sledujuŝee. Fond 80, opis’ 1, delo 855, list 29, RGANI; Suomi 2005, 93–95.

muksen jatkamiseen kytkeytyi Neuvostoliiton näkökulmasta välittömiä turvallisuuspoliittisia myönnytyksiä eli luopuminen Porkkalan tukikohdasta. Toisen kerran sopimusta oli jatkettu vuonna 1970 Kekkosen kaudella.[369]

Vladimirov oli syksyllä 1980, ennen Kekkosen viimeiseksi jäänyttä valtiovierailua, ilmaissut valtiosihteeri Tuoviselle Neuvostoliiton periaatteellisen valmiuden keskustella, Suomen niin halutessa, epävirallisesti YYA-sopimuksen jatkamisesta. Neuvostoliitto suhtautuisi myönteisesti sopimuksen jatkamiseen ennen seuraavia presidentinvaaleja.[370] Neuvostoliiton valmius keskusteluun oli syksyllä 1980 hyvin konkreettista. Brežneville oli laadittu kahdenvälistä keskustelua varten muistiinpanot, joissa korostettiin YYA-sopimuksen ennenaikaisen jatkamisen perinnettä ja joissa seuraavan jatkosopimuksen allekirjoittamiselle asetettiin tavoiteaikataulu lähitulevaisuuteen. Sen tulisi tapahtua seuraavien kahden tai kolmen vuoden kuluessa, toisin sanoen ennen seuraavia presidentinvaaleja ja ennen kuin Kekkosen presidenttikausi päättyisi vuonna 1984.[371]

Neuvostoliiton kannalta YYA-sopimuksen jatkaminen Kekkosen aikana olisi tarjonnut vakuuden siitä, että maiden väliset suhteet säilyisivät ystävällismielisinä riippumatta siitä, kenestä tulisi Kekkosen seuraaja. Brežneville laadittu puheenvuoro jäi kuitenkin syksyn 1980 vierailulla käyttämättä. Jos sopimusta olisi ehditty Kekkosen aikana jatkaa, olisi ennenaikainen jatkaminen saattanut osoittautua karhunpalvelukseksi seuraajan kannalta.[372] Nyt uudella presidentillä oli luonteva tapa osoittaa edustavansa samaa poliittista linjaa suhteessa Neuvostoliittoon kuin Kekkonen. Olisi ollut vaikea selittää, kuinka ainakin vuoteen 2000 asti voimassa olevan YYA-sopimuksen ennenaikainen jatkaminen kahdellakymmenellä vuodella olisi vuoden 1984 presidentinvaalien jälkeen oleellisella tavalla vakuuttanut neuvostojohtoa. Kireässä kansainvälisessä tilanteessa joku olisi sen sijaan saattanut Moskovassa ideoida ystävyyspolitiikan syventämistä uusilla sopimuksilla.

Tämä tausta huomioon ottaen Koiviston aloite YYA-sopimuksen ennenaikaiseksi pidentämiseksi jatkoi siitä, mihin Kekkonen oli neuvostojohdon kanssa keskusteluissa jäänyt. Samalla ehdotus oli isännille vakuuttavin mahdollinen osoitus Koiviston aikomuksesta jatkaa edeltäjiensä ulkopoliittisella linjalla. Yhteinen sopimuspohja takaisi jatkuvuuden kahden vuosikymmenen ajaksi, vaikka johtajat vaihtuisivat. Suomi ei kuitenkaan sitoutuisi sillä mihinkään uusiin lupauksiin. YYA-sopimus institutionalisoi suhteet turbulentteina ja johtajavaihdosten osalta kriittisinä aikoina, eikä suhde jäänyt ainoastaan valtionpäämiesten henkilöiden varaan.

369 Suomi 2000, 614–615; Suomi 2016, 159–170.
370 Matti Tuovisen päiväkirja 24.10.1980. MTA, kansio 2, KA.
371 Leonid Il’ich Brežnevin kokoelma. Material k vozmožnoj besede s U. Kekkonenom (odin na odin). Fond 80, opis’ 1, delo 854, list 45–48, RGANI.
372 Vrt. Suomi 2009, 95.

YYA-sopimuksen ohella Koivisto painotti keskustelussa maiden välisen kaupan kahta keskeistä piirrettä: vakaata tavaranvaihtoa energiatoimituksissa ja kahdenvälistä maksujärjestelyä. Presidentti alleviivasi, että Suomi halusi säilyttää nämä piirteet kaupassa. Samalla Koivisto osoitti, että hänen tapaamisestaan Neuvostoliiton ulkomaankauppaministeri Nikolaj Patoličevin kanssa joulukuussa noussut kohu oli aiheeton.[373]

Neuvotteluissa yhteisesti jaettu huoli oli kansainvälisten jännitteiden lisääntyminen. ETY-prosessin mahdollistama neuvottelu- ja yhteistyöfoorumi nähtiin oleelliseksi, sillä yleinen liennytyskehitys olisi kaikille osapuolille eduksi ja tarpeen kansainvälisen luottamuksen ja yhteistyön ilmapiirin palauttamiseksi. Suomi oli ETYK:in seurantaneuvotteluissa Madridissa etsinyt muiden N+N-maiden kanssa kompromissiratkaisua, mikä ilahdutti neuvostojohtoa. Maiden valtuuskuntien väliselle yhteistyölle Madridissa annettiin erityinen arvo, vaikka ulkoministeri Andrej Gromyko totesi neuvottelutilanteen Madridissa erittäin huonoksi.[374] Gromyko toivoi kokouksessa päästävän edes jonkinlaisiin tuloksiin.

Moskovassa Koivisto vakuutti Neuvostoliiton poliittisen johdon korkeimmat edustajat linjastaan. NKP:n kansainvälisen osaston päällikkö Boris Ponomarëv saattoi todeta Suomen kansan tehneen onnistuneen valinnan. Vladimirov välitti Koivistolle vierailun saldoa Tiitisen kautta. Suomen suhteista päättävät tahot Neuvostoliitossa olivat tyytyväisiä. Koivisto oli tehnyt neuvotteluissa hyvän vaikutuksen. Vierailu symboloi Koiviston vilpitöntä halua jatkaa Paasikiven–Kekkosen vakiintuneella ulkopoliittisella linjalla. Vuodeksi 1983 oli sovittu virallinen valtiovierailu, jonka toivottiin entisestään vahvistavan suhteiden hyvää tilaa ”ilman sen kummempia uutuuksia”.[375]

Presidentin vierailukohteena oli Moskovan lisäksi Leningrad. Siellä keskusteluihin osallistuivat NKP:n paikalliset puoluepomot, joiden Koivisto katsoi olevan Suomea kohtaan selvästi kriittisempiä kuin Moskovan johtajat. Leningradin aluejohtajat olivat vaikutusvaltaisissa asemissa NKP:n hierarkiassa ja heidän kannaltaan Suomea koskevat asiat olivat käytännöllisempiä kuin Moskovassa.[376]

373 Muistio keskustelusta 9.3.82. MKA, kansio 24, KA; Muistio nro 653, Taisto Tolvanen, 10.12.1981. … Koiviston tapaaminen … Patolitševin kanssa. MKA, kansio 24, KA; Koivisto 1995, 48; Suomi 2005, 32, 38–39; Lindblom 2009, 254–255.

374 Mauno Koiviston puheenvuoro työvierailulla Moskovassa 9.3.1982. MKA, kansio 24, KA; Madridin neuvotteluista ks. Reimaa 2008, 220–252.

375 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 30.3.1982. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA; Paavo Lipponen Mauno Koivistolle 6.8.1982; Paavo Lipponen Mauno Koivistolle 20.10.1982. MKA, kansio 24, KA; Vladimirov 1993, 399.

376 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 30.3.1982. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA; Ks. Antti Karppisen muistiinpano Tri Karjalaisen tapaaminen puoluejohtaja Romanovin kanssa Smolnassa 17.4.1980. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1980, TPA; Mauno Koiviston muistiinpanot Budapestista 6.9.1982. MKA, kansio 24, KA; Koivisto 1995, 32–33.

Isäntänä Leningradissa toimi Grigorij Romanov, jonka uranäkymät olivat suomalaisasiantuntijoiden silmin lupaavat. Hän edusti korkeimmassa neuvostojohdossa nuorta sukupolvea, joten hänen kanssaan kannattaisi tehdä henkilökohtaista tuttavuutta. Keskustelut Romanovin kanssa eivät olleet erityisen maireita, mutta siitä huolimatta Koivisto tiedusteli tammikuussa 1983 Vladimirovilta, kuinka tähän olisi mahdollista tutustua paremmin.[377]

Yhdysvaltojen keskustiedustelupalvelu Central intelligence agency (CIA) arvioi Koiviston vierailun aikana, että neuvostojohtajat rohkaisisivat suomalaisia lisäämään painetta länsimaiden joustavuuden lisäämiseksi ETYK-neuvotteluissa.[378] CIA:n arviossa ennakoitiin siis samaa, mitä SI:n delegaation suomalaisjäsenet olivat kuulleet kuukautta aikaisemmin. Muita kansainvälisiä neuvotteluja CIA:n arviossa ei edes mainita. Tästä voi päätellä, että ETYK oli yhdysvaltalaisten silmin ainoa varteenotettava foorumi, jossa suomalaisilla voisi olla aktiivinen rooli.

Ensimmäisen ulkomaanvierailunsa jälkeen Koivisto aloitti uuden tavan informoida hallituksen ulkoasiainvaliokuntaa, jonka kokouksessa 12. maaliskuuta presidentin matkaselostus oli asialistan ainoa kohta. Koivisto kertoi vierailun keskusteluista ja pääministeri Tihonovin suunnitellusta Suomen-vierailusta taloudellisten kysymysten käsittelemiseksi.[379] Uudella käytännöllä Koivisto laajensi valtioneuvoston roolia ulkopolitiikan hoidossa, mutta presidentti edelleen määritteli sen roolin laajuuden. Se sai tietoa Koiviston tarpeelliseksi katsomista asioista ja tarvittavassa laajuudessa – esimerkiksi vierailujen ja ulkopoliittisten linjausten osalta. Tapahtumajärjestys osoitti vallankäyttäjän: informointi oli jälkikäteistä.

Presidentin ja valtioneuvoston yhteydenpitoa tarkasteltaessa täytyy huomioida myös hallituksen ulkoasiainvaliokunnan epäviralliset lounaskokoukset presidentin kanssa. Näistä kokouksista ei ilmeisesti ole systemaattista aineistoa, koska varsinaisia pöytäkirjoja ei laadittu. Niiden yhteydessä on kuitenkin käyty keskustelua ajankohtaisista ulkopoliittisista ja ulkoasiainhallinnon kysymyksistä, joten yhteydenpito on ollut tiiviimpää kuin virallisen pöytäkirja-aineiston pohjalta voisi päätellä. Koivisto myös painotti hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle sen roolia kauppapoliittisissa kysymyksissä, joita olisi käsiteltävä valiokunnassa laajemmin.[380]

377 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 30.3.1982. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA; Suomi 2005, 97, 354; Fjodorov 2001, 226.

378 National intelligence daily, 9 March 1982. CO NIDC 82-056C, General CIA records, FOIA, ERR (Freedom of information act, electronic reading room).

379 Poliittisen osaston muistio nro 159, JS/ia, 12.3.1982. SNTL:n ministerineuvoston puheenjohtajan N.A. Tihonovin mahdollinen vierailu Suomeen. UMA, erittäin salaiset; HUAV kokous 3/1982, 12.3.1982. Cb, 1982, UMA; Ks. Suomi 2005, 95.

380 Esimerkiksi Matti Tuovisen päiväkirja 24.2.1983 ja sen liitteenä epävirallinen pöytäkirja, HUAV lounaskokous Tasavallan Presidentin Linnassa 24.2.1983 klo 12.30; Matti Tuovisen päiväkirja 1.9.1983. MTA, kansio 4, KA; Muistiinpano HUAV lounaskokouksesta Tasavallan presidentin johdolla 17.5.1983. MKA, kansio 25, KA.

Syksyllä 1982 SDP:n puoluedelegaatio tapasi neuvostojohtoa Moskovassa. Kalevi Sorsa ja Ûrij Andropov katsoivat YYA-sopimuksen voimassaolon pidentämisen yhdeksi ajankohtaisimmaksi kysymykseksi maiden suhteissa. SDP:n delegaatiota isännöineet Andropov ja Ponomarëv totesivat presidentinvaalien olleen tärkeä vaihe Suomen historiassa. Moskovassa todettiin jälleen tyytyväisenä, kuinka ”kaikki spekulaatiot Suomen ulkopolitiikan muuttumisesta ovat vailla pohjaa”.[381]

Pari viikkoa myöhemmin Leonid Il’ič Brežnev kuoli ja Ûrij Vladimirovič Andropov otti paikan Neuvostoliiton puolue- ja valtiojohtajana. Asiantuntijat olivat vuosien ajan laatineet raportteja ja analyyseja neuvostojohdon sisäisestä dynamiikasta ja arvojärjestyksestä. Johtajavaihdoksen vaikutuksia Suomen neuvostosuhteeseen yritettiin etsiä henkilöhistoriasta. Presidentille päätyneet arviot Andropovista vaihtelivat piiloliberaalista kulttuuri-intellektuellista johtajaan, jossa yhdistyivät ”Stalinin ja Dzhershinskin parhaat puolet”.[382]

Marraskuussa Koivisto osallistui Brežnevin hautajaisiin, joiden jälkeen hän ehti Moskovaan vielä joulukuussa 1982 Neuvostoliiton perustamisen 60-vuotisjuhliin. Juhlayleisölle Koivisto puhui aseidenriisunnan välttämättömyydestä. Hän oli toivonut myös henkilökohtaista keskustelumahdollisuutta neuvostojohdon kanssa, mikä toteutui kesken juhlavastaanoton muutaman lähimmän avustajan läsnä ollessa.[383]

Andropov kiitteli Koivistolle maiden suhteiden poliittista laatua ja rehellisyyttä mutta moitti ankarasti suomalaisten kauppapolitiikkaa. Asiasta oli vain muutama

381 Sorsan ja Andropovin puheenvuorot matkaraportissa, sitaatti Ponomarëvin. SDP:n puoluetoimikunnan kokouspöytäkirjojen liitteet 1982, 417–429, liite 417. Raportti, SDP:n poliittisen valtuuskunnan vierailu Neuvostoliiton NKP:n keskuskomitean kutsusta 25.–30.10.1982, TA; JK/pp, muistio 3.11.1982. SDP:n ja NKP:n valtuuskuntien neuvottelut Moskovassa 26.10.82. MKA, kansio 24, KA; Rusi 2011, 290.

382 *International Herald Tribune* 17.11.1982, lehtileikekopio merkintöineen MKA, kansio 24, KA; PM/JK/1.12.1982. Lisätieto Rudolf Sykiäisen haastattelusta Yle:lle. Jad 1, TPKA III, KA; PM/JK/5.5.1982 Keskustelu PPn [Paul Petty] kanssa. Jae1, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 47, 53–56. Sykiäisen mainitsemat Andropovin edeltäjien nimet olivat tunnettuja kovaotteisia johtajia. Feliks Dzeržinskij, lempinimeltään Rauta-Feliks, oli mm. vastavallankumouksen ja sabotaasin vastaisen taistelun hätätilakomission puheenjohtaja ja Neuvostoliiton turvallisuuspalvelun perustaja.

383 TPK, PM, JK/23.11.1982. Tasavallan presidentin ja SNTL:n suurlähettilään keskustelu 23.11.1982. Jad1, TPKA III, KA; TPK, PM 22.12.1982, JK/mv. Tasavallan presidentin keskustelu pääsihteeri Andropovin kanssa. Hbb 4b, TPKA III, KA. Kyseessä on muistioluonnos, jossa on runsaasti korjausmerkintöjä ja yliviivauksia kohdista, jotka on tarkoitettu poistettavaksi muistion jakelukappaleesta. Luonnos on yhdeksänsivuinen, kun lopullinen muistio on viisisivuinen. Ei ole perusteltua syytä epäillä, että luonnoksen laatinut virkamies olisi kirjannut tapaamisen puheenvuoroja perusteettomasti. Muistion stilisointi on hyvä esimerkki Koiviston tavasta kontrolloida virkamiesten ja ministereiden saaman tiedon määrää; vrt. TPK, PM/29.12.1982, JK/pp. Tasavallan presidentti ja pääsihteeri Andropovin tapaaminen 22.12.1982. Fb1, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 56–57.

viikko aiemmin keskusteltu pääministeri Nikolaj Tihonovin Suomen-vierailulla.[384] Andropov valitti Koivistolle: ”Te haluatte myydä, ette ostaa, ja kuitenkin teidän lisääntyvien vientimahdollisuuksien edellytyksenä on tuonnin lisääminen – – kysymyksessä ovat teidän omat etunne. Teidän on syytä aktiivisesti vaikuttaa kaupan tasapainottumiseen antaa meidän saada rahaa kaupasta, muuten teidän vientimahdollisuutenne tyrehtyvät. – – vaikuttaa siltä, että te viette vain, mikä teille on edullista. Teidän on syytä tarkoin tutkia tuontimahdollisuuksia.” Andropovin tiukkaa puhetta kuunneltuaan Koivisto lupasi, viitaten aiempiin neuvotteluihin, että tutkimme ”kaikki mahdollisuudet lisätä tuontia Neuvostoliitosta”.[385]

Neuvostoliitosta oli lähetetty Koivistolle viikkoa aiemmin epävirallinen muistio, jossa oli kritisoitu sitä, ettei Suomi ollut tehnyt yhtään päätöstä sen alueella toteutettavasta yhteisestä rakennusprojektista, vaikka sopimusten mukaan sellaisten mahdollisuutta piti selvittää.[386]

Kauppapolitiikan jälkeen Andropov jatkoi palopuhetta Reaganista, sodanvaarasta, Yhdysvaltojen hegemoniapyrkimyksistä ja Neuvostoliitolle aseneuvotteluissa esitetyistä kohtuuttomista vaatimuksista. Andropov ymmärsi Suomen puolueettomuuslinjaa, mutta hänen mukaansa Reaganin politiikka heikensi, ei ainoastaan sosialististen maiden, vaan jopa Yhdysvaltojen liittolaisten olosuhteita. Jos Reagan saisi toteuttaa suunnitelmiaan, edessä olisivat huonot ajat. Koivisto vastasi Suomen tekevän yhteistyötä puolueettomien ja sitoutumattomien valtioiden kanssa ja pyrkivän etsimään rauhanomaisia ratkaisuja. Joissain tilanteissa Suomi joutuisi tekemään Neuvostoliitolle epäystävällisiltä vaikuttavia kannanottoja, mutta Suomen politiikka ei kulkisi kuitenkaan koskaan Neuvostoliiton ja Suomen yhteisiä ratkaisevia etuja vastaan. Koivisto totesi: ”Me haluamme kehittää suhteitamme mahdollisimman läheisiksi, jolloin syntyy – – luottamuksen varasto – – johon voidaan turvautua, jos joudumme vaikeuksiin.”[387]

Koivisto vakuutti Andropoville Suomen ulkopoliittisen linjan luotettavuutta kaikissa tilanteissa. Hän oli omaksunut paasikiveläisen teesin Neuvostoliiton intressien

384 UM, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 699, aop. Olavi Rautio, 16.12.1982. Tasavallan presidentin ja SNTL:n ministerineuvoston puheenjohtajan N.A. Tihonovin väliset neuvottelut 9.12.1982; taloudelliset kysymykset. Fb1, TPKA III, KA.

385 TPK, PM 22.12.1982, JK/mv, (luonnos). Tasavallan presidentin keskustelu pääsihteeri Andropovin kanssa. Hbb 4b, TPKA III, KA.

386 Neuvostoliittolainen non-paper muistio neuvostoliittolaisten ja suomalaisten mahdollisista yhteistyökohteista Suomessa. Koiviston lisäämä päiväys 14.12.1982. MKA, kansio 24, KA.

387 TPK, PM 22.12.1982, JK/mv, (luonnos). Tasavallan presidentin keskustelu pääsihteeri Andropovin kanssa. Hbb 4b, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 55–60; Jaakko Kalelan laatima puheluonnos Neuvostoliiton 60-vuotisjuhlallisuuksiin. MKA, kansio 24, KA; Suomi 2005, 217–218. Suomi siteeraa tapaamisen keskustelumuistion versiota, jossa ei ilmeisesti ole mainittu kaikkia em. asioita.

loukkaamattomuuden periaatteesta ja ystävyyspolitiikan iskusanan – luottamuksen. Näistä elementeistä muodostui Koiviston idänpoliittinen ohjenuora.

Andropovin valtaannousun jälkeen syvällisempi kiinnostus Suomea ja sen ulkopolitiikkaa kohtaan korkeimmassa neuvostojohdossa alkoi hiipua. Andropov tilasi pääsihteerinä muutaman kerran materiaalia Suomen tilanteesta ja presidentin toiminnasta, mutta yleistunnelma politbyroossa oli Suomen suhteen penseä. Sen sijaan keskuskomitean puoluevirkailijoiden kiinnostus Suomea ja Koivistoa kohtaan säilyi aktiivisena. Andropov ohjeisti näitä suhteiden hoidossa. Suomea ei välttämättä tarvitse sulkea syleilyyn, mutta sen ei voisi myöskään sallia kääntävän selkäänsä.[388] Ohjeistuksessa pragmatismi vei alaa ideologialta. Siinä ei viitattu jatkuvaan suhteiden edelleen kehittämiseen kuten juhlapuheissa vaan suurvallan perusintresseihin. Riittäisi, ettei Suomi kääntäisi selkäänsä.

Keväällä 1983 Koivisto ilahtui kuullessaan politbyroon jäsenen Grigorij Romanovin johtavan neuvostodelegaatiota Suomeen vuosittaisiin YYA-juhliin. Koivisto oli toivonut valtuuskunnan johtajaksi politbyroon jäsentä, joka ei olisi aiemmin käynyt Suomessa.[389] Pyynnön taustalla oli ilmeisesti arvio siitä, että neuvostojohdon vaihdosten jälkeen ylimmän poliittisen johdon Suomi-tuntemus alkoi ohentua.

Leningradin puoluejohtaja ei ollut suomalaisten kannalta erityisen hurmaava vieras. Koivisto kuvasi Romanovia öykkäriksi, joka käyttäytyi kaikin puolin sivistymättömästi. Romanov muun muassa kommentoi kevään 1983 hallitusneuvotteluita presidentille: ”Toivottavasti Suomella on TP:n [tasavallan presidentin] Moskovan vierailun aikana ulkopoliittisesti toimintakykyinen hallitus.”[390] Tutustuminen Romanoviin oli pettymyksestä huolimatta investointi tulevaisuuteen, kun hänet valittiin kesäkuussa 1983 NKP:n keskuskomitean sihteeriksi. Tehtävä tiesi siirtoa Moskovaan, mikä antoi uskottavuutta pääsihteerikilpaan.[391]

Presidentti puhui luottamuksen varastosta myös Romanoville. Suomen edustajat olivat joutuneet vaikeisiin tilanteisiin erityisesti Madridissa. Vaikutusmahdollisuuksien käyttämiseksi olisi tärkeää, että Suomea arvostettiin kansainvälisesti. Presidentin mielestä Suomen asema ei ollut heikentynyt, vaan päinvastoin vahvistunut siitä, että maalla tiedettiin olevan hyvät suhteet Neuvostoliittoon.[392]

388 Fjodorov 2001, passim.

389 TPK, PM, 23.2.1983 JK/mlv. Tasavallan presidentin ja ministerineuvos Derjabinin keskustelu 22.2.1983; TPK, PM, 23.3.1983 JK/mlk. SNTL:n suurlähettiläs tasavallan presidentin luona. Fb1, TPKA III, KA.

390 Matti Tuovisen päiväkirja 6.4.1983. MTA, kansio 4, KA.

391 Suomi 2005, 355–356; STH 2.9.2019; PM/JK 15.9.83 Tapaaminen PP:n [Paul Pettyn] kanssa. MKA, kansio 26, KA.

392 TPK, PM, 6.4.1983 JK/tk. Tasavallan presidentin keskustelu G.V. Romanovin kanssa. Fb1, TPKA III, KA.

Vetoamalla Suomen kansainvälisesti hyödylliseen rooliin Koivisto vakuutti, että vaikka Suomi joskus näyttäisi toimivan Neuvostoliiton intressien vastaisesti, se ei ollut Suomen ulkopoliittinen pyrkimys vaan välttämätön paha. Neuvostoliiton kannattaisi sietää sitä, koska se edistäisi Suomen asemaa kansainvälisesti arvostettuna toimijana.

Pari kuukautta kevään 1983 YYA-juhlien jälkeen Koivisto teki virallisen valtiovierailun Neuvostoliittoon kaikkine juhla- ja protokollamenoineen. Vierailun ulko- ja turvallisuuspoliittisesti tärkein anti oli YYA-sopimuksen jatkaminen. Se todisti kahdenvälisten suhteiden vakaasta kehityksestä.[393]

Sopimuksen jatkaminen sen ”sisältöön millään tavoin puuttumatta” symboloi pysyvyyttä Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa, kuten vuosina 1955 ja 1970. Koivisto oli toistanut tämän Andropoville joulukuisessa tapaamisessa.[394] Pienikin muutos Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälisten suhteiden opinkappaleena olleessa sopimuksessa olisi tulkittu linjamuutokseksi, jolle olisi annettu tulkintoja ja etsitty selityksiä.

Vierailun poliittisesti merkittävimmät keskustelut käytiin valtionpäämiestasolla suppeiden seurueiden läsnä ollessa. Silloin keskusteltiin asioista, joita ei voinut käsitellä muissa yhteyksissä. Koivistoa askarruttivat Itämeren sukellusvenevälikohtaukset. Ruotsissa epäiltiin Neuvostoliiton Itämeren-laivaston minisukellusveneiden loukanneen sen aluevesiä vuoden 1982 aikana, mutta kiistattomia todisteita tapauksista ei julkisuudessa esitetty. Ruotsalaisten sukellusvenejahti ja selvityskomission antama raportti asettivat Suomen piinalliseen tilanteeseen. Neuvostoliitto oli jättänyt Ruotsille toukokuussa nootin kiistäen jyrkästi, että sen sukellusveneitä olisi liikkunut Ruotsin alueella. Ruotsin korkein sotilasjohto puolestaan esitteli Suomen Puolustusvoimain komentaja Sutelalle ja Suomen Tukholman-suurlähettiläs Paul Gustafssonille tapauksiin liittyvää todistusaineistoa. Suomalaisille kerrottiin ainakin kahdesta sukellusveneestä, joista oli tehty kourallinen varmoja ja lukemattomia epävarmoja havaintoja.[395]

393 TPK, Jaakko Kalela, P.M. 19.4.1983. Keskustelu VK:n kanssa 18.4.1983; Paavo Väyrynen Tasavallan presidentti Mauno Koivistolle 12.5.1983; PM/JK 18.5.83. Keskustelu VK:n kanssa 18.5.83; PM/JK 30.5.83. Keskustelu VK:n kanssa. MKA, kansio 25, KA; Jaakko Iloniemen muistiinpano keskustelusta Neuvostoliiton suurlähettiläs Sobolevin kanssa 11.7.1983. Liitteenä Jaakko Kalelan saateviesti tasavallan presidentille 13.7.1983. MKA, kansio 26, KA.

394 TPK, PM 22.12.1982, JK/mv, (luonnos). Tasavallan presidentin keskustelu pääsihteeri Andropovin kanssa. Hbb 4b, TPKA III, KA; UM, poliittinen osasto IV toimisto, HGH/SK, muistio nro 489, 31.8.1982.

395 Tasavallan presidentin kanslia, PM 8.6.83/JK/pp. Tasavallan presidentin ja pääsihteeri J.V. Andropovin keskustelu 7.6.1983. MKA, kansio 25, KA; UM, saapunut sanoma, Gustafsson Tukholmasta 28.4.1983, 5.5.1983 ja 10.5.1983. Fb11, TPKA III, KA; Suomi 2005, 162–171; Bodström 2001, 250–253; Schori 1992, 126–127.

Sukellusvenejupakka oli kaikille osapuolille alun alkaenkin kiusallinen. Neuvostolaivaston alus oli syksyllä 1981 tehnyt ”navigointivirheen” Ruotsin laivastotukikohdan edustalle ja juuttunut karille. Suurvallan laivastolle tapaus toi kyseenalaista kuuluisuutta. Ruotsin rannikkovartioston toiminta ei ollut paljon sen ihailtavampaa. Sotilaalliselle suoja-alueelle ulottunut aluevesiloukkaus tuli ruotsalaisviranomaisten tietoon siviilihavainnon kautta.[396]

Lännessä neuvostolaivaston spekuloitiin toimineen omavaltaisesti poliittisen johdon tietämättä. Moskovasta kerrottiin suomalaisille, että laivasto oli saanut ankaran määräyksen olla lähestymättä Itämeren rantavaltioiden aluevesiä 50 kilometriä lähemmäksi. Andropov totesi Koivistolle, että tämä voisi kertoa Palmelle terveisinä neuvostolaivaston saaman käskyn. Koivisto voisi kehottaa ruotsalaisia upottamaan kaikki sen aluevesille tunkeutuneet alukset. Ne eivät olisi Neuvostoliitosta.[397]

Tutkijat ja selvitystyöryhmät ovat sittemmin käyneet ankaraa debattia havaintojen alkuperästä. Syksyn 1981 jälkeisten aluevesiloukkausten on väitetty muun muassa olleen Yhdysvaltojen ja Ison-Britannian laivastojen harjoitusoperaatioita, joista pieni joukko Ruotsin merivoimien upseereita olisi sopinut etukäteen. Tällaiset spekulaatiot tukivat Koiviston epäilyksiä, mutta niistä huolimatta sukellusvenejahti painoi Suomen ja Ruotsin kahdenvälisiä suhteita.[398] Suomen ulkopoliittinen johto joutui tasapainoilemaan lausunnoissaan kahden naapurimaansa kiistassa.

Koiviston mielestä oli ilmeistä, että sukellusveneisiin liittyi provokaatio, joka vaikutti Ruotsin ulkopolitiikkaan. Hän toivoi, että Neuvostoliitto osoittaisi syyttömyytensä, ja paljastaisi provokaatiot muutenkin kuin sanallisin vakuutuksin. Näin se helpottaisi myös suomalaisten asemaa.[399]

396 PM. Muistiinpano keskustelusta VK:n kanssa 10.11.81. MKA, kansio 24, KA; STH 2.9.2019; Koivisto 1995, 89–90; Östberg 2009, 526–527.

397 Puolustusvoimain komentaja Lauri Sutela suurlähettiläs Paul Gustafssonille 4.5.1983; Suurlähettiläs Aarno Karhilon raportti, n:o 1220, Moskovasta 14.5.1983 alivaltiosihteeri Törnuddille; Puolustusneuvosto, evl. Gustav Hägglundin PM, 17.5.1983; TPK, Jaakko Kalelan PM 23.5.83/JK. Lounas pankinjohtaja Iloniemen kanssa; TPK, PM 8.6.83/JK/pp. Tasavallan presidentin ja pääsihteeri J.V. Andropovin keskustelu 7.6.1983. MKA, kansio 25, KA; Koivisto 1995, 90–91; Koivisto 2008, 171; Tunander 2013, 276–281; Derâbin 2010, 244–246. Hägglundin ja Karhilon muistioiden mukaan varaulkoministeri Mal’čev oli varmistanut Itämeren alueen ylimmältä sotilaskomentajalta, ettei yksikään sukellusveneistä ollut ollut 30 km lähempänä Ruotsin aluevesirajaa. Ks. Schori 1992, 33–35. Schorin mukaan Andropov oli puolestaan vakuuttanut ruotsalaisille ”erään pohjoismaisen sosiaalidemokraattipoliitikon kautta” rajaksi 15 km. Rajaarvostakin liikkui useita erilaisia tietoja.

398 Tunander 2013; vrt. Lillbacka 2015; Koivisto 2008, 168–171; Östberg 2009, 526–537.

399 Tasavallan presidentin kanslia, PM 8.6.83/JK/pp. Tasavallan presidentin ja pääsihteeri J.V. Andropovin keskustelu 7.6.1983. MKA, kansio 25, KA

Suomen kannalta kyse oli vakavasta asiasta. Neuvostojohto kiisti, että sillä oli mitään tekemistä ruotsalaisten havaintojen kanssa. Ruotsin sotilasviranomaiset esittivät todistusaineistoa, jonka mukaan aluevesiloukkausten takana olivat Neuvostoliitto tai Puola. Muilla ei ollut tuntomerkkeihin sopivaa kalustoa. Suomen turvallisuuspoliittisen logiikan kannalta oli paras uskoa Neuvostoliiton vakuutuksiin. Jos niihin ei voisi luottaa tässä asiassa, niin millaisia perusteita Suomella oli luottaa niihin muissakaan tilanteissa tai sopimuksissa. Jos Koivisto olisi epäillyt Andropovin vakuutteluja Neuvostoliiton syyttömyydestä, niin koko Suomen idänpolitiikka olisi ollut vaarassa romahtaa.[400] Suomi oli lähes 40 vuotta nojannut ulkopolitiikkansa ja keskeisimmät turvallisuuspoliittiset olettamansa siihen, että Neuvostoliitto oli luotettava sopimuskumppani. Suomalaiset olivat puhuneet tämän puolesta myös muille. Jos näin ei olisikaan, niin Pariisin rauhansopimus ja YYA-sopimus muuttuisivat merkityksettömiksi.

Ruotsin ulkoministeri Lennart Bodström ilmaisi Paavo Väyryselle kesällä 1983 suhtautuvansa varauksella ruotsalaisen tutkimuskomission raportin tietoihin, mutta se ei muuttanut kokonaiskuvaa. Ruotsissa yleinen mielipide oli vakuuttunut Neuvostoliiton syyllisyydestä. Pääministeri Olof Palme kuunteli yrmeänä, kun Koivisto välitti Moskovan terveiset Andropovilta. Kesän 1983 kuluessa Koivisto päätyi arvioon, ettei sukellusveneitä ollut ollut lainkaan.[401]

Sukellusvenevälikohtaus jätti varjonsa Suomen ja Ruotsin korkeimman tason poliittisiin suhteisiin. Neuvostoliitto sai Suomen ulkopoliittiselta johdolta ylivoimaisesti eniten huomiota. Koivisto panosti ensimmäisten virkavuosiensa aikana voimakkaasti vakuuttaakseen neuvostojohdon kaikin tavoin Suomen ulkopoliittisen linjan jatkuvuudesta. Ylimmällä poliittisella tasolla myös suuret puolueet SDP ja Keskusta olivat aktiivisia.

400 Koivisto 1995, 90–91.

401 Paavo Väyrynen tasavallan presidentti Mauno Koivistolle 21.6.1983. MKA, kansio 25, KA; Lukkari 2003, 265–266. Lukkari käyttää Sutelan muistiinpanoja TP:n esittelystä.

3.3 Pohjoismaat tasapainottavat naapurisuhteita

”Finland är för Sverige långt mer än granne.”[402]

- Kaarle XVI Kustaa 27.4.1982

Suomen ulkopolitiikan suuri kysymys oli Neuvostoliitto, mutta suhteet muihin naapureihin ja pohjoismaiseen yhteistyöhön osallistuminen oli tärkeää tasapainon ylläpitämiseksi. Pohjoismainen yhteistyö otettiin kuitenkin pitkälti annettuna, eikä siihen liittynyt yhtä voimakkaita poliittisia intohimoja kuin neuvostosuhteisiin. Varsinkin puoluepolitiikan kannalta Pohjoismaat olivat värittömiä ja tavallisia, vaikka niillä oli suomalaisten arkielämän kannalta vähintään yhtä suuri merkitys kuin Neuvostoliitolla. Ulko- ja turvallisuuspolitiikan rinnalla yhteydenpito Pohjoismaihin oli Suomelle tärkeää kauppa-, talous- ja kulttuurisuhteiden vuoksi.[403]

Norja, Ruotsi, Suomi, Tanska ja Islanti pitivät vakituisesti monenkeskistä yhteyttä pää- ja ulkoministeritason lisäksi ammattiministereiden kesken. Osana ministeritason yhteistyötä vaihdettiin tietoja ja muotoiltiin yhteisiä poliittisia kantoja kysymyksissä, joissa se oli mahdollista. Esimerkki tällaisesta yhteiskannasta oli poliittisen ohjauksen antaminen Kansainvälisen valuuttarahaston edustajille Etelä-Afrikkaan myönnettävissä lainoissa.[404]

Presidentin virkaanastujaispäivänä Ruotsin Helsingin-suurlähettiläs jätti Mauno Koivistolle kuninkaan nimissä virallisen vierailukutsun. Neuvostoliiton-vierailusta tiedotettaessa ilmoitettiin valtiovierailusta Ruotsiin. Tällä osoitettiin naapuruussuhteiden tasapainoa konkreettisesti. Koiviston Ruotsin-vierailu toteutui huhtikuussa, ja se osoitti suomalais-ruotsalaisten suhteiden jatkuvuuden korkeimmalla tasolla.[405]

Ruotsissa presidentti tapasi kuningasparin ja pääministerin lisäksi elinkeinoelämän edustajia. Ruotsalaisen yhteiskunnan ylimmät vaikuttajat olivat innokkaita tu-

402 Hans Majestäts tal 27.4.1982. Hbb 2, TPKA III, KA; Stenbäck 2009, 342–343; Suomi 2005, 160–161; Majander 2020, 78.

403 Matti Tuovisen päiväkirja 3.11.1981. MTA, kansio 3, KA; HUAV pöytäkirja 10/1981, 3.11.1981 ja liite A, Pohjoismaiden taloudellinen yhteistyö, 2.11.1981. Cb, 1981, UMA.

404 Pär Stenbäckin PM 22.2.1983 Kring inofficiellt middagssamtal med kollegorna Bodström, Johanssen och Stray den 21.2.1983 i Oslo. MKA, kansio 25, KA.

405 TPK, PM/JK, 12.2.1982. Neuvottelu Korhonen–Korvenheimo–Suomi–Kalela 12.2.1982. Jad1, TPKA III, KA; Mannerheimista Koivistoon – Suomen valtionpäämiesten vierailuista Ruotsiin. Taustamuistio, Arto Mansala, Tukholma; UM, poliittinen osasto, PM 27.1.1982, Ruotsin kuninkaan vierailukutsu tasavallan presidentille. Hbb 2, TPKA, III, KA; Suomi 2005, 160–161; Majander 2020, 77; Gustafsson 1999, 580–585; Stenbäck 2009, 335.

tustumaan Kekkosen seuraajaan. Kuningas kuvasi Suomen merkitystä juhlapuheessaan: ”Finland är för Sverige långt mer än granne.” [Suomi on Ruotsille paljon enemmän kuin naapuri.][406] Edellissyksyn möläytystä Ruotsista lännen etuvartiona ei muisteltu.

Tukholmassa presidentin ja pääministeri Thorbjörn Fälldinin virallinen keskustelu sivusi vain ohimennen kahdenvälisiä suhteita. Suurin osa muistiinkirjatusta keskustelusta koski ajankohtaisia kansainvälisiä asioita, kuten ETYK:iä, Falklandin kriisiä ja Puolan tilannetta.[407]

Ruotsin-vierailuun liittyi ulkopolitiikan ohella taloudellisia intressejä. Talousosuuden isännöinnistä vastasi Ruotsin teollisuuden mahtisuvun päämies Marcus Wallenberg. Kekkosen Ruotsi-suhteet olivat nojanneet Wallenbergeihin ja kuningashuoneeseen. Kekkonen oli esitellyt Koiviston Marcus Wallenbergille jo 1960-luvulla, minkä jälkeen he pitivät yhteyttä Koiviston ministerikauden ja Suomen Pankin pääjohtajakauden aikana. Koiviston silmissä Wallenberg oli Suomen kannalta Ruotsin tärkein vaikuttaja.[408] Koivisto seurasi Ruotsi-suhteessa Kekkosen jalanjälkiä.

Konkreettinen esimerkki Wallenbergien merkityksestä Suomelle oli Koiviston helmikuussa 1982 Marcus Wallenbergilta saama yhteydenotto. Hän soitti ja kirjoitti Koivistolle yksityisesti ”tärkeästä asiasta”. Kyse oli suomalaisen osallistujan nimestä Bilderberg-ryhmän kokoukseen. Wallenberg oli kertomansa mukaan saanut jo vuonna 1965 arvovaltaisen ryhmän johdolta tehtäväkseen tiedustella Kekkoselta, haluaisiko Suomi lähettää edustajan ryhmän kokoukseen.[409] Ryhmä oli vuonna 1954 muodostunut vakituiseksi epävirallliseksi keskustelufoorumiksi länsimaiden johtavien talouselämän ja politiikan vaikuttajien piirissä.[410]

406 Hans Majestäts tal 27.4.1982. Hbb 2, TPKA III, KA; Stenbäck 2009, 342–343; Suomi 2005, 160–161; Majander 2020, 78.

407 TPK, PM, Tasavallan presidentin keskustelut pääministeri Fälldinin kanssa Tukholmassa 28.4.1982. Jad1, TPKA III, KA.

408 Koivisto 2008, 147–151; STH 2.9.2019; Koivisto 1995, 20.

409 Marcus Wallenbergin saatekortti Koivistolle 24.2.1982; *Bilderberg meetings* -vihko; MW:n lähettämä lista (Deltagare från Finland) Bilderberg, 22.2.1982. MKA, kansio 24, KA. Wallenberg listasi suomalaisosallistujat Koivistolle v. 1965 lähtien, jolloin asiasta oli ilmeisesti kerrottu ensimmäistä kertaa Kekkoselle. Suomalaisosallistuja oli kuitenkin ollut mukana v. 1962 lähtien, jolloin Johan Nykopp osallistui tapaamiseen. Gijswijt 2019, 93, 113, viiteet 39, 232–234; Gijswijtin sähköposti tekijälle 9.11.2020. Sakari Tuomioja oli osallistunut kokoukseen ensimmäisenä suomalaisena v. 1958, mutta hän osallistui siihen YK:n Euroopan talouskomission pääsihteerinä; Gijswijtin sähköposti tekijälle 19.2.2021; V. 1981 Wallenberg tiedusteli presidentin ehdotusta suomalaisedustajaksi Olavi J. Mattilan kautta. Ks. Olavi J. Mattila Urho Kekkoselle 30.1.1981. UKA, Henkilökohtaisia salaisia 1981, TPA; ks. Urho Kekkosen päiväkirja 6.4.1970, 104; Koivisto 1997, 103, 181–182; Mansner 2005, 278–279.

410 Gijswijt 2019, 1–7.

Wallenberg hääri ryhmässä suomalaisten kummisetänä. Hän oli ollut Bilderberg-ryhmän ohjauskomitean jäsen ensimmäistä kertaa vuonna 1957 ja vakuutteli Koivistolle, että tapaamisiin osallistuminen olisi vaivan arvoista. Vuoden 1982 kokoukseen suomalaiseksi osallistujaksi ehdotettiin Teollisuuden keskusliiton (TKL) puheenjohtaja Fredrik Castrénia.[411]

Wallenbergin yhteydenotto kuvasti Suomen ulkopolitiikan ja talouselämän epävirallisten ja ei-valtiollisten verkostojen länsiyhteyksien painoarvoa.[412] Epämuodolliset yhteydet sitoivat Suomea ja suomalaisia vaikuttajia länteen henkilösuhteiden kautta. Ryhmän keskusteluissa käsiteltiin kansainvälisten suhteiden ja talouden ajankohtaisia kehityskulkuja ja ongelmia. Omien sanojensa mukaan Castrén antoi toukokuussa 1982 järjestetystä kokouksesta selostuksen vain Koivistolle.[413]

Castrén oli elinkeinoelämän edustajana myös maaliskuussa 1982 Koiviston Neuvostoliiton seurueessa, vaikka hän oli TKL:n puheenjohtajana allekirjoittanut presidentinvaalikampanjoinnin aikana TKL julkaiseman vetoomuksen Ahti Karjalaisen tueksi. Vetoomuksen allekirjoittajien epäiltiin joutuvan Koiviston mustalle listalle, mutta kävikin päinvastoin. Tai kuten machiavellistinen tulkinta kuuluisi, ehkä juuri sen takia Koivisto osoitti suosiotaan.[414] Koiviston reagointitapa heijastaa presidentin pragmatismia ja machiavellismia parhaimmillaan.[415] Hän ei pystynyt kävelemään

411 Marcus Wallenbergin saatekortti Koivistolle 24.2.1982. MKA, kansio 24, KA; Ks. Gijswijt 2019, 91, 113, viite 39. Castrén oli suomalaisen talouselämän sisäpiirin ytimessä ja kuului siihen talousvaikuttajien joukkoon, joka toimi elinkeinoelämän viestikanavana presidentin suuntaan. Ks. Blom 2018, 105–107; Häikiö 2001, 56. Tasavallan presidentin päiväkalenteri, 25.1.1983. MKA, kansio 237, KA; Mauno Koiviston muistiinpano puhelinkeskustelusta Fredrik Castrénin kanssa 26.10.1983. MKA, kansio 26, KA.

412 MW:n lähettämä lista (Deltagare från Finland) Bilderberg, 22.2.1982; Bilderberg meetings -esite MKA, kansio 24, KA. Listalla ovat vuosien 1965–1981 osallistujat, joihin kuuluivat muun muassa vuorineuvokset Johan Nykopp ja Jacob von Julin, diplomaatit Ralph Enckell ja Max Jakobson (V. 1975 osallistujana Jakobson ei ollut enää UM:n virkamies vaan EVA:n toimitusjohtaja) sekä yritysjohtajat Mika Tiivola ja Tankmar Horn. Bilderberg-kokousten ohjaus- ja johtoryhmän jäsenistöön lukeutui muun muassa Saksan liittotasavallan ex-presidentti Walter Scheel ja mm. Deutsche Bankin, Saab-Scanian, Swiss Bankin, Exxonin, General Motorsin, Fiatin, Lehman Brothersin ja Chase Internationalin johtajia. Yksityisen sektorin verkostoiden merkitys Suomen kansainväliselle asemalle v. 1945–1991 olisi erillisen tutkimuksen aihe.

413 Fredrik Castrén Mauno Koivistolle 8.7.1982. MKA, kansio 24, KA. Kirjeessä mainittuja liitteitä ei ole arkistoitu samaan yhteyteen.

414 TPK, PM/JK, 12.2.1982. Neuvottelu Korhonen–Korvenheimo–Suomi–Kalela 12.2.1982. Jad1, TPKA III, KA; Suomi 2005, 50–51, 64, 234–235; Ks. Rekola 1998, 294–298; Liikanen 2019, 193; Fast 2002, 132–134; Wuokko 2013, 615–627; Wuokko 2016, 179–185; Koroma 2015, 108–109; Mainio 2018, 370–372.

415 Castrénin lisäksi nimekkäimpiin allekirjoittajiin lukeutui Kari Kairamo, jonka Koivisto nimitti vuorineuvokseksi kesäkuussa 1982. Valtioneuvoston pöytäkirja 68/1982, 3.6.1982. Cb 49, VNKA (Valtioneuvoston kanslian arkisto), KA.

yksityisen sektorin edustajien yli, joten sen toimijoiden kanssa oli pakko hoitaa asiat parhain päin – aiemmista kannanotoista huolimatta. Elinkeinoelämän johtajilla oli vastaavasti intressi tulla toimeen tasavallan presidentin kanssa, jolloin katsottiin mieluummin tulevaan kuin muisteltiin menneitä.

Presidentin Ruotsin-vierailun ulkopoliittisesti tärkein päämäärä oli vierailu itsessään. Osapuolet eivät asettaneet ennakkoehtoja vierailun aikana käsiteltäville asioille, mikä heijasti Ruotsi-suhteen laadullista eroa Neuvostoliittoon verrattuna. Maiden välinen yhteydenpito ja poliittinen yhteistyö ei riippunut korkeimman tason poliittisista päättäjistä tai poliittisen huomion hakemisesta. Molempien maiden valtionpäämiehillä ja yhteiskunnallisilla vaikuttajilla oli yhteinen intressi jatkaa yhteydenpitoa mutkattomasti. Kahdenvälisten suhteiden ja kaupan lisäksi kyse oli laajemmasta Pohjois-Euroopan turvallisuuspoliittisesta tasapainosta, jota molemmissa maissa haluttiin ylläpitää.

Presidentti teki virkakautensa alussa pohjoismaisen yhteistyön ja Suomen ulkopoliittisen suuntauksen merkiksi vierailut Ruotsin lisäsi Tanskaan, Norjaan ja Islantiin. Pohjoismainen yhteistyö oli nähty toisen maailmansodan jälkeen poliittisena linkkinä länteen, joka auttoi tasapainottamaan Suomen neuvostosuhteita.[416]

Jos Neuvostoliitto–Ruotsi-suhde aiheutti Suomen valtiojohdolle ajoittaisia sydämentykytyksiä, niin Suomen Norja-suhde ja siihen liittynyt turvallisuuspoliittinen keskustelu olivat ajoittain aivan yhtä tukalia. Koivisto arvioi virkakautensa alussa Suomen ja Norjan suhteiden kuuluvan Suomen ulkosuhteista herkimpiin ja vaikeimpiin.[417]

Tanska ja Norja olivat olleet Naton perustajajäseniä vuonna 1949, minkä jälkeen puolueettomat Suomi ja Ruotsi jäivät Pohjolassa sotilasliittojen väliseen paitsioon. Niiden sotilaallinen sitoutuminen mihin suuntaan tahansa olisi vaikuttanut sotilasliittojen alueellisiin tasapainolaskelmiin ja turvallisuusintresseihin. Nato-maana Norja olisi suurvaltakonfliktissa potentiaalinen sotatoimien kohde pohjoisessa ja Lappi kauttakulkureittinä. Suomella ja Norjalla oli yhtäläinen intressi ylläpitää alueen vakaata tilannetta.[418]

416 Aunesluoma 2011, 232–234; Cooper 1998, 149–150.

417 Mauno Koiviston vastauskirje Odvar Nordlille 17.2.1982. MKA, kansio 239, KA.

418 Norway: Annual review 1983 and first impressions. HM’s ambassdor at Oslo to the Secretary of state for foreign and commonwealth affairs. W Bentley, 11 January 1984. FCO 160/94/21, UKNA; Finland’s thrid republic. HM’s ambassdor at Helsinki to the Secretary of state for foreign and commonwealth affairs. A Brook Turner, 23 August 1983. FCO 160/92/16, UKNA; Poliittinen alivaltiosihteeri, Klaus Törnudd, muistio N:o 3, 26.2.1983. Norjalais-suomalainen turvallisuuspoliittinen dialogi. MKA, kansio 25, KA; Ks. Hanhimäki 2021a, 407–410; Cooper 1998, 38–42.

Suurvaltojen välillä kiristynyt tilanne sai Naton Euroopan-joukkojen komentajan kenraali Bernard Rogersin arvioimaan sotaan varautumista. Tammikuussa 1983 yhdysvaltalaiskenraali provosoi suomalaisia kysymällä: ”Ovatko suomalaiset todella valmiita puolustamaan aluettaan ja ilmatilaansa – tulipa hyökkäys mistä tahansa, siis Neuvostoliitto mukaan lukien?”[419]

Rogers vertaili Euroopan puolueettomien maiden puolustushalukkuutta ja totesi Sveitsin ja Ruotsin olevan epäilyksettä valmiita puolustautumaan mahdollisia hyökkäyksiä vastaan, mutta kenraali ei ollut vakuuttunut suomalaisten puolustustahdosta: ”Olen suoraan sanoen levoton siksi, että Suomen ja Neuvostoliiton hallitukset saattaisivat sopia siitä, etteivät suomalaiset taistele sillä päättäväisyydellä kuin me toivoisimme.”[420]

Rogersin huolena oli, että neuvostojoukot saisivat YYA-sopimuksen nojalla helpon kauttakulkumahdollisuuden Suomesta kohti Norjan rannikkoa ja Nato-tukikohtia. Rogersin kysymys sohaisi suomalaisten herkkään kohtaan – puolustustahdon epäily synnytti myrskyn.

Norja, Iso-Britannia ja Yhdysvallat ilmoittavat nopeasti pitävänsä lausuntoa kenraalin yksityisenä näkemyksenä. Norjassa vakuutettiin, että Suomen kykyä ja halua pitää alueensa hallussaan kaikissa tilanteissa pidettiin selvänä.[421] Vaikka lausunto leimattiinkin yksityisajatteluksi, paljasti se Suomen asemaan kohdistuneita epäilyksiä.

Sotilaallista puolustautumista käsittelevä keskustelu osui puolueettomuuspolitiikan ydinalueelle. Tasapuolisuus YK:n äänestyskäyttäytymisessä, vierailuvaihdossa tai kaupankäynnissä oli toissijaista verrattuna siihen, mikä oli puolueettomuuspolitiikan ydintavoite: pysyttäytyminen sotilaallisten konfliktien ulkopuolella ja tarvittaessa oman alueen sotilaallinen puolustaminen. Kansainvälisen oikeuden näkökulmasta puolueettomuus oli ennen kaikkea sodan ajan toimintatapa, vaikka neuvostotulkinnan mukaan uskottava puolueettomuus edellytti tasapuolisuutta myös rauhanajan toimissa.[422]

Rogersin lausunto oli epämieluisa yllätys Suomen ulkopoliittiselle johdolle. Lännestä ei pyydetty selvityksiä suomalaisten puolustustahdosta, mutta vastareaktio

419 *HS* 4.1.1983, “Suomalaisten puolustusvalmius huolestuttaa”.

420 Ibid.

421 Poliittinen alivaltiosihteeri, Klaus Törnudd, muistio N:o 3, 26.2.1983. Norjalais-suomalainen turvallisuuspoliittinen dialogi. MKA, kansio 25, KA; Suomi 2005, 272–273; Suomi 2016, 284–285; Visuri 2006, 198; Tarkka 2012, 422.

422 Mueller 2016, 148–152, 171–179; Mueller 2011, 41–42; vrt. Suomi 2016, 434. Juhani Suomen mukaan Suomen puolueettomuus tulkittiin Neuvostoliitossa vain sodanaikaiseksi puolueettomuudeksi, mikä on ristiriidassa Muellerin Neuvostoliiton ulkopolitiikkaa koskevan puolueettomuuden käsitehistoriallisen tutkimuksen valossa. Muellerin tulkinnan mukaan Neuvostoliitto odotti Suomen noudattavan puolueettomuutta myös rauhanaikana.

tuli suomalaispoliitikoilta nopeasti. Puolustusministeri Juhani Saukkonen kiteytti lausunnossaan STT:lle Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikkaa: Suomi oli puolueeton maa, joka pyrki ratkaisemaan asiat ensisijaisesti rauhanomaisin keinoin. Muut tahot hyväksyivät ja kunnioittivat Suomen puolueettomuutta, mutta tarvittaessa Suomi puolustaisi maataan jokaista sen aluetta uhkaavaa vihollista vastaan. Puolustusvoimain komentaja Lauri Sutela otti kantaa lähes samoin sanoin muistuttaen kuitenkin, että suomalaiset olivat vuosikymmenten ajan eläneet sovussa ja ystävyydessä naapureidensa kanssa, eikä ollut mitään syytä spekuloida, olisiko mahdollinen hyökkääjä esimerkiksi Neuvostoliitto. Ulkoministeri Stenbäck antoi STT:lle lausunnon, jossa hän hämmästeli Rogersin spekulaatioita ja totesi tämän omaavan ilmeisen puutteelliset tiedot Suomen puolustuspolitiikasta.[423]

UM:n virkamiesjohdon tulkinnassa Rogers-jupakan lopputulema oli positiivinen. Suomi sai tukea läntisiltä mielipiteenmuodostajilta ja Nato-maiden edustajilta, eikä neuvostolehdistössä painostettu Suomea, vaan syytettiin Natoa yrityksestä sotkea Suomen ja Neuvostoliiton suhteita. Keijo Korhonen arveli valtiojohdon kannanottojen vahvistaneen laajojen piirien itseluottamusta. Puolustusvoimien roolin jatkuva vähättely oli luonut paineita terävöittää suomalaisten uskoa omaan puolustuskykyyn. Aihetta ei kuitenkaan kannattaisi käsitellä laajemmin julkisuudessa. Suomessa pidättäydyttäisiin spekuloimasta uhkakuvilla, eikä Suomella ollut syytä epäillä Naton tai Neuvostoliiton vakuutuksia yksinomaan puolustuksellisista valmiuksista.[424] Ulkopoliittinen johto ei katsonut tapauksen perusteella olevan tarvetta maan turvallisuuspoliittisen linjan julkiselle kirkastamiselle lännessä. Julkisuudessa tyydyttiin toteamaan, että lausunto osoitti puhujan olleen huonosti perehtynyt Suomen erityisasemaan.

Julkisuudelta piilossa mielipiteitä saatettiin esittää suoremmin. Brittisuurlähettilään raportissa todettiin, että yksityisesti suomalaiset eivät pyrkineet peittelemään uhkakuvaa, jonka nähtiin tulevan idästä. Vaikka kukaan ei väittänyt, että suomalaiset kykenisivät pitämään pintansa täysimittaista neuvostoinvaasiota vastaan, niin ei ollut syytä epäillä, että hyökkääjälle olisi odotettavissa yhtään sen helpompi ”läpikulku” kuin vuonna 1939.[425]

423 Puolustusministeri Juhani Saukkosen lausunto STT:lle 4.1.1983; Kenraali Lauri Sutelan vastaus 4.1.1983. MKA, kansio 25, KA; ESS, 5.1.1983, ”Nato kenraalin näkemykset torjuttiin. Suomi puolustaa maataan”; Koivisto 1995, 63–64; Suomi 2005, 270–274.

424 Matti Tuovisen päiväkirja 12.1.1983. MTA, kansio 4, KA; Keijo Korhosen muistio Tasavallan Presidentille 20.1.1983. MKA, kansio 25, KA; Suomi 2005, 272–277.

425 Finland: Annual review for 1983, A Brooke Turner, FCO 33/7572, UKNA; Asenne näkyi myös puolustuspolitiikassa. SDP:n puoluesihteeri Liikanen perusteli merivoimien valvontakalustomäärärahaa sillä, että ”me suurin piirtein tiedämme, milloin venäläiset tulee, ja mistä suunnasta”. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 19.5.1983, TA.

Rogersin lausunnon kaltaisten spekulaatioiden välttämiseksi Kekkonen oli tehnyt marraskuussa 1965 ehdotuksen Suomen ja Norjan välisestä rajarauhansopimuksesta. Sen perusteella Suomen ja Norjan raja-alue rauhoitettaisiin sotatoimilta. Sopimusehdotuksen mukaan Suomi ei sallisi minkään valtion käyttää aluettaan toisen maan kimppuun hyökkäämiseksi. Natossa ehdotus kohtasi epäluuloa ja se hautautui pitkiksi ajoiksi asiantuntijavalmistelun rattaisiin.[426]

Toinen ikuisuushankkeeksi jäänyt ehdotus oli rajarauhanehdotusta edeltänyt Kekkosen vuonna 1963 esittämä ajatus Pohjolan ydinaseettomasta vyöhykkeestä. Se ei ollut saanut kannatusta norjalaisilta tai muiltakaan Nato-mailta. Norja ja Tanska vastusivat kategorista sitoumusta.[427] Koivisto oli seurannut pääministerikaudellaan aiheesta käytyä keskustelua. Keväällä 1982 hän antoi ohjeeksi ulkoministeri Stenbäckille, ettei hanketta olisi syytä ajaa alkuperäisestä supistettuna Suomen ja Ruotsin hankkeena eli niin sanottuna minivyöhykkeenä, mistä oli virinnyt keskustelua.[428]

Keväällä 1983 oli valmisteilla presidentin valtiovierailu Norjaan. Norjalaiset olivat ilmoittaneet ennen vierailua, ettei pääministeri Willoch haluaisi keskustella rajarauhanehdotuksesta. Norjan suunnitelmissa oli sitoutua aiempaa laajemmin Nato-joukkojen ja -aseistuksen sijoittamiseen maaperälleen. Ulkoministeriön virkamiehet vakuuttelivat norjalaisille, ettei keskusteluissa painostettaisi rajarauhansopimuksesta tai Pohjolan ydinaseettomasta vyöhykkeestä, joihin Suomessa käydyssä turvallisuuspoliittisessa keskustelussa oli talven aikana viitattu.[429]

Professori Raimo Väyrynen oli helmikuun puolivälissä esittänyt seminaarikeskustelussa lausunnon, jonka mukaan mikään kansainvälinen sopimus ei kieltänyt Neuvostoliiton ydinaseiden sijoittamista Suomen alueelle. Julkisuudessa asia kääntyi provokatiiviseen muotoon: ”Suomi voi ottaa ydinaseita taivutellakseen Norjaa”. Ajatuksena oli, että ydinaseoptiolla voitaisiin painostaa Norjaa osallistumaan Pohjolan ydinaseettoman vyöhykkeen sopimukseen.[430] UM:n poliittinen alivaltiosihteeri

426 Poliittinen alivaltiosihteeri, Klaus Törnudd, muistio N:o 3, 26.2.1983. Norjalais-suomalainen turvallisuuspoliittinen dialogi. MKA, kansio 25, KA; Suomi 2005, 279–282; Suomi 2016, 284–285; Visuri 2006, 198.

427 Stenbäck 2009, 360; Visuri 2006, 198; Suomi 2016, 284.

428 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Pär Stenbäckin kanssa 24.5.1982, 10.00. MKA, kansio 24, KA; Liite poliittisen osaston muistioon N:o 346/28.4.1980, UKA, henkilökohtaisia salaisia 1980, TPA; PM 29.10.1980, Jaakko Kalelan keskustelut Moskovassa 22.-24.10.1980: Yhteenveto johtopäätöksistä. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1980, TPA; Koiviston muistiinpanot keskustelusta Kekkosen kanssa Tamminiemessä 12.6.1980 14.00. MKA, kansio 181, KA; Stenbäck 2009, 360; Visuri 2006, 198; Suomi 2016, 284.

429 Poliittinen alivaltiosihteeri, Klaus Törnudd, muistio N:o 3, 26.2.1983. Norjalais-suomalainen turvallisuuspoliittinen dialogi. MKA, kansio 25, KA; Suomi 2005, 279–282; Suomi 2016, 284–285, 471–473; Visuri 2006, 198.

430 Raimo Väyrysen kirje toimittaja Tuomas Keskiselle 27.2.1983 (H.T. -saatteella Jaakko Kalelalle lähetetty jäljennös) MKA, kansio 25, KA; *HS* 5.3.1983; Reimaa 2008, 250; Apunen 2005, 320–321; Koivisto 1995, 65–67; Suomi 2005, 286–293.

Klaus Törnudd myönsi lehtihaastattelussa Väyrysen tulkinnan ydinaseiden sijoittamisen esteettömyydestä pitävän paikkansa, mistä tehtiin *Iltalehteen* ”hysteerinen juttu”.[431]

Viikko Väyrysen seminaariesityksen jälkeen SKP:n ex-puheenjohtaja Aarne Saarinen esitti *Suomen Kuvalehdessä* suomalaisjoukkojen siirtämistä Norjan vastaiselle rajalle. Näin varauduttaisiin Naton Suomen kautta tapahtuvaan ja Neuvostoliittoon kohdistuvaan hyökkäykseen, jos Norja ei suostuisi solmimaan Suomen kanssa rajarauhansopimusta. Julkisuudessa Saarisen tulkittiin puhuneen Moskovan äänellä, koska ehdotus myötäili Neuvostoliiton sotilasjohdon kuvaamia skenaarioita. Niiden mukaan Norja oli alistanut itsensä Yhdysvaltojen talutusnuoraan ja Yhdysvallat voisi Norjasta käsin Suomen kautta hyökätä Neuvostoliittoa vastaan.[432] Saarisen puheiden tulkinta on hyvä osoitus siitä, kuinka yleisö tulkitsi SKP:n toimivan Moskovan ohjauksessa.

UM:n osastopäällikkö Richard Müller esitti spekulaatioiden välitöntä ja virallista tyrmäämistä Suomen puolueettomuuden uskottavuuden varjelemiseksi. Hän arveli edellä kerrotun keskustelun saattavan vaikuttaa negatiivisesti Suomen puolueettomuuspolitiikkaan ja naapurisuhteisiin: ”vastaamatta jättäminen em. lehdistöspekulaatioihin voi perustellusti antaa aihetta mm. länsivaltojen edustajien tiedusteluun onko Suomen kanta tässä suhteessa muuttunut”. Spekulaatiot saattaisivat ruokkia vastakkaisia arvioita Pohjoismaissa, mikä voisi horjuttaa Pohjolan turvallisuustasapainoa. Müllerin käsityksen mukaan YYA-sopimuksen tulkinta professori Väyrysen ehdottamalla optionaalisella tavalla tekisi koko Suomen puolueettomuuspyrkimyksen merkityksettömäksi. Kansainvälistä tilannetta ja presidentinvaihdosta silmällä pitäen ajatus olisi ”perin huolestuttava”.[433]

Ulkoministeri Stenbäck antoi STT:lle lausunnon, jonka viesti oli osoitettu muille Pohjoismaille. Siinä kiistettiin niihin kohdistuneet uhkakuvat.[434]

Presidentti ei ollut lainkaan mielissään asialla teoretisoinnista. Hän arvosteli tutkijoiden esittämiä tulkintoja valtiopäivien päättäjäispuheessa maaliskuussa 1983:

> *”Suomen kansainvälispoliittinen asema on vakaa. Tähän ovat suuresti vaikuttaneet kunnioitettujen edeltäjieni J. K. Paasikiven ja Urho Kekkosen elinikäiset*

431 Pär Stenbäckin saatekortti presidentille 25.2.1983; Klaus Törnuddin kirje Tasavallan Presidentille 27.2.1983. MKA, kansio 25, KA; Klaus Törnuddin sähköposti tekijälle 15.3.2021, tekijän hallussa; Koivisto 1995, 65–66.

432 Suomen kuvalehti 8/1983, 25.2.1983; Pär Stenbäckin PM 22.2.1983 Kring inofficiellt middagssamtal med kollegorna Bodström, Johanssen och Stray den 21.2.1983 i Oslo. MKA, kansio 25, KA; Suomi 2005, 148, 280.

433 Richard Müllerin muistio 24.2.1983. MKA, kansio 25, KA.

434 Ulkoministeri Stenbäckin lausunto STT:lle, liite II, Richard Müllerin muistio 24.2.1983, MKA, kansio 25, KA.

ponnistukset. Tätä perintöä en aio tärvellä, enkä myöskään salli sitä tärveltävän", presidentti jyrisi. Hän jatkoi vielä, ettemme uhkaa ketään, emmekä millään. Suomeen ei tuoda ydinaseita. Ajatus, että Neuvostoliitto niitä voisi tänne tyrkyttää, on naapurimaatamme loukkaava."[435]

Raimo Väyrysen puheenvuoroa olivat edeltäneet yhdysvaltalaiskenraalin epäilykset suomalaisten puolustustahdosta ja Dag Anckarin edelliskeväinen kritiikki YYA-sopimusta kohtaan. Suomen koko ulko- ja turvallisuuspolitiikan perusteet oli lyhyen ajan sisällä kyseenalaistettu julkisessa keskustelussa. Presidentti puolusti virallista linjaa jyrkin sanankääntein.

Puheellaan Koivisto paalutti asemaansa myös kotimaisessa keskustelussa ensimmäisen virkavuoden päätteeksi. Julkiset odotukset uuden aikakauden alkamisesta olivat ulottuneet laajalle, mutta presidentin mukaan ulkopoliittiseen keskusteluun oli puututtava riittävän tiukasti, koska "mikään muu ei auta".[436] Tiukkasävyinen puhe osoitti, että presidentti huolehti vastuualueestaan tarvittaessa kovinkin ottein. Kotimaisen yleisön lisäksi puhe oli ilmiselvästi tarkoitettu rauhoittamaan naapureita. Norjaan oli julkisessa keskustelussa viitattu varsin kyseenalaiseen sävyyn juuri presidentin Norjan-matkan edellä, mikä selittänee osaltaan Koiviston närkästystä.

Koiviston tärkein keskustelukumppani Norjassa oli pääministeri Kåre Willoch, jonka tapaamista varten Koivisto oli valmistellut pitkän selostuksen Pohjolan ajankohtaisesta turvallisuuspoliittisesta tilanteesta ja Suomen ulko- ja turvallisuuspoliittisista linjavalinnoista itsenäisyyden aikana. Tapaamisessa Koivisto kertoi Willochille myös vaikutelmiaan Moskovan-matkoilta ja käsityksiään Neuvostoliitosta sopimuskumppanina.[437]

Presidentin turvallisuuspoliittisen ajattelun mukaan Suomen intressinä oli edesauttaa mahdollisimman vakaan turvallisuuspoliittisen tilanteen ylläpitämistä Pohjolassa. Sotilaallinen tyhjiö ei olisi hyväksyttävä vaihtoehto, mutta jos molemmilla sotilasliittoumilla olisi vain puolustuksellisia intressejä, ne eivät johtaisi ristiriitaan. Ongelmat syntyivät puutteellisesta informaatiosta, kun toisen osapuolen varustautumistoimia tulkittiin hyökkäysvalmisteluiksi. Uhkakuvista puhuminen vain kärjistäisi tilannetta, koska niistä muodostui helposti itseään toteuttavia ennustuksia. Sen

435 Tasavallan presidentin puhe valtiopäivien päättäjäisissä 3.3.1983. Ptk 186/1982vp, 5219–5220; Matti Tuovisen päiväkirja 3.3.1983. MTA, kansio 4, KA; Koivisto 1995, 66; Reimaa 2008, 250.

436 Koivisto 1995, 66. Koiviston puheesta on jäänyt elämään tunnettu lausahdus, jossa yhteiskuntatieteilijöitä verrataan ennustajaeukkoihin. Varsinainen asia oli kuitenkin aivan muualla; *HS* 5.3.1983; ks.Väisänen 1992, 42–43.

437 MK Willochille kahden kesken kesk. 10.3.1983 klo 17:30; TPK, PM 16.3.83/JK/mlk. Tasavallan presidentin kahdenkeskinen keskustelu pääministeri Willochin kanssa Oslossa 10.3.1983. MKA, kansio 25, KA.

vuoksi olisi parempi, ettei uhkakuvista puhuttaisi. Suomen kannalta olisi toivottavaa, että sen naapurit tulisivat toimeen keskenään ja tavoittelisivat ystävällisiä suhteita. Koiviston mukaan Suomella oli sodan jälkeen vain hyvää sanottavaa Neuvostoliitosta sopijapuolena.[438]

Suomella oli oman kansainvälisen asemansa vuoksi reaalipoliittinen intressi uskoa Neuvostoliiton kanssa tehtyjen sopimusten luotettavuuteen. Aivan kuten sukellusvenejupakan yhteydessä niin yleisemminkin ulko- ja turvallisuuspolitiikassa Suomi suhtautui sille annettuihin vakuutuksiin ja sopimuksiin luottavaisesti.

438 Koiviston käsin kirjoitettu keskustelumuistiinpano. Oslo, Willochille 10.3.83 illall. ja muistiinpanon luonnosversio. MKA, kansio 25, KA.

3.4 Joustava tulkinta Pariisin rauhansopimuksesta

Suomen turvallisuuspolitiikka oli Kekkosen aikana nojannut ensisijaisesti ulkopolitiikan keinoihin ja vähemmän Puolustusvoimien rooliin. ”Kekkosella [on] ollut vahva usko keskustelujen voimaan epäluulojen hälventämisessä.”[439] Suomen mahdollisuuksia kehittää sotilaallista toimintakykyä rajoittivat Pariisin rauhansopimuksen 17. artiklan määräykset vuodelta 1947. Sopimuksella rajoitettiin muun muassa Suomen aseellisten joukkojen määrää ja kiellettiin kategorisesti tiettyjen asetyyppien hankkiminen, kuten ”atomiase– –omalla käyttövoimallaan kulkevia taikka ohjattavia ammuksia – – kosketuksetta räjähtäviä herkkyysmekanismin avulla sytytettäviä merimiinoja tai torpeedoja – – sukellusveneitä taikka muita veden alla kulkevia aluksia, moottoritorpeedoveneitä tai erikoistyyppisiä rynnäkköaluksia”.[440]

Koivisto sai eteensä keväällä 1982 virkamiesten ehdotuksen tehostaa Suomen meripuolustusta hankkimalla rauhansopimuksessa Suomelta kiellettyjä herätemiinoja. Huhtikuussa 1982 UM:n ja Puolustusvoimien virkamiesjohto keskusteli Puolustusvoimain komentajan Lauri Sutelan aloitteesta miinojen hankkimismahdollisuudesta uudelleentulkitsemalla rauhansopimusta vuoden 1962 mallin mukaisesti. Vuosina 1961–1963 Suomi oli diplomaattisia vaivoja säästelemättä neuvotellut menestyksellisesti rauhansopimuksen tärkeimpien allekirjoittajamaiden Neuvostoliiton ja Ison-Britannian kanssa ohjusaseiden hankkimisesta. Silloin ilmataistelu- ja panssaritorjuntaohjukset sallittiin suomalaisten varustukseen puolustuksellisina aseina.[441]

Puolustusvoimien ja ulkoministeriön virkamiehet päättelivät parhaaksi menettelytavaksi hankkia herätemiinat Neuvostoliitosta. Sutela ja UM:n alivaltiosihteeri Keijo Korhonen esittivät aikeen presidentille, joka antoi luvan aloittaa keskustelun hankinnasta Neuvostoliiton kanssa.[442]

Presidentti ohjeisti Korhosta kertomaan Viktor Vladimiroville, niin sanottua puoluelinjaa pitkin, Suomen harkitsevan herätemiinojen hankintaa Neuvostoliitosta osana laajempaa puolustusmateriaalitilausta. Hankintaa perusteltiin meripuolustuksen tarpeilla, teknologisella kehityksellä ja Suomen asemalla – kukaan tuskin voisi

439 Koiviston käsin kirjoitettu keskustelumuistiinpano. Oslo, Willochille 10.3.83 illall. ja muistiinpanon luonnosversio. MKA, kansio 25, KA; Koivisto 1995, 70–73.

440 Asetus Suomen ja Sosialististen Neuvostotasavaltain Liiton, Yhdistyneen Kuningaskunnan, Austraalian, Etelä-Afrikan Unionin, Intian, Kanadan, Tsekkoslovakian, Ukrainan Sosialistisen Neuvostotasavallan, Uuden Seelannin sekä Valko-Venäjän Sosialistisen Neuvostotasavallan välisen rauhansopimuksen voimaansaattamisesta. 20/1947, 17 artikla.

441 Jouko 2018, 123–125; Suomi 2016, 265–269.

442 Matti Tuovisen päiväkirja 22.4. ja 2.6.1982. MTA, kansio 3, KA; Suomi 2005, 195–196.

kuvitella Suomen käyttävän herätemiinoja hyökkäystoimiin. Korhonen ilmoitti Vladimiroville, ettei Suomen tarkoituksena ollut aloittaa neuvotteluja aiheesta vaan hankkia tarvikkeita Neuvostoliitosta ja Isosta-Britanniasta eli rauhansopimuksen tärkeimmistä allekirjoittajamaista. Vladimirov lupasi selvittää Moskovan kannan asiaan. Hankinta tuskin kohtaisi vaikeuksia, sillä ”ongelma on periaatteellinen, ei käytännöllinen”.[443]

Suomalaisten taktiikka osoittautui toimivaksi. Muutaman päivän kuluttua puolustusministeri Saukkonen sai Moskovan myönteisen vastauksen. Ministerin lounastaessa neuvostodiplomaattien kanssa lähetystösihteeri V. V. Silvestrov esitti hänelle suullisesti rauhansopimuksen uudelleentulkinnan. Sopimuksen allekirjoittamisesta oli kulunut pitkä aika, ja olosuhteet olivat muuttuneet monessa suhteessa. Neuvostoliitto katsoi, että Suomen herätemiinahankinta hyödyttäisi molempia osapuolia. Loppukesällä 1982 Moskovasta saapui ulkomaisten taloussuhteiden valtionkomitean (GKES) kenraalieversti M.A. Sergejčikin kirje, jossa annettiin suostumus herätemiinojen toimittamiseen. Puolustusvoimien tavoitteena oli miinojen valmistus Suomessa, kunhan hyväksyntä ja tarvittava teknologia olisi ensin hankittu ostojen kautta.[444] Miinaerien ostamisella Neuvostoliitosta ja Isosta-Britanniasta oli symbolinen merkitys rauhansopimustulkinnan legitimoijana.

Moskovasta saadun kirjallisen vahvistuksen jälkeen Korhonen ja puolustusministeriön kansliapäällikkö Aimo Pajunen varmistivat Ison-Britannian edustajilta Helsingissä, että vanhoja tulkintoja koskeva yhteisymmärrys olisi edelleen voimassa, jos Suomi ostaisi herätemiinoja briteiltä. Suomalaisten rauhanliikkeiden vastustuksen välttämiseksi asia pitäisi valmistella ehdottaman luottamuksellisesti. Suurlähettiläs Stuartin mukaan Ison-Britannian hallituksella ei olisi asiassa poliittisia vastaväitteitä. Käytännön toimitusvaikeuksia voisi ilmetä, mutta pyyntöön suhtauduttaisiin vakavasti. Brittien mielestä hankinta vaatisi kuitenkin Pariisin rauhansopimuksen 17. artiklan muutoksen [*modification*] suomalaisten virkamiesten käyttämän uudelleentulkinnan [*reinterpretation*] sijasta.[445]

443 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, Keijo Korhonen, muistio n:o 19, 1.6.1982. Erittäin salaiset, UMA; Koivisto 1995, 80; Suomi 2005, 195–196.

444 Muistio N:o 5/Kp/sal, 27.1.1983, Herätemiinojen hankinta. Erittäin salaiset, UMA; Matti Tuovisen päiväkirja 1.2.1983. MTA, kansio 4, KA; Puolustusministeri Juhani Saukkonen 4.6.1982, Asia: kysymys herätemiinoista. Jae1, TPKA III, KA; Suomi 2005, 197; Derâbin 2010, 229–230; Suomi 2016, 439.

445 UM, poliittinen alivaltiosihteeri muistio no 25, 3.9.1982; UM, poliittinen alivaltiosihteeri muistio no 30, 6.10.1982; UM, valtiosihteeri Tuovisen muistio 8.2.1983, Herätemiinat. Erittäin salaiset, UMA; UM, poliittinen osasto, PM N:o 189, 23.3.1983. MKA, kansio 25, KA; A.M. Wood / WED, 9 September 1982, Annex 1 Briefs to Lord Belstead’s visit to Finland: 13–16 September, brief I. FCO 33/5810, Visit by Lord Belstead to Finland, Annex for briefing, 1982, UKNA; Suomi 2005, 196–197.

Puolustusvoimien ja UM:n virkamiehet saivat aloitteelle Koiviston hyväksynnän selvitysten tekemiseen, vaikka presidentti epäilikin aloitetta hätiköidyksi. Puolustusneuvostoa ja hallituksen ulkoasiainvaliokuntaa informoitiin herätemiinanhankinnasta 10. helmikuuta 1983. Ne hyväksyivät kuulemansa selostuksen ja ulkoasiainvaliokunnan rooliksi jäi päättää asian julkisesta tiedottamisesta.[446]

Puolustusministeriö julkaisi helmikuussa 1983 tiedotteen miinahankinnasta, jolloin tieto tavoitti myös Neuvostoliiton ulkoministeriön. Ministerineuvos Derâbinille paljastui, että hankinnasta oli sovittu puoluelinjan välityksellä jo kesällä 1982. Kuultuaan asiasta jälkikäteen hän närkästyi, ettei sen enempää hän, suurlähettiläs tai MID olleet asiassa lainkaan kartalla.[447]

Miinahankinnan legitimiteettiä ei Moskovan vahvistuksen jälkeen voinut kyseenalaistaa, mutta suomalaisia moitittiin epäonnistuneesta tiedonkulusta, koska tiedote oli julkaistu ilman Neuvostoliiton ulkoministeriön suostumusta.[448]

Suomalaisilta toimintatapa oli oivallinen keksintö. Epävirallisten tiedustelujen avulla saatiin hiljainen hyväksyntä, jonka turvin voitiin välttää varsinaiset neuvottelut rauhansopimuksen tulkinnoista. Asia oli Suomelle periaatteellisesti ja poliittisesti tärkeä. Alivaltiosihteeri Korhosen sanoin: ”[Suomi] on aina pyrkinyt täsmällisesti täyttämään – – solmimiensa sopimusten, kaikki ehdot”.[449]

Ulkoministeriössä herätemiinahankinta nähtiin ennakkotapauksena rauhansopimuksen tulkintakysymyksissä. Jatkossa ei tarvitsisi kääntyä muiden allekirjoittajamaiden kuin Neuvostoliiton ja Ison-Britannian puoleen. Rauhansopimuksen ”tulkinnan kautta” poistettiin este herätemiinojen kehittämiseltä ja toimenpide vahvisti Suomen turvallisuuspolitiikan uskottavuutta.[450] Yhteisymmärryksessä toteutettu sopimusehtojen uudelleentulkinta ei rikkonut Suomen periaatetta noudattaa sopimuksia.

Samoihin aikoihin miinahankintojen kanssa Suomi oli keväällä 1982 käynnistänyt tunnustelut panssaritorjuntaohjusten hankkimiseksi Yhdysvalloista ja merimaaliohjusten hankkimiseksi Ruotista. Maaliskuussa 1983 Derâbin esitti UM:n virkamiehille ohjushankinnoista *démarchen*, jonka sytykkeenä toimi Suomen menettely

446 HUAV kokous 3/1983, 10.2.1983. Cb, 1983, UMA; Matti Tuovisen päiväkirja 10.2.1983, MTA, kansio 4, KA; Suomi 2005, 197–198.

447 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, muistio n:o 4, 3.3.1983; PLM tiedote n:o 12 merimiinakalustoa Neuvostoliitosta,/ 16.2.1983; UM, poliittinen alivaltiosihteeri, muistio n:o 19, 1.6.1982. Erittäin salaiset, UMA; Sama muistio on Koiviston arkistossa leimalla ”salainen”. MKA, kansio 27, KA; Suomi 2016, 439; Derâbin 2010, 230.

448 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, muistio n:o 4, 3.3.1983; PLM tiedote n:o 12 / 16.2.1983. Erittäin salaiset, UMA; Suomi 2005, 363–367.

449 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, Keijo Korhonen, muistio n:o 19, 1.6.1982. Erittäin salaiset, UMA.

450 UM, johtoryhmän pöytäkirja 7/1983, 28.2.1983. Cbb 10, 1983, UMA; UM, lähtevä sanoma 16.2.1983. Merimiinakaluston hankinta puolustusvoimille, Pariisin rauhansopimus. Jba 2, TPKA III, KA.

herätemiinahankinnan julkistamisessa. Derâbin ilmoitti ohjusten olevan rauhansopimuksen vastaisia. Asiasta olisikin pitänyt keskustella Neuvostoliiton kanssa ennen hankinnan tekemistä. Derâbinin mukaan suurlähetystössä kuultiin hankinnoista vasta suomalaisesta lehdistöstä. Muistelmissaan hän on kertonut suurlähetystön saaneen MID:stä määräyksen tiedustella asiasta suomalaisilta. Hän pyysi UM:stä selitystä, miksi tarvittavia neuvotteluja ei ollut käyty etukäteen Neuvostoliiton kanssa. Valtiosihteeri Tuovinen lupasi esittää vastauksen Neuvostoliiton suurlähetystölle.[451]

Keskustelut rauhansopimuksen tulkinnoista kulkivat Suomessa ulkoministeriön kautta. Tuovinen keskusteli ohjushankinnoista aluksi Lauri Sutelan ja Aimo Pajusen kanssa. Puolustushallinnon virkamiesjohdon mukaan ohjuksia koskevasta tulkinnasta oli sovittu aikoja sitten, mutta kengän arveltiin puristavan Yhdysvalloista suoritetusta hankinnasta. Sutelan kutsusta UM:n ja puolustushallinnon virkamiesjohdon keskustelua jatkettiin epävirallisesti Santahaminan edustussaunassa. Tuovisen ja Sutelan lisäksi keskusteluun osallistuivat kenraalit Jaakko Valtanen ja Aimo Pajunen, vara-amiraali Jan Klenberg ja everstiluutnantti Gustav Hägglund. UM:stä paikalla olivat alivaltiosihteeri Törnudd, osastopäällikkö Müller ja neuvotteleva virkamies Suomi. Tuovisen päiväkirjan mukaan tapaamisen ”ainoana keskustelun aiheena NL:n demarshi ohjuskysymyksestä”.[452]

Ulko- ja puolustushallinnon korkeimman virkamiestason edustajat kävivät saunakeskustelun, jonka kuluessa muotoiltiin toimenpide-ehdotus. Virkamiehet totesivat, ettei Suomi voisi antaa Neuvostoliitolle veto-oikeutta puolustushankintoihin. Asiassa olisi pyrittävä saamaan lisätietoja Neuvostoliiton suurlähetystöltä ja muodostettava Neuvostoliiton kanssa pitävä tulkintaratkaisu. Tuovisen päiväkirjamerkinnät ilmentävät turvallisuus- ja puolustuspolitiikassa sovellettua päätöksenteko ja -valmistelutapaa. Ulkopoliittisesti äärimmäisen sensitiivisessä asiassa aihetta käsittelevien erittäin salaisten asiakirjojen jakelun piiriin kuuluivat asianomaisten virkamiesten lisäksi poliittisesta johdosta vain tasavallan presidentti ja ulkoministeri.[453]

451 Matti Tuovisen päiväkirja 14.5.1982. MTA, kansio 3, KA. Tuovinen on kirjannut suurlähettiläs Jaakko Iloniemen tunnustelevan ”puolustusvoimien toimeksiannosta pst. ohjusten ostomahdollisuuksia USA:sta”; UM, poliittinen osasto, Juhani Suomen PM N:o 189, 23.3.1983. MKA, kansio 25, KA; UM, poliittinen osasto, Matti Tuovisen PM N:o 170, 18.3.1983. Erittäin salaiset, UMA; Derâbin 2010, 229–230; Koivisto 1995, 79; Suomi 2005, 363–369.

452 Matti Tuovisen päiväkirja 18. ja 22.3.1983. MTA, kansio 4, KA.

453 Matti Tuovisen päiväkirja 22.3.1983. MTA, kansio 4, KA; UM:n poliittisen osaston/valtiosihteerin muistiot n:o 189, 190, 470, 513, 514, 562 ja poliittisen alivaltiosihteerin muistio n:o 24 vuodelta 1983 aiheeseen liittyen. MKA, kansio 25, KA. Poikkeuksena mainittuun jakeluun on valtiosihteeri Tuovisen muistio n:o 170, jossa Neuvostoliiton huomautusta käsiteltiin ensimmäistä kertaa. Viimeksi mainitun muistion jakelulistalla olivat myös pää- ja puolustusministerit. Presidentti ei tiettävästi luovuttanut asiasta saamiaan muistioita edes Tasavallan presidentin kanslian virkamiehille. Ks. Suomi 2005, 368.

Seuraavana aamuna virkamiesten saunakeskustelun jälkeen Juhani Suomi tapasi Derâbinin. Tämä kertoi, ettei Neuvostoliiton kanta ollut lähtöisin suurlähetystöstä, vaan Moskovasta korkealta tasolta – mahdollisesti jopa ulkoministeri Gromykolta. Derâbin ei tuntenut yksityiskohtaisemmin sitä, mikä oli rauhansopimustulkinnan kyseenalaistamisen taustalla. Kysymys sopimuksen tulkinnasta oli kuitenkin luonteeltaan poliittinen, ei sotilaallinen. Taustalla oli impulsseja, jotka liittyivät ilmeisesti kansainväliseen kehitykseen. Moskovasta haluttiin korostaa rauhansopimuksen poliittisen tulkinnan merkitystä. Kyse ei ollut ainoastaan senkertaisista hankinnoista vaan kaikista poikkeamista rauhansopimuksessa kielletyissä kategorioissa. Niistä tulisi Derâbinin mukaan vastaisuudessa sopia Neuvostoliiton kanssa.[454]

MID:n osastopäällikkö Farafonov oli maaliskuussa Helsingissä valmistelemassa presidentin valtiovierailua ja YYA-sopimuksen jatkoa. UM:n virkamiehet päättivät hyödyntää tilaisuuden ja jatkaa keskustelua ohjushankinnoista hänen kanssaan. Farafonovin perehdyttämistä suomalaisten kantoihin pidettiin tärkeänä, koska hänen kauttaan arveltiin olevan mahdollista välittää oleellista tietoa ulkoministeri Gromykolle ja varaulkoministeri Viktor Mal'čeville. UM:ssä epäiltiin, että MID:n ylimmällä johdolla oli puutteelliset tiedot Suomen aiemmista ohjushankinnoista ja rauhansopimustulkinnoista.[455]

Valtiosihteeri Tuovinen perusteli Farafonoville suomalaisten toimia. Epävirallisessa mielipiteidenvaihdossa "vanhojen luotettavien ystävien" kesken Tuovinen korosti sopimusten tärkeyttä ja vetosi siihen, että Suomi oli 20 vuoden ajan ostanut ohjuksia niin idästä kuin lännestä ilman, että sopimustulkintaa oli Neuvostoliiton puolelta nostettu esiin. Tuovista huoletti kysymyksen esilletulo juuri nyt, kun Koiviston presidenttikausi oli vasta alkanut ja edessä olisi virallinen vierailu Neuvostoliittoon ja YYA-sopimuksen jatkaminen.[456]

Farafonovin mukaan vuonna 1963 tehty tulkinta ohjusten hankkimisoikeudesta oli koskenut vain kyseistä ostokertaa. Hän pyysi Tuoviselta yhteenvetoa Suomen tekemistä ohjushankinnoista. Neuvostoliitto ei kuitenkaan pyrkisi kontrolloimaan tai hankkimaan päätösvaltaa Suomen asehankintoihin, eikä asian jatkokäsittelyllä olisi kiire. Suomalaisille annettiin ymmärtää MID:n huolen kohdistuvan Ison-Britannian

454 UM, poliittinen osasto, Juhani Suomen PM N:o 189, 23.3.1983. MKA, kansio 25, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 23.3.1983. MTA, kansio 4, KA; Suomi 2005, 363–367.

455 UM, poliittinen osasto, Juhani Suomen PM N:o 190, 24.3.1983. Suomen ohjushankinnat; epävirallinen keskustelu… Erittäin salaiset, 13/1983, UMA.

456 Matti Tuovisen päiväkirja 24.3.1983. MTA, kansio 4, KA; UM, poliittinen osasto, Juhani Suomen PM N:o 190, 24.3.1983. Suomen ohjushankinnat; epävirallinen keskustelu SNTL:n edustajien kanssa. MKA, kansio 25, KA. Keskustelusta laaditussa muistiossa, joka on toimitettu myös presidentille, Tuovisen viittaus Koivistoon, valtiovierailuun ja YYA-sopimuksen jatkamiseen on muotoiltu viittaukseksi "mahdollisiin epäedullisiin heijastusvaikutuksiin". Ks. Suomi 2005, 367.

reaktioihin koskien Suomen asehankintoja. Suomalaisille jäi kuitenkin epäselväksi, mitä Neuvostoliitto tavoitteli *démarchellaan*.[457]

Lontoossa Suomen toimintaan suhtauduttiin kuitenkin ymmärtäväisemmin kuin Moskovassa, vaikka suomalaiset näyttivät luottavan liiaksi brittien ymmärtäväiseen suhtautumistapaan.

Suomalaisten käsitys rauhansopimuksen uudelleentulkinnan pysyvästä hyväksynnästä kyseenalaistettiin Moskovan käskyllä. Asiaa ei kuitenkaan kiirehditty, mikä viittaa siihen, ettei sen haluttu häiritsevän edessä olevaa YYA-sopimuksen jatkamista ja valtioiden päämiesten tapaamista. Tämä rauhoitti suomalaisten huolia uusien ehtojen asettamisesta.

Tuovinen tiedotti presidentille Farafonovin kanssa käydystä keskustelusta puhelimitse 24. maaliskuuta ja esitti keskustelun pohjalta neljä pääargumenttia suunniteltujen hankintojen puolesta: uskottava puolustuskyky, suvereniteetti, puolueettomuus ja rauhansopimuksen aserajoitusten vanheneminen. Puolustuskyvyn uskottavuus vaatisi ohjuksia kaikissa puolustushaaroissa. Ohjushankinnoissa oli ylläpidetty suvereniteettia 20 vuoden ajan, kysymättä rauhansopimuksen allekirjoittajamaiden mielipidettä yksittäisistä hankinnoista. Puolueettomuutta oli noudatettu tekemällä asehankintoja yksi kolmasosa suhteella idästä, lännestä ja puolueettomista maista. Lisäksi rauhansopimuksen aserajoitukset oli katsottava vanhentuneiksi, koska ohjuksista oli tullut normaaleja puolustusaseita, vaikka ne sopimushetkellä olivat olleet leimallisesti hyökkäysaseita.[458]

Muutamaa päivää myöhemmin UM:n ja MID:n virkamiestapaamisten jälkeen Tuovinen, Törnudd ja Juhani Suomi tapasivat ulkoministerin ja presidentin, joiden johdolla päätettiin jatkotoimenpiteistä ohjushankinnoissa. Linjaratkaisu oli selvä: Suomi ei luopuisi suvereniteetistaan asehankinnoissa. Aseita hankittaisiin idästä, lännestä ja puolueettomista maista. Päätettiin, ettei asiassa kiirehditä ja vedotaan 20 vuotta jatkuneisiin ohjushankintoihin, joista laadittaisiin yhteenveto Neuvostoliiton edustajille. Vastaus annettaisiin YYA-juhlien jälkeen mutta ennen presidentin Moskovan-matkaa. Presidentin tapaamisen jälkeen Tuovinen, Törnudd ja Suomi marssivat pääesikuntaan selostamaan käydyn keskustelun Sutelalle.[459]

457 UM, poliittinen osasto, Juhani Suomen PM N:o 190, 24.3.1983. Suomen ohjushankinnat; epävirallinen keskustelu SNTL:n edustajien kanssa. Erittäin salaiset, 13/1983, UMA; Matti Tuovisen päiväkirja 24.3.1983. MTA, kansio 4, KA; Suomi 2005, 367–368.

458 Matti Tuovisen päiväkirja 24.3.1983. MTA, kansio 4, KA. Tuovisen ja Koiviston puhelinkeskustelun sisällöstä ei ole varmaa tietoa, mutta Koiviston papereissa on allekirjoittamaton, päiväämätön ja vailla minkäänlaisia tekijätunnisteita oleva muistio em. keskustelumuistion (UM:n PM N:o 190/1983) yhteydessä. Sen ulkoasu muistuttaa suuresti Matti Tuovisen vastaavia papereita (Esim. Matti Tuovisen päiväkirjassa liitteenä olevat konekirjoitetut liuskat helmikuulta 1983. MTA, kansio 4, KA.), joten on perusteltua tulkita, että kyseessä olisi Tuovisen presidentille toimittama muistiinpano asiasta.

459 Matti Tuovisen päiväkirja 28.3.1983. MTA, kansio 4, KA; Suomi 2005, 368–369.

Puolustusvoimain komentaja Sutela oli keskustellut asiasta myös presidentin kanssa. Hän jakoi ylipäällikön käsityksen, että Neuvostoliiton protestin syynä oli halu näpäyttää suomalaisia yhdysvaltalaisten ohjusten hankkimisesta.[460] UM:n ja puolustushallinnon johtavien virkamiesten yhteistyö toimi, ja presidentti hyväksyi Santahaminan saunakeskustelussa muotoillun ehdotuksen Suomen virallisen linjan perustaksi.

Yhtenä syynä Neuvostoliiton suhtautumiseen olivat ilmeisesti neuvostobyrokratian sisäiset jännitteet, jotka näkyivät suomalaisille vain rivien välistä. Suomalaiset kuulivat juoruja Neuvostoliiton ulkopoliittisen apparaatin tilasta sen hakiessa tasapainoa Brežnevin jälkeisellä kaudella. Johtajavaihdos Neuvostoliitossa oli avannut valtapelin, jossa Moskovan kolme ulkopoliittista voimatekijää, NKP:n keskuskomitea, MID ja KGB, hakivat asemiaan. Ulkoministeri Andrej Gromyko palautti ideologista retoriikkaa ulkopolitiikkaan. Suomalaisille tulleet kysymykset olivat peräisin juuri ulkoministeriöstä, ei puolustushallinnosta, valtion turvallisuuskomiteasta tai keskuskomiteasta. Maaliskuussa 1983 Gromyko oli nimitetty ensimmäiseksi varapääministeriksi, minkä tulkittiin vahvistaneen hänen ja ulkoministeriön asemaa neuvostohierarkiassa.[461]

Vallanvaihdoksen jälkeisessä epävarmuudessa linjan kiristämiseen liittyi neuvosto-osapuolen sisäisiä intressejä. Moskovassa ulkoasioiden valmistelukoneiston tasapaino horjui. Johtotason valtataistelu tarkoitti sitä, että nimitysruletin pyörähtäessä Moskovassa käyntiin jaossa olisi korkeita virkapaikkoja. Tällainen reviiritaistelu ei ollut suomalaisille uutta, mutta ennen Brežnevin kuolemaa se oli näyttänyt suurlähetystön henkilökunnan sisäiseltä nokittelulta. Vallanvaihdoksen jälkeen jaossa olleet paikat nostivat nokittelun uudelle tasolle.

MID:ssä oltiin huolissaan, että suomalaiset olivat oppineet hyödyntämään suoria suhteita neuvostojohtoon niin, ettei se enää vastannut Neuvostoliiton ulkopoliittisia etuja laajemmin tarkasteltuna, vaikka kahdenvälisissä suhteissa toiminta olisikin hyväksyttävissä.[462]

Aivan Koiviston valtiovierailun alla Farafonov ilmoitti Juhani Suomelle Moskovassa käytyjen neuvottelujen yhteydessä, että Neuvostoliitto palaisi lähiaikoina maaliskuiseen ohjuskeskusteluun. Asia oli viipynyt, koska Moskovassa konsultoitiin

460 Suomi 2005, 368.

461 Matti Tuovisen päiväkirja 12. ja 13.3.1983. MTA, kansio 4, KA; UM, Juhani Suomi, 26.8.1983, n:o 562. MKA, kansio 25, KA; UM, poliittinen osasto, muistio nro 275, Sosialististen maiden toimisto, HGH/TV, 5.5.1983. Andropovin pääsihteerikauden henkilövaihdoksista NL:n johdossa; eräitä huomioita; Suomen suurlähetystö, Moskova. Katsaus Neuvostoliiton sisä- ja ulkopolitiikkaan 1.1.–25.5.1983. Tasavallan presidentti Mauno Koiviston valtiovierailu Neuvostoliittoon 6.–10.6.1983. 18-2 –NLO, UMA; Suomi 2005, 137; Koivisto 1995, 79.

462 Derâbin 2010, 235–236.

monia eri tahoja.[463] Kysymyksellä ei haluttu rasittaa korkeimman johdon tapaamista, mutta valmistelevan tason virkamiehet ja alemman tason poliitikot eivät halunneet unohtaa asiaa.

Ministerineuvos Derâbin ilmoitti Moskovan vastauksen rauhansopimuksen tulkintakysymykseen sen hauduttua kesän ajan neuvostobyrokratian rattaissa. Neuvostoliiton virallisen näkemyksen mukaan muualta kuin Neuvostoliitosta tapahtuvien rauhansopimuksessa kiellettyjen aseiden hankkiminen edellyttäisi ennakkokonsultaatiota Neuvostoliiton kanssa. Aikoinaan 1960-luvulla sovittu menettely ei tarkoittanut automaattista hyväksyntää uusissa hankinnoissa. Derâbin lisäsi vielä, ettei Neuvostoliitolla ollut halua avata rauhansopimuksen tulkinnoista virallisia keskusteluja, neuvotteluista puhumattakaan. Suomen ei kuitenkaan tarvitsisi antaa selvitystä aiemmista ohjushankinnoista. Suomalaiset saivat kuulla, että ohjeet olivat tulleet ensimmäiseltä varaulkoministeri Mal’čevilta.[464] Hän oli muutoinkin Suomeen kohdistuneen painostuksen takana keväällä 1983.

Juhani Suomi tulkitsi Derâbinin välittämän ilmoituksen mutkistaneen asioita, ei suinkaan selventäneen niitä.[465] Asiassa tarvittaisiin jatkokeskusteluja, mutta Suomen kannalta olisi mahdoton ajatus alistaa puolustushankintojen tekeminen Neuvostoliiton kanssa ratkaistavaksi. Derâbin kertoi Juhani Suomelle, että asehankintojen ohella Moskovassa huolestutti Suomen yleinen ilmapiiri. Pariisin rauhansopimuksen sotilaallisten rajoitteiden ohella myös sen poliittiset rajoitteet näyttivät olevan unohtumassa. Kysymys ei ollut juridinen vaan poliittinen. Derâbin alleviivasi, että epäluulojen taustalla oli oikeiden ja riittävien tietojen puute poliittisella tasolla. Juhani Suomi suunnitteli ratkaisuksi menettelyä, joka tarjoaisi molemmille osapuolille kunniallisen ulospääsyn. Olisi harkittava käytäntöä, jossa Neuvostoliiton poliittisen tason edustajia tiedotettaisiin epävirallisesti ennen päätösten julkistamista. Suomi ei alistaisi hankintojaan Neuvostoliitolle, mutta valmisteluiden edettyä se informoisi epävirallisesti poliittisen tason neuvostoedustajia – ei puolustushallinnon edustajia.[466]

463 UM, poliittinen osasto, Juhani Suomi, muistio n:o 190, 24.3.1983. MKA, kansio 25 KA; UM, poliittinen osasto, Juhani Suomi, muistio n:o 349, 30.5.1983. Erittäin salaiset, ES 1983/19, UMA.

464 UM, poliittinen osasto, muistio n:o 470, 22.7.1983, JS/enr. Suomen ohjushankinnat; epävirallinen keskustelukontakti SNTL:n edustajien kanssa. Erittäin salaiset, ES 1983/13, UMA; Matti Tuovisen päiväkirja 11.8.1983. MTA, kansio 4, KA; UM, valtiosihteeri, muistio n:o 513, 12.8.1983; UM, poliittinen osasto, Juhani Suomi, muistio n:o 514, 12.8.1983. MKA, kansio 25, KA.

465 UM, poliittinen osasto, Juhani Suomi, muistio n:o 514, 12.8.1983. MKA, kansio 25, KA.

466 UM, n:o 562, JS/js, nvm Juhani Suomi, 26.8.1983. Suomen ohjushankinnat; epävirallinen keskustelukontakti SNTL:n edustajien kanssa (24.8.). MKA, kansio 25, KA.

Derâbinin ilmoituksen jälkeen Tuovinen ja Törnudd jatkoivat keskustelua ohjushankinnoista kenraaleiden Sutela ja Valtanen kanssa. He totesivat ehdottomina, ettei Suomi voisi alistaa hankintojaan Neuvostoliitolle. Sitä voitaisiin kuitenkin informoida etukäteen, jos hankittaisiin rauhansopimuksessa kiellettyjä aseita.[467]

Ulkoministeri Väyrynen tapasi Derâbinin loppukesällä 1983. Väyrynen ihmetteli, miksi Pariisin rauhansopimuksen tulkintakysymys oli nyt otettu esille. Derâbin vastasi heidän aiemmin ”torkahtaneen”, mutta nyt ennakkokonsultaatiota edellytettäisiin. Väyrynen sai kuitenkin käsityksen, ettei Derâbin ollut ihastunut Moskovan tulkintaan ja päätteli, että Suomi voisi jatkaa vakavaa ristiriitaa synnyttämättä kuten tähänkin asti, kunhan Neuvostoliittoa ”sopivasti informoidaan”.[468] Ministerin ja virkamiesten tulkinnassa oli silmiinpistävä ero. Väyrynen ei selvästikään ollut yhtä huolestunut kuin alaisensa ulkoministeriössä. Tiedossa ei ole, kertoiko ministeri keskustelun sisällöstä virkamiehilleen, mutta muistiinpanot hän kertoi toimittavansa vain presidentin käyttöön.

Juhani Suomen kaavailema menettelytapa sai muutaman viikon kuluttua muodollisen luonteen, kun alivaltiosihteeri Törnudd laati episodista yhteenvetomuistion. Sen mukaan Derâbinin esittämään selvityspyyntöön ei ollut syytä vastata ja Puolustusvoimien ohjushankintoja jatkettaisiin tarpeen mukaan. Neuvostoliiton sotilasviranomaiset saisivat tietoja Suomen hankinnoista tavanomaisten yhteyksien puitteissa ja uusista merkittävistä ohjushankinnoista tulisi ennen niiden julkistamista ilmoittaa epävirallisesti Neuvostoliiton suurlähetystön poliittisia suhteita hoitaville virkamiehille. ”On kuitenkin vältettävä sellaisen vaikutelman syntymistä, että ollaan pyytämässä hankkeisiin kommentteja tai ’lupaa’ Neuvostoliitolta.” Jos rauhansopimuksen III-osaan sisältyvistä periaatemääräyksistä poikettaisiin uusien yksityiskohtien osalta, olisi syytä käynnistää vanhan käytännön mukainen prosessi kääntymällä tärkeimpien allekirjoittajamaiden puoleen ja sovittava julkisuuteen tiedottamisesta niiden kanssa. Ulkoministeri ja presidentti vahvistivat ehdotetun menettelytavan.[469]

Uusi menettelytapa vahvistaisi MID:n roolia Suomen asioiden hoidossa virkamiestason informaatiokanavana. Erityisesti Derâbin halusi korostaa rooliaan vaihtoehtoisena kanavana huipulle. Hän oli Vladimirovin tavoin painottanut ulkoministeri

467 Matti Tuovisen päiväkirja 26.8.1983. MTA, kansio 4, KA.

468 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 21.8.1983. Muistiinpano keskustelusta ministerineuvos Derjabinin kanssa. MKA, kansio 26, KA.

469 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, P.M. N:o 24, 8.9.1983. Suomen ohjushankinnat ja rauhansopimus. MKA, kansio 25, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 16.9.1983. MTA, kansio 4, KA; Koivisto 1995, 80. Periaatteellisesti mielenkiintoista on, että Koivisto siteeraa muun muassa em. Törnuddin ”erittäin salainen” muistiota sanatarkasti vuonna 1995 julkaistuissa muistelmissaan, vain 12 vuoden kuluttua muistion päiväämisestä.

Väyryselle epävirallisen yhteydenpitokanavan merkitystä ongelmien välttämiseksi.[470] Suomalaisten kannalta myönteistä saattaisi olla, ettei suhde neuvostojohtoon olisi liiaksi riippuvainen Vladimirovista, jonka rooli asioiden hoidossa Tehtaankadun ja Suomen ulkopoliittisen johdon välillä oli korostunut.

Asia nousi uudelleen esille, kun *Helsingin Sanomat* julkaisi tammikuun 1984 alussa uutisen, jossa kerrottiin herätemiinahankinnoista ja miinojen kotimaisesta valmistuksesta. Uutisessa viitattiin rauhansopimuksen ehtojen uudelleentulkintaan Ison-Britannian ja Neuvostoliiton kanssa, mikä sai jälleen neuvostodiplomaatit Helsingissä penäämään rauhansopimuksen ehtojen noudattamista. Ensin ministerineuvos Anatolij Tiŝenko pyysi tammikuussa 1984 selvitystä mainitun uutisen perusteella.[471] Derâbin palasi kysymykseen muutaman kuukauden kuluttua käydessään Helsingissä MID:n apulaisosastopäällikkönä. Hän ilmoitti Neuvostoliiton odottavan Suomen virallista vastausta kysymyksessä, eikä se tyytyisi presidentin Vladimiroville antamaan suulliseen ilmoitukseen.[472]

Derâbinin mukaan Suomi otti edellä kerrottujen hankintojen ja esitettyjen menettelytapojen yhteydessä ensimmäisen yksipuolisen askeleen Pariisin rauhansopimuksen aserajoituksista irtaantumiseksi.[473]

Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikan näkökulmasta Koiviston kaksi ensimmäistä virkavuotta olivat ylimmässä johdossa värikkäämpiä kuin mitä suomalainen yleisö aikoinaan näki. Julkinen keskustelu oli vain yksi osa-alue, mutta virkakoneiston kulisseissa oli vireillä periaatteellisesti merkittäviä ja kauaskantoisia aloitteita. Valmisteluun osallistuvien virkamiesten lisäksi asiaan oli vihitty ainoastaan tasavallan presidentti ja ulkoministeri. Muu poliittinen johto oli valmistelusta ja periaatepäätöksistä sivussa.

470 Paavo Väyrysen muistiinpano keskustelusta ministerineuvos Derjabinin kanssa ja sen liitteenä 21.8.1983 päivätty lähetekortti tasavallan presidentille. MKA, kansio 26, KA.

471 *HS* 6.1.1984, *Merivoimille hankitaan kotimaisia herätemiinoja*; Matti Tuovisen päiväkirja 25.1.1984. MTA, kansio 4, KA; UM, poliittinen alivaltiosihteeri N:o 1, P.M. 20.1.1984. Herätemiinat ja Suomen rauhansopimus. POL-AVS, Dec 3, UMA; Suomi 2005, 463–464.

472 Matti Tuovisen päiväkirja 20.3.1984. MTA, kansio 4, KA; Koivisto 1995, 80–81.

473 Derâbin 2010, 230.

4 Ulkopolitiikan työnjako

Uuden presidentin toimikauden alkaessa ulkoasiainhallinnon, puolueiden ja presidentin välisessä dynamiikassa oli mukautumisvaihe uusiin realiteetteihin. Muodolliset päätöksentekorakenteet eivät muuttuneet, mutta presidentin henkilö vaikutti politiikan menettelytapoihin. Kun muutoksia etsittiin suurennuslasin kanssa, se johti haluun nähdä muutosta sielläkin, missä sitä ei ollut.

Esimerkiksi lehdistössä Suomen ulkopoliittinen johto kuvattiin valtakunnan kolmen kärkihahmon troikaksi, johon laskettiin presidentti Koivisto, pääministeri Sorsa ja eduskunnan puhemies Virolainen. Eduskunnan ja valtioneuvoston odotettiin jakavan osan siitä vallasta, mikä aiemmin oli keskittynyt presidentille. Johannes Virolaisen ulkopoliittinen aktiivisuus eduskunnan puhemiehenä ei kuitenkaan horjuttanut ulkopoliittista vallan jakoa missään muodossa.[474] Puhemiehellä ei ollut ulkopoliittisessa päätöksenteossa minkäänlaista asemaa.

Käytännön ulkopolitiikan johtamisessa presidentin kahdenväliset keskustelut ulkoministeri Pär Stenbäckin kanssa muodostuivat tärkeäksi. Ulkoministerin ja presidentin keskusteluissa käytiin ulkopolitiikan linjakysymysten ohella läpi sellaisia ulkoasiainhallinnon asioita, joihin presidentillä oli sanottavaa – etupäässä virkanimityksiä.[475]

474 Tor Högnäs, Förr räckte det med UKK – Sovjet satsar nu på ”trespannet” *Vasabladet* 21.5.1982; Paavo Lipponen Mauno Koivistolle 18.11.1982. MKA, kansio 24, KA; Katajisto 2017, 541–547.

475 Presidentti informoi keskusteluista toisinaan myös pääministeriä. Ks. esimerkiksi Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Stenbäckin kanssa 3.12.1982 ja Sorsan kanssa, päiväämätön muistiinpano, joka on nidottu edellisen kanssa yhteen. MKA, kansio 24, KA; Pär Stenbäckin haastattelu 13.10.2021.

4.1 Puolueiden rooli ulkopolitiikassa

Toisen maailmansodan jälkeen sisä- ja ulkopoliittinen ulottuvuus alkoivat limittyä suomalaisten puolueiden valtakamppailussa. Yhdistävänä tekijänä oli puolueiden kilpailu neuvostosuhteissa. Toisen maailmansodan jälkeisinä vuosikymmeninä SDP, Keskusta ja SKP rakensivat viralliset puoluesuhteet NKP:hen. Suomalaispuolueiden ja NKP:n suhteista muodostui rinnakkaiskanava Suomen ja Neuvostoliiton väliselle ulkopolitiikalle. Puolueiden ja valtioiden väliset suhteet kytkeytyivät toisiinsa niin tiiviisti, että ulkopolitiikka heijastui sisä- ja puoluepolitiikan valtakamppailuihin.[476]

Puolueiden kansainvälisistä yhteyksistä poliittista painoarvoa oli myös pohjoismaisilla puoluesuhteilla, joita harrastettiin kuitenkin selvästi matalammalla profiililla. Esimerkiksi Keskustan johdossa jäsenkunnan ulkopoliittisen aktivoinnin osalta piirien tärkeimmäksi tehtäväksi määriteltiin talvella 1983 keskustalaisten osallistumisen vahvistaminen Suomi–Neuvostoliitto-seuran toimintaan.[477]

Ilmiön peilikuva kävi ilmi René Nybergin hyvä veli -kirjeestä Keskustan puoluesihteeri Mikko Immoselle tammikuussa 1980. Yhdysvaltalaisen senaattorin avustajan vieraillessa Suomessa tämä tapasi lähinnä SDP:n puoluevirkailijoita ja SDP-taustaisia ulkopolitiikan tutkijoita. Yhdysvaltalaisdiplomaatin mukaan syy oli se, että SDP:n kansainvälinen toimikunta oli ainoa, joka oli institutionaalisella pohjalla kiinnostunut yhteistyöstä Yhdysvaltojen suurlähetystön kanssa.[478]

Sosiaalidemokraattien kannalta merkittävä oli myös sosiaalidemokraattien kansainvälinen kattojärjestö Sosialistinen internationaali (SI), joka oli aktivoinut toimintaansa 1970-luvulla. Siitä muodostui SDP:n kansainväliselle aktiivisuudelle tärkeä väylä erityisesti vuoden 1978 jälkeen, jolloin Kalevi Sorsa valittiin SI:n aseidenriisuntaneuvoston (SIDAC, Socialist International Disarmament Advisory Council) puheenjohtajaksi. Ajoittain 1970-luvun lopulla ja 1980-luvun alussa hänen roolinsa oli jopa suurvaltojen huomion arvoista, kun niiden suorat yhteydet olivat monilta osin jäissä. Sorsa tapasi SIDAC:in puheenjohtajana Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen

476 Esim. Matti Tuovisen päiväkirja 20.5.1982. MTA, kansio 3, KA.

477 PM Keskustapuolueen kansainvälisestä toiminnasta 24.2.1983. Keskustapuolue, puoluetoimisto, kv. asiat, muistiot, raportit ym. 1980–1999, KMA. Laajemmin aiheesta koko ao. kansion sisältö.

478 René Nybergin H.V.-kirje Mikko Immoselle 16.1.1980. Mikko Immosen kokoelma (MIK), H, Aiheittain järjestetyt, kansainväliset asiat 1970–1980, KMA.

korkeimman johdon lisäksi muun muassa YK:n pääsihteerin. Sorsan kansainvälinen rooli kiinnosti erityisesti Neuvostoliittoa.[479]

SI:n roolia kohtaan tunnettu mielenkiinto lopahti Yhdysvalloissa Reaganin noustua valtaan. Järjestön katsottiin liukuvan lähemmäs Moskovaa, ja toimintaa arvioitiin tuloksettomaksi. Sen ei uskottu saavan aikaan läpimurtoja. Neuvostoliitossa Sorsan panosta sen sijaan arvostettiin. NKP:n kansainvälisen osaston varapäällikkö Vitalij Šapošnikov totesi tälle syksyllä 1981: ”Toivottavasti voitte myös vaikuttaa siihen, että heidän [USA:n] kielteiset asenteensa tulisivat paremmiksi”.[480]

Presidentinvaihdoksen jälkeen SDP nousi ulkopolitiikan hoidossa hallitsevaan asemaan, josta se syrjäytti Keskustan. Helmikuussa 1982 Sorsa johti edellä kerrottua SI:n valtuuskuntaa Moskovaan. Suomen Moskovan-sotilasasiamies Yrjö Honkanen arveli maaliskuussa 1982, että Ahti Karjalaisella ja Keijo Korhosella oli vaikeuksia peittää pettymystään sosiaalidemokraattien vallattua politiikan hoidon Neuvostoliiton suuntaan.[481]

SDP:n ja SI:n delegaatioiden neuvottelut NKP:n kanssa ilmensivät, kuinka ulkopolitiikan hoidossa vallitsi kahden tai jopa kolmen tason peli.[482] Ensimmäisellä eli valtioiden välisten suhteiden tasolla puoluepoliittisesti sitoutuneet poliitikot toimivat neuvotteluosapuolina. Toisella tasolla eli sisäpolitiikassa nämä olivat hyväksymässä ensimmäisellä tasolla tehtyjä sopimuksia. Kolmantena tasona voisi pitää suoria kansainvälisiä puolueyhteyksiä.

Presidentti Kekkonen oli nimittänyt itselleen ulkopoliittisen erityisavustajan tasavallan presidentin kansliaan vuonna 1973. Tehtävään oli valikoitunut SDP-aktiivi

479 Ryhmä toimi aluksi nimellä Socialist International Study group on disarmament; Cable from Helsinki May 4, 1979 [https://wikileaks.org/plusd/cables/1979HELSIN01804_e.html] [luettu 17.6.2022]; Directorate of intelligence. A Research paper. The Socialist international: Its Organization and Activities. EUR 83-10089, CR 83-11017, March 1983, pp. 9–10; JK/pp, muistio 3.11.1982. SDP:n ja NKP:n valtuuskuntien neuvottelut Moskovassa 26.10.82. MKA, kansio 24, KA; Väänänen 2012, 52–57, 178–187; Westad 2017, 385–386; Reimaa 2008, 210–213; Rusi 2011, 289–290.

480 Cable from US Embassy Helsinki, April 28, 1978, DN 1978HELSIN01301 [https://wikileaks.org/plusd/cables/1978HELSIN01301_d.html] [luettu 17.6.2022]; Rother 2009, 226–227; Directorate of intelligence. A Research paper. The Socialist international: Its Organization and Activities. EUR 83-10089, CR 83-11017, March 1983. CIA, FOIA, ERR. [https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00555R000100160001-5.pdf] [luettu 17.6.2022]; Directorate of intelligence. The Socialist international. Memorandum, March 16, 1982. [https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83M00914R001200120027-1.pdf] [luettu 17.6.2022] CIA, FOIA, ERR.; Muistio, SDP:n ja NKP:n edustajien tapaaminen 23.10.1981. MKA, kansio 24, KA.

481 Yrjö Honkasen hyvä veli -kirje Moskovasta Raimo Heiskaselle 12.3.1982. RHA, Pk-2309/7, kirjeenvaihto 1981–1994, KA.

482 Putnam 1988.

Jaakko Kalela. Hänen tehtävänään oli huolehtia tasavallan presidentin ja SDP:n puoluejohdon välisestä yhteydenpidosta. Tämä rooli jatkui Koiviston kaudella muutaman vuoden ajan.[483]

Koiviston virkakauden alussa Neuvostoliitto panosti selvästi puoluesuhteisiin. Se oli yksi keino varmistaa Suomen ulkopoliittisen linjan jatkuminen. Neuvostoliitolle oli edullista, että suomalaispuolueet kilpailivat sen huomion saamisesta. Kilpailu varmisti samalla, että ulkopoliittinen jatkuvuus ei riippuisi yksistään uudesta presidentistä.

Suomen pitkäaikainen Moskovan-suurlähettiläs Jaakko Hallama raportoi toukokuussa 1982 presidentille Keskustan valtuuskunnan Neuvostoliiton-vierailusta. Hallaman mielestä Keskustan saama huomio oli kuin suoraan ulkoministerivierailulta. Julkisuus oli näyttävämpää kuin minkään aiemman puoluevaltuuskunnan vierailulla. Vierailutiedonannossa annettiin ”PV:lle [Paavo Väyryselle] täydellinen synninpäästö”.[484] Moskova pyrki säilyttämään suhteensa Suomen puoluekenttään vähintään kaksinapaisena. Kaksinapaisuus ei tarkoittanut tässä suhteessa ulkopoliittisia linjaerimielisyyksiä vaan kahden osapuolen välisen sisäpoliittisen valtakamppailun ruokkimista ja hyödyntämistä.

Keskustelussa keväällä 1982 NKP:n keskuskomitean kansainvälisen osaston päällikkö Boris Ponomarëv näki Kokoomuksessa olevan halua muuttaa Paasikiven–Kekkosen linjaa. Hän toivoi Keskustan jatkavan Kekkosen linjalla. Paavo Väyrynen totesi presidentinvaihdoksen sujuneen hyvin. Suomen ulkopolitiikka ei muuttuisi ja Keskusta antaisi tukensa uudelle presidentille.[485] Keskusta valjastettiin Koiviston johtaman ulkopolitiikan tueksi Moskovan kautta.

Väyrynen alkoi presidentinvaalien jälkeen kehittää Keskustan muitakin kansainvälisiä yhteyksiä. Puolueella ei ollut ulkopoliittisesti merkittäviä länsisuhteita, mitä Väyrynen halusi paikata. Hän kutsui koolle epävirallisen työryhmän, jonka tulisi kehittää puolueen ulkopoliittista imagoa. Esikuvana oli sosiaalidemokraattien Sosialistinen internationaali. Vastaava kuvio pitäisi saada aikaan Länsi-Euroopan keskusta- ja liberaalipuolueiden kesken.[486]

483 Urho Kekkosen päiväkirjat. 15.1.1973; Matti Tuovisen päiväkirja 3.9.1973; Esim. syksyllä 1983 Kalela kertoi SDP:n puoluetoimikunnalle Koiviston Yhdysvaltojen matkasta. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 6.10.1983, TA; Jaakko Kalelan haastattelu 9.12.2021.

484 Jaakko Hallama Moskovasta Mauno Koivistolle 4.5.1982. MKA, kansio 24, KA.

485 Eino Uusitalon muistiinpanot. Ponomarjov 28.4.1982 Moskovassa. EUa 4.1.2, kotelo 1, TPA.

486 Matti Tuovisen päiväkirja 16.2.1982. MTA, kansio 3, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 9.11.1983. MTA, kansio 4, KA.

SDP:n puoluevaltuuskunta vieraili Neuvostoliitossa lokakuussa 1982. Vierailua edelsi NKP:n edustajien Šapošnikovin ja Smirnovin käynti Suomessa. Taustakeskusteluissa NKP:n virkailijat arvelivat pääministerin ”olevan maassa todellinen vallankäyttäjä”.[487] Vierailua valmisteltaessa Liikanen kertoi Sorsan ajatelleen, että tämä voisi ottaa esille joitakin taloudellisia yhteistyökysymyksiä. Šapošnikov piti ehdotusta ongelmallisena, koska SDP:n puoluevaltuuskunnan matkalla käydyt keskustelut vesittäisivät pääministeri Tihonovin ja Koiviston suunniteltua tapaamista. Šapošnikovin mukaan puolueiden kahdenväliset suhteet ja Suomen sisäiset kysymykset eivät tarvitsisi suurta huomiota vierailun aikana. Ne olivat vakiintuneet ja ongelmattomat. Sen sijaan kansainvälinen kehitys vaatisi enemmän huomiota, mistä Liikanen oli samaa mieltä: liennytys, aseidenriisunta, Lähi-itä ja niin edelleen.[488] Šapošnikov suitsi SDP:n innokkuutta säästääkseen presidentille tilaa Suomen neuvostosuhteissa.

Neuvostoliitossa poliittista kulttuuria leimasi henkilösuhteiden korostaminen läntisestä poliittisesta kulttuurista poikkeavalla tavalla. Lännessä suhteen perustana korostetaan instituutiota ja sopimuksia sekä niiden pohjalta muodostuvaa oikeutusta asioille. Itäisessä politiikassa luotettavin tapa varmistaa jatkuvuus oli henkilökohtaiset suhteet. NKP:n byrokraattien intressiä Koiviston ja presidentin roolin varjelemisessa voi tulkita tätä kautta. *”Johtajien henkilökohtaisten tapaamisten perinnettä oli jatkettava, koska tämä perinne takasi luotettavimmalla tavalla suomalais-neuvostoliittolaisten suhteiden pysyvyyden.”*[489]

Moskovassa Sorsa vakuutti Koiviston vakiinnuttaneen asemansa. Presidentinvaihdoksen yhteydessä esitetyt epäilykset ulkopoliittisesta linjamuutoksesta oli osoitettu aiheettomiksi. Sorsa vannoi Paasikiven–Kekkosen linjan jatkuvan – SDP:n pysyisi sen takana.[490] SDP:n puoluejohto täytti näin myös syksyllä 1981 antamiaan vakuutteluita Koiviston ulkopoliittisen luotettavuuden takaamisesta.

SDP:n korkeimpana isäntänä toimi Ûrij Andropov, joka niputti puheessaan Suomen sisäpoliittisen stabiliteetin yhteen ulkopoliittisen jatkuvuuden kanssa. Sisäpolitiikassa SKP ja kansandemokraatit yhdessä SDP:n ja Keskustan K-linjan kanssa merkit-

487 Erkki Liikanen SDP:n puoluetoimikunnalle, SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 14.10.1982, TA; Muistio JK/15.10.1982. MKA, kansio 24, KA.

488 Muistio JK/15.10.1982. MKA, kansio 24, KA; SDP:n puoluetoimikunnan kokouspöytäkirjojen liitteet 1982, 417–429, liite 417. Raportti, SDP:n poliittisen valtuuskunnan vierailu Neuvostoliiton NKP:n keskuskomitean kutsusta 25.–30.10.1982.

489 Vladimirov 1993, 404.

490 JK/pp, muistio 3.11.1982. SDP:n ja NKP:n valtuuskuntien neuvottelut Moskovassa 26.10.82. MKA, kansio 24, KA; Rusi 2011, 290.

sivät ”edistyksellistä suuntaa”. Niillä oli erityinen asema Suomen sisäpolitiikassa Suomen ja Neuvostoliiton välisen ystävyyden turvaamiseksi. Näiden yhteistyö voisi NKP:n käsityksen mukaan auttaa suhteiden jatkumista ja sisäpoliittista stabiiliutta.[491]

Erityisavustaja Kalela huomautti Koivistolle, että Suomen hallituspolitiikan kommentointi antoi aihetta pitkälliseen pureskeluun.[492] Pureskeltavaa riitti, sillä eduskuntavaaleihin oli aikaa alle puoli vuotta ja neuvostojohto korkealla tasolla esitti suurimman puolueen edustajille selvän näkemyksen toivottavasta sisäpoliittisesta suunnasta Suomessa.

Taloudellisista kysymyksistä tärkeimmäksi Andropov nosti pitkän aikavälin ohjelman (PAO), jonka puitteissa tulisi etsiä yhteistyökohteita myös Suomen puolelta, esimerkiksi maakaasuputkien ja muiden taloudellisesti merkittävien yhteishankkeiden rakentamisesta. Isäntä esitti vielä kainon toiveen, että SDP käyttäisi ”vaikutusvaltaansa niin hallituksessa, eduskunnassa, ammattiyhdistysliikkeessä kuin virkakoneistossa edistääkseen yhteistyötä”. Andropovin mukaan puolueiden yhteistyöllä oli ”suuri rooli kehitettäessä ystävyyttä ja yhteistyötä Suomen ja Neuvostoliiton välillä sekä edistettäessä yhteyksiä kansainvälisen työväenliikkeen piirissä”.[493]

Andropov ilmoitti salailematta NKP:n tavoitteet SDP:n suhteen. Maiden välisten suhteiden jälkeen NKP:tä kiinnosti kansainväliset puolueyhteydet työväenliikkeessä. SDP:llä oli potentiaalia auttaa NKP:tä suhteiden vahvistamisessa muihin länsimaisiin työväenpuolueisiin sekä vaikuttaa kansainvälisten kannanottojen sisältöihin NKP:n kannalta suotuisasti.[494]

Kaiken antamansa suitsutuksen ohella Andropov lausui huolensa joukkotiedotusvälineissä esiintyvistä negatiivisista toimista. Joidenkin tarkoituksena näytti olevan kiilan lyöminen maiden väliin. Neuvostolehdistön puolesta Andropov vakuutti, ettei se tulisi julkaisemaan sellaista, mikä voisi vahingoittaa maiden välisiä suhteita.[495]

SDP:n delegaatiolla ei ollut samoja valtuuksia Suomessa. Lehdistössä Sorsa pystyisi vaikuttamaan ainoastaan sosiaalidemokraattisiin lehtiin, jotka kyllä pysyisivät johdonmukaisesti Suomen ulkopolitiikan virallisella linjalla. Sorsan lupaus sai katetta, kun neuvotteluissa oli paikalla *Sosialidemokraatin* päätoimittaja Aimo Kai-

491 JK/pp, muistio 3.11.1982. SDP:n ja NKP:n valtuuskuntien neuvottelut Moskovassa 26.10.82. MKA, kansio 24, KA; Aimo Kairamon muistiinpanot NKP–SDP 26.10.1982. Aimo Kairamon kokoelma, H3, TA.

492 Jaakko Kalela tasavallan presidentille 1.11.1982. MKA, kansio 24, KA.

493 JK/pp, muistio 3.11.1982. SDP:n ja NKP:n valtuuskuntien neuvottelut Moskovassa 26.10.82. MKA, kansio 24, KA.

494 Ibid.; Rusi 2011, 289–291.

495 Ibid.

ramo, joka kuuli lupauksen. Kairamon mukaan keskustelut sujuivat hyvissä tunnelmissa. Tieto lehdistöä koskevasta osuudesta päätyi nopeasti Yhdysvaltain Helsingin suurlähetystöön, joka oli huolestunut suomalaisesta lehdistönvapaudesta.[496]

SDP:n valtuuskunnan vierailulle osallistuneet Jaakko Kalela ja Aimo Kairamo arvioivat vastaanoton ja ohjelman olleen lähes valtiovierailutasoa, vain Brežnev, kunniakomppaniat ja liput Zilin nokalta puuttuivat.[497] Vierailu oli SDP:lle poliittinen menestys. Valtuuskunta tapasi neuvostojohdon kakkosmiehen, joka oli vahvoissa asemissa huonokuntoisen pääsihteerin seuraajaksi.[498]

Kesken puoluevierailun ohjelman puheenjohtaja Sorsa hyppäsi pääministerin saappaisiin ja kävi tapaamassa kollegaansa Neuvostoliiton pääministeri Nikolaj Tihonovia. Kairamon muistiinpanojen mukaan Sorsa oli Tihonovin luona toista tuntia.[499]

Pääministerin ohella erityisavustaja Kalelan rooli SDP:n puoluevaltuuskunnan vierailussa oli silmiinpistävä. Hän neuvotteli neuvostoliittolaisten kanssa SDP:n ja NKP:n vierailutiedonannon sisällöstä. Kalela vastasi siis puoluesuhteissa samasta tehtävästä, johon hän osallistui valtiollisten suhteiden hoidossa virkamiehenä. Puolueiden yhteistiedonannossa piti valtiollisten tiedonantojen tapaan välttää lehdistön vastuun tunnustaminen – sillä ei olisi vastuuta suomalais-neuvostoliittolaisten suhteiden vaalimisessa. Aihe oli yksi Neuvostoliiton kestosuosikeista. Se oli vuosien ajan yrittänyt saada suomalaistoimittajat osavastuullisiksi hyvien naapuruussuhteiden vaalimisessa YYA-sopimuksen hengessä.[500]

Puolueiden kansainvälisiä suhteita ja niiden vaikutusta ulkopolitiikkaan arvioitaessa on syytä kiinnittää huomiota myös vastapuolen toimintarakenteisiin. Ne ohjasivat sitä, kuinka asioita oli mahdollista hoitaa. Puolueiden väliset suhteet länsimais-

496 Andropovin puheenvuoro. Raportti, SDP:n poliittisen valtuuskunnan vierailu Neuvostoliiton NKP:n keskuskomitean kutsusta 25.–30.10.1982, TA; Päiväkirjaa SDP:n puoluevaltuuskunnan matkalta Moskovaan, Bakuun ja Lenkoraniin 24.10.–31.10.1982. Aimo Kairamon kokoelma, H3, TA; Väänänen 2012, 44–45; Rusi 2011, 291.

497 Jaakko Kalela Mauno Koivistolle 1.11.1982. MKA, kansio 24, KA; Päiväkirjaa… matkalta … 24.10.–31.10.1982. Aimo Kairamon kokoelma, H3, TA.

498 Matkaohjelma, SDP:n poliittisen valtuuskunnan vierailu Neuvostoliitossa 24.–31.10.1982; JK/pp, muistio 3.11.1982. SDP:n ja NKP:n valtuuskuntien neuvottelut Moskovassa 26.10.82. MKA, kansio 24, KA; ks. FCO, 29 November 1982 The Brezhnev succession, Resesarch department M B Nicholson 19 November 1982, Andropov. PREM 19/2535, UKNA. Em. FCO:n brittianalyysi Andropovista hyödynsi SDP:n delegaatiolta tulleita tietoja.

499 Päiväkirjaa … matkalta … 24.10.–31.10.1982. Aimo Kairamon kokoelma, H3, TA.

500 Jaakko Kalela tasavallan presidentille 1.11.1982 ja muistion liitteenä oleva matkapäiväkirja. MKA, kansio 24, KA; Hämäläinen 2011, 129–132.

ten puolueiden kesken olivat puhtaasti poliittisia, ja valtion virkakoneisto ei osallistunut niihin, mutta itäblokin maissa niin sanotut puoluesuhteet kulkivat valtiollisten kanavien rinnalla. Puolueiden ja valtion roolit olivat vaikeammin eroteltavissa.

Suurlähetystöjen henkilökunta ja muut virkamiehet saattoivat toimia välikäsinä suomalaisten ja kohdemaan poliitikkojen yhteydenpidossa. Yksittäisen virkailijan asema oman maansa puoluekoneistossa oli siinä suhteessa toisarvoinen. Tämä puolueen ja valtion rakenteellinen kytkös oli omiaan virallistamaan puoluesuhteita suomalaisten ja NKP:n sekä itäeurooppalaisten puolueiden välillä. Valtiollisten asioiden hoitoa siirtyi myös Suomessa puoluesuhteisiin, mikä hämärsi näiden eroa. Idänsuhteissa suomalaiset mukautuivat vuosikymmenten saatossa puolueiden ja valtion rinnakkaiskanavien käyttöön. Puolueiden roolin korostumisen seurauksena Suomesta oli kehittymässä ulkopoliittisesti jonkinlainen punamulta-puoluevaltio.

Konkreettisesti ilmiö näkyi muun muassa ulkoministeriön virkanimityksissä. Koiviston II hallituksen valtiovarainministeri Ulf Sundqvist oli todennut Keskustalla olevan ministeriössä ”värisuora”. Keijo Korhonen, Juhani Suomi ja Matti Tuovinen ”hoitavat suvereenisti suhteita NL:oon päin”.[501] Ulkoministeriön johdossa pohdittiin keväällä 1982 ministeriön roolia uuden presidentin aikana. Ulkoministeri Stenbäckin johdolla kokoontuneet valtiosihteeri Tuovinen, alivaltiosihteeri Korhonen, suurlähettiläs Richard Müller ja neuvotteleva virkamies Juhani Suomi totesivat, että ulkoministeriön olisi voitava pitää langat käsissään ”sos.demojen valta-aseman vahvistuttua” presidentinvaihdoksen jälkeen.[502]

Puolue- ja valtiojohdon päällekkäiset roolit näkyivät ulkomaanvierailuiden painottumisessa tarpeettoman yksipuolisesti. Alivaltiosihteeri Törnudd laati loppuvuodesta 1984 muistiota ulkopoliittisen johdon roolijaosta. Tavoitteena oli luoda yleisluontoisia sääntöjä aiheesta, mutta Törnudd totesi sen vaikeaksi. Presidentillä oli kaksijakoinen rooli; muodollinen valtionpää ja ulkopolitiikan ylin päätöksentekijä. Pohjoismaat ja Neuvostoliitto olivat tarkastelun ulkopuolella, koska vuorovaikutus niihin oli tiivistä ja kaikilla tasoilla vakiintunutta.[503]

Törnuddin laatima katsaus presidentin ja pääministerin ulkomaanvierailuiden kohteista kuvasti Suomen ulkopolitiikan painopistealueita. Valtionpäämiestason poliittinen yhteydenpito suuntautui Eurooppaan ja Euroopan ulkopuolella tärkeimpiin valtioihin, kuten Japani, Kanada ja Yhdysvallat. Yksinomaan pääministeritasolla

501 Matti Tuovisen päiväkirja 31.12.1980; Matti Tuovisen päiväkirja 14.12.1984. MTA, kansio 4, KA.

502 Matti Tuovisen päiväkirja 26.5. ja 31.5.1982. MTA, kansio 3, KA.

503 K. Törnudd, luonnos 3.12.1984. Suomen kansainväliset vierailu- ja neuvottelukoskeukset toisten valtioiden kanssa ulkopoliittisen johdon tasolla. MKA, kansio 28, KA.

vierailuita hoidettiin pääasiassa kehitysmaihin. Päällekkäisyyttä presidentin ja pääministerin vierailukohteissa oli erityisesti sosialististen maiden kanssa. Tämä johtui kohdemaiden järjestelmistä.[504]

Vierailuvaihdosta määriteltyjen periaatteiden mukaan ulkopoliittisen johdon vierailut ja niiden suuntautuminen sekä Suomeen tulevat vieraat antoivat aihetta poliittisiin johtopäätöksiin. Vierailuvaihdon suuntautumisessa pitäisikin ottaa huomioon valtion kokonaisetujen toteutuminen.[505]

Ulkopolitiikan hoito valtiollisen kanavan rinnalla puoluekanavia pitkin monimutkaisti kuviota entisestään. Kuvion jatkuessa vuosikausia se synnytti Suomen poliittiseen kulttuuriin kyseenalaisia lieveilmiöitä.

Neuvostoliiton panostus SDP:n ja Keskustan puoluedelegaatioihin vuoden 1982 aikana alleviivasi puolueiden osuutta ulkopoliittisen jatkuvuuden takaajina. Suomen ja Neuvostoliiton suhteita hoidettiin kahdella raiteella, virallisesti valtiotasolla ja epävirallisesti puoluetasolla. Presidentinvaihdos oli saumakohta, jossa seuraaja jatkoi siitä, mihin edeltäjä oli jäänyt, mutta Moskova ei halunnut jäädä yhden raiteen varaan. Valtiollisen raiteen saumakohdasta aiheutuvan mahdollisen kolahduksen minimoimiseksi painoa asetettiin enemmän puoluesuhteille. Taktisena näkökulmana SDP:n ja Keskustan aseman korostaminen vuoden 1982 aikana palveli myös edessä oleviin eduskuntavaaleihin asetettuja tavoitteita. Moskovassa päähallituspuolueiden toivottiin jatkavan hallituksessa. Niille osoitettava tuki ei olisi pahitteeksi Kokoomuksen voitonmarssia padottaessa.

Kokoomuksessa puheenjohtaja Ilkka Suominen toimi kansainvälisellä puoluekentällä lojaalisti Suomen ulkopoliittista johtoa kohtaan. Suominen raportoi presidentille kansainvälisistä puolueyhteyksistä. Hän järjesti kesällä 1984 Kokoomuksen puoluetoimiston ja ulkoministeriön virkamiesten kesken saunaillan, jossa puolueen edustajat kyselivät jopa UM:n virkamiesten näkemyksiä Kokoomuksen puolueyhteyksien sopivuudesta Suomen ulkopoliittiseen linjaan. UM:ssä kontakteja lännen konservatiivipuolueisiin ei nähty ongelmaksi.[506]

Oma lukunsa sisä- ja ulkopolitiikan vuorovaikutuksen tiiviissä yhteenkytkennässä oli Suomen kommunistinen puolue, SKP. Puolue oli perustettu Moskovassa vuonna 1918, mutta sen toiminta oli Suomessa kiellettyä, kunnes välirauhan solmimisen jälkeen SKP:n toimita laillistettiin syksyllä 1944. Sodan jälkeen vasemmiston yhteistyöorganisaatioksi perustetiin Suomen kansan demokraattinen liitto (SKDL),

504 Ibid.

505 UM, poliittinen osasto, MJ/la, 6.10.1987. Valtiojohdon ja ministeritason vierailuvaihdon koordinointi. Liitteenä HUAV pöytäkirjassa, 8/1987, 13.10.1987. Cb, 1987, UMA.

506 Ilkka Suominen Mauno Koivistolle 28.06.1983. Jae1, TPKA III, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 13.6.1984, MTA, kansio 4, KA; UM, johtoryhmä 8/1984, 22.3.1984. Cbb 11, UMA.

ja se sai vuoden 1945 eduskuntavaaleissa merkittävän kannatuksen – 49 kansanedustajaa 200:sta. Vasemmiston nousu herätti porvaripiireissä vastareaktion.[507]

SKP:n ja NKP:n yhteinen ideologinen tausta yhdistettynä SKDL:n laajaan kannatukseen nosti SKP:n erityisasemaan Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa. Suomalaiset kommunistit olivat tienraivaajia hyvien naapuruussuhteiden kehittämisessä puolue- ja järjestötasolla. SKP:n neuvostosuhteiden yksinoikeuden patoamiseksi Keskusta alkoi rakentaa omia suhteitaan NKP:hen. SDP seurasi perässä. SKP:lle ei haluttu jättää ”yksinoikeutta” Moskovan mielipiteiden välittämiseksi suomalaisille puolueille. Suunta vastasi 1960-luvulta lähtien NKP:n uutta linjaa. Kapitalistisissa maissa, kuten Suomessa, sosialismin voitto edellytti Brežnevin opin mukaan talonpoikien ja kommunistien yhteistyötä. Sosialistisen Suomen syntyminen edellyttäisi sosiaalidemokraattien, Keskustan ja kansandemokraattien yhteistyötä.[508]

Konkreettisesti SKP:n hyödyntäminen Suomen ja Neuvostoliiton kahden tason pelissä näkyi esimerkiksi 1970-luvun lopulla käydyssä keskustelussa Suomen Euroopan vapaakauppajärjestön (EFTA) täysjäsenyydestä.

Ulkoministeri Väyrynen keskusteli loppuvuodesta 1978 Neuvostoliiton ulkomaankauppaministeri Nikolaj Patoličevin kanssa EFTA-kysymyksestä.[509] Tieto Väyrysen tekemästä luottamuksellisesta tunnustelusta päätyi suomalaisille kommunisteille muutaman kuukauden kuluttua Moskovasta, kun Mihail Suslov varoitti SKP:n edustajille Suomessa esiintyvästä negatiivisesta tendenssistä: ”eräät piirit Suomessa ja ulkomailla yrittävät vahvistaa Suomen integraatiota lännen kanssa erityisesti taloudessa”.[510] Valtiollisessa kanssakäymisessä esiin tullut luottamuksellinen, vain presidentin ja ulkoministerin tiedossa ollut, asia valui Moskovasta puoluekanavaan. Vastaavan kaltainen vuoto tapahtui keväällä 1982, kun Boris Ponomarëv kertoi Suomessa erittäin salaisena pidetyn tiedon SKP:lle, että Koivisto aikoi pidentää YYA-sopimusta seuraavan vuoden valtiovierailunsa yhteydessä.[511] Maaliskuussa 1982 sovitusta YYA-sopimuksen pidentämisestä tiesi Suomessa tuolloin vain kourallinen ulkoministeriön virkamiehiä ja keskeisimmät ministerit.

Puolueiden sisällä ja niiden kautta tapahtunut vaikuttaminen oli oleellista, koska Suomen kaltaisissa monipuoluedemokratioissa hallitusvallan käyttäjät vaihtuivat.

507 Majander 2007, 16; Nevakivi 1996, 92; Akulov 1996, 183.

508 Suomi 2016, 289–291; Ovaska 2017, 82–83.

509 Paavo Väyrynen Urho Kekkoselle 22.11.1978; P.M. Suomen mahdollisesta siirtymisestä EFTAn täysjäsenksi 27.12.1978 ja liitteenä Neuvostoliiton jättämä non-paper; Paavo Väyrynen Urho Kekkoselle 29.12.1978. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1978, TPA; Väyrynen 1993b, 191–192.

510 Mihail Andreevič Suslovin kokoelma. Pamâtka k peregovoram s delegaciej Kommunisticekoj partii Finljandii. 31 ânvarâ – 1 fevralâ 1979 goda. Fond 81, opis’ 1, delo 376, list 25. RGANI.

511 Soikkanen 2008, 451–452; Saarinen 1995, 287.

Puolueiden sisäiseen ja keskinäiseen toimintaan kohdistuneet vaikuttamisyritykset olivat eräässä mielessä vaikuttamisyrityksiä demokraattisen järjestelmän ytimessä. Rainio-Niemi on esittänyt kylmän sodan aikaisista ideologisista taisteluista kiteytyksen: ideologiset kamppailut käytiin enimmäkseen valtioiden sisällä, ei niiden välillä.[512] Suomessa, jos missä, tätä kuvausta voi pitää osuvana.

[512] Rainio-Niemi 2014, 12.

4.2 Eduskuntavaalit 1983 – heijastumia ulkopolitiikkaan

Maaliskuussa 1983 pidetyt eduskuntavaalit olivat ensimmäiset Koiviston virkakauden aikana. Ne olivat hallituspuolueiden kannalta menestys, eikä oppositiossa istunut Kokoomus kovista odotuksista huolimatta onnistunut lisäämään kannatustaan, vaan menetti kolme edustajapaikkaa.[513] Vaalitulos antoi oikeutuksen vanhalle hallituspohjalle muodostaa uusi hallitus. Tosin Suomen maaseudun puolueen (SMP) voittamat kymmenen lisäpaikkaa edellyttivät sen poliittisen painoarvon kasvun huomioimista jollain tavalla.

Presidentti antoi 18. huhtikuuta suurimman puolueen mandaatilla SDP:n puheenjohtaja Kalevi Sorsalle selvitystehtävän. Viikon selvitysten jälkeen neuvotteluita jatkettiin aiemman hallituspohjan, SDP, Keskusta ja RKP laajentamiseksi SMP:llä. SMP:n ulkopoliittinen linja herätti epäilyksiä. SDP:ssä puoluetoimikunta katsoi, että SMP:n neuvostovastainen siipi ja ulkopoliittisesti hankalat puheenvuorot tulisi kyetä sitouttamaan ulkopoliittiseen linjaan. Keskeiset tehtävät, pääministeri ja ulkoministeri tulisi antaa tärkeiden ulkopoliittisten voimien käsiin, toisin sanoen pääministerin paikka SDP:lle ja ulkoministerin paikka Keskustalle. Ulkopoliittisia näkökohtia hallituksen henkilövalinnoissa korostettiin senkin vuoksi, että presidentti tekisi valtiovierailun Neuvostoliittoon uuden hallituksen aikana.[514] Pohdinnoissa ennakoitiin neuvostoreaktioita, mutta ylitsepääsemätöntä estettä SMP:n ei nähty muodostavan.

Eduskuntavaalien jälkeistä hallituskokoonpanoa oli pohdittu alustavasti jo lokakuussa 1982 SDP:n Neuvostoliiton-vierailulla. NKP:n keskuskomiteassa oltiin huolestuneita hallitusyhteistyön katkeamisesta. Keskuskomitean kansainvälisen osaston päällikön Boris Ponomarëvin heittäytyessä avomieliseksi, hän kertoi vasemmiston ja Keskustan yhteistyötä koskevan SDP:n sisäpoliittisen lausuman poiston askarruttaneen heitä. Kyse ei ollut mistään periaatteellisista esteistä Kokoomuksen valtaantulolle, yhteistyökumppaneiden valintahan olisi SDP:n oma asia. Ponomarëv halusi kuitenkin esittää huolensa Kokoomuksesta, joka oli Suomen kaikkien oikeistovoimien päälinnake. ”Näille voimille Suomen ja Neuvostoliiton ystävyyden asia on var-

513 Vares 2017, 349–352.

514 Jacob Söderman, SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 21.4.1983, TA; Esim. Rantanen, Paasio ja Puhakka ilmaisivat kannatusta näille ajatuksille. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 21.4.1983, TA.

sin vieras – – ja niillä on oma kansainvälinen järjestönsä, ns. taantumuksen internationaali."[515] Puheenjohtaja Sorsa kiisti SDP:n linjassa tapahtuneen muutoksia, eikä tapahtuisi jatkossakaan, mutta SKP:n kanssa yhteistyö olisi helpompaa, jos puolue olisi yhtenäinen.[516]

Jaakko Kalela ja Erkki Liikanen olivat valmistelleet mainittua matkaa Helsingissä NKP:n virkailijoiden kanssa. Kalela oli vakuuttanut, että SDP ja tasavallan presidentti pitäisivät punamultapohjaa sisä- ja ulkopoliittisesti toivottavimpana vaihtoehtona ja itseisarvona. SKDL oli hyväksynyt pitkin hampain hallituksen devalvaatioesityksen syksyllä 1982, mistä keskuskomitean Šapošnikov onnitteli katkerana: "SDP on nujertanut vastustajansa oikealla ja vasemmalla." Viktor Vladimirov totesi marraskuussa 1983, että Keskustaa olisi "vahvistettava".[517]

NKP viittasi SDP:n ylivoimaan jo kriittisin äänensävyin. SDP:n valta-asema saattaisi horjuttaa ystävällismielisesti Neuvostoliittoon suhtautuvan hallituspohjan vakiintunutta kokoonpanoa ja muiden puolueiden, erityisesti Keskustan asemaa ulkopoliittisen linjan tärkeänä ankkurina.

KGB:n Valentin Kossovin tapasi Jaakko Kalelan eduskuntavaalien jälkeen ja halusi keskustella hallitusneuvotteluista. Hän vaikutti olevan tyytyväinen nykypohjaan – SDP, Keskusta, RKP – mutta voimatasapaino tulisi aiheuttamaan ongelmia Keskustalle, jonka sisäiset jännitteet Virolaisen ja K-linjan välillä pakottivat Väyrysen tasapainoilemaan puoluejohdossa. Ulkoministeriongelman Kossov pelkäsi kärjistyvän, koska Stenbäck näytti olevan halukas jatkamaan tehtävässään. RKP voisi uhata sen varjolla jopa hallituksesta pois jäämisellä. Presidentti oli jättänyt salkkujaon – myös ulkoministerin osalta – hallitusneuvotteluissa ratkaistavaksi, mikä oli poikkeuksellista Kekkosen kauden tapoihin verrattuna. Kossovilla ei ollut Stenbäckin toimissa muuta moittimista kuin liiallinen puheliaisuus, mutta lojaliteetti presidentille kompensoi haitan. Sen sijaan Väyrysen Kossov epäili jatkavan pelaamista ja pyrkivän käyttämään asemaa hyväkseen. Väyrysen nimi oli myös ristiriitainen Suomen riepotelluimpana poliitikkona.[518]

515 JK/pp, muistio 3.11.1982. SDP:n ja NKP:n valtuuskuntien neuvottelut Moskovassa 26.10.82. MKA, kansio 24, KA; Rusi 2011, 290–291. Rusi viittaa DDR:n Moskovan-suurlähettilään Grabowskin raporttiin. Grabowskin raportoima täsmää Jaakko Kalelan laatiman muistion sisällön kanssa. "Taantumuksen internationaali" viittasi konservatiivipuolueiden yhteistyöjärjestö European Democratic Unioniin (EDU).

516 JK/pp, muistio 3.11.1982. SDP:n ja NKP:n valtuuskuntien neuvottelut Moskovassa 26.10.82. MKA, kansio 24, KA.

517 Muistio JK/15.10.1982. MKA, kansio 24, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 9.11.1983. MTA, kansio 4, KA; Nevakivi 2009, 321; Kajanoja 1985, 53–55.

518 TPK, Jaakko Kalela, P.M. 19.4.1983. Keskustelu VK:n kanssa 18.4.1983. MKA, kansio 25, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 13.5.1983; 26.4.1983. MTA, kansio 4, KA.

Epäilyksistä huolimatta neuvotteluratkaisu löytyi ja Sorsan neljäs hallitus nimitettiin 6. toukokuuta. Mukana olivat SDP, Keskusta, RKP ja SMP. Pää- ja ulkoministerien salkut jaettiin kahden suurimman hallituspuolueen kesken. Väyrynen palasi ulkoministeriksi. SMP:n mukaan tulo Sorsa IV hallitukseen oli näkyvä linjamuutos, joka symboloi muutosta Kekkosen kauteen.

Koivisto oli vakuuttanut ennen hallituksen nimittämistä Neuvostoliiton suurlähettiläälle, että Paasikiven–Kekkosen linja ulkopolitiikassa jatkuisi, vaikka SMP olisikin hallituksessa mukana. Presidentti oli rauhoitellut suurlähettilästä myös sillä, ettei hallituksen enemmistö eduskunnassa olisi SMP:n varassa.[519]

Nimityksellä Koivisto lavensi sisäpoliittista pelitilaa ja se oli askel irti vuoden 1958 yöpakkaskriisin myötä syntyneestä käytännöstä, jossa Neuvostoliiton esittämät näkemykset Suomen hallitusratkaisuista oli tulkittu poliittisesti rajaaviksi. Hallitusratkaisu vastasi osaltaan myös Kekkosen kauden päättymisestä syntyneisiin muutospaineisiin. SMP:n kannatukseen kanavoitunut äänestäjien protestimieliala muuttui hallitusvastuuksi. Paasikiven tapa käsitellä kommunisteja, sitouttaa kovaäänisimmät kriitikot hallitusvaltaan ja vakiintuneiden menettelytapojen välityksellä tapahtuvaan parlamentaariseen vaikuttamiseen, oli poliittisesti tehokas keino kanavoida protestia. Presidenttinä Koivisto pääsi myös toteuttamaan syksyllä 1958 *Ylioppilaslehdessä* esittämäänsä ihannettaan. Suomen hallituskokoonpanosta päättivät suomalaiset Helsingissä.[520]

Ulkoministeriksi palannut Väyrynen tarttui aktiivisesti asioihin ja tapasi Vladimirovin heti hallituksen nimittämisen jälkeisellä viikolla. Tulevan valtiovierailun akuuttien detaljien lisäksi Väyrynen ja Valdimirov käsitteltivät Väyrysen presidentille kirjoittaman viestin mukaan kahta periaatteellista ja kauaskantoista asiaa. Suomen ja Neuvostoliiton välisen talouskomission suomalaisen osapuolen puheenjohtajuutta ja Suomen EFTA-täysjäsenyyttä. Väyrynen ohjeisti Koivistoa pitämään tälle toimittamansa muistiinpanot ehdottomasti vain omissa käsissään.[521]

Talouskomission puheenjohtajuus nousi esiin hallitusratkaisun yhteydessä. Komission osapuolet nimesivät omat puheenjohtajansa. Kekkonen oli aikoinaan nimittänyt ulkoministerinä toimineen Ahti Karjalaisen komission suomalaiseksi puheenjohtajaksi sen perustamisen yhteydessä vuonna 1967. Karjalainen oli hoitanut tehtävää yhtäjaksoisesti siitä lähtien.

Presidentinvaalien jälkeen Karjalainen oli nimitetty Suomen Pankin pääjohtajaksi, mutta Karjalaisen nopeasti uudelleen kärjistynyt alkoholiongelma vaati päätöstä. Syksyllä 1982 kokoontumisensa aloittaneessa presidentti Kekkosen perinnön

519 TPK, PM, 5.5.1983, JK/jk. Suurlähettiläs Sobolev Tasavallan presidentin luona 2.5.83. Hallitusneuvottelut. Fb 1, TPKA III, KA.

520 Ovaska 2017, 47–49; Bergholm 2020, 369–379.

521 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 12.5.1983. MKA, kansio 25, KA.

vaalijoiden ”ystäväpiirissä” oli pelätty Karjalaisen joutuvan jättämään paikkansa talouskomissiossa. Sosiaalidemokraattien epäiltiin tavoittelevan paikkaa. Matti Ruokola ja Eino Uusitalo keskustelivat Karjalaisen kanssa tämän kyvystä jatkaa tehtävässä. Loppusyksystä 1982 ryhmä totesi tyytyväisenä Karjalaisen kuntoutuneen.[522]

Hallitusneuvotteluiden aikana Keskustan voimakolmikko Väyrynen, Kääriäinen ja Ruokola pyysivät kuitenkin presidentiltä audienssia hallituskysymyksestä ja Suomen Pankin tilanteesta keskustelemiseksi. He olivat esittäneet Karjalaiselle välitöntä eläköitymistä, mutta tämä ei suostunut esitykseen.[523]

Karjalainen oli ollut yksi nimeltä mainituista, joiden neuvostoliittolaiset erikseen ilmoittavat edustavan jatkuvuutta maiden suhteissa Kekkosen kauden päätyttyä. Toukokuussa 1983 eduskunnan pankkivaltuusmiehet katkaisivat tämän sidoksen päättäessään yksimielisesti, presidentin rohkaisemana, esittää pääjohtajan vapauttamista tehtävästään.[524]

Ennen tehtävästä vapauttamista Vladimirov soitti vielä Karjalaiselle valtiovarainministeri Ahti Pekkalan pyynnöstä ja suositteli tätä eroamaan vapaaehtoisesti Suomen Pankista sekä keskittymään talouskomission puheenjohtajan tehtävään. Presidentti esitti 12. toukokuuta Karjalaiselle tiukan ukaasin – joko hänen tulisi jättää eronpyyntö välittömästi tai hänet vapautettaisiin tehtävästä seuraavana päivänä. Karjalainen ei eronnut itse, jolloin jäljelle jäi erottaminen.[525]

Karjalaisen virka-aseman mentyä hänen jatkonsa talouskomission puheenjohtajana oli vaakalaudalla. Vladimirovin mukaan ei ollut sopiva hetki käsitellä komission puheenjohtajuutta Moskovan kanssa. Presidentti voisi pohtia muutaman nimivaihtoehdon valmiiksi, joita voitaisiin Moskovassa jollakin tasolla epävirallisesti käsitellä. Asia pitäisi valmistella Vladimirovin kautta edeltä käsin, koska hän tunsi asioiden todellisen tilan Karjalaisen osalta. Ongelmana oli, kuinka selittää asiat Moskovalle ymmärrettävällä tavalla – että kyse oli vain alkoholista.[526]

Talouskomission puheenjohtajan paikan täyttämisestä ei ollut vakiintunutta sääntöä tai asetusta, koska molempien osapuolten alkuperäiset puheenjohtajat hoitivat tehtäviään toistaiseksi voimassa olevan nimityksen perusteella. Ratkaisuksi on-

522 Eino Uusitalon muistiinpano 12.10.1982 ja 30.11.1982. EUa 4.1.2, kotelo 1, TPA.

523 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 22.4.1983. MKA, kansio 25, KA; Karjalainen – Tarkka 1989, 244.

524 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 12.5.1983. MKA, kansio 25, KA; Liikanen 2019, 221; Kuusterä – Tarkka 2012, 490–491.

525 Koiviston muistiinpanot, Ahti K:n asiasta, 30.5.1983. MKA, kansio 504, KA.

526 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 12.5.1983; Sama viesti välitettiin SDP:n johdolle, ks. Matti Ahde, PM neuvottelusta Kesärannassa 24.5.1983. MKA, kansio 25, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 13.5.1983. MTA, kansio 4, KA; Koivisto 1994, 97–99; Suomi 2005, 242–245.

gelmaan Suomessa keksittiin sitoa tehtävän hoitaminen yhteen valtioneuvoston jäsenyyden kanssa. Viikon kuluttua Suomen Pankin pääjohtajan tehtävistä vapauttamisen jälkeen valtioneuvostossa esiteltiin presidentille Karjalaisen vapauttaminen talouskomission puheenjohtajan tehtävästä.

Tehtävän täyttäminen synnytti kilpailua SDP:n ja Keskustan välillä. Seuraajakysymys kiinnosti myös Neuvostoliitossa, mikä kytki siihen ulkopoliittisen aspektin. Valentin Kossov kommentoi toukokuun puolivälissä tilannetta Jaakko Kalelalle. Karjalaisen kohtelu ei saanut ymmärrystä. Kossov tulkitsi sen motiivina olleen Väyrysen valtapyrkimykset. Sorsa olisi komission puheenjohtajaksi sopiva seuraaja. Nimitysspekulaatioiden kohteena ollut ulkomaankauppaministeri Jermu Laine sen sijaan oli ei-toivottava ehdokas, liian kevyt nimi.[527]

Ahti Pekkalan nimi sai jostakin nostetta. Vladimirov hämmästeli NKP:n ohjetta suositella Pekkalaa komission puheenjohtajaksi. Vladimirov ei olisi omien sanojensa mukaan halunnut ”lainkaan puuttua vastikään valitun presidentin päätöksiin”. KGB:n asemapäällikkö neuvoi kuitenkin presidenttiä odottamaan. Suositus Pekkalan puheenjohtajuuden puolesta unohtui sopivasti ja asia ratkaistiin lopulta vasta syksyllä.[528]

SDP:n johdolle neuvostovirkailijat totesivat, että komission puheenjohtajan tulisi edustaa jompaakumpaa ulkopolitiikan pilaria – Keskustaa tai SDP:tä. Mahdollisia nimiä mainittiin kolme: pääministeri Sorsa, ulkoministeri Väyrynen tai ulkomaankauppaministeri Laine. Matti Ahteen laatiman muistion mukaan tehtävään ei haluttaisi Väyrystä eikä Lainetta, joten Sorsa olisi paras vaihtoehto.[529]

Moskovassa tulkinta Karjalaisen erottamisesta kääntyi Helsingistä lähetettyjen selvitysten jälkeen. Toukokuun lopulla Kossov totesi jo Kalelalle, että Karjalainen sai syyttää itse itseään. Tätä oli varoitettu lukuisia kertoja vuosien aikana, eikä hän voinut paeta asiassa presidentin selän taa.[530]

Lopulta lokakuussa 1983 Vladimirov esitteli Koivistolle NKP:n politbyroon kannanottoa talouskomission puheenjohtajuuskysymykseen. Koiviston muistiinpanojen mukaan politbyroossa oli pohdittu valintaa kahden ilmeisimmän kandidaatin, pääministeri Sorsan ja valtiovarainministeri Ahti Pekkalan välillä. Koiviston mielestä Pekkalalla oli jo entuudestaan liikaa töitä. Vastineeksi tähän Sorsallakin todet-

527 PM/JK 18.5.83. Keskustelu VK:n kanssa 18.5.83; Paavo Väyrynen Tasavallan Presidentti Mauno Koivistolle 12.5.1983. MKA, kansio 25, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 18.5.1983. MTA, kansio 4, KA; Muistiinpano HUAV lounaskokouksesta Tasavallan Presidentin johdolla 17.5.1983. MKA, kansio 25, KA.

528 Vladimirov 1993, 311–313.

529 Matti Ahde, PM neuvottelusta Kesärannassa 24.5.1983. MKA, kansio 25, KA. Tapaamiseen osallistuivat Sorsa, Liikanen, Ahde, Vladimirov, Kossov ja Marejev.

530 PM/JK 30.5.83. Keskustelu VK:n kanssa.

tiin olevan paljon töitä ja lisäksi Sorsan tärkeä kansainvälinen tehtävä meni suomalais-neuvostoliittolaisen talouskomission edelle. Jos Sorsa olisi liian paljon mukana neuvostosuhteissa, niin tämän kansainvälinen asema heikentyisi. Kahdenväliset suhteet olisi muutoinkin syytä pitää laajalla pohjalla, joten politbyroo esitti Keskustan edustajaa komission puheenjohtajaksi.[531]

Koivistolle esitettyyn kannanottoon sisältyvä poliittinen logiikka on merkille pantava. Sorsan kansainvälinen vaikutusmahdollisuus oli NKP:n arviossa tärkeämpää kuin kahdenväliset asiat. Sorsan rooli Sosialistisessa internationaalissa oli ainutlaatuinen ja tarjosi NKP:lle legitiimin viestikanavan laajalle kansainväliselle poliittiselle yleisölle. Sorsan leimautuminen neuvostosuhteissa sitä vastoin heikentäisi hänen kansainvälistä arvostustaan. NKP:n edustajat patistelivat suomalaisia sosiaalidemokraatteja, että SI:n aseidenriisuntaryhmän pitäisi tehdä enemmän. Suomalaisehdokkaista kaikki suhtautuivat myötämielisesti taloudellisen yhteistyön edistämiseen Neuvostoliiton kanssa, joten kysymys oli siinä suhteessa kosmeettinen. Laajan suhdeverkoston ylläpitämiseksi Keskustan ehdokas olisi Neuvostoliiton kannalta kuitenkin suotavampi. Vladimirov painotti, ettei ehdotus ollut kannanotto Sorsaa vastaan.[532]

Vladimirov palasi talouskomissiokysymykseen Koiviston kanssa muutaman päivän kulutta. Hän esitti Koivistolle kompromissia: Sorsa puheenjohtajaksi ja Pekkala varapuheenjohtajaksi.[533] Parin viikon kuluttua Vladimirov ilmoitti Neuvostoliiton kantana vuorineuvos Castrénille toiveen asian lykkäämisestä edelleen. He haluaisivat paikalle sittenkin Sorsan, joka oli myös suomalaisten teollisuusedustajien alkuperäinen toive. Sorsa omasi riittävästi poliittista arvovaltaa, vaikka Pekkalakin kelpaisi. Tässä vaiheessa Koivisto hermostui: ”Saakeli. Niin. Ne on veivannut sitä niin päin ja näin päin.” Sorsa puolestaan ei halunnut ottaa kantaa ja puuttua asiaan.[534]

Vladimirov jatkoi painostusta ottamalla asian esiin marraskuussa. Hän totesi suorasanaisesti, että oli puhuttu vain kahdesta ehdokkaasta, joiden väliltä Koiviston pitäisi ratkaisu tehdä. Presidentti taivutteli Sorsan puheenjohtajaksi ja Pekkalan varapuheenjohtajaksi. Nimitys tehtävään oli määräaikainen – hallituksen toimikauden

531 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Viktor Vladimirovin kanssa, 11.10.1983. MKA, kansio 26, KA; Koivisto 1995, 83–85.

532 UM, alivaltiosihteeri Wihtol/rt. Muistio nro 510, 17.10.1983. Suomi/SNTL-talouskomissio; Suomen osapuolen puheenjohtajuus. MKA, kansio 26, KA; British embassy Moscow, David Ratford, 3 October 1984. Moscow telegram number 1120: Finnish Prime Minister’s visit to the Soviet Union. FCO 33/7574, Fenno–Soviet Relations, 1984, UKNA. Brittiraportti perustuu Sorsan seurueessa mukana olleen suurlähettiläs Karhilon antamaan selontekoon.

533 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Viktor Vladimirovin kanssa, 16.10.1983. MKA, kansio 26, KA.

534 Mauno Koiviston muistiinpano puhelinkeskustelusta Fredrik Castrénin kanssa 26.10.1983. MKA, kansio 26, KA; vrt. Koivisto 1995, 84.

ajaksi. Ulkoministeriössä laaditun asetuksen mukaan puheenjohtaja ja varapuheenjohtaja nimitettäisiin jatkossa valtioneuvoston jäsenistä. Puheenjohtajuuden kytkeminen ministeriyteen oli viimeinen seikka, josta Vladimirov yritti tinkiä.[535] Silloisten kokemusten valossa se tarkoittaisi todennäköisimmin vuoden parin mittaisia puheenjohtajakausia valtioneuvoston jäsenyyden nojalla.

Neuvostoliiton intensiivinen ja suomalaisia syleilevä osallistuminen asiasta käytyyn keskusteluun osoitti, ettei Suomea ollut unohdettu. Puheenjohtajakysymys sisälsi useita intohimoja NKP–SDP–Keskusta-kolmiodraamassa. NKP:n taktisissa laskelmissa keskustalainen ehdokas oli suotavampi Suomen sisäpoliittisen tasapainon vuoksi ja Sorsan kansainvälisen maineen varjelemiseksi. Sorsan valinta tehtävään vastasi Helsingin KGB-miesten toukokuussa SDP:n johdolle suosittelemaa ratkaisua. Koiviston mielestä paras vaihtoehto tehtävään olisi ollut ulkomaankauppaministeri Jermu Laine, joka oli presidentin listan kärjessä lokakuun puoliväliin asti.[536] Pitkän väännön jälkeen Koivisto suostui nimittämään Sorsan tehtävään.

Karjalaisen erottaminen Suomen Pankin johtokunnan puheenjohtajan virasta ja suomalais-neuvostoliittolaisen talouskomission puheenjohtajan tehtävästä oli samalla Kekkosen, Keskustan ja K-linjan valtakauden päätös Suomen ulkopolitiikassa. SDP:n ylivoimaisuus herätti keväällä 1983 jo Neuvostoliiton ministerineuvoksessa huolta. Kaikki Neuvostoliitossa tunnetut ja arvostetut keskustalaiset oli siirretty sivuun. Jopa Johannes Virolaisen eduskunnasta putoamista pahoiteltiin. Hän oli kuitenkin Neuvostoliitossa tunnettu.[537]

Matti Tuovinen kuvasi tunnelmiaan Karjalaisen erottamisen jälkeen:

> *Ahti Karjalaisen tapaus on ilmeisesti sekoitus ns. henkilökohtaista ongelmaa sekä erilaisia poliittisia tarkoitusperiä. A.K. [Ahti Karjalainen] itse on todennut, että kysymyksessä on poliittinen ajojahti, jossa alkoholi-syytä on käytetty verukkeena. Sitten on vielä väite pyrkimyksestä K-linjan lopulliseen syrjäyttämiseen ja ehkäpä suorastaan Suomen ulkopoliittisen linjan muuttamiseen. Minä en osaa sanoa, kuinka paljon mitäkin ainesta keitossa on mukana. Joka tapauksessa A.K:n kaatuminen symbolisoi aikakauden päättymistä: Kekkosen aikakauden ja aivan erityisesti n.s. K-linjan päättymistä. – – sosialidemokraattien näkökul-*

535 Mauno Koiviston muistiinpanot ”tal. kom. pj. kys” 4.11.1983 mm. keskusteluista Sorsan kanssa ja muistiinpanot keskustelusta Vladimirovin kanssa 9.11.1983; Paavo Väyrynen tasavallan presidentille 1.11.1983, 8.11.1983 ja 14.11.1983, liitteenä asetusluonnos 11.11.1983; Valtioneuvoston esittelylista, esittely tasavallan presidentille 18.11.1983, ulkoasiainministeriö. MKA, kansio 26, KA; Koivisto 1995, 85; Vladimirov 1993, 410.

536 Koivisto 1995, 83–85.

537 Matti Tuovisen päiväkirja 25.5.1983. MTA, kansio 4, KA; Katajisto 2017, 541–547.

masta A.K. kuitenkin oli Kekkosen mies ja joka tapauksessa oli Keskustapuolueen lujin kulmakivi puolueen suhteissa NL:oon. Nyt Keskustapuolueen valtaasema NL:n suhteiden hoitamisessa on päättynyt, vaikka ulkoministerinä onkin Keskustapuolueen puheenjohtaja. Sosialidemokraattien astumista ulkopolitiikan ja erityisesti myös idänsuhteiden hoitelemisen eturiviin on helpottanut SKP:n sisäinen hajaannus ja kommunistien vajoaminen pienenpuoleiseksi oppositiopuolueeksi. – – tärkeää on todeta poliittisen vallanjaon uusi kuvio Suomessa. Pari vuotta sitten – – Kysymyksessä olivat ensimmäiset kumahdukset Kekkosen aikakauden kuolinkellojen soittamisessa.[538]

Keskustan ja SDP:n taistelu vallasta nivoutui idänsuhteisiin.[539]

Hallituspohjan ja talouskomission puheenjohtajuudessa lisäksi huomio kiinnittyi keväällä 1983 hallitusohjelman ulkopoliittiseen osaan. Osion lähtökohdaksi kirjoitettu tulkinta Suomen ulkopolitiikan perusteista oli sanataidetta, jossa asiaan vihkiytymättömät eivät nähneet mitään poikkeuksellista.[540] Tekstiä pieteetillä tutkineet asiantuntijat Moskovassa sen sijaan huomasivat muutoksen.[541] Aivan kuten vuosikaudet tuttua liturgiaa kuunnellut huomaa vähäisimmätkin muutokset sanankäänteissä.

Erityisavustaja Kalela selvitti hallitusohjelman ulkopoliittisen osion laatimista jo ennen varsinaisten hallitusneuvotteluiden alkamista. Puolueiden oikeutta neuvotella hallitusohjelman ulkopoliittisesta osiosta ehdotettiin rajoitettavaksi hallitusmuodon 33§ perusteella. Sekaannusten välttämiseksi olisi omaksuttava käytäntö, jonka mukaan hallituksenmuodostaja välittäisi neuvottelijoille presidentin hyväksymän tekstin, josta niillä olisi oikeus ilmaista näkemyksensä, mutta ”lopullisesta tekstistä päättää Tasavallan Presidentti”[542]. Ratkaisu oli hämmentävä, koska hallitusohjelma oli nimenomaan hallituspuolueiden poliittinen tahdonilmaus – ei presidentin.

Hallituksenmuodostaja Sorsan pyynnöstä tekstin muotoiluun osallistuivat Tuovinen ja Törnudd UM:stä sekä Kalela tasavallan presidentin kansliasta (TPK). Virkamiesten muotoilemista vaihtoehdoista presidentti valitsi vähemmän kanonisoituja ilmauksia sisältävän version. Hallitusneuvottelijat hyväksyivät sen ohjelmaan ilman

538 Matti Tuovisen päiväkirja 23.5.1983. MTA, kansio 4, KA.
539 PM/JK 30.5.83. Keskustelu VK:n kanssa. MKA, kansio 25, KA.
540 Tel no 109 of 6 May 1983, New Finnish government, Brooke Turner Helsingistä FCO:lle; 16 October, 1984 Finnish foreign policy: the wider dimension, Brooke Turner Helsingistä Geoffery Howelle. PREM 19/3331, UKNA; Hämäläinen – Ovaska 1998, 10.
541 TPK, P.M. Jaakko Kalela, 13.4.1983 ja sen liitteet. MKA, kansio 25, KA; Suomi 2005, 319–323; Koivisto 1995, 77–78.
542 TPK, P.M. Jaakko Kalela, 13.4.1983. MKA, kansio 25, KA.

vastalauseita.[543] Ulkopolitiikkaa koskeva tekstiosio oli pysynyt hallitusohjelmissa muuttumattomana vuodesta 1975 lähtien. Keväällä 1983 tavoitteena oli selkeyttää muotoilua. Pohjana oli Koiviston virkaanastujaispuhe eduskunnassa. Tekstissä todettiin Suomen ulkopolitiikan kolme tärkeintä elementtiä – idänsuhteet, pohjoismainen yhteistyö ja puolueettomuuspolitiikka – itsenäisinä ja toisistaan riippumattomina elementteinä, mutta nimenomaan mainitussa järjestyksessä.[544]

Hallitusohjelman tekstissä ensimmäiseksi nostettiin Paasikiven ja Kekkosen ”johdolla vakiinnutetun ja Suomen kansan perusetuja vastaavan politiikan” toteuttaminen kansainvälisissä suhteissa. Tämän seurauksena: ”Hallitus kehittää ystävyys-, yhteistoiminta- ja keskinäiseen avunantosopimukseen perustuvia, luottamuksellisia ja molemminpuolin hyödyllisiä naapuruussuhteita Neuvostoliiton kanssa.”[545]

Edellisessä hallituksen ohjelmassa vastaava kohta oli ilmaistu seuraavasti: ”Hallitus noudattaa Paasikiven-Kekkosen linjan mukaista ystävyys-, yhteistyö- ja keskinäiseen avunantosopimukseen perustuvaa aktiivista rauhantahtoista puolueettomuuspolitiikkaa. Erityisesti hallitus kehittää molemmin puolin hyödyllisiksi osoittautuneita naapuruussuhteita Neuvostoliiton kanssa.”[546]

Suurlähettiläs Sobolëv oli pian vaalituloksen selvittyä pohtinut retorisesti presidentille, että ”vaalithan eivät vaikuttaneet mitenkään Suomen ulkopolitiikkaan eikä suomalais-neuvostoliittolaisiin suhteisiin”. Presidentti vahvisti tämän ja huokaisi helpotuksesta: ”vaaleissa olisi voinut käydä vielä paljon huonommin kuin nyt on käynyt”. Aivan ohjelmaneuvotteluiden viime hetkillä Sobolëv kävi varmistamassa Koivistolta, että ilmaistaisiinko hallitusohjelmassa tuki Paasikiven–Kekkosen linjalle. Tässä ei tulisi muutosta. Suomalaiset asiantuntijat, presidentti mukaan lukien, pitivät ohjelmatekstin muutosta lähinnä semanttisena. Se ei ollut ulkopoliittinen linjamuutos.[547]

543 Jaakko Kalelan kirje tasavallan presidentille vappuaattona 1983; Pääministeri Kalevi Sorsan IV hallituksen ohjelma, ulkopolitiikka luonnokset 1 ja 3. MKA, kansio 25, KA; Pääministeri Kalevi Sorsan IV hallituksen ohjelma 11.5.1983; Matti Tuovisen päiväkirja 28.4.1983. MTA, kansio 4, KA.

544 TPK, P.M. Jaakko Kalela, 13.4.1983. MKA, kansio 25, KA.

545 Sorsa IV hallitusohjelma, 11.5.1983.

546 Sorsa III hallituksen hallitusohjelma 19.2.1982. [https://valtioneuvosto.fi/-/62-paaministeri-kalevi-sorsan-iii-hallituksen-ohjelma]

547 TPK, PM 17.5.1983, Jaakko Kalela. Pääministeri Sorsan 4. hallituksen ohjelman ulkopoliittisesta osasta; Jaakko Kalelan kirje tasavallan presidentille vappuaattona 1983; Matti Ahde, PM neuvottelusta Kesärannassa 24.5.1983. MKA, kansio 25, KA; Sitaatit muistiosta TPK, PM, 23.3.1983. /JK/mlk, SNTL:n suurlähettiläs tasavallan presidentin luona; TPK, PM 5.5.1983 /JK/jk. Suurlähettiläs Sobolev Tasavallan presidentin luona 2.5.83. Hallitusneuvottelut. Fb1, TPKA III, KA; Tasavallan presidentin kalenteri 2.5.1983, 9:30 suurlähettiläs Sobolev. MKA, kansio 237, KA.

Suomalaisten vakuutteluista huolimatta uusi muotoilu kiinnitti Moskovassa huomiota, mistä kritisoitiin tehtyä muutosta. Jaakko Kalela arveli kritiikin johtuvan ensisijaisesti muutoksesta ylipäänsä ja toissijaisesti ulkopolitiikan määrittelemiseksi käytetystä tavasta.[548] TPK:ssa selvitettiin hallitusohjelmien ja merkittävimpien ulkopoliittisten lausuntojen muotoiluja toisen maailmansodan jälkeiseltä ajalta. Sorsa IV hallituksen ohjelman todettiin noudattavan vakiintunutta käytäntöä, jonka mukaan tekstiä oli yleensä muokattu hallitusohjelmissa, mutta siihen ei sisältynyt asiallista ristiriitaa. Uusi muotoilu oli vain aiempaa yksityiskohtaisempi.[549]

Hallitusohjelmaan kohdistunut mielenkiinto osoittaa, millaisen suurennuslasin kanssa Suomen asioita Moskovan asiantuntijatasolla tarkkailtiin. Helsingissä KGB:n edustaja Valentin Kossov totesi suoraan Kalelalle, että he eivät olleet nähneet ohjelmassa mitään erikoista ja että se oli lähetetty kommenteitta Moskovaan. ”Siellä pojat ovat kuitenkin nähneet siinä jotain merkillistä, muutoksen Suomen ulkopoliittisessa linjassa. Minä en sellaista ole nähnyt.”[550]

Kossovin kommentti paljasti suomalaisten kannalta oleellisia seikkoja. Eri tasojen toimijoiden väliset tulkintaerot neuvostoliittolaisten välillä olivat ilmeisiä. Virkailijat Helsingissä ymmärsivät suomalaisia ehkä enemmän kuin näiden kollegat Moskovassa, missä lähestymistapa oli dogmaattisempi. Kritiikki oli ilmeisesti lähtöisin MID:stä tai keskuskomitean virkailijoilta. MID:n virkamiehenä suurlähettiläs Sobolëv oli jo ennakolta kiinnittänyt asiaan huomiota. MID:n edustaja oli ollut kuukautta aiemmin huolestunut myös Pariisin rauhansopimuksen uudelleentulkinnasta. Presidentti totesikin syksyllä 1983 ranskalaiskollegalleen, että ”meillä on sellainen kokemus, että juuri ulkoministeriö [MID] edustaa Neuvostoliitossa jäykkyyttä”.[551]

Viikko Sorsan IV hallituksen nimittämisen jälkeen Paasikivi-seuran delegaatio sai Moskovassa kuulla, kun varaulkoministeri Mal’čev arvosteli Suomen ulkopolitiikkaa. Mal’čev alleviivasi pontevasti MID:n odottavan suomalaisten pidättäytyvän kaikista ulkopoliittisen linjan muuttamisyrityksistä. Linjamuutosten sijasta Suomi haluttiin sitouttaa rauhan ja aseriisunnan edistämiseen Neuvostoliiton rinnalla. Mal’čevin esiintyminen ajoittui herkkään ajankohtaan vaalien jälkeen ja muutama viikko ennen Koiviston valtiovierailua. Varaulkoministeri huomautti, että YYA-

548 TPK, PM 17.5.1983, Jaakko Kalela. MKA, kansio 25, KA. Kansiossa on perättäin kaksi em. tunnistetiedoilla laadittua muistiota, joista toinen on otsikoimaton. Ao. nootilla viitataan otsikoimattomaan muistioon. Vrt. edellinen viite; Derâbin 2010, 180–181.

549 TPK, PM 17.5.1983, Jaakko Kalela. Pääministeri Sorsan 4. hallituksen ohjelman ulkopoliittisesta osasta. MKA, kansio 25, KA.

550 PM/JK 18.5.83. Keskustelu VK:n kanssa 18.5.83. MKA, kansio 25, KA.

551 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, N:o 30, P.M. 23.11.1983. Tasavallan presidentti Mauno Koiviston keskustelut Pariisissa 15.11. ja 16.11.1983 Ranskan presidentin François Mitterrandin kanssa. Fb 1, TPKA III, KA.

sopimuksen johdannossa oleva toteamus Suomen pysyttelemisestä suurvaltojen välisten ristiriitojen ulkopuolella pitäisi rajata selvästi.[552] Suomalaisten mahdollisuutta piiloutua YYA-sopimuksen johdannossa mainitun puolueettomuuspyrkimyksen taakse haluttiin rajata. Esitetty viesti iski UM:n virkamiesten tajuntaan syvälle: ”Olemme niin sanoakseni kusessa juuri Koiviston vierailun edellä.”[553]

Toukokuun lopulla SDP:n puoluejohdon ja Tehtaankadun puoluelinjan välisesssä luottamuksellisessa keskustelussa kysyttiin, miksi tekstiä oli muutettu, ja kuka oli muutoksen takana, Koivisto, Sorsa vai Väyrynen. Moskovassa oli toivottu, että ennen Koiviston ensimmäistä valtiovierailua mitään ei olisi muutettu, mutta nyt tehdyt muutokset hallitusohjelmassa ja Karjalaisen tapaus olisi vaikea selittää parhain päin. Helsingin suurlähetystön pitäisi antaa asioihin selvitys.[554]

Virkamiestaso ja puolueiden edustajat saivat täyslaidallisen moitteita Moskovasta vastattavaksi vain muutama viikko ennen Koiviston matkaa, jonka nimenomaan piti osoittaa suhteiden moitteettomuutta.

Kuultuaan Neuvostoliiton huolet SDP:n puoluejohto päätti korjailla juuri hyväksymäänsä hallitusohjelman ulkopoliittista lausuntoa antamalla ulkopoliittisen tiedotteen. Puoluesihteeri Liikanen kertoi SDP:n puoluetoimikunnalle, kuinka ”eräät puoluetoimikunnan jäsenet” olivat törmänneet hallitusohjelman ulkopoliittiseen osaan liittyviin kysymyksiin eri yhteyksissä. Liikanen esitti puoluetoimikunnalle, että puoluetoimisto saisi valtuudet julkaista tiedote presidentin tulevan Neuvostoliiton valtiovierailun ja YYA-sopimuksen jatkon johdosta.[555]

Liikasen esitys hyväksyttiin. SDP julkaisi oman tiedotteensa, jossa todettiin edellä mainittujen asioiden ohella presidentin ja hallituksen noudattavan Paasikiven ja Kekkosen viitoittamaa ulkopoliittista linjaa, minkä jälkeen kerrottiin, mitä se on: ”Keskeisintä Paasikiven–Kekkosen linjassa on yya-sopimukseen perustuva, luottamuksellinen ja molemmin puolin hyödyllinen naapuruussuhde Neuvostoliiton kanssa.”[556]

Tiedotteella paikkailtiin hallitusohjelman tekstiä korostamalla YYA-sopimusta Suomen ulkopoliittisen opin, Paasikiven–Kekkosen linjan ytimenä. Pari päivää myö-

552 Suurlähettiläs Aarno Karhilon raportti, n:o 1220, Moskovasta 14.5.1983 alivaltiosihteeri Törnuddille; Puolustusneuvosto, evl. Gustav Hägglundin PM, 17.5.1983. MKA, kansio 25, KA; Hämäläinen – Ovaska 1998, 9; Suomi 2005, 357–360.

553 Suomi 2005, 358. Sitaatti Juhani Suomen siteeraamasta kirjeestä.

554 Matti Ahde, PM neuvottelusta Kesärannassa 24.5.1983. MKA, kansio 25, KA. Tapaamiseen osallistuivat Sorsa, Liikanen, Ahde, Vladimirov, Kossov ja Marejev.

555 Liikanen SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP, puoluetoimikunta, keskustelumuistio 26.5.1983, TA.

556 SDP:n tiedote 26.5.1983. Puoluetoimikunnan pöytäkirjaliite 206/19, 1983, TA.

hemmin Kossov totesi Kalelalle SDP:n puoluetoimikunnan korjailleen hallitusohjelmassa sattunutta ”virkamiesten lipsahdusta”. Leikin varjolla tehdyllä huomautuksella osoitettiin, kuinka asioita selitettiin.[557]

SDP:n nimissä annettu tiedote oikaisi hallitusohjelman lausuntoa ja virkavalmistelussa syntyneen tekstin väitettyä lapsusta niin, että asia oli selitettävissä Moskovaan parhain päin. Asiaa koskeviin kysymyksiin olisi silti varauduttava vastaamaan presidentin tulevan vierailun aikana myös Moskovassa.[558]

Hallitusohjelman teksti nousikin esille Koiviston ja Andropovin tapaamisessa. Andropoville valmistellussa puheenvuorossa todettiin neuvostoasiantuntijoiden katsoneen, että hallitusohjelmassa oli supistettu YYA-sopimuksen merkitystä Suomen ulkopolitiikan perustana. Koivisto viittasi erilaisiin käsityksiin painotuseroina, mutta mitään poliittista muutosta ei ollut tapahtunut. Ûrij Vladimirovič sivuutti alempien virkailijoiden laatiman näkemyksen toteamalla: ”Minä en esitä kritiikkiä”.[559] Yhdellä lausahduksella Andropov mitätöi kaiken painostuksen, minkä jälkeen neuvostovirkamiesten jatkomoitteet jäivät katteettomiksi.[560]

Hallitusohjelmasta käyty kädenvääntö oli samalla oppitunti, jonka perusteella Koivisto saattoi olla piittaamatta keskitason ja alemman tason virkailijoiden esittämästä kritiikistä. MID:n virkamiesten tai suurlähetystön virkamiestason saivartelulle ei tulisi antaa erityistä merkitystä. Oleellista oli suuri linja, josta neuvostojohto keskusteli presidentin kanssa.

Washingtonissa lehdistöneuvoksena työskennellyt Reino Paasilinna oli kuvannut keväällä 1982 Suomen ja Neuvostoliiton suhdejärjestelmän hoitoa samaan tapaan: Tehtaankatu oli Suomen etujen kannalta epäluotettava postikonttori, jonka kautta päivittäisviestien välittäminen Moskovaan oli yksipuolista, epäviisasta ja jopa Suomen asemaa heikentävää.[561]

Syksyllä 1983 NKP:n keskuskomitean virkailijat Šapošnikov ja Smirnov tapasivat jälleen SDP:n puoluejohtoa Helsingissä KGB-miesten Vladimirov, Kossov ja Mareëv kanssa. Tuolloin palattiin myös Suomen sisäpoliittiseen tilanteeseen. Pääministeri Sorsaa – ei presidenttiä – kritisoitiin SMP:n ottamisesta hallitukseen. Keskustan sisäinen hajaannus ja sen mahdolliset heijastusvaikutukset ulkopolitiikkaan

557 PM/JK 30.5.83. Keskustelu VK:n kanssa. MKA, kansio 25, KA.

558 Matti Ahde, PM neuvottelusta Kesärannassa 24.5.1983. MKA, kansio 25, KA.

559 TPK, PM, 8.6.83 /JK/pp. Tasavallan presidentin ja pääsihteeri J.V. Andropovin keskustelu 7.6.1983. MKA, kansio 25, KA; vrt. Hämäläinen – Ovaska 1998, 10.

560 Vastaava asetelma, jossa Neuvostoliiton asiantuntijatason kannat erosivat ylimmän johdon linjauksista, näkyi mm. Saksan yhdistymisneuvotteluista ks. Sarotte 2010, 124.

561 Reino Paasilinna Washingtonista Mauno Koivistolle 25.2.1982. MKA, kansio 24, KA; Ks. Saarinen 1995, 182.

puolestaan saivat ymmärrystä Moskovassa. SKDL:n tilannetta neuvostoedustajat eivät halunneet kommentoida, ja Kokoomuksen suhteen tilanne ei ollut ”vielä kypsynyt”.[562]

Kevään ja kesän 1983 aikana Suomeen kohdistuneet Neuvostoliiton alemman tason painostusyritykset kiinnittivät suomalaisten virkamiesten ja poliitikkojen huomiota, mutta valtionpäämiestasolla se jäi tukea vaille. Näkökulmaero oli tulkintojen kannalta oleellinen. Vuoden 1983 eduskuntavaalien jälkeinen hallitusratkaisu, SMP:n hallituspaikka ja hallitusohjelman ulkopoliittiseen osaan kohdistunut kritiikki näyttää nousseen etupäässä Neuvostoliiton alemman tason ja keskitason virkailijoiden innosta valvoa Suomen ulkopoliittisen linja oikeaoppisuutta ja neuvostosuhteen puhtautta. Ylimmän tason poliittisesta painostuksesta ei ole edellä käytetyn lähdeaineiston perusteella havaintoja.

562 PM 10.10.83, JK/jk. MKA, kansio 26, KA.

4.3 SKP:n katoaminen ulkopolitiikan näyttämöltä

SKP oli 1980-luvun alussa pahasti kahtiajakautunut. Puolueen näkyvä hajaannus oli alkanut vuoden 1966 edustajakokouksesta, jossa muodostuivat niin sanotut enemmistö- ja vähemmistökommunistit. Vähemmistösiiven johtajana oli varapuheenjohtaja Taisto Sinisalo, jonka mukaan ryhmä sai nimensä taistolaiset. Näiden katsottiin seuraavan NKP:n ohjeita lojaalisti. Enemmistösiipi kävi keskustelua NKP:n kanssa, mutta se oli osoittanut itsenäisyyttä saamiaan ohjeita kohtaan ja pyysi perusteluita.[563]

Keväällä 1982 SKP:n sisällä tapahtui merkittävä liikahdus, kun puolueen puheenjohtajana vuodesta 1966 toiminut Aarne Saarinen ilmoitti eroavansa SKP:n johdosta. Ylimääräinen puoluekokous oli toukokuussa 1982.[564]

Saarisen eroilmoitus herätti Moskovassa huolen SKP:n linjasta. NKP:n toverit epäilivät puolueen linjan muuttuvan. Šapošnikov hämmästeli Saariselle maaliskuussa 1982 Koiviston vierailun aikana, miksi puheenjohtajavaihdos piti tehdä nyt, kun Suomessa oli sosiaalidemokraattinen presidentti ja pääministerinä vasemmistodemari.[565] NKP:n tarkastuskomitean puheenjohtaja Arvid Pel'še arveli SKP:n sisäisen hajaannuksen aiheuttavan "pitkälle meneviä kielteisiä seuraamuksia Suomen sisäpoliittiselle tilanteelle, Neuvostoliiton ja Suomen ystävyyden jatkuvalle kehitykselle ja kummankin maan kansojen yhteistyölle".[566]

Saarisen ilmoitus muutama kuukausi vaalien jälkeen ajoi presidentin poliittiseen miinakenttään, jossa oli vain huonoja etenemisvaihtoehtoja. Koiviston poliittisessa tilanneanalyysissä 1960-luvun alkupuolella suhteet SKP:hen oli ollut yksi kolmesta tekijästä, joka SDP:n piti ratkaista omassa ulkopoliittisessa yhtälössään. Kaksi muuta olivat suhteet NKP:hen ja suhde Kekkoseen. Syksyllä 1981 Koivisto muisteli lehtihaastattelussa yhteistyön alkua kommunistien kanssa. SDP:n ei olisi samaan aikaan mahdollista olla sisäpolitiikassa vastakkain kommunistien kanssa ja rakentaa asiallisia suhteita Neuvostoliittoon.[567]

563 Saarinen 1984, 122–133, 175–184; Saarinen 1995, 276, 285–288; Aalto 1988, 194–195, 220–226; ks. Viialainen 2005.

564 National intelligence daily, 26 March 1982. General CIA records, [https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84T00301R000200010092-4.pdf] [luettu 17.6.2022]. SKP:n puheenjohtajan eroilmoitus raportoitiin CIA:ssa ylimmälle tasolle; Saarinen 1995, 280–283; *HS* 25.3.1982, Saarinen eroaa.

565 Saarinen 1995, 283–284; Saarinen 1984, kuvaliite; Saarinen oli ainoa puhtaasti puoluepoliittisin perustein Koiviston ensimmäisellä Neuvostoliiton matkalla mukana ollut suomalainen. Saarisen eroilmoitus tuli pari viikkoa matkan jälkeen.

566 Saarinen 1984, 128.

567 Ovaska 2017, 68–83 ja siinä mainitut lähteet.

SKP:n hajaannus oli NKP:n silmissä valitettavaa ja se ilmoitti keväällä 1982 tukevansa vähemmistösiipeä. Mikäli vähemmistösiipi irtautuisi SKP:stä, niin enemmistölle jäävä puolue katsottaisiin neuvostovastaiseksi.[568]

SKP:n ja NKP:n poliittisista kytköksistä muodostui paradoksi. NKP:n keskuskomiteassa Stefan Smirnov totesi SDP:n edustajille, että SDP:llä oli NKP:n luottamus, mutta SKP:n enemmistöläisillä ei ollut. SDP:tä arvostettiin, koska se ei ”vuoda”.[569] 1960-luvn puolivälin roolit olivat kääntyneet päälaelleen. SKP:n portinvartijan status Suomessa oli mennyttä. Suhteet Neuvostoliittoon toimivat ilman kommunistejakin.

SKP:n ylimääräinen puoluekokous järjestettiin Helsingissä 14.–15. toukokuuta 1982. Saarisen pitkä puheenjohtajakausi päättyi ankariin kiistoihin uuden puheenjohtajan valinnasta sekä kokousyleisölle pidettyyn puheeseen, jossa hän moitti NKP:n puuttumista SKP:n sisäisiin asioihin. Moskovassa oli esitetty SKP:n johdolle viikkoa ennen puoluekokousta NKP:n politbyroon muistio, jonka mukaan SKP:ssä esiintyi neuvostovastaisuutta. Saarisen mielestä NKP:n arvio meni liian pitkälle.[570]

SKP:n asiat kiinnostivat myös presidenttiä, joka tapasi kokousviikonlopun jälkeisenä maanantai-iltapäivänä vastavalitun pääsihteeri Arvo Aallon. Aalto kertoi Moskovassa ennen puoluekokousta käydyistä SKP:n ja NKP:n neuvotteluista. NKP oli huolestunut SKP:n niin sanotun vähemmistön aseman heikentymisestä. SKP:tä yritettiin ohjailla Romanovin, Pel’šen ja Ponomarëvin johdolla, mutta ohjekirje levisi suomalaiseen lehdistöön. Se antoi Saariselle aihetta kritiikkiin jäähyväispuheessa. Aalto kertoi Koivistolle, ettei ollut nähnyt Saarisen puhetta etukäteen, mutta jälkiseurauksia olisi odotettavissa: ”Kaiku vielä vastaa Moskovasta”.[571]

NKP:ssä kansainvälisen osaston apulaisosastopäällikkö Anatolij Černâev paheksui esimiestään Boris Ponomarëvia SKP:n ja Suomen asioiden hoidosta. Černâev kummasteli, miksi Saarinen piti provosoida aiheuttamaan yleisön ja koko maailman edessä julkinen skandaali. Černâev kritisoi päiväkirjamerkinnöissään muutenkin SKP:n tilannetta. Hän ihmetteli ainaista valitusta Suomen kielteisestä poliittisesta kehityksestä. Keskuskomitean kansainvälisen osaston esittelijät olivat ”sinisalolaisia”, joiden esitykset Ponomarëvin johdolla hyväksyttiin sellaisenaan. Suomalaisista

568 JK/pp, muistio 3.11.1982. SDP:n ja NKP:n valtuuskuntien neuvottelut Moskovassa 26.10.82. MKA, kansio 24, KA.

569 Lauri Sivosen PM, 27.5.1984. Sorsalle, Liikaselle, Kankaalle; Lauri Sivonen Kalevi Sorsalle ja Erkki Liikaselle. Yhteenveto keskusteluista Stefan Smirnovin kanssa Moskovassa lehtimiesvaltuuskunnan vierailun aikana, 22.6.84. Sivonen lähetti em. muistiot presidentille 1.8.1984 päivätyn saateviestin kera. MKA, kansio 28, KA.

570 Saarinen 1995, 285–288; *HS* 17.5.1982. *Aarne Saarinen syytti: NKP sekaantui SKP:n asioihin; HS* 12.5.1982. *Moskova näkee SKP:ssä neuvostovastaisuutta.*

571 Koiviston muistiinpanot tapaamisesta Aallon kanssa 17.5.82, 16.00. MKA, kansio 24, KA; Aalto 1988, 220–225.

kommunisteista saattoi kysyä, mitä ihmettä he halusivat. Sosialismia ja vallankumoustako, vai pyytää 35 prosentin palkankorotuksen, vai eivätkö halua hallitukseen? ”Mehän olemme presidentti Koiviston ystäviä, hän käyttäytyy hyvin, ja kaikki ennen vaaleja tehdyt ilmiannot, väitteet länsisuuntauksesta – ei vahvisteta. Pääministeri Sorsa, meidän luotettu (доверенный, doverennyj) ystävämme, jonka kanssa meillä on luottamukselliset (конфиденциальные, konfidencial’nye) suhteet. Kuinka eivät menisi [hallitukseen], kun ovat tähänkin asti menneet porvarillisiin hallituksiin ja olemme rohkaisseet heitä tähän?!”[572]

Saarisen puheen jälkeen hallituksen ulkoasiainvaliokunta pohti SKP:n puheenjohtajavaihdoksen vaikutuksia Suomen asemaan. Saarisen esittämä NKP:n arvostelu ei sinänsä kuulunut Suomen hallitukselle – kyse oli kahden kommunistisen puolueen välisistä suhteista, mutta valmistautumista mahdollisiin reaktioihin pidettiin tarpeellisena. UM:n virkamiehet valmistelivat keskusteluohjeet kannanotoiksi Saarisen puheisiin. Ulkoministeri Stenbäck luonnehti johtavien puolueiden suhteiden Neuvostoliittoon olevan osa Suomen ulkopolitiikka ja olisi toivottavaa, ettei SKP:n ja NKP:n välien mahdollinen huononeminen vaikuttaisi maiden virallisiin suhteisiin.[573]

Pelko SKP:n hajaannuksen aiheuttamista mahdollisista suhdehäiriöistä kantautui myös SDP:n puoluetoimikunnasta. SKP:n sisäiset ristiriidat olivat kärjistyneet presidentinvaihdoksen yhteydessä, mikä herätti spekulaatioita Suomen ulkopolitiikan mahdollisista muutoksista.[574] Aarne Saarisen mielestä puolue- ja valtiosuhteissa oli kuitenkin selvä ero. Valtiosuhteet olivat Neuvostoliitolle tärkeämpiä, ja niissä saatettiin toimia ideologisista erimielisyyksistä huolimatta yhteisymmärryksessä.[575]

NKP kestitsi SKP:n piirisihteereitä elokuussa 1982, jolloin kevään tapahtumia perattiin Moskovassa. NKP:n Suomen osaston pitkäaikainen työntekijä Vladimir Fëdorov oli hyvin kriittinen kokouksen lopputulosta kohtaan ja arvosteli Saarista. Tämän puhe oli loukannut heitä syvästi. Fëodorov uhkasi, että NKP:n ja SKP:n nykyisellään hyvät, luottamukselliset ja kehittyvät suhteet olivat vaarassa, ellei tehtäisi sellaisia ratkaisuja, joilla ylimääräinen edustajakokous saataisiin ikään kuin kumotuksi. SKP:n sisäistä tilaa käsitellessään tämän esimies Vitalij Šapošnikov liikkui samoilla linjoilla mutta esitti asiansa vieläkin tiukemmassa sävyssä. Šapošnikov tosin ei esittänyt uhkauksia NKP:n ja SKP:n

572 Dnevniki A.S. Černâeva, 15.5.1982, 26.5.1982, 29.5.1982, 2.6.1982. Sitaatti 2.6.1982 merkinnästä.

573 Matti Tuovisen päiväkirja 20.5.1982 MTA, kansio 3, KA; Valiokunnan virallisessa kokouspöytäkirjassa ei ole asiasta mainintaa, mutta läsnäollut valtiosihteeri Tuovinen on tehnyt keskustelusta päiväkirjamerkinnän; HUAV pöytäkirja 9/1982, 20.5.1982. Cb, 1982, UMA. Suomi 2005, 257–258.

574 SDP:n puoluetoimikunta keskustelumuistio 13.5. ja 20.5.1982, TA; Koiviston muistiinpanot tapaamisesta Aallon kanssa 17.5.82, 16.00. MKA, kansio 24, KA.

575 Saarinen 1984, 138–139; Saarinen 1995, 127–128.

suhteiden kärsimisestä. ”Suhteet ovat hyvät ja luottamukselliset ja tulevat sellaisina säilymäänkin.” Tapaamisen jatkuessa alkoholista riittävästi rohkaisua saanut eräs piirisihteeri menetti malttinsa ja tokaisi Fëdoroville: ”Kyllä se on, toveri Feodorov, sillä tavalla, että et sinä täällä määrää, mitä me tehdään Suomessa.”[576]

Pääsihteeri Aallon pelkäämä Moskovan kaiku vastasi, mutta ehkä heikommin kuin suomalaiset odottivat, eikä sekään enää purrut. Vastineeksi Fëdorov iski kovimman korttinsa pöytään: ”Hyvä on, kyllä me voidaan seisoa molemmat omalla tontilla eikä keskustella siitä aidan yli ollenkaan, mutta sinun pitää pitää se mielessäsi, että me voimme vaikuttaa siihen, että – – ystävyyskaupunkisuhteet puoluetasolla eivät liiku mihinkään.” Piirisihteerien valtuuskunta ei ollut kiristettävissä ystävyyskaupunkisuhteilla, eikä antautunut, vaan vakuutti: ”Me teemme ratkaisut Suomessa.”[577]

Koivisto sai edellä kerrotut tiedot SKP:n ja NKP:n keskusteluista Supon välityksellä. Ne olivat ulkopoliittisen johdon kannalta helpottavia. Väitteet puoluesuhteiden heikentymisestä eivät olleet pitäviä. Tästä saattoi päätellä, että viittaukset valtioiden välisten suhteiden heikentymiseen olivat liioittelua.

SKP osallistui uuden puheenjohtajansa Jouko Kajanojan johdolla Sorsan III hallitukseen. Hallituskausi jäi kuitenkin kesken ja samalla viimeiseksi, jossa SKP:n edustajia toimi ministereinä. Vasemmistopuolueiden hallitusyhteistyö ja SKP:n vaa’ankieliasema menetti merkityksensä vuoden 1982 lopulla, kun Koivisto myönsi kommunisteille eron Sorsan hallituksesta. SKP:n jääminen hallituksen ulkopuolelle oli yksi askel Moskovan vaikutusmahdollisuuksien hupenemisessa. SKP:n siirtyminen hallituspolitiikassa vaihtopenkille marginalisoi puolueen merkitystä ja sinetöi SDP:n ja Keskustan roolit idänsuhteiden avainpaikoilla seuraaviksi vuosiksi. SKP:n aseman mureneminen horjutti yhtä Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden peruselementtiä: Neuvostoliiton vaikutusmahdollisuuksia suomalaisiin puolueisiin.

Saarisen seuraajaksi toukokuussa 1982 valittu Jouko Kajanoja oli kompromissiratkaisu SKP:n kahden siiven välillä. Vladimirov arvioi kesäkuussa 1982 Kajanojaa vain kyltiksi, mutta johtaja oli Arvo Aalto, joka ”ottanee ennen pitkää ajan ollessa kypsä myös muodollisesti SKP:n puheenjohtajuuden”.[578]

SKP:n tilanne pysyi jotenkin hallinnassa Kajanojan puheenjohtajakauden ajan vuodet 1982–1984. Vuonna 1984 puheenjohtajaksi valittiin Arvo Aalto, joka edusti niin sanottua kirveslinjaa. Aallon johdolla SKP:stä karsittiin taistolaisten johtamiksi lasketut puolueosastot. Moskovalle uskollisten kommunistipuolueiden alamäki oli sa-

576 Seppo Tiitinen Mauno Koivistolle 26.8.1982. Liitteenä muistio, SKP:n piirisihteerien matka Neuvostoliittoon NKP:n kutsusta 1.-10.8.1982. STP, kirjeenvaihto 1982, TPK, SPA.

577 Ibid.

578 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 11.6.1982. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA.

mansuuntaista muuallakin Euroopassa. Niin sanottu eurokommunismi vahvistui Ranskassa ja Italiassa.[579] NKP protestoi SKP:n hajoamista, mutta protestoinnilla ei ollut merkittävää vaikutusta. Yksi säie Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa nirhautui poikki.

Toukokuun 1984 lopulla järjestetty SKP:n edustajakokous herätti jo ennakkoon villejä spekulaatioita. Leningradin uusi ykkössihteeri Lev Zajkov varoitteli SKP:n mahdollisen hajoamisen ulkopoliittisista seurauksista: Suomen ja Neuvostoliiton suhteet voisivat heiketä. MTV:n uutisissa viittoiltiin mahdollisuuteen ottaa SKDL:n ja *Kansan Uutisten* linja puheeksi valtiollisella tasolla, jos niiden linja ei muuttuisi. Ulkoministeriöstä alleviivattiin, ettei se voisi ottaa kantaa puolueiden välisiin suhteisiin.[580]

SDP:ssä huhuttiin ennen edustajakokouksen alkamista, että SKP:n sisällä oli käytetty kovia kortteja. Sorsa tulkitsi ironisesti Taisto Sinisalon puheita: Jos NKP:n vastustamasta Arvo Aallosta tulisi SKP:n puheenjohtaja, niin Suomi miehitettäisiin. Matti Ahde oli kuullut SKP:n enemmistösiiven johtajilta, ettei asiassa ollut mitään uutta. NKP:n painostus oli vuosikausia ollut niin kovaa, ettei järeämpiä aseita enää ollut. Huolta aiheutti SKP:n johdon joutuminen NKP:n epäsuosioon. Se olisi ulkopolitiikan hoidossa ongelmallista. Enemmistöläisten keskuudessa havaittiin NKP:stä piittaamatonta uhoa. Pertti Paasion mielestä SKP:n tila oli ulkopoliittinen riskitekijä. Hallitusyhteistyöhön palaaminen SKP:n kanssa ei olisi järkevää.[581]

NKP:n delegaation Stefan Smirnov luki suomalaisille kommunisteille osoitetun kannanoton kokouksessa. Viime hetken ohjeistusta Moskovasta sai myös SKP:n poliittisen toimikunnan jäsen Aarno Aitamurto. Terveiset olivat selvät. Aaltoa vastustettiin, mutta Kajanojan tilalle voitaisiin harkita muitakin nimiä. SKP:n hajoaminen oli kuitenkin Moskovan vakavin huoli. Jos näin kävisi, NKP:n suhteet enemmistöön katkeaisivat. SKP:n vähemmistö vetosi siihen, että Aallon voitolla olisi kielteisiä vaikutuksia Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin. Kokouksessa läsnä ollut entinen Suomen-lähettiläs Vladimir Stepanov lievensi tulkintaa. Valtioiden väliset suhteet ovat valtioidenvälisiä, mutta SKP toivottavasti myötävaikuttaisi niihin. SDP:n puoluesihteeri Liikanen summasi tilannetta. Ei pitäisi kiistää, etteikö SKP:llä olisi vaikutusta maiden välisiin suhteisiin, mutta ei myöskään väittää, että Aallon voitto johtaisi maiden väliseen kriisiin.[582]

579 Westad 2010, 273; Drake 2004, 115–119; Westad 2017, 372–373; Hanhimäki 2021b, 32–35; Kajanoja 1985, 71–75, 139–151.

580 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, N:o 12, P.M. 13.3.1984. POL-AVS, Dec 3, UMA; Lauri Sivonen Kalevi Sorsalle ja Erkki Liikaselle. Yhteenveto keskusteluista Stefan Smirnovin kanssa Moskovassa, 22.6.84. Sivonen lähetti em. muistiot presidentille 1.8.1984 päivätyn saateviestin kera. MKA, kansio 28, KA; Aalto 1988, 234–235.

581 Sorsa, Ahde, Liikanen, Kaukovaara ja Paasio SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP puoluetoimikunnan keskustelumuistio 24.5.1984, TA; Ks. Aalto 1988, 233.

582 Aalto 1988, 235–239; Liikanen SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 31.5.1984, TA; Suomi 2006, 42–45.

Julkisten kannanottojen myötä tilanteesta tuli NKP:lle arvovaltakysymys, mutta edes se ei painanut SKP:n edustajakokouksen enemmistön silmissä. Uhkauksista ja spekulaatioista huolimatta Aalto valittiin puheenjohtajaksi Kajanojan tilalle. Neuvostoliitto törmäsi suomalaisten kommunistien itsepäisyyteen.[583] Ongelma oli sama kuin Keskustan presidenttiehdokasta valittaessa syksyllä 1981. Suomalaiset olivat lakanneet noudattamasta Moskovan neuvoja. Moskovan viisaudet ja uhkaukset olivat menettäneet arvonsa puolueiden syvien rivien keskuudessa. Poliittinen eliitti odotti jännittyneenä reaktioita, mutta kansalaismielipide ei ollut ohjailtavissa.

Tiitinen raportoi kesäkuussa 1984 Koivistolle Vladimirovilta kuulemiaan tietoja. Neuvostoliitto ei voinut luottaa Aaltoon, ja siksi he eivät hyväksyneet häntä. Koivisto puolestaan kertoi Tiitiselle keskustelleensa Aallon kanssa ennen ja jälkeen edustajankokouksen. Koiviston käsitys oli, ettei prosessi ollut enää täysin Aallonkaan käsissä. Neuvostoliittolaiset arvioivat tilanteen selvästi väärin ennen edustajakokousta. He luulivat arvovaltaisen valtuuskunnan voivan murtaa enemmistön rintaman. Tähän oli päädytty ilmeisen väärän informaation ja tilannearvion perusteella, josta Koiviston mukaan päävastuullinen oli Šapošnikov. ”Maailmalle levisi nyt kirkkaana tieto suomalaisen kommunismin kansallisesta ja kansainvälisestä siivestä, joista kansallinen on nyt voitolla.”[584]

Koivisto sai sisäpiiritietoa SKP:n ja NKP:n suhteista suoraan SKP:n johtajilta ja takaoven kautta jatkuneesta tietovirrasta, vaikka Supon aiemmin harjoittama kommunistien erityistarkkailu olikin lopetettu.[585] Presidentti kiinnitti erityishuomiota SKP:n sisäiseen tilanteeseen sen ulkopoliittisten vaikutusten vuoksi.

583 Aalto 1988, 233–241. Koivisto kertoo Grigorij Romanovin todenneen, että Aallolle pitäisi järjestää virka puolueen ulkopuolelta, kun Koivisto vertasi Aaltoa maaherra Esa Timoseen, jonka hän ”olisi valmis palkkaamaan – – hyvin moneen tehtävään. Samaa voisi sanoa Aallosta.”. TPK, PM, 15.10.1984, JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelu G.V. Romanovin kanssa. MKA, kansio 28, KA; Vrt. Koivisto 1995, 141.

584 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 17.7.1984. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA.

585 Koiviston ja Tiitisen keskusteluissa on v. 1982 kaksi mainintaa SKP:n tarkkailusta. Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelut 30.3.1982, jolloin Koivisto ohjeisti Tiitistä: syytä seurata yleisellä tasolla siten, ettei pääse syntymään käsitystä SKP:n olemisesta erityisvalvonnassa. 10.8.1982 Koivisto tarkensi ohjetta koskien SKP:n vähemmistön valvontaa. ”Huono homma seurata kommunisteja tai taistolaisia kategorioina. – – tulisi olla jotakin muuta ja huomiota herättävää asianomaisissa henkilöissä. – – Muutosta tapahtunut, vähemmistö menettänyt viehätystään erityisesti akateemisen nuorison ja taiteilijoiden piirissä. Muodit vaihtelee – –. Ei sen takia, että on taistolainen, tule valvoa. Oltakoon Taisto Sinisalosta muutoin mitä tahansa mieltä – – Tiitinen: Jos on erityistä normaalista poikkeavaa syytä, vain silloin valvotaan ja kukin tapaus ratkaistaan kategoriasta riippumatta. MK: juuri näin. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA; STH 2.9.2019.

Loppukesästä 1984 SKP:n johdon sisäpiiritiedoissa todettiin uuden puoluejohdon suhteiden NKP:hen olevan käytännöllisesti katsoen poikki. Lisäksi Taisto Sinisalon hoitamat rahahanat idästä oli jäädytetty ja kanavoitu puoluejohdon ohi vähemmistökommunistien tukemiseksi.[586]

SKP:n puoluekokouksen jälkeen seuraava korkean tason neuvostodelegaatio oli Grigorij Romanovin johdolla Helsingissä lokakuussa 1984 välirauhansopimuksen 40-vuotisjuhlallisuuksissa. SKP:n uusi johto tapasi vauhdikkaalla tuulella olleen Romanovin, joka esitti NKP:n politbyroon terveiset SKP:lle. Uudelle johdolle kerrottiin sen horjuttavan puolueiden ja maiden välistä luottamusta. Suomalaistoverien vakuuttelut eivät olleet osoittautuneet vilpittömiksi. Uusi puoluejohto oli toiminut SKP:n eheytymistä ja puolueen ylimpiä etuja vastaan. Hajaannus aiheutti vahinkoa demokraattisille voimille ja Suomen kansallisille eduille. Tilanne hyödytti vain taantumuksen voimia ja maiden välisen ystävyyden vihamiehiä. SKP:n heikentymisen pelättiin vaikuttavan kielteisesti sisäpolitiikkaan, koska oikeistopiirit pystyisivät helpommin horjuttamaan *”niiden voimien asemia, jotka ovat Presidentti Mauno Koiviston ulkopoliittisen linjan tukena. Linjan, joka tähtää yhteistyöhön ja ystävyyteen Neuvostoliiton kanssa.”*[587]

Moskovassa katsottiin siis NKP:llä olevan oikeus määritellä SKP:n ylimmät edut ja kertoa suomalaiselle puoluejohdolle, että se toimi niitä vastaan. SKP:n johdon kannalta tapaaminen oli kylmäkiskoinen. Koivisto sen sijaan kelpasi NKP:n politbyroon silmissä oikean ulkopoliittisen linjan esikuvaksi.[588]

Presidentti keskusteli Romanovin kanssa ennen tämän SKP-tapaamista. Romanov aloitti presidentin kanssa johdattelevalla kysymyksellä: *”Eikö pidä paikkansa, että molemmin puolin on vahvistettu, että valtiolliset suhteet Neuvostoliiton ja Suomen välillä ovat täysin kunnossa ja luottamukselliset?”* Myöntävän vastauksen saatuaan Romanov valitteli, ettei puoluetasolla ollut vastaava luottamusta. SDP:n kanssa suhteet olivat kyllä erinomaiset, puolue oli yhtenäinen ja sillä oli keskeinen rooli. Keskustan rooli oli tärkeä, ja NKP:llä oli hyvät suhteet puolueeseen, mutta SKP:n ja NKP:n johdon väliltä puuttui luottamus. Tilanne häiritsi paitsi SKP:n ja NKP:n puoluesuhteita myös Suomen suhteita ulkovaltoihin, koska SKP:llä oli huonot suhteet muihin veljespuolueisiin. Seuraavana päivänä Suomeen tulisi DDR:n

586 Tietoja tilanteesta SKP:ssä 20. edustajakokouksen jälkeen, 31.8.1984. MKA, kansio 28, KA; Ks. Saarinen 1995, 315.

587 Grigori Romanovin puhe SKP:n edustajille lokakuussa 1984. MKA, kansio 28, KA; Aalto 1988, 245–246; ks. Suomi 2006, 47–48; Kajanoja 1985, 112–113.

588 Romanovin puheen teksti päätyi myös Koivistolle. Grigori Romanovin puhe SKP:n edustajille lokakuussa 1984. MKA, kansio 28, KA.

johtaja Erich Honecker, joka haluaisi tavata suomalaisia kommunisteja. Romanov pohdiskeli, ketä Honecker voisi tavata.[589]

Aikansa tilannetta valiteltuaan Romanov pyysi presidentiltä neuvoa tulevaan keskusteluun SKP:n edustajien kanssa. Koivisto ehdotti maltillista keskustelua. Itse hän lupasi yrittää puhua Aallon kanssa, ja vain puhua – ei tehdä muuta. Romanov kertoi presidentille myös näkemyksiään työväenpuolueiden johtamisesta. Avain oli kentän luottamus; ilman sitä puoluetta oli mahdotonta johtaa. Ainoa ratkaisu SKP:ssä olisi kaikille hyväksyttävän puheenjohtajan löytyminen. NKP ei pitänyt kiinni omista kandidaateistaan. Uusia nimiä voitaisiin harkita, kunhan ne olisivat kaikille hyväksyttävissä – Aalto ei ollut.[590] Romanovin ja Koiviston keskustelu paljastaa, kuinka paradoksaaliseen tilanteeseen Suomen ja Neuvostoliiton valtio- ja puoluesuhteiden tiivis kytkös johti. NKP:n poliittista johtoa edustanut Romanov yritti vetää Koivistoa mukaan SKP:n ja NKP:n suhteisiin.

Koivisto tapasi seuraavana päivänä Honeckerin, jolle hän eritteli suomalaiskommunistien tilannetta kahden kesken automatkalla. Koivisto kertoi olevansa hyvin huolissaan SKP:n tilanteesta. NKP oli tukenut SKP:n jyrkkää vähemmistöä Suomessa varsin avoimesti. Tästä oli aiheutunut kriisi NKP:n ja SKP:n välillä, minkä seurauksena NKP:n suhteet olivat muihin suomalaispuolueisiin paremmat kuin SKP:hen. Koiviston mielestä kommunististen veljespuolueiden välisissä suhteissa NKP:lle ei ollut ensisijaisesti tärkeää puolueen koko vaan sen uskollisuus Moskovalle. Hän piti SKP:n lopullista hajaantumista hyvin mahdollisena. Jos SKP hajaantuisi hallituskysymyksessä, niin Suomen hallitus voisi joutua NKP:n kanssa vastakkain SKP:n sisäisten erimielisyyksien vuoksi.[591]

Pitkän erittelyn lopuksi Koivisto osoitti sympatiansa SKP:n enemmistölle, jonka kanssa hän oli ollut yhteistyössä. Heidän ääntensä turvin hän oli tullut valituksi presidentinvaalien ensimmäisellä kierroksella tammikuussa 1982. Vähemmistö puolestaan oli lähinnä arvostellut presidenttiä. SKP:n enemmistön osoittama tuki ei kuitenkaan ratkaissut presidentin suhtautumista: ”vain valtakunnan intressit määräävät toimintani”, Koivisto vakuutti Honeckerille.[592]

Koivisto pohti Aallon kanssa SKP:n asemaa muutama viikko myöhemmin. SKP:ssä oli siedetty sisäistä eripuraa parikymmentä vuotta, koska avoin hajaannus oli katsottu ulkopoliittisesti haitalliseksi. SKP:n enemmistösiiven johdossa oli tehty uudelleenarvio, jonka mukaan avoin hajaannus olisi pienempi paha, kuin jatkuvat

589 TPK, PM, 15.10.1984, JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelu G.V. Romanovin kanssa. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 139–141.

590 Ibid.

591 Mauno Koiviston muistiinpano keskustelusta Erich Honeckerin kanssa 16.10.1984 klo 16:00. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 150.

592 Mauno Koiviston muistiinpano keskustelusta Erich Honeckerin kanssa 16.10.1984 klo 16:00. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 141–142, 148–150.

sisäiset riidat. Presidentti epäili linjamuutoksen johtavan avoimeen välirikkoon NKP:n kanssa. Aallon tietojen mukaan päätöstä SKP:hen suhtautumisesta ei ollut Moskovassa vielä tehty, mutta ymmärrettiin, ettei päätös tulisi olemaan helppo kansainvälisen kommunistisen liikkeen kannalta. NKP:n johdossa asetettiin vielä syksyllä 1984 toiveita SKP:n ylimääräiseen edustajakokoukseen, jonka toivottiin tuovan ratkaisu. Aalto oli kuitenkin ilmoittanut, ettei menneiden vuosien kaltaiseen sekaannukseen olisi paluuta. SKP:n asiat olivat suomalaisten kommunistien oma asia.[593]

Kuten edellä olevasta käy ilmi, Koivisto tuli vedetyksi syvälle SKP:n ja NKP:n keskinäisten suhteiden kiemuroihin. Kyse oli henkilösuhteista, ideologiasta, vaaleista, puolueorganisaatioista ja pohjimmiltaan Suomen ulkopoliittisesta asemasta. Presidentti tasapainoili tulkitsemiensa ”valtakunnan intressien” puolustamisen ja sisäpoliittisten puolueintressien välillä. Mikään ei viittaa siihen, että Koivisto olisi painostanut tai vaatinut SKP:ltä jotakin, vaikka Romanov oli ilmeisesti elätellyt toiveita sen tapaisesta. Koivisto ei yrittänyt ohjailla puolue-elämää Kekkosen tavoin vaan tyytyi kuuntelemaan eri osapuolia. Tilanne kehittyi kuitenkin puolueiden ehdoilla.

Koivisto on kuvannut tilanteen paradoksaalisuutta: 1960-luvulla hän ponnisteli itse, jotta SDP pääsisi hallitusyhteistyöhön kommunistien kanssa, ja 1980-luvulla hän joutui suojaamaan suomalaisia kommunisteja Moskovan hyytävältä viimalta.[594]

Huhuja Romanovi—n aikaisista keskusteluista levisi pian. Kalelan yhdysvaltalaiskontakti Ford Cooper kyseli, olisiko SKP:n hajoamisella vaikutusta Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin. Kalela kiisti tämän mutta myönsi hajoamisen kielteiset seuraukset sisäpolitiikalle. Kalela arveli NKP:n pyrkivän estämään hajoamista jopa SKP:n vähemmistön etujen kustannuksella.[595]

SKP:n henkilövalinnat herättivät Moskovassa erityisen suuria intohimoja. NKP:n virkailijat tunsivat SKP:n historian ja henkilötaustat hyvin yksityiskohtaisesti. Vitalij Šapošnikov ”oli hyvin jyrkkänä” maaliskuussa 1985, kun SKP oli järjestämässä ylimääräistä edustajakokousta. Šapošnikovin mukaan Suomessa oli tapahtunut voimakasta oikeistolaistumista, mitä SKP:n kehitys pahensi. Hän pyysi vain muutama päivä ennen kokousta Kalevi Sorsalta SDP:n tukea. Tavoitteena olisi saada Arvo Aalto eroamaan SKP:n puheenjohtajan paikalta, missä SDP voisi auttaa järjestämällä tälle sopivan virka- tai työpaikan. Sorsa lupasi tutkia asiaa, mutta hallitus tai SDP ei voisi pakottaa SKP:n puheenjohtajaa siirtymään muualle.

593 Mauno Koiviston muistiinpano keskustelusta Arvo Aallon kanssa 29.10.1984 klo 11:00; Grigori Romanovin puhe SKP:n edustajille lokakuussa 1984. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 142–144; Aalto 1988, 245–246; Suomi 2006, 47–48.

594 Koivisto 1995, 141–142.

595 TPK, PM 29.10.1984 /JK/jk. Keskustelu lähetystöneuvos J. Ford Cooperin kanssa. Jad1, TPKA III, KA.

Moskovassa Aaltoa pidettiin Erkki Salomaan luomuksena. Salomaa oli ollut rakennustyöläisten liiton puheenjohtaja ja toiminut SKP:n varapuheenjohtaja 1960-luvun lopulla. Šapošnikovin mukaan Salomaa oli aikoinaan paljastunut englantilaisten agentiksi ja Aallon puolestaan katsottiin toteuttavan Salomaan laatimaa ohjelmaa eurokommunistisella linjalla.[596] Näin ollen Moskovan kirjoissa Aaltoon kohdistui voimakkaita epäilyksiä.

Moskovan viima alkoi laantua, kun Mihail Gorbačëv valittiin Konstantin Černenkon kuoleman jälkeen NKP:n pääsihteeriksi 11. maaliskuuta 1985, vain pari viikkoa ennen SKP:n ylimääräistä edustajakokousta. Moskovassa virkailijat jatkoivat puheita vielä vanhan linjan mukaisesti, mutta edustajakokous ei muuttanut vuoden takaista puheenjohtajavalintaa. Aallon johtama enemmistö sai kokouksessa tuen.

Koivisto vieraili syksyllä 1985 Neuvostoliitossa tapaamassa NKP:n uutta pääsihteeriä. Hän huomasi Gorbačëvin jättäneen keskusteluissa lukematta valmisteltuja papereita. Presidentti sai ensimmäisen vihjeen lukematta jääneiden papereiden sisällöstä, kun *Tiedonantajan* toimittaja Jaakko Laakso kysyi presidentiltä, oliko NKP:n ja SKP:n välisistä huonoista suhteista keskusteltu tapaamisessa. Presidentti vastasi keskustelun koskeneen ainoastaan valtioiden välisiä asioita. Koivisto osasi laskea yksi plus yksi; tähän liittyvät paperit Gorbačëv jätti siis lukematta. Laakso oli nähtävästi saanut asiasta ennakkovihjeen keskuskomitean tovereilta.[597]

Kun pääsihteeri ei lukenut hänelle valmisteltuja lausuntoja, joku päätti varmistaa sanoman perillemenon lähettämällä sen jälkitoimituksena Koivistolle. Presidentti matkusti Moskovasta sovitusti lomanviettoon Bakuun. Kuuluisaksi tulleessa sammenkalastuksessa epäonnistuminen olisi ollut vielä siedettävää, mutta lomatunnelman latisti Helsingin KGB-päällikkö Feliks Karasëvin tuoma sähke. Samantapainen kirje oli toimitettu aiemmin kesällä Sorsalle ja Väyryselle. Viestissä moitittiin SKP:n

596 Muistio/JK, 24.3.1985. Puheenjohtaja Sorsan bilateraalikeskustelut Moskovassa 20.3.1985. MKA, kansio 29, KA. Kalelan laatima muistio perustuu Sorsan matkalla mukana olleen Lauri Kankaan kertomukseen. Moskovassa Šapošnikov väitti Sorsalle, että hän olisi valmis esittämään todisteet Salomaasta englantilaisten agenttina. Aallon ei väitetty olevan lännen agentti, mutta ohjelma oli NKP:n silmissä väärällä pohjalla; Ks. Viialainen 2005, 99, 182, 236–237. Viialainen viittaa englantilaisiin SKP:n liepeillä Vladimir Fëdorovin tietojen pohjalta. Salomaa oli SKP:n varapuheenjohtaja vuosina 1966–1971. Hänet löydettiin 11.11.1971 hirttäytyneenä; Kansallisbiografia Salomaa Erkki (1917–1971).

597 TPK, PM, 2.10.1985/MM/mm. Tasavallan presidentin tiedotustilaisuus Moskovassa 19.9.1985 suomalaisille tiedotusvälineille. Hbb 19, TPKA III, KA; Karasev 1998, 299; Koivisto 1995, 48, 144.

puheenjohtajaa ja odotettiin Suomen poliittisen johdon osoittavan tukea SKP:n puoluevähemmistölle maiden välisten suhteiden nimissä.[598]

Koivisto noteerasi uuden pääsihteerin toimintatavan Moskovassa, mutta ei yhdistänyt sitä vielä laajempaan linjamuutokseen. Koivisto oli tuohtunut viestin sisällöstä, jonka mukaan kahden kommunistisen puolueen suhteet olisivat merkittävä tekijä valtakuntien välisissä suhteissa ja että hänen pitäisi presidenttinä sekaantua niihin.[599]

Karasëvin mukaan Gorbačëv oli antanut suostumuksensa sähkeen lähettämiseen Koivistolle, mutta tällaisesta suostumuksesta tai sen mahdollisesta puutteesta Koivistolla ei voinut olla takeita. Hänellä ei ollut sen paremmin edes tahdikasta tapaa selvittää, mikä oli asian todellinen laita.[600]

Koivisto kertoi Aallolle matkaterveiset Moskovasta. SKP:ssä vähemmistön ulos ajaminen puolueorganisaatiosta olisi presidentin mielestä hankalaa. Suhteet NKP:hen tulisivat kärsimään, ja muut joutuisivat jatkuvasti välikädeksi. Aalto myönsi tilanteen olevan vaikea, mutta hän haistoi tuulen suunnan muuttuneen – Gorbačëvin uudistukset politbyroossa antoivat aihetta optimismiin. Grigorij Romanov, joka oli näkyvästi painostanut SKP:n johtoa, oli passitettu heinäkuussa 1985 eläkkeelle. Aalto arvioi, että NKP:n kanta muuttuisi myönteisemmäksi.[601]

Presidentti sai samana päivänä Aallon tapaamisen kanssa SKP:n sisäisen muistion edessä olevasta kohtalonhetkestä. Pitkä muistio hahmotteli SKP:n tulevaisuuden näkymiä sisäpolitiikassa ja kansainvälisissä puoluesuhteissa. Kohtalonkysymyksenä nähtiin SKP:n yhtenäisyys vuoden 1987 eduskuntavaaleja silmällä pitäen. Tappio johtaisi syvenevään syöksykierteeseen. SKP oli menettänyt ulkopoliittisen aloitteen ja arvovallan, josta se oli nauttinut toisen maailmansodan jälkeen. Lopussa lueteltiin tarvittavia korjaustoimenpiteitä poliittisen aloitteen takaisinvaltaamiseksi.[602] Muistio oli SKP:n puoluejohdon sisäiseen keskusteluun tarkoitettu asiakirja, joten kiinnostavana voi pitää sen päätymistä presidentin haltuun.

Muistion ensimmäisen sivun oikeassa yläkulmassa on kirjotettu himmeällä lyijykynällä Koiviston käsialalla ”Erkki Kivimäki jätti 8.10.85.” Erkki Kivimäki oli toiminut sodan jälkeen Valtiollisen poliisin etsivänä, käynyt Moskovassa yhteiskuntatieteiden instituutin kurssin vuosina 1955–1957, toiminut vuosikymmenet SKP:n

598 Koiviston muistiinpano ”matka Nl:oon 19.9.85”; Keskustelumuistiinpano Arvo Aallon kanssa 8.10.1985 klo 15:30. MKA, kansio 29, KA; SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 27/27, 26.9.1985, 24; Koivisto 1995, 48, 144; Karasev 1998, 295–299, 322; Ahde – Hakkarainen 2013, 139; Vesterinen 1996, 176–177.

599 Koivisto 1995, 144–145; Karasev 1998, 297–299; ks. Rusi 2011, 307.

600 Karasev 1998, 297–299; Vladimirov 1993, 21–23.

601 Mauno Koiviston muistiinpano keskustelusta Arvo Aallon kanssa 8.10.1985 klo 15:30. MKA, kansio 29, KA; Koivisto 1995, 144–145; Aalto 1988, 246.

602 Muistio, annettu 15.8.1985. ”SKP:n kohtalonhetki on lähestymässä…” MKA, kansio 29, KA. Ensimmäisen sivun oikeassa yläkulmassa lisätty Mauno Koiviston käsialalla ”Erkki Kivimäki jätti 8.10.85”.

talousosaston työntekijänä ja järjestösihteerinä sekä pääsihteerinä ennen valintaansa Suomi–Neuvostoliitto-seuran pääsihteeriksi vuonna 1983.[603] Hän oli siis luotettavista luotettavimpia SKP:n sisäpiiriläisiä.

Koiviston henkilöhistorian kannalta Kivimäki on muutaman muun SKP:n rahavirtoja hoidelleen sisäpiiriläisen kanssa mielenkiintoinen hahmo. Kivimäki oli ollut Helsingin työväen säästöpankin (HTS) isännistön jäsen Koiviston tullessa HTS:n johtajaksi ja vuodesta 1964 pankin hallituksen jäsen. Näin ollen Koivisto ja Kivimäki tunsivat toisensa ainakin parin vuosikymmenen takaa. Muistelmissaan Koivisto kuvasi, että HTS:n kommunististen luottamushenkilöiden kanssa oli syntynyt luottamussuhde. Hän kertoo nähneensä paljon vaivaa sosiaalidemokraattien ammattiyhdistysliikkeelle saaman ulkomaisen rahoituksen selvittämisessä ja lopettamisessa, mutta kommunisteista ja SKP:n rahoituksesta hän ei mainitse mitään.[604] Kivimäen osallistuminen valonarkoihin puuhiin SKP:n talousosastolla ulkomaisen puoluerahoituksen parissa oli asia, joka Koiviston on täytynyt vähintäänkin aavistaa.

Kivimäen muistio paljastaa tietovuon jatkuneen SKP:n sisältä presidentille, vaikka vanha virkakanava Supon kautta oli jo kuivunut.[605]

Aallon ennakoima Moskovan linjamuutos näkyi talvella 1986, kun SKP sai kaikesta purnauksesta huolimatta kutsun NKP:n 27. edustajakokoukseen. NKP:ssä oli päätetty talvella 1986 normalisoida SKP:n ja NKP:n suhteet tasavertaisiksi ja toisen osapuolen itsenäisyyttä kunnioittavaksi. Ratkaisu tehtiin Mihail Gorbačëvin johdolla hänen uuden avustajansa Anatolij Černâevin esityksestä. Veljespuolueiden komentelun aika oli päättynyt. Täysin kitkatonta sen soveltaminen käytäntöön ei ollut. NKP:n Suomen asioiden hoidosta vastanneet konservatiivit yrittivät pitää kynsin ja hampain kiinni SKP:n vähemmistösiiven tukemisesta.[606]

Aallon mukaan tunnelma oli Moskovassa vapautunut. Gorbačëvin puhe oli tehnyt suurenmoisen vaikutuksen, ja paikalla olleiden veljespuolueiden edustajat todistivat uuden vaiheen alkamista ”NKP:n ja koko ihmiskunnan historiassa”.[607] Aalto sanoitti havaintoaan jo ennen kansainvälisen järjestelmän ja sosialistisen blokin totaalista muutosta, jonka perinpohjaisuus alkoi näkyä suurelle yleisölle vasta muutamaa vuotta myöhemmin.

603 Kansallisbiografia, Kivimäki Erkki (1923–2007).

604 Lyytinen 1983, 443–446; Koivisto 1995, 16–17; Koivisto 1997, 40, 45, 69, 76, 128; Leppänen 1999, 166–169. Kivimäen kanssa vastaavankaltainen henkilöhistoria oli esimerkiksi Armas Vinbergillä, josta Supo sai erään liikemiehen lausunnon. Vinberg toimi v. 1964–1967 HTS:n tilintarkastajana. Rentola 1999, 133; Lyytinen 1983, 447.

605 Seppo Tiitisen kirjeenvaihto, Mauno Koivistolle lähetetyt sisältää muistioita SKP:n sisältä vuosina 1982–1984, mutta ei enää v. 1985 eteenpäin; Kaskeala 2019, 256–257; Juhani Kaskealan antamat tiedot 29.9.2021; STH 2.9.2019.

606 Aalto 1988, 248; Dnevniki A.S. Černâeva, 22.2.1986.

607 Aalto 1988, 247; Ks. Plokhy 2020, 28–36.

NKP:n edustajat joutuivat vakuuttelemaan suomalaisille, ettei 27. puoluekokouksen päätösten tavoitteena ollut muuttaa neuvostojärjestelmän perusteita, vaan kyse oli sosialismin vahvistamisesta. Lännessä ymmärrettiin väärin NKP:n tavoitteet, markkinatalousjärjestelmään siirtymistä vastustettiin selkeästi. Talouden rakenteita ja hallintoa kyllä pyrittiin muuttamaan tietoisesti mutta poliittisen järjestelmän ohjauksessa.[608]

Koivisto keskusteli hajoamispisteessä olevan SKP:n puoluevähemmistön johtajien Taisto Sinisalon ja Jouko Kajanojan kanssa loppukesällä 1986. Sinisalo ja Kajanoja selvittivät näkemyksiään SKP:n sisäisen tilan ohella ulkopolitiikasta. EFTA, Euroopan neuvosto ja yleiseurooppalainen integraatio olivat ajankohtaisia teemoja. Suomen jäsenyys Euroopan neuvostossa raivaisi tietä Itä-Euroopan maiden liittymiselle.[609] Niukkojen merkintöjen vuoksi keskustelun yksityiskohdat jäävät pimentoon. Huomionarvoista on kuitenkin Koiviston keskusteluyhteys Sinisalon ja Kajanojan kanssa.

NKP:n keskuskomitean Suomen osaston pitkäaikainen työntekijä Vladimir Fëdorov perusteli Neuvostoliiton menettelytapoja vuonna 1993 julkaistussa *Oliko SKP ”viides kolonna”?* -kirjassaan: ”NKP:n ja Neuvostoliiton hallituksen lähtökohtana on ollut sekaantumattomuus Suomen asioihin. – – Ne tapaukset, jolloin NKP käytti yhteyksiään SKP:hen vaikuttaakseen epäsuorasti Suomen poliittiseen elämään, ovat sormin laskettavissa.” Mainitsematta jää, keiden kaikkien sormilla niitä pitäisi laskea. Fëdorovin mukaan NKP ei antanut ohjeita SKP:lle, ainoastaan esitti toverillisia mielipiteitä, jos suomalaiset kommunistit niitä tiedustelivat. ”Tämä oli luonnollista eikä kannan esittäminen ole vielä sekaantumista.”[610] On selvää, että NKP operoi erittäin syvällä Suomen puolue-elämän ja valtiollisten instituutioiden ydinalueella vielä Koiviston presidenttikauden aikana.

Suomalaisen poliittisen järjestelmän kannalta onneksi NKP:n ohjeet lakkasivat herättämästä vastakaikua SKP:ssä. Suomen kommunistisen puolueen 1980-luvun puolivälin päätökset katkaisivat yhden pitkäaikaisen siteen Neuvostoliiton ja Suomen suhteissa. Puoluesuhteiden säröstä ei seurannut pelättyjä ongelmia Suomen ja Neuvostoliiton valtiollisiin suhteisiin. Sen sijaan muutos osaltaan normalisoi Suomen neuvostosuhteita ja kahdenvälistä ulkopolitiikkaa tavanomaisemmiksi valtiollisiksi suhteiksi.

608 Saneltu, käsittelemätön pikamuistio SDP:n ja NKP:n välisistä keskusteluista SDP:n puoluetoimistossa 12.11.1986 klo 11.00–12.45 ja 13.45–15.00. LK [Lauri Kangas] MKA, kansio 32, KA.

609 Mauno Koiviston käsin kirjoitetut keskustelumuistiinpanot Taisto Sinisalon ja Jouko Kajanojan kanssa 18.8.1986. MKA, kansio 32, KA.

610 Fjodorov 1993, 31–33.

5 Koivisto kansainvälisellä näyttämöllä

”Viime kuukausina on erityisesti korostettu, että idän ja lännen suurvaltojen välisten suhteiden tila on huono, joskaan ei ole kysymys mistään 1950-luvun kylmää sotaa muistuttavasta tilanteesta.”[611]

- Alivaltiosihteeri Klaus Törnudd 3.6.1983

Mauno Koivisto kävi virkakautensa alkuvuosina Suomen ulkopolitiikan kannalta kaikissa merkittävimmissä maissa. Ensimmäisinä matkakohteina olivat Neuvostoliitto ja Ruotsi, muut Pohjoismaat ja läntiset suurvallat – Ranska, Yhdysvallat ja Iso-Britannia. Kohteet olivat samoja kuin Kekkosella presidenttikauden alkuvuosina. Tavoitteena oli henkilökohtaisen yhteyden rakentaminen Suomen kannalta merkittävimpien länsimaiden valtionpäämiesten kanssa. Edellisten lisäksi kansainvälisesti marginaalisempia, mutta Suomen kannalta kiinnostavia kohteita olivat Unkari ja Itävalta.[612] Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikan historian kannalta vierailulistassa oli yksi silmiinpistävä aukko – Saksat.

Saksojen puuttuminen vierailukohteista kuvastaa Suomen problemaattista suhdetta jaettuun Saksaan toisen maailmansodan jälkeen. Poliittinen yhteydenpito valtionpäämiestasolla oli käytännöllisesti katsottuna jäissä, kunnes ”Saksan pakettina” tunnettu kompromissi diplomaattisuhteista Suomen ja Itä- ja Länsi-Saksan välillä saatiin sovittua 1970-luvun alkuvuosina.[613]

Perinteisen kahdenvälisen diplomaattisen kanssakäymisen ja vierailuiden lisäksi Koivisto rakensi itselleen aktiivista roolia kansainvälisen aseriisuntadiplomatian sananviejänä suurvaltojen välillä. Julkisuudelta piilossa tapahtunut yhteydenpito ja kirjeenvaihto laajensivat Suomen ulkopoliittista toimijuutta uusille osa-

611 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, N:o 17, P.M. 3.6.1983. Suurvaltasuhteiden tila. POL-AVS, Dec 3, UMA.
612 Matti Tuovisen päiväkirja 16.9.1983. MTA, kansio 4, KA.
613 Jakobson 2003, 49; Hentilä 2004, 9–11, 186–196; Soikkanen 2008, 311–335.

alueille. Toimintaprofiili ja tavoitteet olivat sidoksissa Suomen puolueettomuuspolitiikkaan, sen edellyttämään tasapuolisuusoppiin sekä hyvien naapuruussuhteiden vaalimiseen.

Koivisto tapasi Ranskan presidentti François Mitterrandin huhtikuussa 1982, kun tämä teki välilaskun Helsingissä. Muistiinpanoissaan Koivisto pohti suurvaltasuhteita eurooppalaisesta näkökulmasta. Länsi-Eurooppa haluaisi Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton sopivan, mutta liian pitkälle menevät sopimukset suurvaltojen välillä herättivät eurooppalaisissa pelkoa. Koiviston mukaan Neuvostoliitto tarvitsisi rauhaa ja liennytystä, ei rahojen syytämistä aseteollisuuden loputtomaan kitaan: Edellytyksiä sopimiseen näyttäisi olevan, mikä antoi aihetta lievään optismiin.[614]

Mitterrand kuuli tiiviin selostuksen Suomen asemasta. Suomella ei ollut pulmia naapurisuhteissaan mutta naapureiden välillä kylläkin. Ulkopolitiikka oli ”varovasti osanottavaa”, joskin ”kaikessa oleellisessa kohtalomme ratkeaa maailmalla”.[615] Koiviston näkemys Suomen ulkopoliittisista vaikutusmahdollisuuksista kansainväliseen tilanteeseen – edes oman kohtalon osalta oli vaatimaton.

Huhtikuun 1982 alussa Koivisto totesi ruotsalaismedialle Suomen ulkopoliittisen aktiivisuuden tarpeen riippuvan maailman tilanteesta ja erityisesti suurvaltojen välisten suhteiden kehittymisestä. Suhteiden heikentyminen olisi vaarallista kaikille. Se edellyttäisi aktiivista ulkopoliittista toimintaa myös Suomelta.[616]

Suomen ulkopolitiikka oli 1980-luvun alussa eurosentristä ja suurvaltakeskeistä. Euroopan ulkopuolisista alueista merkittävimmäksi ulkoministeriön poliittisella osastolla arvioitiin Lähi-itä, jolla oli eniten epäsuoraa ja joissakin tapauksissa myös välitöntä vaikutusta Suomen ulkopoliittiseen valmistelu- ja päätöksentekoprosessiin.[617] Lähi-idän merkitys Suomelle johtui lähinnä kahdesta seikasta. Ensinnä alueeseen kohdistuvista suurvaltaintresseistä, joiden välillä Suomi yritti tasapainoilla ja toiseksi alueen vakauden merkityksestä kansainväliselle talousjärjestelmälle.

Lähi-itä nousi presidentin työpöydälle kesällä 1982 Libanonin kriisin seurauksena siihen kohdistuvien suurvaltaintressien vuoksi. Kesäkuussa alkaneessa Libano-

614 Mauno Koiviston muistiinpanot 13.4.1982. Mietteitä esitettäväksi François Mitterrandille. Ei esitetty kuin pieni osa. MKA, kansio 24, KA; Koivisto 1995, 38–39. Koivisto viittaa muistelmissaan niihin asioihin, joita hän kertoo esittäneensä Mitterrandille.

615 Mauno Koiviston muistiinpanot 13.4.1982. Mietteitä esitettäväksi François Mitterrandille. Ei esitetty kuin pieni osa. MKA, kansio 24, KA.

616 UM:n lehdistökatsaus No 68, 8.4.1982. MKA, kansio 24, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 18.5.1982. MTA, kansio 3, KA.

617 Poliittisen osaston muistio n:o 22/Lassila, 11.1.1982. Cbb 9, Ulkoasiainministeriön johtoryhmän pöytäkirjat 1982, UMA.

nin sodassa Israel vastasi sotilaallisesti Palestiinan vapautusjärjestö PLO:n Etelä-Libanonista tekemiin iskuihin. Pääministeri Sorsa tulkitsi Israelin sitovan Yhdysvallat turvallisuutensa takeeksi.[618]

Alivaltiosihteeri Korhonen esitti presidentille ulkoministeriön tulkinnan Israelin merkityksestä Suomelle: ei sanottavaa itseisarvoa, mutta Suomen kuvaan Washingtonissa vaikutti voimakkaasti suhtautuminen Israeliin. Tärkeää oli siis Israelin-kysymyksen heijastuminen Washingtonissa tehtäviin arvioihin Yhdysvaltojen ja Suomen välisistä suhteista. Ainoa ulkopoliittisesti siedettävä tapa demonstroida jollain tavalla olisi toimia YK:n kautta: rauhanturvatoiminta, äänestyskäyttäytyminen annettavine selityksineen, rahallinen tuki tai laillisuuskysymyksiin tarttuminen. Korhosen arvio oli pessimistinen. YK ei mahtaisi mitään, mutta demonstraation vuoksi YK:n periaatteiden tukeminen olisi mahdollista. Suomen kannalta olisi hyväksi, jos mihin hyvänsä Suomen näkökulmasta siedettävään politiikkatoimeen löytyisi yhteispohjoismainen rintama.[619] Yhteispohjoismainen politiikka nivoisi Suomen osaksi laajempaa ryhmittymää. Se tukisi Suomen riippumattomuutta suurvaltojen esittämistä mielipiteistä, ja antaisi samalla pohjoismaista selkänojaa Suomen ulkopolitiikalle.

Elokuussa 1982 ministerineuvos Derâbin pohti Suomen kannanottoa Israelin ja Libanonin välisissä taisteluissa. Derâbin haki vertailukohtaa ja kysyi, mitä UKK olisi tehnyt vastaavassa tilanteessa. Viikkoa myöhemmin hallitus päätti myöntää kuuden miljoonan markan avustuksen taisteluiden uhrien avustamiseen.[620]

Korhosen ja Sorsan tulkinnat Suomen ulkopoliittisista toimintavaihtoehdoista heijastavat Suomen kansainvälistä asemaa. Israelin ja Yhdysvaltojen intressit olivat vastakkain Neuvostoliiton kannan kanssa. Näin ollen Suomen näkökulmasta oli parasta olla lausumatta asiasta mitään, mikä ei ollut välttämätöntä. Suomen kansallisia intressejä pyrittiin varjelemaan tasapainoilemalla ja pitämällä matalaa profiilia mutta tarpeen tullen ilmaisemalla periaatteellista paheksuntaa. Käytännössä Suomen toimet rajoittuivat yleisesti hyväksyttäviin ja pääasiassa YK:n istunnoissa annettuihin kannanottoihin sekä pienimuotoiseen taloudelliseen apuun.

Syksyllä 1982 Neuvostoliitto yritti saada suomalaiset esittämään vaativampia kannanottoja Lähi-idän tilanteesta tarjoamalla niitä koskevia julkilausumamuotoiluita osaksi kahdenvälistä tiedonantoa. Niissä olisi selväsanaisesti haluttu tuomita Israelin laajentumispolitiikka aggressiiviseksi ja asettaa suomalaisten suuhun tunnustus Neuvostoliiton tekemien ehdotusten tärkeydestä. Suomalaiset taas halusivat

618 Kalevi Sorsan PM 28.6.1982. Keskustelut Pohjoismaiden pääministereiden ja liittokansleri Helmut Schmidtin välillä 26.–27. kesäkuuta 1982. MKA, kansio 24, KA.

619 Keijo Korhonen tasavallan presidentille 1.7.1982. MKA, kansio 24, KA; ks. Jukka Pesu 2020, 454–457.

620 Paavo Lipponen Mauno Koivistolle 6.8.1982. MKA, kansio 24, KA; Jaakko Kalela Mauno Koivistolle. Päiväämätön muistio, elokuussa 1982.

pitäytyä mahdollisimman lyhyessä maininnassa kansainvälisistä kysymyksistä.[621] Suomalaisten halu säilyttää ulkopoliittinen liikkumatilansa mahdollisimman suurena kansainvälisissä kysymyksissä näkyi neuvottelulähtökohdissa. Toisen suurvallan kanssa ei haluttu asettua samaan rintamaan. Brittiarviossa suomalaisten tulkittiin tasapuolisuuspyrkimyksistään huolimatta olevan Lähi-idän kysymyksissä alttiita neuvostopainostukselle.[622]

Lähi-idän rinnalla Suomen Etelä-Afrikan politiikka antaa Suomen linjauksista epätavallisen kuvan. Etelä-Afrikka oli kansainvälisten sanktioiden alainen sen harjoittaman rotusortopolitiikan vuoksi. Etelä-Afrikkaan ei kohdistunut Libanonin kaltaisia suurvaltajännitteitä, joten puntaroitavana olivat taloudelliset intressit suhteessa ihmisoikeuksiin ja Suomen kansainväliseen maineeseen. Taloudelliset intressit olivat kuitenkin vähäisiä, joten Suomi sitoutui melko kivuttomasti ensin yhteispohjoismaiseen linjaukseen ja laajemmin länsimaiseen sanktiopolitiikkaan.[623]

Libanonin suhteen puntarissa olivat tasapainoilu puolueettomuuden ja suurvaltaintresseistä erossa pysymisen sekä kansainvälisen maineen välillä. Suurvaltaintressit tekivät Libanonista suuremman ulkopoliittisen kysymyksen, kun taas Etelä-Afrikkaan liittyneet arvointressit näkyivät enemmän sisäpoliittisena kysymyksenä. Kansallisessa keskustelussa mielipide-erot olivat siinä, pitikö Suomen rajoittaa taloudellista toimintaa Etelä-Afrikan kanssa vai ei. Rajoittamista vaativat erityisesti työväenliikkeen edustajat sekä puolueissa että ammattiyhdistysliikkeessä. Elinkeinoelämällä puolestaan olisi ollut intressi jatkaa kaupankäyntiä, mutta poliittinen paine kallisti vaa'an sanktioiden puolelle.

621 Poliittisen osaston muistio nro 670, 17.11.1982. Pääministeri Tihonovin vierailun tiedonanto; neuvottelut 11.–13.11.1982. MKA, kansio 24, KA.

622 Anglo-Finnish political consultations: 18 April 1983. Points to make/ background. FCO 33/6833, Official visits from Finland, annex for briefing, UKNA.

623 Pär Stenbäckin PM 22.2.1983 Kring inofficiellt middagssamtal med kollegorna Bodström, Johanssen och Stray den 21.2.1983 i Oslo. MKA, kansio 25, KA.

5.1 Sodan pelkoa ja katkos vuoropuhelussa

> *”En halua väittää, että edessä olisi väistämätön paluu kylmään sotaan.”*[624]
>
> - Kalevi Sorsan puheluonnos 25.10.1983

Koiviston valinta presidentiksi osui keskelle suurvaltojen vastakkainasettelun ja ydinsodan pelkoja. Kremlissä pelättiin ydinaseyllätyshyökkäystä, mutta Yhdysvalloissa tilanteen vakavuutta ei ymmärretty samalla tavalla. Yhdysvalloissa ei uskottu neuvostojohtajien aidosti pelkäävän ydinasehyökkäystä.[625]

Neuvostoliiton pitkäaikainen Washingtonin-suurlähettiläs Anatolij Dobrynin oli toiminut vuosia Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen johtajien välisenä luottamuksellisena keskustelukanavana (back channel) Washingtonissa. Dobryninin yhteydenpito Valkoiseen taloon ja Yhdysvaltojen presidenttiin katkesi Ronald Reaganin presidenttikauden alussa. Dobrynin on kuvannut Reaganin kauden alkuvuosia koko suurlähettiläsuransa vaikeimmiksi.[626] Maiden johtajat olivat myös suorassa kirjeenvaihdossa keskenään, mutta Valkoisessa talossa kirjeenvaihdon sisältöä Reaganin ja Brezhnevin välillä ei nähty rakentavana. Lopulta kirjeyhteyskin katkesi yli puoleksi vuodeksi.[627]

Suurlähettiläs Dobryninin luottamukselliset tapaamiset Washingtonissa presidentin ja ulkoministeri Shultzin kanssa alkoivat Brežnevin kuoleman jälkeen uudelleen loppuvuodesta 1982, kun suurlähettiläs Dobrynin ehdotti neuvottelukontaktien

624 Kalevi Sorsan puheluonnos Metallityöväen liiton aseidenriisuntakokouksessa 25.10.1983. MKA, kansio 26, KA.

625 KGB Chairman Yuri Andropov to General Secretary Leonid Brezhnev, "Report of the Work of the KGB in 1981," May 10, 1982 [https://nsarchive2.gwu.edu//dc.html?doc=5028356-Document-04-KGB-Chairman-Yuri-Andropov-to] [luettu 17.6.2022], DNSA; The Soviet ”War scare” Presidents’ foreign intelligence advisory board, vii. February 15, 1990. [https://nsarchive2.gwu.edu/nukevault/ebb533-The-Able-Archer-War-Scare-Declassified-PFIAB-Report-Released/2012-0238-MR.pdf], DNSA. Tutkijat ovat kiistelleet pelon vakavuudesta. Barrass 2016, 19–22; vrt. Fischer 2006, 483–486; Fischer 2004, 230–231; ks. Miles 2020. Miles esittää laajan yhteenvedon Able Archer 83 harjoituksesta ja RYAN-operaatiosta.

626 Shultz 1993, 117, 127; Dobrynin 1995, 477–478. Dobrynin (s. 478) kirjoittaa: ”The useful and direct contacts I had long established with the White House were broken.”

627 Letters from Reagan to Brezhnev and Brezhnev to Reagan. Reagan to Brezhnev Oct. 2, and Oct. 20, 1982 and Brezhnev to Reagan Oct. 30, 1982. Reagan to Andropov June 17, 1983. [http://www.thereaganfiles.com/document-collections/letters-between-president.html] [luettu 30.10.2018]. Andropov to Reagan Aug. 1983 [http://www.thereaganfiles.com/19830800.pdf] [luettu 17.6.2022]. Reagan kirjeyhteys jatkui Andropovin kanssa kesällä 1983.

palauttamista kaikilla tasoilla. Leonid Brežnevin hautajaisten yhteydessä uusi pääsihteeri Ûrij Andropov pyysi varapresidentti Geroge H. W. Bushia ja ulkoministeri Shultzia välittämään Reaganin tietoon, että neuvostojohdossa oli huomioitu tämän pyrkimykset suurvaltojen välisten suhteiden parantamiseksi. Neuvostojohto haluaisi vilpittömästi samaa.[628]

Yhteydet neuvostojohtoon olivat poikki myös Ranskasta, missä François Mitterrand voitti toukokuussa 1981 presidentinvaalit. Hän päätti katkaista 'rituaalin' neuvostojohtajien kanssa pidetyistä huippukokouksista ja yhteisjulistuksista.[629]

Shultz ajoi Reaganin hallinnon sisällä linjamuutosta Neuvostoliitto-politiikkaan. Talvella 1983 tavoitteeksi asetettiin Reaganin ja Andropovin tapaamismahdollisuuksien kartoittaminen. Helmikuussa 1983 presidentti Reagan tapasi ensimmäistä kertaa suurlähettiläs Dobryninin. Reagan oli vakuuttunut siitä, että olisi Yhdysvaltojen edun mukaista harjoittaa niin sanottua hiljaista diplomatiaa (quiet diplomacy) Neuvostoliiton kanssa. Hän halusi tavata Dobrynin saatuaan brittien kautta KGB-upseeri Oleg Gordiëvskijn välittämiä tietoja Lontoosta. Niiden mukaan Moskovassa pelättiin aidosti Naton ydinasehyökkäystä.[630] Ison-Britannian ulkoministeri Geoffery Howe totesi, että Gordiëvskijn ansiosta ymmärsimme Moskovan todella pelkäävän ydiniskua.[631]

Yhdysvaltojen kansallisen turvallisuuden neuvostossa (National Security Counsil, NSC) ja CIA:ssa 1970-ja 80-luvuilla työskennellyt Robert Gates kuvaili, miksi Oleg Gordiëvskijn kautta saadut tiedot olivat arvokkaita. Yhdysvaltojen tiedustelulähteet Neuvostoliitosta koskivat lähinnä asevoimia ja niihin liittyvää tutkimus- ja kehitystoimintaa. Neuvostojohdon ajattelun tuntemisesta Gates sen sijaan totesi: *What Gordievsky was giving us was information about the thinking of the leadership – and that kind of information was for us as scarce as hens' teeth.*[632] Yhdysvaltojen johtajailta puuttui kipeästi kaivattua tietoa neuvostojohdon ajattelusta.[633]

628 Memorandum of conversation. November 15, 1982. [http://www.thereaganfiles.com/19821115-hos-su.pdf] [luettu 17.6.2022]; Shultz 1993, 127; Koivisto 1995, 54.

629 Bozo 2009, 1–8.

630 Andrew–Gordievski 1991, 298; Dobrynin 1995, 517–518; Westad 2017, 366; Ks. Ervasti – Tiitinen 2018, 78, 139–140; Sinicin 2015, 440–442. Sinicin syyttää neuvostojohdossa lietsotusta ydinasehyökkäyspelosta KGB:n varapäällikköä, silloista ulkomaantiedustelun (PGU) johtaja Vladimir Krûčkovia.

631 Macintyre 2020, 196–210, 241–248; Zubok 2010, 99; Fischer 2006, 480–481; Koivisto 2008, 145–146; Shultz 1993, 164–166; Gates 1996, 185. Reagan alkoi tiettävästi saada Gordiëvskijltä tulleita tietoja vuodenvaihteesta 1982–1983.

632 Barrass 2016, 25. Barrass siteeraa Gatesin haastattelua; Ks. Macintyre 2020, 199–205, 241–251; Andrew 2010, 730; Gates 1996, 185; Koivisto 1995, 51.

633 Haslam, Response to H-Diplo 13.5.2022. Tiedossa on, että Yhdysvaltojen NSA sai 1970-luvun lopulla murrettua neuvostohallinnon salatun viestinnän, mikä mahdollisti tiedon hankinnan ainakin hetkeksi neuvostojohdon ajatuksista

Yhteydenpitokanavasta huolimatta Yhdysvallat ajoi neuvostopolitiikassa kaksilla raiteilla. Liennytysdialogin rinnalla se julkisti Strategic Defense Initiativen, (nk. ”Tähtien sota” -aloite, SDI) maaliskuussa 1983. Ohjelma oli mahtipontiselta kuulostava suunnitelma avaruuteen rakennettavan ohjuspuolustusjärjestelmän kehittämiseksi.[634]

Shultz hämmästyi Reaganin halukkuutta edetä Neuvostoliiton ja Kiinan suhteiden kehittämisessä. Shultzin mukaan Andropovin ja Reaganin huippukokouksessa pitäisi olla edellytykset todellisille tuloksille, jotta se olisi mielekästä järjestää. Keväällä 1983 huippukokouksen poliittisten edellytysten rakentamisella alkoi olla kiire, jotta tapaaminen olisi järjestettävissä Reaganin ensimmäisen presidenttikauden aikana.[635]

Gordiëvskijn tapaus on suomalaisten ja erityisesti Koiviston kannalta kiinnostava vertailukohde. Koivisto kertoo Gordiëvskijn esittäneen samankaltaisia arvioita neuvostojohdon ajattelusta, kuin hän oli esittänyt.[636]

Keskusteluyhteys Shultzin ja Dobryninin välillä katkesi jälleen ja edellytykset huippukokoukselle hupenivat, kun Neuvostoliitto ampui alas sen ilmatilaa loukanneen eteläkorealaisen matkustajakoneen syksyllä 1983. Dobrynin voivotteli tilannetta suomalaiskollegalleen juuri ennen Koiviston tulossa olevaa Yhdysvaltojen-matkaa, jonka kohokohta, eli tapaaminen Yhdysvaltojen presidentin kanssa uhkasi peruuntua välikohtauksen vuoksi. Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen välillä ei ollut edes epävirallista dialogia käynnissä, mitä ei suomalaisille kerrotun mukaan vaikeista tilanteista huolimatta ollut aiemmin tapahtunut.[637]

Ylimmän tason suorien yhteydenpitokanavien hiipuminen ei estänyt erilaisten aseidenriisuntaneuvotteluiden aloittamista. Genevessä oli meneillään kaksi erillistä neuvottelua. Toinen koski syksystä 1981 lähtien keskimatkan ydinohjuksia (Intermediate nuclear forces, INF-neuvottelut), missä tavoitteena oli päästä sopimukseen Naton niin sanotun kaksoispäätöksen toimeenpanosta. Toukokuussa 1982 presidentti

634 Fischer 2004, 233–235.

635 Georg P. Shultz to the president, Next steps in US-Soviet relations. Department Of State, 21 May 1983. U.S. Declassified Documents Online (USDDO), Gale; Shultz 1993, 159–167; TPK, PM 3.7.1983, JK/tk, Tasavallan presidentin keskustelu varapresidentti Bushin kanssa. MKA, kansio 26, KA. Bushin mukaan Shultz ja Dobrynin olivat tavanneet toistakymmentä kertaa kuluneen puolen vuoden aikana.

636 Koivisto 1995, 51–52.

637 Richard Müllerin HV-kirje Herra Tasavallan Presidentti Mauno Koivistolle 17.9.1983. MKA, kansio 26, KA.

Reagan ehdotti strategisten aseiden vähentämiseen pyrkiviä START-neuvotteluita, jotka alkoivat kesällä 1982.[638]

Ennen START-neuvotteluiden alkua Koivisto arvioi myönteistä kehitystä olevan näkyvissä. Suurlähettiläs Iloniemi raportoi Yhdysvalloista, että maa pitäisi omien etujensa mukaisena START- ja INF-sopimusten aikaansaamista.[639] Muutoin synkkään kokonaiskuvaan kansainvälisestä tilanteesta valonpilkahduksen tarjosi suurvaltojen aseidenriisuntaneuvottelut.

Aseidenriisuntaneuvotteluiden lisäksi Madridissa oli meneillään Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin seurantakokous vuosina 1980–1983. ETYK oli Suomen ulkopolitiikan ja puolueettomuuden kruununjalokivi vuosien ajan. Kekkosen kaudella alkaneeseen prosessiin panostettiin merkittävästi Suomen ulkopoliittisia resursseja. Suomalaiset kokivat erityiseksi velvollisuudekseen viedä prosessia eteenpäin: Kekkonen oli ollut siinä aktiivinen ja päätöspöytäkirja oli allekirjoitettu Helsingissä. Prosessin jatkuvuus olisi tärkeää turvata myös konfrontaation aikana.[640]

Suomen ja muiden puolueettomien maiden rooli oli ollut vuoden 1975 kokousvalmisteluissa keskeinen kompromissien etsimisessä. ETYK:in konsensusperiaatteen mukaan kaikkien osallistujamaiden oli hyväksyttävä päätökset. Kun neuvotteluiden jakolinjat vastasivat kaksinapaisen kansainvälisen järjestyksen asetelmaa, niin länsimaiden muodostaman ryhmittymän ja sosialististen maiden ryhmittymän väliin jäi tilaa kolmannelle joukolle. Sen muodostivat puolueettomat ja liittoutumattomat maat (neutral and non-aligned, NNA, N+N). N+N-ryhmässä maat jakautuivat vielä pienemmäksi joukkioksi, missä Suomi, Ruotsi, Itävalta ja Sveitsi olivat puolueettomia ja muut ryhmään mukaan lasketut maat olivat liittoutumattomia. ETYK:issä ne olivat Kypros, Jugoslavia, Malta sekä minivaltiot Liechtenstein, San Marino, Monaco ja Vatikaani.[641]

638 Bozo 2009, 4; Report on USICA project TRUTH, A Chronology of United States Arms Reduction Initiatives, 1946–1982, pp. 17–18.CIA, FOIA, ERR; Ronald Reaganin puhe 9.5.1982. [https://www.reaganlibrary.gov/research/speeches/50982a] [luettu 2.1.2019]; Gala 2009, 115–117.

639 Mauno Koiviston muistiinpanot tapaamisesta Sobolevin kanssa 27.5.1982, klo 10.00; Jaakko Ilonemi Washington D.C:stä ulkoministeri Stenbäckille 22.6.1982. MKA, kansio 24, KA. Iloniemen arvio perustui Yhdysvaltojen neuvotteludelegaation varajohtaja James E. Goodbyn tapaamiseen.

640 Keskustelumuistio 2.10.1981, Valtiosihteeri Matti Tuovisen keskustelut varaulkoministeri I.N. Zemskovin kanssa Moskovassa 29.9.1981; Matti Tuovisen päiväkirja 15.10.1981, merkintä ulkoministeri Väyrysen keskusteluista DDR:n-vierailulla. MTA, kansio 3, KA; Rentola 2021, 139–140.

641 Makko 2012, 200–202.

Suomi erottui neljän puolueettoman maan keskuudesta omalla profiilillaan, sillä ulkopoliittisten periaatteidensa mukaisesti Suomi ei halunnut avoimesti kritisoida suurvaltojen toimia. Suomalaisten itseymmärryksen mukaan Suomen kyky toimia suurvaltojen välittäjänä oli harvinaislaatuinen. Esimerkiksi Ruotsi ja Itävalta näyttivät suomalaisdiplomaattien mukaan menettäneen ETYK:in edellisessä seurantakokouksessa Belgradissa ”goodwilliään” Neuvostoliiton silmissä kannattamalla yhdysvaltalaisten aloitetta ihmisoikeusperiaatteen täytäntöönpanosta.[642]

Suomessa vertailukohtana pidettiin erityisesti Ruotsia. Länsinaapurin hallituksen ulkopoliittisen linjan nähtiin etääntyvän kansainvälisistä turvallisuuspoliittisista realiteeteista. Ruotsalaisten ehdotukset tulkittiin lähinnä sen oman ulkopoliittisen profiilin korottamiseksi kansallisiin tarkoituksiin. Esimerkiksi Keski-Euroopan ydinaseeton käytävä -ehdotus sekä suurvalloille osoitettu raportointipyyntö meneillään olevista INF- ja START-neuvotteluista kuulostivat epärealistisilta. Ruotsalaiset ärsyttivät suurvaltojen asioissa, joissa sen omat intressit eivät olleet uhattuina.[643]

Vuonna 1975 sovitun seurantamenettelyn mukaisesti ensimmäinen seurantakokous järjestettiin Jugoslavian pääkaupungissa Belgradissa vuosina 1977–1978. Seuraava kokouskierros alkoi Madridissa syksyllä 1980. Ison-Britannian suurlähettiläs Richard Parsons raportoi Madridin neuvotteluiden ennakko-odotuksia. Suurinta innostusta kokoukseen osoittivat maat, joilla olisi eniten saavutettavaa idän ja lännen suhteiden tiivistymisestä, kuten Jugoslavia, Suomi, Itävalta, Romania ja Unkari. Maiden vastahakoisuus suurvaltadiplomatialle oli ymmärrettävää ja amerikkalaisten liittolaisineen tulisi kohdella niitä ymmärtäväisesti.[644] Pienille maille monenkeskisellä diplomatialla Euroopassa oli itseisarvoa liittoumarajojen molemmin puolin.

Ranskan presidentti Valéry Giscard d’Estaing oli helmikuussa 1978 ehdottanut Euroopan aseidenriisuntakeskusteluiden kytkemistä osaksi ETYK-neuvotteluita, mikä antaisi mahdollisuuden muillekin kuin suurvalloille osallistua aseidenriisuntaneuvotteluihin. D’Estaingin ehdotus nosti eurooppalaisen aseidenriisuntakonferenssin (Conference on Disarmament in Europe, CDE) järjestämisen Madridin neuvotteluiden yhdeksi tärkeimmistä aiheista.[645]

642 Ilkka Pastinen Suomen YK-edustustosta ulkoministeri Stenbäckille 14.1.1983. MKA, kansio 25, KA; Fischer 2016, 240–246, 250–251; Fischer 2012, 63–64; Soikkanen 2008, 355–356.

643 Ilkka Pastinen Suomen YK-edustustosta ulkoministeri Stenbäckille 14.1.1983; Pär Stenbäckin saatekortti eo. raportin liitteenä presidentille 7.2.1983. MKA, kansio 25, KA; Alan Brooke Turner to the Rt Hon Sir Geoffery Howe, FCO, London. 16 October 1984. Fenno-Soviet relations. PREM 19/3331, UKNA.

644 Richard Parsons luottamuksellisesti Budapestista FO:n osastopäällikkö Christopher Mallabylle 18.9.1979. FCO 28/3702, EN 400/2, UKNA; Westad 2017, 389; ks. myös Reimaa 2008, 27.

645 Fischer 2012, 64–67.

Aseidenriisuntaehdotus lisäsi Neuvostoliiton kiinnostusta neuvotteluihin. Ajatus eurooppalaisesta aseidenriisuntakonferenssista hyväksyttiin myös Yhdysvalloissa, mutta niiden vastapainoksi odotettiin edistystä ihmisoikeuskysymyksissä. ETYK:in poliittinen arvo Yhdysvalloille oli ihmisoikeusloukkausten ja aseriisunnan välisen kytkennän synnyttämässä kaupankäyntimahdollisuudessa. Ilman Neuvostoliiton merkittäviä eleitä ihmisoikeusasioissa CDE:tä ei tultaisi järjestämään. Neuvostoliiton ensisijainen tavoite puolestaan Madridissa oli edistyksen saavuttaminen aseidenriisunnassa.[646]

Aseriisuntatematiikka herätti nopeasti kiinnostusta ja jopa kilpailua varsinkin puolueettomien maiden poliitikkojen keskuudessa. Vaikka puolueettomien maiden virkamiehet ja ministerit tekivät yhteistyötä omana ryhmittymänä kompromissiratkaisun aikaansaamiseksi ETYK:issä, niin samaan aikaan mailla oli halu nostaa omaa kansainvälistä profiiliaan.[647] Aseidenriisuntaa koskevat ehdotukset, julistukset ja työryhmät tarjosivat tähän sopivan profiloitumiskanavan.

Aseidenriisuntakeskusteluissa oli virallisten neuvotteluiden lisäksi muitakin palloja samaan aikaan ilmassa. Aiemmin mainittu Sosialistisen internationaalin aseidenriisunta työryhmä teki vuosina 1978–1980 oman selvityksensä. YK:n yleiskokouksen 37. istuntokausi oli käsitellyt aseidenriisuntaa erityiskysymyksenä (Special session on disarmament, UN GA, SSOD). YK:ssa suomalaiset olivat aktiivisia aseidenriisuntakysymysten käsittelyssä, mutta järjestön nähtiin olevan kykenemätön saamaan aikaan aseidenriisunnan realiteetteja vastaavia päätöksiä. Lähinnä YK:ssa onnistuttiin muotoilemaan vaatimattomia päätöslauselmia, jotka etäännyttivät sen todellisesta suurvaltojen välisestä realismista. Olof Palmen johdolla työskennellyt riippumaton selvityskomissio julkaisi oman, kansainvälistä huomiota saaneen, raportin nimeltä *Common Security* alkukesästä 1982.[648]

Aktiivisia, aseidenriisuntaa ajavia, puoluejohtajia löytyi sekä Helsingistä että Tukholmasta, mikä kiinnosti erityisesti Neuvostoliittoa. SDP:n puoluejohto kuulikin lokakuussa 1981 Moskovasta sanomaa hermostuneesta kansainvälisestä tilanteesta. *”Meidän on yhdessä pysäytettävä kehitys sotaa kohti. – – kehitys on hyvin vaarallista. Reagan on siihen syyllinen. – – ehkä voimme yhdessä pelastaa ihmiskunnan. –*

646 ETYK-valtuuskunnan muistio nro 735, JL/tk, 17.12.1982. Muistiinpano keskustelusta Yhdysvaltain ETYK-valtuuskunnan sotilasasiantuntijan, eversti Hansenin kanssa 14.12.1982 Madridissa. MKA, kansio 24, KA; Richard Müllerin sähke (R-584) ETYK-keskustelu sl. Kampelmanin kanssa, Washingtonista 26.6.1983. UMA, 18-2, YHD, varapresidentti Bushin virallinen vierailu Suomeen 1.–3.7.1983; Fischer 2012, 85–103.

647 Fischer 2012, 65–98.

648 Ilkka Pastinen Suomen YK-edustustosta ulkoministeri Stenbäckille 14.1.1983. MKA, kansio 25, KA; [http://www.un.org/en/ga/sessions/special.shtml] [luettu 17.6.2022]; Ekengren – Mariager 2016, 217–218, 225–227; Suomi 2005, 183–184; Schori 1992, 11–22.

– Historia antaa meille vain vähän aikaa", totesi NKP:n Vitalij Šapošnikov paniikinomaisesti.[649]

Sama linja jatkui muutamaa kuukautta myöhemmin SI:n aseidenriisuntaneuvoston matkan aikana: *"Kiristyneessä kansainvälisessä ilmapiirissä Suomella on jatkuvasti mahdollisuuksia antaa myönteinen panoksensa kansainväliseen elämään, erityisesti Euroopassa."*[650]

Suomalaisiin sosiaalidemokraatteihin kohdistui selkeästi sanoitettuja odotuksia. Heidät haluttiin sitouttaa kansainvälisen liennytyksen edistämiseen sekä taisteluun rauhan puolesta. Se oli suorastaan moraalinen velvollisuus. Moskovasta katsottuna tietoja kertomalla suomalaisille saattoi toivoa, että viesti kulkeutuisi länsimaihin edes hieman vakavammin otettavana, kuin jos se olisi kerrottu suoraan Moskovasta, jolloin se olisi helppo sivuuttaa propagandistisena pelotteluna.

Madridin kokouksen alkaessa Neuvostoliitto kohdisti odotuksia Suomen rooliin myös virkamiestason kautta. Suomi herätti luottamusta ja siltä odotettiin positiivisia toimia Euroopan ja koko maailman hyväksi. Tammikuussa 1981 neuvostoliittolaiset odottivat suomalaisten esittävän kompromissiratkaisua aseidenriisuntakysymyksessä.[651]

Madridin seurantaneuvottelun lähtökohdat olivat vaikeita, kun ETYK:in päätösasiakirjan niin sanotun kolmannen korin mukaisesti kaikkien sopimusmaiden tuli turvata kansalaistensa poliittisten oikeuksien toteutuminen. Puolassa Solidaarisuusliikkeen mielenosoitusten ja lakkoilun kukistaminen nostattivat ETYK:issä kritiikkiä ihmisoikeuksien loukkaamisesta, mikä jarrutti etenemistä Madridin kokouksessa. Diplomaattisen kädenväännön kestäessä seurantakokous jatkui lähes kolme vuotta. Pattitilanteessa osallistujat sopivat neuvottelutauosta maaliskuusta 1982, minkä jälkeen kokousta jatkettiin 9. marraskuuta 1982.[652]

Suomalaiset osallistuivat ETYK:issä kompromissiratkaisun työstämiseen. Yleisen liennytyskehityksen ja ohjusaseistuksen vähentyminen Euroopassa olisi Suomen turvallisuusintressien mukaista. Ihmisoikeuskysymyksissä Suomi sen sijaan olisi mieluummin asettunut sivustaseuraajaksi vedoten ETYK-periaatteeseen muiden maiden sisäisiin asioihin puuttumattomuudesta.[653]

649 Muistio, SDP:n ja NKP:n edustajien tapaaminen 23.10.1981. MKA, kansio 24, KA. Tapaamisessa olivat mukana Kalevi Sorsa, Pentti Väänänen ja Jaakko Kalela.

650 Pentti Väänäsen laatima muistio tapaamisesta, *salainen, henkilökohtainen,* 3.2.82. MKA, kansio 24, KA. SDP:n edustajina mukana olivat Sorsa, Kalela ja Väänänen.

651 Suurlähettiläs Jaakko Hallama ulkoministeri Paavo Väyryselle, Moskovasta 31.1.1980. UKA, Henkilökohtaisia salaisia 1980, TPA; Keijo Korhosen P.M. 10.2.1981, N:O 2, Tilanne Madridissa PER 31.3.1981. UKA, Henkilökohtaisia salaisia 1981, TPA.

652 Reimaa 2008, 220–228; Fischer 2012, 63–102; Kieninger 2019, 101–110.

653 Ilkka Pastinen Suomen YK-edustustosta ulkoministeri Stenbäckille 14.1.1983. MKA, kansio 25, KA; Fischer 2012, 85–103.

Hieman ennen Madridin kokouksen jatkumista syksyllä 1982 Ûrij Andropov valitteli SDP:n edustajille Moskovassa Yhdysvaltojen haluttomuutta neuvotella vakavasti aseidenriisunnasta, ETYK:in seurantakokouksesta tai mistään muustakaan. Neuvostoliitto sen sijaan oli Andropovin mukaan omistautunut Euroopan turvallisuuden ja yhteistyön asialle. Madridin neuvotteluissa puolueettomien ja sitoutumattomien maiden tekemät ehdotukset olisivat hyvä perusta kokouksen loppuasiakirjalle. Andropov painotti mielellään Neuvostoliiton tavoitteita: Luottamusta lisäävät toimet ja päätös aseidenriisuntaa koskevan eurooppalaisen konferenssin koollekutsumisesta olisivat tärkeitä. Hän korosti myös sodanvaaraa. Se oli todellinen, ei ainoastaan pelote.[654]

Neuvostoliiton pääministeri Nikolaj Tihonov esitti samoja Madridin neuvotteluihin kohdistuvia toiveita joulukuun 1982 alkupuolella presidentti Koivistolle. Neuvostoliitto haluaisi, että Madridissa päätettäisiin aseidenriisuntaa ja Euroopan turvallisuutta käsittelevän konferenssin järjestämisestä. Koivisto vakuutti Suomen suhtautuvan vakavasti Madridin kokoukseen. ”Meillä on luja luottamus Neuvostoliiton tahtoon edistää rauhaa.” Koivisto uskoi myös Euroopan maiden olevan kiinnostunut aseidenriisuntakonferenssista.[655]

Yhdysvaltain ETYK-pääneuvottelija suurlähettiläs Max Kampelman otti joulukuun 1982 puolivälissä Madridissa yhteyttä Suomen ETYK-delegaation johtajaan suurlähettiläs Richard Mülleriin. Kampelman kertoi Yhdysvaltojen haluavan päästä neuvottelutulokseen kokouksen päätöspöytäkirjasta, mutta keskusteluyhteys Neuvostoliiton valtuuskunnan kanssa ei Madridissa toiminut. Kampelman pyysi välittämään Neuvostoliiton tietoon Yhdysvaltojen viestin, johon ohjeet olivat tulleet ulkoministeri Shultzilta presidentti Reaganin valtuuttamana.[656]

Kampelman kertoi Yhdysvaltojen olevan kiinnostunut muutamien huomattavien toisinajattelijoiden ja ihmisoikeusloukkauksia kokeneiden neuvostokansalaisten vapauttamisesta. Hän mainitsi nimeltä Anatolij Ŝaranskijin ja Andrej Saharovin sekä Siperian seitsikko (Siberian seven) ryhmänä tunnetun helluntaiuskovaisten vapaut-

654 SDP:n ja NKP:n valtuuskuntien neuvottelut Moskovassa 26.10.82. Jaakko Kalelan muistio 3.11.1982. MKA, kansio 24, KA; Rusi 2011, 290.

655 UM, poliittinen osasto, Sos. tsto, TTammi/SK, muistio nro 723, 16.12.1982. Tasavallan presidentin ja SNTL:n ministerineuvoston puheenjohtaja N.A. Tihonovin neuvottelut 9. ja 10. joulukuuta 1982; poliittiset kysymykset. Fb1, TPKA III, KA.

656 Richard Müllerin kirje Jaakko Iloniemelle, kopio presidentti Koivistolle 21.12.1982. MKA, kansio 24, KA; Koivisto 1995, 61; Suomi 2005, 118. Suomi viittaa Müllerin käyneen tapaamassa presidenttiä, mikä ajoittuisi presidentin kalenterimerkinnän mukaan 23.11.1982 tai 17.12.1982. MKA, kansio 237, KA.

tamisen. Vaihdossa Yhdysvallat hyväksyisi Neuvostoliiton vaatimuksen seurantakokouksen päätöspöytäkirjan muotoiluista ja lupaisi osallistua eurooppalaiseen aseidenriisuntakonferenssiin.[657]

Yhdysvaltojen neuvottelutaktiikkana oli ihmisoikeusrikkomusten kohteeksi joutuneiden henkilöiden nimeäminen. Sen katsottiin lisäävän paineita neuvostojohdolle, koska konkreettiset tapaukset saivat lännessä huomiota. Niitä oli myös vaikeampi kiistää kuin yleisluontoisia väitteitä ihmisoikeusloukkauksista. Ihmisoikeuskysymyksillä oli mahdollista nostaa sopimuksen poliittista hintaa Neuvostoliitolle.[658]

Richard Müller keskusteli asiasta presidentin kanssa ja ilmeisesti välitti tiedon Kampelmanin pyynnöstä presidentille. Presidentti ja UM:n virkamiesten suppea joukko, joka tiesi Kampelmanin pyynnöstä, totesi tilanteen olevan lähinnä epämiellyttävä Suomen kannalta. Välinpitämättömyys esitettyä pyyntöä kohtaan olisi kansainvälisesti huono signaali, mutta asian herkkyys asetti suomalaiset kiusalliseen välikäteen. Suomen intresseissä ei ollut joutua suurvaltojen välien sovittelijaksi.[659]

Kiusalliseksi asian teki se, että pyyntö voitaisiin tulkita Neuvostoliiton korostaman, muiden maiden sisäisiin asioihin puuttumattomuuden, periaatteen vastaiseksi. Vielä kiusallisemmaksi asian teki se, että presidentti Reagan oli lokakuussa pyytänyt kirjeitse Ŝaranskijn vankilaolosuhteiden parantamista. Brežnevin nimissä lähetetty vastaus oli todennut happamasti, että kyseessä oli vakoilusta tuomittu neuvostokansalainen, ja päätösvalta asiassa oli neuvostoviranomaisten käsissä.[660]

Toisinajattelijoiden vapauttamisesta oli ennen Kampelmanin yhteydenottoa keskusteltu toista vuotta ulkoministeritasolla. Anatolij Ŝaranskijn vaimo oli esittänyt keväällä 1981 vetoomuksen miehensä puolesta. Reagan oli tuolloin vedonnut Yhdysvaltojen ulkoministeri Haigin välityksellä toisinajattelijoiden puolesta ulkoministeri Gromykoon. Reagan oli pohtinut, voisiko hiljainen diplomatia auttaa.[661]

657 Richard Müllerin kirje Jaakko Iloniemelle, kopio presidentti Koivistolle 21.12.1982. MKA, kansio 24, KA; Koivisto 1995, 61; Suomi 2005, 118.

658 Douglas Selvage, 2009, 44–50; Yleisemmin ETYK:in ihmisoikeusproblematiikasta esim. Westad 2017, 390; Soikkanen 2008, 349–352; Fischer, 2016, 245; Koivisto 1995, 61–63; [https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/115718] ja muut vastaavat samassa sarjassa. CWIHP, Wilson center.

659 Richard Müllerin kirje Jaakko Iloniemelle 21.12.1982, kopio tasavallan presidentille. MKA, kansio 24, KA; TP:n päiväkalenteri 1982. MKA, kansio 237, KA; Koivisto 1995, 61–63.

660 Reagan to Brezhnev October 20, 1982; Brezhnev to Reagan October 30, 1982. [http://www.thereaganfiles.com/document-collections/letters-between-president.html] [luettu 17.6.2022]. Ŝaranskija pidettiin Neuvostoliitossa Knessetin vakoilijana.

661 Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan, May 13, 1981; Memorandum of Conversation, September 28, 1981; Minutes of a National Security Council Meeting. October 13, 1981. FRUS, *1981–1988, Volume III,* 2016, 42, 136, 303, 309–310.

Haig katsoi, että sopimus CDE-mandaatista olisi Madridissa mahdollista, jos Neuvostoliitto tasapainottaisi sitä ihmisoikeusmyönnytyksillä ja vapauttaisi toisinajattelijoita. Saavutukset ihmisoikeuskysymyksissä tyydyttäisi Yhdysvaltojen kongressia ja osoittaisi Reaganin hallinnon saaneen neuvotteluissa tuloksia. Haigin mukaan asiaa pitäisi edistää Washingtonissa Dobryninin kanssa ja Madridissa Max Kampelman voisi ottaa sen esille. Keskustelut tulisi pitää täysin salaisena. Vaikka lopputulos olisi niin sanotusti pitkässä kuusessa, niin se olisi yrittämisen arvoista.[662]

Andrej Saharovin tapaus sai Yhdysvalloissa suurta julkisuutta syksyllä 1981, kun hän oli syömälakossa vaatien maastapoistumisluvan myöntämistä miniälleen. Saharovin miniän saatua maastapoistumisviisumin Saharov lopetti syömälakon. Ulkoministeriksi noussut George Shultz sai lokakuussa 1982 Andrej Gromykolta lupauksen, että Neuvostoliiton ETYK-delegaation johtaja kuuntelisi kyllä, mikäli Kampelman ottaisi ihmisoikeuskysymykset esille.[663]

Koivisto kuuli neuvostodiplomaateilta Shultzin ja Gromykon New Yorkissa käymästä keskustelusta. Koivistolle välitetystä informaatiosta koostettu muistio on erityisen mielenkiintoinen lähde, koska ulkoministerikeskusteluiden yhdysvaltalaiset alkuperäiskappaleet on julkaistu ja Derâbinin välittämä informaatio on verrattavissa toisen osapuolen alkuperäislähteeseen. Vertailun perusteella Koivisto sai oikeaa tietoa keskustelun kulusta, mutta tarkoitushakuisesti esitettynä. Koivistolle korostettiin Yhdysvaltojen yhteistyöhaluttomuutta.[664]

Madridin neuvostodelegaation johtaja Anatolij Kovalëv oli sopinut jo kertaalleen ennen Kampelmanin suomalaisille esittämää välityspyyntöä tapaamisesta Wienissä, mutta epäonnistuneen tiedonkulun vuoksi Kampelman ei edes saapunut paikalle. Gromyko piti tätä diplomaatilta täysin sopimattomana käyttäytymisenä. Shultzin mielestä väärinymmärrys oli itävaltalaisten syytä, koska he olivat toimineet järjestelyissä välikätenä. Kampelman otti Ŝaranskijn tapauksen uudelleen puheeksi

662 Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. November 9, 1981. FRUS, *1981–1988, Volume III,* 2016, 347.

663 Telegram from the Department of State to the Embassy in the Soviet Union. November 28, 1981; Memorandum of Conversation, January 26, 1982; Memorandum of Conversation, June 19, 1982; Memorandum of conversation, October 4, 1982. FRUS, *1981–1988, Volume III,* 2016, 363–365, 444, 616, 746–748; *HS* 5.12.1981., s. 28; *HS* 11.12.1981, s. 33;

664 TPK, PM, JK, 19.10.1982. Neuvostoliittolais-amerikkalaiset neuvottelut New Yorkissa. SNTL:n suurlähetystön Tasavallan presidentille antama informaatio Jad1, TPKA III, KA. Koiviston saama informaatio oli nähtävästi kooste Shultzin ja Gromykon kahdesta erillisestä keskustelusta; Memorandum of Conversation, September 28, 1982; Memorandum of Conversation, October 4, 1982. FRUS, *1981–1988, Volume III,* 2016, 719–730, 737–755; Paavo Lipponen Mauno Koivistolle 20.10.1982. MKA, kansio 24, KA. Myös Lipponen oli kuullut em. ulkoministerikeskustelun sisällöstä.

Madridissa, mutta tällä kertaa suomalaisen välikäden kautta.[665] Järjestelyä oli siis yritetty aiemminkin, mutta toteutus ei ollut edennyt operatiiviseen vaiheeseen.

Käytettävissä olevista lähteistä ei ilmene, mitä taustatietoja suomalaisten saamaan välityspyyntöön liittyi. Kerrottiinko esimerkiksi Reaganin ja Brežnevin välisestä kirjeenvaihdosta tai itävaltalaisten epäonnistuneesta yrityksestä. Koivisto oli hiljattain ennen Kampelmanin esittämää välityspyyntöä keskustellut Helsingissä suurvaltojen diplomaattien kanssa Madridin tilanteesta. Koivisto oli tavannut Yhdysvaltain Helsingin ex-suurlähettiläs James Goodbyn, joka toimi Yhdysvaltojen START-neuvotteludelegaation varapuheenjohtajana sekä Viktor Vladimirovin. Koivisto kertoi keskusteluistaan Stenbäckille ja Sorsalle todeten, että hän lähettäisi Goodbylle terveisiä Madridin tilanteesta. On mahdollista, että Koivisto tiesi asiasta muutakin kuin, mitä Kampelman kertoi Madridissa Müllerille.[666]

Kampelmanin vakuutteluista huolimatta ei ollut täysin poissuljettua, ettei pyyntöä käytettäisi propagandatarkoitukseen, joskin sen suurlähettiläs Müller arveli olevan epäloogista. Müller lähetti Washingtonin-suurlähettiläs Jaakko Iloniemelle kirjeen, jossa hän totesi vakavaa välitysyritystä varten tarvittavan yhdysvaltalaisilta täsmällisempiä lisätietoja. Ilman niitä esitetty välityspyyntö olisi epärealistinen.[667]

Saamiensa tietojen varassa presidentti päätti joka tapauksessa toimia pyynnön mukaisesti. Hän kirjoitti Kampelmanin esittämän pyynnön pohjalta muotoillun viestin suomeksi. Käsin kirjoitetun tekstin hän jätti Viktor Vladimiroville, jonka tuli välittää viesti suoraan neuvostojohtajille Moskovassa Neuvostoliiton 60-vuotisjuhlallisuuksien yhteydessä. Koivisto sai muistion Vladimirovilta saatesanojen kera takaisin: asia oli ilmoitettu Andropovin tietoon ja vastaus tulisi myöhemmin.[668]

Koiviston välittämässä viestissä korostui kaksi asiaa. Itse asian kannalta keskeisintä oli tietysti toisinajattelijoita koskeva neuvottelutarjous. Suomen välittäjäroolin osalta Koivisto korosti, että ”Aloite on amerikkalaisten, ei meidän. Olemme ottaneet

665 Memorandum of conversation, October 4, 1982; Memorandum of conversation, October 16, 1982. FRUS, *1981–1988, Volume III,* 2016, 747–748, 759–760.

666 Mauno Koiviston muistiinpanot 3.12.1982 keskustelusta ulkoministeri Stenbäckin ja pääministeri Sorsan kanssa. MKA, kansio 24, KA; Keskusteluista Goodbyn ja Vladimirovin kanssa ei ole löytynyt varsinaisia keskustelumuistioita. Koiviston laatimat muistiinpanot ovat hyvin niukkoja ja kertovat vain siitä, mitä hän on todennut Sorsalle ja Stenbäckille em. keskusteluista. TP:n päiväkalenterissa on 26.11.1982 merkintä ”ent. suurläh. Goodby” ja 2.12.1982 ”Vladimirov” sekä 15.12.1982 ”USA:n lähetystö, lounas. MK yksin” MKA, kansio 237. KA.

667 Richard Müllerin kirje Jaakko Iloniemelle, kopio presidentti Koivistolle 21.12.1982. MKA, kansio 24.

668 Mauno Koiviston käsin kirjoittama muistio 20.12.1982, MKA, kansio 24, KA; Koivisto 1995, 62–63. Koivisto siteeraa muistelmissaan paperia sanatarkasti, mutta muistelmista viestiä ei ole esitetty kokonaisuudessaan.

asian tiedoksi, mutta emme luvanneet ryhtyä mihinkään. Meitä ei ole amerikkalaisten yhteydenotto tällaisessa asiassa ilahduttanut, mutta katsomme velvollisuudeksemme kertoa edelleen, että meihin on otettu yhteyttä.” Lopussa todetaan vielä, että ”ukkosenjohdattimeksi joutumista me kavahdamme”.[669]

Koiviston luonnostelemista versioista käy vielä selkeämmin ilmi, että hän piti yhdysvaltalaisten pyyntöä vaikeana. Vastaavasti hänen toiveensa neuvostoliittolaisten vastauksen saamisesta olivat korkeammalla, kuin mitä nämä lopulta reagoivat – Neuvostoliitosta ei koskaan tullut suoraa vastausta Koivistolle. Hän tiedusteli alkuvuodesta 1983 Derâbinilta Madridin kokouksen näkymistä, mutta tällä ei nähtävästi ollut tietoa delegaatioiden yhteydenpidon menestyksestä. Neuvostoliitto arvioi kuitenkin syksyn aikana tapahtuneen myönteistä kehitystä.[670]

Vaikka Koiviston neuvostojohdolle välittämä viesti ei saanut suoranaista vastausta, niin asiat Madridissa etenivät. Kampelman sai keskusteluyhteyden Neuvostoliiton valtuuskunnan varajohtaja Sergej Kondraševiin. Hän kertoi saaneensa Andropovilta valtuuden keskustella asiasta, mutta ehto oli tiukka: Kampelman saisi puhua asiasta vain ja ainoastaan hänen kanssaan. Muut neuvostodelegaatiossa eivät saisi tietää keskusteluyhteydestä mitään.[671] Ohjeiden kannalta huomionarvoista on se, että Kondrašev oli maansa ETYK-delegaatiossa KGB:n edustajana.

Se, oliko Koiviston välittämällä viestillä vaikutusta neuvostovaltuuskunnan toimintaan, ei ole käytettävissä olevan aineiston perusteella todistettavissa. Onnistuneen lopputuloksen valossa sitä voidaan pitää mahdollisena. Kampelman ja Kondrašev saivat muodostettua Madridissa luottamuksellisen neuvottelukanavan.

Sekä Kampelman että hänen neuvottelukumppanikseen päätynyt KGB-kenraali Kondrašev ovat kertoneet Madridissa tapahtuneesta yhteydenpidosta, mutta kumpikaan ei mainitse suomalaisten roolista mitään.[672] Suomalaisten osuudella on saattanut ollut ehkä jokin merkitys tapahtumassa, mutta sen todistamiseksi tarvittavia tietoja ei ole käytettävissä.

Neuvostojohdon suostumuksen kannalta painoa voidaan antaa sille, että kuukautta aiemmin pääsihteeriksi valittu Andropov oli toiminut KGB:n johtajana viisitoista vuotta ja hänellä oli aiempaa kokemusta salaisten neuvotteluyhteyksien ylläpitämisestä. Oleellista oli nimenomaan suora yhteydenpito, joka sivuutti ammattidiplomaattien virkakoneiston ja tässä tapauksessa ETYK-delegaation muodollisen johtajan. Madridissa luottamuksellinen yhteydenpito oli jo kertaalleen epäonnistunut

669 Mauno Koiviston käsin kirjoittama muistio 20.12.1982. MKA, kansio 24, KA.

670 Mauno Koiviston päiväämättömät muistiinpanot 20.12.1982 muistiota varten. MKA, kansio 24, KA; TPK, PM 14.1.1983 JK/mlk. Fb1, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 63.

671 Shultz 1993, 170; Kampelman Max M. *Washington Post*, 11.6.2004, Rescue with a Presidential Push.

672 Kampelman, *Washington Post*, 11.6.2004; Kondrašev 2005, 116–117; Ks. Kieninger 2019, 97–109.

ennen Kampelmanin välityspyyntöä.[673] KGB-kanava tarjosi uuden mahdollisuuden yhteydenpidolle ja tämän muodostamisessa Koiviston välittämä viesti on saattanut olla merkityksellinen.

Kondraševin ja Kampelmanin kertoman mukaan Kampelman korosti Reaganin antamaa painoarvoa mainittujen tapausten ratkaisemiselle. Kondrašev ehdotti KGB:n vastavakoilupäällikkö Ivan Markelovin kanssa Andropoville ratkaisuksi suuremman ryhmän maasta poistumisen järjestämistä. Tässä ryhmässä voisi olla mukana mainittu Siperian seitsikko.[674]

Presidentti Reagan otti tapauksen henkilökohtaisesti esille keskustellessaan suurlähettiläs Dobryninin kanssa 15. helmikuuta 1983 pyytäen Siperian seitsikon vapauttamista. Presidentin henkilökohtainen panos korosti pyynnön painoarvoa. Neuvostoviranomaiset järjestivät ryhmän maasta poistumisen ehdotuksen mukaisesti. Näin he säilyttivät kasvonsa. Yhdysvaltain Moskovan suurlähetystössä vuosikausia ”maanpaossa” eläneet helluntailaisperheet suostuivat palaamaan koteihinsa ja hakemaan maastapoistumislupaa neuvostoviranomaisilta. Kaikille halukkaille myönnettiin maastalähtölupa.[675]

Perheiden tapaukset olivat herättäneet huomiota Yhdysvalloissa, joten ratkaisu oli sisäpoliittinen voitto myös Reaganin hallinnolle. Tunnetuimpien nimien, Saharov ja Ŝaranskij, vapauttamiseen Neuvostoliitto ei kuitenkaan taipunut.

Suurvaltojen suora neuvotteluyhteys ei tuonut nopeaa ratkaisua seurantakokouksen virallisiin neuvotteluihin. Tämä sai Koiviston pohtimaan keväällä 1983 tilannetta ulkoministerin kanssa. Richard Müller oli laatinut ehdotuksia mahdollisista toimista ETYK:in pattitilanteen ratkaisemiseksi.[676]

Müllerin käsityksen mukaan Suomen tulisi jälleen toimia aktiivisesti ja esittää muille ETYK-maille Madridissa vetoomus. Presidentin sitoutuminen arvovallallaan prosessiin olisi Suomen edun mukaista laajemmassa eurooppalaisessa perspektiivissä. Virkakauden alkuun sijoittuneet suhteiden vahvistamispyrkimykset Neuvostoliittoon ja Pohjoismaihin tulisivat pian täytetyiksi, ja laajemman kansainvälisen ulottuvuuden huomioiminen olisi ajankohtaista. Useimpien länsimaiden uskottiin ymmärtävän liennytysprosessin jatkumisen olevan Suomen kansallisten intressien mukaista, ei tuen osoitus Neuvostoliiton intresseille.[677]

673 Sinicin 2015, 233–255; ks. Zubok 2021, 14. Sinicin mainitisee esimerkkeinä Andropovin salaisesta diplomatiasta yhteydenpidon mm. Tsekkoslovakiaan, Länsi-Saksaan ja Puolaan. Yhdysvaltoihin Andropovin kanava Georgij Arbatovin välityksellä ei sen sijaan ollut ottanut tuulta purjeisiin amerikkalaisten vastahakoisuuden vuoksi. Washingtonissa preferoitiin kanavaa suurlähettiläs Dobryninin kautta; Ks. Dobrynin 1995, 628.

674 Kampelman Max M. Washington Post, 11.6.2004; Kondrašev 2005, 116–117.

675 Dobrynin 1995, 517–518; Selvage 2009, 50–51; Koivisto 1995, 63.

676 Richard Müllerin saatekortti tasavallan presidentille. MKA, kansio 25, KA.

677 UM, poliittinen osasto, Richard Müller, muistio 30.3.1983. MKA, kansio 25, KA.

Jos presidentti esittäisi vetoomuksen yksin, se olisi poliittisesti merkittävä toimi. Suomen yhteistyöhakuinen, maltillinen ja pitkäjänteinen linja antoi perusteita ratkaisun yksin esittämiseksi, vaikka suurvaltoihin sillä tuskin olisi sanottavaa vaikutusta. N+N-maiden valtionpäämiesten yhteisvetoomus taas voisi vaikuttaa positiivisesti EY-maihin, ja sitä kautta sillä olisi suurempi painoarvo. Müller suositteli yhteisvetoomusta. Lopputuloksen kannalta ratkaisevaa kuitenkin olisi suurvaltojen suhtautuminen.[678]

Müllerin ehdotuksen mukaisesti Koivisto esitti maaliskuussa 1983 Euroopan muille N+N-maille yhteisen vetoomuksen julkaisemista. Sveitsi, Liechtenstein ja Malta jättäytyivät vetoomuksen ulkopuolelle, ja Itävalta osallistui pienen alkuvastustelun jälkeen. Kirjeessään N+N-maille Koivisto vetosi siihen, kuinka sitoutumattomien ja puolueettomien maaryhmän yhteistyö oli ETYK:in aikana ollut elintärkeä rakentavissa ratkaisuissa. Prosessin kariutuminen olisi estettävä, jotta Euroopan valtiot voisivat jatkaa vuonna 1975 sovittujen periaatteiden mukaista yhteistyötä.[679]

Puolueettomien ja sitoutumattomien maiden 18. huhtikuuta esittämä loppuasiakirjaluonnos käsitteli ETYK-neuvotteluiden kaikkia osa-alueita. Kahden suurvallan kannalta keskeisimmät kysymykset koskivat Euroopan sotilaallisen turvallisuuden kehittämistä ja ihmisoikeuskysymyksiä. Yhdysvaltojen State Departmentissa vetoomus herätti epäilyksiä: yksipuolisena se suosi selvästi itää. Washingtonissa epäiltiin, että kyseessä oli Moskovasta inspiroitu aloite. Neuvostoliitto puolestaan ilmoitti olevansa valmis hyväksymään esitetyn luonnoksen – sellaisenaan.[680]

Neuvostoliiton varaulkoministeri Mal'čev totesikin toukokuussa Paasikivi-seuran valtuuskunnalle Moskovassa, että he arvostivat Suomen aloitetta, joskin kiitosta seurasi uusi painostus: ei kai se tarkoita, että olette nyt tehneet kaikkenne, ”ei kai Suomi laske käsiään”.[681]

Länsi-Euroopan maissa, erityisesti Alankomaissa ja Isossa-Britanniassa, oltiin pettyneitä ehdotukseen. Ne vaativat ihmisoikeusnäkökulman voimakkaampaa ko-

678 UM, poliittinen osasto, Richard Müller, muistio 30.3.1983. MKA, kansio 25, KA.

679 Salasanoma 31.3.1983, Tasavallan presidentin ETYK-vetoomus; henkilökohtainen kirje N+N-maiden päämiehille MKA, kansio 25, KA; Koivisto 1995, 106–107; Reimaa 2008, 252–254; Fischer 2016, 256–258.

680 Fischer 2016, 258; Reimaa 2008, 253.

681 Koivisto 1995, 82; Aarno Karhilo Moskovasta alivaltiosihteeri Klaus Törnuddille 14.5.1983. MKA, kansio 25, KA.

rostamista päätöspöytäkirjassa. Vaikka N+N-maiden ehdotus oli länsimaiden mielestä liian vaatimaton, niin sitä pidettiin hyvänä pohjana, jonka varaan lopulliset kompromissit voitaisiin rakentaa.[682]

Müller pohti huhtikuun lopulla ETYK-neuvotteluita N+N-maiden yhteistyön kannalta. Neuvotteluista oli tullut suurvaltojen erimielisyyksien ilmentymisalusta, mikä näkyi N+N-maiden keskusteluissakin. Puolueettomien maiden kansalliset intressit eivät automaattisesti kohdanneet. Suomalaissilmin yhteistä esiintymistä jarrutti erityisesti Sveitsin tulkinta hankalan kansainvälisen tilanteen perussyystä – se johtui Neuvostoliitosta. Itävalta puolestaan osoitti aktiivisuutta omaa puolueettomuusprofiilia nostaakseen. Puolueettomien yhteistyöhön sisältyi Suomelle tärkeitä arvoja, mutta siinä oli viime kädessä kysymys kansallisen ulkopolitiikan onnistumisesta tai epäonnistumisesta. Müllerin mukaan kansainvälinen tilanne korosti Madridin neuvotteluiden onnistumisen tärkeyttä Suomen aseman kannalta enemmän kuin ETYK:in itseisarvo olisi edellyttänyt.[683] Prosessista oli tullut tärkeämpi kuin mihin sen asiasisältö antoi perusteita.

Puolueettomien maiden roolia vertailtaessa mielenkiintoista on tieto, että presidentti Reagan lähetti henkilökohtaisen kirjeen Itävallan ex-liittokansleri Bruno Kreiskylle 5. toukokuuta 1983, missä hän kiitti N+N-maiden panoksesta Madridin neuvotteluiden menestykselliseksi loppuun saattamiseksi.[684] Reaganin kirje antaa viitteitä siitä, että Itävalta oli Yhdysvalloille tässä suhteessa paljon merkittävämpi toimija. Suomi ei ollut ainoa puolueeton maa, joka rakensi kansainvälistä rooliaan suurvaltojen sillanrakentajana.

Neuvostoliitossa N+N-maat nähtiin kansainvälisessä toiminnassa ”eräänlaiseksi liittolaiseksi” hieman samaan tapaan kuin rauhanliike ja sosiaalidemokraattinen liike. Varaulkoministeri Mal’čev määritteli puolueettomat ja sitoutumattomat (N+N) maat jopa juridiseksi tekijäksi – Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen kaltaiseksi kansainväliseksi toimijaksi.[685]

Puolueettomien maiden asetelmassa ilmenee maiden yhteisön perusongelma. Sen yhteinen nimittäjä, puolueettomuus, ei sellaisenaan ollut riittävän voimakas yh-

682 National intelligence daily, 19 March 1983. CPAS-NID 83-066JX. General CIA records, FOIA, ERR; Richard Müllerin sähke (R-584) ETYK-keskustelu sl. Kampelmanin kanssa, Washingtonista 26.6.1983. UMA, 18-2. Müller epäili Kampelmanin ratsastavan lausunnossaan liittolaisten kustannuksella, mutta CIA:n raportti ehdotuksen julkistamisen jälkeen osoittaa reaktioiden olleen samansuuntaisia; Fischer, 2016, 259; Selvage, 2009, 50.

683 UM, Richard Müllerin P.M 28.4.1983. MKA, kansio 25, KA; Makko 2012, 202–225.

684 Rathkolb 1994, 136.

685 Aarno Karhilo Moskovasta alivaltiosihteeri Klaus Törnuddille 14.5.1983. MKA, kansio 25, KA; Mauno Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot keskustelusta Vladimirovin kanssa 4.2.1984. MKA, kansio 27, KA; Koivisto 1995, 124.

distävä tekijä, eikä siihen sisältynyt yhteistä kannustinta tai päämäärää, jonka hyväksi puolueettomat maat olisivat olleet valmiita tinkimään kovin paljon kansallisten etujen ajamisesta. Ryhmän jäsenet tulkitsivat puolueettomuuden merkitystä omista kansallisista lähtökohdistaan käsin. Kyseessä oli kansallisen ulkopolitiikan perusta.

Maiden yhteistyön luonnetta kuvastaa sekin, ettei sitä tehty muodollisissa yhteistyöelimissä tai juridisten sitoumusten pohjalta. Vaikka yhteydenpito diplomaattien kesken olikin ajoittain tiivistä, niin yhteistyötä ja yhteisiä intressejä etsittiin tapauskohtaisesti. Tilapäinen monenkeskinen diplomatia vaati virkamiehiltä huomattavia ponnisteluja, ja panostuksesta huolimatta siinä oli epävarmuutta. Puolueettomien maiden yhteistyön edun voikin nähdä siinä, että sen avulla maiden painoarvoa oli mahdollista kasvattaa osatekijöidensä summaa suuremmaksi.

Loppuvuodesta 1984 Suomen, Ruotsin, Itävallan ja Sveitsin ulkoministeriöiden valtiosihteerit päättivät alkaa järjestää vuosittaisia tapaamisia. Yhteistyön konkreettiseksi sisällöksi jäi yhteydenpidon tiivistäminen tietojen vaihtamiseksi ja tapauskohtaisesti yhteisten intressien edistäminen kansainvälisissä järjestöissä tai neuvotteluissa. Yhteydenpitoa ei haluttu institutionalisoida sen enempää.[686]

N+N-vetoomuksen oli Suomessa uskottu johtavan Madridin neuvottelut kompromissiin, mutta toivottua tulosta ei syntynyt. Kesäkuussa Koivisto valaisi Suomen asemaa Moskovassa Ûrij Andropoville. Kansainvälisissä yhteyksissä suomalaisia kritisoitiin Neuvostoliiton näkökantojen liiallisesta huomioimisesta, vaikka suomalaisten tunnustettiin olevan varovaisia ja harkittuja kannanotoissaan, minkä vuoksi niitä oli hyväksytty ETYK:issä.[687]

Anatolij Dobrynin oli todennut toukokuussa 1983 Suomen entiselle Washingtonin-suurlähettiläälle Jaakko Iloniemelle luottamuksellisen neuvottelukanavan puutteen olevan vakava ongelma. Ilman takaovea ei ollut mahdollista neuvotella ”paineenkestävästi”.[688] Iloniemen välittämä tieto saattoi olla kimmokkeena, kun presidentti keskusteli kesäkuussa 1983 Andropovin kanssa Suomen kansainvälisestä roolista. Andropovin puheenvuorossa muistutettiin Suomeen kohdistuvista odotuksista kansainvälisten jännitteiden lievittämiseksi. Entistä aktiivisempi esiintyminen rauhan ja aseidenriisunnan kysymyksissä olisi paikallaan. Koivisto puolestaan korosti

686 Matti Tuovisen päiväkirja 23.10.1984. MTA, kansio 4, KA; British embassy Helsinki, P.G. Harbone, 5 November 1984, Meeting of four neutral country foreign ministry secretaries-general: Helsinki: October 23. FCO 33/7575, Finland: Foreign Relations, 1984, UKNA.

687 Tasavallan presidentin kanslia, PM 8.6.83/JK/pp. Tasavallan presidentin ja pääsihteeri J.V. Andropovin keskustelu 7.6.1983. MKA, kansio 25, KA.

688 TPK, Jaakko Kalelan PM 23.5.83/JK. Lounas pankinjohtaja Iloniemen kanssa. MKA, kansio 25, KA.

sitä, kuinka Suomen uskottavuutta tulisi jollain tavoin lisätä, jotta se voisi välittää luottamuksellisia viestejä diplomaattikanavissa.[689]

Koivisto ilmeisesti pyrki diplomaattisesti tunnustelemaan Suomen mahdollisuutta tarjota hyviä palveluksia supervaltojen välisessä yhteydenpidossa. Puolueellisen välittäjäroolin välttäminen edellyttäisi kuitenkin riittävää hajurakoa Suomen ja Neuvostoliiton välillä, mikä puolestaan palvelisi Suomen yleisempää etua kansainvälisen liikkumavaran kasvattamisessa.

Koivisto totesi Andropoville olevansa huolissaan Madridin lopputuloksesta. Suurvaltojen erimielisyydet kärjistyivät ihmisoikeudet–asevarustelu-akselilla. Jännitteistä huolimatta olisi tärkeää saada hyväksyttyä sisällöllisesti merkittävä päätösasiakirja. Jos kokousta ei saataisi pian päätökseen, se viivästyttäisi Tukholman aseidenriisuntakonferenssin aloittamista syksyllä 1983, mikä puolestaan olisi pettymys myös Länsi-Euroopan maissa. Andropov ei antanut Koivistolle paljon toiveita. Neuvostoliitto ja muut sosialistiset maat tuskin osallistuisivat ETYK:issä esitettyyn ihmisoikeuskomissioon. Aseidenriisuntakonferensseihin Neuvostoliitto kyllä varmasti osallistuisi.[690]

ETYK-neuvotteluissa isäntämaa Espanjan pääministeri esitti kesäkuun puolivälissä täydennysehdotuksen, jonka länsimaat olivat valmiita hyväksymään.[691] Madridin kompromissi auttoi pääsemään kansainvälisen tilanteen kannalta ratkaisevaan yhteisymmärrykseen uusien neuvottelukierrosten järjestämisestä. ETYK-sateenvarjon alla järjestettäisiin erityiskokouksia: Euroopan aseidenriisuntakonferenssi Tukholmassa vuoden 1984 alusta lähtien ja ihmisoikeuskonferenssi Ottawassa vuonna 1985.[692] Tukholman konferenssi laajensi ETYK:in toimialaa ensimmäistä kertaa selvästi puolustus- ja turvallisuuspolitiikkaan.

Suurlähettiläs Sobolëv kuvasi kesällä 1983 Jaakko Iloniemelle meneillään olleita ETYK- ja INF-neuvotteluita, niiden menestys kytkeytyi poliittisesti yhteen.[693] Neuvostojohdolla oli intressi välttää uusi asevarustelukierros, missä INF-neuvottelut oli-

689 TPK, PM, 8.6.83 /JK/pp. Tasavallan presidentin ja pääsihteeri J.V. Andropovin keskustelu 7.6.1983. MKA, kansio 25, KA.

690 Ibid.

691 Kahiluodon sähke (ETYK-R-172) Madridista 24.6.1983. UMA, 18-2, YHD, varapresidentti Bushin virallinen vierailu Suomeen 1.–3.7.1983.

692 Ks. Søndergaard 2020, 139–141.

693 Jaakko Iloniemen muistiinpano keskustelusta Neuvostoliiton suurlähettiläs Sobolevin kanssa 11.7.1983. Liitteenä Jaakko Kalelan saateviesti tasavallan presidentille 13.7.1983. MKA, kansio 26, KA.

sivat ratkaisevassa asemassa ja siihen olisi löydettävä ratkaisu ennen vuodenvaihdetta. Neuvostoliitto odottaisi muiden maiden kannanottojen myötävaikuttavan INF-neuvotteluratkaisun aikaansaamisessa.[694]

Aikapainetta kompromissiratkaisulle loi Naton uuden keskimatkanohjusjärjestelmän käyttöönottamiseksi asetettu takaraja. Täytäntöönpanohetki lähestyi, eikä neuvotteluratkaisua ollut näköpiirissä. Se tarkoittaisi uusien ohjuksien sijoittamista Länsi-Euroopan maihin, mikä kiihdyttäisi asevarustelua ja lisäisi jännitteitä. Uusien järjestelmien käyttöönoton jälkeen niistä luopuminen olisi todennäköisesti korkeamman kynnyksen takana kuin käyttöönoton peruminen ennen Naton ilmoittamaa määräajankohtaa syksyllä 1983.

Suomen kansainväliseen rooliin tuli Madridin seurantaneuvotteluiden aikana uudenlaisia elementtejä. Suurvallat lähestyivät Suomea ja pyysivät toimimaan yhteisymmärryksen saavuttamiseksi kansainvälisissä neuvotteluissa. Moskovassa toivottiin Suomen aktiivisuutta kansainvälisessä yhteisössä ja siihen liittyviä viestejä toimitettiin eri kanavia pitkin. Tiedossa on ainakin ulkoministeriön, puolueyhteyksien ja Helsingin diplomaattikanavien kautta tulleita viestejä. Moskovan toiveissa liennytyksen edistämiseksi ei ollut Suomelle mitään uutta. Sen sijaan Yhdysvaltojen suomalaisille esittämä välityspyyntö ETYK-neuvotteluiden yhteydessä oli uusi avaus. Aiempia vastaavan kaltaisia konkreettisia ja tarkkarajaisia välityspyyntöjä ei ole tiedossa. Riskeistä huolimatta Koivisto päätti reagoida pyyntöön. Vaikka sen toteuttaminen hirvitti Koivistoa, niin se osoitti Suomella olevan jonkinlaista potentiaalia Washingtonin silmissä. Sekin oli jo ulkopoliittisesti arvokasta. CIA:ssa oli ennakoitu skeptisesti Koiviston esiintyvän Neuvostoliiton propagoijana, mutta Kovalëvin ja Kampelmanin epäonnistuneen tapaamisyrityksen jälkeen suomalaisten suhteet neuvostojohtoon arvioitiin testaamisen arvoisiksi.

Moskovasta tulleet signaalit loivat osaltaan paineita Suomen ja henkilökohtaisesti Koiviston kansainväliselle roolille idän ja lännen välillä. Hänellä oli kokemusta pääministerinä syksyllä 1981 Korean ja Neuvostoliiton välittäjänä toimimisesta,[695] mikä saattoi osaltaan rohkaista vastaamaan Kampelmanin esittämään pyyntöön. Koiviston motiivi välittää Kampelmanin viesti oli selvästi poliittinen. Kyseessä ei ollut itsetarkoitus, jossa Suomi olisi ollut valmis käyttämään poliittista pääomaansa

694 Tasavallan presidentin kanslia, PM 11.8.83/JK. Neuvostoliiton asenne euro-ohjusneuvotteluihin; Richard Müllerin HV-kirje Herra Tasavallan Presidentti Mauno Koivistolle 17.9.1983. MKA, kansio 26, KA.

695 Tapauksesta tarkemmin Itä-Aasiaa käsittelevässä alaluvussa.

neuvostoliittolaisten toisinajattelijoiden hyväksi. Kun toisinajattelijoiden vapauttamisen puolesta esitettiin muita kansainvälisiä vetoomuksia, Koiviston vastaus oli kylmä: presidentti katsoi, ”ettei asia anna aihetta toimenpiteisiin hänen taholtaan”.[696]

Samalla Washingtonille avautui mahdollisuus tiivistää Suomen uuden presidentin suhteita länteen. Tämä tuli muun ohella, eikä sitä välttämättä suunniteltu etukäteen. Neuvostoliitolla ei ollut vastaavaa tarvetta tavoitella suhteiden tiivistämistä Suomen kanssa käyttämällä sitä välikätenä. Ennemminkin sen motiivina oli tukea Suomen kansainvälistä uskottavuutta ja saada välitettyä suomalaisten kautta viestinsä vähemmän propagandistisina, vaikka neuvostovaikutusta Suomen kannanotoissa epäiltiinkin.

Suomen ja yleisemminkin pienten valtioiden kansainvälisen roolin näkökulmasta mielenkiintoinen kysymys on, oliko suomalaisten välitystoiminnalla todellista merkitystä. Kyse saattoi olla myös neuvottelutaktiikasta, jonka oheistuotteena suomalaiset saattoivat kokea itsensä tärkeiksi, vaikka toiminnalla ei olisikaan ollut aitoa vaikutusta. Tapauksen seurauksena Koiviston itseluottamus kansainvälisessä diplomatiassa epäilemättä vahvistui. Suomen puolueettomuuspolitiikan uskottavuuden kannalta Suomea luultavasti arvioitiin Washingtonissa tapauksen jälkeen myönteisemmin. Siltä osin toiminta todennäköisesti edisti Suomen kansallisia intressejä.

Suomen rooli liittyi Yhdysvaltojen kannalta historialliseen ajoitukseen, kun Brežnevin kuoleman jälkeen Yhdysvaltojen Kansallisen turvallisuuden neuvosto valmisteli uuden direktiivin (NSDD-75) Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton suhteista. Siinä arvioitiin ulkopuolisilla voimilla olevan mahdollisuuksia vaikuttaa Brežnevin seuraajan politiikkaan. Direktiivi määritteli Yhdysvalloille kolme keskeistä tavoitetta suhteessa Neuvostoliittoon. Ensiksi rajoittaa Neuvostoliiton kansainvälisen vaikutusvallan kasvamista, toiseksi edistää Neuvostoliiton sisäistä muutosprosessia kohti pluralistisempaa poliittista ja taloudellista järjestelmää ja kolmanneksi sitouttaa Neuvostoliitto neuvotteluihin tavoitteena vastavuoroisten ja molempien osapuolten intressien mukaisten sopimusten saavuttaminen. Viimeksi mainittua pidettiin erityisen tärkeänä keskellä johtajavaihdosta.[697] Madridissa suomalaisille esitetty välityspyyntö oli ollut tämän tavoitteen mukaista toimintaa.

Suomen erityisasema näkyi johtajavaihdosten keskellä. Vaikka Moskovassa tapahtui vallanvaihto, niin kahdenvälisten suhteiden intensiivisyys ja kanssakäyminen

696 TPK, muistio 31.5.1984. Andrei Sakharovia koskevat vetoomukset. Fb2, TPKA III, KA; *HS* 31.5.1984, Ruotsin liberaalijohtaja esitti Saharov-vetoomusta.

697 National security decision directive number 75, January 17, 1983. U.S. relations with the USSR. Collection: Matlock, Jack: Files, Folder Title: AMB (Ambassador Matlock) [and] NSC (National Security Council) Material Chron 1983 Box: 1 RRPL.

korkeimmalla tasolla pitivät yllä vakiintuneita suhteita. Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen välillä sen sijaan suorat korkean tason kontaktit puuttuivat, mikä ehkäisi sovittelevien eleiden osoittamista.[698]

[698] Va. asianhoitaja Pasi Rutanen Washingtonista (R-246) ulkoministeri Väyryselle 18.5.1983. UMA, 18-2, YHD, varapresidentti Bushin virallinen vierailu Suomeen 1.–3.7.1983.

5.2 Länsisidokset idänsuhteiden vastapainona

”Kaikessa oleellisessa kohtalomme ratkeaa maailmalla.”

- Mauno Koivisto 13.4.1982 [699]

Idänsuhteiden asettaminen etusijalle Suomen ulkopolitiikassa ja puoluekentän tiivis yhteydenpito Neuvostoliittoon jatkoivat ulkopoliittisen eliitin tai eliittiin pyrkivien poliitikkojen kiinnostusta itään Koiviston kauden alkuvuosina. Idänsuhteiden vastapainona ja puolueettomuuspolitiikan uskottavuuden ylläpitämisessä olennainen rooli oli myös Suomen länsisuhteilla. Kansainvälisen järjestelmän kannalta merkittävin länsimaa oli Yhdysvallat. Koivisto valtuuttikin keväällä 1982 Washingtonin-suurlähettiläs Jaakko Iloniemen selvittämään vierailumahdollisuuksia Yhdysvaltoihin.[700]

Koiviston presidenttikauden ensimmäinen tapaaminen Yhdysvaltojen johdon kanssa toteutui, kun Ronald Reaganin varapresidentti George H. W. Bush kiersi Länsi-Euroopan maita kesällä 1983 transatlanttisen yhteyden parantamiseksi. Bushin kiertue suuntautui Pohjois-Eurooppaan, ”puolueettomiin maihin ja Suomeen”. Suomen erottaminen puolueettomista maista Bushin matkan alla järjestetyssä tiedotustilaisuudessa tarjosi välähdyksen siitä, kuinka pinnallisesti suomalaisten vuosikymmeniä harjoittama puolueettomuuden rakentaminen oli mennyt perille: ”*sure neutral, in a sense*”, kuului varapresidentin spontaani vastaus kysymykseen Suomen puolueettomuudesta. Seuraavana päivänä varapresidentin toimisto täydensi lausuntoa tiedotteella, jossa kaikenlaiset varaumat Suomen puolueettomuutta kohtaan oli poistettu.[701]

Bush vieraili Suomessa heinäkuun 1983 alussa. Vierailulla oli painoarvoa, koska Bush osallistui varapresidenttinä aktiivisesti Reaganin hallinnon ulkopolitiikkaa koskeviin valmistelu- ja päätöksentekotilanteisiin, vaikka muodollista ratkaisuvaltaa hänellä ei ollut. Bushin ja Koiviston hahmoissa oli paljon yhteistä: saman sukupolven rintamamiehiä, pitkiä, itsevarmoja, huumorintajuisia ja ajoittain vaikeaselkoisiksi luonnehdittuja. Molempia pidettiin kotimaisen yleisön silmissä oman onnensa seppinä (*self-made man*).[702]

699 Mauno Koiviston muistiinpanot 13.4.1982. Mietteitä esitettäväksi François Mitterrandille. Ei esitetty kuin pieni osa. MKA, kansio 24, KA. Osana valmistelemiaan keskustelumuistiinpanoja Koivisto oli laatinut esityksensä ulkopoliittiseksi rungoksi historiallisen katsauksen Suomen ulkopolitiikasta 1930-luvun Kansainliitto-painotuksesta Pariisin rauhansopimuksen ehtoihin ja YYA-sopimukseen.

700 Matti Tuovisen päiväkirja 14.5.1982. MTA, kansio 3, KA.

701 Sähke 562 Washingtonista 21.6.1983. UMA, 18-2, YHD, varapresidentti Bushin virallinen vierailu Suomeen 1.–3.7.1983; Washingtonista tullut sähke 22.6.1983 klo 18:45. MKA, kansio 26, KA. Bush teki kevään ja kesän 1983 kaksi Euroopan-matkaa, joista jälkimmäinen suuntautui Pohjois-Eurooppaan.

702 Meacham 2015, 3–78, 174–177, 211.

Koivisto vakuutti Bushille, ettei tämän antama lausunto Suomen asemasta ollut aiheuttanut vahinkoa. Koivisto kertoi, kuinka Suomen kansainvälinen asema perustui hyviin suhteisiin naapurimaiden ja erityisesti Neuvostoliiton kanssa. Niiden ollessa kunnossa Suomen puolueettomuuspolitiikan mahdollisuuksiin oli aiheellista suhtautua luottavaisesti. Suomi ei sopinut helposti mihinkään kategoriaan, vaan luontevimmin se muodosti oman kategorian. Koivisto kuvaili, kuinka Kekkosen elämäntyönä oli ollut Suomen puolueettomuuden vahvistaminen ja tunnustuksen saaminen sille.[703]

Kuultuaan Koiviston selostuksen Suomen ulkopolitiikasta Bush hämmästeli Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden ongelmattomuutta. Eivätkö neuvostoliittolaiset todellakaan painostaneet suomalaisia esimerkiksi YK-politiikassa, Bush tiedusteli. Koivisto kiersi kysymyksen ja vastasi Suomen toimivan YK:ssa osana pohjoismaista ryhmää. Kansainvälisillä monenkeskisillä foorumeilla, kuten ETYK:issä, Neuvostoliitto hyväksyi Suomen puolueettomuuspolitiikan. Monenkeskisessä toiminnassa Suomen puolueettomuus oli Neuvostoliitolle selkeästi positiivinen tai ainakin hyväksyttävä tosiasia. Suomalaisia ei kritisoitu julkisesti, vaikka tyytymättömyyttä ilmaistiin diplomaattikanavien välityksellä. Kahdenvälisissä tiedonannoissa Suomen puolueettomuutta sen sijaan yritettiin liudentaa Neuvostoliitolle edullisemmaksi.[704]

Suomen kansainvälisen aseman selittämisen jälkeen keskustelu käsitteli yleisiä kansainvälisiä kysymyksiä. Koivisto viittasi Suomen neuvostosuhteisiin ja hiljattain käymiinsä keskusteluihin Andropovin kanssa. Ajankohtaisista turvallisuuskysymyksistä Koivistoa kiinnosti erityisesti suuravaltojen ohjusneuvottelut.[705]

Koiviston viittaukset keskustelussa Bushin kanssa Andropovin lausuntoihin ja Neuvostoliiton näkemyksiin kansainvälisestä tilanteesta olivat Koiviston oman kansainvälisen roolin rakentamisen kannalta johdonmukaisia ja päämäärätietoisia. Koivisto oli Moskovassa tunnustellut Andropovilta Neuvostoliiton suhtautumista Ison-Britannian ja Ranskan ydinaseisiin osana keskimatkanohjusneuvotteluita, Naton ohjusten käyttöönoton vaikutuksia Neuvostoliiton neuvotteluhalukkuuteen sekä neuvostojohdon suhtautumista yhdysvaltalaisten lupaukseen japanilaisille välttää Neuvostoliiton ydinohjusten sijoittamista Aasian puolelle.[706]

Andropovilta saamiensa käsitysten pohjalta Koivisto referoi tilannetta Bushille. Koivisto täydensi neuvostojohdon käsityksiä omilla havainnoillaan ja tulkinnoillaan sen toimintatavoista. Hän kertoi esimerkiksi, että suomalaisten kokemusten mukaan

703 Bushin vierailu 1.7.1983. MK Kultarannassa käydyssä keskustelussa ja lounaalla. MKA, kansio 26, KA.

704 TPK, PM 3.7.1983, JK/tk, Tasavallan presidentin keskustelu varapresidentti Bushin kanssa. MKA, kansio 26, KA.

705 Ibid.

706 Tasavallan presidentin kanslia, PM 8.6.83/JK/pp. Tasavallan presidentin ja pääsihteeri J.V. Andropovin keskustelu 7.6.1983. MKA, kansio 25, KA.

neuvostoliittolaiset olivat epäluuloisia mutta kunniallisia, ja neuvotteluissa olisi otettava huomioon heidän byrokraattiset menettelytapansa. Niiden taitamattomassa sivuuttamisessa menetettiin monia neuvottelumahdollisuuksia. Lisäksi Koivisto kertoi Bushille vaikutelmiaan Andropovin terveydentilasta, epäilyksistä suurvaltajohtajien huipputapaamista kohtaan ja vakuutteluista ydinasevarustelun supistamiseksi.[707]

Tällaista Koiviston aktiivisuutta on kritisoitu Neuvostoliiton lobbaamiseksi Washingtonin suuntaan, ja häntä on luonnehdittu muun muassa ”hölösuiseksi”.[708] Kriittisten huomautusten taustalla on nähtävästi ollut epäilys siitä, että Suomen kansainvälinen maine kärsi Koiviston toiminnasta. Tavatessaan Bushin Koivistolla oli kuitenkin tiedossa sekä Bushin että tämän turvallisuuspoliittisen erityisavustajan Donald Greggin suorasanainen toivomus kuulla Koiviston vaikutelmia ja arvioita Neuvostoliiton-vierailulta.[709] Jos Suomen maine kärsi siitä, että Koivisto välitti vaikutelmiaan Neuvostoliitosta Yhdysvaltojen varapresidentille, niin mainehaitta lienee ollut kuitenkin vähäisempi kuin siinä tapauksessa, että Koivisto olisi kieltäytynyt tällaisesta keskustelusta.

Suomen Washingtonin-suurlähettiläs Müller arvioi käymiensä keskusteluiden valossa, että amerikkalaiset tuntuivat omaavan mielenkiintoa vakavien neuvottelumenetelmien luomiseksi Neuvostoliiton kanssa. Näin ollen heidän voisi odottaa olevan kiinnostuneita neuvostosuhteissa harjaantuneen valtionpäämiehen kokemuksista.[710] Vaikka Müller esitti arviolleen varaumat, että kyseessä saattoi olla vain diplomaattinen kohteliaisuus,[711] niin Koiviston toiminnan kannalta Müllerin raportoimat tiedot olivat pohjana Bushin ja Koiviston käymälle keskustelulle. Koivisto myös ymmärsi toimintamahdollisuuksiensa rajoitteet. Hän edusti pientä puolueetonta valtiota, jonka kansainvälinen ominaispaino oli vaatimaton.

Luottamuksellisten tietojen välittäminen suurvaltojen päämiesten välillä avasi kuitenkin legitiimin syyn esittää Suomen kansallisten intressien kannalta keskeiset ulko- ja turvallisuuspoliittiset näkökohdat suurvaltojen päämiehille ja pitää esillä

707 TPK, PM 3.7.1983, JK/tk, Tasavallan presidentin keskustelu varapresidentti Bushin kanssa. MKA, kansio 26, KA; Koivisto 1995, 95.

708 Suomi 2005, 405, 524–525; Tarkka 2012, 438; Tarkka 2018, 113–114.

709 Richard Müllerin sähke (555) 20.6.1983 Washingtonista. UMA, 18-2, YHD, varapresidentti Bushin virallinen vierailu Suomeen 1.–3.7.1983; ks. Beschloss – Talbott 1993, 6. Beschloss & Talbottin mukaan Gregg välitti Bushille suomalaisten tiedusteluarvion mm. Černenkosta.

710 Richard Müllerin sähke (555) 20.6.1983 Washingtonista. UMA, 18-2, YHD, varapresidentti Bushin virallinen vierailu Suomeen 1.–3.7.1983.

711 Epäilykset muodollisen kohteliaisuuden ylittävästä kiinnostuksesta eivät olleet tuulesta temmattuja. Suomalaiset diplomaatit kuulivat pohjoismaisilta kollegoilta Bushille valmisteltavasta Pohjois-Euroopan kiertomatkasta, kohteina Tanska, Norja ja Ruotsi – ei Suomi. Sähkekirjeenvaihto Helsingin ja Washingtonin välillä 17.2.1983–8.3.1983. UMA, 18-2, YHD, varapresidentti Bushin virallinen vierailu Suomeen 1.–3.7.1983.

Suomen kannalta keskeisiä kysymyksiä. Suomen ensisijaisena ulkopoliittisena intressinä Yhdysvaltojen suhteen oli hyväksynnän ja tunnustuksen saaminen Suomen puolueettomuudelle. Muut ulko- ja turvallisuuspoliittiset tavoitteet, kuten aseidenriisunta ja yleinen liennytyskehitys, olivat osa laajempaa kansainvälistä kontekstia.

Koivistolla oli perusteita tulkita vieraan lähteneen Suomesta tyytyväisenä: ”*Our chat was particularly important*”, kirjoitti Bush presidentille jättämäänsä kiitoskorttiin.[712] Koivisto onnistui Bushin vierailun jälkeen tiivistämään kanssakäymistään Yhdysvaltojen johdon kanssa. Hän aloitti henkilökohtaisen kirjeenvaihdon varapresidentin kanssa, ja syksyllä 1983 Koivisto teki vierailun Yhdysvaltoihin, missä oli sovittu tapaaminen presidentti Ronald Reaganin kanssa.

Bushin ja Koiviston henkilökohtainen yhteys sai uudenlaisen merkityksen 1980-luvun lopulla, kun Bush valittiin presidentiksi. Tältä kannalta Koiviston toimintaa voi pitää onnistuneena investointina.

Suurvaltojen jännitteisessä tilanteessa Suomen rooli viestinviejänä kiinnosti myös Neuvostoliitossa. Elokuussa 1983 pääsihteeri Andropov lähetti Koivistolle kirjeen, jossa hän totesi olevansa varma tämän halusta ponnistella ydinaseiden supistamiseksi. Andropov viittaasi Geneven ohjusneuvotteluiden aloitteisiin. Sovinto Genevessä olisi vielä mahdollinen. Vastaavan tapaisia kirjeitä lähetettiin samanaikaisesti tiettävästi useille Euroopan ja Japanin johtajille, joten Koivisto ei ollut siinä suhteessa erityisasemassa.[713] Andropovin kirjeen sisältöä oli personoitu muistuttamalla Koiviston ja Andropovin hiljattain käydyn keskustelun sisällöstä, mikä asetti odotuksia Koiviston toiminnalle. Syyskuun lopulle sovittu Koiviston Yhdysvaltojen-matka oli tuolloin jo tiedossa.

Koiviston vierailua taustoittaneessa *Newsweekin* lehtihaastattelussa kysyttiin: ”Does the president hope to act as a mediator?” Koivisto vastasi, ettei uskonut kenenkään ulkopuolisen voivan paljon auttaa Geneven INF-neuvotteluissa. Sen sijaan hän suhtautui myönteisesti puolueettomien maiden mahdollisuuksiin edistää ratkaisuita näiden neuvotteluiden ulkopuolisissa asioissa, mikä voisi epäsuorasti edistää Geneven neuvotteluita luomalla suosiollisempaa ilmapiiriä.[714]

Aivan Koiviston Yhdysvaltojen-matkan alla tapahtui yksi Koiviston presidenttikauden vakavista kansainvälisistä tragedioista, kun Neuvostoliiton ilmapuolustus ampui eteläkorealaisen matkustajakoneen alas sen loukattua Neuvostoliiton ilmatilaa. Kaikki lennolla KAL-007 kyydissä olleet 269 ihmistä kuolivat. Helsingissä

712 George Bushin viestikortti presidentti Koivistolle 3.7.1983. MKA, kansio 26, KA.
713 J. Andropov kunnioitetulle herra presidentille 27.8.1983. MKA, kansio 26, KA; Suomi 2005, 506–507.
714 Presidentti Mauno Koiviston haastattelu *Newsweek* -lehdelle 6.9.1983. MKA, kansio 26, KA.

CIA:n edustaja Paul Petty tulkitsi Jaakko Kalelalle komentoketjun pakottaneen vastuulliset virkamiehet toimimaan. Oman aseman kannalta olisi ollut vaarallisempaa olla ampumatta kuin ampua kohde, vaikka kohdetta ei ollut identifioitu luotettavasti. Matkustajakoneen alasampuminen heikensi suurvaltasuhteiden tilaa ja vesitti entuudestaan heikkoja Geneven neuvotteluiden onnistumismahdollisuuksia.[715]

Koiviston vierailuvalmistelut oli jo tehty, kun välikohtauksen seurauksena presidentti Reaganin aikataulu muuttui ja suunniteltu tapaaminen Koiviston kanssa uhkasi peruuntua. Tilanne aiheutti harmaita hiuksia suomalaisdiplomaateille. Tapaamisen peruuntuminen ja siirtyminen jopa Yhdysvaltojen seuraavien presidentinvaalien yli olisi koettu Suomen kannalta tappioksi, ja pisteenä i:n päälle ruotsalaisetkin ilkkuivat vahingoniloisina. CIA:n välityksellä lähetetty kuiskaus läpäisi Washingtonin byrokratian Valkoiseen taloon. Koivisto pääsi vierailulle, johon sisältyi kaikkein näkyvin huomionosoitus Suomelle, eli tapaaminen Yhdysvaltojen presidentin kanssa.[716] Tapaaminen oli Suomelle huomattavasti tärkeämpi kuin Yhdysvalloille.

Yhdysvaltojen-matkaa valmisteltaessa Koivisto laajensi ulkopolitiikan hoitoa valtiojohdossa. Hän kävi ennen matkalle lähtöä hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kanssa keskustelun, jossa valiokunnan jäsenet kuulivat presidentille valmistellun puheenvuoron poliittiset perustelut. Paikalla olleen valtiosihteeri Tuovisen päiväkirjan

715 PM/JK 15.9.83 Tapaaminen PP:n [Paul Pettyn] kanssa. MKA, kansio 26, KA. Kalelan muistio tapaamisesta Pettyn kanssa on mielenkiintoinen lähde. TPK:n virkamiehen keskusteluyhteys CIA:n edustajan kanssa välitti presidentille amerikkalaisarvioita muun muassa kansainvälisestä tilanteesta (Geneven neuvottelut, korealaiskone), NKP:n johdossa vallinneista henkilökysymyksistä (Gorbačov, Romanov, Andropov) ja amerikkalais-suomalaisesta vierailuvaihdosta. CIA:n arkistosta löytyy raportti toukokuulta 1983, missä Koiviston kommentti ruotsalaisten sukellusveneraportointia koskien. Nimeltä mainitsematon ”sources close to the president” on selittänyt asiaa amerikkalaisille. Koivisto downplay of sub report disappoints Sweden, Norway. CIA, Report, CSO: 3617/126, 19 May, 1983. General CIA records, FOIA, ERR. Paul Petty oli Suomessa Yhdysvaltain suurlähetystösihteerin vakanssilla heinäkuusta 1980 heinäkuuhun 1984. Hän oli toiminut aiemmin Wienin CIA-asemalla. UM, diplomaattikortisto Petty Paul Raymond, UMA. Maaliskuussa 1984 Suomeen palannut James Ford Cooper alkoi hoitaa lähetystön apulaispäällikkönä yhteyttä Kalelaan. Matti Tuovisen päiväkirja 12. ja 16.4.1984. MTA, kansio 4, KA; Wolf 1978, 718; Pettystä myös Väänänen 2012, 43.

716 Paavo Väyrysen kirje tasavallan presidentille 14.9.1983; Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Kalevi Sorsan kanssa 14.9.1983; PM/JK 15.9.83 Tapaaminen PP:n [Paul Pettyn] kanssa; Richard Müllerin HV-kirje Herra Tasavallan Presidentti Mauno Koivistolle 17.9.1983; Keskustelu suurlähettiläs Müllerin kanssa 14.9.83 aamupäivällä. MKA, kansio 26, KA; STH 2.9.2019.

mukaan keskustelussa käsiteltiin lähinnä presidentin puheen kohtaa, jossa todettiin Suomen noudattavan puolueetonta ulkopolitiikkaa.[717]

Koivisto halusi määritellä Suomen ulkopolitiikan idässä ja lännessä yhtä pitävällä tavalla, joka ei olisi jäykkä liturginen muotoilu. Tähän tarjoutui mahdollisuus Valkoisen talon ruusutarhassa (Rose Garden). Puheessaan Koivisto määritteli Suomen ulkopoliittisen linjan uudella tavalla. Alivaltiosihteeri Törnudd luonnosteli asiaa presidentille, joka päätyi Törnuddin ehdotelmaa mukaillen lyhyesti ja yksinkertaisesti kiteyttämään: ”*Suomen ulkopolitiikka rakentuu ensi sijassa hyville suhteille ja luottamukselle naapurimaittemme kanssa. Puolueettomuuspolitiikkamme mukaisesti haluamme ylläpitää hyviä suhteita kaikkien kansojen kanssa.*”[718]

Puheessa ei viitattu kömpelöillä määritelmillä aktiiviseen ja rauhantahtoiseen puolueettomuuspolitiikkapyrkimykseen tai muihin vastaaviin, joita oli viljelty suomalais-neuvostoliittolaisissa julistuksissa. SDP:ssä uutta muotoilua ihasteltiin. Se oli taitava, omaperäinen ja samalla tasapainoinen.[719] Washingtonissa esitetty muotoilu vakiintui Koiviston kauden ulkopoliittiseksi tunnukseksi: hyvät suhteet naapureihin.

Samankaltaista perustelua oli käytetty aiemminkin,[720] mutta maailmanvallan ytimessä presidentin lausumana sen painoarvo kasvoi. Suomen kannanottomahdollisuuksien tulkittiin laajentuneen, kun puolueettomuuspolitiikan määrittely ei rakentunut suurvaltojen välisten erimielisyyksien ulkopuolella pysyttäytymiselle.

Suomella olisi oikeus ottaa kantaa asioihin, mutta aina se ei välttämättä olisi eduksi. Koivisto jaotteli kannanottotilanteet kahteen tapaukseen. Ensiksi otamme kantaa, kun on otettava ja toiseksi silloin, kun se voi vaikuttaa asioiden kulkuun.[721] Asioiden kulkuun vaikuttaminen tavalla tai toisella sai Suomen ulkopolitiikassa uuden koivistolaisen ajattelun mallin. Vaikka vaikutusmahdollisuudet olisivat pienet,

717 Mauno Koiviston käsin kirjoitettu muistiinpano, HUAV kokous, 22.9.1983, 18:30. MKA, kansio 26, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 22.9.1983. MTA, kansio 4, KA; Koivisto 1995, 100–101; Vrt. Suomi 2005, 420. Virallisen pöytäkirjan puuttumisen perusteella Suomi epäilee Koiviston muistavan asian virheellisesti ja tulkitsee Koiviston linjavedon tulleen yllätyksenä muulle ulkopoliittiselle johdolle. Keskustelu ei ollut uav:n virallinen kokous, joka oli ollut edellispäivänä, ja näin ollen siitä ei ole virallista pöytäkirjaa; ks. HUAV kokous 11/1983, 21.9.1983. Cb, 1983, UMA.

718 Klaus Törnudd tasavallan presidentille 21.9.1983. MKA, kansio 26, KA; Koivisto 1995, 103–104.

719 Erkki Liikanen SDP:n puoluetoimikunnassa. Puoluetoimikunnan keskustelumuistio, N:o 27, 6.10.1983, TA.

720 Esim. UM, poliittinen osasto, HT/sak, muistio nro 624, 17.11.1981. Valtiosihteeri Matti Tuovisen vierailu Romaniaan 9—11.11.1981. Matti Tuovisen keskustelut ministerivaltiosihteeri Duman kanssa 10.11.1981. MTA, kansio 3, KA. ”Olemme lähteneet siitä, että Suomi ylläpitää hyviä suhteita kaikkiin valtioihin ja aivan erityisesti naapurimaihin”.

721 Mauno Koiviston muistiinpanot MTV:n haastattelusta 6.12.1983. MKA, kansio 26, KA.

niin omien intressien vuoksi asioissa kannattaisi mieluummin edes yrittää olla aktiivinen taustavaikuttaja ja toimia rakentavasti matalalla profiililla kuin seurata passiivisesti sivussa ja odottaa laineiden lyövän Suomen rannoille.

Washingtonissa Koivisto tapasi varapresidentti Bushin kanssa ennen presidenttien keskustelua. Suomalainen keskustelumuistio Bushin ja Koiviston tapaamisesta sisältää yksityiskohtaiset muistiinpanot puheenvuoroista, joiden huomio kohdistui Geneven INF- ja START-neuvotteluihin sekä euro-ohjuksiin. Keskustelussa sivuttiin myös Itämeren sukellusvenetapauksia ja korealaiskoneen alasampumista.[722]

Bushin huomio keskustelussa kiinnittyi aivan muihin seikkoihin. Bushin muistiinpanon mukaan Koivisto kysyi häneltä, haluaisiko Reagan kuulla näkemyksiä Andropovista. Bushin vastattua myöntävästi Koivisto otti taskustaan paperin ja kertoi, että häntä oli pyydetty antamaan venäläisille arvio Washingtonista palattuaan. Koivistolla oli Bushille välitettävänä kaksi kysymystä. Olisiko Reaganin hallinto valmis parantamaan suhteita Neuvostoliiton kanssa ennen vuoden 1984 presidentinvaaleja, ja mikä oli yhdysvaltalaisten arvio neuvostoasenteista Reagan–Andropov-tasolla käytäviin keskusteluihin? Kysymykset esitettyään Koivisto taitteli paperin takaisin taskuunsa. Koivisto arvioi Bushille, että Andropov lähipiireineen etsi sopivaa lähestymistapaa suhteessa Yhdysvaltoihin.[723]

722 TPK, PM 26.9.1983, JK/pp. Tasavallan presidentin tapaamiset Washingtonissa: varapresidentti Bush. Muistio on liitteenä esimerkiksi HUAV pöytäkirjassa 12/1983, 13.10.1983. Cb, 1983, UMA. Muistion on laatinut erityisavustaja Jaakko Kalela, joka oli keskustelun ainoa suomalaisosallistuja presidentin lisäksi. Muistio on jaettu keskeisimmille ministereille ja virkamiehille sekä useisiin suurlähetystöihin.

723 The Vice President, memorandum for George Shultz, Judge Clark. Meeting with President Koivisto of Finland, 26 September 1983. Matlock, Jack: Files, Matlock Chron September 1983, Box: 1. RRPL.”President Koivisto took a folded paper from his back pocket which turned out to be notes on things that the Russians wanted him to observe while in Washington. Koivisto said that he had been asked to give an assessment to the Russians on his return.” Suomalaisen ja amerikkalaisen muistioiden erot ovat oiva esimerkki asiakirjojen laatijoiden vaikutuksesta. Bushin allekirjoittama muistio keskittyy täysin eri asioihin kuin suomalainen dokumentti samasta tapaamisesta. Margaret Thatcher on todennut: ”They [notes] really don’t bear much resemblance to what actually took place, at least to the subtleties of meaning.” Shultz 1993, 153. Muistion laatijoiden kotoperäiset ja intressit ja tarkoitushakuisuus täytyy ottaa huomioon. Bushilla ei ollut tarvetta peitellä Koiviston kysymysten alkuperää, koska Bushin muistiinpanojen piti nimenomaan toimia alustuksena Reaganille ja tämän avustajille. Koivisto kertoi pari kuukautta myöhemmin keskustelustaan Bushin kanssa Ranskan presidentti Mitterrandille sanakäänteinen, jotka vastaavat Bushin muistion sisältöä. UM, poliittinen alivaltiosihteeri, N:o 30, P.M. 23.11.1983. Tasavallan presidentin Mauno Koiviston keskustelut Pariisissa 15.11. ja 16.11.1983 Ranskan presidentin François Mitterrandin kanssa. TPKA III, Fb 1, KA. Näin ollen vaikuttaa ilmeiseltä, ettei suomalaisessa muistioissa haluttu tuoda Koiviston esittämiä kysymyksiä ilmi.

Tapaamisesta laatimassaan muistiossa Bush analysoi Koiviston viestin poliittista sisältöä Yhdysvaltojen kannalta. Koiviston välittämä viesti ilmaisi hämmennystä. Moskovassa ei tunnuttu tietävän, pitäisikö Neuvostoliiton olla sovittelevampi vai ehdottomampi, eikä neuvostojohto yksinkertaisesti tiennyt, mihin suuntaan pitäisi jatkaa. Koiviston roolina oli jään koettaminen kepillä. Bush mainitsi heidän keskustelleen myös INF:stä ja START:ista, mutta edellä kerrottu viesti neuvostojohdolta oli tapaamisen tärkein anti, jonka Bush halusi välittää Reaganin tietoon ennen tämän tapaamista Koiviston kanssa.[724]

Presidentti Reaganin kansallisen turvallisuuden neuvonantaja William P. Clark arvioi Reaganille Koivistoa: hän näytti olevan vilpitön välittäjä, jolle kannattaisi antaa vastaukset kysymyksiin.[725] Yhdysvallat olisi kiinnostunut suhteiden parantamisesta, mikäli neuvostopolitiikka sen sallisi, mutta vihamielinen asennoituminen herätti epäilyksiä. Mikä tahansa Neuvostoliiton osoitus vilpittömästä halusta parantaa suhteita olisi avuksi. Sen hetkisissä olosuhteissa ei ollut edellytyksiä onnistuneelle huipputapaamiselle, mutta Washingtonissa oltaisiin tyytyväisiä, jos tilanne muuttuisi.[726]

Reaganin ja Koiviston tapaamisessa Koiviston viesti Suomen asemasta Reaganille oli yksinkertainen. Sisäiset olot Suomessa olivat vakaat, joten niissä ei ollut paljon kerrottavaa. Pienenä maana Suomella ei ollut kansainvälisesti merkittävää roolia kehitysmaiden tai muiden kaukaisempien alueiden asioissa. Koivisto alleviivasi Suomen itsellistä ja riippumatonta asemaa todeten, ettemme pyytäisi mitään erityisetuja tai suosiota – ainoastaan tasapuolista kohtelua. Suomen ja Yhdysvaltojen kahdenväliset suhteet olivat ongelmattomat, joten niihinkään ei ollut tarvetta keskittyä. Sen sijaan idän ja lännen suhteet huolestuttivat Suomea. Niiden turvallisuuspoliittiset heijastusvaikutukset yleensä ja erityisesti Euroopassa olisivat Suomen kannalta tärkein asia.[727]

Reagan ilmoitti Washingtonin kunnioittavan Suomen itsenäisyyttä ja puolueettomuutta, minkä lisäksi Yhdysvalloissa oltiin tyytyväisiä kaupallisten suhteiden

724 The Vice President, memorandum for George Shultz, Judge Clark. Meeting with President Koivisto of Finland, 26 September 1983. Matlock, Jack: Files, Matlock Chron September 1983, Box: 1. RRPL. Muistiossa Bush totesi: “Koivisto is being used to test the water here in Washington.”

725 “It seems that Koivisto is acting as an honest broker and I believe it would be useful to give him answers.”

726 The White House, William P. Clark memorandum for the president. Meeting with Koivisto, Soviet angle. Attached to NSC memorandum 27 September 1983. Matlock, Jack: Files, Matlock Chron September 1983, Box: 1. RRPL.

727 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, KT/rl, P.M. nro 27, 6.10.1983 Keskustelu Valkoisessa talossa 27.9.1983 tasavallan presidentin Mauno Koiviston ja Yhdysvaltain presidentin Ronald Reaganin välillä. Muistio on mm. liitteenä HUAV pöytäkirjassa 12/1983, 13.10.1983. Cb, 1983, UMA.

kehittymiseen.[728] Reaganin toteamus oli tunnustus Suomen puolueettomuuspolitiikalle, mutta Koivistolle lausunto ei ollut erityisen juhlan syy. Koivisto ei halunnut sitoa Suomen asemaa muiden tunnustuksiin. Kahdenvälinen suhde Yhdysvaltoihin oli kaikin tavoin normaali kahden demokraattisen ja vapaan markkinatalouden suhde. Elinkeinoelämän, kansalaisyhteiskunnan, yksityishenkilöiden ja muiden tahojen vapaamuotoinen kanssakäyminen yhdysvaltalaisten kanssa ei edellyttänyt poliittisen johdon aktiivisuuta. Jos suhteissa ilmeni käytännön ongelmia, niin viranomaiset hoitivat ne tavallisesti ilman korkean tason poliittista puuttumista.

Itä–länsi-suhteista puhuessaan Koivisto korosti Reaganille tiivistä kanssakäymistään neuvostojohdon kanssa ja esitti omasta roolistaan tulkinnan: ”Ilmeisesti he [neuvostoliittolaiset] toivovat, että minä nyt voisin saada jotakin aikaan kansainvälisen ilmapiirin parantamiseksi, mutta se ei näytä todennäköiseltä.”[729] Koivisto tunnusteli maaperää, voisiko hänellä olla jokin rooli Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton suhteiden parantamisessa, mutta hänellä ei ollut täsmällistä käsitystä siitä, mitä hän voisi tehdä.[730]

Reagan kertoi Yhdysvaltojen yrittäneen avata keskusteluyhteyttä Neuvostoliiton kanssa, mutta korealaiskoneen alasampuminen oli hyökkäys koko maailmaa vastaan. Kun keskustelu ei tuntunut etenevän Koiviston etukäteen kysymien asioiden suuntaan, varapresidentti Bush johdatteli sitä kysymällä Koiviston vaikutelmia Andropovin terveydentilasta. Koivisto kertoi olleensa järkyttynyt kesäkuussa näkemästään, mutta kummankaan osapuolen muistioista ei löydy sellaisia vastauksia, joita Koivisto olisi voinut toimittaa Moskovaan.[731]

728 Ibid.

729 Ibid. Koivisto oli kuullut Moskovan toiveista Yhdysvaltojen-matkaan liittyen myös Unkarin puoluejohtaja Kadarilta; UM, poliittinen alivaltiosihteeri, N:o 30, P.M. 23.11.1983. Tasavallan presidentti Mauno Koiviston keskustelut Pariisissa 15.11. ja 16.11.1983 Ranskan presidentin François Mitterrandin kanssa. Fb 1, TPKA III, KA.

730 Amerikkalaisten muistiossa em. kohta Koiviston puheenvuorosta on kuvattu seuraavasti: “They had some hopes—he [Koivisto] was not sure why--that he could be of assistance in U.S.-Soviet relations. The Soviet leaders are hoping that something could emerge to improve the present atmosphere.” The White House, Memorandum of conversation. The President’s meeting with President Koivisto of Finland, 27 September 1983. Matlock, Jack: Files, Matlock Chron September 1983, Box: 1. RRPL.

731 The White House, Memorandum of Conversation, The President’s meeting with President Koivisto of Finland. 27 September 1983. Matlock, Jack: Files, Matlock Chron September 1983, Box: 1; Department of State, Memorandum of Conversation. 27 September, 1983. Em. muistion mukaan “he [Koivisto] was shocked by his [Andropov’s] appearance”. Collection: Executive Secretariat, NSC: Subject File: Records, 1981-1985, Memorandums of Conversations, President Reagan [09/28/1983-09/30/1983] Box: 51; UM, poliittinen alivaltiosihteeri, KT/rl, P.M. nro 27, 6.10.1983. Cb, 1983, UMA; Koivisto 1995, 103. ”– – Reaganin kanssa aseidenriisunnan näkymistä, mutta keskustelua ei varsinaisesti syntynyt.”

Reagan ei tarttunut keskustelussa Koiviston kanssa aseidenriisuntaan tai neuvostosuhteiden parantamiseen, vaan löi tilanteen Koiviston mukaan leikinlaskuksi. Koivisto päätteli tästä syystä, ettei Reagan pyrkinyt vakaviin tuloksiin aseidenriisunnassa. Muutaman vuoden kuluttua Koivisto oivalsi tehneensä mahdollisen virhearvion Reaganista.[732] Reaganin pidättäytyvällä suhtautumisella oli ilmeisesti toiset intressit. Pienen maan presidentti kaukaiselta Neuvostoliiton rajalta ei vakuuttanut Reagania ainutlaatuisena viestikanavana. Luottamukselliseen keskusteluun antautuminen supervaltojen sensitiivisistä aiheista ei yksinkertaisesti ollut hänelle vastustamaton tarjous. Reagan ei kaikesta päätellen halunnut välittää Koiviston kautta viestejä.

Washingtonin osuuden jälkeen presidentin Yhdysvaltojen-matka oli luonteeltaan epävirallisempi, viennin edistämistä ja kulttuuria. Matka päättyi Los Angelesiin, missä presidentti tapasi muiden joukossa amerikkalaisen öljy-yhtiön omistajamiljonääri Armand Hammerin. Hän oli kiistanalainen hahmo, jonka isän väitettiin tunteneen V.I. Leninin jo vuosikymmen ennen vallankumousta. Hammerin liikemenestyksen väitettiin perustuvan neuvostojohdon suosioon 1920-luvulta lähtien. Hän keskusteli Koiviston kanssa venäjäksi ja kyseli presidentin mielipiteitä.[733] Yhteinen mielenkiinnon kohde oli Neuvostoliitto.

Matkan jälkeen Jaakko Kalela arvioi poliittisesti merkityksellisimmiksi keskustelut varapresidentti Bushin kanssa. Tämä oli Reaganin hallinnon ulkopoliittisessa johdossa parhaiten perehtynyt Euroopan kysymyksiin, seurasi Neuvostoliittoa ja oli kiinnostunut jopa Suomen ulkopolitiikasta.[734]

Yhdysvaltojen-matkan jälkeen Koivisto jatkoi ulkopoliittisen johdon sitouttamista presidentin linjavetoihin, kun hallituksen ulkoasiainvaliokunta kuuli presidentiltä vierailuselostuksen Yhdysvalloista.[735] Koiviston menettelytapa herätti vastakaikua hallituksen ulkoasiainvaliokunnassa. Pääministeri Sorsa ehdotti joulukuun alussa presidentille tämän johdolla käytäväksi perusteellista keskustelua pian alkavan Tukholman aseidenriisuntakonferenssin merkityksestä.[736]

732 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 82, 30.9.1985 JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelu pääsihteeri Gorbatshovin kanssa 19.9.1985 Moskovassa. MKA, kansio 29, KA; Koivisto 1995, 175; Vitsailu oli muutoinkin osa Reaganin vakituista repertuaaria ks. Brown 2020, 216–217; Mann 2009, 144–146.

733 Suomi 2005, 421; Hammerista Ks. Shultz 1993, 731, 745; Suomen kuvalehti 19.3.1982, 12/1982, s. 12–16; Jaakko Kalela SDP:n puoluetoimikunnalle, SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 6.10.1983, TA; Hammer – Lyndon 1987, 13, 547.

734 Jaakko Kalela SDP:n puoluetoimikunnalle, SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 6.10.1983, TA.

735 HUAV kokous 12/1983, 13.10.1983. Cb 1983, UMA; Matti Tuovisen päiväkirja 13.10.1983. MTA, kansio 4, KA.

736 Kalevi Sorsan kirje tasavallan presidentille 5.12.1983. MKA, kansio 26, KA.

Muutama kuukausi Yhdysvaltojen-matkan jälkeen Koivisto vieraili Ranskassa. Pariisissa Koivisto kertoi presidentti Mitterrandille havaintojaan Yhdysvaltojen-matkalta. Koivisto oli lähettänyt matkan jälkeen Moskovaan viestin, jonka mukaan Yhdysvallat olisi valmis tunnustamaan Neuvostoliitolle saman aseman, mikä sille oli aiemmin tunnustettu. Tältä pohjalta olisi pyrittävä yhteisymmärrykseen. Moskovasta vastattiin Koivistolle, että mahdolliset lisäeleet amerikkalaisten suuntaan tulkittaisiin heikkoudeksi.[737]

Kansainvälisen tilanteen lisäksi presidentti ja ulkoministeri keskittyivät suomalaisten taloudellisten intressien edistämiseen Ranskassa. Maiden välistä kauppaa ja teollista yhteistyötä olisi mahdollista kehittää. Erityisintressinä Suomella oli muistuttaa Euroopan yhteisöjen ja Euroopan vapaakauppajärjestön (EFTA) muodostamasta eurooppalaisesta vapaakauppa-alueesta. Ranska oli yksi suurista EY-maista, joten sen näkemyksillä oli painoarvoa. Suomalaiset painottivat eurooppalaisen vapaakaupan tärkeyttä, mikä tarkoitti toivetta siitä, että EY huomioisi EFTA:n erityisaseman jatkossakin. Toive liittyi muun muassa siihen, että EY kävi neuvotteluita Espanjan jäsenyydestä, tullirajoista ja maataloustuista.[738]

Viimeisenä tärkeänä läntisenä vierailukohteena presidentti matkusti marraskuussa 1984 Isoon-Britanniaan, missä emäntänä oli pääministeri Margaret Thatcher. Hänen kalenteristaan liikeni kokonainen tunti aikaa keskustelulle Suomen presidentin kanssa. Vierailua oli järjestelty pian Koiviston virkakauden alettua, mutta jo kesällä 1982 Ison-Britannian Helsingin lähetystö joutui vakuuttelemaan Lontooseen, että olisi virhe olla kutsumatta Koivistoa tämän ensimmäisen virkakauden aikana, kun Lontoossa selviteltiin mahdollisen valtiovierailun ajankohtaa. Virhettä perusteltiin Ison-Britannian roolilla Suomen tärkeimpänä läntisenä kumppanina ja presidentin vierailuohjelmalla kaikkiin muihin merkittävimpiin valtioihin.[739]

Koiviston vierailun asialistaa muotoiltaessa itä–länsi-suhteita ja Pohjolaa käsittelevän keskustelun lisäksi britit olivat kuulleet Koiviston olevan kiinnostunut pääministeri Thatcherin näkemyksistä koskien Euroopan yhteisöä. Thatcher taas olisi erityisen kiinnostunut neuvostojohtoa koskevista vaikutelmista. Romanov ja Gorbačëv kiinnostivat Lontoossa, erityisesti jälkimmäinen, koska hän tulisi pääministeri

737 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, N:o 30, P.M. 23.11.1983. Tasavallan presidentti Mauno Koiviston keskustelut Pariisissa 15.11. ja 16.11.1983 Ranskan presidentin François Mitterrandin kanssa. Fb 1, TPKA III, KA.

738 Ibid.

739 British Embassy Helsinki, A.C. Sturat to A.M. Wood, Western European Dept, FCO, 24 June 1982; FCO, Western European Department A.M. Wood to A.C. Stuart, Helsinki, 21 June 1982. FCO33/5947, UKNA.

Thatcherin vieraaksi muutaman viikon kuluttua. Koivisto ei kuitenkaan pitänyt ajatuksesta, että suomalaisilla olisi etuoikeutta tai pääsyä mihinkään erityisviisauteen Neuvostoliiton kanssa – ainoastaan samat tiedonlähteet kuin muillakin.[740]

Suomalaiset kuitenkin tarkkailivat neuvostopolitiikkaa huolellisesti ja olivat halukkaita jakamaan tietoa vastavuoroisuusperiaatteella. Brittien suurlähettiläs huomautti vierailuvalmisteluiden aikana, että Koiviston päähuolenaihe oli idän ja lännen suhteissa, joiden suhteen hän oli pessimistinen. Presidentti vatvoi suurlähettiläälle asekehityksestä, ja erityisesti hän oli huolestunut Reaganin tähtien sota aloitteesta, (SDI) ja kaikista muista ydinaseiden käytön teknisistä ja strategisista yksityiskohdista siinä määrin, että aseteknologiasta vaikutti kehittyneen presidentille lähes pakkomielle.[741]

Keskustelussa Thatcherin kanssa Koivisto toivoi läheisempiä poliittisia kontakteja. Koska maiden kahdenvälisissä suhteissa ei ollut ongelmia ja itä–länsi-suhteet ja aseriisunta kiinnostivat vierasta erityisesti, niin suurin osa keskustelusta kosketti kansainvälistä tilannetta. Thatcherin mielestä neuvostojohdon toimintamalli oli vaikeasti ymmärrettävä, mutta hän uskoi kahdenvälisten yhteyksien avulla voitavan luoda tarvittava pohja aserajoitusneuvotteluille. Koivisto uskoi Neuvostoliiton olevan aidosti valmis keskusteluihin, mutta ne olisivat hyödyllisiä vain, jos molemmat osapuolet olisivat valmiita myönnytyksiin. Koivisto piti Yhdysvaltojen SDI:tä eskalaatioriskiä lisäävänä aseistuksena. Lisäksi uusi asevarustelu olisi Neuvostoliitolle suhteessa kalliimpaa kuin Yhdysvalloille. Thatcher näki asian toisin, SDI voisi elvyttää neuvotteluhaluja uuden asevarustelukierroksen välttämiseksi.[742]

Iso-Britannia tavoitteli kontaktien vahvistamista neuvostojohdon kanssa, joten Thatcher halusi kuulla Koiviston käsityksiä neuvostojohdosta. Koivisto kertoi olevansa huolestunut korkean tason kontaktien puuttumisesta lännen ja Neuvostoliiton

740 UM, poliittinen osasto, PK/RS, P.M. 20.7.1982. Tasavallan presidentin keskustelut Ison-Britannian suurlähettilään Andrew Stuartin kanssa Kultarannassa 19.7.1982. Jad1, TPKA III, KA; FCO, Telno 238 of 8 Nov 84. Prime minister's meeting with President Koivisto (13 November), Brooke Turner from Helsinki to FCO. PREM 19/3331, UKNA.

741 FCO, Visit to UK by President Koivisto of Finland: 13 to 16 November 1984, 11 October, 1984; From the Private Secretary Downing street 10, Visit to the UK by the President Koivisto of Finland. 11 October 1984 [particularly interested in ... Koivisto's impressions of the Soviet Leadership]; Brooke Turner from Helsinki immediate to FCO, TELNO 238 of 8 Nov, 1984. Prime minister's meeting with President Koivisto (13 November). [He talked so much about the technicalities of – – weaponry. – – I got impression that he had developed something of an obsession with these topics]; Meeting between Prime Minister and President Mauno Koivisto of Finland: 13 November 1984, General brief, FCO, 9 November 1984. PREM 19/3331, UKNA; ks. Vesterinen 1996, 94–96.

742 Record of a meeting between the Prime Minister and President Koivisto of Finland on 13 November at 1700 at 10 Downing Street. PREM 19/3331, UKNA.

välillä. Kollektiivinen johto vaikeutti Neuvostoliiton kehitystä, mistä seurasi reagointikyvyttömyyttä. Koivisto oli oppinut myös, että neuvostojohdolle tehtävät uudet ehdotukset piti valmistella huolella.[743]

Thatcher pohti, olisiko Gorbačëv Koiviston käsityksen mukaan avoin Neuvostoliiton talousjärjestelmää koskeville uudistuksille. Koivistolla ei ollut ilmeisen selkeää käsitystä Gorbačëvin poliittisista tavoitteista, tai ainakaan hän ei vastannut Thatcherin kysymykseen, mutta NKP:n suljettu järjestelmä eristi Koiviston mukaan johtajansa tehokkaasti uusista ideoista.[744]

Koivisto rakensi keskustelu ja tapaaminen kerrallaan itselleen roolia välittäjänä ja neuvostojohdon tulkitsijana. Lontoossa hän kehitteli tätä rooliaan keskusteluissa Thatcherin kanssa. Tapaamisen asiasisältö keskittyi kansainvälisiin kysymyksiin, kun Suomen delegaation muut jäsenet hoitivat kahdenvälisiin suhteisiin liittyvät kysymykset.

Koiviston ulkopoliittisessa ajattelussa erityinen painoarvo oli suurvalloilla, joiden merkitystä hän korosti. Kahdenvälisessä ulkopolitiikassa suhteet suurvaltoihin muodostivat peruspilarit. Läheisin oli suhde neuvostojohtoon, mutta uusi suhde Reaganin kauden Yhdysvaltojen varapresidentti George H. W. Bushiin tiivistyi kaiken aikaa. Yhdysvaltojen välitön merkitys Suomelle oli huomattavasti suppeampi kuin Neuvostoliiton, mutta se oli kansainvälisen järjestyksen toinen napa. Yhdysvallat oli tasapainottava voima, joka vaikutti Suomen asemaan jo pelkällä olemassaolollaan. Euroopan suurvallat, Ranska ja Iso-Britannia, täydensivät lännen painoarvoa Suomen ulkopolitiikassa.

743 Ibid.
744 Ibid.

5.3 Välittäjyys ja kirjediplomatia ulkopolitiikan työkaluina

Kansainvälisissä suhteissa ilmenevien konflikti- tai ristiriitatilanteiden kolmantena osapuolena toimivasta sovittelijasta tai viestinviejästä on kansainvälisten suhteiden tutkimuksessa käytetty nimitystä välitys tai välittäjyys (engl. *mediation*).[745]

Välittäjyydessä on määritelmällisesti keskeistä konfliktiosapuolten erimielisyyksien selvittämiseen pyrkiminen kolmannen osapuolen välityksellä. Pienten toimijoiden vaikutusmahdollisuudet valtioiden välisissä ristiriitatilanteissa rajoittuvat usein ratkaisua edistävän neutraalin viestikanavan, kokouspaikan tai muun teknisen avun antamiseen, mutta välittäjyystilanteissa on asetelmia, joissa välittäjän roolissa saattaa myös toimia suurvalta, joka edistää intresseitään neuvottelutuloksen aikaansaamisessa.[746]

Erilaiset muuttujat, kuten välittäjän suhde osapuoliin, osapuolten hyväksyntä kolmatta osapuolta kohtaan tai tälle esitetty välityspyyntö, vaikuttavat onnistumisen edellytyksiin. Yleensä välittäjyyden onnistumisen edellytyksien on katsottu parantuvan, mikäli välittäjänä oleva toimija koetaan tilanteessa luotettavana ja mahdollisesti puolueettomana toimijana suhteessa konfliktiosapuolten keskeisiin kiistakysymyksiin.

Suomen rooli kansainvälisten neuvotteluiden välittäjänä ja Suomi kokousten isäntäpaikkana sai alkunsa SALT I -neuvottelujen avauskierrokselta Helsingistä 1960-luvun lopulla, kun Yhdysvaltojen ulkoministeri Bill Rogers ja Neuvostoliiton Yhdysvaltain-suurlähettiläs Anatolij Dobrynin pohtivat Genevelle mahdollisia vaihtoehtoja. Vaihtoehtoina esiin nousivat Helsinki ja Wien. SALT I -keskusteluita seurasi 1970-luvun puolivälissä historialliseksi muodostuneet ETYK-neuvottelut, joiden päätöskokous järjestettiin Helsingissä valtionpäämiestasolla kesällä 1975.[747] SALT-keskusteluiden alkaessa suhtautuminen Suomeen kokouspaikkana oli ollut

745 Välittäjyyden alalajina tunnetaan nykyisessä diplomaattisessa kielenkäytössä rauhanvälitys tai rauhanrakennus, (peace mediation / peace building) jossa toiminnan tavoitteet ovat samankaltaisia kuin yleisemmin välittäjyydessä, mutta rauhanvälityksen kohteena on sotatilan tai muun pitkittyneen väkivaltaisen konfliktin osapuolet. Välittäjyydessä oma lukunsa on sisällissotien tai etnisten konfliktien konteksti, joka poikkeaa selvästi valtioidenvälisistä asetelmista.

746 Välittäjyydestä ja sen onnistumisedellytyksiä esim. Ks. Steiner 2009, 14–19; Bercovitch, 2011; Wesolowska 2017.

747 FRUS, *1969–1976. Volume XXXII,* 2010, 39–40, 163; Reimaa 2008; Soikkanen 2008, 336–356.

Yhdysvalloissa vielä hyvin skeptistä,[748] joten Kekkosen suurena onnistumisena voidaan tässäkin mielessä pitää ETYK:in alku- ja päätösvaiheen järjestämistä Helsingissä.

ETYK toimi ponnahduslautana, josta hyvien palvelusten tarjoaminen laajeni Koiviston panoksen myötä Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton kahdenvälisiin neuvotteluihin ja aseidenriisuntaan. Siitä muodostui yksi Koiviston ensimmäisen virkakauden keskeinen aktiivisuuden muoto, joskin luottamuksellisuusvaateen vuoksi se oli julkisuuteen hyvin näkymätöntä.[749]

Suomalaisten välittäjäroolin vahvistuminen oli Koiviston ymmärryksen mukaan vahvasti sidoksissa kansainväliseen tilanteeseen. Suurvaltasuhteiden heikentyessä luotettaville viestinviejille olisi enemmän tilaa ja tarvetta kuin hyvinä aikoina. Suomen turvallisuuden kannalta parasta tietysti olisi, ettei viestinviejiä tarvittaisi, vaan suurvaltojen suorat suhteet toimisivat.

Koiviston kokemukset henkilökohtaisten suhteiden merkityksestä taustadiplomatiassa (*back-channel*) alkoivat syksyllä 1981 pääministerin roolissa. Etelä-Korean pääministeri oli vierailulla Suomessa syyskuun alussa. Pääministerinä ollut Koivisto edusti Suomen ylintä valtiojohtoa Kekkosen sairastuttua. Vierailun lopussa Koivisto sai Viktor Vladimirovilta yllättävän välityspyyntöön. Vladimirov pyysi Koivistoa toimittamaan pääministeri Duck Woo-Namille Neuvostoliiton viestin. Koivisto tulkitsi sen signaaliksi Neuvostoliiton halukkuudesta tunnustella mahdollisuutta maiden välisten diplomaattisuhteiden avaamiseksi.[750]

Tuon jälkeen Koivistolle karttui kokemusta välittäjäroolista loppuvuodesta 1982. Keskeinen osa-alue aiemmin kerrottujen ETY-neuvotteluiden lisäksi Suomelle osoitetuissa välityspyynnöissä koski suurvaltojen aseidenriisuntaneuvotteluita. Andropovin nimissä lähetettiin Koivistolle joulukuussa 1982 viesti, jossa tämä esitti huolensa Geneven aseneuvottelujen umpikujasta. Sen mukaan amerikkalaisten asenne oli pääsyy ohjusneuvotteluiden takkuamiselle. Andropov vakuutti Neuvostoliiton pysyvän kannassaan. Se ei tulisi missään oloissa suostumaan amerikkalaisten

748 FRUS, *1969–1976. Volume XXXII,* 2010, 39–40, 163. "The Soviets naturally pounced on the idea of Helsinki, almost at Leningrad's back door – – Helsinki had been my last choice. It was unfit for winter negotiation. I even enlisted security people to point out the danger to the delegation from the many Soviet agents known to be operating in Finland – – I did manage to obtain guidance from the White House that the United States would not accept Helsinki as the site for subsequent phases of the negotiation. Later we had to compromise."

749 Esimerkiksi ensimmäisestä kirjeestä Bushille tiesi Suomessa virallisesti virkansa puolesta presidentin lisäksi vain kaksi henkilöä, erityisavustaja Kalela ja suurlähettiläs Müller. Kirjeen liitteenä oleva Jaakko Kalelan saateviesti suurlähettiläs Richard Müllerille 29.11.1983. MKA, kansio 26, KA.

750 Koivisto 1995, 48; Mauno Koiviston muistiinpanot Vladimirovin yhteydenotosta, MKA, kansio 24, KA. Tapauksesta lisää Itä-Aasiaa koskevassa alaluvussa 7.4.

esittämään niin sanottuun nollavaihtoehtoon, joka tarkoitti kaikkien keskimatkanohjusten poistamista Euroopasta.[751]

Marraskuun 1983 alussa sotilaalliset jännitteet kiristyivät Euroopassa äärimmilleen Naton Able Archer 83 -harjoituksen yhteydessä. Nato-joukkojen harjoitusskenaario sisälsi ydinaseiden käytön, minkä vuoksi harjoitusta epäiltiin Varsovan liiton maiden sotilastiedusteluissa todellisen ydinasehyökkäyksen valmisteluksi. Naton ja Varsovan liiton joukot olivat taisteluvalmiudessa harjoituksen aktiivisen vaiheen ajan. Vuotta 1983 onkin pidetty äärimmäisten jännitteiden vuotena, jolloin kylmän sodan muuttumista kuumaksi on väitetty pelätyn erityisesti neuvostojohtajien keskuudessa.[752]

Hieman myöhemmin pattitilanne Genevessä johti INF-neuvotteluiden katkeamiseen. Neuvotteluiden katkettua Viktor Vladimirov tapasi 20. marraskuuta 1983 Koiviston, jolle hän selosti asetelmaa. Yhdysvaltojen pääneuvottelija Paul Nitze olisi halunnut Neuvostoliiton tekevän kompromissiehdotuksen, jota se ei halunnut ottaa nimiinsä. Neuvostoliitto puolestaan olisi valmis jatkamaan dialogia, jos puolueettomat maat Itävalta, Ruotsi ja Suomi tekisivät pohjaehdotuksen. Näin Vladimirov heitti pallon Koivistolle kertoessaan Neuvostoliiton valmiudesta jatkaa neuvotteluita puolueettomien maiden ehdotuksen jälkeen. Ehtona oli kuitenkin se, ettei Neuvostoliiton aloitteeseen asiassa saisi viitata. Suomella olisi mahdollisuus toimia, koska ”olette ristiriitojen ulkopuolella”. Vladimirovin mukaan asiasta oli ilmoitettu jo Tukholmaan mutta ei Wieniin.[753]

Vladimirov kävi ulkoministeri Väyrysen luona 23. marraskuuta pyytämässä Suomen, Ruotsin ja Itävallan yhteisaloitetta INF-neuvotteluissa tehtäväksi ehdotukseksi. Jos Nato luopuisi uusien ohjusten sijoittamisesta, niin Neuvostoliitto supistaisi omaa ohjusmääränsä Ranskan ja Ison-Britannian yhteenlaskettua ohjusmäärää vastaavalle tasolle. Tällaisesta ehdotuksesta tulkittiin olleen Geneven neuvotteluissa osapuolten välillä puhe, mutta kumpikaan osapuoli ei halunnut arvovaltasyistä tehdä ehdotusta omissa nimissään. Sille pitäisi saada ulkopuolinen ehdottaja.[754]

Ulkoministeri kertoi Vladimirovin käynnistä valtiosihteeri Tuoviselle. Tuovinen alkoi koota asiaan liittyvää tietoa ulkoministeriössä toimistopäällikkö Mansalan kanssa. Presidentin kuultua virkamiesten toimista, hän kutsui valtiosihteerin luokseen ja antoi ehdottoman ohjeistuksen olla kertomatta asiasta kenellekään muulle

751 Käännös V.V:n 16.12.1982 luovuttamasta paperista. MKA, kansio 27, KA; Koivisto 1995, 59–61. Koivisto viittaa ko. paperin sisältöön muistelmissaan.

752 Westad 2017, 501; Fischer 2006, 483 (”the most dangerous year”); vrt. Miles 2020.

753 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Vladimirovin kanssa, päivätty 20.11.1983. MKA, kansio 27, KA; Koivisto 2008, 175. Tämän tutkimuksen puitteissa ei ole mahdollista selvittää muiden reaktioita, mutta se olisi kiinnostava vertailukohde.

754 Matti Tuovisen päiväkirjan liitteenä oleva muistiinpano 23.11.1983. MTA, kansio 4, KA.

kuin niille, jotka olivat jo tulleet vedetyiksi asiaan mukaan. Presidentin pelkona oli asian vuotaminen. Hän ottaisi itse yhteyden Vladimiroviin, eikä asiaa missään nimessä tulisi kertoa ruotsalaisille. Ne vuotaisivat asian amerikkalaisille.[755]

Neuvostoliiton varaulkoministeri Viktor Mal'čev puhui myös valtiosihteeri Tuoviselle INF-neuvotteluista presidentti Koiviston 60-vuotisjuhlallisuuksien vierailun aikana. Geneven kompromissiehdotuksessa aloitteellinen oli Mal'čevin mukaan ollut Yhdysvallat, mutta se yritti antaa vaikutelman Neuvostoliiton aloitteellisuudesta.[756] Neuvottelutilanne oli siis umpikujassa.

Koivisto ei ollut päässyt Washingtonissa keskustelemaan Reaganin kanssa Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton asioista, mutta INF-neuvotteluiden katkettua ja Naton aloitettua ohjussijoittelun Länsi-Saksassa, Koivisto yritti uudelleen. Hän hyödynsi tilanteen selvittämisessä tuoretta yhteyttä Yhdysvaltojen varapresidenttiin ja kirjoitti tälle 29. marraskuuta päivätyn kirjeen, vajaa viikko Vladimirovin esittämän pyynnön jälkeen.

Vladimirovin pyyntö oli ilmeisesti yksi tärkeä tekijä, joka motivoi Koivistoa kirjoittamaan Bushille. Koivisto kirjoitti rauenneista INF-neuvotteluista, joiden jatkamiseksi hän esitteli ratkaisua pattitilanteeseen. Osapuolten välille olisi järjestettävä epävirallinen mielipiteiden vaihto, jota ei kutsuttaisi neuvotteluksi (*negotiation*). Käytännön toteutusta Koivisto ei esittänyt, mutta hän tarjosi kyllä hyviä palveluksia, mikäli niistä olisi jotain apua. Aluksi suomalaiset kuitenkin tarvitsisivat lisätietoja yksityiskohdista. Tätä varten Bush voisi lähettää asioista perillä olevan yhdysvaltalaisasiantuntijan selventämään tilannetta presidentille. Muistelmissaan Koivisto on kertonut välittäneensä neuvostojohdolle vastaavanlaisen pyynnön asiantuntijan lähettämisestä Helsinkiin.[757]

Neuvostoliiton suurlähettiläs Sobolëv kertoi joulukuun alussa Koivistolle ennakkoehdot INF-neuvotteluiden jatkamiseksi. Neuvostoliitto vaati Natoa pidättäytymään risteilyohjusten sijoittelusta Euroopassa neuvotteluiden jatkamiseksi.[758]

755 Matti Tuovisen päiväkirjan liitteenä oleva muistiinpano 23.11.1983. MTA, kansio 4, KA.

756 Matti Tuovisen päiväkirja 25.11.1983. MTA, kansio 4, KA.

757 Mauno Koiviston kirje varapresidentti George Bushille 29.11.1983. MKA, kansio 26, KA. Kirjeen toimittaminen Bushille hoidettiin erittäin matalalla profiililla. Siitä olivat tietoisia ilmeisesti vain erityisavustaja Kalela ja suurlähettiläs Müller; Koivisto 1995, 119–120. Koiviston pyynnöstä neuvostojohdolle ei ole kirjallista dokumenttia ainakaan samassa arkistoyhteydessä.

758 TPK, PM, 2.12.1983 JK/jk, Suurlähettiläs Sobolev risteilyohjuksista. MKA, kansio 26, KA.

Bush vastasi Koivistolle lähettävänsä mielellään asiantuntijan James Timbien Helsinkiin selostamaan neuvotteluita Koivistolle. Presidentti tarttui nopeasti tarjoukseen. Timbien tulo Helsinkiin sovittiin jo samana päivänä, kun Koivisto sai Bushin vastauskirjeen.[759]

Jaakko Kalela tunnusteli Koiviston ohjeen mukaisesti Ruotsin periaatteellisesta kiinnostuksesta yhteistyöhön kabinettisihteeri Pierre Schorilta joulukuun alussa. Ruotsin suhtautui myönteisesti, joten keskustelut jatkuivat Koiviston, Kalelan ja Schorin kesken 20. joulukuuta Helsingissä. Keskustelussa hahmoteltiin suuntaviivoja Suomen ja Ruotsin osallistumiselle suurvaltojen neuvotteluyhteyden palauttamiseksi ja samalla sovittiin maiden yhteisistä pelisäännöistä. Koivisto valotti Schorille keskusteluitaan neuvostoliittolaisten kanssa ja heidän esittämäänsä pyyntöä. Muistiinpanojen mukaan Koivisto kertoi, ettei pitänyt Neuvostoliiton esitystä varteenotettavana, mutta kirjeenvaihto Bushin kanssa näytti avaavan keskustelukanavan takaoven kautta.[760]

Kalela informoi presidentin ohjeiden mukaisesti myös Valentin Kossovia suomalaisten toimista. Kalela kertoi, että presidentti oli päättänyt pyytää lisätietoja neuvotteluista sekä Neuvostoliitosta että Yhdysvalloista ja tarjonnut yhdysvaltalaisille suomalaisten palveluksia, jos suora neuvotteluyhteys ei olisi mahdollinen. Kalela selosti Kossoville Bushin vastauksen amerikkalaisasiantuntijan tulosta Helsinkiin ja kertoi yhteydenotosta Ruotsin hallitukseen ja Palmen sisäpiiriin. Kalela oli tunnustellut Schorilta Suomen ja Ruotsin sekä muiden puolueettomien maiden yhteistyömahdollisuuksia INF-neuvotteluiden edistämiseksi. Ruotsi olisi periaatteessa halukas jatkamaan kontakteja.[761]

Koiviston ja Kalelan junailema välitysoperaatio seurasi Vladimirovin esittämiä suuntaviivoja. Vladimirov oli 20. marraskuuta tavatessaan presidentin kehottanut ottamaan ensin epävirallisesti yhteyttä, viittaamatta Neuvostoliiton aloitteellisuuteen asiassa.[762]

759 The Vice President to H.E. Mauno Koivisto, December 8, 1983. Kirjeestä tehdyn suomennoksen yhteydessä kerrotaan asian sopimisesta kirjeen saapumispäivänä (14.12.1983). MKA, kansio 26, KA.

760 Päiväämätön, käsin kirjoitettu muistiinpano, Kalela Schorille; Käsinkirjoitettu muistiinpano MK Schorille 20.12.1983. MKA, kansio 27, KA. Muistiinpanojen sisältö vastaa Koiviston muistelmissa kuvattua tapaamista joulunalusviikolta 1983; Presidentin päivämuistio 20.12.1983, MKA, 237, KA; Koivisto 1995, 120–122; Koivisto 2008, 175.

761 PM/JK, 19.12.83. Tapaaminen VK:n [Valentin Kossovin] kanssa 17.12.83. MKA, kansio 27, KA.

762 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Vladimirovin kanssa, päivätty 20.11.1983. MKA, kansio 27, KA; Koivisto 2008, 175.

Bushin lupaama asiantuntija matkusti Suomeen ja tapasi Koiviston lisäksi Kalelan ja alivaltiosihteeri Törnuddin. Presidentti oli ennakolta pyytänyt Kalelaa ja Törnuddia selvittämään INF-neuvotteluiden vaiheiden lisäksi eri ohjustyyppien sijoittelun historiaa Euroopassa. Koivisto keskusteli Timbien kanssa neljä tuntia selvittäessään Suomen toimintamahdollisuuksia. Hän kertoi Neuvostoliiton olevan valmis kuuntelemaan suomalaisten ehdotuksia, mutta ”emme tienneet mitä ehdottaisimme”.[763]

Timbie selosti amerikkalaisnäkemystä neuvotteluiden kulusta erityisesti vuoden 1983 jälkipuoliskolla, mutta hänellä ei ollut erityistä viestiä Yhdysvaltojen hallitukselta tai varapresidentti Bushilta. Timbien johtopäätös oli, ettei neuvottelutulos ollut ollut lähelläkään marraskuussa 1983. Hän arveli Neuvostoliiton tarvitsevan aikaa periaatelinjansa muodostamiseen. Teoriassa periaatesopimus olisi mahdollista saada aikaan vielä ennen Yhdysvaltojen presidentinvaaleja, mutta se vaikutti epätodennäköiseltä.[764]

Törnudd laati suomalaisten saamista tiedoista muistion INF-neuvotteluiden kulusta ennen neuvotteluiden kariutumista. Neuvostoliiton delegaation johtaja Ûlij Kvicinskijin kerrottiin tavanneen Yhdysvaltojen pääneuvottelija Paul Nitzen epävirallisesti Genevessä niin sanotussa puistonpenkkikeskustelussa. Kvicinskij oli ilmoittanut Neuvostoliiton olleen valmis hyväksymään molemminpuolisen 572 taistelukärjen vähennyksen, jos Yhdysvallat tekisi sitä koskevan virallisen ehdotuksen. Washingtonissa tätä vastustettiin. Keskustelun tultua julkisuuteen Neuvostoliitto väitti amerikkalaisten olleen aloitteen tekijä ja Yhdysvallat levitti virheellistä väitettä Neuvostoliitosta aloitteentekijänä. Kompromissiyritys jäi viimeiseksi ennen neuvotteluiden katkeamista. Nato alkoi sijoittaa uusia keskimatkanohjuksia Länsi-Euroopaan marraskuun 1983 lopulla.[765]

Timbien vierailun jälkeen Koivisto tapasi Vladimirovin tammikuun 1984 puolivälissä. Koivisto kertoi, mitä suomalaiset olivat tehneet Vladimirovin ehdotuksen jälkeen amerikkalaisten ja ruotsalaisten suhteen. Koivisto totesi, että ”pitäisi kirjoittaa B[ush]:lle”. Vladimirov totesi olevan syytä kirjoittaa Bushille vasta Vladimirovin palattua Moskovasta. Vladimirov valotti Koivistolle neuvostoajattelua. Sen mukaan

763 Jaakko Kalelan kirje Herra Tasavallan Presidentille 22.11.1983 ja liitteenä oleva aineisto mm. otteita SIPRI:n vuosikirjasta 1980; TPK, PM 1.12.1981/JK Euro-strateginen tasapaino; UM, poliittinen osasto, muistio 24.11.1983, JV/TK. INF-neuvottelut; UM, Klaus Törnudd Herra Tasavallan Presidentille, Suurvaltasuhteista vuoden 1983 päättyessä, 26.12.1983. MKA, kansio 27, KA; Koivisto 1995, 122–123.

764 TPK, PM 5.1.1984/JK. James Timbien keskustelut Tasavallan Presidentin kanssa. MKA, kansio 27, KA; Koivisto 1995, 123.

765 UM, Poliittinen alivaltiosihteeri, Klaus Törnudd, P.M. 5.1.1983. [Asiakirjan sisällön perusteella oikea päiväys lienee 5.1.1984]. Miten lähellä oli ratkaisu Euroopan keskipitkän matkan ydinaseita koskevissa suurvaltaneuvotteluissa?; The Gurdian -lehtileike 30.11.1983, Nitze’s light on Soviet startegy. MKA, kansio 27, KA.

neuvotteluiden onnistumisella ei haluttaisi tukea Ronald Reaganin uudelleenvalintaa ja sen vuoksi neuvotteluja ei jatkettaisi. Periaatelinja oli entinen: neuvotteluja voitaisiin ajatella, jos Yhdysvallat keskeyttäisi uusien ohjusten sijoittamisen.[766]

Toimintamahdollisuus sillanrakentajan roolissa ilmeisesti viehätti Koivistoa. Hän panosti resursseja asioihin perehtymiseen ja yhteydenpitoon molempien osapuolten kanssa, vaikka jatkuvasti muistutti näitä Suomen rajallisista vaikutusmahdollisuuksista. Koiviston aktiivisuus suurvaltojen välisenä viestinviejänä poikkesi huomattavasti Suomen aiemmasta roolista. Suomi oli keskittynyt sellaisiin asioihin, joissa se oli itse osallisena, mutta ETYK:in oheistuotteena kansainvälinen aktiivisuus kytkeytyi uusiin asiakysymyksiin.

Koivisto tapasi Vladimirovin helmikuun alussa tämän palattua Moskovasta. Viesti oli selvä. Vallinneessa tilanteessa ei olisi edellytyksiä suurvaltojen väliselle sopimukselle, joten syksyllä suunnitellulla aloitteella INF-neuvotteluita koskien ei olisi kiire. Vladimirov totesi myös, ettei Neuvostoliitto palaisi START-neuvotteluihin ilman varmuutta siitä, ettei INF-asioita yritettäisi yhdistää START-neuvotteluihin. Vaikka neuvottelujen yhdistäminen olisi loogista, tarvittaisiin luottamusta. Yhdysvalloille taas näytti olevan vaikeaa palata tilanteeseen, joka vallitsi ennen marraskuuta 1983 eli INF-ohjusten pois vetämiseen ja tilanteen jäädyttämiseen neuvotteluiden ajaksi. Neuvostoliitto kytki neuvottelut kuitenkin toisiinsa. Jos keskimatkan (INF) ohjusten jäädyttäminen ratkeaisi, niin voitaisiin jatkaa START-neuvotteluita.[767]

Koivisto uteli Vladimirovilta tietoja myös neuvostojohdon tilanteesta. Andropovin terveydentilasta ei ollut uutta kerrottavaa. Samaten Koivisto pyysi selvennystä länsimaissa pohdittavaan kysymykseen, mikä oli sotilaiden ja asevoimien asema neuvostojohdossa. Vladimirov huomautti näiden aseman olevan entinen. Sotilaat olivat joskus tyytymättömiä, mutta ulkopolitiikassa ei ollut erimielisyyttä, vaikka talouspolitiikassa saattoikin esiintyä erilaisia näkemyksiä.[768] Kuultuaan Vladimirovin tiedot Koivisto kirjoitti uudelleen varapresidentti Bushille.

Bush sai Koivistolta helmikuuna alkupuolella alakuloisen viestin, jossa todettiin, ettei Moskovasta tulleissa tiedoissa ollut mitään asennemuutosta. Neuvostoliitto ei

766 Mauno Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot 17.1.1984. MKA, kansio 27, KA; Koivisto 1995, 123–124.

767 Mauno Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot keskustelusta Viktor Vladimirovin kanssa 4.2.1984. MKA, kansio 27, KA.

768 Ibid.; Suomi 2005, 416; Lauri Sivonen oli raportoinut presidentille syksyllä 1982 NL:n korkeimman neuvoston puhemiehistön kansliapäällikön Anatolij Luk'ânovin käsityksen korkeimman johdon erimielisyyksistä puolustuspolitiikkaan panostamisessa: ”Kaikki meidän kenraalimme eivät ole viisaita – – meillä kuitenkin päätöksenteko tapahtuu yhdessä pisteessä”. Luottamuksellisia huomioita. Lauri Sivonen 4.10.1982. MKA, kansio 239, KA.

palaisi strategisia- tai keskimatkanohjuksia koskeviin aseidenriisuntaneuvotteluihin ennen meneillään olevien sijoitusohjelmien loppuunsaattamista, mikä Naton suunnitelman mukaan kestäisi vähintään neljä vuotta. Tästä seuraisi pitkäaikainen umpikuja ja jännitteinen tila suurvaltojen välille. Ainoa tätä nopeampi ratkaisu, jota Koivisto esitti Bushille, olisi ohjussijoittelun pysäyttäminen jossakin aiemmassa vaiheessa. Tosin Koivisto tiedosti tämän vaihtoehdon ongelmallisuuden.[769]

Presidentti jatkoi kansliapäälliköksi siirtyneen Jaakko Kalelan välityksellä yhteydenpitoa ruotsalaisiin. Kalela selosti helmikuun lopulla Schorille suomalaisten toimia. ”Koivisto päätti tehdä aloitteen tilanteen selvittämisestä, mahdollisesti suomalais-ruotsalaisena yhteistyönä.” Bush oli lähettänyt Timbien Helsinkiin, mutta neuvostoliittolaiset vastasivat ensin välttelevästi ja lopulta helmikuun alussa jyrkän kielteisesti. Helsinkiin ei lähetettäisi ketään, eikä Moskovaan kannattaisi lähettää suomalaisasiantuntijaa. Koivisto veti johtopäätöksen, ettei projektin jatkamiselle ollut edellytyksiä. Schori vastasi ruotsalaisten puolesta, että Ruotsin hallituksen tavoitteena oli normalisoida suhteet Neuvostoliittoon sukellusvenevälikohtausten jälkeen, mutta hän ei osoittanut kiinnostusta yhteisyrityksen jatkamiseen suomalaisten kanssa. Ruotsin pyrkimys parantaa suhteita Neuvostoliittoon oli kuitenkin Suomen kannalta hyvä asia.[770]

Ŭrij Andropov oli kuollut helmikuussa 1984, pari viikkoa ennen Kalelan ja Schorin tapaamista, joten sen jälkeen oli selvää, ettei suurvaltojen pattitilanteeseen ollut tiedossa nopeaa edistystä.

Tammikuussa 1984 Tukholmassa oli avattu Madridin kokouksessa sovitun mukaisesti ETYK:in kokoonpanoa ja periaatteita noudattava Euroopan aseidenriisuntakonferenssi (CDE-neuvottelut, Conference on Disarmament in Europe). Konferenssi liitti sotilaalliset turvallisuuskysymykset osaksi ETY-prosessin neuvotteluita. Se keskittyi erityisesti aseidenriisuntaneuvotteluiden ja -sopimusten valvontajärjestelyitä eli verifikaatiota ja luottamusta lisäävien toimien (CBM – confidence-building measures) kehittelemiseen. Yhdysvaltojen delegaation johtaja suurlähettiläs Goodby povasi kokouksesta jo etukäteen mahdollista käännekohtaa idän ja lännen suhteissa.[771]

Ulkoministerit Shultz ja Gromyko keskustelivat Tukholman CDE-konferenssin avajaisten yhteydessä, mistä suurlähettiläs Sobolëv informoi presidenttiä helmikuun alussa. Merkittävää parannusta suurvaltasuhteissa ei ollut näköpiirissä. Vladimirov

769 Mauno Koivisto George Bushille 7.2.1984. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 125–126.

770 TPK, P.M. 24.2.1984/JK, Keskustelu Pierre Schori – Jaakko Kalela. MKA, kansio 27, KA; Kalevi Sorsa SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 24.5.1984, TA.

771 Reimaa 2008b, 244–250.

vakuutti Koivistolle, että Neuvostoliitto suhtautuisi kokoukseen vakavasti, eikä se puuttuisi pikkuasioihin ainakaan kokouksen alkuvaiheessa, mutta tulokset vaatisivat poliittista yhteisymmärrystä.[772]

Neuvostojohdon epäluuloisuus Yhdysvaltoja kohtaan hidasti suurvaltojen yhteydenpidon rakentamista, jolloin välikäsille jäi eräänlainen markkinarako. Yhdysvalloissa turvauduttiin ulkopuolisten sijasta mieluummin yhdysvaltalaisiin yksityishenkilöihin, kuten Dartmouth-ryhmän jäseniin, jotka olivat pitäneet säännöllisesti yhteyttä neuvostoliittolaisiin. Ryhmään kuului muun muassa ex-presidentti Gerald Fordin kansallisen turvallisuuden neuvonantajana toiminut Brent Scowcroft. Shultz ja Reagan pyysivät häntä viestinviejäksi, kun ryhmä oli matkustamassa Moskovaan Konstantin Černenkon valtaannousun jälkeen maaliskuussa 1984. Moskovassa Scowcroftille tarjottiin vastaanottajaksi varaulkoministeriä, mikä tulkittiin Washingtonissa diplomaattiseksi mielenosoitukseksi. Ulkoministeri Gromyko puolestaan piti Scowcroftin lähestymistä Reaganin hallinnon vaalitemppuna.[773]

Koiviston aktiivisesta yrityksestä huolimatta sen enempää Moskovassa kuin Washingtonissakaan ei lopulta lämmetty Koiviston toimille sillanrakentajana aseriisuntaneuvotteluissa. Suomea arvostettiin kyllä Moskovassa, mikä näkyi esimerkiksi siinä, että Koivistolle järjestettiin innokkaasti ensimmäisenä valtionpäämiehenä tapaamista Černenkon kanssa. Henkilökohtainen keskusteluyhteys neuvostojohtoon oli Koivistolle aseman puolesta Moskovassa taattu, mutta suurvaltojen umpikujatilanne ei ratkennut viestinviejän avulla. Washingtonista Koivistolle ei edes uskottu varsinaisia viestejä toimitettavaksi, vaan häntä pidettiin tiedonantajana. Tämä käy ilmi varapresidentti Bushin kirjeestä Koivistolle: hän pyysi Koivistolta näkemyksiä Neuvostoliitosta.[774]

Toukokuussa 1984 julkaistiin niin sanottu kuuden kansan julistus, joka oli ydinasevalloille osoitettu vetoomus ydinaseiden testauksesta, valmistuksesta ja sijoittamisesta pidättäytymiseksi. Mukana julistuksessa olivat Intian Indira Gandhi, Ruotsin Olof Palme, Meksikon Miguel de la Madrid, Argentiinan Raul Alfonsin, Tansanian Julius Nyerere ja Kreikan Andreas Papandreou. Aloitteen edustavuus väestöllisesti

772 Mauno Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot keskustelusta Viktor Vladimirovin kanssa 4.2.1984. MKA, kansio 27, KA; TPK, PM/TPK 6.2.1984 /JK/pp. Suurlähettiläs Sobolev tasavallan presidentin luona. Fb2, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 124–125; Miles 2020, 87–88.

773 Shultz 1993, 473–474; Beschloss – Talbott 1993, 6–7; Scowcroft oli toiminut jo Reaganin presidenttiehdokkuuden v. 1980 aikana tämän puolestapuhujana neuvostolähettiläs Anatolij Dobryninille. Toinen Reaganin puolesta neuvostosuhteita edistänyt neuvonantaja oli ex-presidentti Richard Nixon. ks. Mann 2009, 25–27; U.S. says Moscow refused a letter from President. *New York Times* 24.3.1984; Rusi 2011, 295.

774 George Bush Mauno Koivistolle 30.4.1984. MKA, kansio 28, KA. ”I would be very grateful to receive from you any insights..."; ks. Miles 2020, 88–89.

ja maantieteellisesti oli kattava.[775] Sen tavoitteeksi oli määritelty aseneuvotteluihin ja julkiseen mielipiteeseen vaikuttaminen luomalla ulkopuolista painetta ydinasevaltojen hallituksille sekä neuvotteluprosessin edistäminen keskikokoisten valtioiden johtajien dynaamisen roolin avulla.[776]

Suomalaisten kannalta aloitteessa oli mielenkiintoista sen tavoitteiden päällekkäisyys Sorsan ja Sosialistisen Internationaalin aseidenriisuntaryhmän kanssa. Pääministeri Sorsa sattui vielä olemaan Ruotsissa vierailulla aloitteen julkistamisen aikana. Isäntänä toiminut Olof Palme tarjosi viime hetkellä Sorsalle mahdollisuutta liittyä vetoomuksen allekirjoittajien joukkoon, mutta lähes vuoden ajan hiljaisuudessa valmisteltuun vetoomukseen loppumetreillä osallistuminen ei tuntunut mielekkäältä. Vetoomus oli Sorsan mielestä sinänsä kannatettava, ja hän osoitti aloitteelle periaatteellista tukea julkisuudessa.[777]

Intian painoarvo aloitteessa korostui, kun se oli vuonna 1984 kansainvälisen sitoutumattomien maiden liikkeen puheenjohtaja, mikä kiinnosti myös suomalaisia. Lisäksi Sorsa oli valmistellut syksyksi 1984 matkaa Intiaan SI:n aseidenriisuntatyöryhmän johdossa, mutta Indira Gandhin murha mitätöi suunnitelman.[778]

Kreikan pääministeri Papandreou vieraili kesäkuussa 1984 Suomessa, vain muutama viikko aloitteen julkistamisen jälkeen. Koivisto tapasi Papandreoun, jolle hän kertoi käyneensä Neuvostoliitossa seitsemän kertaa presidenttinä ja viime syksynä Yhdysvalloissa, missä Bush osoitti paljon huomiota. Koivisto ei kuitenkaan vakuuttunut Reaganin hallinnon toimista.[779]

Kuuden kansan aloite erosi Koiviston harjoittamasta välittäjyysdiplomatiasta siinä, että se tehtiin kansainvälisesti julkisilla areenoilla. Vaikka Koivisto ei uskonut julistusten hyödyllisyyteen, niin pääministeri Sorsa oli ensimmäisten joukossa tukemassa kuuden kansan aloitetta. Sorsan ja Koiviston erilaiset suhtautumistavat ilmensivät erilaisia tapoja tulkita kansainvälistä järjestelmää. Periaatteessa molemmat kannattivat aloitteen tavoitteita, mutta tarvittavat keinot ja motiivit niiden saavuttamiseksi erosivat. Koivisto oli jo nuorena sotaveteraanina suhtautunut pessimistisesti idealististen vetoomusten vaikutusmahdollisuuksiin esimerkiksi atomipommien le-

775 Karamouzi & Chourchoulis 2019, 57–60; Karamouzi 2020, 228–231; Schori 1992, 24–29. Julistus tunnetaan myös nimellä kuuden kansan aloite (Six-Nation / Five-Continent Peace Initiative).

776 Sitaatti Papandreoulle toimitetusta muistiosta 9. elokuuta 1983. Siteerattu Karamouzi 2020, 230.

777 Kalevi Sorsa SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 24.5.1984, TA; Blåfield – Vuoristo 1985, 174–175. Karamouzi 2020, 229.

778 Väänänen 2012, 230–232.

779 Mauno Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot Andreas Papandreou 5.6.1984. MKA, kansio 28, KA.

viämisen estämiseksi. Koivistolle aseidenriisunnassa oli kyse Suomen turvallisuuden edistämisestä, ei ideologiasta tai itseisarvoisesta tavoitteesta. Toimintatapa ei kaivannut myöskään itsetehostusta ja maineen tavoittelua kansainvälisenä rauhankyyhkynä. Kyse oli Suomen ulkopoliittisten etujen ajamisesta, ei ideologisesta kamppailusta kuten Palmella ja Papandreoulla.[780]

Suomalaisten sivuuttaminen aloitteesta muistutti Suomen ja Ruotsin välisistä jännitteistä. Koivisto oli yrittänyt loppuvuodesta 1983 luoda luottamuksellista suhdetta aseidenriisuntaharrastuksessa ruotsalaisten kanssa, mutta vastavuoroisuutta ei syntynyt edes tietojen vaihdossa, vaikka Palme oli mukana kuuden kansan aloitteessa. Perusteltu syy suomalaisten sivuuttamiselle saattoi olla Koiviston näkemys ulkopuolisten tahojen tekemien vetoomusten tehottomuudessa. Hän oli todennut vuodenvaihteessa käytyjen keskusteluiden yhteydessä Pierre Schorille: ”Yleisillä vetoomuksilla ei [ole] merkitystä tai ne ovat suorastaan haitallisia”.[781] Näiden kommenttien jälkeen ei ole ihme, ettei suomalaisille puhuttu vetoomuksesta etukäteen.

Kuin hyvityksenä kuuden kansan aloitteesta sivuun jäämisestä Sorsa hahmotteli kesällä 1984 kansainvälistä aktiviteettia Papandreoun ja Palmen kanssa. He esittivät yhteisen henkilökohtaisen – ei puolueidensa tai maidensa nimissä – vetoomuksen ydinaseettomien vyöhykkeiden perustamiseksi Balkanille ja Pohjolaan sekä ydinaseettoman käytävän perustamiseksi Keski-Eurooppaan. Papandreou oli ollut Balkanin osalta aktiivinen jo vuotta aiemmin, samoin kuin suomalaiset ja ruotsalaiset Pohjolan ydinaseettoman vyöhykkeen perustamisessa pidemmän aikaa ja Palmen komissio oli esittänyt vuonna 1982 Keski-Euroopan ydinaseetonta vyöhykettä. Kesällä 1984 SDP:n puoluekokous Lahdessa sai toimi vetoomuksen julkistamispaikkana. Sorsa perusteli aloitteen osoittavan toimintamahdollisuutta ja Euroopan valtioiden oikeutusta turvallisuuteen.[782]

780 Karamouzi & Chourchoulis 2019, 59–61; Koivisto 2008, 159–175; Bergholm 2020, 241.

781 Käsin kirjoitettu muistiinpano MK Schorille, 20.12.1983. MKA, kansio 27, KA; Koivisto 2008, 175.

782 Kalevi Sorsa, Andreas Papandreou ja Olof Palme SDP:n XXXIII puoluekokouksessa Lahdessa, 6.6. ja 9.6.1984. Pöytäkirja Suomen Sosialidemokraattisen Puolueen XXXIII puoluekokouksesta, s. 1–6, 431–434; SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 14.6.1984, TA; Karamouzi & Chourchoulis 2019, 53–57; Lauri Sivonen Kalevi Sorsalle ja Erkki Liikaselle. Yhteenveto keskusteluista Stefan Smirnovin kanssa Moskovassa lehtimiesvaltuuskunnan vierailun aikana, 22.6.84. Sivonen lähetti em. muistiot presidentille 1.8.1984 päivätyn saateviestin kera. MKA, kansio 28, KA; *HS* 7.6.1984, *Kolme pääministeriä vetosi suurvaltoihin.*

Sorsa täsmensi jälkikäteen vetoomuksen avainkohdan olevan huippukokouksen välttämättömyys tulosten saavuttamiseksi aseriisunnassa, muutoin sisällössä ei ollut mitään uutta.[783]

Pääministerin ja presidentin toimintatavat olivat selvästi ristiriitaisia. Koiviston mukaan pienet maat kuten Suomi, olivat voimattomia (*impotence*) suurvaltojen hallitsemassa maailmassa. Haastattelussaan *The Guardianille* marraskuussa 1984 Koivisto huomautti Suomella olevan olemattomat vaikutusmahdollisuudet. Toimimme marginaalissa ja voimamme on erittäin rajoittunut.[784]

Samaan aikaan Sorsa edisti aseidenriisunta SI:n aseidenriisuntaneuvoston (SIDAC) puheenjohtajana ja kävi tässä roolissa Tokiossa kertomassa suunnitelmistaan itä–länsi-suhteiden parantamiseksi juuri, kun Koivisto peräänkuulutti minimalistista asemaa. Sorsa tavoitteli Reagan–Černenko-neuvotteluyhteyden avaamista ja näki SI:llä olevan hyvät mahdollisuudet toimia sillanrakentajana suurvaltojen välillä. Sorsan tulkittiin samalla rakentavan kansainvälisen valtiomiehen kuvaa vahvistaakseen uskottavuutta vuoden 1994 presidentinvaaleja silmällä pitäen. Syyskuussa Sorsan Neuvostoliiton-vierailulla mukana ollut valtiosihteeri Tuovinen katsoi Sorsan toiminnan olevan Neuvostoliiton peräämää aktiivisuutta. Brittiarviossa nähtiin Sorsan ja Palmen välinen kilpailuasetelma aseidenriisunnan ja liennytyksen edistäjänä (*principal promoter*).[785]

Puolueettomien ja sitoutumattomien maiden yhteistyö rajoittui jatkossa ETYK-prosessiin. Tukholman aseidenriisuntakonferenssi ja N+N-maiden rooli kiinnosti edelleen Helsingin neuvostodiplomaatteja. Maaliskuun alussa Kalelan ja lähetystöneuvos Iosif Kosačevin keskustelussa mielenkiinto kohdistui Tukholman konferenssiin.[786]

Yhdysvaltain Helsingin-suurlähetystön CIA-edustaja Paul Pettyn mukaan Washingtonissa arvioitiin Koiviston INF-aktiivisuutta hyvin positiivisesti. Amerikka-

783 British embassy Helsinki, P.G. Harbone, 13 June 1984. 33rd congress of the Finnish Social Democratic Party: Lahti 6–10 June 1984; Appeal 6.6.1984. FCO 33/7570, Finnish political parties, 1984, UKNA. Vetoomuksen ensimmäinen ehdotus kuuluu: "All efforts must be made to resolve the negotiation dilemma. It could be accomplished by a properly prepared summit meeting between the Soviet Union and the United States".

784 British embassy Helsinki, P.G. Harbone, 8 November 1984. Fenno-Soviet relations: Soviet views on Finnish neutrality. FCO 33/7574 Fenno–Soviet relations, UKNA.

785 British embassy Helsinki, P.G. Harbone, 14 November 1984, Finnish Measures to Promote Detente. FCO 33/7575, Finland: Foreign Relations, 1984, UKNA; Matti Tuovisen päiväkirja 9.11.1984. MTA, kansio 4, KA.

786 TPK, P.M. 1.3.1984/JK, Keskustelu lähetystöneuvos Kosatshevin kanssa. MKA, kansio 28, KA.

laiset tarjoutuivat välittämään jopa tiedustelutietoja asiassa, jos suomalaiset sitä toivoisivat. Jaakko Kalela totesi kuitenkin suomalaisten aktiivisuuden toistaiseksi päättyneen, koska sille ei näyttänyt olevan tilaa.[787]

Yksityiskohtaiset tiedot Koiviston harjoittaman yhteydenpidon sisällöstä syventävät aiempia käsityksiä Koiviston kansainvälisestä aktiivisuudesta ja tarkentavat kuvaa toiminnan nyansseista. Historiankirjoituksessa Koiviston toimia on tulkittu kriittisesti Neuvostoliiton puolesta puhumiseksi.[788] Osittain tällaiset arviot vaikuttavat perustelluilta. Syksyn 1983 Washingtonin-vierailun aikana varapresidentti Bush esitti ulkoministeri Shultzille arvion: ”*It appears that Koivisto is being used to test the water here in Washington.”*[789] Bushin tulkinnassa Koivisto vaikutti olleen välikappale, jonka avulla Moskova tunnusteli Washingtonin mielialoja.

Täysin yksipuolisesti tilannetta ei kuitenkaan voi tulkita, koska jo maaliskuussa 1984 Washingtonista lausuttiin Koiviston toiminnasta positiivisia arvioita. Bushin yhteydenotto Koivistoon huhtikuussa 1984 tapahtui yhdysvaltalaisten aloitteesta. Kirjeenvaihto oli johtanut Bushin mielestä hyödylliseen kontaktiin Helsingissä. Kun Bush oli kuullut Koiviston tulevasta tapaamisesta uuden neuvostojohtajan Černenko kanssa, hän ehdotti mielipiteidenvaihdon jatkamista. Bush pyysi kirjeitse kuulla Koiviston vaikutelmia vierailulta ja erityisesti amerikkalaisten mahdollisuuksista palata dialogiin Neuvostoliiton kanssa.[790]

Bushin kirjeen merkityksen voi tosin tulkita sikäli skeptisesti, että sen lähettäminen ei ollut erityisen suuri diplomaattinen panostus eikä siitä aiheutunut merkittäviä poliittisia, taloudellisia tai muitakaan sitoumuksia tai riskejä Yhdysvalloille. Toisaalta suhteellisen pienellä vaivalla voisi saada jotain arvokastakin tietoa neuvostojohdon ajattelusta, joten potentiaaliset hyödyt ylittivät helposti kirjeen lähettämisestä aiheutuvan vaivan.

Koivisto oli esiintynyt syksyllä 1983 itsenäisenä aloitteentekijänä ensimmäisessä kirjeessään varapresidentti Bushille ja erikseen todennut, etteivät sen enempää

787 TPK, PM, 5.3.1984/JK, Keskustelu Kalela – Petty. MKA, kansio 28, KA.

788 Suomi 2005, 412–420, viittaa Koiviston Washingtonin-vierailuun syksyllä 1983, edelleen s. 524; Tarkka 2012, 438 yleisemmin Koiviston ja Bushin kirjeenvaihdon perusteella. Tarkkaa toteaa Suomeen viitaten, ettei presidentti informoinut käymästään kirjeenvaihdosta hallitusta tai edes pää- ja ulkoministeriä. Koiviston kirjoittaman muistiinpanon mukaan hän olisi näyttänyt Bushin kirjeen ja kertonut yhteydenpidosta Vladimirovin kanssa Sorsalle 21.2.1984. MKA, kansio 28, KA.

789 The vice president, memorandum for Secretary George Shultz, September 26, 1983. Meeting with president Koivisto of Finland. Matlock, Jack: Files, Matlock Chron September 1983, Box: 1, RRPL.

790 Vice President George Bush to President Koivisto, April 30, 1984. MKA, kansio 28, KA; Bushin esittämä pyyntö ei ollut ainutlaatuinen. Ronald Reagan esitti vastaavan toiveen Mitterrandille keväällä 1984. Talking points for Mitterrand. Matlock, Jack: Files, Matlock Chron April 1984 (2), Box: 4. RRPL.

Yhdysvaltojen kuin Neuvostoliitonkaan lähetystöt Helsingissä tienneet kirjeestä. Mainitsematta tietysti jäi ministerineuvos Vladimirovin esittämä suorasanainen kehotus: ”Ottakaa ensin epävirall[isesti] yhteys.”[791]

Yhteydenpidon jatkuessa sekä kirjeitse varapresidenttiin että Helsingissä diplomaattikanavan välityksellä konkreettisten välitysyritysten synnyttämää mielikuvaa Koivistosta pidettiin myönteisenä. Paul Pettyn esittämä tarjous tiedustelutietojen välttämisestä INF:ään liittyen oli jonkinasteinen luottamuksenosoitus. Ennen kesäloman alkua suurlähettiläs Keith Nyborg tiedusteli suoraan Koivistolta, olisiko tällä jotain erityissanomaa varapresidentti Bushille. Suomalaismuistion mukaan presidentti ei todennut muuta kuin, ettei tilanne näyttänyt lupaavalta. Valoisampia näkymiä tuskin olisi odotettavissa ennen Yhdysvaltojen presidentinvaaleja eikä välttämättä niiden jälkeenkään.[792]

Koivisto matkusti huhti-toukokuun vaihteessa lomamatkalle Neuvostoliittoon. Matkan tarkoituksena oli tavata ja tutustua Andropovin seuraajaksi valittuun Konstantin Černenkoon. Matkalta palattuaan Koivisto jatkoi kirjeenvaihtoaan. Havainnot uudesta neuvostojohtajasta olivat käypää valuuttaa kirjediplomatiassa. Koivisto kirjoitti Moskovan vaikutelmistaan Yhdysvaltoihin ja Ranskaan. Bushin ja Koiviston vakiintuneen yhteydenpidon rohkaisemana Koivisto tarjosi toukokuussa 1984 näkemyksiään Mitterrandille, jonka Koivisto tiesi matkustavan Moskovaan.

Koivisto oli tavannut Mitterrandin kanssa puoli vuotta aiemmin, jolloin presidentit olivat vakuutelleet molemminpuolista ymmärrystä. Nyt hän esitti tulkintansa neuvostojohdon suhtautumisesta Mitterrandin vierailuun ja kansainväliseen tilanteeseen. Moskovassa tunnettiin suurta mielenkiintoa esille nouseviin kysymyksiin, mutta epävarmuus ja kollektiivisen johdon taustalla olevan valmistelukoneiston hitaus edellyttäisivät paljon aikaa ja paneutumista. Neuvostoliittolais-yhdysvaltalaisten suhteiden tasavertaisuudesta pitäisi saada Moskovassa varmuus, jotta olisi mahdollista päästä hedelmälliseen dialogiin ja varsinaisiin sopimuksiin. Kirjeestä Mitterrandille tiesivät pienen virkamiespiirin lisäksi pääministeri ja ulkoministeri.[793]

Vastavuoroisen luottamuksen osoitukseksi amerikkalaisia kohtaan Koivisto vastasi Bushille ja liitti mukaan tuoreita keskustelumuistiinpanoja Moskovasta. Kirjeen pääviesti oli välittää Černenkon näkemyksiä kansainvälisestä tilanteesta Bushille.

791 Mauno Koivisto George Bushille 29.11.1983. MKA, kansio 26, KA; Mauno Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot keskustelusta Vladimirovin kanssa 20.11.1983. MKA, kansio 27, KA.

792 TPK, PM, 5.3.1984/JK, Keskustelu Kalela – Petty. MKA, kansio 28, KA; TPK, PM 11.6.1984 /JK/PP. Tasavallan presidentti suurlähettiläs Nyborgin lounaalla 8.6.1984. Fb 2, TPKA III, KA.

793 Mauno Koivisto François Mitterrandille 21.5.1984; Jaakko Kalela suurlähettiläs Ossi Sunellille Pariisiin 21.5.1984. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 131–132.

Koivisto ei nähnyt neuvostoasenteissa oleellisia muutoksia amerikkalaisiin tai aserajoituksiin nähden. Koiviston mukaan Moskovassa käydyissä keskusteluissa ei esiintynyt uusia avauksia, ja edessä näyttäisi olevan pitkäkestoinen pattitilanne.[794] Uutta sen sijaan oli se, että Koivisto antoi kirjeen ennen Bushille lähettämistä Viktor Vladimiroville nähtäväksi, jos tällä olisi siihen lisättävää.[795]

Koiviston tapa tiedustella KGB:n paikallispäälliköltä mahdollisia lisäyksiä vieraan valtion johdolle lähetettävään kirjeeseen on häkellyttävä.[796] Koivisto esiintyi Bushin suuntaan ulkopuolisena korkean tason tiedonvälittäjänä ja samaan aikaan tarjosi konkreettisella tavalla Vladimiroville mahdollisuutta tehdä lisäyksiä kirjeen sisältöön.

Koivisto epäilemättä uskoi näin edesauttavansa suurvaltojen välisen vuoropuhelun käymistä. Välittömänä haaveena saattoi olla ratkaisevan signaalin lähettäminen suurvaltojen välisten aseidenriisuntaneuvottelujen uudelleenkäynnistämiseksi. Kirjeen näyttämistä ennen sen lähettämistä täytyy pitää kaikissa olosuhteissa erittäin suurena luottamuksen osoituksena ja samalla riskinä. Jos tieto Koiviston menettelytavasta olisi vuotanut ulkopuolisten tietoon, niin yhdysvaltalaisten luottamus ja arvostus Koiviston välittämiin tietoihin tuskin olisi koskaan palautunut. Kaikkea suomalaisten välittämää tietoa olisi voinut sen jälkeen pitää propagandistisena. Vastaavasti tieto Koiviston Washingtoniin lähettämien sanatarkkojen keskusteluotteiden leviämisestä olisi varmaankin myrkyttänyt mielialoja neuvostojohdossa, joten Koiviston panokset kirjediplomatian luottamuksellisuudessa olivat korkeita sekä Washingtonin että Moskovan suuntaan.

Tosin Moskovan kannalta tieto Černenkon näkemysten välittämisestä suoraan Washingtoniin ei välttämättä olisi sinänsä häirinnyt Moskovassa, koska viestin sisällön toivottiin purevan nimenomaan Washingtonissa, eikä se poikennut julkisuuteen tarkoitetusta sisällöstä. Lisäksi korkean tason ulkopuolinen välittäjä antoi sanomalle uskottavuutta. Koiviston vakuutena neuvostovuodoilta varjelemiseksi toimi

794 Mauno Koivisto varapresidentti George Bushille 22.5.1984 ja sen liitteenä ”Excerpts from notes on Chernenko’s statement”. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 130–131.

795 Mauno Koiviston käsinkirjoitettu päiväämätön muistiinpano kirjeluonnokseksi; Bushille lähetettävän kirjeluonnoksen suomenkielinen versio, jonka yläreunassa päiväys ”V.[iktor].V[ladimiroville]:lle 13.5.84. Jos näkökohtia, saatava pian. 15.5. vastaus: ei lisättävää.” MKA, kansio 28, KA; Washingtonissa Koiviston kirjeiden sisältö kerrottiin välitettävän ainoastaan, presidentin, ulkoministerin ja varaulkoministerin tietoon. Richard Müller Mauno Koivistolle 4.6.1984. MKA, kansio 28, KA.

796 Tieto Koivisto–Bush-kirjeenvaihdosta levisi vuoden 1984 alkupuolella diplomaatti- ja tiedustelukanavien välityksellä. Tapaus selittää sen, miksi Koiviston kirjeen sisältö tunnettiin Moskovassa ja Berliinissä. Niin sanottu vuoto tapahtui Suomesta korkeimmalta tasolta. Koiviston muistiinpanot 17.1.1984. MKA, kansio 27, KA; Näin ollen tiedon kulkeutuminen Itä-Saksan tiedustelupalvelulle ei ole yllättävää. Ks. Rusi 2011, 298–299.

se, että uskottavuus edellytti hyvän maineen säilyttämistä, mikä oli Moskovan intressi Suomen ja Koiviston suhteen. Tähän viittaa konkreettisesti muun muassa se, että Vladimirov oli aiemmin pyytänyt olemaan viittamatta Neuvostoliiton aktiivisuuteen puhuttaessa puolueettomien maiden neuvotteluehdotuksesta.

Washingtonista kiiteltiin Koiviston arvioita. Niiden kerrottiin olevan linjassa Yhdysvaltojen näkemysten kanssa. Bush välitti Koivistolle vastavuoroisesti korkean tason tietoa. Eräässä toisessa Länsi-Euroopan maassa toimiva neuvostoasiantuntija analysoi, ettei Neuvostoliitosta olisi odotettavissa ennen vuoden 1985 puoliväliä mitään muuta kuin uhmaa, koska Neuvostoliitto ei haluaisi millään tavalla tukea Reagania tämän uudelleenvalintapyrkimyksissä. Koiviston ja Bushin keskinäinen luottamus nousi selvästi muodollista diplomatiaa korkeammalle tasolle. Bush kertoi olevansa tiedoista erittäin kiitollinen korostaen Koiviston näkemysten arvokkuutta.[797]

Bush informoi Koivistoa myös Yhdysvaltojen aikeista neuvostosuhteissa. Tavoitteena olisi pitää ovea auki rakentavalle dialogille antamatta periksi peruslähtökohdista. Yhdysvallat ei tulisi tekemään yksipuolisia myönnytyksiä neuvotteluiden jatkamiseksi, eikä se aikonut olla proaktiivinen Neuvostoliiton suhteen. Bush luonnehti amerikkalaisten politiikkaa periksiantamattomuudeksi, johon nojautuen dialogi voisi jatkua.[798]

Periksiantamattomuus oli määritelty Yhdysvaltojen Neuvostoliitto-politiikan yhdeksi peruspilariksi Ronald Reaganin hallinnossa jo Brežnevin kuoleman jälkeen. Kansallisen turvallisuuden neuvoston direktiivissä määriteltiin kolme rinnakkaista toimintaperiaatetta. Neuvostoimperialismin ulkoinen vastustaminen, sisäinen paine Neuvostoliitossa imperialismin lähteisiin ja neuvottelut erimielisyyksien voittamiseksi tiukan vastavuoroisuuden pohjalta.[799]

Koivisto pohdiskeli kesäkuussa 1984 ääneen ohjusvarustelun mahdollisia seurauksia Euroopassa Suomessa vierailleelle Kreikan pääministerille. Pahin mahdollinen lopputulos Naton INF-ohjusten sijoittelussa voisi olla puolueeton yhdistynyt Saksa (neutral, reunified Germany). Spekulaatio ei ilahduttanut ainakaan Länsi-Saksan Helsingin lähettilästä.[800]

Neuvostoliiton ulkoministeri Andrej Gromyko tapasi syksyllä 1984 presidentti Reaganin. Tapaus herätti asiantuntijoissa toiveikkuutta, mutta Koivisto kirjoitti lokakuun lopussa Bushille, ettei hänellä ollut viimeaikaisten kontaktiensa perusteella syytä optimismiin. Lähikuukausina tehtävien päätösten myötä edessä saattaisi olla

[797] George Bush Mauno Koivistolle June 1, 1984. MKA, kansio 28, KA. ”Your insights, Mr. President, are very valuable to me and I am extremely grateful to you for writing to me as you did.”; Koivisto 1995, 132–133.

[798] George Bush Mauno Koivistolle June 1, 1984. MKA, kansio 28, KA.

[799] National Security Decision Directive Number 75, January 17, 1983.

[800] British embassy Helsinki, P.G. Harbone, 19 June 1984. Visit of Mr. Andreas Papandreou: 4–6 June. FCO 33/7575, Finland: Foreign Relations, 1984, UKNA.

käännekohta. Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton välille olisi kiireesti rakennettava luottamusta. Koivisto teki Bushille konkreettisen ehdotuksen esittäessään INF-ohjussijoittelun jäädyttämistä Euroopassa. Koivisto oli vakuuttunut, ettei Neuvostoliitto palaisi neuvotteluihin, ennen kuin sillä olisi jonkinlainen varmuus myönteisestä lopputuloksesta.[801]

Bush vastasi Koivistolle muutaman viikon kuluessa. Kirjeen sisältö kulki hyvin yleisellä tasolla. Ehdotus ohjussijoittelun jäädyttämisestä oli lähellä Neuvostoliiton näkökantaa, mikä ei Washingtonissa synnyttänyt suurta innostusta. Yhdysvaltojen presidentinvaalien synnyttämä poliittinen epävarmuus haihtui, kun Reagan valittiin toiselle presidenttikaudelle. Reagan piti itä–länsi-suhteiden parantamista varteenotettavana, ja hänellä oli aito halu vähentää ydinaseiden määrää. Yhdysvaltojen hallitus ponnisteli Neuvostoliiton kanssa ratkaistakseen aseidenriisuntaneuvotteluita koskevat menettelytapakysymykset, mutta Bush ei uskonut, että he palkitsisivat Neuvostoliittoa tekemällä yksipuolisia myönnytyksiä. Näin ollen Naton keskimatkanohjusten sijoitusten jäädyttäminen tuskin tulisi kyseeseen.[802]

Yleisluontoisen ja julkisuudessa tai vähintäänkin diplomaattipiireissä jo tunnettujen tietojen lisäksi Bush ei antanut Koivistolle muuta kuin lämpimiä vakuutuksia ja kiitokset yhteydenpidosta, jota hän olisi ainakin omasta puolestaan halukas jatkamaan. Erityisen tervetulleita jatkossa olisivatkin Koiviston näkemykset uuden sukupolven neuvostojohtajista, Gorbačëvista ja Romanovista ja näiden suhtautumisesta edessä oleviin ongelmiin.[803]

Koiviston välittämien tietojen painoarvoa Reaganin hallinnossa voi tarkastella laajemmassa kontekstissa vertaamalla niitä käytettävissä oleviin yhdysvaltalaislähteisiin. Yhdysvaltain kansallisen turvallisuuden neuvoston Neuvostoliiton asioiden vanhempi neuvonantaja Jack F. Matlock hahmotteli syksyllä 1984 kansallisen turvallisuuden neuvonantaja Robert McFarlanelle suunnitelmaa yksityiseksi yhteydenpitokanavaksi neuvostojohtoon (a private channel to Soviet leadership). Yhteydenpitokanavalle nähtiin tarvetta, jotta epävirallisia yksityiskeskusteluja olisi ylipäänsä mahdollista käydä neuvostoliittolaisten kanssa ja, jotta neuvostojohdolle pystyttäisiin viestimään näkemyksiä ilman ulkoministeriön suodatinta. Tarvittiin täydellistä luottamuksellisuutta, mistä paras tae olisi se, ettei sen enempää byrokratia kuin julkisuuskaan olisi tietoisia kanavan olemassaolosta. Se ei kuitenkaan korvaisi muita

801 Mauno Koivisto George Bushille 29.10.1984. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 157–158.

802 George Bush Mauno Koivistolle, November 16, 1984. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 158–159.

803 Ibid.

virallisempia yhteydenpitokanavia, vaan täydentäisi niitä. Kanavan vaatimuksena olisi ehdottoman tiukka luottamuksellisuus.[804]

Mahdollisia toteutusmuotoja tällaiselle kanavalle olisivat suurlähettiläät molemmissa pääkaupungeissa tai joku, joka tuntisi presidentin ajatukset ja päätöksentekorakenteen läpikotaisin, mutta normaalien diplomaattikontaktien ulkopuolelta. Rajoitetummissa tapauksissa kysymykseen voisi tulla hallinnon ulkopuolinen erityisneuvottelija tai joku välikäsi erityisiä viestejä varten. Viimeksi mainitut voisivat olla hyödyllisiä erityistapauksissa, jotka käsittelevät herkkiä ja tarkkarajaisia kysymyksiä, kuten vankienvaihtoa, mutta ilman suoraa yhteyttä päätöksentekijöihin tällaisten kontaktien hyöty olisi rajallinen laajemmissa yleisluontoisissa keskusteluissa.[805] Näissä kaavailuissa ei mainittu ketään nimeltä, mutta viimeinen määritelmä välikädestä oli ainoa, johon saattaisi valikoitua toimijaksi kolmas osapuoli, jos tällä olisi erityisen luottamuksellisen asema jommankumman maan korkeimman johdon silmissä.

Matlock arveli Neuvostoliiton ymmärtävän tällaisen kanavan hyödyt ja tarpeellisuuden, mistä oli viitteitä menneiltä vuosilta. Reaganin hallinnon alkuajoista lähtien tällaista oli ehdoteltu ja NKP:n keskuskomitea oli aika ajoin käyttänyt kolmansia osapuolia viestien lähettämiseen. Aiemmat huonot kokemukset epävirallisista viestikanavista olivat kuitenkin syöneet Neuvostoliiton luottamusta. Esimerkkinä mainittiin Max Kampelman Madridissa, missä viitattiin toimintaan ETYK-neuvotteluiden aikana ja samoin Nitze–Kvicinskij-keskusteluiden paljastuminen Genevessä sai neuvostoliittolaiset ylivarovaisiksi yksityiskanavien suhteen. Edellisten lisäksi Scowcroftin tapauksen julkitulo keväällä 1984 saattoi herättää epäilyksiä, oliko amerikkalaisilla halua ja kykyä pitää ylipäänsä mitään kontakteja täysin yksityisinä.[806] Loppuvuodesta 1984 Neuvostoliiton Washingtonin-suurlähettiläs Dobrynin myönsi, että todellinen neuvotteluissa edistyminen edellyttäisi yksityiskanavaa (*private channel*).[807]

Vastaavasti vaikka Reaganin hallinnossa oli ymmärrys käytännöllisen yhteydenpitokanavan tarpeellisuudesta, kaikkia tarjouksia ei otettu vastaan. Lehdistövuotoja haluttiin välttää, ja yksityishenkilöitä, edes Černenkon tapaavaa amerikkalaista liikemiestä, ei nähty käyttökelpoisena viestinviejänä, vaikka hän kalastelikin sanomaa

804 NSC Memorandum, Memorandum for Robert C. McFarlane, from Jack Matlock, October 29, 1984. Thoughts on a private channel to the Soviet Leadership. Liitteenä päiväämättömät dokumentit otsikoilla: A private channel to Soviet leadership: Some basic considerations ja Draft talking points for private conversation (Preliminary). Matlock Chron October 1984 (2) Collection: Matlock, Jack F.: Files, Box: 6, RRPL.

805 Ibid.

806 Ibid.

807 NSC, Memorandum, December 28, 1984. From Jack Matlock for Robert C. Mcfarlane. Geneva and beyond: Your discussions with Secretary Shultz. Folder Title: Matlock Chron December 1984 (5) Collection: Matlock, Jack F.: Files, Box: 7, RRPL.

presidentiltä Černenkolle. Yli-innokkaalle viestinviejälle – Armand Hammerille – voitaisiin antaa ainoastaan yleisluontoinen toteamus Reaganin halusta laajentaa dialogia Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton välillä, mutta ylimääräisiä emissaareja ei tarvittu.[808] Vastaavan ympäripyöreän vastauksen Koivisto sai Bushilta – lukuun ottamatta tietopyyntöä uudesta neuvostojohtajien sukupolvesta.

Koiviston ja Bushin kirjeenvaihdon ensisijainen arvo Washingtonista katsoen näyttäisikin olleen Suomen valtionjohdon kyvyssä ja mahdollisuudessa välittää poliittista informaatiota neuvostojohdon ajattelusta. Tarvittaessa viestikanavia kahdenväliseen yhteydenpitoon Washingtonin ja Moskovan välillä löytyi lähempääkin, mutta pääsyä neuvostojohdon puheille ja mahdollisuutta sen ajattelumaailmaan perehtymiseen oli vain harvoilla länsimaisilla toimijoilla. Černenko oli virkakautensa aikana helmikuusta 1984 saman vuoden joulukuuhun asti johdonmukaisesti kieltäytynyt tapaamasta yhdysvaltalaisia virkamiehiä tai poliitikkoja, joten Koivistolla ja suomalaisilla oli tässä suhteessa etulyöntiasema.

Koivisto jatkoi joulukuussa 1984 kirjeenvaihtoaan varapresidentti Bushin kanssa. Hän kertoi rohkaistuneensa nähdessään tulevan vuoden tarjoavan aiempaa parempia näköaloja suurvaltasuhteissa, kun ulkoministerit Gromyko ja Shultz tapaisivat tammikuussa Genevessä. Suomi oli säännönmukaisesti tukenut aserajoitusneuvotteluja suurvaltojen välillä kansainvälisen vakauden ja turvallisuuden vahvistamiseksi. Pitkän johdannon jälkeen Koivisto esitti ensimmäistä kertaa välittömästi Suomea koskevan huolenaiheen Bushille. Kyseessä olivat risteilyohjukset, jotka jo olemassaolollaan loivat puolueettomille maille ongelmia. Alueellisen koskemattomuuden takaaminen puolueettomille maille aiheutti päänvaivaa, koska risteilyohjukset olivat vaikeasti hallittava asejärjestelmä. Ainoastaan risteilyohjuskielto, sopimus ohjusten kehittämisen jäädyttämisestä tai vähintään toimintasäteen rajoittamisesta parantaisi puolueettomien maiden asemaa. Koivisto oli päättänyt esittää uudenvuodenpuheessaan vetoomuksen suurvalloille, mistä hän halusi etukäteen tiedottaa varapresidenttiä.[809]

808 NSC Memorandum, Memorandum for Robert C. McFarlane, from Jack Matlock, November 23, 1984. Your meeting with Armand Hammer November 26, 1984; 4:00 P.M. Liitteenä Armand Hammer to The President [Reagan], November 15, 1984 ja October 24, 1984; NSC Memorandum, Memorandum for Robert C. McFarlane, from Jack Matlock, November 20, 1984. Another Letter to the President form Armand Hammer. Folder Title: Matlock Chron November 1984 (2) Collection: Matlock, Jack F.: Files, Box: 6, (RRPL, DLC). Ulkoministeri Shultz suhtautui hyvin kriittisesti Hammeriin. Ks. Shultz 1993, 731, 745 Armand Hammerista eräässä myöhemmässä tapauksessa v. 1986: ”Such volunteer diplomacy was a hazard and a waste of everybody’s time”; Hammer – Lyndon 1987, 548–549, 555.

809 Mauno Koivisto George Bushille 17 December, 1984. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 164–165.

Problematiikka tuli hyvin ajankohtaiseksi, kun Suomen pohjoisessa ilmatilassa havaittiin ilmatilaloukkaus 28. joulukuuta 1984. Tapaus herätti suurta kansainvälistä huomiota, kun Norja julkisti valvontahavaintonsa tapauksesta 2. päivä tammikuuta. Asian selvittelyissä Neuvostoliiton suurlähettiläs myönsi Suomen ulkoministerille, että kyseessä saattoi olla neuvostoliittolainen maaliohjus. Presidentin uudenvuodenpuhe osui toivottua paremmin risteilyohjusproblematiikan ytimeen. Vaikeasti havaittavat ja vielä vaikeammin torjuttavissa olevat ohjukset saattoivat loukata puolueettoman maan ilmatilaa jopa rauhanaikana vahingossa. Tämän vuoksi ne aiheuttivat epävakautta Pohjolassa.[810]

Koiviston kirjeenvaihto ja tämän välitysyritys suurvaltojen aseriisuntaneuvotteluiden edistämisessä jäi lopulta hedelmättömäksi. Mikään ei viittaa siihen, että Koiviston tai suomalaisdiplomaattien toiminnalla olisi ollut tässä suhteessa ratkaisevaa merkitystä. Näkyvintä vaikutusta suomalaisten toiminnalla oli ETYK:in puitteissa, missä N+N-mailla oli tunnustettu rooli kompromissiehdotusten tekijänä. Monenkeskisessä neuvotteluprosessissa puolueettomien maiden roolille oli tiettyä kysyntää, johon ne vastasivat mieluusti, mutta suurvaltojen kahdenvälinen neuvottelulogiikka ei näytä hyötyneen ulkopuolisesta viestikanavasta. Kysyntä ja tarjonta oli tässä suhteessa epätasapainoista. Neuvostoliitto toivoi aktiivisia kumppaneita liennytyksen edistäjiksi, mutta Yhdysvaltoihin nämä vetoomukset eivät tepsineet.

[810] UM, lähtevä sanoma 9.1.1985, Seppo Pietinen pol. os., kaikki edustustot. Luvaton lento 28.12.1984 Suomen ilmatilassa; Koivisto 1995, 165–167; Väyrynen Mikko 2003, 97–113; Vesterinen 1996, 103.

6 Ulkopolitiikan johto Koiviston käsiin

Mauno Koiviston pääministerikaudella harjoittaman politiikan tunnuslause, matala profiili, jatkui tämän presidenttikaudella. Ulkopolitiikan johtajana Koiviston ensimmäinen ja tärkein tavoite oli vakuuttaa Neuvostoliitto Suomen muuttumattomasta ulkopolitiikasta. Ensitöikseen vastavalittu presidentti matkusti Moskovaan. Vuosien 1982 ja 1983 kuluessa Koivisto tapasi kaikki Suomen kannalta merkittävimmät neuvostojohtajat, osan jopa useampaan otteeseen. Keskusteluiden ja neuvostojohtajien tapaamisten sekä YYA-sopimuksen ennenaikaisen jatkamisen kesäkuussa 1983 oli määrä todistaa sekä kotiyleisölle että ulkopuolisille tarkkailijoille Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälisten suhteiden häiriötön jatkuvuus.

Ulkoministeriön virkamiehet osaltaan ahersivat presidentin henkilöön kohdistuvien epäluulojen välttämiseksi. Alivaltiosihteeri Törnudd päätteli kesällä 1983 presidentin puhetta luonnostellessaan, että vaikka INF-neuvotteluista esitettävä tulkinta olisi yksipuolinen, niin se olisi perusteltavissa sillä, että presidentistä Moskovaan lähetettävässä raportoinnissa lausuntoja ei voitaisi tulkita ainakaan vastapuolta eli Yhdysvaltoja suosivaksi.[811]

Suomen ulkopolitiikka toimi pitkälti vanhojen viisauksien varassa Koiviston kauden alkuvuodet. Parin ensimmäisen virkavuoden aikana järjestetty kansainvälinen matkustuskierros ja valtionpäämiestason yhteydenpito heijastivat Suomen perinteisiä ulkopoliittisia intressejä. Naapurimaat ja läntiset suurvallat olivat presidentin ensisijaisen huomion kohteena.

Toistuvista vakuutteluista huolimatta erityisavustaja Kalela arvioi vielä elokuussa 1983 itänaapurissa katseltavan Suomea epäluuloisesti. Kysymys ei ollut Koivistosta henkilönä vaan laajemmasta kokonaisuudesta. Vaikka luottamuksellisten suhteiden rakentaminen valtionpäämiesten kesken oli sujunut mallikkaasti, Kalela esitti kaksi pääasiallista huolenaihetta. Neuvostoliitto oli ilmaissut huolensa kansainvälisen tilanteen kiristymisestä ja Suomen sisäpolitiikan oikeistolaistumisesta. Kale-

811 Jaakko Kalela Tasavallan presidentille 17.8.1983; UM, poliittinen alivaltiosihteeri, PM 19.8.1983, N:o 21, Keskipitkän matkan ydinohjusneuvotteluja koskeva kannanotto. MKA, kansio 26, KA.

lan mukaan Suomessa arvioitiin tapahtuneen oikeistolaistumista, mutta vielä enemmän kyse olisi tulevaisuudesta. Muuttuisiko suhde Neuvostoliittoon oikeistolaisemman hallituksen myötä, muuttuisiko Suomen puolueettomuus ruotsalaistyyppisemmäksi kansainvälisen tilanteen kärjistyessä ja voitaisiinko tilanteeseen vaikuttaa presidentin kautta? Sisäpoliittisesta kehityksestä oli ilmaistu pelkoa senkin vuoksi, että presidentti oli korostanut parlamentaaristen voimien toimintavapautta ilman ulkopuolista puuttumista. Kalelan käsityksen mukaan neuvostovirkamiesten vakava huolenaihe oli, kuinka Suomen seuraavan hallituksen muodostamisessa kävisi.[812]

Syksyllä 1983 Ûrij Derâbin tulkitsi Koiviston presidenttikauden alkua myönteisesti. Hän ei nähnyt siinä mitään oleellista eroa Kekkosen kauteen. Ainoa poikkipuolinen sävy arvioissa koski ulkopoliittisen johdon suhtautumista julkisen sanan toimintaan. Siltä toivottiin puuttumista neuvostovastaiseen kirjoitteluun.[813] Kalelan esittämät arviot vaikuttivat olevan peräisin NKP:n keskuskomiteasta, missä Suomen sisäpoliittista tilannetta uudelleenarvioitiin Andropovin kauden aikana. Suomen sisäpoliittisen tilanteen todettiin muuttuneen uuden poliittisen sukupolven kasvun myötä. Uudelleenarviointi kohdistui erityisesti Kokoomukseen.

Suomen ulkopolitiikan suuri peruskysymys, kuinka pysytellä puolueettomana, aktualisoitui kiristyvässä kansainvälisessä tilanteessa. Pitäisikö Suomen olla, ja jos kyllä, niin millä tavalla aktiivinen rauhanpolitiikan edistäjä suurvaltojen välillä, kun ne kävivät ohjusneuvotteluja Genevessä? Looginen aikaraja neuvotteluiden onnistumiselle oli marraskuu 1983, jolloin Naton uusia euro-ohjuksia alettaisiin sijoittaa toimintavalmiuteen.

Kalela hahmotteli kolme mahdollista Suomeen kohdistuvaa odotusta. Yksi voisi olla aktiivista välitystoimintaa ja Nato-maiden taivuttelua, missä Kalevi Sorsalla oli Sosialistisen internationaalin kautta oma funktio. Toinen asia, mitä Suomelta saatettaisiin odottaa, oli periaatteellinen kannanotto johonkin asiaan. Kolmas vaihtoehto voisi olla päätyminen välikappaleeksi Naton ja Pohjoismaiden säikäyttämiseksi, kuten vuoden 1961 noottikriisissä. Kaksi ensimmäistä olisivat mahdollisia, mutta aktiivisella ennakoinnilla olisi kenties mahdollista vaikuttaa siihen, millä tavalla vaihtoehdot voisivat realisoitua. Ennakoidusti esitettävät lausunnot antaisivat mahdollisuuden asettaa Suomen ulkopoliittinen toiminta suomalaisten itse määrittelemään kontekstiin, ja aktiivinen hakeutuminen välittäjäksi tai muiden palvelusten tarjoami-

812 Jaakko Kalelan kirje tasavallan presidentille 17.8.1983. MKA, kansio 26, KA.

813 Paavo Väyrysen muistiinpano keskustelusta ministerineuvos Derjabinin kanssa 21.8.1983 Liitteenä 21.8.1983 päivätty lähetekortti tasavallan presidentille. MKA, kansio 26, KA.

nen idän ja lännen välisten jännitteiden lievittämiseksi muodostaisi Suomelle eräänlaisen poliittisen suojaverkon. Hyviä palveluksia tarjoavan toimijan kompromettoiminen olisi kaikkien osapuolten etujen vastaista.[814]

Edellä kuvattua aktiivisuutta ja välitysyrityksiä voidaankin tarkastella Kalelan esittämän suojaverkkopolitiikan valossa. Maine hyvien palvelusten tarjoajana tukisi ja vahvistaisi puolueettomuuspolitiikkaa ja tätä kautta Suomen ulkopoliittista asemaa. Suomen oman toimijuuden ja liikkumavaran kannalta välitystoiminnan tuloksellisuutta voikin pitää toissijaisena. Kansallisen edun kannalta välitysdiplomatiaa voi pitää siinä mielessä onnistuneena politiikkana, että Suomi määritteli itse omaa kansainvälistä viiteryhmäänsä. Oli parempi olla aktiivinen välikappale kuin joutua passiivisena välikappaleena puristuksiin ja moitituksi liiallisesta myötäilystä.

Suomen aseidenriisuntaneuvotteluroolin vahvistaminen oli hyväksytty hallituksen ulkoasiainvaliokunnassa ulkoministeriön poliittisen osaston ehdotuksen pohjalta kesällä 1982. Ulkoministeriölle osoitettiin lisäresursseja aseidenriisuntaneuvotteluiden seuraamiseksi. Tavoitteena oli puolueettomuusprofiilin terävöittäminen rakentavalla ja aloitteellisella toiminnalla, mutta se oli aiempaa vaativampaa ja edellytti lisää asiantuntemusta. Turvallisuuspolitiikka ja aseidenriisunnan sektori muodostivat Suomen ulkopolitiikan toteuttamisen tärkeimmät osa-alueet kansainvälisillä foorumeilla. Lisäresurssit vahvistivat turvallisuuspoliittista painotusta Suomen kansainvälisessä aktiivisuudessa.[815]

Sekä virkamiehet että presidentti priorisoivat turvallisuuspolitiikkaa ja aseidenriisuntaa, mikä näkyi konkreettisena päätöksenä keskittää osaamista ja koordinoida työtä tarkemmin. Lisää konkretiaa tuli tammikuussa 1984, kun Tukholman aseidenriisuntakonferenssia varten päätettiin perustaa tilapäinen erityisedustusto.[816]

Neuvostoliiton jälkeen Suomen ulkopoliittisessa prioriteettilistassa tulivat Ruotsi ja muut Pohjoismaat sekä läntiset suurvallat Yhdysvallat, Ranska ja Iso-Britannia. Presidentin vierailut ensimmäisten virkavuosien aikana kyseisiin maihin oli tarkoitettu vahvistamaan Suomen kahdenvälisten suhteiden jatkuvuutta uuden presidentin virkakaudella sekä Koiviston henkilökohtaisia suhteita mainittujen valtionpäämiesten kanssa. Vierailut Suomelle tärkeimpiin läntisiin maihin virkakauden alussa noudattivat samaa kaavaa kuin Kekkosen matkat tämän ensimmäisen virkakauden aikana. Koivisto osoitti seuraavansa Kekkosen linjaa itäyhteyksien tasapainottamiseksi.

814 Jaakko Kalelan kirje tasavallan presidentille 17.8.1983. MKA, kansio 26, KA.

815 HUAV pöytäkirja 10/1982, 3.6.1982 liitteenä Richard Müllerin muistio; UM, poliittinen osasto, 2.6.1982. Turvallisuuspoliittisten sekä aseriisuntaan liittyvien tehtävien hoitaminen ulkoasiainministeriön poliittisella osastolla. Cb, 1982, UMA; Matti Tuovisen päiväkirja 27.5.1982. MTA, kansio 3, KA.

816 Matti Tuovisen päiväkirja 14.9.1983. MTA, kansio 4, KA.

Tärkeimpien kahdenvälisten suhteiden ja Suomen ulkopolitiikan perusteiden vahvistamisen jälkeen presidentin odotettiin laajentavan kansainvälistä aktiivisuutta muille osa-alueille, kuten monenkeskisiin kansainvälisiin suhteisiin, Suomen kansallisten intressien edistämiseen laajemmissa kansainvälisissä yhteyksissä ja uusien kahdenvälisten suhteiden avaamiseen korkeimmalla poliittisella tasolla.

Parin ensimmäisen virkavuoden aikana presidentti oli määritellyt ulkopoliittisen johdon toimintatapoja ja -periaatteita hallinnollisesti ja sisäpoliittisesti uuteen asentoon.

Koivisto päätti presidentin ja ulkoministerin säännöllisestä yhteydenpidosta. Samoin hän halusi vahvistaa pääministerin roolia ja ulkopoliittisen päätöksenteon pohjaa. Tämä tapahtui hallituksen ulkoasiainvaliokunnan (HUAV) aktivoimisella. Näin palattaisiin normaaliin parlamentarismiin ulkopolitiikan johtamisessa. Valiokunta ei ollut Kekkosen kaudella ollut erityisen tärkeä elin, vaikka virallisesti sillä oli valmisteleva rooli ulkoministeriön ja valtioneuvoston täysistunnon välillä. Valtioneuvoston ohjesäännön mukaan ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajana oli pääministeri ja jäseninä ulkoministerin ohella pääministerin määräämät jäsenet. Ulkoasiainvaliokunta käsitteli valmistelevasti ulkoministeriön toimialaan kuuluvat asiat, ”joiden tärkeys sitä vaatii”. Periaatteessa se oli kriittinen nivelkohta, jossa virkavalmistelun hedelmiä virallisesti esiteltiin valtioneuvostolle.[817]

Valtioneuvoston ohjesäännön mukaan presidentillä ei ollut valiokunnan työskentelyssä roolia. Kekkonen noudatti ohjesääntöä tältä osin varsin tarkasti. Hän osallistui ani harvoin ulkoasiainvaliokunnan kokouksiin. Silloin kun presidentti Kekkonen oli paikalla, kyseessä oli poikkeuksellisen tärkeiden asioiden käsittely. Esimerkiksi Tšekkoslovakian tapahtumien selostaminen 21. elokuuta 1968 sekä Suomen suhteet kahteen Saksaan 10. syyskuuta 1971 käsiteltiin valiokunnassa presidentin johdolla samoin presidentin matkaselostus Neuvostoliiton-matkalta 30. joulukuuta 1972.[818]

Koiviston käsityksen mukaan ulkopoliittisen päätöksenteon parlamentaarinen oikeutus toteutui eduskunnan luottamusta nauttivien valtioneuvoston jäsenten välityksellä.

Keväällä 1983 valtiosihteeri Tuovinen oli kuultavana tasavallan presidentin kanslian ja ulkoministeriön suhteista sekä hallituksen ulkoasiainvaliokunnan roolista. Tuovisen mukaan TPK:n asema oli korostunut ulkopolitiikassa, presidentti

817 Suomen asetuskokoelma, Valtioneuvoston ohjesääntö No 995, 17. joulukuuta 1943, 46§, 48§; SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 4.2.1982, TA; Nousiainen 1975, 271–272.

818 Kekkonen osallistui valtioneuvoston ulkoasiainvaliokunnan kokouksiin esimerkiksi 28.12.1956. No 17/56; 16.1.1957. No 1/57, UKA 21/52; 21.8.1968, No 15/1968, UKA 21/54; 10.9.1971 No 7/1971; 30.12.1972, No 18/1972, UKA 21/153, TPA.

johti aktiivisesti hallituksen ulkoasiainvaliokunnan työskentelyä, ja ulkoministeriön johtoryhmä oli koordinaatioelin ministeriön osastoilla tapahtuvan substanssivalmistelun järjestämiseksi.[819]

Tasavallan presidentin kansliapäälliköksi nimitettiin helmikuun 1984 alusta lähtien ulkopoliittinen erityisavustaja Jaakko Kalela. Siirto tarkoitti ulkoasioiden valmistelun painopisteen palaamista vahvemmin ulkoministeriöön. Kalela ei vastedes olisi enää ulkopoliittinen avustaja, kuten hän ilmoitti Tuoviselle.[820]

Koiviston perusteena ulkoasiainvaliokunnan roolin vahvistamisessa oli riittävän tiedonsaannin varmistaminen presidentin viranhoitoon liittyvissä asioissa. Asioita käsittelevän elimen laajentaminen varmistaisi tiedonkulun myös siirtymäkausien ja kriisitilanteiden yli. Muistelmissaan Koivisto perustelee muutosta sillä, että Kekkosen sairastumisen myötä kenelläkään muulla ei ollut kokonaiskuvaa siitä, mitä oli sovittu.[821] Presidentin viranhoidon jatkuvuuden kannalta asetelma oli ymmärrettävästi ongelmallinen: Kekkonen oli pitänyt kokonaisuuden vain itsellään.

Tietysti muutoksella olisi muitakin seurauksia. Järjestelmän toimiessa valtioneuvoston rooli ulkopolitiikan käsittelyssä sitouttaisi sen yhteiseen linjaan presidentin kanssa. Pidemmän aikavälin seurauksena olisi myös Koiviston moittiman kabinettipolitiikan roolin pienentyminen ulkopolitiikassa. Koivisto on esittänyt kabinettivaltaa koskevaa kritiikkiä sisäpolitiikassa. ”Pitäisi aikaansaada se, että hallitukset kaadettaisiin eduskunnassa eikä kabineteissa.”[822] Samaa periaatetta soveltaen ulkopoliittinen päätöksenteko parlamentarisoituisi. Kabineteissa, muodollisen päätöksentekojärjestelmän ohi tehtävät päätökset olivat myös epäparlamentaarisia. Niiden pois kitkeminen ja puolue- ja virka-asioiden eriyttäminen ulkopolitiikassa palvelisi ulkopolitiikan parlamentarisoimista.

Käytännön päätöksenteossa muutos ei tapahtunut hetkessä ja ulkoasiainvaliokunnan rooli jäi Koiviston kauden alkuvuosina melko marginaaliseksi. Esimerkiksi elokuussa 1982, muutama päivä ennen hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokousta presidentti tapasi ulkoministerin, jolle hän kertoi ottaneensa vastaan vierailukutsun Kostamus-juhliin. Vastavuoroisesti oli sovittu, että Neuvostoliiton pääministeri Nikolaj Tihonov kutsuttaisiin Suomeen. Pääministeri Tihonoville kutsu pitäisi esittää hallituksen nimissä, mistä presidentti totesi ulkoministerille, että merkitään asia ulkoasiainvaliokunnan pöytäkirjaan.[823] Valiokunnan kokous pidettiin muutaman päi-

819 Matti Tuovisen päiväkirja 27.5.1983. MTA, kansio 4, KA.
820 Matti Tuovisen päiväkirja 18.11.1983, 20.2.1984. MTA, kansio 4, KA.
821 Koivisto 1995, 24.
822 Koivisto 1988, 249–259. Sitaatti s. 249.
823 Mauno Koiviston muistiinpanot tapaamisesta Stenbäckin kanssa 16.8.1982. MKA, kansio 24, KA.

vän kuluttua ja presidentin lisäksi siihen osallistuivat ulkoministeri, ulkomaankauppaministeri ja yhden pykälän osalta oikeusministeri. Pöytäkirjan mukaan ”Keskustelun jälkeen päätettiin kutsua pääministeri Tihonov viralliselle vierailulle tasavallan presidentin ja Suomen hallituksen nimissä välittömästi Kostamuksen vihkiäisten jälkeen”.[824]

Presidentin ja ulkoministerin keskustelun valossa ulkoasiainvaliokunnan päätös oli muodollinen vahvistus sille, mistä tosiasiallinen päätös oli tehty etukäteen. Asiakohdan käsittelyyn kokouksessa osallistui presidentin ja ulkoministerin lisäksi ainoastaan ammattiministerinä toiminut ulkomaankauppaministeri Esko Rekola. Näin ollen hallituksen ulkoasiainvaliokunnan rooli todellisessa päätöksenteossa jäi kosmeettiseksi presidentin rinnalla. Menettelytapojen valossa ristiriitaista oli sekin, että pääministeri, jonka piti toimia valiokunnan puheenjohtajana, ei edes osallistunut kokoukseen ja puhetta johti presidentti.[825]

Koivisto osallistui hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokouksiin selvästi useammin kuin edeltäjänsä. Valiokunnan virallisiin kokouksiin Koivisto osallistui merkittävien ulkopoliittisten linjavetojen yhteydessä, ennen tärkeitä ulkomaanvierailuita tai niiden jälkeen selostaen matkan tuloksia. Virallisten kokousten lisäksi presidentti järjesti hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle epävirallisia kokouksia presidentin linnassa. Niiden aikana käytiin ulkopoliittista linjakeskustelua ilman päätöspöytäkirjaa. Valiokunnan pysyvä virkamiessihteeri, ulkoministeriön valtiosihteeri, osallistui myös epävirallisiin kokouksiin.[826]

Presidentin työrukkasena ollutta ulkoministeriötä on tituleerattu Kekkosen kaudella presidentin ministeriöksi. Presidentin osallistumista hallinnonalan päätöksiin pidettiin oikeutettuna.[827] hallitusmuodon 33§ nojalla:

> *”Suomen suhteista ulkovaltoihin määrää presidentti, kuitenkin niin, että sopimukset ulkovaltojen kanssa ovat eduskunnan hyväksyttävät, mikäli ne sisältävät säännöksiä, jotka kuuluvat lainsäädännön alaan tai valtiosäännön mukaan muuten vaativat eduskunnan suostumusta. Sodasta ja rauhasta presidentti päättää eduskunnan suostumuksella. Kaikki tiedonannot ulkovalloille tai Suomen lähettiläille ulkomailla ovat toimitettavat sen ministerin kautta, jonka toimialaan ulkoasiat kuuluvat.”*[828]

Koiviston kauden alkaessa hän antoi uudet toimintaohjeet. Ministeriön virkamiehet eivät jatkossa pitäisi henkilökohtaisesti yhteyttä presidenttiin, vaan asiat kulkisivat tavanomaista virkatietä. Ulkoministeriön virkamiesten tulisi vastaisuudessa olla

824 HUAV pöytäkirja 12/1982, 20.8.1982. Cb 1982, UMA.
825 Suomen asetuskokoelma 995/1943, Valtioneuvoston ohjesääntö ja 46§ tehty asetusmuutos 122/1962.
826 Esim. Matti Tuovisen päiväkirja 24.2.1983, 22.9.1983. MTA, kansio 4, KA.
827 Soikkanen 2003, passim. erit. 14–33; Soikkanen 2008.
828 Hallitusmuoto 1919, §33 ja 34.

ensi sijassa tekemisissä ulkoministerin ja hallituksen kanssa. Tasavallan presidenttiin tai pääministeriin ei saisi olla suoraan kontaktissa ulkoministerin ohi. Presidentti muistutti, ettei uudistus vähentäisi hänen vastuutaan ja hän tulisi seuramaan asioiden hoitoa ja tarpeen mukaan puuttumaan niihin. Lisäksi ulkoministerin tulisi informoida presidenttiä kerran viikossa hallinnonalan asioista.[829] Vuosien 1981–1983 aikana ulkopoliittinen järjestelmä siirtyi Koiviston kauden asentoon.

Sisäpoliittisissa valinnoissaan Koivisto toisaalta huolehti ulkopoliittisen uskottavuuden ylläpitämisestä hallituksessa ja ministerivalinnoissa, mutta samalla hän pyrki heikentämään ulko- ja sisäpolitiikan yhteyttä. Koivisto nimitti Sorsa IV hallitukseen SMP:n edustajia, mikä oli yllätys monille tarkkailijoille. Hallitusohjelman ulkopoliittisen osion uudelleenmuotoilu ja Ahti Karjalaisen erottamispäätös osoittivat irtautumista Kekkosen kauden perinnöstä.

Presidenttinä Koivisto pääsi itse määrittelemään nuorena havaitsemiaan poliittisen päätöksentekotavan epäkohtia. Koivisto oli marraskuussa 1958 yöpakkaskriisin aikana kritisoinut *Ylioppilaslehdessä* Suomen suvereniteetin rajoittamista naapurisovun nimissä:

> *Jos meillä on joitakin puhtaasti sisäisiä asioita, olisi kai syytä pyrkiä määrittelemään ne ja samalla täsmentämään käsityksemme siitä, missä kulkevat suvereniteettimme rajat. Toisaalta myös ne asiat olisi määriteltävä, joita suostumme pitämään vain näennäisesti ominamme. Jos näihin tulee luettavaksi esim. hallituksen muodostaminen, olisi – – vastaisuudessa pyrittävä kehittämään uusia hallituksen muodostamisen muotoja.*[830]

Koiviston toiminta oli kyseenalaisten toimintamallien murtamista yksi kerrallaan. Täydellistä irtiottoa ei muutamassa vuodessa kuitenkaan tapahtunut. Asioita saatettiin edelleen Neuvostoliitolle tiedoksi, mutta päätöstä ei jätetty muiden mielipiteiden varaan, vaan ratkaisu oli säilytettävä suomalaisten harkinnassa. Edes Pariisin rauhansopimuksen ehtojen tulkinnalla kiristäminen ei ollut Koivistolle riittävä syy antautua painostuksen edessä. Keväällä 1983 esiin noussut ohjushankintakysymys oli Suomen itsenäisesti päätettävissä, vaikka neuvostodiplomaatit protestoivat päätöksestä. Asia ei kuitenkaan noussut esiin korkeimman tason poliittisissa keskusteluissa.

Yksi asia sisä- ja ulkopolitiikan vuorovaikutussuhteessa säilyi entisellään ja ehkä jopa kiihtyi Koiviston ensimmäisinä presidenttivuosina; puolueiden keskinäinen kilpailu Moskovan suosiosta. Kilpailua käytiin ensisijaisesti kahden ulkopoliittisesti

829 Ulkoasiainministeriön johtoryhmä 7/1982 (24.2.1982) Cbb 9, Ulkoasiainministeriön johtoryhmän pöytäkirjat 1982, UMA; Matti Tuovisen päiväkirja 21.9.1979 ja 17.11.1982. MTA, kansio 3, KA; Koivisto 1995, 23–24.

830 Sitaatti Ovaska 2017, 47–48, ks. 48–51.

merkittävimmän puolueen, SDP:n ja Keskustan välillä. Kekkosen ajan perintönä ollut vahva kansallinen konsensus ulkopolitiikan linjasta heijastui ennen kaikkea neuvostosuhteissa. Kansallisen konsensuksen vuoksi sisä- ja ulkopolitiikan vuorovaikutus säilyi yksisuuntaisena: ulkopolitiikka saattoi vaikuttaa sisäpolitiikkaan, mutta sisäpoliittiset voimasuhteiden muutokset eivät heijastuneet ulkopolitiikassa.

Suomalaisten puolueiden valtakamppailu edisti Neuvostoliiton vaikutusmahdollisuuksia. Hajota ja hallitse -taktiikan mukaisesti suomalaisten erottelu kahdenvälisissä suhteissa ystävyyspolitiikan kannattajiin ja vastustajiin tai epäilijöihin muodosti jakolinjan, jolla Neuvostoliitto yritti vaikuttaa suomalaisten toimintaan. SDP:n nousu hegemonia-asemaan soi sille roolin Suomen ulkopoliittisen linjan ja neuvostosuhteiden jatkuvuuden takaajana. Hegemonia ei herättänyt yksinomaan tyytyväisyyttä, koska SDP pystyi ajamaan poliittiset kilpailijansa niin ahtaalle, että niiden edustama vastavoima alkoi näyttää NKP:n keskuskomiteassakin epäuskottavalta Koiviston virkakauden alussa, kuten NKP:n edustajat happamasti totesivat syksyllä 1982.

Kolmen ensimmäisen virkavuoden aikana Mauno Koivisto otti ulkopolitiikan johtamisen haltuunsa. Presidentin virkanimitykset ja ulkopoliittisen järjestelmän johtaminen eivät kuitenkaan syrjäyttäneet puoluejohtajia heidän ulkopoliittisesti tai kansainvälisesti merkittävistä asemistaan, joiden suhteen erityisesti pääministeri Sorsa oli vahvoilla. Toisaalta kansainvälisen liennytyksen vaihduttua 1980-luvun alun suurvaltajännitteisiin ja yhdysvaltalaisten kieltäydyttyä jatkamasta keskustelua Sosialistisen internationaalin kanssa korkeimmalla poliittisella tasolla Reaganin kaudella, Sorsan kansainvälinen rooli kutistui.[831]

Suomen julkista ulkopoliittista toimintaa leimasi Koiviston presidenttikauden alkuvuosina suuri varovaisuus. Koiviston määrittelemänä periaatteena oli, ettei aktiivisuus aktiivisuuden vuoksi ollut tarpeen – päinvastoin siitä voisi olla enemmän vahinkoa kuin hyötyä. Koivistoa arvosteltiin myös Helsingin diplomaattipiireissä aktiivisuuden puutteesta, mikä nähtiin muutoksena Suomen ulkopolitiikassa. Presidentti selitti marraskuussa 1984, ettei Suomen olisi pakko ottaa kantaa kaikkiin maailman kriiseihin, mutta omissa ja lähialueen asioissa Suomi ei voisi olla sivustaseu-

831 White House memorandum, Chancellor Kreisky requesting meeting with the President. May 22, 1982. USDDO, Gale. [https://link.gale.com/apps/doc/CK2349638390/USDD?u=turkecco&sid=USDD&xid=d90dc06e] [luettu 10.2.2020]; "uuden kylmän sodan" käsitehistoriasta ks. Arbatov 1977, The dangers of a new Cold War ja Cox 1984, 283–285. Coxin mukaan silloista tilannetta oli harhaanjohtavaa kutsua kylmäksi sodaksi, koska olosuhteet eivät edes vuonna 1984 olleet siinä määrin verrattavissa 1950-luvun asetelmaan vrt. Halliday 1983, 125–129. Hallidayn mukaan "toinen kylmä sota" oli alkanut v. 1979; Wettig 2009, 83–90; Rathkolb 1994, 134–137, 144–145.

raaja. Koivisto ei niellyt väitettä kansainvälisen aktiivisuuden puutteesta, vaan kuittasi sen näkyvyyden puutteena.[832] Edellä esitetyn valossa Koiviston toteamus oli perusteltu. Koiviston ponnistelut kansainvälisten suhteiden kulisseissa olivat ulkopoliittista aktiivisuutta matalalla profiililla.

[832] Koiviston muistiinpanot keskustelusta Margaret Thatcherin kanssa 13.11.1984; Juhani Suomi Mauno Koivistolle 19.11.1984; Muistio keskustelusta ulkoministeri Väyrysen kanssa 22.11.1984 klo 11:00. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 159, 162.

IV. Hiljainen käänne ja uusia avauksia – vuodet 1984–1989

7 Länsi-integraatio ja Itä-Aasian vetovoima

Suomen ulkopolitiikassa alkoi 1970-luvun lopulla kansainvälisen laajentumisen vaihe, jossa Suomi vahvisti poliittisia suhteitaan globaalilla tasolla ja tiivisti osallistumistaan eurooppalaisiin yhteistyörakenteisiin. Läntisen Euroopan ja Pohjois-Amerikan rinnalla huomiota alettiin kiinnittää 1980-luvulla maantieteellisesti aiempaa laajemmille alueille. Kehitysyhteistyömäärärahojen kasvattamisesta löytyi poliittinen yhteisymmärrys Keskustan ja SDP:n kesken 1970-luvun lopulla, ja asiasta tehtiin vuosikymmensuunnitelma, jonka tavoitteena oli YK:n asettaman 0,7 prosentin BKT-osuuden saavuttaminen 1980-luvun loppuun mennessä.[833]

Kehitysyhteistyö lisäsi mielenkiintoa suhteiden kehittämiseen erityisesti Kaakkois-Aasian ja Afrikan maiden kanssa. Poliittiset ja taloudelliset intressit puolestaan työnsivät Itä-Aasian, Lähi-idän ja Etelä-Amerikan valtioiden kanssa tapahtuvaa hallitustason yhteistyötä eteenpäin. Selkeimmin ja pisimmälle suhteiden rakentaminen konkretisoitui Itä-Aasian maiden kanssa. Panostaminen Kiinaan, Japaniin ja Etelä-Koreaan oli perusteltua suomalaisen elinkeinoelämän intressien edistämisenä. Näissä maissa poliittisesta panostuksesta oli nopeimmin odotettavissa taloudellisesti kannattavia tuloksia. Uusien suhteiden rakentaminen Itä-Aasiassa oli eräänlainen esimerkkitapaus ulkoasiainhallinnon ja ulkopoliittisten prosessien näkökulmasta. Vastaavan kaltaisia yrityksiä suhteiden kehittämiseksi oli Afrikan ja Etelä-Amerikan valtioiden kanssa mutta selvästi väljempinä, hitaammin ja vähäisemmillä lopputuloksilla kuin Itä-Aasian maiden kanssa.[834]

Lisääntynyt mielenkiinto Aasiaa ja Afrikkaa kohtaan herätti Helsingin diplomaattikunnassa kysymyksen, oliko Suomen ulkopoliittinen profiili muuttumassa.

833 Väyrynen 1993c, 120–122, 154; Iivari 2009, 132–134; Kalevi Sorsan haastattelun jatko-osa 9.10.1997, (VMA, EK).

834 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, N:o 22, P.M. 13.6.1984. Vaikutelmia Latinalaisesta Amerikasta. POL-AVS, Dec 3, UMA; UM, poliittinen osasto, muistio 4.8.1987. Suomen mahdollinen pyrkiminen OAS:n pysyväksi tarkkailijaksi. Liitteenä HUAV pöytäkirjassa 6/1987, 21.8.1987. Cb, 1987, UMA. Cb, 1987, UMA; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 9, 2.6.1988 /JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelu Brasilian ulkoministerin kanssa 2.6.1988. Fb 6, TPKA III, KA.

Suomalaiset eivät myöntäneet mitään muutosta ulkopoliittisessa linjassa, mutta kaupallisten intressien tunnistaminen ja hallituksen poliittinen tuki niille oli realiteetti. Hallituksen intressit ulkomaankaupan edistämiseksi perustuivat vientimarkkinoiden monipuolistamiseen kytkeytyviin kasvuodotuksiin.[835]

Suomen kannalta Eurooppa ja eurooppalaiset yhteistyöjärjestöt muodostivat kuitenkin taloudellisesti vetovoimaisimman ja yhteenlaskettuna Suomen tärkeimmän vientialueen. Taloudellisten intressien ja kansainvälisen talouden yleisten trendien lisäksi kauppapolitiikka oli ulkopolitiikan jatke, jossa Suomi hyödynsi poliittisia yhteyksiä blokkirajojen yli sekä itään että länteen, vaikka länsiyhteistyön poliittista luonnetta vähäteltiin. Suomen osallistumista länsieurooppalaisiin yhteistyöjärjestelyihin käsiteltiin ennen kaikkea kauppapoliittisena kysymyksenä.

[835] Matti Tuovisen päiväkirja 26.4.1984. MTA, kansio 4, KA; Alan Brooke Turner to the Rt Hon Sir Geoffery Howe, FCO, London. 16 October 1984. Finnish foreign policy: The Wider dimension. PREM 19/3331, UKNA; British embassy Helsinki, P.G. Harbone, 30 August 1984. Mr Väyrynen's Travels. FCO 33/7575, Finland: Foreign Relations, 1984, UKNA.

7.1 Talous ja teknologia vetävät Eurooppaan

Suomi oli toisen maailmansodan jälkeisen ajan pitänyt integraatiopolitiikassaan kiinni siitä, että Suomen kauppapoliittiset edut täytyi turvata länsikaupassa. Suomi hankki tavalla tai toisella Neuvostoliiton hyväksynnän läntisiin sopimusjärjestelyihin. FINEFTA (v. 1961) ja EEC-vapaakauppasopimus (v. 1973) ovat tunnetuimpia esimerkkejä, joiden yhteydessä Suomi vakuutti Neuvostoliitolle jatkavansa maiden kahdenvälisten erityisjärjestelyiden huomioimista kauppapolitiikassaan. Kun Suomi oli solmimassa vapaakauppasopimusta EEC:n kanssa 1970-luvun alussa, Neuvostoliiton ja itäblokin maiden SEV-jäsenille (*Sovet Èkonomičeskoj Vzaimopomoŝi*, Keskinäisen taloudellisen avunannon neuvosto) taattiin yhtäläiset oikeudet ja tullietuudet tiettyjen tuoteryhmien kohdalla. Sopimukset oli tarkoitettu ulkopoliittiseksi silmänkääntötempuksi, mutta samalla ne olivat Suomelle osa erittäin edullista kokonaisratkaisua. Suomi sai läntisiltä sopimuskumppaneilta pysyvät valtuudet säännellä raakaöljyn ja polttoaineiden tuontia – eli rajoittaa niiden tuontia lännestä kannattavan idänkaupan ylläpitämiseksi. Kauppasopimuksia ja Suomen jäsenyyttä erilaisissa yhteistyöjärjestöissä perusteltiin Suomen kansallisilla eduilla ja taloudellisella välttämättömyydellä – ne eivät vaikuttaisi ulkopolitiikkaan.[836]

Talous ja teknologia olivat voimakkaita ajureita Suomen tiiviimmälle osallistumiselle länsieurooppalaisiin yhteistyöjärjestöihin. Koivisto pyrki normalisoimaan Suomen asemaa eurooppalaisissa järjestöissä, sikäli kun Suomi osallistui tai halusi osallistua niiden toimintaan. Hyvä esimerkki Koiviston uudistuslinjasta oli Suomen osallistuminen taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestön OECD:n (Organization for Economic Cooperation and Development) toimintaan.

Suomi oli osallistunut OECD:n edeltäjän OEEC:n (Organization for European Economic Cooperation) komiteatyöskentelyyn pääasiassa elinkeinoelämää edustavien tarkkailijoiden välityksellä 1950-luvun jälkipuolelta lähtien. Ulkoministeriön virkamiesten valmisteltua Suomen jäsenyyttä hallitus teki siitä pääministeri Koiviston johdolla päätöksen vuonna 1968.[837] Suomi kuitenkin vältteli OECD:n ministerineuvostossa noudatetun kiertävän puheenjohtajuuden hoitamista vuoteen 1982 asti.

836 Soikkanen 2003, 214–228; Soikkanen 2008, 276–284; Paavonen 2008; Aunesluoma 2011, 322; Huhtaniemi 2016, 324–325; Laine 2006b, 39–55, 69–90; ks. Suomi 1992, 284–367.

837 Suomen liittymistä OECD:hen selvittäneen toimikunnan mietintö 20.5.1968; HUAV kokous 12/1968, 24.5.1968. UKA 21/54, TPA; Laine 2006b, 57–68; Paavonen 2008, 67–70. Päätöksestä aiheutunut kitka muistettiin Neuvostoliitossa vielä 15 vuoden jälkeen. Paavo Väyrysen muistiinpano keskustelusta ministerineuvos Derjabinin kanssa ja sen liitteenä 21.8.1983 päivätty lähetekortti tasavallan presidentille. MKA, kansio 26, KA.

Järjestön pääsihteeri Emile van Lennep ilmoitti marraskuussa 1982 Suomen edustajana toimineelle suurlähettiläs Maliselle, että Suomen olisi aika ottaa puheenjohtajuus vastaan.[838]

Pääministeri Sorsan mielestä presidentin tulisi ratkaista Suomen kanta van Lennepin vaatimukseen, koska puheenjohtajuus osuisi toukokuussa 1983 järjestettävään kokoukseen. Edessä olevien eduskuntavaalien takia Suomen mahdolliset ministeripuheenjohtajat eivät olisi vielä tiedossa.[839] Pariisissa suomalaisdiplomaatit esittivät varaumia puheenjohtajuutta koskien. Puolueettomana maana Suomi tuskin voisi toimia puheenjohtajana, jos kokouksen asialistalla olisi itä–länsi-konfrontaatiota koskevia asioita, eikä kevään eduskuntavaalien vuoksi tässä vaiheessa vielä voitu tietää mahdollisia puheenjohtajakandidaatteja. Van Lennepin mukaan olisi ymmärrettävää, jos Suomi ei voisi ottaa vastaan puheenjohtajuutta asialistan vaikeiden kohtien takia, mutta hän pyysi tiedustelemaan asiaa Helsingistä.[840]

Helsingistä lähetetyt ohjeet osoittivat presidentin suhtautuneen Suomen velvoitteisiin virkamiehiä tyynemmin. Niiden mukaan Suomi ei pyrkisi väistelemään sille lankeavia velvollisuuksia: ”jäsenenä olemme vuorollamme mukana niissä tehtävissä, joita jäsenyys tuo mukanaan ja meiltä edellyttää”. Käytännöllisistä syistä selvitettiin puheenjohtajuuden vaihtamista vuoden 1984 puheenjohtajamaan kanssa, mutta mikäli se ei sopisi, niin Suomi hoitaisi tehtävänsä vuonna 1983. Suomen OECD-edustuston tiedoksi huomautettiin, että puolueettomuuteen vetoamista puheenjohtajuuskeskustelussa ei nähty tarpeelliseksi. Kyseessä oli normaali jäsenvelvollisuus.[841] Koivisto päätti lopettaa Suomen poikkeusmenettelyn OECD puheenjohtajuuskierrossa. Päätös osoitti suhtautumista Suomen asemaan kansainvälisessä yhteisössä: Suomi ei pyydä suosionosoituksia vaan oikeudenmukaista (*fair*) kohtelua.[842]

Toinen esimerkkitapaus oli kesällä 1982 EY:n komission puheenjohtaja Gaston Thornin vierailu. Kyseessä oli ensimmäinen EY:n komission puheenjohtajavierailu

838 Saapunut sanoma, Findel Paris 25.11.1982. OECD:n neuvoston ministeritason kokouksen puheenjohtajuus vuonna 1983. MKA, kansio 24, KA.

839 Pääministeri Sorsan saatekortti tasavallan presidentille 29.11.1982. MKA, kansio 24, KA.

840 Saapunut sanoma, Findel Paris 25.11.1982. OECD:n neuvoston ministeritason kokouksen puheenjohtajuus vuonna 1983. MKA, kansio 24, KA.

841 Lähtevä sanoma n:o 569, Kiuru /kauppa II 30.11.1982. OECD:n ministerineuvoston puheenjohtajuus, toukokuu 1983. MKA, kansio 24, KA.

842 Esim. TPK, PM 2.11.1983 JK/jk. Tasavallan presidentin tapaaminen ulkoministeri Genscherin kanssa. TPKA III, Fb 1, KA.

Suomessa.[843] Vierailussa tärkeintä oli sen toteutuminen itsessään. Isäntänä toimi ulkoministeri Stenbäck, ja myös presidentti tapasi Thornin. Stenbäck kuuli Länsi-Euroopan maiden suhteista Yhdysvaltoihin – ne rakoilivat. Poliittinen ilmapiiri ei ollut hyvä, ja länneltä puuttui selkeä johtaja. Lisäksi EY:n sisällä poliittinen yhteistyö rajoittui pienimmän yhteisen nimittäjän hakemiseen.[844] Tämä sopi hyvin Suomen poliittisiin intresseihin. Mitä selkeämmin yhteistyö ja jäsenyydet läntisissä järjestöissä sekä niiden olemassaoli olisi palautettavissa taloudellisiin intresseihin, sitä helpompaa Suomen osallistuminen niihin oli.

Teknologian rooli korostui 1970- ja 80-lukujen aikana kansainvälisenä kilpailukyky- ja tuottavuustekijänä, mikä lisäsi suomalaisyritysten paineita vahvistaa teknologiaosaamistaan. Teollisuusyritykset osoittivat huomattavaa aktiivisuutta etujensa valvomiseksi länsi-integraatiossa. Ne edistivät kansainvälisiin teknologia-, tutkimus- ja kehitysyhteistyöjärjestöihin osallistumista. Se oli tärkeää yritysten kilpailukyvyn ja tietotaidon hankkimiseksi sekä omien tuotteiden myymiseksi länteen. Innovaatiovetoinen teollisuus tarvitsi laajempaa markkinaympäristöä.[845] Länsi-Euroopasta muodostui yhteistyömuotojen kautta 1980-luvun aikana Suomelle taloudellisesti tärkeä viiteryhmä, jonka painoarvo kasvoi Suomen ulkopolitiikkaa muovaavaksi tekijäksi.

Esimerkiksi Teollisuuden keskusliitto kiirehti hallitukselta päätöstä, jotta suomalaisyritykset voisivat osallistua tehokkaammin tulevaisuuden alana nähdyn avaruus- ja satelliittiteknologian kehitystyöhön. Avaruusteknologian kehitystarpeita tutkineen työryhmän raportti oli ehdottanut Suomen liittymistä Euroopan avaruusjärjestön (ESA, European Space Agency) liitännäisjäseneksi jo alkuvuodesta 1981. Kauppa- ja teollisuusministeriö (KTM) teki asiasta muodollisen ehdotuksen keväällä 1983. KTM:n muistiossa korostettiin ESA:n rauhanomaisia toimintatarkoituksia

843 Thorn oli kutsuttu Suomeen jo lokakuussa 1980, mutta päätös vierailusta tehtiin tammikuussa 1982 hallituksen ulkoasiainvaliokunnassa poikkeuksellisessa kokoonpanossa. Koivisto toimi vt. presidenttinä, eikä sen vuoksi osallistunut HUAV:n kokoukseen, vt. pääministeri Uusitalo eikä ainoakaan SDP:n ministereistä ollut kokouksessa läsnä. Kokouksessa puhetta johti Esko Rekola. Alivaltiosihteeri Wihtol perusteli matkaa sen kytkemiseksi Thornin suunnitteilla olleeseen Ruotsin-vierailuun. ”Ei liene olemassa myöskään syitä, joiden vuoksi kiertomatkan muodossa tapahtuva vierailu vaikuttaisi epätoivottavalta.” HUAV pöytäkirja 1/1982, 18.1.1982 ja liite D, mistä sitaatti; UM, kauppapoliittinen osasto, muistio N:o 28, 15.1.1982, Kosonen/ak. Euroopan yhteisöjen komission puheenjohtajan Gaston Thornin kutsuminen Suomeen; UM, poliittinen osasto, PM N:o 170, JS/jk, 16.3.1982. Liitteenä HUAV pöytäkirjassa 4/1982, 18.3.1982. Cb, 1982, UMA; Suomi 2005, 155; Korhonen Olli 2017, 47.

844 ECEn komission puheenjohtaja Gaston Thornin vierailu 9.-12.6.1982. UM, poliittinen osasto, muistio 11.6.1982. MKA, kansio 27, KA; Tel no 94 from Helsinki, 14 June 1982 to FCO, Visit of M Gaston Thorn. FCO 33/5932. Finnish foreign relations, 1982, UKNA.

845 Rehn 1996, 282–291

sekä alleviivattiin kaikkien muiden Euroopan puolueettomien maiden olevan jo jäseniä. Liitännäisjäsenyyden poliittisia ulottuvuuksia ei arvioitu sen enempää KTM:n kuin ulkoministeriönkään lausunnoissa. Ne totesivat vain ytimekkäästi, että poliittisia esteitä ei liennyt ja Suomen intressit olisivat kaupallisia. Hallituksen ulkoasiainvaliokunta hyväksyi esityksen marraskuussa 1983.[846]

Kompastuskiveksi yhteistyölle uhkasi muodostua epäilykset Suomen kautta Neuvostoliittoon vuotavasta teknologisesta osaamisesta. Varsinkin Yhdysvallat oli huolissaan suomalaisten osuudesta vientikieltotavaran väittämisessä Neuvostoliittoon. UM:n virkamiesarvion mukaan suurimman riskin Suomen maineelle aiheuttivat hämäräperäiset välittäjäyritykset, jotka tietoisesti keinottelivat vientikiellon kiertämisellä.[847]

Suojelupoliisissa tosin tiedettiin, että hämärien pienten firmojen lisäksi toimintaan osallistui isojakin nimiä. Ruotsalaisen Data-Saabin liiketoimet olivat Yhdysvaltain viranomaisten tutkittavana, missä yhteydessä suomalaisen Valmetin nimi nousi esille.[848] Suomessa suuryritykset heräsivät 1980-luvun alkupuolella maineriskiin – kyseessä oli vakava kilpailutekijä.

ESA-päätöstä ei ole juuri noteerattu historiantutkimuksessa. Osasyynä lienee se, että päätökseen ei kohdistunut suurta julkista mielenkiintoa. Suomen liitännäisjäsenyys ei ollut kuitenkaan läpihuutojuttu. ESA:n neuvoston käsittelyssä esteeksi muodostui Ranskan varauksellinen suhtautuminen. ESA:ssa pelättiin teknologian vuotamista ja Yhdysvaltojen reaktiota Suomen jäsenyyteen. Vuoden 1984 aikana asiaa selvitettiin diplomaattikanavia pitkin ja hallituksen ulkoasiainvaliokunta päätti uudelleen joulukuussa 1984 esittää Suomen liitännäisjäsenyyttä koskevien neuvottelujen aloittamista ”ensi tilassa”. Kaikkia ESA:n jäsenmaita oli konsultoitu kahdenkeskisesti ja todettu, ettei Suomen liitännäisjäsenyydelle ollut periaatteellisia esteitä.[849]

Taustatöistä huolimatta ESA:n neuvostossa katseltiin Suomea edelleen epäluuloisesti. Varauksettomasti Suomea tukivat Ruotsi ja Tanska. Saksan liittotasavallan ulkoministerin neuvon mukaan Suomen kannattaisi kääntyä suoraan Ranskan puoleen, minkä ulkoministeri Väyrynen teki Ranskan ulkoministeri Dumas’n vierail-

846 *HS* 4.1.1981. ”Suomi jalat maassa avaruusteollisuuteen”, pk. Työryhmän raportti 12.12.1980; UM poliittinen alivaltiosihteeri, RR/tm, muistio nro 925, 25.11.1983. Suomen liitännäisjäsenyys Euroopan avaruusjärjestössä; KTM, Per-Håkan Slotte, 18.5.1983. Suomen mahdollinen liitännäisjäsenyys Euroopan avaruusjärjestössä. Muistiot liitteenä HUAV kokouspöytäkirjassa 14/1983, 29.11.1983. Cb, 1983, UMA.

847 UM, poliittinen osasto, muistio n:o 56, Juhani Suomi 20.1.1982. Erittäin salaiset, UMA.

848 STP, Tiitisen muistiinpanot keskusteluista TP:n kanssa, 13.5.1981. TPAA, SPA; Stenlås – Nilsson 2005, 147–149.

849 HUAV kokous 9/84, 5.12.1984; UM, oikeudellinen osasto, muistio 175, Rotkirch/Huhta, 3.12.1984. Suomen liitännäisjäsenyys Euroopan avaruusjärjestöön (ESA). Cb, 1984, UMA; Suomi 2006, 361.

lessa Helsingissä. Samoin Yhdysvaltojen tuki Suomen jäsenyydelle olisi varmistettava ministeritasolla. Maaliskuussa 1985 hallituksen ulkoasiainvaliokunta päätti jatkaa Suomen liitännäisjäsenyyden edistämistä ESA:ssa. Pääministeri Sorsa sai toukokuussa Margaret Thatcherilta vakuutuksen Ison-Britannian tuesta Suomen ESA-jäsenyydelle.[850]

Samassa kokouksessa maaliskuussa 1985 hallituksen ulkoasiainvaliokunta päätti Suomen pyrkivän neuvotteluihin EY:n kanssa teknologia-alan tutkimus- ja kehitys (R&D) -yhteistyöohjelmaan osallistumiseksi. Ulkomaankauppaministeri Jermu Laine oli keväällä 1984 ilmaissut EY:n komissiossa Suomen kiinnostuksen osallistua ohjelmaan, ja suomalainen virkamiesdelegaatio oli matkustamassa Brysseliin selvityskeskustelujen käymiseksi komission kanssa. Delegaatio tarvitsi poliittisen päätöksen Suomen suhtautumisesta R&D-yhteistyöhön. EY:n puitesopimukseen liittyminen olisi Suomen kilpailukyvyn ylläpitämisen ja R&D-ohjelmiin pääsyn varmistamisen vuoksi hyödyllistä. Puolueettomat Sveitsi ja Ruotsi olivat jo loppuvuodesta 1984 sopineet neuvottelujen aloittamisesta puitesopimusten solmimiseksi. Ulkoministeriön muistiossa R&D-ohjelmaa verrattiin kansainvälisen kaupan ryhmittymien rajoihin. Ohjelman ulkopuolelle jääminen aiheuttaisi huomattavia rajoitteita teknologisen tiedon saannissa, ja Suomen pelättiin jäävän teknologiarajan väärälle puolelle. Sopimus olisi samalla ”näkyvä poliittinen tahdonilmaus Luxemburgin deklaraation toimeenpanemiseksi ja merkki uudesta ulottuvuudesta näin käynnistetyssä entistä kiinteämmässä EFTA–EC-yhteistyössä”.[851]

Perusteluissa viitattiin avoimesti EFTA–EY-yhteistyöhön, jota pidettiin sopimuksen solmimista puoltavana tekijänä, ei esteenä tai ongelmallisena kysymyksenä Suomelle. Ulkoasiainvaliokunta valtuutti tasavallan presidentin puheenjohdolla virkamiesdelegaation tavoittelemaan Suomen ja EY:n yhteistyöneuvotteluiden aloittamista R&D-ohjelmaan osallistumiseksi. Päätöksessä näkyi periaatekanta, joka oli haudattu syvälle UM:n esittelymuistion perusteluihin. Kevään 1984 Luxemburgin julistuksen täytäntöönpanoon osallistumista ei yritetty vältellä, vaikka Suomi ei vielä ollut edes EFTA:n täysjäsen.

ESA:n liitännäisjäsenyyden kanssa samaan aikaan suomalaiset törmäsivät toiseenkin ranskalaisesteeseen Eureka-ohjelman yhteydessä kesällä 1985. Eureka oli

850 HUAV kokous 2/85, 11.3.1985. (TP:n johdolla); UM, oikeudellinen osasto, muistio no 46, Rotkirch/vh, 8.3.1985. Suomen liitännäisjäsenyys Euroopan avaruusjärjestöön (ESA); Tilanne 8.3.1985. Cb, 1985, UMA; P.G. Harbone to P.J. Sullivan, Helsinki 27 March 1985, Visit of Foreign mininster Dumas: 22 March 1985. FCO33/8158, Finland foreign relations 1985, UKNA; Private Secretary Charles Powell, 21 May 1985, Prime Minister’s meeting with the Prime Minister of Finland at 10 Downing street on Tuesday 21 May, PREM 19/3331, UKNA; Suomi 2006, 361–362.

851 UM, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 149, KPO I/Soralahti/ef, 26.2.1985 (osastopäällikkö Mäentakanen). Cb 1985, UMA; Ks. Kuosmanen 2001, 3–4.

lyhyellä varoitusajalla alkunsa saanut Ranskan presidentti François Mitterrandin ideoima teknologian tutkimus- ja kehitysohjelma. Eureka järjestettiin hallitustenvälisenä hankkeena Euroopan yhteisöjen hallinnon ulkopuolella, koska Mitterrand ei uskonut EY:n kykenevän luomaan uskottavaa viitekehystä korkean teknologian yhteistyölle. Hän oli esittänyt tästä epäilyksiään jo syksyllä 1983 Koiviston Ranskan-vierailulla. Idea hankkeesta julkistettiin huhtikuussa 1985, ja saman vuoden heinäkuussa Pariisissa oli jo ensimmäinen osallistujamaiden ministerikokous.[852]

Suomea ei kutsuttu Pariisin ministerikokoukseen, mikä synnytti paniikin ulkoministeriössä. Veera Mitzner on kuvannut Suomen hakeutumista Eureka-projektiin Suomen ja Ranskan ulkoministeriöiden diplomaattimittelönä. Ranskalaiset virkamiehet vastustivat Suomen Eureka-jäsenyyttä motiivinaan saada kompensaatiota Ranskalle maiden välisessä kaupassa Eurekaan kutsumisen hintana. Ranskalaisyritykset neuvottelivat parhaillaan lentokone- ja ydinvoimalakaupoista Suomeen.[853]

Suomen jäätyä Eurekaan kutsuttavien maiden ulkopuolelle hallituksen ulkoasiainvaliokunta päätti heinäkuun alussa UM:n kauppapoliittisen osaston ehdotuksen mukaisesti, että Suomi ilmaisisi kiinnostuksensa yhteistyöhön ja pyrkisi mukaan parin viikon kuluttua järjestettävään ministerikokoukseen. Kauppapoliittisella osastolla katsottiin, ettei EY:n kanssa mahdollisesti solmittava R&D-puitesopimus riittäisi turvaamaan osallistumista ainakaan kaikkiin Eureka-yhteistyöalueisiin. Siitä ulos jäämisen pelättiin jälleen tarkoittavan teknologiarajan väärälle puolelle joutumista, minkä vuoksi painotettiin Eurekaan alusta lähtien mukaan pääsemisen tärkeyttä. Sitä luonnehdittiin jopa kohtalonkysymykseksi suomalaisyrityksille. Päätös tehtiin ehdollisena: ”Asiaan on kuitenkin hankittava Tasavallan presidentin suostumus.”[854]

Päätöksen ulkopoliittinen painoarvo vaati presidentin hyväksynnän ja lopulta myös presidentin myötävaikutusta kutsun saamiseksi. Tiukka aikataulu loi lisäpaineita. Käytössä olivat kaikki mahdolliset diplomatian keinot kutsun hankkimiseksi. Se onnistui lopulta vain muutama päivä ennen ministerikokouksen alkua. Vaikeuksista huolimatta Suomi oli Eurekassa mukana ensimmäisestä ministerikokouksesta alkaen.[855]

852 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, N:o 30, P.M. 23.11.1983. Tasavallan presidentin Mauno Koiviston keskustelut Pariisissa 15.11. ja 16.11.1983 Ranskan presidentin François Mitterrandin kanssa. TPKA III, Fb 1, KA; Mitzner 2016, 492–493.

853 Mitzner 2016, 492–493.

854 HUAV 6/1985, 4.7.1985 ja liitteenä UM, kauppapoliittinen osasto, muistio n:o 487, avs. Paavo Kaarlehto, 2.7.1985. Cb 1985, UMA; Laine 2006b, 188–190.

855 Mitzner 2016, 487–488. Suomen jäsenyydestä ja Eurekan kutsuprosessista ks. laajemmin koko Mitznerin artikkeli.

Suomi oli päättänyt vain muutamaa kuukautta aiemmin hakeutua EY-yhteistyöhön R&D-ohjelman puitteissa, minkä jälkeen poliittinen kynnys hakeutua Eurekaan oli matalampi. Toisaalta suomalaisten päämäärätietoisuus länsieurooppalaiseen teknologiayhteistyöhön hakeutumisesta on Eurekan suhteen nähtävä jatkumoksi aiemmalle päätökselle. Eureka uhaksi vesittää osan siitä, mitä Suomi tavoitteli R&D-puitesopimuksella.

ESA:aan ja Eurekaan liittyneet vaikeudet nivoutuivat ajallisesti ja prosessuaalisesti yhteen. Samat virkamiehet valmistelivat molempia, ja Suomen tärkein neuvottelukumppani oli Ranska. Suomen ESA-jäsenyyden vastustamisessa yhtenä osasyynä saattoikin olla myös Eurekan kohdalla ilmenneet taloudelliset intressit. Tähän viittavat suomalaisille annetut vastaukset. Uudet jäsenet vaikeuttaisivat järjestössä tapahtuvaa päätöksentekoa ja ESA:n tilausten sijoittamista jäsenmaihin. ESA:ssa esteenä oli myös politiikka. Ranskalaiset korostivat suomalaisasiantuntijoille ESA:aa itsenäisenä avaruusjärjestönä Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton rinnalla. ESA muodosti Ranskan katsannossa ”eurooppalaisen klubin”, jota olisi tuettava muissakin yhteyksissä. Ulkopoliittinen johto oli valmis hyväksymään ranskalaisten vaatimuksen ja päätti jatkaa heinäkuussa 1985 ESA:n liitännäisjäseneksi pyrkimistä.[856]

Ranskan penseän asenteen vastapainoksi Suomen arvovaltaisimpana puolestapuhujana oli Iso-Britannia. Brittien näkemyksen mukaan Nato-maiden tulisi osoittaa Suomelle jatkuvaa tunnustusta vapaana länsimaisena demokratiana ja tukea sitä täysimittaisena kumppanina OECD:ssä, EFTA:ssa ja Eurekassa, vaikka kamppailu viimeksi mainittuun osallistumiseksi olikin tyylitön. Samalla olisi ylläpidettävä taloudellista ja poliittista keskusteluyhteyttä kaikilla tasoilla. Valtiosihteeri Åke Wihtol kiitteli jälkikäteen brittejä näiden osoittamasta tuesta.[857]

Wihtol selosti syksyllä 1985 brittilähettiläälle, kuinka teknologian saantivaatimus saneli Suomen kauppapoliittisia ratkaisuita. Suomi pelkäsi jäävänsä jälkeen teknologian kehittämisessä. Wihtol korosti Suomen hakeutuvan eurooppalaisiin organisaatioihin kansainvälisen kilpailukyvyn varmistamiseksi ja ylläpitämiseksi. Neljän

856 HUAV 7/1985, 11.7.1985 ja sen liitteet; UM, oikeudellinen osasto, Kourula, muistio 97, 9.7.1985. Neuvottelut Suomen liitännäisjäsenyydestä Euroopan avaruusjärjestössä (ESA); Luonnos Suomen vastaukseksi Ranskan avaruusasiain tutkimuskeskukselle sen 21.6.1985 esittämiin Suomen suhteita Euroopan avaruusjärjestöön (ESA) koskeviin kysymyksiin. Cb 1985, UMA. ”Eurooppalainen klubi” lainausmerkeissä sisältyy alkuperäiseen lähteeseen (muistio 97, 9.7.1985).

857 Alan Brook Turner to The Rt. Hon Sir Geoffrey Howe QC MP, London, Valedictory despatch: Finland the Eastern Edge of Western Europe, 19 December 1985. FCO33/8158, Finland foreign relations 1985, UKNA; Alan Brook Turner, Finland: Annual review for 1985, 17 December 1985. FCO33/8705, UKNA; Suomen suurlähetystö, Lontoo, muistio 4.2.1986. Valtiosihteeri Åke Wihtolin keskustelut Ison-Britannian ulkoministeriön valtiosihteerin kanssa 3.2.1986 Lontoossa. POL-AVS, Dec 4, UMA.

lähes samanaikaisen päätöksen – EFTA-täysjäsenyyden, ESA-hakemuksen, EY:n teknologiapuitesopimuksen ja Eureka-ohjelman – toteutuminen oli tarkoittamaton yhteensattuma. Päätöksistä oli informoitu Neuvostoliittoa, mutta vain kaupan esteiden välttämiseksi. Sieltä ei Wihtolin kertoman mukaan ollut esitetty huolia Suomen pyrkimyksistä.[858]

Koivisto kuvaili Eurekaa syyskuussa 1985 Mihail Gorbačëville Ranskan vastineeksi Yhdysvaltojen SDI:lle ja avaruuden militarisoinnille. Ohjelman avulla olisi tarkoitus vastata SDI:hin, jonka merkitys alettiin nähdä Länsi-Euroopassa asevarustelua laajemmin kilpailukykyä parantavana korkean teknologian kehitys- ja rahoitusohjelmana. Länsi-Euroopassa ymmärrettiin tarve torjua teknologiakuilun syntymistä Yhdysvaltojen ja Euroopan välille. Suomen osallistumisen ensisijaisena motiivina oli suomalaisyritysten teknologisen kilpailukyvyn varmistaminen.[859]

Eurekan avauskokoukseen heinäkuussa 1985 osallistuneet maat pääsivät syksyn aikana periaatesopimukseen järjestön toimintatavoista. Ulkoministeriössä Eurekaan kohdistui merkittäviä odotuksia, joiden realisoimiseksi tarvittaisiin hyvää sisäistä koordinaatiota. Alivaltiosihteeri Paavo Kaarlehto katsoi, että Eurekaan liittyvien poliittisten kytkentöjen vuoksi valmistelun pitäisi tapahtua ulkoministeriön poliittisen ja kauppapoliittisen osaston kesken.[860] Virkamiestason keskustelussa hankkeen poliittinen luonne todettiin ääneen.

Syksyllä 1983 alkanut ESA-prosessi eteni vihdoinkin, kun ESA:n neuvosto valtuutti järjestön pääjohtajan syksyllä 1985 neuvottelemaan suomalaisten kanssa suhdejärjestelyistä.[861] Lopulta Suomen liitännäisjäsenyys ESA:ssa astui voimaan vuoden 1987 alusta.

Vuosien 1983–1985 kuluessa Suomi hakeutui aiempaa kiinteämpään yhteistyöhön Länsi-Euroopan maiden kanssa. Edellä kuvatut päätökset osoittavat, että vaikka yhteistyötä perusteltiin taloudellisilla intresseillä, niin muutos heijastui myös ulkopolitiikkaan. Suomen taloudellisten intressien suojeleminen ei tyssännyt ulkopuolisten, sen enempää Moskovasta kuin Pariisistakaan esitettyihin, epäilyihin. Maan ulkopoliittinen johto ja diplomaatit luikertelivat puun ja kuoren välistä haluttuun lopputulokseen. Paradoksaalisesti suomalaiset törmäsivät epäilijöihin lännessä, kun itänaapurin kontrolli hieman hellitti.

858 A. Brooke Turner to Acting CC, Lunch with State Secretary Wihtol, 19 November 1985. FCO33/8158, Finland foreign relations 1985, UKNA; Alan Brook Turner, Finland: Annual review for 1985, 17 December 1985. FCO33/8705, UKNA.

859 Mauno Koivisto Mihail Gorbačëville 12.9.1985. MKA, kansio 29, KA; Koivisto 1995, 172; Mitzner 2016, 481–485; Varsori 2013, 234–238; Gassert 2013, 156, 171–175.

860 UM, johtoryhmä 16/1985, pöytäkirja 31.10.1985. Cbb 12, 1985, UMA.

861 Ibid.

7.2 Kivinen tie EFTA:n täysjäsenyyteen

”EFTA-täysjäsenyydellä ei ole ulkopoliittisia aspekteja.”[862]

- Erkki Mäentakanen ulkoasiainvaliokunnalle 10.12.1985

Suomen täysjäsenyyden hakemista Euroopan vapaakauppajärjestössä, EFTA:ssa, koskevaa päätöksenteko- ja valmisteluprosessia on tutkittu aiemminkin osana Suomen kauppa- ja integraatiopolitiikan historiaa. Muun muassa Juhana Aunesluoma on kirjoittanut tapahtumasarjasta hyvän kuvauksen.[863] Arkistoista löytyneet lähteet antavat kuitenkin lisävalaistusta tapahtumien taustoihin ulkopoliittisen johdon ja ulkoministeriön virkamiesten näkökulmasta.

Suomi oli tehnyt EFTA:n kanssa erillissopimuksen, FINEFTA, ja ollut järjestön liitännäisjäsenenä vuodesta 1961. EFTA-täysjäsennyyttä pyöriteltiin poliitikkojen ja ulkoministeriön virkamiesten pohdinnoissa vuosikausien ajan. Ulkoministeri Väyrynen ja suurlähettiläs Paavo Kaarlehto keskustelivat asiasta jo vuonna 1978, mutta lopullinen päätös asiasta tehtiin vasta vuonna 1985.[864] Tuona aikana kysymys kuului, kuinka Neuvostoliitto suhtautuisi Suomen täysjäsenyyteen.

Läntisen Euroopan poliittinen ja taloudellinen integraatio sai 1970-luvun lopulla uusia kierroksia. EFTA-maat Tanska ja Iso-Britannia olivat liittyneet EEC:hen samaan aikaan Irlannin kanssa vuoden 1973 alusta, ja 1970-luvun lopulla näköpiirissä oli EEC:n seuraava laajentumiskierros Välimeren maihin. Ulkoministeriössä kauppa- ja integraatiopolitiikan ekspertti Paavo Kaarlehto kiinnitti huomiota eurooppalaisen kehityksen kielteisiin vaikutuksiin Suomen kannalta. Talouspolitiikan keskittyminen tulevaisuudessa Euroopan yhteisöön ajaisi yhteisön ulkopuolella olevat maat auttamatta eristyksiin. EY:n sisäisen tasapainon vuoksi olisi myös odotettavissa, että sieltä kohdistuisi mielenkiintoa pohjoiseen.[865]

Kaarlehto näki, että Suomen olisi mahdollista aktivoida EFTA:n toimintaa EY:n vastapainoksi. EFTA tarjoaisi vaihtoehdon niille, jotka karsastivat EY:hyn sisältyvää poliittista yhteistyötä. Suunnitelman ongelmana oli se, ettei Suomi ollut EFTA:n

862 UM, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 910, 11.12.1985, Standertskjöld/SS. Suomen liittyminen EFTA:aan; eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan käsittely 10.12.1985. UM, 36-0, EFTA-Suomi; jäsenyys (salainen yleismappi), UMA.

863 Aunesluoma 2011, 384–391; Rantanen 2000, 160–166, 218–222.

864 Rantanen 2000, 164. Rantasen mukaan Kaarlehto esitti täysjäsenyyttä keväällä 1978.

865 Paavo Kaarlehdon H.V.-kirje Genevestä ulkoministeri Väyryselle 2.6.1978. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1978, TPA. Kaarlehdon kirjettä oli edeltänyt Väyrysen ja Kaarlehdon keskustelu Genevessä toukokuussa 1978. Ks. Väyrynen 1993b, 188–189; Blomberg 2011, 61–62; Aunesluoma 2011, 387–391; Soikkanen 2008, 217–218.

täysjäsen. Tilanteen korjaamiseksi Kaarlehto ehdotti EFTA-täysjäsenyyden harkitsemista. Täysjäsenenä olisi mahdollista vaikuttaa siihen, ettei tapahtuisi pahempaa, eli EY-jäsenyyskysymys aktualisoituisi Suomen kannalta vahingollisesti esimerkiksi Ruotsissa tai Norjassa.[866]

Poliittinen arviointi jäsenyydestä käytiin presidentin ja ulkoministerin kesken. Ulkoministeri Väyrynen keskusteli lokakuussa 1978 Neuvostoliiton ulkomaankauppaministeri Nikolaj Patoličevin kanssa asiasta ja jätti tälle Kekkosen ohjeen mukaisesti epävirallisen muistion. Kekkonen sai vastauksen joulukuun lopussa. Neuvostoliitto tunsi kysymystä kohtaan mielenkiintoa, ja yhteinen keskustelu saattaisi olla tarpeellinen ennen Suomen hallituksen päätöstä.[867] Moskovassa asiasta valmisteltiin SKP:n edustajille paljon suorempaa viestiä. Suomessa esiintyi negatiivinen tendenssi: ”Eräät piirit Suomessa ja ulkomailla yrittävät vahvistaa Suomen integraatiota lännen kanssa erityisesti taloudessa.”[868]

Kauppapoliittisen osaston osastopäällikkö Paavo Rantanen matkusti tammikuussa 1979 Moskovaan keskustelemaan EFTA-täysjäsenyydestä. Rantanen viittasi presidentin ja ulkoministerin antamiin ohjeisiin ja Neuvostoliiton edustajien kanssa käytyihin keskusteluihin. Rantanen esitti Suomen täysjäsenyyttä puoltavat argumentit: Suomi oli ulkomaankaupasta riippuvainen, joten ulkomaankaupan edellytykset tuli turvata. Suomi huomioisi ratkaisussaan puolueettomuuspolitiikan vaatimukset, Suomen aseman muuttuminen ei vaikuttaisi kolmansien maiden, eli Neuvostoliiton, asemaan. Suomella oli kokemusta EFTA:sta, eikä assosiaatio ollut häirinnyt kahdenvälisiä suhteita Neuvostoliiton kanssa. EFTA:ssa painopiste oli siirtynyt puolueettomien maiden suuntaan, eikä kyseessä ollut sillanrakennus EY:hyn, vaan EFTA koettiin pysyväksi ratkaisuksi. EFTA:n tulisi vahvistua, koska EY syvensi omaa integraatiotaan. Loppuhuipennuksena oli Suomen ulkopolitiikan kannalta oleellinen argumentti. Täysjäsenyys EFTA:n neuvostossa takaisi Suomelle vaikutusvaltaa asioihin.[869]

Laajoista perusteluista huolimatta suhtautuminen Moskovassa oli viileää. Varaulkomaankauppaministeri Aleksej Manžulon mielestä Neuvostoliiton poliittinen

866 Paavo Kaarlehdon H.V.-kirje Väyryselle 2.6.1978; Paavo Väyrynen Urho Kekkoselle 2.8.1978. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1978, TPA; Rantanen 2000, 164–165.

867 Paavo Väyrynen Urho Kekkoselle 22.11.1978; P.M. Suomen mahdollisesta siirtymisestä EFTAn täysjäsenksi 27.12.1978 ja liitteenä Neuvostoliiton jättämä non-paper; Paavo Väyrynen Urho Kekkoselle 29.12.1978. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1978, TPA; Väyrynen 1993b, 191–192.

868 Mihail Andreevič Suslovin kokoelma. Pamâtka k peregovoram s delegaciej Kommunisticekoj partii Finljandii. 31 ânvarâ – 1 fevralâ 1979 goda. Fond 81, opis’ 1, delo 376, list 25. RGANI.

869 UM, kauppapoliittinen osasto Rantanen/tk muistio 8.1.1979, Suomi ja EFTA: keskustelut Moskovassa 4.1.1979. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1979, TPA; Rantanen 2000, 165–166.

johto tarvitsisi hyvän paperin nähdäkseen ratkaisumallin. Moskovassa muistutettiin, että maiden väliset suhteet tulisi turvata ensin yhteisin neuvotteluin vuoden 1960 FINEFTA-sopimuksen ja vuoden 1973 EEC-sopimuksen tapaan. Niiden yhteydessä Suomi oli luvannut ottaa Neuvostoliiton edut huomioon.[870]

Rantasen keskusteluiden jälkeen ulkoministeri Väyrynen käsitteli EFTA-jäsenyyttä Helsingissä. Suurlähettiläs Stepanov esitti Väyrysen mukaan kriittisiä huomioita ja epäili, että EFTA:n täysjäsenyys johtaisi Suomen EY:hyn. Viktor Vladimirov suhtautui Stepanovia myönteisemmin asiaan, mutta kritisoi menettelytapaa. Asia oli annettu käsiteltäväksi ulkoasiainhallinnon byrokraateille – luottamuksellisen kanavan ohi. Vladimirovin mukaan se haittaisi asian hoitoa korkeimman johdon kanssa. Väyrysen tavoitteena oli ollut saada jäsenyyskysymys ratkaistuksi ennen kevään 1979 eduskuntavaaleja, mutta Neuvostoliiton epäluulojen vuoksi Kekkonen lykkäsi päätöksenteon vaalien jälkeiseen aikaan.[871]

EFTA-kysymyksen lisäksi Suomen jäsenyys Euroopan neuvostossa nousi esille syksyllä 1980 Kekkosen Neuvostoliiton valtiovierailuvalmisteluiden yhteydessä. Kekkonen näytti olevan haluton ottamaan näitä vierailulla käsiteltäväksi, joten pallo jäi suomalaisille. Suomalaisdiplomaateille tehtiin selväksi Neuvostoliiton kielteinen suhtautuminen Suomen EFTA-täysjäsenyyteen. Asian puolesta tarvittaisiin lisää argumentteja.[872]

Suurlähettiläs Kaarlehto muistutti ulkoministeriä EFTA:sta alkuvuonna 1981. Tämän jälkeen Keskustan ja SDP:n edustajat, mukaan lukien pääministeri Koivisto, keskustelivat EFTA:sta helmikuussa 1981. Asia ei kuitenkaan edennyt, koska Kekkosen mukaan sillä ei olisi kiire. SDP:n ja Keskustan kesken syntyi alustava yhteisymmärrys siitä, että asia voitaisiin sopivana ajankohtana viedä läpi laajaan poliittisen

870 UM, kauppapoliittinen osasto Rantanen/tk muistio 8.1.1979, Suomi ja EFTA: keskustelut Moskovassa 4.1.1979. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1979, TPA; Rekola 1998, 285–286.

871 Paavo Väyrysen P.M. 25.1.1979 keskustelusta Vladimirovin kanssa; Paavo Väyrynen, P.M. 25.1.1979. Keskustelut suurlähettiläs Stepanovin kanssa Suomen mahdollisesta EFTA-jäsenyydestä. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1979, TPA; Matti Tuovisen päiväkirja 12.1., 31.1. ja 16.2.1979; Väyrynen 1993b, 193–196; Rantanen 2000, 166.

872 Paavo Rantasen PM, Suomen EFTA-kysymyksen käsittelyn eri vaiheita vv. 1978–81. Koivisto on käsin lisännyt muistioon päiväyksen ?.5.1982. MKA, kansio 29, KA. Rantanen viittaa kirjeessään 10.5.1982 Koivistolle aikovansa laatia yhteenvetomuistion asian käsittelystä edellisinä vuosina, joten Rantasen muistio lienee laadittu Koivistolle lähetetyn kirjeen jälkeen toukokuussa 1982. Rantanen oli ollut mukana Kekkosen Neuvostoliiton-matkalla marraskuussa 1980; Matti Tuovisen päiväkirja 24.10.1980; Väyrynen 1993b, 281–282; Rantanen 2000, 161, 166.

tukeen perustuen.[873] Paavo Rantasen siirtyessä ulkomaanedustukseen syksyllä 1981, hän totesi valtiosihteeri Tuoviselle Suomen EFTA-täysjäsenyyden jääneen lepäämään Neuvostoliiton ”nihkeän suhtautumisen vuoksi”.[874]

Seuraava aloite Suomen EFTA-täysjäsenyydestä tuli järjestön sisältä, kun EFTA:n pääsihteeri Per Kleppe tunnusteli tilannetta toukokuussa 1982 Genevessä suurlähettiläs Paavo Rantaselta. Kleppe tiedusteli muutama viikko ennen Helsingissä pidettävää EFTA:n ministerikokousta, voisiko Suomen täysjäsenyyden ottaa esille presidentin kanssa. Rantanen ei nähnyt asian käsittelylle esteitä mutta pyysi välttämään kaikkea julkisuutta. Kiirehtimiseen ei olisi syytä, koska ulkopoliittinen johto haluaisi varmaankin harkita asiaa huolellisesti. Kleppe ymmärsi Rantasen esittämät näkökohdat luottamuksellisuudesta ja ajoituksesta. EFTA:n sihteeristö olisi kuitenkin valmis antamaan palveluksiaan ”heti, kun Suomi antaa signaalin”.[875] Rantanen varoitti presidenttiä, EFTA-asian esille tuloon olisi varauduttava.[876]

Pari päivää myöhemmin alivaltiosihteeri Keijo Korhonen keskusteli EFTA:sta ulkoministeri Stenbäckin kanssa. Korhosen mukaan ulkoministeri otti asian vakavasti ja halusi saattaa sen, mikäli mahdollista, myönteiseen päätökseen jo Suomessa pidettävän EFTA:n huippukokouksen yhteydessä. Korhosen mielestä asian valmistelu olisi syytä saattaa ajan tasalle. ”Poliittiset olosuhteet ovat sellaiset, että Suomen saattaminen EFTA:n täysjäseneksi on sekä hyvin perusteltua että poliittisesti mahdollista.”[877]

UM:n kauppapoliittinen osasto laati ennen Kleppen vierailua muistion, jossa todettiin, ettei EFTA:aan liittynyt poliittisia piirteitä. Järjestön taloudellinen luonne oli käynyt ilmeiseksi, eikä täysjäsenyys vaikuttaisi Suomen taloudellisiin etuihin tai velvoitteisiin sen enempää järjestön sisällä kuin kolmansia maitakaan kohtaan. Näin

873 Matti Tuovisen päiväkirja 25.2.1981. MTA, kansio 3, KA; Paavo Rantasen PM, Suomen EFTA-kysymyksen käsittelyn eri vaiheita vv. 1978–81. MKA, kansio 29, KA; Aunesluoma 2011, 388. Tuovisen päiväkirjan mukaan keskusteluun osallistuivat hänen lisäksi Mauno Koivisto, Eino Uusitalo, Paavo Väyrynen, Ulf Sundqvist, Kalevi Sorsa, Keijo Korhonen, Juhani Perttunen, Paavo Lipponen ja Jaakko Kalela.

874 Matti Tuovisen päiväkirja 22.9.1981. MTA, kansio 3, KA. Vrt. Tuovisen päiväkirjan toimitettu versio 2012, s. 213, mistä Rantasen toteamus puuttuu.

875 Suomen pysyvä edustusto Genevessä, muistio 10.5.1982. Suomi ja EFTA: keskustelut pääsihteeri Per Kleppen kanssa 6.5.1982. Paavo Rantanen 7.5.1982. MKA, kansio 29, KA; Rantanen 2000, 218.

876 Paavo Rantanen Genevestä tasavallan presidentti Mauno Koivistolle, henkilökohtainen, salainen, 10.5.1982. MKA, kansio 29, KA; Rantanen 2000, 221.

877 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, muistio 14.5.1982. Suomen täysjäsenyys EFTASSA. EFTA–Suomi; jäsenyys, 36-0, UMA. Korhonen on lähettänyt ko. muistion H.V. saatteella Åke Wihtolille ja Paavo Rantaselle.

ollen ”ei voitane osoittaa sellaisia puolueettomuuspoliittisia perusteita, jotka sulkisivat jäsenyyden pois”.[878]

Asiaa perusteltiin parin vuoden takaa tutuilla argumenteilla. Edellisessä tunnusteluvaiheessa oli käynyt ilmeiseksi, että Neuvostoliitossa oli epäilyksiä EFTA:n luonteesta ja täysjäsenyyden taloudellisista vaikutuksista Suomelle. Niiden kumoamiseksi Neuvostoliitolle olisi jätettävä riittävän seikkaperäinen selvitys jäsenyydestä. Valmistelut ehdotettiin tehtäväksi kesän aikana siten, että syksyllä 1982 olisi valmius käsitellä aihetta. Kauppapoliittisen osaston muistion loppuun tehtiin kuitenkin kriittinen lisäys, joka puuttui luonnosversiosta: ”Pääsihteeri Kleppelle lienee tässä vaiheessa tarkoituksenmukaista todeta, että asia ei nyt ole ajankohtainen.”[879]

Kauppapoliittisen osaston muistio oli päivätty 21. toukokuuta ja alivaltiosihteeri Åke Wihtolin allekirjoittama. Tehdystä varaumasta huolimatta Wihtol tunnusteli asiaa ministerineuvos Derâbinilta, joka totesi kuulemiensa perusteluiden jälkeen epäluulojen osoittautuneen aiheettomiksi.[880] Ulkoministeri Stenbäck sai presidentiltä valtuudet myös tunnustella tilannetta täysjäsenyyden saamiseksi. Stenbäck otti yhteyttä Valentin Kossoviin, minkä jälkeen neuvostodiplomaatit heittäytyivät poikkiteloin. Suomalaiset eivät olleet lainkaan ymmärtäneet asian poliittista painoarvoa. Se olisi pitänyt käsitellä Koiviston tulevan Neuvostoliiton-vierailun aikana ylimmällä poliittisella tasolla.[881]

Vastareaktio tuli nopeasti myös ulkoministeriön kautta. Jaakko Kalela kertoi presidentille ”kauppapoliittisen osaston demareiden”, osastopäällikkö Pauli Oppaan alaisia, lähestyneen häntä luottamuksellisesti EFTA:n vuoksi. He eivät vastustaisi täysjäsenyyttä, mutta ajankohta ja asian hoitotapa herättivät epäilyksiä. Spekulaatiot länteen suuntautumisesta saattaisivat lisääntyä ja ”hyvinä demareina” ”korkeiden kepulaisten virkamiesten” motiivit epäilyttivät näitä.[882]

Paavo Rantanen lähetti ulkoministeriöön Suomen EFTA-historiaa valottavan muistion, jossa hän ehdotti Kleppelle kerrottavan, että Suomi arvosti EFTA:aa ja jäsenyys olisi Suomen kannalta luonnollista, mutta päätös ei ollut vielä ”kypsä”. Sen toteuttamiselle tarvittaisiin laaja sisäpoliittinen tuki vasemmalta, minkä lisäksi olisi

878 UM, kauppapoliittinen osasto, L. Blomqvist/sh, muistio N:O 360, 21.5.1982. Suomen täysjäsenyys EFTASSA. MKA, kansio 29, KA.

879 UM, kauppapoliittinen osasto, L. Blomqvist/sh, muistio N:O 360, 21.5.1982. Suomen täysjäsenyys EFTASSA; Muistioluonnos UM, kauppapoliittinen osasto, L. Blomqvist/sh, muistio N:O, 21.5.1982. Suomen täysjäsenyys EFTASSA, allekirjoittamaton. MKA, kansio 29, KA. Luonnoksesta ei ilmene, milloin se on toimitettu presidentille.

880 UM, alivaltiosihteeri Wihtol, muistio n:o 364, 26.5.1982. Suomen jäsenyys EFTAssa. MKA, kansio 29, KA.

881 Suomi 2005, 156–157.

882 Jaakko Kalelan muistiinpano (Ps. UM:n kauppapoliittisen osaston demarit…) 28.5.1982. MKA, kansio 29, KA.

vältettävä ulkopoliittiset väärinkäsitykset. Idänkaupan kannalta tärkeiden poikkeusten säilyminen olisi myös varmistettava. Rantasen mukaan täysjäsenyyteen tulisi pyrkiä samalla, kun Portugali liittyisi EY:hyn. Ratkaisun poliittista luonnettakaan ei voisi sulkea kokonaan pois. Presidentinvaihdosta ja Suomen linjaa koskevaa spekulaatiota vasten ajoitus tulisikin ”tarkoin harkita”. ”Joskaan ei ole tarkoituksenmukaista niitä liian pitkään lykätä. Samalla on harkittava, onko Suomella muita suuren luokan tavoitteita, jotka olisivat EFTA-jäsenyyttä tärkeämpiä ja kiireellisempiä.”[883] Ulkoministeriössä muistion päälle kirjoitettiin ohjeeksi: ”Leif. Ei jaeta.” Näin ollen ei ole tiedossa, keiden tietoon Rantasen esittämät argumentit päätyivät.

Täysjäsenyyden hakemista epäileviä argumentteja presidentille esitti myös pääministeri Sorsa. Sorsa yhtyi Wihtolin esittämiin perusteluihin: liittyminen olisi tarpeellinen, ”epädramaattinen”, ja häiriöriski muille ulkosuhteille – eli Neuvostoliitolle – olisi siedettävissä. Pääministeri luonnosteli jo Neuvostoliitolle jätettävän selostuksen kaavan valmiiksi, mutta korosti Rantasen tavoin ajankohdan kriittisyyttä. Siihen liittyi painava kysymysmerkki. Moskovassa tarkkailtiin Koiviston ensiaskeleita tasavallan presidenttinä erityisellä valppaudella. Pidemmän kokemuksen puuttuessa siellä jouduttaisiin tekemään johtopäätökset presidentin ulkopoliittisesta suuntautumisesta toistaiseksi vähäisen aineiston pohjalta. Olisivatko hankkeen hyödyt maallemme niin painavat, että ”sinun kannattaisi antaa se nyt [alleviivaus alkuperäinen] tuon vähäisen kokemusaineiston joukkoon”, Sorsa pohti presidentille. Varovaisuus puolsi myöhempää ajankohtaa, esimerkiksi YYA-sopimuksen uusimisen jälkeistä aikaa, tosin mahdottomalta hanke ei näyttäisi välittömästikään.[884]

Sorsan huoli on käsitettävä syksyn 1981 keskusteluiden valossa aiheelliseksi myös hänen omalta kannaltaan. Hän oli vakuuttanut Neuvostoliitolle SDP:n vahvan aseman takaavan, ettei Suomen ulkopoliittinen linja muuttuisi uuden presidentin myötä. Kun Kekkonen ei ollut ryhtynyt ajamaan hanketta syksyllä 1980, niin kuinka olisi selitettävissä, että Koivisto vain muutaman kuukauden virassaolon jälkeen päätyisi asiassa toisenlaiseen – Moskovan näkökulmasta epäilyttävään – ratkaisuun. Pääministerin esittämä kriittinen pohdinta EFTA-täysjäsenyydestä riitti aloitteen hyllyttämiseen.

Koivisto tapasi pääsihteeri Kleppen muutamaa päivää myöhemmin ja kertoi Suomen olevan tyytyväinen vallitsevaan tilanteeseen EFTA:n suhteen. Kleppe ymmärsi, ettei Suomi halunnut käsitellä asemansa muuttamista EFTA:ssa, mutta halutessaan se voisi aikaansaada muutoksen. Suomalaiset korostivat mielellään niin sanotun FINEFTA-ratkaisun merkitystä, minkä Koivisto korosti olleen syvällisempi kuin

883 Paavo Rantanen, PM, Suomi ja EFTA, Genevessä 26.5.1982. EFTA–Suomi; jäsenyys, 36-0, UMA.

884 Kalevi Sorsan H.V.-kirje Herra Tasavallan Presidentille, 29.5.1982. MKA, kansio 29, KA.

myöhemmin tehty EEC-sopimus. EFTA oli Suomen kannalta tärkein länsieurooppalainen yhteistyöfoorumi. Sen turvin Suomi pääsi kauppapoliittisesta eristyneisyydestä.[885]

Tehtaankadun diplomaatit olivat EFTA:n ministerikokouksen jälkeen ulkoministeriön virkamiesten kimpussa kuin herhiläisparvi. Kyseltiin, mistä kokouksessa puhuttiin, oliko mahdollisesti keskusteltu Suomen täysjäsenyydestä järjestössä. Kauppapoliittisen osaston virkamies totesi turvallisesti, että pääsihteeri oli saattanut sivuta asiaa keskusteluissaan poliittisen johdon kanssa, mutta mitään päätöksiä ei ollut tehty. Presidentti totesi, että Suomen argumentit länteen päin täysjäsenyyden karttamiseksi olivat lopussa. Neuvostoliiton esittämän kritiikin jälkeen hän antoi alkusyksystä ulkoministeriön virkamiehille ohjeeksi, ettei EFTA-jäsenyyttä saisi ottaa puheeksi ennen Neuvostoliiton pääministerin Suomen-vierailua.[886]

Ulkoministeriössä jatkettiin EFTA-valmistelua kaikesta huolimatta. Kauppapoliittisen osaston Leif Blomqvist laati kesän aikana uuden muistion, jossa aiemmin esitettyjen positiivisten argumenttien lisäksi käsiteltiin merkittävimmät poliittiset ja taloudelliset vastaväitteet EFTA-jäsenyydestä ja osoitettiin ne perusteettomiksi. Ensimmäinen poliittinen vastaväite oli poikkeaminen vuoden 1961 FINEFTA-ratkaisun mukaiselta puolueettomuuspoliittiselta linjalta. Väite tyrmättiin Euroopan muuttuneessa integraatiotilanteessa vanhentuneeksi. Vuoden 1961 liitännäisjäsenyyden jälkeen EFTA:n ja EY:n jäsenistöt olivat muuttuneet merkittävästi. Lisäksi Suomi oli liittynyt OECD:n jäseneksi, solminut oman vapaakauppasopimuksen EEC:n kanssa, ja toteutetut tullialennukset olivat de facto muodostaneet lähes koko Länsi-Euroopan kattavan vapaakauppa-alueen. Näin ollen EFTA-konventioon alun perin sisältynyt tavoite monenkeskisen yhteenliittymän pikaisesta perustamisesta oli menettänyt merkityksensä, ja väliaikaiseksi ajateltu EFTA-ratkaisu oli osoittautunut luonteeltaan pysyväksi.[887]

885 UM, suurlähettiläs Rantanen, muistio 2.6.1982. Pääsihteeri Kleppen tapaaminen tasavallan presidentin kanssa 1.6.1982. Liitteenä Paavo Rantasen kirjeessä tasavallan presidentille 3.6.1982; The Secretary General Kle 122/82, Kleppe to Head of the Finnish delegation to EFTA, Geneva, 9th June 1982. Report on Mr. Kleppe's official visit to the Finnish authorities 1st and 2nd June 1982. Annex to Kle 122/82. TPKA III, Jba 2, KA.

886 UM, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 382, 9.6.1982, L.Blomqvist/ea. Keskustelu 8.6.1982 Neuvostoliiton suurlähetystön II LK:n lähetystösihteerin A.A. Rannihin kanssa eräistä EFTA- ja EC-kysymyksistä. MKA, kansio 29, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 3.6.1982, 22.7.1982 ja 16.9.1982. MTA, kansio 3, KA. Tuovinen on kirjannut Juhani Suomen kertomaa keskustelusta Ûrij Derâbinin kanssa sekä omaa keskusteluaan Viktor Vladimirovin kanssa EFTA:n täysjäsenyydestä; Koivisto 1995, 278; Suomi 2005, 156–157; Rantanen 2000, 221; ks. Blomberg 2011, 61–62.

887 UM, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 473, 16.8.1982, L.Blomqvist/ek. Suomen täysjäsenyys EFTA:SSA. MKA, kansio 29, KA.

Toisena poliittisena vastalauseena oli, että tiiviimpi suhde EFTA:aan saattaisi lisätä poliittista riippuvuutta. Tämä kumottiin sillä, että Länsi-Euroopan vakiintunut integraatiotilanne ei toisi lähiaikoina eteen suuria poliittisia ongelmia. Lisäksi täysjäsenenä Suomella olisi mahdollisuus käyttää äänivaltaa ulkopoliittisen linjansa mukaisten ratkaisuiden tekemiseksi. Taloudellisia vasta-argumentteja oli kaksi oleellista: kolmansien maiden kärsiminen täysjäsenyydestä ja mahdolliset kompensaatiovaatimukset. Näillä viitattiin lähinnä idänkauppaan, ja molemmat kuitattiin sillä, että täysjäsenyyden ehdoksi asetettaisiin FINEFTA:aan liittyvien erityisjärjestelyiden jatkaminen. Käytännössä se tarkoitti idänkaupalle tärkeiden öljyn ja hiilen tuontirajoitusten jatkamista vapaakauppa-alueelta. Suomi olisi valmis antamaan vakuudet, ettei jäsenyys vaikuttaisi kielteisesti Neuvostoliiton kauppaan.[888]

Blomqvistin esittämiin perusteluihin lisättiin vielä huomautus siitä, että muuttuneessa jäsenkokoonpanossa Suomen erityisasemalle ei ollut enää rationaalista funktiota. Täysjäsenyys olisi siirtyminen poikkeusoloista normaalioloihin. ”Aiheettomien spekulaatioiden välttämiseksi tulisi aikomuksemme ja sen motiivit ja tavoitteet etukäteen selvittää suurvalloille.” Muistio toimitettiin presidentille marraskuussa 1982 ennen Neuvostoliiton pääministerin vierailua.[889]

Poliittisen valmistelun kannalta kiinnostava yksityiskohta on, että muistio jaettiin presidentin lisäksi ulkoministeri Stenbäckille ja ulkomaankauppaministeri Rekolalle mutta ei muille hallituksen jäsenille – edes pääministeri Sorsalle. Ulkoministeriössä asiaa hoitivat kauppapoliittisen osaston alivaltiosihteeri Wihtol ja toimistopäällikkö Blomqvist. Kevään episodin kokemuksista viisastuneina asia suljettiin entistä pienemmän piirin tietoon ulkoministeriössä.

EFTA:aan liittyviä puheenvuoroja ei ole kirjattu pääministeri Nikolaj Tihonovin vierailun yhteydessä. Jäsenyyskysymykseen palattiin seuraavan kerran Koiviston Neuvostoliiton-vierailun edellä keväällä 1983. Paavo Rantanen tapasi ulkoministeri Stenbäckin, jonka mukaan Koivisto oli haluton siirtoon. Kevään 1983 eduskuntavaalien jälkeinen ulkoministerivaihdos ei kuitenkaan katkaissut projektia. Suomen asema EFTA:aan ja EY:hyn nähden esiteltiin uudelleen ulkoministeriksi nousseelle Paavo Väyrylle tärkeimpänä kauppapoliittisen osaston vireillä olevana asiana.[890]

Viktor Vladimirov ilmoitti toukokuussa 1983 tuoreelle ulkoministerille, ettei Moskova ollut reagoinut EFTA-asiaan. Henkilökohtaisesti Vladimirov ei nähnyt jäsenyydelle estettä, mutta Moskovassa täysjäsenyyden pelättiin sitovan Suomea läntiseen integraatioon entistä enemmän. Väyrysen käsityksen mukaan asiasta voitaisiin

888 Ibid.

889 UM, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 670, 24.11.1982, alivaltiosihteeri Åke Wihtol/rt. Suomen täysjäsenyys EFTA:SSA. MKA, kansio 29, KA.

890 UM, johtoryhmä 16/1983, 12.5.1983. Cbb 10, UM johtoryhmän pöytäkirjat 1983, UMA.

sopia tulevan valtiovierailun yhteydessä epävirallisena ilmoitusasiana jollakin tasolla.[891]

Koiviston valtiovierailu kesäkuussa 1983 ei kuitenkaan edistänyt asiaa millään tavalla, joten Leif Blomqvist ja Åke Wihtol työstivät kesällä 1983 jälleen muistion, jossa kuvattiin Länsi-Euroopan integraatiokehityksen lähitulevaisuutta. EFTA:n ja EFTA–EY-huippukokousten suunnitelmat keväälle 1984 nähtiin tulevien vuosien vapaakaupparatkaisuille tärkeinä suunnannäyttäjinä. Jos Suomi ei osallistuisi suunnitteilla oleviin huippukokouksiin täysjäsenenä, niin jatkossa Suomen täysjäsenyyttä olisi vielä vaikeampi perustella – etenkin jos Suomi onnistuisi puolustamaan etujaan liitännäisjäsenenäkin ”suurin piirtein menestyksellisesti”.[892]

Derâbin totesi elokuussa 1983 ulkoministeri Väyryselle Suomen mahdollisesta EFTA-täysjäsenyydestä, ettei siinä olisi mitään ongelmaa, kunhan asia ennakolta selvitettäisiin luottamuksellisesti.[893]

Väyrysen ja Derâbinin keskustelun jälkeen ulkoministeriön kauppapoliittisen osaston virkamiehet esittivät uuden muistionsa ulkopoliittiselle johdolle. Uusia argumentteja ei esitetty, vaan korostettiin ajoituksen tärkeyttä. Täysjäsenyyden perusteena oli näköpiirissä oleva uusi integraatiovaihe. Ruotsalaiset olivat ehdottaneet EFTA-maiden huippukokouksen järjestämistä pääministeritasolla. Tavoitteena olisi selvittää uusien yhteistyömuotojen mahdollisuuksia. UM:ssä katsottiin, että täysjäsenyyttä olisi ryhdyttävä ensi tilassa valmistelemaan asianmukaisin toimenpitein. Vaihtoehdot esitettiin nyt tai ei koskaan -logiikalla. Ellei kysymystä vietäisi syksyn 1983 kuluessa eteenpäin, asia olisi mahdollisesti jätettävä lepäämään pitkäksi aikaa. Perusteluna sopivan ajankohdan puolesta mainittiin YYA-sopimuksen jatkaminen ”ilmapiirin kannalta myönteisenä seikkana”. Edes YYA-sopimukseen viittaaminen ei kantanut ehdotusta. Presidentti ohjeisti jälleen palaamaan asiaan myöhemmin, syksyn 1983 Yhdysvaltain-vierailun jälkeen.[894]

Kauppapoliittisella osastolla keskeisimpänä perusteluna Suomen täysjäsenyydelle nähtiin eurooppalainen vapaakauppaintegraatio. Muistioissa minimoitiin viittaukset neuvostosuhteisiin ja EFTA-jäsenyyttä perusteltiin Suomen kansallisista in-

891 Paavo Väyrynen Tasavallan presidentti Mauno Koivistolle 12.5.1983. MKA, kansio 25, KA. Kappaleen lopussa ulkoministeri pyysi presidenttiä palaamaan asiaan suullisesti; Väyrynen 1993b, 79; Rantanen 2000, 221.

892 Ulkoministeriö, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 438, L.Blomqvist/ek, 31.8.1983. Suomen täysjäsenyys EFTA:ssa; ajoitus. MKA, kansio 29, KA.

893 Paavo Väyrysen muistiinpano keskustelusta ministerineuvos Derjabinin kanssa ja sen liitteenä 21.8.1983 päivätty lähetekortti tasavallan presidentille. MKA, kansio 26, KA; Koivisto 1995, 278.

894 Ulkoministeriö, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 438, L.Blomqvist/ek, 31.8.1983. Suomen täysjäsenyys EFTA:ssa; ajoitus. MKA, kansio 29, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 16.9.1983. MTA, kansio 4, KA

tresseistä käsin mahdollisimman normaalina kauppapoliittisena ratkaisuna. Odotettavissa olleet mahdolliset vastalauseet Suomen täysjäsenyydelle eivät koskeneet integraatioratkaisua itsessään. Aiemmat valmisteluyritykset olivat osoittaneet Neuvostoliiton edustajien pitävän huolta siitä, että Suomen poliittinen johto sai kuulla täysjäsenyyden mahdollisista haittapuolista. Tähän vastaamiseksi vedottiin YYA-sopimuksen jatkamiseen.

Ruotsin ehdottama EFTA-huippukokous järjestettiin toukokuussa 1984 Visbyssä. Suomalaiset tavoittelivat kokouksessa järjestön pysyvän luonteen vahvistamista, mikä olisi Suomen puolueettomuuspolitiikan kannalta arvokas signaali. EFTA:n itseisarvoa oli syytä korostaa etenkin sen jälkeen, kun kuukautta aiemmin EFTA- ja EY-maat olivat pitäneet ensimmäisen yhteisen huippukokouksen Luxemburgissa. Siellä oli annettu EFTA- ja EY-maiden sekä EY:n komission yhteisjulistus, jossa hahmoteltiin eurooppalaista talousaluetta (European Economic Space, EES). Luxemburgin julistus on tulkittu käännekohdaksi EY:n ja EFTA:n lähentymisessä. Se myös tiivisti Suomen integraatiopolitiikan yhteyttä yleiseurooppalaiseen kehitykseen.[895]

Länsi-Euroopan integraatio oli kevään 1984 Luxemburgin julistuksen jälkeen siirtymässä uudelle tasolle. Talousyhteistyön syventäminen vapaakauppasopimusten puitteissa tähtäsi kaupan teknisten esteiden poistamiseen järjestöiden väliltä. EY:n sisällä virisi myös yhteisön sisäinen keskustelu. EY-maiden yhteistyön syventämiseksi asetettiin uusia tavoitteita, jotka muotoiltiin Single European Act (SEA) -nimen saaneeksi yhtenäistämisasiakirjaksi vuonna 1985. Tavoitteena oli EY-maiden yhteismarkkinoiden luominen ja poliittisen yhteistyön tiivistäminen.[896]

Pääministeri Sorsa painotti kevään 1984 EFTA-huippukokouksen jälkeen SDP:n puoluetoimikunnassa, ettei yhteistyössä luonnollisestikaan ollut kysymys ”mistään poliittisesta yhteistyöstä”.[897] Suomen länsi-integraatioon kitkaa aiheuttavat taikasanat ”poliittinen yhteistyö” kiistettiin ehdottomasti.

Syksyllä 1984 ulkomaankauppaministeri Laine oli Sveitsissä EFTA:n ministerikokouksessa, missä isännät kiinnittivät Laineen huomion eräisiin Suomen täysjäsenyyden kannalta oleellisiin näkökohtiin. Sveitsi ja muut EFTA-maat tervehtisivät ”tyydytyksellä Suomen mahdollista täysjäsenyyttä”. Suomen täysjäsenyys vahvistaisi EFTA:n uskottavuutta. Järjestön vahvistaminen olisi tärkeää Portugalin erotessa

895 Aunesluoma 2020, 150–151; Gehler 2020, 394–395; Rantanen 2000, 218–220; Korhonen Olli 2017, 84–88; Kuosmanen 2001, 3.

896 Patel – Weisbrode 2013, 10–16; Varsori 2013, 227–242; Romano 2012, 134–143; Ludlow 2017, 48–60; Gehler 2011, 185–186; Kuosmanen 2001, 3–4.

897 Kalevi Sorsa SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 24.5.1984, TA; Kallenautio 2007, 132–133; Korhonen Olli 2017, 83–88;

EFTA:sta ja liittyessä EY:hyn. Lisäksi näköpiirissä mahdollisesti olevat uudet assosiaatiosopimukset EFTA:n ja Välimeren maiden välillä johtaisivat kahdenlaisten assosiaatiojäsenten muodostumiseen. Suomi olisi kuitenkin ”aivan eri luokkaa” Jugoslavian, Kyproksen, Maltan ja Välimeren etelärannikon arabimaiden kanssa. EFTA:n pääsihteeri Kleppe perusteli asiaa Laineelle ”törkeästi painostaen”. Ulkomaankauppaministeri ei nähnyt täysjäsenyydellä huomionarvoisia etuja, joten Suomen ei hänen mielestään tulisi aloittaa parlamentaariseen debattiin johtavaa täysjäsenyysprosessia.[898]

EFTA-keskustelua oli tämän jälkeen vaikea sivuuttaa Suomessa. Aiheesta laadittiin ulkoministeriössä 23. marraskuuta päivätty epävirallinen muisto, joka toimitettiin presidentille. Muistio sivuutti Laineen sveitsiläisille esittämät vastalauseet ja puolsi selkeästi jäsenyyttä.[899]

Muistiossa toistettiin kaikki tutut argumentit. EFTA:aan ei liittynyt poliittisia piirteitä, ja se tulisi jatkossakin säilyttämään puhtaasti taloudellisen luonteen, näin ollen Suomen liitännäisjäsenyydelle ei olisi enää rationaalisia perusteita. Vielä kun Portugali oli liittymässä EY:hyn, niin EFTA:n jäseniksi jäisi ainoastaan Pohjoismaita ja puolueettomia maita, jolloin Suomen jäsenyys korostaisi EFTA:n pysyvää luonnetta ja samalla vähentäisi jäljelle jäävien EFTA-maiden kiinnostusta hakea EY:hyn. Täysjäsenyys parantaisi lisäksi Suomen omia vaikutusmahdollisuuksia erityisesti EFTA:n linjakysymyksissä. Ainoa varaus, joka muistiossa esitettiin, koski idänkaupan kannalta tärkeiden polttoaineiden tuontisäännöstelyä, jota pitäisi jatkaa. Täysjäsenyys ei antaisi aihetta muille toimenpiteille, eikä haittapuolia näyttänyt olevan. Esitetyt hyödyt puolsivat selvästi Suomen täysjäsenyyttä.[900]

Koivisto viittaa muistelmissaan kyseiseen ulkoministeriössä laadittuun muistioon. Koivisto oli keskustellut ulkoministeri Väyrysen kanssa ja pyytänyt tältä uutta paperia EFTA:sta, koska edellinen oli presidentin mukaan kaksi vuotta vanha. Koivisto määritteli ulkoministerille Suomen EFTA-jäsenyyslinjauksen: ”Seuraavan kerran liitymme, paitsi jos painavia argumentteja NL:sta. Meille ei elintärkeä, mutta

898 Ulkoministeriö, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 619, Erkki Mäentakanen, 14.11.1984. EFTA: Suomen jäsenyys. MKA, kansio 28, KA; Aunesluoma 2011, 389; Laine 2006b, 188; Laine 2006a, 21–22; Rantanen 2000, 221.

899 PM, Suomen täysjäsenyys EFTA:ssa 23.11.1984. EFTA–Suomi; jäsenyys, 36-0, UMA; Koivisto 1995, 277–278.; Jermu Laineen haastattelu 27.2.1995, (VMA, EK). Epävirallinen muistio tarkoittaa tässä tapauksessa ilman ulkoministeriön juoksevaa muistionumerointia ja tekijätunnisteita tai allekirjoitusta tai laatijan nimikirjaimia ja virkapaikkaa ylätunnisteessa.

900 PM, 23.11.1984. Suomen täysjäsenyys EFTA:ssa. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 277–278. UM:n johtoryhmän arkistosarjasta (Cbb 11, 1984, UMA) puuttuu ko. ajankohdassa pidetyn johtoryhmän kokouksen muistio 26/1984, joten UM:n virkamiesjohdon mahdollinen koordinaatio asian käsittelyssä ei ole tältä osin selvillä.

tärkeä."[901] Asia oli kypsynyt, ja Koivisto oli selvästi valmistautunut tekemään päätöksen täysjäsenyydestä. UM:n muistiossa ei oltu lainkaan huolestuneita parlamentaarisesta debatista tai täysjäsenyyden hyödyttömyydestä, siis asioista, joilla Laine oli muutama viikko aiemmin Sveitsissä opponoinut Suomen täysjäsenyyttä.

Koiviston aktivoitumisesta eivät nähtävästi syksyllä 1984 tienneet muut kuin ulkoministeri Väyrynen ja kourallinen virkamiehiä. Presidentti saattoi vaikuttaa epäröivältä, mutta hän alkoi toimia hiljaisesti taustalla.[902] Valmistelut tehtiin sisäpoliittisesti mahdollisimman vähällä huomiolla, mikä auttoi puoluepoliittisten intohimojen ja parlamentaarisen debatin välttämisessä.

Syksyllä 1984 Koivisto päätti hoitaa EFTA-kysymyksen Neuvostoliiton kanssa korkeimmalla tasolla. Hän pyysi toimittamaan neuvostokollega Konstantin Černenkolle muistion Suomen EFTA-täysjäsenyydestä. Kankea neuvostobyrokratia ei kuitenkaan syystä tai toisesta reagoinut Koiviston viestiin. Viestinvälittäjänä toiminut Viktor Vladimirov saikin omiltaan jälkikäteen moitteita asian hoidosta.[903]

Kun Neuvostoliitto ei reagoinut asiaan, niin Suomessa tulkittiin asian olevan selvä. Genevessä Kleppe ja Rantanen palasivat helmikuussa 1985 täysjäsenyyskysymykseen. Pääsihteeri haluaisi tulla syyskuussa Helsinkiin keskustelemaan EFTA:n toiminnasta ja Suomen jäsenyydestä.[904]

Kauppapoliittisen osaston alivaltiosihteeri Paavo Kaarlehto ja toimistopäällikkö Veli Sundbäck valmistelivat kevään aikana suunnitelman täysjäsenyyden hakemisesta ja tarvittavista käytännön ratkaisuista aikataulun, liittymisperusteiden ja -asiakirjojen suhteen. Tavoitteeksi oli asetettu Suomen liittyminen EFTA:aan Portugalin erotessa siitä, mikä tarkoitti vuoden 1986 alkua. Toukokuussa 1985 virkamiehet odottivat ulkopoliittisen johdon tekevän pikaisia päätöksiä. UM:ssä vertailukohdaksi esitettiin Islannin liittymisaikataulu 1960-luvun lopulta. Islannin prosessi oli kestänyt hakemuksen jättämisestä jäsenyyden voimaan astumiseen yli 15 kuukautta, joten suunniteltu aikataulu näytti työläältä. Kansallinen päätös asiassa pitäisi tehdä pian,

901 Mauno Koiviston muistiinpanot Väyryselle 27.11.1984. MKA, kansio 28, KA; Po. muistiosta on kopio ulkoministeriön arkistokansiossa. UM, 36-0, EFTA-Suomi; jäsenyys, UMA; Koivisto 1995, 278.

902 Vrt. Aunesluoma 2011, 389. Aunesluoma viittaa Jermu Laineen ja Paavo Rantasen 2000-luvulla tehtyihin haastatteluihin, joiden mukaan Koivisto olisi ollut haluton edistämään asiaa. Väite ei sovi yhteen presidentin ja ulkoministerin välisen keskustelun kanssa. Laineen ja Rantasen lausunnot Koiviston haluttomuudesta edetä EFTA-asiassa viitannevatkin asian varhaisempiin vaiheisiin vv. 1982–1983.

903 Mauno Koiviston käsin kirjoitettu keskustelumuistiinpano V.V. [Viktor Vladimirov] 11.9.1985. MKA, kansio 29, KA; Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 17.12.1985 klo 14.30–15.15. STP, tapaamismuistiinpanot, SPA; Koivisto 1995, 278; Aunesluoma 2011, 390; Laine 2006b, 188.

904 Rantanen 2000, 221.

jotta voitaisiin aloittaa tarvittavat tunnustelut muiden jäsenmaiden suuntaan. Presidentti, pääministeri ja ulkoministeri tapasivat 30. toukokuuta, mistä Koivisto on kirjannut muistiin vain otsikon ”EFTA-ratkaisu”. Tärkeimmästä liikkeelle lähtien Sorsan pitäisi hoitaa tunnustelu pääministeritasolla Ruotsiin, minkä jälkeen ulkomaankauppaministeri Laine hoitaisi muut jäsenmaat.[905]

Suomen EFTA-jäsenyydestä ei haluttu samanlaista veivaamista järjestön jäsenmaiden kanssa kuin mihin Suomi törmäsi ESA:n ja EUREKA:n kohdalla. Kiusallisen tilanteen välttämiseksi hyvällä pohjustuksella piti varmistaa hakemuksen sujuva käsittely. Suomen tärkein argumentti järjestön epäpoliittisesta luonteesta olisi kärsinyt pahasti, mikäli jäsenyys olisi kyseenalaistettu Suomen kansainvälisen aseman vuoksi.

Virallisesti hallituksen ulkoasiainvaliokunta päätti ”Suomen EFTA-jäsenyyttä koskevan asian” 22. elokuuta 1985. Kauppapoliittisen osaston esityksessä Suomen liittymistä EFTA:aan perusteltiin lähes samoin sanankääntein, joilla asia oli esitetty presidentille marraskuun 1984 lopulla. Ulkoasiainvaliokunnalle korostettiin vielä täysjäsenten veto-oikeutta ja vaikutusmahdollisuuksia merkittävissä linjakysymyksissä. Alivaltiosihteeri Kaarlehto perusteli historiallisilla syillä, että Suomen liittyminen EFTA:aan merkitsisi vakiintuneen tilan vahvistamista ja siirtymistä muodollisesta poikkeustilasta normaalioloihin. Suomi oli osallistunut vuodesta 1968 lähtien EFTA-neuvoston kokouksiin samanaikaisesti varsinaisten jäsenten kanssa, joten poikkeavalle assosiaatiojäsenyydelle ei ollut enää perusteita.[906]

Ehdotus oli valmisteltu kauppapoliittisella osastolla pienessä virkamiespiirissä ja esittelymuistio päivättiin viime tingassa – samana päivänä, kun se tuotiin hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle. Silmiinpistävää on myös se, että EFTA:aan tai muihin eurooppalaisiin järjestöihin liittyviä esittelymuistioita ei jaettu UM:n poliittiselle osastolle. Länsi-Eurooppaa koskevat asiat valmisteltiin kauppapoliittisen osaston putkessa alivaltiosihteeri Kaarlehdon johdolla.

Laine esitteli hallituksen periaatepäätöksen hakea EFTA-jäsenyyttä eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle 17. syyskuuta 1985. EFTA:n pääsihteeri Kleppe oli tuolloin vierailulla Suomessa. Ulkomaankauppaministeri oli sitä ennen pohjustanut Suomen jäsenyyshakemusta Oslossa, Tukholmassa, Wienissä ja Bernissä. Kleppen vierailun

905 UM, alivaltiosihteeri Kaarlehto/rt, muistio nro 369, 20.5.1985 (luonnos). Suomen EFTA-jäsenyys; toimintasuunnitelma. Muistion liitteenä toimistopäällikkö Sundbäckin muistio 14.5.1985. Islannin liittyminen EFTA:aan; aikataulu; alivaltiosihteeri Kaarlehdon muistio 22.5.1985. Suomen EFTA-jäsenyys; liittymistä puoltavia näkökohtia; toimistopäällikkö Sundbäckin muistio 17.5.1985. Suomen EFTA-jäsenyys; liittymisasiakirjojen muoto ja sisältö; Mauno Koiviston muistiinpano ”Sorsa Väyrynen 30.5.85 8,45”. MKA, kansio 29, KA.

906 HUAV kokous 8/85, 22.8.1985. Cb 1985, UMA; Liitteenä UM, alivaltiosihteeri Kaarlehto/rt, muistio nro 369, 22.8.1985.

yhteydessä järjestettiin lehdistötilaisuus, jossa Jermu Laine ilmoitti julkisuuteen Suomen aikeesta hakea EFTA:n täysjäseneksi.[907] Tiedote julkaistiin juuri ennen presidentin Neuvostoliiton-matkaa. Ajankohta ei ollut sattumalta valittu. Se osoitti Suomen ulkopoliittista liikkumavaraa. Päätös vietiin eduskunnan käsiteltäväksi ja julkaistiin neuvostojohtoa konsultoimatta.

Valtioneuvosto teki muodollisen päätöksen asiassa 30. syyskuuta 1985 ja vielä samana päivänä Suomi jätti hakemuksen EFTA:lle.[908] Päätöksen muodollinen käsittely kansainvälisessä monenkeskisessä järjestössä hakemuksen jättämisen jälkeen tapahtui vauhdilla. EFTA:n neuvosto hyväksyi Suomen ehdot marraskuun alussa ja kansallinen vahvistus päätökselle eduskunnassa tuli joulukuussa. EFTA:n jäsenmaissa Suomen asemaa ymmärrettiin ehkä paremmin kuin Länsi-Euroopan integraation kantavana voimana olleessa Ranskassa. EFTA:n sisältä ei kantautunut poikkipuolisia näkemyksiä Suomen jäsenyyshakemuksesta.

EFTA-valmistelun aloittaminen syksyllä 1984 ylitti Helsingin diplomaattipiireissä vallinneet odotukset. Vain kuukautta ennen kuin presidentti tilasi EFTA-jäsenyydestä uuden muistion, brittilähettiläs oli arvioinut, että kaikki selkeät liikkeet kohti länttä herättäisivät sellaisia painajaisia Moskovassa, että kaikki odotukset länsisuhteiden tiivistymisestä olisi suljettava pois.[909] Pessimistinen arvioi osoittautui paikkansa pitämättömäksi, mutta se kuvasti Suomen kansainvälisestä asemasta vallinnutta käsitystä. Eikä lausuja ollut edes satunnainen ohikulkija vaan Helsinkiin lähetetty arvostettu diplomaatti.

Presidentin aktivoituminen syksyllä 1984 EFTA-asiassa oli monen tekijän summa. Yksi painavimmista perusteista oli eurooppalaisen integraation nähtävissä ollutta seuraavaa aalto. EFTA:n sisäiset muutokset ja EFTA:n ja EY:n tiivistyvä yhteistyö ajoivat Suomea ratkaisun paikalle.[910] Mielenkiintoisena yksityiskohtana voidaan todeta, että Viktor Vladimirov jätti jäähyväiset Suomelle syksyllä 1984, minkä

907 UM, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 598, 9.9.1985; Tiedote ulkomaankauppaministeri Jermu Laineen lausunto 17.9.1985. UM, 36-0, EFTA-Suomi; jäsenyys (salainen yleismappi), UMA.

908 *HS* 1.10.1985, s.8 ”Suomi päätti anoa EFTA-jäsenyyttä”; Suomi 2006, 366–368.

909 Alan Brooke Turner to the Rt Hon Sir Geoffery Howe, FCO, London. 16 October 1984. Finnish foreign policy: The Wider dimension. PREM 19/3331, UKNA.

910 Luxemburgin julistuksen merkitystä syksyn 1984 EFTA-aloitteelle korostavat UM:n kauppapoliittisen osaston asiantuntijat. Kosonen 2016, 163–164.

jälkeen neuvostokontrolli asiassa nähtävästi petti.[911] On mahdollista, että Koiviston viesti neuvostojohdolle oli tarkoitettu Vladimirovin kautta toimitettavaksi tämän siirtyessä Moskovaan, mutta sanoma ei mennyt perille.

Kontrollin pettämiseen viittaa syyskuussa 1985 käyty keskustelu Vladimirovin ja Koiviston välillä. Vladimirov asioi edelleen tarvittaessa Helsingissä. Syksyllä 1985 hän oli järjestelemässä Koiviston ja Mihail Gorbačëvin tulevaa tapaamista. Vladimirov vaati Koivistoa keskustelemaan EFTA:sta seuraavalla viikolla olevan Neuvostoliiton-vierailun yhteydessä Gorbačëvin kanssa, vaikka hallitus oli kolme viikkoa aikaisemmin tehnyt päätöksen täysjäsenyyden hakemisesta. Koivisto kieltäytyi tästä Neuvostoliitolle jätettyyn muistioon vedoten.[912]

Kieltäytyessään ottamasta asiaa esille Gorbačëvin kanssa Koivisto vahvisti asehankintojen yhteydessä määrittelemänsä linjan: asioista voidaan keskustella Neuvostoliiton kanssa etukäteen, mutta lupaa ei pyydetä ja tehtyjä päätöksiä ei peruta tai alisteta ulkopuoliselle vaikuttamiselle. Jäsenyyden oli määrä astua voimaan vuoden 1986 alusta ja päätös jäsenyyden hakemisesta oli tehty jo.

Aivan tyylipuhtaana Koiviston linjaus ei pysynyt. Keskusteltuaan Vladimirovin kanssa Koivisto suostui lisäämään Gorbačëville valmistelemaansa kirjeluonnokseen yhden kappaleen tekstiä. Siinä kerrottiin meneillään olevista EFTA-jäsenyysneuvotteluista varsin suorasukaisesti. Koska tieto neuvotteluista voisi lähiaikoina tulla julkisuuteen, niin ”mainitsen siitä nyt tässä kirjeessä”, Koivisto kirjoitti.[913]

911 Suomi 2005, 155–157; Jakobson 2003, 242–243; Liikanen 2019, 239; Vladimirovin pois lähtö Suomesta oli ainutlaatuinen episodi Suomen poliittisessa historiassa. Aikakauden ilmapiiriä kuvastaa *Hymyssä* julkaistun Aarno Laitisen pakinan aiheuttama välikohtaus. Laitisen väliotsikkona oli mm. ”KGB-kenraali jättää Suomen”. Kun ulkoministeri Väyrynen oli lukenut Laitisen pakinaa neuvostodiplomaatti Silvestrovin läsnä ollessa, oli Vladimirov tehnyt johtopäätöksen, että Väyrynen olisi ollut jutun isä ja protestoi tätä presidentille, joka otti maasta poistuvan KGB-päällikön vastaan Tähtelässä. Väyrynen puolestaan vakuutti tästä presidentille muutaman päivän kuluttua, että he saivat *Hymyn* etuajassa, eikä hän ollut jutun takana. *Suomen kuvalehti* kertoi asian seuraavalla viikolla diplomaattisemmin. Presidentti oli tosin kuullut pääministeri Sorsankin ihmettelevän *Hymyn* tietoja jo ennen presidentin keskustelua Vladimirovin kanssa. Mauno Koiviston muistiinpanot Väyryselle 22.11.1984 ja 27.11.1984; Mauno Koiviston muistiinpanot 23. ja 26.11.1984. MKA, kansio 28, KA; Tasavallan presidentin päiväkalenteri 23.11.1984. MKA, kansio 237, KA; SK 49/1984, s. 16–18, 5.12.1984; Mauno Koiviston muistiinpanot 10.1.1985. MKA, kansio 29, KA.

912 Mauno Koiviston käsin kirjoitettu keskustelumuistiinpano V.V. [Viktor Vladimirov] 11.9.1985. MKA, kansio 29, KA; Koivisto 1995, 278; Aunesluoma 2011, 390.

913 Mauno Koivisto Mihail Gorbačëville, 12.9.1985; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 79, 9.9.1985 JK/jk. Kirjeluonnos MK-> MG; Kirjeluonnos, muutos 2; Koivisto 1995, 171–173. Kirjeluonnoksen muutos 2 ja vastaava käsin kirjoitettu luonnos ovat päiväämättömiä, mutta 9.9.1985 päivätyssä luonnosmuistiossa ei ole vielä viittausta EFTA-asiaan. Koivisto on päivännyt keskustelumuistiinpanot asiasta Vladimirovin kanssa 11.9.1985.

Luvan pyytämisenä lisäystä ei voi pitää, mutta muodollisesti viesti Gorbačëville lähti ennen eduskunnan informointia. Vastaavasti päätöksen julkistamisajankohtaa – päivä ennen presidentin Neuvostoliiton-vierailun alkua – voi pitää näpäytyksenä Vladimiroville ja tämän innokkaille kollegoille. Olisi erittäin korkea kynnys ja poliittisesti kannattamatonta painostaa Koivistoa asiassa enää sen jälkeen, kun tieto hakemuksesta oli Suomessa julkistettu. Julkistamisajankohta osoitti samalla ulospäin, ettei Suomi konsultoinut päätöksestä Neuvostoliittoa. Jos asia olisi julkistettu vasta presidentin matkan jälkeen, olisi se väistämättä herättänyt spekulaatioita ja ulkopuolisten silmin asia olisi näyttänyt siltä, että Koiviston piti hakea päätökselle neuvostojohdon siunaus.

Eduskunta hyväksyi EFTA-jäsenyyden ylivoimaisella enemmistöllä äänin 148–30. Parlamentaarinen debatti jäi yksipuoliseksi, kun esitystä vastustivat lähinnä SKDL:n edustajat, jotka olivat huolissaan Suomen länsisuuntauksen voimistumisesta. Ulkopoliittiselta johdolta vaadittiin ”länsihysterian” pysäyttämistä. Huolestuneita puheenvuoroja käytettiin myös yksityisyritysten ja elinkeinoelämän vallan kasvusta Suomen ulkopolitiikan suuntaamisessa. Suomalaisten itsenäisyyttä oltiin luovuttamassa kansainväliselle pääomalle ja kaikki tapahtui ulkopoliittisen johdon hiljaisella hyväksynnällä. Edustaja Liikanen toppuutteli kauhukuvien maalailua. EFTA-täysjäsenyys ei ollut lainkaan suuren luokan ulkopoliittinen kysymys. Ulkopoliittisen johdon ja sitä tukevien voimien tehtävä oli varmistaa, että mikään Suomen ulkopolitiikassa ei muutu. Yhtä lailla väitteet siitä, että EFTA olisi siirtymävaihe EY-jäseneksi kiistettiin jyrkästi.[914]

Kriittisesti voisi kysyä, että jos EFTA ei ollut suuren luokan ulkopoliittinen kysymys, miksi presidentti mainitsi asiasta kirjeessään Neuvostoliiton johtajalle. Edellyttikö pienenkin luokan ulkopoliittisen kysymyksen ratkaiseminen Neuvostoliiton johdon informointia.

Suomen ja Neuvostoliiton välillä käytiin vuodenvaihteessa 1986 vielä neuvottelu koskien Suomen EFTA-täysjäsenyyden virallista tunnustamista, joka sovittiin tapahtuvaksi noottien vaihdolla. Noottien vaihto oli virallinen mutta muodollisesti vähemmän sitova menettelytapa kuin aiemmat järjestelyt EFTA-liitännäisjäsenyyden tai EEC-vapaakauppasopimuksen yhteydessä.[915]

Luxemburgin julistus huhtikuussa 1984 on tulkittu käännekohdaksi Suomen suhteissa Euroopan integraatioon.[916] Kun puhutaan käännekohdista, mielikuvana on hel-

914 PTK 113/1985vp, 3.12.1985, Ensio Laineen puheenvuoro 3776–3778; PTK 123/1985vp, 17.12.1985. Ensio Laineen, Pirkko Turpeinen-Kajanojan, Liisa Kulhian, Mauri Miettisen ja Erkki Liikasen puheenvuorot 4141–4160.

915 UM, johtoryhmä 3/1986, pöytäkirja 5.2.1986. Cbb 13, 1986, UMA.

916 Korhonen Olli 2017, 86; Paavonen 2008, 11.

posti dramatiikkaa sisältävä suuri käänne. Tässä tapauksessa edellä kuvatun kaltainen mielleyhtymä on yliampuva. Luxemburgin julistus ei lopulta herättänyt aikalaisissa kummoisia intohimoja. Kauppapolitiikassa kärkipoliitikkojen intohimot kohdistuivat edelleen pitkälti idänsuhteiden ja Helsinki–Moskova-akselin tapahtumiin.

Luxemburgin julistus ja EFTA–EY-yhteistyön kehitysnäkymät loivat ulkopoliittiselle johdolle paineita päättää EFTA-täysjäsenyyden hakemisesta. Ilman Länsi-Euroopan integraation tiivistymistä Suomi olisi voinut pysytellä suhteellisen tyytyväisenä liitännäisjäsenenä. Suomen keskeiset kaupalliset edut oli turvattu FINEFTA-sopimuksella ja vuonna 1973 solmitulla EEC-vapaakauppasopimuksella. Ne olivat taanneet suomalaisyrityksille pääsyn Euroopan markkinoille kilpailukykyisillä ehdoilla, mutta Luxemburgin julistus avasi näköaloja, jotka toteutuessaan saattaisivat heikentää Suomen kauppapoliittista asemaa. EFTA:n liitännäisjäsenenä Suomella ei ollut muodollisesti ratkaisevaa painoarvoa järjestön päätöksenteossa.

Ulkoministeriön kauppapoliittisella osastolla ennakoitiin tulevaa kehitystä loppukesästä 1983. Jos Suomi onnistuisi puolustamaan etujaan liitännäisjäsenenäkin ”suurin piirtein menestyksellisesti”[917], olisi Suomen EFTA-täysjäsenyyttä vaikea perustella sen jälkeen poliittisesti. Suomen ulkopoliittinen johto reagoi hitaasti virkamiesten esityksiin, mutta lopulta se oli presidentin johdolla valmis etenemään jäsenyyskysymyksessä.

Virallisesti Suomi ei asettanut EFTA–EY-yhteistyölle muita poliittisia tai taloudellisia tavoitteita kuin tärkeimpiin kilpailijamaihin verrannollisen aseman säilyttäminen. Osallistuminen oli omien vähimmäisetujen turvaamista. Luxemburgin julistuksen vaikutuksia Suomessa voikin kutsua hiljaiseksi käänteeksi. Se avasi silmiä vähitellen muuallakin kuin ulkoministeriön kauppapoliittisella osastolla, mutta suurta huomiota siihen ei julkisuudessa vielä kiinnitetty. EFTA-täysjäsenyyden merkitys oli kilpailukyvyn ylläpitämisessä ja uusien sopimusten ennakoimisessa. Samalla se institutionalisoi Suomen asemaa Länsi-Euroopassa ja oli signaali ulkopoliittisesti toivotusta viiteryhmän valinnasta muiden Pohjoismaiden ja puolueettomien maiden rinnalla.

Suomen täysjäsenyys EFTA:ssa astui voimaan 1. tammikuuta 1986. Lähes vuosikymmenen kestäneet toistuvat yritykset ja ennen kaikkea kauppapoliittisen osaston virkamiesten aktiivisuus sai täyttymyksen. Tunnelmaa kuvastaa hyvin Paavo Rantasen muistelmaluvun otsikko ”Vihdoinkin Eftan täysjäseneksi”.[918]

[917] Ulkoministeriö, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 438, L.Blomqvist/ek, 31.8.1983. Suomen täysjäsenyys EFTA:ssa; ajoitus. MKA, kansio 29, KA.

[918] Rantanen 2000, 221.

7.3 Itä-Aasian painoarvo kasvaa

Suomessa tehtiin 1970-luvun lopulla tilanneanalyysi, jonka mukaan talouden kasvu edellytti voimakasta viennin lisäämistä ja panostusta uusien vientialueiden löytämiseksi. Tätä varten pitäisi löytää sopivat markkina-alueet, jollaisiksi arvioitiin Kaakkois-Aasia ja Arabimaat. Näillä alueilla markkinat kasvoivat nopeasti, joten vienninedistämisessä kannattaisi keskittyä erityisesti näihin alueisiin. Käytännössä se tarkoitti yritysten ja ulkoministeriön kauppapoliittisen osaston yhteisponnistuksia muun muassa vienninedistämismatkojen muodossa valituille kohdealueille.[919]

Ulkoministeriön poliittinen osasto suunnitteli 1980-luvun alussa virkamiestasolla toteutettavaa Aasian-kiertomatkaa poliittisten konsultaatioiden järjestämiseksi.[920] Alkuvuodeksi 1982 oli valmisteltu valtiosihteeritasolla toteutettava kiertomatka Tokioon, Pekingiin ja New Delhiin. Matkaa pidettiin virkamiestasollakin toteutettuna siinä määrin poliittisesti merkittävänä, että ulkoministeri Väyrynen esitti lokakuussa 1981 matkan lykkäämistä presidenttikysymyksen ratkeamisen jälkeiseen aikaan.[921]

Valtiosihteeri Matti Tuovisen Aasian-matka toteutui keväällä 1982. Se loi pohjaa uusien suhteiden rakentamiselle. Matkan tarkoituksena oli solmia ja vahvistaa poliittisluonteisia yhteyksiä kohdemaiden viranomaisten kanssa. Ulkopoliittisesti merkittävin vierailukohteista oli Kiina, sillä Suomen ja Kiinan kontaktit olivat varsin minimaaliset. ”Luultavasti tämän vuoksi kiinalaiset kiinnittivät vierailuuni sellaista huomiota, mitä virka-asemani sinänsä ei olisi edellyttänyt”, arvioi Tuovinen. Kiinalaiset signaloivat haluavansa suhteiden tiivistämistä. Kiinalla oli omat intressinsä teollistumisen ja modernisaation edistämisessä. Se herätti suomalaisteollisuudessa toiveita Kiinan markkinoille pääsystä.[922] Virkamiesvierailu loi pohjaa hallitustason edustajien vierailulle, mikä puolestaan mahdollistaisi suomalaisyritysten vienti-intressien edistämistä korkeammalla tasolla kohdemaissa.

Kiina nousi Suomen ulkopoliittisen johdon asialistalle 1980-luvun aikana vauhdilla. Tuovisen matkan jälkeen ulkoministeri Väyrynen vieraili Kiinassa vuonna 1984, pääministeri Sorsa vuonna 1986 ja presidentti Koivisto vuonna 1988. Ennen 1980-lukua Suomen Kiina-suhde oli käynyt pari vuosikymmentä säästöliekillä.

919 Rekola 1998, 249–251; Rantanen 2000, 177.
920 Matti Tuovisen päiväkirja 18.9.1981. MTA, kansio 3, KA.
921 Matti Tuovisen päiväkirja 9.10.1981. MTA, kansio 3, KA; ks. Mansala 2020, 128.
922 Sitaatti Matti Tuovisen Aasian matkakirje ulkoasiainministerille 7.4.1982; Keskustelumuistio 25.3.1982, Matti Tuovisen ja Zhang Canmingin neuvottelu 25.3.1982; Tapaaminen ulkoministeri Huang Huan kanssa 25.3.1982; UM, poliittinen osasto IV toimisto, muistio nro 225, HT/sak, 16.4.1982. Valtiosihteeri Tuovisen Kiinan-matka, 24.–28.3.1982. MTA, kansio 3, KA.

Suomi tunnusti Kiinan kansantasavallan vuonna 1950. Alku näytti lupaavalta. Kiinan kansantasavalta oli virallisesti perustettu lokakuussa 1949, ja helmikuussa 1950 Euraasian kaksi mahtia, Kiina ja Neuvostoliitto, solmivat ystävyys-, liittolais- ja avunantosopimuksen ideologisen solidaarisuuden hengessä.[923]

Ideologinen solidaarisuus ei kantanut Kiinan ja Neuvostoliiton suhdetta pitkälle. Maiden tulkinnat oikeasta opista ajautuivat eri linjoille jo 1950-luvun puolivälissä. Pekingissä kannatettiin niin sanottua jatkuvan vallankumouksen oppia, joka tulkittiin yhteensovittamattomaksi Moskovan edustaman rauhanomaisen yhteiselon opin kanssa. Neuvostoliiton ja Kiinan väleissä tapahtui välirikko, ja 1960-luvun vaihteesta lähtien maiden välit olivat jäissä.[924] Suomen ulkopoliittista ja taloudellista prioriteettijärjestystä ei ollut vaikea päättää. Suhteet Neuvostoliittoon olivat etusijalla, eikä Suomi riskeerannut neuvostosuhteitaan Kiina-suhteiden parantamiseksi.

Syksyllä 1973 Kekkonen antoi ohjeeksi edetä Kiina-suhteessa "rauhallisesti ja varovaisesti".[925] Kekkosen presidenttikauden aikana Suomen ja Kiinan välillä ei ollut merkittäviä vierailuita, sopimuksia, korkean tason diplomaattista kanssakäymistä tai muutakaan näkyvää yhteyttä ennen kesää 1979.[926] Kun Martti Miettusen III hallituksen ulkomaankauppaministeri Carl Aminoff vieraili Kiinassa keväällä 1977, vierailu herätti vastalauseita neuvostoliittolaisilta: Miksi Aminoff on Kiinassa? Vierailu jäi ainoaksi ministerivierailuksi vuosiin. Keväällä 1978 ulkoministeriön virkamiesjohto totesi, ettei ulkoministerivierailua Kiinan kanssa ollut syytä viedä eteenpäin, mutta Kiinan kauppaministeri voisi tulla Suomeen.[927] Tavoitteena oli järjestää maiden suhteet huomaamattomasti ja ilman suurta julkisuutta.

Vastoin suomalaisten ennakkotoiveita kauppaministerin sijasta vierailulle tuli alkukesästä 1979 varapääministeri Geng Biao. Neuvostoliittolainen tiedeakatemian professori tivasi vierailun tarkoitusta Jaakko Kalelalta. Professori paheksui Kiinan johdon politiikkaa, ja Helsingissä eräs neuvostovirkamies protestoi Biaon vierailuaikeita Matti Tuoviselle kysellen, aikoisiko Suomi perua vierailun. Vierailua varjosti Kiinan hyökkäys Vietnamiin helmikuussa 1979. Suomessa hallituksen rivitkin olivat rakoilleet kannanotoissa. Ulkoministeri Väyrynen ja alivaltiosihteeri Korhonen eivät halunneet yksipuolisesti tuomita Kiinaa syylliseksi, vaan Vietnamin osuus olisi pitänyt myös kyseenalaistaa. Toisella puolella oli SKDL:n työvoimaministeri Arvo Aalto, joka vaati mahdollisimman lähellä Neuvostoliiton kantaa ollutta kannanottoa eli selvää ja yksipuolista Kiinan tuomitsemista. Koska Biao oli yhteispohjoismaisella

923 Fink 2017, 58.
924 Fink 2017, 69; Crankshaw 1964, 8–10, 95–96, 149–153, 189–212; Mansala 2020, 134–135.
925 Matti Tuovisen päiväkirja 23.10.1973; ks. Mansala 2020, 128.
926 Arho-Havrén 2009, 178–179; Ervasti – Tiitinen 2018, 73; ks. Mansala 2020, 128.
927 Matti Tuovisen päiväkirja 14.4.1977 ja 23.3.1978; Mansala 2020, 128.

kiertueella, ulkoasiainhallinto katsoi vierailun toteutumisen olevan perusteltua Neuvostoliiton vastalauseista huolimatta. Suomessa isäntänä toimi pääministeri Koivisto, ja Biao tapasi presidentti Kekkosen Tamminiemessä. Jälleen neuvostoedustajat kyselivät Kiina-suhteiden kehityksestä.[928]

Pääministeri Koiviston käsityksen mukaan Suomen ja Kiinan suhteet olivat hyvät talouden, kaupan ja kulttuurin aloilla. Biao yhtyi käsitykseen, tosin kehittämisen mahdollisuuksia suhteissa oli. Erityisesti Suomi sai kiitosta rikkoessaan Yhdysvaltojen asettaman kauppasaarron Kiinaa vastaan. Biao esitti tuolloin sekä pääministerille että presidentille kutsun vierailla Kiinassa.[929]

Suomen ulkopoliittisen aseman kannalta tilanne muuttui 1980-luvun alkupuolella, kun Neuvostoliitto ja Kiina pyrkivät normalisoimaan suhteitaan. Pääsihteeri Leonid Brežnev piti maaliskuussa 1982 Taškentissa sovittelevan puheen, jossa Neuvostoliitto tarjosi Kiinalle julkisesti sovintoa ja neuvotteluiden aloittamista. Syksyllä 1982 maiden välillä alkoivat suhteiden normalisointiin tähdänneet keskustelut. Elokuussa 1983 Ûrij Andropov valtuutti korkean tason neuvostodelegaation valmistelemaan vierailua Kiinaan.[930]

Brežnevin puhe sekä Neuvostoliiton ja Kiinan väliset neuvottelut olivat yksi taustatekijä Suomen Kiina-suhteiden vauhdittumisessa. Suomen kahden kansallisen intressin, hyvien neuvostosuhteiden ja Kiina-suhteiden parantamisen, välinen intressiristiriita hälventyi Suomesta riippumattomista syistä.

Ministeritason vierailuvaihto Suomen ja Kiinan välillä jatkui elokuussa 1983, kun varaulkoministeri Yao Guang kävi Suomessa. Ulkoministeri Väyrynen julkaisi tuolloin tiedon tulevasta Kiinan-vierailustaan, joka toteutui tammikuussa 1984. Neuvostoliiton ja Kiinan välisistä neuvotteluista huolimatta aihe oli edelleen herkkä Suomen neuvostosuhteiden kannalta. Koivisto tiesi tilanteen ja Väyrysen mukaan epäröi aluksi matkasuunnitelmaa. Ulkoministerin Kiinan-matkan välitön saldo oli pieni, mutta periaatetasolla se oli uusi avaus. Kyseessä oli ensimmäinen Suomen ulkoministerivierailu Kiinaan. Vierailu vahvisti maiden kahdenvälisiä poliittisia suhteita, mikä kantoi myöhemmin hedelmää kauppasuhteiden aktivoitumisena.[931]

Ennen matkalle lähtöään Väyrynen vietti iltaa Neuvostoliiton suurlähetystön edustajien ja valtiosihteeri Tuovisen kanssa. Väyrynen selosti suurlähettiläs Sobolëville ja ministerineuvos Tišenkolle tulevaa vierailuaan. Se ei suinkaan merkitsisi muutosta Suomen Kiinan-politiikassa tai ylipäänsä ulkopolitiikassa. KGB-

928 Jaakko Kalelan muistio 13.2.1979, Tapaaminen professori Milshteinin kanssa. UKA, henkilökohtaisia salaisia 1979, TPA; Urho Kekkosen päiväkirja 23.2.1979; Matti Tuovisen päiväkirja 20.2.1979; Ervasti – Tiitinen 2018, 73; Arho-Havrén 2009, 179–181.

929 Matti Tuovisen päiväkirja 29.5.1979.

930 Zubok 2017, 123–126; Service 2015, 93; Jian 2010, 192–194; Arho-Havrén 2009, 194–195; *HS* 27.3.1982, pk. Brezhnev pelaa Kiina-kortilla.

931 Hämäläinen 2011, 53; Mansala 2020, 130; Arho-Havrén 2009, 196–202.

mies Valentin Kossov uteli Väyryseltä provosoivasti, kuinka vierailu oli mahdollista, kun Neuvostoliitolla ja Kiinalla oli niin huonot suhteet.[932]

Viktor Vladimirov kommentoi ulkoministerin Kiinan-matkaa kriittisesti suoraan presidentille. Neuvostoliiton ja Kiinan suhteet eivät yrityksistä huolimatta olleet parantuneet. Kiinalle Neuvostoliitto oli edelleen vihollinen numero yksi, eikä Neuvostoliitto mielellään näkisi Kiinalla parempia suhteita Suomen kanssa. Tietysti suomalaiset voisivat kertoa Pekingissä, kuinka Neuvostoliiton kanssa voisi harjoittaa rauhantahtoista ulkopolitiikkaa. Vladimirov lievensi Suomeen kohdistunutta kriittistä arviotaan toteamalla, että Moskovan suhtautuminen oli muuttunut. Aiemmin Neuvostoliitto olisi ollut tällaista vierailua vastaan, mutta nyt siitä ei sanottaisi mitään periaatteellista.[933]

Vladimirovin ilmaisema varovainen hyväksyntä osoittaa, että Suomen Kiina-avaukseen ei enää katsottu sisältyvän sovittamatonta intressiristiriitaa, vaikka asiasta edelleen protestoitiin. Samaa menettelytapaa oli käytetty muulloinkin. Presidentille ja toisinaan ulkoministerille esitettiin lievempiä kantoja kuin virkamiehille ja muille poliitikoille. Tämän vuoksi tilannekuva ja arviot eri tasoilla saattoivat poiketa suomalaisten keskuudessa merkittävästikin. Kuvio oli toistunut Koiviston kaudella muun muassa vuoden 1983 hallitusohjelmasta käydyssä keskustelussa sekä keskusteluissa Pariisin rauhansopimuksessa kiellettyjen aseiden hankinnoista.

Yhteistä mainituille tapauksille oli virkamiehiin ja rivipoliitikkoihin kohdistunut painostus ja äksyily, kun taas ulkopoliittiselle johdolle esiinnyttiin maltillisemmin. Neuvostoliiton toimintatapa noudatti hajota ja hallitse -logiikka. Virkamiehille ja ulkopoliittiselle johdolle esitettävä tilannekuva antoi erilaiset lähtökohdat politiikkatavoitteiden määrittelylle. Painostus saattoi hillitä suurimpia aloitteentekohaluja ja -kykyjä alemmilla tasoilla ulkopoliittisesti herkissä aiheissa. Kritiikki ei aina pysäyttänyt suomalaisia, mutta ohjasi ehkä ulkopoliittiseen varovaisuuteen.

Ulkopoliittinen varovaisuus kuului myös hallituksen ulkoasiainvaliokunnan toteamuksessa. Se määritteli ulkoministerin retoriikkaa toistaen, ettei Kiinan-vierailu ”merkitse minkäänlaista muutosta Suomen harjoittamassa politiikassa Kiinaan nähden”.[934] Ulkoministeriön virkamiesjohdon tulkinta poikkesi tästä. Ministeriön johtoryhmä katsoi välittömästi vierailun jälkeen, että vierailua voitiin pitää ”merkittävänä

932 Matti Tuovisen päiväkirja 26.8.1983, 25.1. ja 31.1.1984; Väyrynen 1993c, 117; Arho-Havrén 2009, 196.

933 Mauno Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot tapaamisesta Vladimirovin kanssa 17.1. ja 4.2.1984. MKA, kansio 27, KA; TPK, PM 20.1.1984 /JK/th. Ministerineuvos Vladimirov Neuvostoliiton ja Kiinan suhteista. Fb 2, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 125.

934 HUAV kokous 1/1984, 12.1.1984. Cb, 1984 (1), UMA; Matti Tuovisen päiväkirja 26.4.1984. MTA, kansio 4, KA; Arho-Havrén 2009, 199.

ulkopoliittisena avauksena" ja maan taloudellinen potentiaali huomioon ottaen kenties kauppapoliittisestikin hyödyllisenä.[935]

Virkamiehet saattoivat keskuudessaan todeta sen, mitä poliitikot kaihtoivat. Kiina-avaus oli signaali Suomen ulkopolitiikan pelikentän laajentamisesta. Kahdenvälisiä suhteita Kiinan kanssa ei pidetty sivuraiteilla enää sen vuoksi, että Neuvostoliitto protestoi niitä vastaan.

Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokouksessa ennen ulkoministerin Kiinan-vierailua esiteltiin Suomen ja Kiinan taloudellisen yhteistyön monipuolistamisen tärkeyttä. Maiden välillä oli tullut voimaan vuoden 1983 alusta sopimus vapaavaluuttakaupankäynnistä, mikä tarkoitti aiemman clearing-kaupan vastavuoroisuudesta luopumista. Uusi sopimus mahdollisti joustavampaa kaupankäyntiä, mikä nosti suomalaisen teollisuuden mielenkiintoa Kiinaa kohtaan. Kaupallisen yhteistyön kehittämisessä tarvittaisiin ulkomaankauppaviranomaisten apua eli ministerivierailua, jolla olisi kauppapoliittiset tavoitteet.[936] Väyrysen jälkeen ulkomaankauppaministeri Laine kävikin Kiinassa syksyllä 1984. Tulokset todettiin hedelmällisiksi. Molempien maiden talouselämän piirissä oli "huomattavaa mielenkiintoa" suhteiden kehittämiseksi.[937]

Suomen Kiina-politiikassa toteutunut suhteiden kehittämiskaava toistui useiden Euroopan ulkopuolisten maiden kanssa. Valtiosihteerin Aasian kiertomatkaan keväällä 1982 oli kuulunut Japani, Kiina, Hong Kong, Singapore ja Intia. Virkamiesvierailua seurasi ulkoministerivierailu ja melko pian tämän jälkeen ulkomaankauppaministerin vierailu.

Kiinan ohella suomalaisia veti puoleensa Japani, jonka tieteellistä, teknologista ja taloudellista kehitystä pidettiin malliesimerkkinä. Kauppakumppanina Japani oli kuitenkin yliveroinen. Sen teollisuus oli erittäin kilpailukykyistä, eivätkä suomalaiset pystyneet myymään vastaavassa määrin tuotantoaan Japaniin.[938] Suomen kannalta tärkeä tapaus oli Helsingin ja Tokion välisen suoran lentoyhteyden avaaminen vuonna 1983, mutta uusi lentoreitti ei riittänyt tasapainottamaan kauppavaihtoa. Tilanteen korjaamiseksi ulkomaankauppaministerin matka Japaniin katsottiin tammikuussa 1984 ulkoministeriön kauppapoliittisella osastolla tarpeelliseksi. Kauppapoliittisten ja kaupallisten etujen valvonta pitäisi järjestää Japanissa tehokkaammin.

935 UM, johtoryhmä 5/1984, 9.2.1984. Cbb 11, UM, johtoryhmän pöytäkirja 1984, UMA.

936 HUAV kokous 1/1984, 12.1.1984 ja liite 7; UM, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 669, 23.12.1983, toimisto IV /J. Laine. Toimistopäällikkö Erik Hagfors. Cb, 1984 (1), UMA; Arho-Havrén 2009, 195–202.

937 Pöytäkirja, ulkoministeriön johtoryhmä 22/1984, 1.10.1984. Cbb 11, ulkoministeriön johtoryhmän pöytäkirjat 1984, UMA.

938 Suomen tilastollinen vuosikirja 1983, 154–155; 1985, 152–153.

Ministeri Laineen matkasuunnitelmaan sisältyi myös vierailu Etelä-Koreaan. Matkasuunnitelma oli toisintoa valtiosihteeri Tuovisen matkasta keväällä 1982, mutta korkeammalla tasolla.[939]

Suomalaisten kiinnostus Kaukoitään oli pitkälti taloudellista, mutta aasialaisten suurvaltojen kansainvälinen rooli teki niistä kiinnostavia myös ulkopoliittisesti. Alkuvuodesta 1984 ulkomaankauppaministeri ja loppuvuodesta ulkoministeri vierailivat Japanissa. Vierailuilla matkaseurueiden jäseninä oli teollisuusjohtajia ja pankkiireita.

Ministerivierailuiden jälkeen presidentin valtiovierailu syys-lokakuussa 1986 nosti Japani-suhteen ulkopoliittista merkitystä huomattavasti. Presidentin Japanin-matka oli myös uusi avaus Suomen ulkopolitiikassa. Koivisto totesi sen eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle.[940]

Ennen presidentin Japanin-matkaa Helsingin KGB-päällikkö Feliks Karasëv kertoi Moskovan olevan utelias Koiviston matkaa kohtaan. Karasëv jätti presidentille listan kysymyksiä, joita tämä voisi halutessaan esittää japanilaisille. Kysymykset koskivat japanilaisten suhtautumista Gorbačëvin viimeisimpiin Kaukoitää koskeviin ehdotuksiin, Gorbačëvin tulevaa Japanin-vierailua sekä Japanin ja Neuvostoliiton suhteiden parantamista.[941] Koivistolle Japanin-matkan ulkopoliittisesti painavimmaksi asiaksi muodostuikin Neuvostoliiton ja Japanin välisten suhteiden välittäjänä toimiminen.

Koivisto ei hiiskunut muille roolistaan Japanin ja Neuvostoliiton välimiehenä, jolloin suomalaisen yleisön huomio presidentin Japanin-matkassa kiinnittyi presidentin ja ulkoministerin yhteenottoon Finnairin lentoneuvotteluiden osalta. Suomen delegaatiossa muut odottivat presidentin keskustelevan Finnairin asiasta pääministeri Yasuhiro Nakasonen kanssa. Neuvottelun jälkeen Finnairin johto, ulkoministeriön virkamiehet ja suomalaiset ministerit tulkitsivat eri tavoin, mitä presidentti oli keskustelussa Nakasonelle esittänyt. Presidentin käsityksen mukaan tulkki olisi jättänyt kääntämättä Finnairin asiaa koskevan kohdan. Ulkoministeriön virkamiehet ja ulkoministeri katsoivat tarpeelliseksi täydentää Koiviston ja Nakasonen keskusteluja, kun taas kauppa- ja teollisuusministeri Seppo Lindblom oli

939 UM, kauppapoliittinen osasto, Tsto II, muistio nro 13, 10.1.1984, A. Palosuo/peg. Ulkomaankauppaministeri Jermu Laineen Japanin-vierailu; UM, kauppapoliittinen osasto, V-toimisto, muistio nro 651, 21.12.1983, VJ/uk. Ulkomaankauppaministeri Jermu Laineen vierailukutsu Korean tasavaltaan. Cb, 1984 (1), UMA.

940 Mauno Koiviston muistiinpanot eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan kahvitilaisuudesta 9.10.1986. MKA, kansio 32, KA

941 TPK, kansliapäällikkö muistio no 124, 24.9.1986/ JK/jk. Ministerineuvos Karasov 24.9.86. Liite, Kysymyksiä Neuvostoliiton-Japanin suhteista; Seppo Lindblom Mauno Koivistolle 9.10.1986. MKA, kansio 32; Koivisto 1995, 213–219.

kuullut japanilaisilta ihastelua presidentin tahdikkaasta tavasta käsitellä kaupallisia kysymyksiä.[942]

Ilmeistä on, että asia ei päätynyt suomalaisten toivomalla tavalla, koska pääministeri Sorsa pyysi muutamaa kuukautta myöhemmin presidenttiä prässäämään ”sitä lentohommaa” Nakasonen vierailulla Helsingissä.[943] Presidentti nähtävästi sivuutti Finnairin liiketoimiin panostamisen Japanissa. Sen sijaan hän hankki sanomaa kerrottavaksi pääsihteeri Gorbačëville. Hädin tuskin Suomeen palattuaan Koivisto kirjoitti keskusteluistaan Nakasonen kanssa neuvostoliittolais-japanilaisten suhteiden kehittämistä koskien.

Japanin ja Neuvostoliiton suhteita hiersi Japanin pohjoispuolella olevien Kuriilien saarten aluekysymys. Japanilaiset vaativat Neuvostoliiton sodassa valloittamien saarten palauttamista Japanille. Koivisto oli kysellyt, olisiko asiassa odotettavissa edistystä, mihin Nakasone vastasi japanilaisten ymmärtävän tilanteen vaikeuden Neuvostoliitolle. Tokiossa tiedostettiin ennakkotapauksen syntymisen pelko. Jos rajakysymykset avataan yhdessä suunnassa, seurauksena olisi kaaos kaikkialla, Euroopassakin. ”Ajatelkaa, mitä Afrikassa tapahtuisi”, tokaisi Leonid Zamjatin Kalelalle. Nakasonen mukaan ongelmassa edistyminen helpottaisi merkittävästi maiden suhteiden kehittämistä muilla osa-alueilla. Koivisto esitti japanilaisessa *The Daily Yomiuri* -lehdessä julkaistun ajatuksen suhteiden parantamisesta Gorbačëville. Jos Neuvostoliitto supistaisi saarilla olevien joukkojen määrää huomattavasti ja laajentaisi japanilaisten kalastusoikeuksia saarten ympärillä, se voisi edesauttaa maiden suhteiden kehittämistä.[944]

Gorbačëv oli tyytyväinen Koiviston kehittämään epämuodolliseen kirjeenvaihtokonseptiin, joka hoidettiin suppealla avustajajoukolla. Se mahdollisti tavanomaista avoimemman ja luottamuksellisemman mielipiteiden vaihdon johtajien välillä. Gorbačëv toivoi Neuvostoliiton Japani-suhteen kehittyvän yhtä ystävälliseksi, kuin sen suhde oli hyvän luoteisnaapurin – Suomen – kanssa. Hyvät ja vakaat suhteet olisi mahdollista saavuttaa, jos sitä ei rasitettaisi menneisyydellä ja historian uudelleen-

942 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 132, 1.10.1986 /JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelut pääministeri Nakasonen kanssa 1.10.1986: kahdenkeskiset keskustelut; Kalevi Sorsa Tasavallan Presidentille 8.10.1986, liitteenä ote Gunnar Korhosen kirjeestä Kalevi Sorsalle 7.10.1986; Mauno Koivisto Paavo Väyryselle junassa Kiotoon 3.10.1986; Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle hotellissa 3.10.1986; Seppo Lindblom Mauno Koivistolle 9.10.1986. MKA, kansio 32, KA; Väyrynen 1993c, 195–197.

943 Tasavallan presidentin ja pääministeri Sorsan keskustelu 9.1.1987. MKA, kansio 33, KA.

944 Mauno Koivisto Mihail Sergeëvičille 11.10.1986. MKA, kansio 32, KA. Liitteenä kopio *The Daily Yomiuri* -lehtileikkeestä 5.10.1986; Sitaatti Leonid Zamjatinin ja Jaakko Kalelan Japaniin liittyvästä keskustelusta. TPK, kansliapäällikkö, muistio no 014, 10.2.1986 /JK/jk. Osastopäällikkö Zamjatin Suomessa. Fb 4, TPKA III, KA.

kirjoittamisella. Neuvostojohtoa huolestutti Japanin osuus Yhdysvaltojen Tyynenmeren alueen sotilasstrategiassa. Ratkaisuksi Gorbačëv oli tarjonnut Reykjavikin huippukokouksessa Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen ydinaseiden tuhoamista, mikä heijastuisi myös Aasian turvallisuustilanteeseen.[945]

Muistiinpanojensa mukaan Koivisto olisi tarpeen vaatiessa valmis kirjoittamaan Nakasonelle vielä uudelleen.[946] Japanin-matkan jälkeen käyty kirjeenvaihto ja säilyneet muistiinpanot osoittavat Koiviston keskittyneen Japanin-matkalla erityisesti viestinviejäroolinsa vahvistamiseen. Kirjoittaessaan Gorbačëville Koivisto rakensi kahdenvälistä luottamusta neuvostojohtajan kanssa. Koivisto selvästi arvioi olevan Suomen ulkopoliittisen edun mukaista panostaa Japanissa neuvostojohtoa askarruttavien kysymysten selvittämiseen. Suomen ja Japanin kahdenvälisten suhteiden kysymykset jäivät enempi ministereiden ja virkamiesten huoleksi.

Presidentin toiminta oli johdonmukaista jatkoa aiemmille valinnoille pyrkiä välittämään luottamuksellisia tietoja neuvostojohdon ja jonkun muun maan – Yhdysvaltojen, Ison-Britannian tai Ranskan – välillä. Presidentille esitetty pyyntö on ainakin suomalaisessa lähteessä kirjattu diplomaattisen kohteliaaseen muotoon: ”harkittavaksi, haluaako hän esittää seuraavanlaisia kysymyksiä japanilaisille”.[947] Koivisto ei epäröinyt reagoida Neuvostoliitosta tulleeseen pyyntöön. Pyynnön toteuttamista varten hän varmisti ennakolta luottamuksellisen keskusteluhetken onnistumisen Nakasonen kanssa. Japanin pääministerin vastauksista raportointi ja viestinviejän roolin ottaminen osoittaa Koiviston myös uskoneen Suomen mahdollisuuksiin toimia kansainvälisen näyttämön kulisseissa aktiivisena toimijana.

Japanin ja Nakasonen kohdalla Koiviston toimintamalli herätti vastakaikua. Japaniin suunnitteilla ollut Mihail Gorbačëvin vierailu ei toteutunut alkuvuodesta 1987, jolloin Nakasone lähti lyhyellä varoitusajalla kiertomatkalle Neuvostoliiton läntisiin naapureihin – Suomeen, Puolaan ja DDR:ään. Nakasone matkusti Suomeen tammikuussa 1987, vain kolme kuukautta Koiviston Japanin valtiovierailun jälkeen. Ennen Suomeen tuloa Nakasonen avustaja ilmoitti suomalaisdiplomaateille Tokiossa pääministerin haluavan keskustella Neuvostoliiton naapurimaiden johtajien kanssa perehtyäkseen Neuvostoliittoon ja sen politiikkaan. Tapaaminen Helsingissä vahvisti presidentille käsitystä: ”koko tämän matkan tarkoitus oli lähettää sanomia Neuvostoliittoon”.[948]

945 M. Gorbačëv Mauno Koivistolle 30.10.1986. MKA, kansio 32, KA; Koivisto 1995, 215–217.

946 Mauno Koiviston käsin kirjoitettu muistiinpano (Hki 9.10.1986). Käydessäni Japanissa… 2.10.1986 … N:n kanssa. MKA, kansio 32, KA.

947 TPK, kansliapäällikkö muistio no 124, 24.9.1986/ JK/jk. Ministerineuvos Karasov 24.9.86. Liite, Kysymyksiä Neuvostoliiton-Japanin suhteista. MKA, kansio 32, KA.

948 UM, saapunut sanoma 481, Tokiosta 17.12.1986. Pääministeri Nakasonen vierailu Suomeen tammikuussa 1987; Presidentin keskustelu pääministeri Sorsan kanssa 16.1.1987. MKA, kansio 33, KA.

Nakasone kysyi presidentiltä suoraan, oliko edellisen viikon keskustelussa Neuvostoliiton pääministeri Nikolaj Ryžkovin Suomen-vierailun aikana tullut esille uusia kantoja. Koivisto kiersi Nakasonen kysymyksen ja kuvaili, kuinka Suomi oli ulkoministeri Gromykon mukaan Neuvostoliiton paras naapuri. Tämän jälkeen presidentti vaihtoi puheenaihetta ja filosofoi Neuvostoliiton poliittisista ja taloudellisista uudistuksista. Neuvostoliitossa oli alettu esittää avointa kritiikkiä maan sisäisiä ongelmia kohtaan. Koivisto katsoi ylimmän neuvostojohdon ja kansan haluavan uudistuksia, joita virka- ja puoluebyrokratia jarrutti.[949]

Nakasone ymmärsi yskän ja huomautti Japanin olevan myös Neuvostoliiton naapuri, mutta välejä hiersi niin sanottu pohjoisten alueiden – eli Kuriilien saarten – kysymys. Nakasone toisti kysymyksen Koivistolle: miltä asetelma Suomesta käsin näytti? Vihdoin Koivisto tarttui asiaan ja kertoi Ryžkovin ottaneen Japanin-kysymyksen puheeksi matkalla lentokentälle. Hän oli vakuuttanut Neuvostoliiton haluavan kehittää suhteita Japaniin. Koivisto arveli, että neuvostojohdossa parhaillaan laskelmoitiin, millaisen hinnan se olisi valmis maksamaan suhteiden parantamisesta. Presidentti arvioi neuvostojohdon olevan omien intressiensä vuoksi kiinnostunut suhteiden kehittämisestä taloudellisesti ja teknologisesti vahvan Japanin kanssa. Kysymys koski sitä, olisiko taloussuhteiden kehittäminen mahdollista ilman, että kummankaan osapuolen tarvitsisi menettää kasvojaan. Nakasone ilmoitti Japanin haluavan vilpittömästi parantaa neuvostosuhteita, mutta aluekysymyksissä täytyisi tapahtua edistystä.[950]

Nakasonen Suomen-vierailun jälkeen Koivisto summasi tilannetta Feliks Karasëville. Japanin pääministeri tuli Suomeen kysymään, mitä presidentti ajatteli Japanin Neuvostoliitto-suhteesta. Koiviston mielestä tavoitteena oli selvästi, että hän kertoisi edelleen japanilaisten toiveen parantaa suhteitansa Moskovaan. Koivisto lupasi tarvittaessa lähettää Neuvostoliiton puolesta kirjeen Nakasonelle, jos he haluaisivat pehmentää kantaansa.[951]

Nakasonen matkan jälkeen Jaakko Kalela kyseli Moskovassa neuvostoulkopolitiikan asiantuntijoilta, mitä nämä ajattelivat Nakasonen sovittelevista viesteistä. Evgeni Primakov epäili Nakasonen pyrkimyksiä. Tämä oli virkakauttaan lopettava pääministeri, jonka poliittinen tähtäin oli sisäpolitiikassa. Vielä tylymmin Nakasonea arvioi Georgi Arbatov. Nakasonen matka Eurooppaan oli typerä, eikä hän saavuttanut sillä

949 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 4, 13.1.1987 /JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelut pääministeri Nakasonen kanssa. Fb 5, TPKA III, KA.

950 Ibid.

951 Presidentin keskustelu pääministeri Sorsan kanssa 16.1.1987. MKA, kansio 33, KA.

mitään.[952] Tällaiset arviot olivat sangollinen kylmää vettä Koiviston niskaan. Välitysyritykset olisivat hyödyttömiä, jos toinen osapuoli ei pitäisi vastapuolen aloitteita uskottavina.

Se, oliko Koiviston toiminta Suomen ulkopoliittisen kokonaisedun mukaista, riippuu siitä, kuka arvioi ja määrittelee kokonaisedun. Perustellusti voisi väittää, että hän olisi pystynyt edistämään Suomen kauppapoliittisia ja suomalaisen elinkeinoelämän intressejä paremmin, jos hän olisi käyttänyt tilaisuudet Suomen ja Japanin kahdenvälisistä asioista puhumiseen. Toisaalta poliittisesti kiinnostusta herättävän keskusteluyhteyden avaaminen saattaisi synnyttää luottamusta, joka voisi poikia pidemmällä aikavälillä pysyvämpiä tuloksia maiden välisissä suhteissa – myös kauppapolitiikassa.

Laajemmassa kokonaisuudessa pienen maan valtionjohdon kansainvälistä suhdeverkostoa maailman suurvaltojen päämiesten kanssa voi pitää potentiaalina ja vahvuutena, jonka arvoa on vaikea määritellä. Siitä voisi olla ainutlaatuista ja korvaamatonta hyötyä jossakin tilanteessa, mutta se ei välttämättä realisoidu koskaan poliittisesti tai taloudellisesti ulosmitattavana hyötyarvona. Kysymys kiteytyykin siihen, kuinka suuri itseisarvo valtionpäämiesten välisillä henkilökohtaisilla suhteilla on. Yleinen suuntaus kahdenvälisistä suhteista kohti monenkeskisyyttä lisäsi laajan kansainvälisen suhdeverkoston painoarvoa.

Koivisto panosti suoraan yhteydenpitoon ja suhteiden rakentamiseen muiden valtionpäämiesten kanssa. Kansainvälisten kysymysten seuraamisessa Suomen ulkopoliittinen johto laajensi näkökulmaa. Perinteisesti Suomi oli panostanut kauppapolitiikkaan ja idänsuhteisiin omien etujensa edistämiseksi. Avaukset Aasiaan laajensivat Eurooppa-keskeistä perspektiiviä.

Yhteydenpidon monipuolistuminen ja tiivistyminen oli henkilösuhteita laajempi muutos ulkopolitiikassa. Suomi oli toiminut korostetun varovasti kansainvälisissä kysymyksissä vuoden 1945 jälkeen. Tavoitteena oli ollut suurvaltakiistoista mahdollisimman etäällä pysytteleminen. Suomen osallistuminen YK:n toimintaan tai kansainväliseen GATT-kauppasopimukseen (General Agreement on Tariffs and Trade) tapahtui varovasti ja suurvaltojen huomiota vältellen. Koiviston kirjediplomatialle erilaiset kiistakysymykset olivat suorastaan polttoainetta. Samalla Suomen ulkopolitiikan toimintaprofiili siirtyi asteittain neuvostokeskeisestä ja kahdenvälistä diplomatiaa painottavasta, kansallista etua taloudellisin arvoin mittaavasta ulkopolitiikasta kohti monenkeskistä ja yleisempiä poliittisia päämääriä tavoittelevaksi. Muutos ei tapahtunut kertarysäyksellä vaan asteittaisena laadullisena muutoksena.

952 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 10, 16.2.1987 /JK/jk. Kansliapäällikkö Jaakko Kalela Moskovassa 10.–12.2.1987. II Primakov ja Bykov, VI Arbatov. Fb 5, TPKA, III, KA.

Japanin-matkan jälkihoitoon kotimaassa liittyi myös konkreettinen uusi toimintatapa. Koiviston harjoittama hallituksen ulkoasiainvaliokunnan informointi merkittävistä avauksista ja tärkeimmistä virkamatkoista sai syksyn 1986 Japanin-matkan jälkeen rinnalleen eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan. Presidentti kutsui eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan jäsenet Presidentinlinnaan selostaakseen heille matkaansa.[953]

Kiinan ja Japanin rinnalla pienempi mutta suomalaisittain kiinnostava kohde ulkopoliittiselle aktiivisuudelle Itä-Aasiassa oli Korean tasavalta, eli Etelä-Korea. Suomi ajautui Etelä-Korean suhteissa hieman samantapaiseen pakkorakoon vuonna 1981 kuin mitä Kiinan kanssa pari vuotta aiemmin. Etelä-Korean Helsingin-suurlähettiläs kertoi pääministeri Duck-Woo Namin vierailevan Länsi-Saksassa, Norjassa, Tanskassa ja Ruotsissa. Ollakseen samassa joukossa Suomi ilmoitti olevansa valmis isännöimään Etelä-Korean pääministeriä osana tämän pohjoismaihin suuntautuvaa vierailua.[954]

Pääministerin Suomen-vierailua edelsi Etelä-Korean kauppa- ja teollisuusministerin vierailu Suomeen ja Suomen kaupallisen edustuston avaaminen Soulissa vuonna 1977. Suomalaisten silmissä taloudelliset näkökohdat eli vientinäkymät Etelä-Koreaan olivat lupaavia. Duck-Woo Namin kutsumista Suomeen perusteltiin suomalaisyritysten intresseillä. Vierailu olisi merkityksellinen Suomen kilpailuaseman kannalta. Ulkoministeriön valmistelussa alleviivattiin, että vierailulle olisi annettava taloussuhteita korostava leima, ”koska Suomella ei ole olennaisia poliittisia intressejä suhteiden kehittämiseen Korean Tasavallan kanssa”.[955]

Vierailuun kohdistui kritiikkiä Etelä-Korean kovaotteisen hallinnon vuoksi. Sen johtajia syytettiin diktatuurista ja kansalaisten oikeuksien loukkaamisesta. Kritiikistä huolimatta ja vastoin suomalaisten ennakko-odotuksia Duck-Woo Namin vierailu syyskuussa 1981 nosti maiden välisten suhteiden poliittista tasoa.[956] Suhteet laajenivat seuraavina vuosina ja kaupallinen edustusto korotettiin suurlähetystöksi vuonna 1986.

Presidentti Kekkosen sairastaessa Koivisto oli isäntämaan korkein poliittinen edustaja, jonka Etelä-Korean pääministeri Suomessa tapasi. Koivisto sai viime hetkellä ennen Etelä-Korean pääministerin lähtöä yllättävän yhteydenoton Viktor Vladimirovilta. Hän pyysi Koivistoa välittämään Duck-Woo Namille Neuvostoliiton

953 Mauno Koiviston muistiinpanot kahvitilaisuudesta Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta linnassa 9.10.1986 klo 12.00. MKA, kansio 32, KA; Ks. Virolainen 1991, 228.

954 HUAV pöytäkirja 6/1981, 9.6.1981 ja sen liite. UM, poliittinen osasto, TT/th, P.M. N:o 212, 2.6.1981. Korean tasavallan pääministeri Duckwoo Nam’in vierailu. Cb 1981, UMA.

955 HUAV pöytäkirja 6/1981, 9.6.1981 em. liitteineen. Cb 1981, UMA.

956 *HS* 9.9.1981; Edustaja E. Laine 27.10.1981 VP 1981, 2336; Korhonen – Kettunen – Lipponen 2005, 49; Mäkkylä 2014, 18–23.

viestin, jossa tunnusteltiin mahdollisuutta Etelä-Korean ja Neuvostoliiton välisten diplomaattisuhteiden avaamiseksi.[957]

Viesti meni todistetusti perille ja Neuvostoliiton tekemää tarjousta harkittiin Soulissa vakavasti. Etelä-Korean ulkoministeriö kysyi muutamaa viikkoa myöhemmin Yhdysvalloista neuvoja tunnusteluun vastaamiseksi. Soulissa kerrotun mukaan Suomen pääministeri oli ilmaissut viestillä olleen kiire, koska se oli lähetetty NKP:n korkealta tasolta eikä ulkoministeriöstä. NKP:n korkea-arvoinen virkailija oli kehottanut Koivistoa selväsanaisesti kääntymään Namin puoleen ja tarjoamaan Etelä-Korealle diplomaattisuhteiden parantamista Neuvostoliiton kanssa. Suomen pääministeri oli pyytänyt Namilta tietoa, mitä hän voisi vastata Neuvostoliiton ehdotukseen.[958]

Duck-Woo Nam vastasi Koivistolle pari kuukautta myöhemmin. Etelä-Korean hallitus pyysi välittämään Neuvostoliiton hallituksen tietoon, että Korean edustajat olisivat vapaasti neuvostohallituksen edustajien tavoitettavissa ympäri maailmaa ja Korea odottaisi neuvostourheilijoita Soulin kesäolympialaisiin vuonna 1988.[959] Koiviston välittämä viesti tavoitti Etelä-Korean johdon, joka lähetti Neuvostoliitolle vastauksen Koiviston välityksellä.[960] Pääministeriaikainen kokemus oli myös Koivistolle ilmeisesti merkittävä inspiroija presidenttikauden välitysdiplomatialle.

Itä-Aasian herättämä mielenkiinto syttyi Suomessa 1970-luvun jälkipuolella, mutta suunnitelmien ja hyvien aikeiden realisoituminen vaati aikansa. Konkreettisia tuloksia taloudellisella ja poliittisella tasolla oli nähtävissä 1980-luvun alkupuolelta

957 Koivisto 1995, 48; Mauno Koiviston muistiinpanot Vladimirovin yhteydenotosta, MKA, kansio 24, KA; Soikkanen 2008, 444; Blåfield – Vuoristo 1982, 21, 69; Korhonen – Kettunen – Lipponen 2005, 46–47, 64–65, 131; Mäkkylä 2014, 62–70.

958 From Am Embassy Seoul to Sec State WashDC. 14.10.1981. Soviet initiative toward ROKG. Executive secretariat, NSC, country. File: Records 1981–1985. Korea, South, RAC, Box 9, RRPL.

959 Duck-Woo Nam vt. presidentti Mauno Koivistolle, 20.11.1981, MKA, kansio 24, KA.

960 Kekkosen kaudella suomalaiset eivät tiettävästi osallistuneet kerrotun kaltaiseen välitystoimintaan. Kekkonen oli pääministerinä v. 1954 ehdottanut Neuvostoliiton suurlähettiläälle, että Suomi voisi ryhtyä välittäjäksi idän ja lännen välillä. Kekkosen presidenttikaudella Suomi toimi poliittisesti tarkoituksenmukaiseksi katsottujen aloitteiden edistämisessä julkisesti, ei taustadiplomatiassa. Ks. Rentola 2021, 137–140. Tiedossa on ainakin kaksi tapausta, joissa Neuvostoliiton KGB-residentti A. F. Glušenko pyysi Suomea välittäjäksi Neuvostoliiton ja Kiinan välisiin suhteisiin. Glušenko tiedusteli Kekkoselta 3.2.1977: ”Voinko tehdä jotakin Nl:n ja Kiinan välisten suhteiden korjaamiseksi.” Kekkonen lupasi miettiä asiaa mutta ei tiettävästi palannut ehdotukseen. Kysyjä oli puhunut asiasta valtiosihteeri Matti Tuoviselle 25.10.1976. Ajoitus viittaa siihen, että kyseessä oli vakavasti tehty tunnustelu, sillä Neuvostoliitto yritti avata Kiina-suhteita puhemies Maon kuoleman (9.9.1976) jälkeen. Urho Kekkosen päiväkirja 4, s. 132 (1.6.1976), s. 185 (3.2.1977); Matti Tuovisen päiväkirja 10.12.1975, 7.1.1976, 25.10.1976; ks. Suomi 2000, 119–120; Neuvostoliiton Kiina-suhteista ja lähentymisyrityksestä ks. Zubok 2017, 123; Gates 1996, 80–82.

lähtien. Yhteistä Aasiaan kohdistuneelle ulkopoliittiselle kiinnostukselle oli yritysmaailman kaupalliset intressit. Ulkoministeriö tuki suomalaisyrityksiä vientiponnisteluissa ja edisti näiden toimintamahdollisuuksia kohdemaissa.

8 Liennytys kasvattaa liikkumavaraa

Simon Milesin tulkinnan mukaan 1980-luvun alkupuolen tapahtumien merkitys on avainasemassa vuosikymmenen jälkipuoliskon liennytyksen ja kansainvälisten muutosten ymmärtämiseksi. Hän on alleviivannut Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen suhteiden lähentymisen tärkeänä motiivina Neuvostoliiton tarvetta säästää menoissa ja hankkia hengähdystauko heikentyvässä taloustilanteessa. Yksi tärkeimmistä taloudellisista rasitteista muodostui kilpavarustelusta, josta irtautuminen kunnialla vaati siedettävää neuvottelutulosta.[961]

Neuvostoliiton viesti oli kaksijakoinen. Yhtäältä vakuutettiin, ettei maata voisi nujertaa kilpavarustelussa. Toisaalta vaadittiin sosialismin ja kapitalismin välisen kilpailun käymistä rauhanomaisesti ja myönnettiin, että Neuvostoliiton sisäinen rakennustyö tarvitsisi rauhaa, ei kiihtyvää asevarustelua.[962]

Genevessä keväällä 1985 alkaneiden aseriisuntaneuvotteluiden ja loppuvuodesta 1985 järjestetyn Mihail Gorbačëvin ja Ronald Reaganin huipputapaamisen jälkeen suhteet eivät edistyneet riittävästi Moskovan toivomaan suuntaan kesään 1986 mennessä. Geneven huippukokous syksyllä 1985 oli rakentanut valtionpäämiesten kahdenvälistä luottamusta, mutta konkreettiset lopputulokset olivat laihoja. Gorbačëv teki tammikuussa 1986 aloitteen ydinaseettoman maailman saavuttamiseksi vuoteen 2000 mennessä. Talven ja kevään 1986 aikana Gorbačëvin avustajat valmistelivat hänelle suunnitelmia Neuvostoliiton kansainvälisestä roolista.[963]

Gorbačëvin avustajana toimineen Anatolij Černâevin päiväkirjassa tammikuussa 1986 Neuvostoliiton uudistuspolitiikalla on nähty kaksi merkittävää kansainvälistä vaikutusta: ulkomaisten kommunistipuolueiden vapautuminen NKP:n holhouksesta ja uusi periaate länsisuhteissa. Ulkopolitiikka lännen kanssa muotoiltaisiin vapaaksi ideologisesta elementistä eli vastakkainasettelusta ja ristiriitaisuudesta. Gorbačëv ilmoitti tammikuussa 1986 lopettavansa kilpavarustelun.[964]

961 Miles 2020, 117; Wilentz 2008, 245–246.

962 Saneltu, käsittelemätön pikamuistio SDP:n ja NKP:n välisistä keskusteluista SDP:n puoluetoimistossa 12.11.1986 klo 11.00–12.45 ja 13.45–15.00. LK [Lauri Kangas] MKA, kansio 32, KA; Brown 2007, 4–5.

963 Grachev 2008, 68–72.

964 Dnevniki A.S. Černâeva, 18.1.1986 ja itogi 1986 goda.

Gorbačëvin ajaman uuden poliittisen ajattelun seurauksena Neuvostoliiton ulkopolitiikassa tehtiin linjatarkistuksia muun muassa Kiina-suhteissa sekä suhteissa länsimaihin ja erityisesti Yhdysvaltojen kanssa. Kun Yhdysvallat tarkisti omaa linjaansa aseriisuntakysymyksissä Ronald Reaganin johdolla, syntyi suurvaltojen välille liennytyskausi, joka muutti kansainvälistä ilmapiiriä.

Kesäkuussa 1986 MID:n suunnitteluhallinnon päällikkö, suurlähettiläs Lev Mendelevič toi Helsinkiin Koivistolle tietoja Geneven aseidenriisuntaneuvotteluista. Mendelevič kuvasi suurvaltojen neuvotteluita, joissa oli keskusteltu avaruusaseista, strategisista aseista ja keskimatkan ydinohjuksista. Neuvostojohdon huolenaiheena oli uuden teknologiasukupolven vaikutus strategiseen tasapainoon. Yhdysvallat oli ilmoittanut strategisen puolustusaloitteen (SDI) tavoitteeksi avaruuteen sijoitetun ohjustentorjuntajärjestelmän rakentamisen. Neuvostoliiton mukaan tällaisen teknologian kehittäminen muuttaisi tasapainoa kriittisellä tavalla. Avaruusaseiden pelättiin muodostavan niinsanotun ensi-iskun kyvyn ilman toisen osapuolen mahdollisuutta vastaiskuun. Ylivertaisena skenaariona puhuttiin lasermiekan luomisesta. Siihen vastaamiseen ei jäisi reagointiaikaa käytännössä lainkaan. Neuvostokäsityksen mukaan olisi periaatteessa mahdollista kehittää avaruus–maa-luokan iskuaseita. Tämä mahdollisuus haluttiin estää kieltämällä avaruusaseet ja niiden kehittäminen kokonaan.[965]

Koivisto kiitti informaatiosta ja kertoi, ettei voinut ymmärtää yhdysvaltalaisten ajattelua Neuvostoliitolle tarjotuista ehdotuksista. Neuvostoliiton pitäisi vähentää omaa ohjuskapasiteettiaan samaan aikaan, kun amerikkalaiset rakensivat ohjustentorjuntajärjestelmiä. Amerikkalaiset antoivat myös ristiriitaisia lausuntoja SDI:stä ja SALT II-sopimukseen sitoutumisesta. Näistä oli vaikeaa päätellä, mitä todella tarkoitettiin.[966]

Mendelevičillä oli toimeksiantona välittää myös epävirallinen viesti ETYK:iin liittyen. Neuvostojohto vetosi Suomeen, jotta se tekisi kaiken voitavansa Tukholman ja Wienin ETYK-neuvottelujen pelastamiseksi. Suomi ei saisi jättää huomiotta Neuvostoliiton hälytysmerkkiä.[967] Gorbačëvin nimissä esitetyssä viestissä ei mainittu

965 TPK, kansliapäällikkö, 1.7.1986, muistio No 94, JK/jk. Suurlähettiläs Lev Mendelevitsh Kultarannassa 17.6.86; TPK, kansliapäällikkö, 2.7.1986, muistio No 95, JK/jk. Suurlähettiläs Lev Mendelevitsh Kultarannassa 17.6.86: Geneven aseidenriisuntaneuvottelut. MKA, kansio 31, KA; Koivisto 1995, 199.

966 TPK, kansliapäällikkö, 2.7.1986, muistio No 95, JK/jk. Suurlähettiläs Lev Mendelevitsh Kultarannassa 17.6.86: Geneven aseidenriisuntaneuvottelut. MKA, kansio 31, KA.; vrt. Koivisto 1995, 199.

967 M.S. Gorbačëvin suullinen kirjelmä Suomen presidentti M.Koivistolle. [Устное послание М.С. Горбачева президенту Финляндии М. Койвисто] ja tekstin epävirallinen käännös. MKA, kansio 31, KA.

muita maita, mutta Kalelan laatimassa muistiossa Neuvostoliiton kerrotaan odottavan aktiivisia toimia kaikilta N+N-mailta yhdessä ja erikseen. Presidentti lupasi Suomen tekevän kaikkensa.[968]

ETY-seurantakokouksen oli sovittu jatkuvan Wienissä marraskuussa 1986. Seurantakokouksen jatkuminen oli Suomen ulkopolitiikalle periaatteellisesti tärkeää. ETY tarjosi toimintaympäristön, jossa puolueettomuuspolitiikalla oli tunnustettu rooli kansainvälisessä monenkeskisessä diplomatiassa.[969] Lisäksi liittoumarajat ylittävä neuvotteluyhteys turvallisuuskysymyksissä oli itseisarvo. Kun oli olemassa toimiva keskusteluyhteys, niin se vahvisti rauhanomaisen kehityksen edellytyksiä ja nosti eskalaatio- ja varustelukynnystä.

Supervaltojen strategiset ydinaseneuvottelut Genevessä sujuivat nihkeästi. Neuvotteluiden vauhdittamiseksi Gorbačëv ehdotti syksyllä 1986 huipputapaamista Reaganin kanssa. Geneven neuvottelut tarvitsisivat sysäyksen tuloksiin pääsemiseksi. Gorbačëv ehdottama huippukokous järjestettiin Reykjavikissa 11.–12. lokakuuta. Reagan ja Gorbačëv pääsivät siellä avustajineen kaikesta muusta oleellisesta yhteisymmärrykseen, paitsi SDI:n rajaamisesta. Reagan ei ollut valmis rajoittamaan ”Tähtien sota” -ohjelmaa laboratoriotesteihin. Gorbačëv tulkitsi Reaganin tulleen Reykjavikiin tyhjin käsin ilman todellista valmiutta sopia.[970]

Ensiarvio Reykjavikin tapaamisesta oli ”täydellinen epäonnistuminen”. Molemmat suurvaltajohtajat katsoivat antaneensa historiallisen tarjouksen, jota toinen osapuoli ei hyväksynyt. Ensi pettymyksestä selviydyttyään he totesivat omille kansalaisilleen, että neuvotteluissa oli kaikesta huolimatta tapahtunut toiveita herättävää laadullista edistystä, josta ei olisi paluuta vanhaan. Gorbačëv vakuutti edelleen, ettei Neuvostoliittoa olisi mahdollista lyödä kalliilla asevarustelulla. NKP:n 27. puoluekokouksen päätösten mukaisesti Neuvostoliitossa oli otettu uusi, jälleenrakennuksen suunta, *perestroika* [перестройка], jolla oli kansan vahva tuki. Taloudellisen potentiaalin vahvistuminen tukisi myös puolustuskykyä.[971]

968 TPK, kansliapäällikkö, 19.6.1986, muistio No 85, JK/jk. Suurlähettiläs Lev Mendelevitsh Kultarannassa: ETYK-vetoomus. MKA, kansio 31, KA.

969 Mauno Koiviston muistiinpanot tapaamisesta François Mitterrandin kanssa 1.7.1987. MKA, kansio 34, KA.

970 Mihail Gorbačëvin esiintyminen Neuvostoliiton televisiossa 14.10.1986. Arkistossa venäjänkielinen litterointi; UM, saapunut sanoma, R-1431, Washington, 16.10.1986. MKA, kansio 32, KA; Gorbachev 1996, 414–418.

971 UM, saapunut sanoma, R-252, Reykjavik, 12.10.1986, Reaganin ja Gorbatshovin huippukokous Reykjavikissa; UM, saapunut sanoma n:o 1415, Washington, 14.10.1986. Reykjavikin huipputapaaminen; presidentti Reaganin televisiopuhe 13.10. Liitteenä Reaganin puhe kokonaisuudessaan 13.10.1986, klo 20:00; Mihail Gorbačëvin esiintyminen Neuvostoliiton televisiossa 14.10.1986; UM, saapunut sanoma n:o 1426, Washington, 15.10.1986. MKA, kansio 32, KA; Brown 2007, 2.

Huippukokousviikolla Paasikivi-seurassa pitämässään puheessa Koivisto totesi toiveikkaasti, että maailma oli muuttunut ja että Reykjavikin kokousta edeltäneeseen aikaan ei olisi paluuta.[972]

Tärkein neuvottelukanava suurvaltojen välillä kulki ulkoministereiden Shultz ja Èduard Ševardnadzen kautta. Keväällä 1987 George Shultz matkusti neuvotteluihin Moskovaan Helsingin kautta ja tapasi matkalla Helsingissä Koiviston. Näin presidentti pääsi korostamaan Shultzille Suomen kannalta keskeisiä seikkoja. Koiviston huolena oli pohjoisten merialueiden strategisen merkityksen kasvaminen, varsinkin jos keskimatkanohjusten lukumäärää Euroopassa supistettaisiin. Pohjoisten merialueiden suurempi sotilaallinen painoarvo heikentäisi Suomen turvallisuutta, koska maantieteellisenä puskurialueena Suomen alueelliseen koskemattomuuteen ja ilmatilan loukkaamattomuuteen kohdistuisi uusia uhkia. Shultz vastasi, ettei hän ollut aiemmin edes kuullut Suomen huolista aseidenriisuntaa koskien.[973]

Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton välisissä aseidenriisuntaneuvotteluissa tapahtui lopullinen läpimurto vuoden 1987 aikana. Ylimmän tason poliittiset suhteet kantoivat hedelmää, kun supervallat pääsivät historialliseen neuvottelutulokseen kiisteltyjen keskimatkan ydinohjusten kategorisesta poistamisesta. Historiallinen sopimus allekirjoitettiin Washingtonissa joulukuussa 1987.[974]

INF-sopimuksen allekirjoittamisen jälkeen Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen neuvottelut jatkuivat edelleen strategisten aseidenrajoittamisneuvotteluiden osalta. Shultz pysähtyi neuvottelumatkoillaan Helsingissä useampaan otteeseen. Koivisto kuuli tuoreita tietoja neuvotteluiden edistymisestä, ja toisaalta sai esittää omia arvioitaan Neuvostoliiton kehityksestä. Alkuvuodesta 1988 Koivisto analysoi neuvostojohdon tilannetta Shultzin kanssa. Gorbačëvin tilanne näytti vaikealta. Politbyroossa oli vaikeuksia, kun puheissa piti hakea ideologista selkänojaa Leninistä. Lisäksi kansallisuusongelmat olivat ilmeisiä, vaikka virallisen opin mukaan kansojen ystävyyden vallitessa näiden ongelmien piti kuulua menneisyyteen.[975]

[972] TPK, tiedote, 13.10.1986; Mihail Gorbačëvin esiintyminen Neuvostoliiton televisiossa 14.10.1986; UM, saapunut sanoma, R-1421, Washington 14.10.1986; UM, saapunut sanoma, R-1122, Moskova 17.10.1986. MKA, kansio 32, KA; Koivisto 1995, 202–203; Gorbachev 1996, 414–419; Apunen 2005, 340–342.

[973] TPK, kansliapäällikkö, muistio no 24, 14.4.1987 /JK/jk. Ulkoministeri Shultzin tapaaminen Tasavallan Presidentin kanssa 12.4.1987 Linnassa. MKA, kansio 33, KA; Koivisto 1995, 222–223.

[974] Tasavallan presidentin valtiovierailu Neuvostoliittoon 5.–11.10.87: Kahdenkeskiset keskustelut pääsihteeri Gorbatshovin kanssa 6.10.87. Hbb 30b, TPKA III, KA; Wheeler – Baker – Considine 2016, 121–134; Wilentz 2008, 253–254.

[975] Muistiinpanoja keskustelusta MK–GS 20.2.1988; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 6, 22.2.1988 /JK/jk. MKA, kansio 35, KA. Esim. *HS* oli uutisoinut edellissyksynä mielenosoituksista Latviassa ja Liettuassa. *HS* 27.8.1987.

Suurvaltaneuvotteluiden jatkuessa ulkoministeriön alivaltiosihteeri Törnudd laati Suomen välittäjätoiminnasta kolme perusmallia, joiden hän arvioi palvelevan parhaiten Suomen ulkopoliittisia intressejä. Ensinnä oli kannanottojen välittäjä, jossa välittäjällä ei ole sinänsä omaa substanssi-intressiä ja mikä tahansa suurvaltojen yhdessä sopima tulos aseidenriisunnassa tai muussa vastaavassa asiassa edistäisi puolueettoman osapuolen turvallisuutta. Toisessa mallissa puolueettoman ollessa itse osa neuvotteluprosessia, siltä voitaisiin odottaa kompromissiehdotuksia, mutta tähtäimessä ei saisi olla omien etujen ajaminen vaan pääosapuolten välisen sopimuksen syntyminen. Tätä mallia Törnudd nimitti palvelurooliksi, jollaista Suomi oli harjoittanut muun muassa ETYK:in puitteissa. Kolmantena vaihtoehtona olisi puolueettoman välittäjän omien osatavoitteiden edistäminen osana suurvaltaneuvotteluita ja jopa ratkaisuehdotusten tekeminen, mutta tämä edellytti uskottavaa puolueettomuuden säilyttämistä ja neuvottelun osapuolten näkemysten huomioimista.[976]

Törnudd arveli Yhdysvaltojen suhtautuvan hyväksyvästi Suomen toimiin puhtaasti viestinviejän tai kompromissinesittäjän rooleissa, mutta sen sijaan viimeksi mainittua, eli sisällöllisten kannanottojen esittämistä neuvotteluiden aikana se tuskin kaipasi. Sillä oli liittolaisissaankin tarpeeksi tekemistä. Neuvostoliitto puolestaan kannusti suomalaisia aktiivisuuteen ja viimeksi mainitun mallin mukaiseen toimintaan, koska Suomi tuskin esittäisi selvästi Neuvostoliiton oleellisten intressien vastaisia ratkaisuja.

Suomelle esitetyt kehotukset aktiiviseen toimintaan näyttivät sisältävän odotuksia Suomen kantojen muotoilemisesta Neuvostoliitolle suotuisasti. Tässä Törnudd näki liiallisen innokkuuden riskin. Suomen omia turvallisuusetuja palvelisi parhaiten mikä tahansa sopimus suurvaltojen välillä, koska kaikkien merkittävien sopimusten toteutuminen edellytti pääosapuolten yhteisymmärrystä. Sama päti YK:n turvallisuusneuvoston toimintakykyyn.[977]

Törnuddin kokoamiin havaintoihin kiteytyi ulkoministeriön institutionaalinen kokemus Suomen toiminnasta välittäjäroolissa. Toimintaehdotukset olivat maltillisia ja korostivat uskottavan puolueettomuuden ylläpitämistä.

Shultz piti keväällä 1988 neuvotteludynamiikassa tapahtunutta muutosta kolmen vuoden takaiseen verrattuna dramaattisena.[978] Sisäpiiritiedot neuvotteluedellytyksistä ilmeisesti rohkaisivat Suomen ulkopoliittista johtoa, kun Suomen kansainväli-

976 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, P.M. nro 6, 27.3.1988. Puolueeton Suomi ja suurvaltojen väliset turvallisuuspoliittiset neuvottelut. MKA, kansio 35, KA.

977 Ibid.

978 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 12.5.1988. Shultz Linnassa 20.4.1988. MKA, kansio 35, KA.

nen liikkumatila kasvoi suurvaltaliennytyksen myötä. Yksi esimerkki Suomen ulkopolitiikan ja diplomatian onnistumisesta oli Reaganin ja Gorbačëvin vierailuiaikeet Suomessa vuoden 1988 aikana.[979]

Ronald Reaganin suhteen se tarkoitti pysähdystä Helsingissä toukokuussa 1988 matkalla Moskovaan huippukokoukseen. Se oli Koiviston siihenastisen virkakauden kohokohta. Suomi oli onnistunut rakentamaan Koiviston johdolla kansainvälistä mainetta hyvien palvelusten tarjoajana. Suomen asema Washingtonissa oli selvästi korkeampi kuin Koiviston kauden alussa. Edellisen ja ainoan kerran Yhdysvaltojen virassa ollut presidentti oli käynyt Suomessa ETY-kokouksen päätösistunnossa kesällä 1975.

979 *Svenska Dagbladet* 25.5.1988 Full pott för finlandsk diplomati. Ko. lehtileike mm. MKA, kansio 35, KA.

8.1 Sidokset itään hapertuvat

”Neuvostoliitto ei enää osoita suurta kiinnostusta meidän pieniin asioihimme.”[980]

- Mauno Koivisto 13. tammikuuta 1987

”Valitettavasti eräät oikeistopiirit Suomessa jatkavat yrityksiä vähätellä vuoden 1948 neuvostoliittolais-suomalaisen sopimuksen merkitystä tai antaa sille yksipuolisen tulkinnan.”[981]

- Konstantin Černenko 26. syyskuuta 1984

Länsi-Euroopan ja Aasian ulkopoliittisen painoarvon kasvaessa Suomen ulkopolitiikan painopiste alkoi levitä idänsuhteita laajemmalle. Neuvostojohtajat vaihtuivat 1980-luvun puolivälissä tiuhaan tahtiin, kun Ûrij Andropovia seurasi helmikuussa 1984 valtaan noussut Konstantin Černenko. Tämän kausi kesti vain vuoden, jonka jälkeen Kremlin isännäksi vaihtui uudistushakuinen Mihail Gorbačëv. Kekkosen tavaramerkkinä ollut konsepti hyvistä henkilökohtaisista suhteista neuvostojohtajien kanssa ei menestynyt tällaisten muutosten aikana.

Korkeimmassa neuvostojohdossa oli vuosikymmenten ajan päättäjiä, joilla oli omakohtaista kokemusta Suomesta. Johtajasukupolvenvaihdoksen jälkeen tilanne muuttui.[982]

Presidentti Koivisto ja ulkoministeriön virkakoneisto työskentelivät hartiavoimin poliittisen johdon suorien suhteiden ylläpitämiseksi neuvostojohdon kanssa muutosten aikana. Suomen ja Neuvostoliiton poikkeuksellisessa suhteessa valtioiden päämiestason johtajien välisellä henkilökohtaisella yhteydenpidolla oli erityinen rooli. Suomen asioiden hoidosta vastanneilla neuvostodiplomaateilla ja KGB-miehillä oli omat intressinsä ylläpitää vanhaa suhdejärjestelyä. Kovasta yrityksestä huolimatta ylimmän tason sidokset itänaapuriin alkoivat hapertua.

Koivisto jatkoi henkilökohtaisten suhteiden rakentamista ja onnistuikin tässä Andropovin kanssa jollain tavoin. Andropovin kuoleman jälkeen yhdysvaltalaisanalyysissa arvioitiin ulkoministeri Gromykon ja puolustusministeri Ustinovin roolien

980 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 4, 13.1.1987 /JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelut pääministeri Nakasonen kanssa. Fb 5, TPKA III, KA.

981 Konstantin Usitnovič Černenkon kokoelma. Zapis’ besedy tov. K.U. Černenko s prem’er-ministrom i predsedatelem Social-demokratičeskoj partii Finlândii K. Sorsoj. 26 sentâbrâ 1984 g., Kreml’. Fond 83, opis’ 1, delo 194, list 50–51, RGANI.

982 Derâbin 2010, 143–145; Suomi 2016, 413–416, 441.

vahvistuvan. Se saattaisi lisätä heidän johtamiensa instituutioiden merkitystä Suomen asioiden hoidossa. Erityisesti MID:n aiemmin marginaalinen rooli saattaisi kasvaa. Suomessa Neuvostoliitolta odotettiin kaikesta huolimatta jatkuvuutta. Jaakko Kalela ei odottanut johtajavaihdosten tarkoittavan suhteiden sisällössä muutoksia. Hän arveli korkeimmalla johdolla olevan jatkossakin halua ylläpitää henkilökohtaisia suhteita Suomeen.[983]

Suomen ulkopoliittiselle johdolle lähes tuntematon Konstantin Černenko valittiin NKP:n pääsihteeriksi helmikuussa 1984. Hän edusti neuvostojohdossa vanhaa kaartia ja oli kansainvälisessä politiikassa kokematon NKP:n puolueteknokraatti. Naapuruussuhteiden jatkuvuuden todistamiseksi neuvostodiplomaatit valmistelivat Černenkon ja Koiviston välille tapaamista ripeästi Černenkon valtaannousun jälkeen. Koivisto voisi tehdä Neuvostoliittoon lomamatkan, jonka aikana tapaaminen järjestyisi.[984]

Viktor Vladimirov suositteli Koivistolle vierailun aikana teatterin sijasta illallista vastoin MID:n protokollaesitystä. Näin Koivistolle tarjoutuisi mahdollisuus tavata laajemmin neuvostojohdon jäseniä, esimerkiksi Mihail Gorbačëv – tuleva pääsihteeri. Näin Gorbačëvia oli markkinoitu Kanadassa jo keväällä 1983. Koivisto olisi ensimmäinen valtionpäämies, jonka Černenko tapaisi uudessa virassaan. Tapaaminen olisi merkittävä paitsi valtiosuhteiden kannalta myös siksi, että Suomen asioita hoitavat virkailijat saisivat muodollisen hyväksynnän politiikalleen uudelta päämieheltään.[985] Viimeksi mainittu perustelu, harjoitetun politiikan legitimointi uuden johdon alaisuudessa muistutti Suomen autonomian ajan tulkintakiistoja. Sitoisivatko edeltäjien antamat lupaukset uutta keisaria? Korkeimman tason vierailuiden järjestämiselle oli siis tarve myös sisäisistä syistä. Neuvostoliiton Suomen-politiikka nojasi puoluevirkailijoiden ja diplomaattien oppeihin. Vaikka ylin johto vaihtui, niin virkakunta turvasi suhteiden jatkumisen entisellään. Siihen se tarvitsi kuitenkin ylimmän tason vahvistuksen.

Kekkonen oli paljastanut elokuussa 1980 Ison-Britannian ulkoministeri lordi Carringtonille, ettei hänellä ollut ollut poliittisia keskusteluja neuvostojohdon kanssa

983 TPK, PM, 5.3.1984/JK, Keskustelu Kalela – Petty. Muistion liitteenä, Further Background Views on Soviet Leadership Foreign Policy, February 25, 1984. MKA, kansio 28, KA.

984 Fjodorov 2001, 222; Suomi 2005, 631; Suomi 2016, 492–493.

985 UM, poliittinen osasto, muistio No. 205, 8.3.1984. Osastopäällikkö Seppo Pietisen vierailu 5.–7.3.1984 Neuvostoliitossa; epävirallisessa keskustelussa esiin tulleita kysymyksiä. Erittäin salaiset, UMA; PM/JK, 16.4.1984 ja sen liitteenä oleva Jaakko Kalelan saatekortti Tasavallan Presidentille. 16.4.1984. MKA, kansio 28, KA. Kalela toteaa saatekortissa Vladimirovin pyytäneen hävittämään ”tällaiset paperit, kun ne on luettu”; Miles 2020, 109–110; Vladimirov 1993, 411–412; Suomi 2005, 632–633.

vuoden 1977 jälkeen.[986] Suhteiden hoito oli valunut alemman tason virkailijoiden käsiin jo 1970-luvun viimeisinä vuosina. Heille oli tärkeää ylläpitää politiikan uskottavuutta järjestämällä päämiestapaamisia.

Muutama viikko ennen Černenkon tapaamista Koivisto ilmoitti protokollamuutoksesta vuosittaisiin suomalais-neuvostoliittolaisiin ystävyysjuhliin. Vuonna 1984 olisi useampi suuri juhlatilaisuus; vakiintuneen vuosittaisen YYA-sopimuksen juhlan lisäksi olisi välirauhansopimuksen ja Suomi–Neuvostoliitto-seuran (SNS) 40-vuotisjuhlallisuudet sekä lokakuun vallankumouksen vuosijuhlan.

Presidentti ilmoitti maaliskuussa 1984 jättävänsä SNS:n järjestämän YYA-sopimuksen juhlan väliin. KGB-virkailija Valeri Mareëv harmitteli asiaa ja totesi ajankohdan olevan huono. Suomen hallitusvaltuuskuntaa Moskovaan johtaisi toinen valtiovarainministeri, SMP:n Pekka Vennamo. Tämän halua olla virallisen ulkopolitiikan takana ei epäilty, mutta valtuuskunnan johtaminen Moskovaan oli signaali SMP:n asemasta ulkopoliittisesti kelvollisena hallituspuolueena, mikä ei välttämättä olisi Neuvostoliiton etu.[987] Presidentin päätös ei selvästikään miellyttänyt Mareëvia ja vielä vähemmän tämän esimiestä Viktor Vladimirovia.

Parin viikon kuluttua ministerineuvos Anatolij Tiŝenko vakuutti ulkoministeriöön, että hallitusvaltuuskunnan kokoonpano olisi täysin Suomen sisäinen asia.[988] Neuvostolähetystön diplomaatti- ja KGB-linjojen avoin erimielisyys Helsingissä saattoi olla heijastusta Moskovassa käynnissä olleesta vallansiirrosta Andropovin kuoleman jälkeen. KGB-linjan vaikutusvalta näytti heikentyvän, ja diplomaattilinja esitti avoimesti oman kantansa, vaikka se oli vastoin KGB:n näkemystä.

Suomen hallitusvaltuuskunta matkusti suunnitellusti Vennamon johdolla Moskovaan, mutta Koivisto perui ilmoittamansa päätöksen. Kalelan laatiman muistion mukaan Koivisto oli yksiselitteisesti todennut, ettei hän osallistuisi ”tänä vuonna” (1984) SNS:n YYA-juhlaan. Koiviston mukaan vielä maaliskuun aikana Neuvostoliiton edustajille ilmoitettiin, että muutos osallistumisessa koskisi seuraavia vuosia.

986 A.C. Stuart, Finland: Annual review for 1980. 30 December, 1980. FCO 160/209, UKNA; Vladimirov 1993, 411; UKA 21/185 neuvotteluselostuksia Lordi Carrington; Korhonen Keijo, 2006, 339.

987 TPK, PM 22.3.1984/JK, Keskustelu lähetystösihteeri Mareevin kanssa. MKA, kansio 28, KA; Suomi 2016, 490.

988 Jaakko Kalelan saatekortti presidentille 3.4.1984. MKA, kansio 28, KA. Ilmoituksen arveltiin olevan suurlähetystön sisäinen signaali Viktor Vladimirovia vastaan; Suomi 2005, 624–624; Suomi 2016, 489–490.

Koiviston takaisinvedon syynä oli ilmeisesti Vladimirovin voimakas protestointi ”pahaa verta” herättäneestä ilmoituksesta.[989]

Itsessään toisarvoinen diplomaattinen selkkaus osoitti Suomen aseman herkkyyttä. Koivisto taipui asiassa välttääkseen näkyvää vastakkainasettelua herkäksi luonnehditun ylimenokauden aikana. Černenkon valtaannousun jälkeen neuvostojohtoon ei ollut ollut vielä suoraa kontaktia valtionpäämiestasolla, ja Moskovassa tarkasteltiin suurennuslasilla kaikkia epäilyttäviä signaaleita suomalaisten käyttäytymisessä.[990]

KGB:n protestoinnin jälkeen Koivisto päätti hoitaa asian toisin – ilman sen suurempaa numeroa. Yhteistyössä aiemmin mainitun SNS:n pääsihteeri Erkki Kivimäen kanssa Koivisto sopi YYA-juhlien siirtämisestä pois Helsingistä vuoden 1984 jälkeen. Muutos laskisi juhlien symbolista merkitystä, ja vähitellen juhlat menettäisivät poliittisen merkityksensä.[991]

Koiviston hivutustaktiikassa seuraava symbolinen eriytyminen valtiollisessa juhlinnassa tapahtui lokakuun vallankumouksen ja Suomen itsenäisyyden 70-vuotisjuhlien yhteydessä. Suomi ilmoitti juhlivansa itsenäisyyttään vuonna 1987 omissa oloissaan – ilman ulkomaista osanottoa. Perinteistä ystävyyskuukautta Neuvostoliiton kanssa vietettäisiin kyllä, mutta juhlia ei sekoitettaisi.[992] Päätökseen kohdistui neuvostovirkamiesten vastalauseita, mutta tällä kertaa Koivisto ei antautunut jälkilypsyyn.

Moskovan-matkaa edeltänyt protokollaselkkaus jäi kulisseihin, ja Koiviston keskustelut Černenkon kanssa sujuivat ennakoidusti. Molempien ennalta valmistellut puheenvuorot olivat jäykkiä ja muodollisia. Niissä kehuttiin hyviä naapurisuhteita ja YYA-sopimusta. Černenko moitti lisäksi Yhdysvaltoja jännitteiden lietsomisesta ja ydinsodan uhasta sekä kiitteli Koiviston johdolla jatkuvaa ulkopolitiikka, vaikka ”eräät piirit Suomessa” yrittivätkin tehdä korjauksia siihen. Ystävyys Neuvostoliiton

989 TPK, PM 22.3.1984/JK, Keskustelu lähetystösihteeri Mareevin kanssa. MKA, kansio 28, KA; Koivisto 1995, 137–138; vrt. Suomi 2005, 625–626. Suomi viittaa ilmoitukseen koskien ”seuraavan vuoden” juhlia. Nähtävästi tasavallan presidentin kanslian onnistui peittää UM:n virkamiehiltä se, että ilmoitus oli alun perin koskenut saman vuoden juhlallisuuksiin osallistumista. Syy Vladimirovin reaktiolle ”malja vuosi yli äyräittensä” asettuu tämän myötä uuteen valoon: osallistumisen peruminen pari viikkoa ennen juhlia on huomiota herättävämpi kuin seuraavan vuoden juhlia koskeva ennakkoilmoitus. Virkamiesten tiedoista saa käsityksen Juhani Suomen valtiosihteeri Tuoviselle 5.4.1984 kertoma Matti Tuovisen päiväkirja 5.4.1984. MTA, kansio 4, KA.

990 Fjodorov 2001, 223.

991 Koivisto 1995, 138.

992 Koivisto 1995, 137–138; UM, poliittinen alivaltiosihteeri, P.M. nro 17, 18.8.1987. Lähiajan tapahtumia Suomen ja Neuvostoliiton välisissä suhteissa; keskustelu Moskovassa; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 51, 19.8.1987, JK/jk. Ministerineuvos Karasov Kalelan luona 19.8.1987. MKA, kansio 34, KA.

kanssa ”on horjumaton ja pysyy sellaisena. Tätä kannattavat johdonmukaisesti maan demokraattiset ja edistykselliset piirit – kommunistit, sosialidemokraatit ja keskustalaiset.” Koivisto puolestaan vakuutti jatkavansa ulkopolitiikassa edeltäjiensä linjalla. Kahdenväliset suhteet olivat hyvät ja kansainvälisesti Suomi ponnistelisi jatkossakin aseidenriisunnan edistämiseksi.[993]

Černenkon lyhyeksi jääneestä valtakaudesta huolimatta myös pääministeri Sorsa ehti tavata hänet syyskuussa 1984. Toveri Sorsalle Černenko luetteli NKP:n virkailijakoneiston painavimmat näkemykset. Hän toisti Koivistolle luettelemansa ystävyyden ja yhteistyön linjaa tukevat voimat Suomessa. Sorsan näkemyksiä arvostettiin Neuvostoliitossa puoluejohtajana ja pääministerinä, joka johdonmukaisesti vahvisti ystävyyttä ja yhteistyötä. Neuvostojohto kiinnittäisi jatkossakin erityishuomiota Suomen suhdetta koskeviin kysymyksiin. Pääsihteeri puhui oikeistovaarasta: ”Valitettavasti eräät oikeistopiirit Suomessa jatkavat yrityksiä vähätellä vuoden 1948 neuvostoliittolais-suomalaisen sopimuksen merkitystä tai antaa sille yksipuolisen tulkinnan.” Lisäksi suomalaislehdistössä esiintyi luottamusta horjuttavia kommentteja. Sellaisten torjuminen olisi Suomen valtiojohdon, hallituksen ja kaikkien ystävyyttä ja yhteistyötä arvostavien poliittisten voimien tehtävä.[994]

Kansainvälisesti sosiaalidemokraattien pitäisi vastustaa voimakkaammin konfrontaatiopolitiikkaa ja sotilaallista vaaraa ”enkä tarkoita teitä henkilökohtaisesti”, totesi Černenko Sorsalle. SI voisi tehdä enemmän ydinsodan estämiseksi, työväenliikkeen – kommunistien ja sosiaalidemokraattien – pitäisi yhdessä pelastaa ihmiskunta ydintuhon vaarasta.[995]

Sorsa vakuutti puuttuvansa Černenkon mainitsemaan lehdistökysymykseen sekä vakuutti Sosialistisen internationaalin aikovan lähitulevaisuudessa aktivoitua taistelussa rauhan puolesta kilpavarustelua ja ydinuhkaa vastustavilla toimilla.[996]

Loppusyksystä 1984 Koivisto vieraili Isossa-Britanniassa, mistä palattuaan hän sai Helsingin KGB-residentin pyynnön kirjoittaa Mihail Gorbačëville. Pyynnön taustalla oli KGB:n tiedonhankintaoperaatio. Koivisto voisi kertoa vaikutelmia Lontoosta Gorbačëville ennen tämän tulevaa Ison-Britannian-vierailua. KGB:ssä oli tehty analyysi neuvostojohdon tulevaisuudesta. Černenkon jälkeen ohjakset tulisi

993 UM, poliittinen alivaltiosihteeri P.M. N:o 16, 27.4.1984. Tasavallan presidentin epävirallinen vierailu Neuvostoliittoon 25.4.–3.5.1984; keskustelu Kremlissä 26.4.1984. Hbb 11b, TPKA III, KA; TPK, PM, 25.3.1985 JK/jk, kansliapäällikkö Jaakko Kalela. Kitkatekijöitä Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa 1984–1985. MKA, kansio 29, KA.

994 Konstantin Usitnovič Černenkon kokoelma. Zapis’ besedy tov. K.U. Černenko s prem’er-ministrom i predsedatelem Social-demokratičeskoj partii Finlândii K. Sorsoj. 26 sentâbrâ 1984 g., Kreml’. Fond 83, opis’ 1, delo 194, list 50–56, RGANI. Černenkon puheenvuorossa Sorsaa puhuteltiin toverina.

995 Ibid.; Rusi 2011, 295–296.

996 Ibid.

antaa Gorbačëville ja tässä seuraajakamppailussa KGB tuki Gorbačëvia. Koivisto täytti pyynnön ja korostaakseen kirjeen luottamuksellisuutta hän kirjoitti omin käsin Mihail Sergeëvičille kuusisivuisen kirjeen venäjäksi.[997]

Koivisto kirjoitti Gorbačëville omasta matkastaan ja keskusteluistaan kaiken, millä voisi olla merkitystä Gorbačëvin matkan onnistumiseksi. Koivisto kertoi asioita senkin uhalla, että osa tiedoista olisi sellaisia, joiden Thatcher ei toivonut leviävän edelleen. Osan tiedoista Koivisto taas katsoi olevan sellaista, mitä Thatcher oli nimenomaisesti halunnut saattaa hänen kauttansa Gorbačëvin tietoon. Koivisto liitti kirjeeseen vielä tarkat keskustelumuistiinpanot Thatcherin kansainvälistä tilannetta koskevista puheenvuoroista, nekin venäjäksi käännettynä.[998]

Koiviston mukaan Thatcher ajatteli brittien olevan paljon vähemmän syyllisiä huonoihin suhteisiin Neuvostoliiton kanssa kuin Neuvostoliitto, vaikka tämä myöntäisikin heidän olevan syypäitä. Niinpä odotukset kohdistuisivat siihen, että Neuvostoliitto tekisi myönnytyksiä suhteiden parantamiseksi. Koivisto arvioi Thatcherin edustavan Nato-maiden riveissä jyrkempiä ja mustavalkoisempia kantoja kuin muut Nato-maat.[999]

Koiviston kirje ilmeisesti täytti tarkoituksensa. Presidentti sai tammikuussa 1985 terveisiä Vladimirovilta Moskovasta. Gorbačëv oli ollut tyytyväinen kirjeeseen, jossa oli osuvasti ennustettu eteen tulevia tilanteita. Gorbačëvin vierailu osoittautui muutoinkin kauaskantoiseksi, kun Thatcher esitti omia arvioitaan Gorbačëvista edelleen presidentti Reaganille.[1000]

Vladimirov ehdotti tammikuussa 1985 Koivistolle jälleen loma- tai työvierailun nimellä tapahtuvaa matkaa Neuvostoliittoon. Koivisti vastasi tulevansa mielellään työvierailulle Neuvostoliittoon vuoden 1985 jälkipuoliskolla, minkä yhteydessä hän toivoi tapaavansa Gorbačëvin.[1001]

997 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Väyrysen kanssa 27.11.1984. MKA, kansio 28, KA; Presidentti kertoi ulkoministerille kirjeenvaihdosta Gorbačëvin ja Bushin kanssa; Koivisto 1995, 163; Andrew–Gordievski 1991, 318–320;

998 Mauno Koivisto Mihail Sergeëvič Gorbačëville, Helsinki 27.11.1984. MKA, kansio 28, KA.

999 Ibid. Presidentti kertoi lähettämästään kirjeestä hallituksen uav:lle 20.12.1984 selostaessaan Englannin-vierailua uav:lle. Tiedon kirjeestä saivat Sorsa, Väyrynen, Laine ja Ahde sekä valtiosihteeri Tuovinen. Matti Tuovisen päiväkirja 20.12.1984. MTA, kansio 4, KA; HUAV kokous 10/1984, 20.12.1984. Cb, 1984, UMA.

1000 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Vladimirovin kanssa 10.1.1985. MKA, kansio 29, KA; Brown 2020, 16; Taubman 2017, 196–201; Andrew 2010, 725. Lisätietoja Thatcher sai KGB:n Lontoon asemalta, missä Oleg Gordievsky informoi brittitiedustelua.

1001 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Vladimirovin kanssa 10.1.1985. MKA, kansio 29, KA.

Suomalaisten urakka Černenkoon tutustumiseksi valui tyhjiin, kun aika jätti hänestä, ja valta vaihtui Moskovassa maaliskuussa 1985 – kolmatta kertaa vajaan kahden ja puolen vuoden aikana. NKP:n uudeksi pääsihteeriksi valittiin Mihail Gorbačëv, kuten KGB oli ennakoinut. Vallan vaihtuessa Moskovassa Koivistolla oli edelliskertaa paremmin tasoiteltu polku uuden neuvostojohtajan luo. Koivisto tapasi Gorbačëvin lyhyesti jo Černenkon hautajaisten yhteydessä, missä hän painotti henkilökohtaisten ja luottamuksellisten suhteiden jatkumisen tärkeyttä. Koivisto muistutti myös Suomen ulkopoliittisesta periaatteesta. Vaikka Suomi joskus ottaisi kansainvälisiin kysymyksiin eri kannan kuin Neuvostoliitto niin ”Suomen politiikka ei kuitenkaan kulje Neuvostoliiton elintärkeitä etuja vastaan, koska Suomen ja Neuvostoliiton elintärkeät edut eivät ole ristiriidassa keskenään”.[1002]

Gorbačëvin tyyli erosi alusta alken. Černenkon varoittavat puheet ystävyyspolitiikan ja suhteiden vahingoittumisesta Sorsalle syksyllä 1984 jäivät viimeiseksi, jotka suomalaisille esitettiin neuvostojohdon korkeimmalta tasolta. Onnekas ajoitus saattoi pääministeri Kalevi Sorsan johtaman SIDAC:in valtuuskunnan Moskovaan maaliskuussa 1985 vain pari viikkoa Gorbačëvin valtaannousun jälkeen. Suurvaltasuhteissa oli tapahtunut syksyllä 1984 pientä liennytystä, kun presidentti Ronald Reagan tapasi ulkoministeri Andrej Gromykon. Myönteinen ilmapiiri sai jatkoa tammikuussa 1985, kun Gromyko tapasi George Shultzin Genevessä. Suurvaltasuhteiden aallonpohja näytti olevan ohi. Neuvottelut alkoivat Genevessä 12. maaliskuuta – päivä Gorbačëvin pääsihteeriksi valinnan jälkeen. Tunnelma oli toiveikas. SI:n työryhmä viritteli Sorsan johdolla jälleen rooliaan suurvaltasuhteiden parantamiseksi. Työn alla oli huippukokouksen järjestely-yritys syksyksi 1985. Sorsa uskoi optimistisesti suurvalloilla olevan aitoa neuvottelu- ja kompromissivalmiutta niin, että huippukokous toteutuisi lähikuukausina.[1003]

Sorsan saama ensivaikutelma uudesta pääsihteeristä oli häikäisevä. Gorbačëvin esiintyminen oli ollut silmiinpistävän vapaamuotoista ja avointa, monin tavoin suorastaan ennennäkemätöntä neuvostojohdossa. Pääsihteeri oli kirjoittanut puheenvuoronsa alkuosaan ainakin kolme liuskaa käsin, hän oli muokannut virkakoneiston

1002 TPK, PM 26.3.1985 /TT/pp. Tasavallan presidentin tapaaminen NKP:n keskuskomitean pääsihteerin M.S. Gorbatshovin kanssa Moskovassa 14.3.1985. Erittäin salaiset, UMA.

1003 Muistio/JK, 24.3.1985. Puheenjohtaja Sorsan bilateraalikeskustelut Moskovassa 20.3.1985. MKA, kansio 29, KA; Kalevi Sorsa SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 11.4.1985, TA; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 82, 30.9.1985 JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelu pääsihteeri Gorbatshovin kanssa 19.9.1985 Moskovassa. MKA, kansio 29, KA; Bukovsky 2019, 493–500.

tuottamia puheenvuoromuistioita, tehnyt omia lisäyksiä, yliviivannut tekstiä ja osittain irtautunut valmistellusta puheenvuorosta kokonaan.[1004]

Sorsa havaitsi muutoksen tuulia, mutta alkaneen muutoksen syvyys ei tuolloin vielä ollut nähtävissä. Edeltäjiinsä verrattuna Gorbačëv oli nuori, dynaaminen ja aikaansaava poliitikko, puolueen konservatiivisten virkamiesten näkökulmasta lähes painajaismainen. Neuvostojohdossa Gorbačëvin toimintatavat olivat poikkeavia, mikä vaikutti koko kansainvälisen järjestelmän dynamiikkaan. Černenkon aika osoittautui olleen NKP:n keskuskomitean virkailijoille auvoisaa.

Neuvostobyrokratian jarruttava vaikutus ei kadonnut, mutta Gorbačëvilla oli energiaa työntää asioita siitä huolimatta eteenpäin. Kansainvälisten suhteiden kannalta oleellista oli Neuvostoliiton prioriteettien uudelleenarviointi. Brežnevin kauden lopulla kiristynyt kansainvälinen ilmapiiri oli vaatinut veronsa neuvostojohdolta. Se oli panostanut kansainvälisiin suhteisiin sisäpolitiikan kustannuksella pitäessään kiinni tasaveroisesta suurvalta-asemasta. Uusi johto joutui keskittymään sisäisiin asioihin, kun laiminlyöntien seuraukset eivät olleet enää sivuutettavissa.

Pääsihteerinä Gorbačëv määritteli suhtautumista Itä-Euroopan liittolaismaihin. Neuvostoliitto odottaisi yhteistyösuhdetta, jonka lähtökohtana olisi jokaisen täysi vastuu tilanteesta omassa maassaan. Se tarkoitti vastuun siirtoa – jokaisen pitäisi selvitä itse – etenkin taloudellisesti. Gorbačëv katsoi, että Neuvostoliitto oli taloudellisella tuellaan ostanut Itä-Euroopan mailta poliittista lojaliteettia. Moskovasta katsottuna tämä näytti kannattamattomalta, ja jatkossa Varsovan liiton jäsenmaat saisivat tulla enemmän toimeen omillaan. Syksyllä 1985 Gorbačëvin johdolla tehtiin myös periaatepäätös, että Neuvostoliitto vetäytyisi Afganistanista mahdollisimman pian.[1005] Päätöksen toteutus oli kuitenkin hidasta, sillä viimeiset joukot kotiutettiin Afganistanista vasta alkuvuodesta 1989.

Uusi suhtautumistapa liittolaismaihin oli vasta alkusoittoa. Keväällä 1986 Neuvostoliitossa valmisteltiin ehdotusta kaupan ja taloussuhteiden uudistamiseksi. Talouden tehostamiseksi päätettiin lopettaa valtion monopoli ulkomaankaupassa. Suurimmille yrityksille annettaisiin valtuudet osallistua itsenäisesti maailmankauppaan ja kaikille rajoittamaton oikeus yhteistyöhön sosialististen maiden kauppakumppaneiden kanssa. Gorbačëvin mukaan Neuvostoliiton piti kantaa vastuuta veljesmaiden

[1004] Sorsa SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP puoluetoimikunnan keskustelumuistio 11.4.1985, TA; Ks.Taubman 2017, esim. 195, 214; Ks. Kotkin 2001, 26–27, 54–60.

[1005] Gorbachev 1996, 464–465; Miles 2020, 115; Grachev 2008, 114–115; Blomberg 2011, 37; Kramer 2011, 1538; Kotkin 2001, 86–87; Brown 2007, 3–4

turvallisuudesta sosialistisen maailman johtavana maana. Sen tulisi tapahtua kuitenkin uusin keinoin: esimerkin voimalla ja vapaaehtoisuuteen perustuvalla yhteistyöllä – ei käskyillä ja määräyksillä.[1006]

Ulkopoliittisten uudistusten lisäksi Gorbačëvin johdolla alkoi NKP:n keskuskomitean henkilöstöuudistukset, jotka koettelivat vanhaa suhdejärjestelmää toden teolla. Pääsihteerin valintaa seurasi joukko alemman tason ja avustajakunnan nimityksiä. Valmistelubyrokratiassa tapahtuneet laajat muutokset olivat käytännön ulkopolitiikan kannalta vähintään yhtä tärkeitä kuin ylimmän tason vaihdokset. Pääsihteerien avustajana kansainvälisissä asioissa kaksikymmentä vuotta työskennellyt Andrej Aleksandrov siirtyi eläkkeelle, ja tilalle nimitettiin Anatolij Černâev. Avustajakaartin muutokset koettiin Helsingissä tappioksi. Suomalaiset eivät juuri tunteneet Černâevia. Aleksandrovin eläköityminen laskettiin menetykseksi myös Tehtaankadun silmissä.[1007]

Suomessa ulkopoliittinen johto seurasi tarkoin Moskovan henkilösiirtoja. Gorbačëv ei ollut juurikaan osallistunut Suomen asioiden hoitoon, eikä häntä tunnettu kovin hyvin suomalaisvaikuttajien keskuudessa. Suomalaisista Koivisto lienee ollut eniten Gorbačëvin kanssa tekemisissä ennen tämän valintaa Neuvostoliiton johtajaksi.

Gorbačëv liberalisoi ylintä johtoa ajamalla läpi nimityksiä, jotka muuttivat sen kokoonpanoa avarakatseisemmaksi. Suomalaisten kannalta keskeisiä nimiä vaihtui nopeassa tahdissa ylimmältä tasolta lähtien. Uuden pääsihteerin jälkeen kesällä 1985 Leningradin entinen ykkösmies Romanov passitettiin eläkkeelle, ja tilalle valittiin Lev Zajkov. Johtajana keskinkertainen mutta parempi kuin Romanov, kuului arvio. Talousasioita hoitanut pääministeri vaihtui syksyllä 1985 Koiviston vierailun aikana, kun Nikolaj Tihonovin tilalle tuli Nikolaj Ryžkov. Ulkoministeriksi Gorbačëv nimitti Èduard Ševardnadzen, mikä yllätti lähes kaikki. Tämän suurimpana ansiona tehtävään pidettiin täydellistä kokemattomuutta diplomatiasta ja lojaliteettia Gorbačëville. NKP:n kansainvälisen osaston päälliköksi Boris Ponomarëvin tilalle nimitettiin alkukeväästä 1986 entinen Washingtonin-suurlähettiläs Anatolij Dobrynin. Myöhempää tapahtumakulkua silmällä pitäen huomionarvoista on todeta myös Moskovan kaupunginkomitean ensimmäisen sihteerin ja politbyroon jäsenen V. V.

1006 M. Gorbačëvin kirje 28.6.1986 NKP:n politbyroolle muutamista ajankohtaisista kysymyksistä yhteistyöstä sosialististen maiden kanssa [В Политбюро ЦК КПСС, О некоторых вопросах сотрудничество с соцстранами]. [https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Perestroika/1986.06.28%20Gorbachev's%20Report%20to%20Politburo%20on%20Eastern%20Europe.pdf] [luettu 24.2.2021], Arhiv perestrojki, NSA; Gorbachev 1996, 470–472; Brown 2007, 3, 11–12.

1007 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 026, 26.2.1986 [korjattu 26.3.], JK/jk. Keskustelu ministerineuvos Karasovin kanssa 21.3.86; Muistio 13.4.1986, Ministeri Ahteen keskusteluja Moskovassa. MKA, kansio 31, KA

Grišinin erottaminen joulukuussa 1985. Kaupunginkomitean ensimmäiseksi sihteeriksi valittiin Boris Nikolaevič El'cin, NKP:n keskuskomitean rakennusosaston johtaja.[1008]

Dobryninin mukaan NKP:n 27. puoluekokous, jossa hänet nimitettiin keskuskomitean osastopäälliköksi, teki muutoinkin radikaaleja päätöksiä Neuvostoliiton ulkopolitiikassa. Henkilövaihdokset mahdollistivat ulkopoliittisen uudelleenorientaation ja toimintatapojen muutoksen. Luokkataisteluideologia ulkopolitiikan perusteena sai väistyä, ja ulkopolitiikan uudeksi lähtökohdaksi määriteltiin idän ja lännen yhteinen turvallisuus.[1009]

Ponomarëvin hoidossa olleita suhteita eurooppalaisiin kommunistisiin puolueisiin siirrettiin Gorbačëvin nimenomaisella päätöksellä Ëgor Ligačevin vastuulle. Italialaiset kommunistit halveksivat ideologisen oikeaoppisuuden valvoja Ponomarëvia eivätkä halunneet olla tekemisissä tämän kanssa. Ligačevin lähettäminen Ponomarëvin sijasta tapaamaan italialaisia ei ollut ainoastaan henkilövaihdos – se oli kurssimuutos (перемена курса). Uusi kurssi italialaisten kanssa tarkoitti veljespuolueen sisäisten asioiden ratkaisemista kansallisista lähtökohdista käsin puolueen sisällä – ilman Moskovan ohjausta. Veljespuolueiden välit hoidettaisiin pääsihteerien kesken avoimesti ja luottamuksellisesti, ei puolueopposition kautta. Muutoksen odotettiin näkyvän myös Suomessa. Šapošnikovilais-ponomarëvilainen, kuten Anatolij Černâev linjaa nimitti, tapa hoitaa asioita suomalaisten kanssa oli tullut tiensä päähän.[1010]

Kurssimuutoksen seuraukset näkyivät suomalaisille välittömimmin SKP:n toiminnassa. SKP:n johto päätti sivuuttaa helmikuussa 1986 puolueopposition edustajat SKP:n vierailudelegaatiosta NKP:n edustajakokoukseen. Šapošnikov yritti lentokentällä Moskovassa vielä painostaa, mutta puheenjohtaja Arvo Aalto piti päänsä.[1011] NKP:n vanhan kaartin virkailijat olivat menettäneet selkänojansa puoluejohdossa, eikä painostus enää tehonnut kuten aiemmin.

Moskovan henkilövaihdosten kanssa samaan taitekohtaan osui toukokuussa 1985 Suomeen tullut uusi KGB:n paikallispäällikkö Feliks Karasëv alias Feliks Sutyrin. Viktor Vladimirov oli palauttanut henkilökorttinsa ulkoministeriöön 5. joulukuuta 1984 ja palannut Moskovaan. Karasëv asettui toukokuussa 1985 Helsinkiin

1008 Gorbačëv 2017, 134–136; Taubman 2017, 322.
1009 Grachev 2008, 58–60; Brown 2007, 3; Dobrynin 1995, 600–601.
1010 Dnevniki A.S. Černâeva, 1.1.1986, 29.1.1986; Grachev 2008, 49–50.
1011 Aalto 1988, 246–248.

KGB-residentin asuntoon ja alkoi hoitaa niin sanottua valtiojohdon luottamuksellista viestikanavaa Moskovaan.[1012]

Uusi residentti ei yltänyt edeltäjänsä kaltaiseen suhteeseen Koiviston kanssa. Presidentti karttoi suoraa yhteydenpitoa Karasëvin kanssa ja yhteydenpito jäi enemmän kansliapäällikkö Kalelan huoleksi.[1013] Karasëvin tyyli oli selvästi hillitympi kuin Vladimirovilla. Karasëv tiedusteli Kalelalta, voisiko raportoida presidentin näkemyksistä ehdottamallaan tavalla Moskovaan.[1014]

Henkilövaihdosten myötä suomalaisen poliittisen eliitin suhde neuvostojohtoon haurastui. Moskovan henkilöstöruletti pyöri sellaisella vauhdilla, että uusia kasvoja tuli vastaan kaikilla tasoilla. Luottamuksellisia henkilösuhteita korostanut suhdejärjestelmä oli selvinnyt neljästä valtionpäämiestason henkilövaihdoksesta suhteellisen kivuttomasti, mutta valmistelevalla virkailijatasolla ja muussa johdossa tapahtuneet samanaikaiset muutokset olivat poliittisen kulttuurin kannalta syvälle käyviä. Suomalaispoliitikot pelkäsivät henkilömuutosten aiheuttavan ongelmia maiden välisissä suhteissa, kun vanhat henkilösuhteet katkesivat ja Suomen asioita hoitaneet hyvät ystävät joutuivat sivuraiteille.[1015]

Suomen asioiden hoidon irtaantuminen ylimmän tason päätöksenteosta saattoi tarjota suomalaisille enemmän toimintavapautta, jos sitä uskallettiin käyttää. Suomen poliittisen eliitin ajatusmaailmassa siitä ei riemuittu, tai ainakaan sitä ei dokumentoitu paperille, millaisia mahdollisuuksia muutoksiin sisältyi. Ennemminkin huolena oli se, että vuosikymmenten työ Suomen ja Neuvostoliiton hyvien suhteiden hyväksi valuisi hukkaan, jos Suomi lakkaisi kiinnostamasta ylintä johtoa.

1012 Feliks Karasevin ja Viktor Vladimirovin tiedot UM:n diplomaattikortistosta, missä Karasëvin osoitteeksi kirjattu Pietarinkatu 3 A. Karasëvin saapumisilmoitus on päivätty 6.5.1985; Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Vladimirovin kanssa 10.1.1985. MKA, kansio 29, KA; Vladimirovin ja Karasëvin siirtymäkaudella soppaa hämmensi myös Albert Akulov. Akulovista ks. Matti Tuovisen päiväkirja 6.11. ja 9.11.1984. MTA, kansio 4, KA.

1013 Jaakko Kalelan muistiot tapaamisista Karasëvin kanssa vuosilta 1985–1992. MKA, kansiot 29–49. Järjestelystä muodostuu kokonaiskuva Kalelan vuosina 1985–1992 Koivistolle raportoimista tapaamisista. Kalelalla oli merkittävä rooli välikätenä, ja hänen kauttaan Karasëv sopi henkilökohtaisista tapaamisista presidentin kanssa

1014 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 029, 7.3.1986 /JK/jk. Keskustelu FK:n [Feliks Karasevin] kanssa 7.3.86. TPK, kansliapäällikkö, muistio no 026, 26.2.1986 [korjattu 26.3.], JK/jk. Keskustelu ministerineuvos Karasovin kanssa 21.3.86. MKA, kansio 31, KA; Jakobson 1992, 275–277.

1015 SDP, puoluetoimikunnan keskustelumuistio 28/1985, 3.10.1985, 4. SDP, puoluetoimikunnan keskustelumuistiot, TA.

Heikot yhteydet neuvostojohtoon huolestuttivat Suomessa erityisesti niitä, jotka elivät idänsuhteista. Kesällä 1985 neuvostokaupassa pelättiin laskevaa trendiä. Koivisto ei ollut idänkaupassa aloitteentekijä. Ajat ja miehet olivat toiset kuin Kekkosen ja Kosyginin kaudella, kritisoi Kauko Rastas.[1016]

Gorbačëvin tekemät uudistukset neuvostohallinnossa heijastuivat myös kansainväliseen tilanteeseen. Hän hyödynsi NKP:n kansainvälisen osaston valmistelu- ja asiantuntijakapasiteettia ulkopolitiikassa ulkoministeriö MID:n kustannuksella. NKP:n kansainvälinen osasto painotti Euroopan tärkeyttä, kun taas MID oli Gromykon johdolla keskittynyt Yhdysvaltoihin.[1017] Neuvostoliiton Eurooppaan kohdistama huomio sai helposti vastakaikua. Ranskan presidentti Mitterrand oli suorastaan malttamaton rakentaakseen yhteyttä uuden neuvostojohtajan kanssa. Ranskalaisten silmissä Yhdysvaltojen kansainvälisille hegemoniapyrkimyksille tuli löytää vastapainoa, joten Mitterrand etsi tiiviimpää yhteistyötä Gorbačëvin kanssa, kehitti Ranskan ja Saksan yhteistyötä liittokansleri Helmut Kohlin kanssa sekä ajoi Länsi-Euroopan vahvistamista.[1018]

Gorbačëvin valtaannousu muutti Suomen asemaa ja Suomen asioiden hoitoa Moskovassa pysyvästi. Gorbačëv oli kiinnostunut Neuvostoliiton suhteista suurvaltoihin. Aiemmin erityismielenkiintoa nauttinut Suomi jäi selvästi vähemmälle.[1019] Neuvostoliiton poliittiset muutokset heijastuivat koko kansainväliseen järjestelmään, mutta tiiviin suoran yhteyden vuoksi vaikutus Suomen asemaan oli voimakkaampi. Henkilövaihdokset poliittisessa johdossa ja uusien johtavien puoluevirkailijoiden ja avustajien nimittäminen katkaisi vuosia kestäneitä henkilösuhteita suomalaisten poliitikkojen ja neuvostovirkailijoiden välillä.

Suomen kannalta Venäjä tai Neuvostoliitto oli ja on pysyvä rakenteellinen ulkopoliittinen tekijä, joka vaikuttaa Suomen kansainväliseen asemaan. Kansainvälisen merkityksensä vuoksi Neuvostoliitto oli samanaikaisesti koko kansainvälisen järjestelmän yksi rakenteellinen tekijä, jonka ratkaisut heijastuivat kansainväliseen järjestelmään.

Kansainvälisen järjestyksen pysyvän rakenteen ohella Neuvostoliiton ja Suomen kahdenväliselle suhteelle annettiin Suomen ulkopoliittisessa johdossa erityisen suuri painoarvo. Kolmanneksi tiivis kahdenvälinen suhde yhteiskunnan eri tasoilla kytki Neuvostoliiton ja Suomen sisäiset tapahtumat ja poliittiset valtakamppailut osaksi

1016 Eino Uusitalon kokousmuistiinpano Ystäväpiirin kokoontumisesta 21.8.1985. EUa 4.1.2, kotelo 1, TPA. Erityisesti Kauko Rastaan puheenvuoro; *HBL* 10.5.1985. Mäktiga vinster också för Polar.

1017 Grachev 2008, 60–61; Dobrynin 1995, 619–620.

1018 Bozo 2009, 10–13. erit. viitteen 42 tiedot. Bozon mukaan Mitterrand oli ensimmäinen länsijohtaja, joka keskusteli Gorbačëvin kanssa tämän pääsihteerivalinnan jälkeen

1019 Derâbin 2010, 235; Akulov 1996, 227.

maiden kahdenvälistä suhdetta. Näiden seikkojen yhteisvaikutuksen myötä Neuvostoliiton jälki Suomen ulkopolitiikkaan oli ikään kuin kolminkertainen. Neuvostoliitossa tapahtuneet muutokset heijastuivat Suomen ulkopolitiikkaan ja kansainväliseen asemaan kaikkien edellä mainittujen kolmen tason kautta.

Vastaavan tapainen intensiivinen vuorovaikutussuhde Suomen ulkopolitiikkaan olisi lähinnä ehkä ajateltavissa Ruotsille. Ruotsi ei kuitenkaan ollut kansainväliseen järjestelmään vaikuttava pysyvä rakenteellinen tekijä, ja sisäpoliittisissa asetelmissa tapahtuneet muutokset heijastuivat paljon heikommin maiden kahdenväliseen suhteeseen. Muiden merkittävien kansainvälisten toimijoiden, kuten Yhdysvaltojen, Ison-Britannian, Ranskan ja Länsi-Saksan, vaikutus Suomen ulkopoliittiseen asemaan tapahtui ennen muuta niiden yleisen kansainvälisen painoarvon vuoksi. Suora poliittinen vuorovaikutus oli huomattavasti vähäisempää, ja niiden sisäpoliittiset muutokset heijastuivat hyvin niukasti ja yleensä viiveellä Suomen ulkopoliittiseen asemaan. Silloinkin vaikutus tuli kyseisten maiden omasta, kansainvälisen järjestyksen kannalta merkityksellisestä roolista, ei kahdenvälisissä suhteissa tapahtuneista poliittisista muutoksista – puhumattakaan siitä, että muualla tapahtuneet muutokset olisivat vaikuttaneet sisäpoliittisiin laskelmiin Suomessa.

Neuvostoliiton vaikutuksen arvioimiseksi sen suhdetta voisi verrata esimerkiksi Belgiaan, jolle Neuvostoliiton merkitys näkyi lähinnä kansainvälisen järjestelmän pysyvänä rakenteellisena tekijänä. Belgian politiikka, talous ja kulttuuri olivat erillään Neuvostoliiton suorasta vaikutuksesta. Neuvostoliitto vaikutti Belgiaan vain osana kansainvälistä järjestelmää, mutta kaksi muuta ulottuvuutta puuttui suhteesta kokonaan.

Ylimmällä tasolla tapahtuneista muutoksista huolimatta suomalaisia kritisoitiin tiukkasävyisesti vielä maaliskuussa 1985. NKP:n virkailijat puolustivat reviiriään. He näkivät Suomessa tapahtuneen voimakasta oikeistolaistumista ja avoimen neuvostovastaisuuden leviämistä julkisessa keskustelussa. Tästä olisi pakko raportoida politbyroolle.[1020] Keskuskomitean virkailijoiden raportti toimitettiin politbyroolle, mutta näiden harmiksi edes tiukkasävyiset raportit eivät nostattaneet enää poliittisia laineita. Pääsihteeri Gorbačëv ihmetteli Suomesta saapuvia kielteisiä raportteja ja pyysi lisäselvitystä. Neuvostovirkailijat selittelivät kyseessä olevan – toivottavasti – pintakuohu vailla syvempää vaikutusta.[1021] Kriittisiä arvioita ei enää nielty Moskovan korkeimmassa johdossa pureskelematta. Suomalaisille esitetty kritiikki ei pysäyttänyt väitettyä ”negatiivista kehitystä” ilman ylimmän tason tukea.

[1020] Muistio/JK, 24.3.1985. Puheenjohtaja Sorsan bilateraalikeskustelut Moskovassa 20.3.1985. MKA, kansio 29, KA. Kalelan laatima muistio perustuu Sorsan matkalla mukana olleen Lauri Kankaan kertomukseen.

[1021] UM, poliittinen osasto, sosialististen maiden toimisto, P.M. 30.8.1985, TT/ln. Suomi–Neuvostoliitto; suurlähetystön edustaja suhteista. Erittäin salaiset, UMA.

Kansliapäällikkö Kalela laati maaliskuussa 1985 presidentille koosteen Suomen ja Neuvostoliiton suhteita rasittaneista kitkatekijöistä. Neuvostovastaisen lehtikirjoittelun lisäksi mainittiin diplomaattien esittämät protestit muun muassa amerikkalaisten Suomen-vierailuista ja mikrotietokonepelistä ”Hyökkäys Moskovaan”. Neuvostovastaiseksi koetun pelin myynti olisi pitänyt kieltää Suomessa.[1022] Neuvostovirkamiesten esittämät protestit kuvastavat maiden suhteiden perusasetelmaa. Kaikki kritiikki, myös kansalaisyhteiskunnasta tai mediasta lähtöisin oleva, oli uhka hyville ystävyyssuhteille, ja sen vuoksi se oli torjuttava.

Gorbačëvin uudistuspolitiikka ja vuosina 1985–1986 tapahtuneet henkilövaihdokset Moskovassa synnyttivät NKP:n keskuskomiteassa vastareaktion. Vaikutusten rajaamiseksi ja Suomen kahdenvälisen suhdejärjestelmän syvimmistä sidoksista irtautumisen estämiseksi NKP:n virkailijat yrittivät vielä kiristää linjaa suhteessa Suomeen. Kesällä 1985 korostettiin kaupan kehittämistä, 1986 varoitettiin Suomen oikeistolaistumisesta ja sen kielteisistä vaikutuksista Neuvostoliiton etuihin Suomessa. Periaatteellista merkitystä olisi vuoden 1987 eduskuntavaaleilla ja sitä seuraavalla hallitusratkaisulla. Marraskuussa 1986 NKP:n keskuskomitea hyväksyi suunnitelman ideologisesta työstä Suomessa vuosille 1987–1989. Lähtökohdaksi oli kirjattu Suomen prioriteettiasema Neuvostoliiton Eurooppa-politiikalle sekä lyhyellä että pitkällä aikavälillä. Ohjelman mukaan ideologista työtä pitäisi tehostaa ja kahdenvälisten suhteiden historiallisen merkityksen ymmärtämistä pitäisi vahvistaa erityisesti nuorten keskuudessa Yhdysvaltojen propagandaa vastaan. Käytännön toimet kohdistuisivat pääosin mediaan, kulttuuriin ja ruohonjuuritason vuorovaikutuksen lisäämiseen ”tiedotus- ja valistustyötä varten”. Merkit Keskustan ja vasemmiston hallitusyhteistyön päättymisestä ja Kokoomuksen hallitukseen noususta olivat NKP:n virkailijoiden mielestä huolestuttavia.[1023]

KGB-upseeri Albert Akulov sai Moskovasta kesällä 1987 tehtäväksi valittaa luottamuksen puutteesta ja kielteisestä kehityksestä maiden suhteissa. Suomalaisille

1022 TPK, PM, 25.3.1985 JK/jk, kansliapäällikkö Jaakko Kalela. Kitkatekijöitä Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa 1984–1985; Suomen suurlähetystö Moskova, 7.3.1985. SL:n salasähke n:o 217/7.3.1985 ja liitteenä oleva SNTL:n ulkoministeriön non-paper (G.N. Farafonov, Suomessa ilmestyneistä neuvostovastaisista julkaisuista). MKA, kansio 29, KA; Samasta pelistä valitteli myös ulkoministeri Ševardnadze Helsingissä Shultzille, joten suomalaiset eivät olleet ainutlaatuisen menettelyn kohteena; Memorandum of conversation July 31, 1985. Shultz–Shevardnadze, document 3 [https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB481/] [luettu 27.10.2020] Electronic Briefing Books (EBBs), NSA.

1023 Fjodorov 2001, 236–241; Secretariat. 1987-1989 plan for ideological propaganda in Finland. [R 30 Dec 86, 13 pp – St 34-6] total 13 pp. Bukovsky archives [https://bukovskyoldarchive.files.wordpress.com/2015/07/30-dec-86-13-pp-st-34-6.pdf] [luettu 9.2.2021]; Salminen 1996, 44, 185–187; Derjabin 1997, 106. Vastaavan kaltainen ideologisen työn ohjelma laadittiin myös Puolaa varten; SK 9/1992, 28.2.1992.

lueteltiin ulospäin näkyvinä merkkeinä muun muassa sotilasvierailuiden tasapainottelua Nato-maiden ja Neuvostoliiton välillä sekä suomalaisten salaileva asenne sotilasyhteistyössä ja materiaalihankinnoissa. Helsingin KGB-päällikkö Karasëvin palattua kesälomalta Kalela kysyi tältä asiasta lisätietoja. Karasëvin mukaan Suomen ulkopolitiikkaa kokonaisuudessaan ei ollut kritisoitu. Meneillään oli perestroika ja avoimuuden lisääntyminen, *glasnost* – tapaus liittyi niihin. KGB:n asemapäällikön mukaan heillä oli ulkoministeriössä mittatikkumiehiä, jotka laskivat tarkasti määriä ja vertailivat niitä. Mistään todellisesta ongelmasta ei ollut kyse.[1024]

Neljänkymmenen vuoden aikana ystävyyspolitiikka oli laajentunut lähes kaikille yhteiskunnallisen elämän osa-alueille. Alemman tason toimijoiden välisessä vuorovaikutuksessa neuvostoliittolaiset painostivat suomalaisia ihan oma-aloitteisesti ilman ylemmän tason suoranaisia käskyjä. Keskitasolla kiristämistä sovellettiin painostusmentaliteetilla: jos asiat eivät suju, niin joudumme viemään sen eteenpäin. Tämä tarkoitti turvautumista ylimmän tason poliittisiin päättäjiin. Neuvostovirkamiehillä oli kuitenkin suurempi intressi hoitaa asiat mahdollisimman alhaisella tasolla kaikenlaisissa pikkuasioissa. Neuvostojohdossa ne olivat vähäpätöisiä, ja ne saatettiin sivuuttaa jopa kokonaan.

Pieniin asioihin tarrautuminen näyttää jälkikäteen kummalliselta – jopa absurdilta. Neuvostodiplomaatit protestoivat kaikkea mahdollista vastaan Lotta-patsaasta tietokonepeliin, mikäli he katsoivat niiden ilmentävän neuvostovastaisuutta.[1025]

1024 UM, poliittinen osasto, n:o 634, JS/js, 22.7.1987. Suomen puolustusvoimien ja SNTL:n asevoimien väliset suhteet; UM, poliittinen osasto, n:o 688, JS/js, 17.8.1987. Suomen puolustusvoimien ja SNTL:n asevoimien väliset suhteet II; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 51, 19.8.1987, JK/jk. Ministerineuvos Karasov Kalelan luona 19.8.1987. MKA, kansio 34, KA.

1025 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, N:o 15, 29.4.1983. Brittiläinen Saharov-elokuvaushanke. POL-AVS, Dec 3, UMA; Myös suomalaisten elokuvamaahantuojien oma-aloitteisesti elokuvatarkastamolle alistamat ”Gulag” ja ”Andrei Saharov” -nimiset elokuvat kiellettiin keväällä 1985 ulkopoliittisin kriteerein suomalaisten omasta aloitteesta. UM, poliittinen alivaltiosihteeri, N:o 19, muistio 14.5.1985. Ulkopoliittinen elokuvasensuuri ja videotallenteet. POL-AVS, Dec 4, UMA; UM, poliittinen osasto, P.M. 417, 12.4.1985. Neuvostovastaisiksi luokitellut julkaisut; ulkoasiainministeri Väyrysen vastaus Neuvostoliiton demarche’iin; UM, poliittinen osasto, muistio nro 878, 16.9.1985. Lotta-Svärd patsas Lappeenrannassa; Neuvostoliiton kanta. Hbb 19, TPKA III, KA. Elokuvatarkastamo piti yllä ankaraa linjaa. Vuoden 1986 uutuuselokuva ”Born American” (Jäätävä polte) kiellettiin vedoten siihen, että se on ”sekä raa’istava että ulkopoliittisesti arveluttava”. Ulkoministeriö korosti, että päätös oli yksinomaan elokuvatarkastamon, vaikka julkisuudessa epäiltäisiin Neuvostoliiton suurlähetystön vaikuttaneen päätökseen. UM, poliittinen alivaltiosihteeri nro 1, muistio 15.1.1986. POL-AVS, Dec 4, UMA. Korkein hallinto-oikeus kuitenkin salli ko. elokuvan sillä ehdolla, että siitä leikataan joitain kohtauksia pois. TPK, kansliapäällikkö, muistio no 146, 14.11.1986 /JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelut E.K. Ligatshovin kanssa. Fb 4, TPKA III, KA.

NKP:n keskuskomitean suunnitelma ja suomalaisille esitetyt protestit osoittavat suhtautumisen Suomeen pysyneen entisellään. Edellä kuvatut muutokset antoivat Suomen ulkopoliittiselle johdolle kaksitahoisen käsityksen avainhenkilöiden vaihtumisesta. Ylimmällä tasolla suuri osa konservatiivisen linjan edustajista oli siirretty tavalla tai toisella syrjään, mutta huipulla tapahtuneet henkilövaihdokset eivät riittäneet murtamaan rakenteellista jatkuvuutta vanhoissa toimintatavoissa.

Tiukasti vanhaan ajattelutapaan kiinnittäytyvä ideologian korostaminen säilyi NKP:ssä toimeenpanevan virkaportaan ohjenuorana 1980-luvun loppuun asti. Samanaikaisesti esimerkiksi Euroopan integraatio sai lännessä poliittisella asialistalla lisää painoarvoa. Suomi reagoi uusiin integraatioavauksiin, mutta niiden painoarvo ja länsi-integraation perustavanlaatuinen merkitys jäi neuvostovirkamiehiltä tuolloin oivaltamatta. Suuret asiat valuivat läpi sormien lähestulkoon huomaamatta ja pienet yksityiskohdat otettiin tikunnokkaan. Ristiriitaisuus ilmentää neuvostodiplomatian kyvyttömyyttä tehdä tarvittavaa uudelleenarviota Suomen suhteen. Yritykset suitsia julkisia kannanottoja olivat toistuneet toisen maailmansodan jälkeisten vuosikymmenten ajan. Niihin keskittyminen oli tuttua puuhaa, jolla pystyi täyttämään virkavelvollisuuksien hoitamisen, mutta syvälliseen tilanneanalyysiin se ei antanut eväitä.

Yksi tällainen kompastuskivi 1980-luvun puolivälissä oli presidentti Paasikiven henkilökohtaisten muistiinpanojen salausajan päättyminen. Ne oli suljettu määräajaksi Kansallis-Osakepankkiin. Määräaika oli täyttymässä vuonna 1985, minkä jälkeen ne saisi avata. Koivisto sai keväällä 1984 käsiinsä Urho Kekkosen kirjeitä Alli Paasikivelle 1950-luvun lopulta. Niissä Kekkonen kommentoi presidentti Paasikiven muistiinpanoista lukemiaan otteita Alli Paasikivelle. Kekkosen mukaan muistiinpanot vaatisivat toimitustyötä ennen niiden julkaisemista. Neuvostoliiton politiikan terävin arvostelu olisi jätettävä pois. Koivisto oli samaa mieltä. Eheää Paasikivi-kuvaa olisi varjeltava. Muistiinpanoissa esiintyviä kriittisiä mietteitä ei missään nimessä ollut tarkoitettu julkisuuteen. Maan kannalta oli parempi, ettei niitä julkaistaisi – karsittuinakaan. Loppukesästä 1958 Kekkonen vetosi Alli Paasikiveen: ”Maan etua ei saa vahingoittaa.”[1026] Koivisto sovelsi edeltäjiensä harjoittamaa valtioedun ajattelua – avoimuuden idealismi sai väistyä niin sanotun ulkopoliittisen realismin edessä.

Päiväkirja-aineiston salausajan päättyminen tuotti Koivistolle päänvaivaa. Kukaan ei tiennyt, mitä kaikkea Paasikiven muistiinpanoista paljastuisi. Koivisto selvitti asiaa suomalaisten asiantuntijoiden, virkamiesten ja Paasikiven perikunnan kanssa sekä

[1026] Koiviston muistiinpanot tapaamisesta Aarne Koskimiehen kanssa 14. ja 17.5.1984; Jäljennökset Urho Kekkosen kirjeistä Alli Paasikivelle ajalta 15.3.1957–25.8.1959; Sitaatti Kekkosen kirjeestä Alli Paasikivelle 25.8.1959. MKA, kansio 28, KA.

konsultoi neuvostoliittolaisia päiväkirjojen julkaisemisen ulkopoliittisista vaikutuksista lukuisia kertoja vuoden 1985 kuluessa.[1027] Aiheen poliittista painoarvoa neuvostojohdon silmissä kuvastaa pääministeri Tihonovin kahdenkeskinen puheenvuoro Koivistolle kesäkuussa 1985. Neuvostoliitto pelkäsi Paasikiven muistiinpanojen julkaisemisen voivan vahingoittaa maiden suhteita.[1028] Tihonov edusti Neuvostoliiton korkeinta poliittista tasoa, joten asian hoidossa ei ollut kyse enää pikkuvirkamiesten ja neuvostodiplomaattien keskinäisestä nokittelusta, vaan sillä oli poliittista painoarvoa. Koivisto kuittasi asian lyhyesti. Asia oli tuttu, ja siitä oli keskusteltu. Paasikiven muistelmien sisältöä ei kukaan tuntenut, koska ne olivat olleet 25 vuotta suljetussa säilytyksessä. Vasta määräajan päätyttyä olisi mahdollista tietää enemmän.[1029]

Kun alkoi näyttää ilmeiseltä, että Paasikiven muistiinpanojen julkaisemista ei olisi mahdollista estää, ne olisi Koiviston mukaan paras jättää vaille huomiota eikä suinkaan dramatisoida asiaa millään tavalla. Koivisto painotti, että Paasikivi-kuvan pitäisi säilyä muuttumattomana, koska kyseessä oli ulkopoliittinen käsite, jolla määriteltiin Suomen ulkopoliittista suuntausta. Koivisto ehdotti ensisijaisesti salausajan jatkamista, toissijaisesti tekstin tarkistusta tai kolmanneksi julkaisuoikeuden haltuunottamista ja luovuttamista taholle, jolla olisi kiinnostusta vaalia Paasikivi-kuvaa. Syksyllä 1985 Koivisto joutui toteamaan, että kaikki vaihtoehdot olivat huonoja. Paasikiven päiväkirjamuistiinpanot luettuaan hän toivoi Karasëvilta, että Viktor Vladimirov voisi tulla pian Suomeen selvittämään asioita. Kysymys ei ollut maiden välisten suhteiden kriisistä, vaan Paasikiven asemasta.[1030]

1027 Mauno Koiviston muistiinpanot keskusteluista Viktor Vladimirovin kanssa 10.1. ja 11.9.1985; Koiviston muistiinpanot keskusteluista KOP:n edustajien Lassila ja Mäenpää kanssa 14.1.1985; TPK, PM 15.1.1985, JK/jk. Presidentti J. K. Paasikiven arkistot; Oikeuskansleri Kai Korte P.M. 17.1.1985. Presidentti J. K. Paasikiven arkistot; Mauno Koiviston keskustelut ja kirjeenvaihto Juhani Paasikiven kanssa 28.5., 18.6., 17.7. ja 20.8.1985; Koiviston muistiinpanot keskusteluista Matti Klingen kanssa 12.9.1985; Koiviston muistiinpanot keskusteluista Feliks Karasovin kanssa 12.9.1985; Jaakko Kalelan muistio Feliks Karasoville 23.8.1985; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 55, 19.7.1985/jk. Paasikiven muistiinpanot. Keskustelu pankinjohtaja Mäenpään ja ministerineuvos Karasovin kanssa. MKA, kansio 29, KA.

1028 TPK, PM 18.6.1985 JK/jk. Tasavallan presidentin ja pääministeri Tihonovin keskustelu Kostamuksessa 18.6.1985. Fb 11, TPKA III, KA.

1029 Ibid.; Suomi 2006, 285.

1030 Koivisto 1995, 135–137; Ulkoministeriöstä esitettiin vaihtoehtona UM:n ja Valtionarkiston kokoaman dokumenttijulkaisun tekemistä ennen päiväkirjojen julkistamista, jolloin ”arkaluontoisen materiaalin julkisuuteen saattaminen tapahtuisi kontrolloidusti”. UM, poliittinen osasto, P.M. nro 833, JS/tb, Juhani Suomi, 28.9.1984. J. K. Paasikiven päiväkirjojen julkistaminen. Cbb 11, 1984, UMA. Muistio liitteenä 11.10.1984 kokouksen pöytäkirjassa; Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta KOP:in edustajien Lassilan ja Mäenpään kanssa 14.1.1985, klo 16:30; Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Feliks Karasovin kanssa 12.9.1985. MKA, kansio 29, KA.

Suomen ja Neuvostoliiton hyvien suhteiden suojeluspyhimykseksi nostetun Paasikiven asemaa piti varjella. Päiväkirjojen julkaisemisesta luopuminen olisi maan edun mukaista, mutta keinovalikoimiin ei kuitenkaan otettu suostuttelua järeämpiä menetelmiä. Paasikiven perikunnan päätöksen mukaisesti päiväkirjojen ensimmäinen osa julkaistiin syksyllä 1985 suuren huomion saattelemana. Siitä paljastui Suomen silloisen ulkopolitiikan oppi-isän silottelematon käsitys Suomen kansainvälisestä asemasta ja yhteistyön realiteeteista Neuvostoliiton kanssa. Toimituskunnan asiantuntijoina olleilta historian professoreilta Matti Klingeltä ja Yrjö Blomstedtilta Koivisto kuuli yksiselitteisen arvion: asioissa tuskin olisi paljon uutta. Sen sijaan uutta olisivat Paasikiven kommentit ja reaktiot. Merkinnöissä oli paljon viitteitä siitä, että tekijä oli tarkoittanut ne julkisuuteen ja niiden julkaiseminen painetussa muodossa oli suuri palvelus yleisölle.[1031]

Paasikiven päiväkirjojen julkistamisen seuraukset Suomen ulkopolitiikalle jäivät lopulta vähäisiksi. Niiden julkaiseminen sen sijaan oli merkkipaalu toisen maailmansodan jälkeisen poliittisen historian käsittelemisessä Suomessa ilman kaunistelua ja ystävyysliturgiaa.

[1031] Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Matti Klingen kanssa 12.9.1985; Mauno Koivisto Mihail Gorbačëville 12.9.1985. MKA, kansio 29, KA. Koivisto mainitsi päiväkirjojen julkaisuhankkeesta myös kirjeessään Gorbačëville; Koivisto 1995, 136–137; Karasev 1998, 293–295; Jakobson 1992, 278–287.

8.2 Sinipuna yllättää

> *”Hallituksen muodostaminen on meidän asiamme. Me emme voi alistua siihen, että Moskova määrää, keitä hallitukseen tulee.”*[1032]
>
> - J. K. Paasikivi 20. elokuuta 1948

Kevään 1987 eduskuntavaaleja edelsi Sorsan hallituksessa jännitteinen ajanjakso. Hallitus pysyi hädin tuskin kasassa. Oppositiossa olleen Kokoomuksen puheenjohtaja Ilkka Suominen vaati joulukuussa 1986 jo ennenaikaisia eduskuntavaaleja. Koivisto painosti Sorsaa taiteilemaan hallituksen kanssa säännönmukaisiin vaaleihin asti. Maaliskuun 1987 vaalitulos antoi Kokoomukselle aihetta riemujuhlaan. Vaalien suurimman voittajan mandaatilla presidentti nimesi hallitustunnustelijaksi Kokoomuksen entisen puheenjohtajan Harri Holkerin. Nimityksellä Koivisto syrjäytti puolueen puheenjohtajan ja tämän tekemän poliittisen sopimuksen porvarillisen enemmistöhallituksen muodostamisesta Kokoomuksen, Keskustan ja RKP:n kesken. Vuoden 1987 hallitusneuvottelut ja niitä edeltäneet sisäpoliittiset kuviot on selvitetty tuoreissa tutkimuksissa varsin seikkaperäisesti.[1033]

Kokoomuksen hyväksyntää hallituspuolueeksi vuonna 1987 on pidetty osoituksena siitä, ettei ulkopoliittisia näkökohtia, eli Neuvostoliiton kantoja, tarvinnut enää ottaa huomioon hallitusta muodostettaessa. Tulkintaan sisältyy ajatus, ettei Neuvostoliitto reagoinut hallituksen muodostamiseen, vaikka oikeistovoimien linnakkeena parikymmentä vuotta syrjitty Kokoomus nousisi hallitukseen.[1034] Vuoden 1987 hallitusratkaisu ei kuitenkaan ollut Neuvostoliitolle yhdentekevä.

Julkisuudessa oli spekuloitu syksyllä 1986 Kokoomuksen hallitukseen menolla. Marraskuussa 1986 Ëgor Ligačëv oli Suomessa vieraillessaan muistuttanut SDP:n edustajille vasemmiston ja keskustan pitkän yhteistyön perinteestä. Ligačëvin vihjaus oli selvä. Vaalien jälkeinen hallitusratkaisu kummitteli taustalla, vaikka vierailuvalmisteluiden aikana Vitalij Šapošnikov oli tunnustanut tosiasiat: ”Tunnemme Kepun ja SKP:n ongelmat. SDP on kuitenkin stabiili”.[1035]

1032 J. K. Paasikiven päiväkirja 20.8.1948, s.648. Paasikiven kommentti keskustelussa suomalaisten kommunistien kanssa.

1033 Keski-Rauska 2020, 289–361; Vares 2017, 384–395, 402–418.

1034 Tarkka 2012, 411–414; Jakobson 2003, 365.

1035 Saneltu, käsittelemätön pikamuistio SDP:n ja NKP:n välisistä keskusteluista SDP:n puoluetoimistossa 12.11.1986 klo 11.00–12.45 ja 13.45–15.00. LK [Lauri Kangas]; Muistio Shaposhnikovin kanssa käydyistä kauppapolitiikkaan liittyvistä neuvonpidoista 4.11.1986 Helsingissä. MKA, kansio 32, KA; Suomen kuvalehti 46/1986, 14.11.1986; Vares 2017, 401–406.

Keskustan edustajille hallitusasiaa kommentoitiin Moskovassa muutaman viikon kuluttua hieman diplomaattisemmin. NKP:n kansainvälisen osaston päällikkö Anatolij Dobrynin vakuutti, etteivät he sekaantuisi Suomen sisäiseen tilanteeseen. Samalla hän huomautti, että vasemmiston ja Keskustan yhteistyö olisi tärkeää ulkopolitiikan vuoksi, samoin kuin neuvostovastaisuuden estämisen, kannalta.[1036]

Eduskuntavaalien jälkeen Kokoomuksen sisäpiiri kuuli Helsingin KGB-edustajilta, ettei edes porvarihallitus aiheuttaisi ongelmia idänsuhteissa, mutta Kokoomukselle suositeltiin pyrkimistä yhteen SDP:n kanssa. Tosin Feliks Karasëv oletti virheellisesti SDP:n jäävän oppositioon, kuten hän kertomansa mukaan oli raportoinut Moskovaan.[1037] Vaikka KGB:n antama suositus oli ristiriitainen keskuskomitean jatkuvien oikeistolaistumisvalitusten kanssa, niin taktisena neuvona sen toteutuminen vastaisi paremmin Neuvostoliiton etua kuin porvarihallitus.

KGB:n edustajien suhtautuminen Kokoomukseen oli selkeästi pragmaattisempaa kuin keskuskomiteassa. Kesän 1982 KGB-ohjeiden mukaan Kokoomuksen hallitukseen tulo saattaisi johtaa Neuvostoliiton kannalta ei-toivottaviin seurauksiin, mutta realiteettina myönnettiin sen olevan mahdollista. Moskovassa Kokoomus oli tulkittu oikeistovoimien päälinnakkeeksi ja puolueessa pitäisikin tukea Suomisen johtamaa maltillista ulkopoliittista suuntausta. Tärkeysjärjestys oli kuitenkin selvä: punamultayhteistyö oli prioriteetti ja porvariyhteistyötä pitäisi estää. Vuonna 1987 Kokoomuksen nähtiin päässeen suurimmaksi osaksi eroon ulkopoliittisesta epäluotettavuudesta, eikä sen hallitukseen tulo hätkähdyttäisi Moskovassa.[1038]

Koivisto vakuutti välittömästi vaalien jälkeen 19. maaliskuuta Harri Holkerille, ettei hänen tiedossaan ollut ”pienintäkään merkkiä siitä, että idän taholta olisi ollut minkäänlaista pyrkimystä puuttua, ei tähän päivään mennessä”. Sen sijaan presidentti oli hyvin huolestunut siitä, ettei Kokoomus pääsisikään hallitukseen. Läntinen lehdistö syyttäisi oppositioon jäämisestä yleisiä syitä ja Neuvostoliiton painostusta, vaikka syyt olisivatkin aivan muualla. Hän painotti Holkerille: ”Minusta teidän tai sinun olisi syytä harkita tätä hommaa, todeta, että ei ole Kokoomuksen eikä valta-

1036 PM, Keskustapuolueen valtuuskunnan ja NKP:n edustajien keskustelusta NKP:n keskuskomiteassa 1.12.1986 / OM, erittäin salainen. Keskustapuolue, puoluetsto, kv. asiat, NKP-yhteistyö: muistioita, 1954–1991, KMA.

1037 Keski-Rauska 2020, 323; Vares 2017, 406. Karasëv kertoi vuoden 1987 vaalien jälkeisestä raportoinnista keväällä 1989 Jaakko Kalelalle. TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 4.2.1989. Ministerineuvos Karasov kävi pyynnöstään luonani 2.2.1989, tavattuaan TP:n. MKA, kansio 37, KA.

1038 Jaakko Kalelan muistio 3.11.1982 SDP:n ja NKP:n valtuuskuntien neuvottelut Moskovassa 26.10.1982, s. 24 Boris Ponomarëvin lausunto. MKA, kansio 24, KA; [https://www.verkkouutiset.fi/neuvostoliiton-ohjekirjeet-helsingista-1982-heikennetaan-oikeistoa-25673/#775b66e8] [luettu 10.2.2021]; Vares 2017, 406; Keski-Rauska 2020, 350–354; Ks. Karasev 1998, 311; Rusi 2011, 290, 312–314; Suomi 2008, 364.

kunnan intressissä sellainen, että syiksi esitetään ns. yleiset syyt, joista Jussi Virolainen silloin hölötti."[1039] Koivisto viittasi niin sanottuun juhannuspommiin, joksi Johannes Virolaisen haastattelu *Suomen kuvalehdessä* kesällä 1979 ristittiin.

Muutaman päivän aikana asetelma muuttui, koska 24. maaliskuuta Kokoomuksen puheenjohtaja Ilkka Suomiselle selvisi, että Moskovassa tiedettiin suunnitelmasta, jonka mukaan maahan olisi tulossa Kokoomuksen ja SDP:n muodostama hallitus – ei porvarihallitusta, kuten Suominen uskoi. Koivisto oli tunnustellut ilmaa Moskovasta KGB-linjan takaoven kautta. Tämän tunnustelun perusteella KGB:n Karasëv tiesi kertoa Suomiselle Koiviston kaavailemasta hallituspohjasta.[1040]

Ilkka Suominen kiinnitti myöhemmin osuvasti huomiota Holkeria ja Koivistoa yhdistäneeseen piirteeseen toden puhumisesta. "He eivät formaalisti koskaan valehdelleet, vaikka jättivätkin asioita kertomatta." Koivistolla ei ollut tiedossaan "tähän päivään mennessä" Neuvostoliiton vaikutusyrityksiä. On mahdollista, että Koivisto oli itse aloitteellinen tai yhteydenotto Karasëviin tapahtui vasta Holkerin ja Koiviston keskustelun jälkeen.[1041]

Suomiselle selvisi vasta vuosien kuluttua Karasëvin tietolähde, joka oli presidentti itse. Jos Suominen olisi älynnyt kysyä, Karasëv olisi ehkä osannut kertoa enemmänkin suunnitelmasta ja jopa pääministerikandidaatista. Koivisto oli oman käsityksensä mukaan toiminut aikoinaan kummisetänä, kun Harri Holkeri, Suomisen edeltäjä Kokoomuksen puheenjohtajana, oli tutustunut Viktor Vladimiroviin.[1042]

SDP:n ja NKP:n syksyisten keskusteluiden muistiot oli toimitettu presidentille. Niiden perusteella Koivisto tiesi NKP:n virkailijoiden puhuneen keskustan ja vasemmiston yhteistyön jatkumisen puolesta. NKP:n vihjailua voi pitää vaikuttamisyrityksenä jo itsessään. Tästä piittaamatta Koivisto nimitti Holkerin hallitustunnustelijaksi

1039 Tasavallan presidentin ja Harri Holkerin puhelinkeskustelu 19.3.1987 klo 10:30. MKA, kansio 9, KA. Koivisto viittasi vuoteen 1979, jolloin Johannes Virolainen syytti Kokoomuksen hallituspaitsiosta "yleisiä syitä".

1040 Keski-Rauska 2020, 323–335; Suomi 2008, 364–365.

1041 Tasavallan presidentin puhelinkeskustelu Harri Holkerin kanssa 19.3.1987, klo 10.30. MKA, kansio 9, KA; Keski-Rauska 2020, 314–316, 326–333, 357–359. Suomisen sitaatti Keski-Rauska 2020, 332.

1042 Mauno Koiviston muistelmahaastattelu 10.10.1991. TEKO IIIKH A: TMK 10.10.91, ensimmäinen palaveri. MKA, kansio 505, KA. Koiviston lausunnosta ei käy ilmi, milloin hänen järjestämät tapaamiset Holkerin ja Vladimirovin välillä olivat, mutta ilmeisesti niitä järjestettiin ainakin Suomen Pankissa. Kekkosen päiväkirjan mukaan "Koivisto johdatti Vladimirovin ja Holkerin yhteen." Urho Kekkosen päiväkirja 27.3.1979, 4:332. Kyseessä ei kuitenkaan ole ollut Holkerin ja Vladimirovin ensimmäinen tapaaminen, koska se on ollut viimeistään v. 1971 Päiviö Hetemäen järjestämillä illallisilla, vain viikko Kokoomuksen puheenjohtajan Juha Rihtniemen kuoleman jälkeen. Urho Kekkosen päiväkirja 19.1.1971. 3:164; Lehtilä 2001, 70–71; Vladimirov 1993, 236–237.

perjantaina 10. huhtikuuta 1987.[1043] Holkerin onnistuminen hallitusneuvotteluissa tarkoittaisi Suomen hallituspolitiikan oikeistolaistumista. Oli tapahtumassa juuri se, mitä NKP:n virkailijat Moskovassa olivat vuosikausia pelänneet.

Väyrynen esitti presidentille vielä kaksi päivää myöhemmin oman arvionsa: ”Kokoomus ei ryhdy hallitusyhteistyöhön sosialidemokraattien kanssa. SDP:stä en tiedä.” Väyrynen esitti siis 12. huhtikuuta Holkerin päätyvän tunnustelemaan porvarihallitusta.[1044]

NKP:n Vladimir Fëdorov tuli Helsinkiin keskustelemaan hallituskysymyksestä maanantaina 13. huhtikuuta. Väyrynen selosti Kääriäisen kanssa Fëdoroville hallituskuvioita ja vaalitulosta. Fëdorov kehui Keskustan ulkopoliittista linjaa, se oli vanhin Paasikiven–Kekkosen linjan kannattaja. Edes puolueen nykyjohto ei Fëdorovin mukaan muuttanut linjaa, Väyrysellä oli vaikutusta ainoastaan nyansseihin. Tämän arvion pohjana oli ilmeisesti loppusyksystä 1986 käydyt keskustelut: Keskustan johto oli varmistellut omaa asemaansa NKP:n silmissä selostamalla meneillään olleen sisäpoliittisen valtakamppailun asetelmia ja suhdettaan Kokoomukseen.[1045]

Hallituksen nimittämisen jälkeen Sorsa ja Liikanen totesivat Itä-Saksan edustajille Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden vakaan kehityksen olleen yksi hallitusratkaisun taustatekijöistä. Kaksi muuta olivat Koiviston uudelleenvalinnan turvaaminen seuraavan vuoden presidentinvaaleissa sekä halu estää porvariyhteistyö.[1046]

Porvariyhteistyön hajottamiseen sekä Keskustan ja Paavo Väyrysen pelaamiseen ulos hallituskuviosta viittaa Väyrysen 23. maaliskuuta mainitsema tieto Koivistolle siitä, ettei Feliks Karasëv ottanut hallituskysymykseen mitään kantaa heidän keskustellessaan vaalituloksesta.[1047] Kertoessaan Karasëvin vaikenemisesta Väyrynen tuli myös paljastaneeksi Koivistolle arvokasta tietoa, mikä auttoi pitämään hallitusoperaation langat presidentin käsissä. Keskusta ei saisi sivustatukea punamultakortilla pelaamiseen Neuvostoliitolta. Sinipuna olisi siis ulkopoliittisesti täysin hyväksyttävä vaihtoehto – parempi kuin Väyrysen tai Suomisen johtama porvarihallitus.

1043 Holopainen 1989, 235–239; Keski-Rauska 2020, 334–354.

1044 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 12.4.1987. MKA, kansio 33, KA.

1045 PM. NKP–Kepu 13.4.1987. Feodorov – P. Väyrynen, S. Kääriäinen. Keskustapuolue, puoluetsto, kv. asiat, NKP-yhteistyö: muistioita, 1954–1991, KMA. Keskustelumuistiinpano on niin suurpiirteinen, ettei siitä käy luotettavasti ilmi muuta hallituskysymykseen liittyvää, kuin Fëdorovin tuki Keskustan ulkopoliittiselle linjalle; Kääriäinen 2002, 234–235.

1046 Rusi 2011, 313.

1047 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 23.3.1987. MKA, kansio 33, KA. Väyrynen viittaa tavanneensa Karasëvin viikonloppuna. 23. maaliskuuta oli maanantai, ja vaalit oli käyty edellisenä viikonloppuna 15.–16.3.1987. Näin ollen Karasëv lienee tavannut Väyrysen 21.–22.3. aikana. Väyrynen kertoo samassa kirjeessä Karasëvin arvostelleen Supoa ja Seppo Tiitistä puolueellisuudesta sekä liian kovasta suhtautumisesta heihin [NL:oon].

Hallituksen nimittäjänä Koivistolla olisi ollut mahdollisuus edistää tavoitettaan joka tapauksessa. Koivisto ilmoitti Holkerille, että jos päädyttäisiin porvarihallitukseen, niin hän haluaisi varhaisessa vaiheessa keskustella ulkoministerin henkilöstä. Toisin sanoen presidentti ei ilmeisestikään aikonut kelpuuttaa Väyrystä pää- tai ulkoministeriksi.[1048]

Pääministeriratkaisu ei synnyttänyt vastalauseita Neuvostoliitosta. Presidentti oli informoinut ratkaisusta Moskovaa etukäteen KGB-kanavassa. Suomen sisäpoliittisten realiteettien muuttuminen tajuttiin Moskovassa, kun äärivasemmistoa edustanut Demokraattinen vaihtoehto sai vaaleissa neljä prosenttia annetuista äänistä. Vaalituloksen ratkeamisen jälkeen toiminta Suomessa keskittyi vahinkojen minimointiin. Tyyli erosi muutaman vuoden takaisesta, jolloin Neuvostoliitto oli vielä painostanut SKP:n puheenjohtajavalinnassa uhaten suhteiden heikentymisellä.

Sinipunan nimittäminen noudatti KGB:n suosimaa hajota ja hallitse -taktiikkaa, mutta ulkopoliittisen liikkumavaran arvioimisen kannalta oleellista on sen analysoiminen, olisiko Koivisto nimittänyt porvarihallituksen, vaikka se oli selvästi vastoin Neuvostoliiton kantaa. Myönteinen vastaus on perusteltavissa usealla argumentilla. Koiviston itsensä kertoma reaktio vaalitulokseen oli, että nyt tultaisiin muodostamaan porvarihallitus.[1049] Koivisto oli osoittanut poliittista päättäväisyyttä keväällä 1983 nimittäessään Sorsan IV hallituksen, jossa oli mukana Suomen Maaseudun Puolue. SMP:llä oli ulkopoliittisesti vähintään yhtä epäilyttävä maine Moskovassa kuin Paasikiven–Kekkosen linjan kokoomuslaisilla vuonna 1987. Samoin Koivisto oli vienyt läpi edellisinä vuosina ulkopoliittisesti epäilyttäviä hankkeita, kuten EFTA-täysjäsenyyden, Eureka-jäsenyyden ja Černobylin evakuointilennon. Koiviston aiempi toiminta viittaa siihen, että hän olisi ollut valmis nimittämään porvarihallituksen, mikäli sisäpoliittinen tilanne olisi siihen ajautunut.

Koiviston omat poliittiset tavoitteet asettuivat kuitenkin Keskustaa ja Väyrystä vastaan, mikä tangeerasi Moskovan toiveiden kanssa. Neuvostoliiton kannalta sinipunahallitus oli suotuisampi vaihtoehto kuin puhdas porvarihallitus. Tämä korreloi Koiviston ja SDP:n poliittisten tavoitteiden kanssa. Koiviston, Holkerin, Sorsan ja SDP:n samansuuntaiset poliittiset tavoitteet yhdistyivät hallitusratkaisussa, mutta käytettävissä olleiden lähteiden perusteella Neuvostoliiton ei voi sanoa määritelleen hallituspohjaa.

Edellä perusteltua puoltaa myös presidentin ja Neuvostoliiton suurlähettiläs Sobolëvin keskustelu 16. huhtikuuta. Siis sen jälkeen, kun Holkeri oli saanut hallitustunnustelijan tehtävän. Koivisto kertoi Sobolëville, että hän oli vaalituloksen jälkeen pitänyt todennäköisenä porvarillisten puolueiden hallitusta ja edelleenkin se oli ”hyvin reaalinen

[1048] Keskustelu Harri Holkerin kanssa 9.4.1987 Linnassa klo 11:30. MKA, kansio 9, KA; Koivisto 1994, 247, 255–256; Hämäläinen – Ovaska 1998, 24.

[1049] Koivisto 1994, 232–232.

mahdollisuus". Realistisia hallituspohjavaihtoehtoja oli presidentin mukaan kolme; punamulta, sinipuna ja porvarihallitus. Koivisto perusteli hyvin yksityiskohtaisesti, miksi punamulta tuskin toteutuisi; edellisen hallituskauden jälkeen punamultapohja oli menettänyt poliittisen kannatuksen niin SDP:n kuin Keskustan piirissä. Jos osoittautuisi, ettei Holkerin tunnusteluyritys johtaisi SDP:n ja Kokoomuksen yhteishallitukseen, niin tämä saisi jatkaa porvarihallituksen tunnusteluun. Ulkopolitiikassa kolmen puolueen välillä ei ollut erimielisyyksiä, kaikki kannattivat Paasikiven–Kekkosen linjaa. "Tarkoitukseni ei ole ryhtyä mihinkään painostukseen", Koivisto totesi. Sobolëv kysyi, voisiko hän raportoida presidentin korostaneen, ettei mikään vaihtoehdoista vaikuttaisi Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin, koska ne olivat lujalla pohjalla ja "Te Tasavallan Presidenttinä tulette huolehtimaan niistä". Koiviston mukaan näin voisi sanoa.[1050]

Koiviston puheet Sobolëville osoittavat hänen varmistelleen sitäkin vaihtoehtoa, että Suomeen nimitettäisiin porvarihallitus, jos SDP ja Kokoomus eivät pääsisi yhteisymmärrykseen. Väläyttämällä porvarihallitusta varteenotettavana vaihtoehtona Koivisto pehmitti myös tulevan hallituksen asemaa. Koska punamulta oli sisäpoliittisesti epärealistisin, tulisi Kokoomus todennäköisesti olemaan hallituksessa joka tapauksessa. Enää kysymys oli siitä, olisiko toisena päähallituspuolueena Keskusta vai SDP. Näistä vaihtoehdoista Moskovassa oli helpompi sietää jälkimmäistä, joten Neuvostoliiton ei kannattaisi asettua poikkiteloin.

Keskustelu Sobolëvin kanssa viimeisteli Koiviston hallitusoperaation. Koiviston muistikuvat politiikan sivustaseuraajana ulottuivat edelliseen SDP:n ja Kokoomuksen yhteishallitukseen. Sitä varten täytyi palata syksyyn 1958 ja Fagerholmin III-hallitukseen, joka muistetaan yöpakkashallituksena. Koivisto oli pettynyt Kekkoseen, joka ei presidenttinä puolustanut nimittämänsä hallituksen ulkopoliittisia toimintaedellytyksiä.[1051] Keväällä 1987 Koivistolla oli mahdollisuus korjata kolmenkymmenen vuoden takainen pettymys.

Keskustelussa Neuvostoliiton suurlähettilään kanssa Koivisto osoitti, että hän luotti puolueiden ulkopoliittisiin linjauksiin ja seisoisi nimittämänsä hallituksen tukena. Sinipunahallituksen muodostamisella Koivisto osoitti kykenevänsä teräviin iskuihin niin sisä- kuin ulkopolitiikassakin. Samalla hän katkaisi lähes kolmekymmentä vuotta jatkuneen taktikoinnin Suomen hallituspolitiikan ja ulkopolitiikan väliltä.[1052]

[1050] TPK, kansliapäällikkö, muistio no 28, 16.4.1987 /JK/jk. Suurlähettiläs Sobolev Tasavallan Presidentin luona: Suomen hallitustilanne. MKA, kansio 9, KA.

[1051] Koivisto 1997, 38; Ovaska 2017, 47–48; Bergholm 2020, 371–380.

[1052] Esimerkiksi vielä vuoden 1983 eduskuntavaalien alla Koivisto joutui vastaamaan USA:n entinen varapresidentti Walter Mondalen kysymykseen Neuvostoliiton reaktioista Kokoomuksen mahdollisesta hallitukseen tulosta. TPK, PM 18.3.1983 /JK/pp.Tasavallan presidentin tapaaminen entisen varapresidentti Walter Mondalen kanssa. Fb1, TPKA III, KA. Mondale oli demokraattien ehdokas v. 1984 Yhdysvaltain presidentinvaaleissa.

Osaltaan tämä edesauttoi merkittävästi suomalaisen parlamentarismin kehitystä. Suomessa siirryttiin lähemmäs paasikiveläistä ihannetta, jossa yksinomaan sisäpoliittiset voimasuhteet ja vaalitulos ratkaisivat hallituspohjan ilman ulkopoliittista vipuvartta.

Kokoomuksen hallituspaikasta ja Holkerin pääministeriydestä huolimatta Moskovasta uudistettiin elokuussa 1987 vierailukutsu pääministerille. Pääministerivaihdos Sorsasta Holkeriin ei mitätöinyt vanhaa kutsua. Holkeri piti kutsun vahvistamista henkilökohtaisena kunniana ja totesi sen osoittavan maiden suhteille osoitettua molemminpuolista huolenpitoa. Kokoomuksen ulkopoliittiset näkemykset olivat kehittyneet Moskovan kannalta siedettäviksi. Albert Akulovin sanoin ”meillä oli täysi varmuus” uuden hallituksen ulkopoliittisesta kurssista.[1053]

Kokoomuksen pitkä oppositiokausi oli jatkunut vuodesta 1966. Sen aikana Kokoomusta oli leimattu epäilyksillä ulkopoliittisesta luotettavuudesta. Virallisia puoluetason yhteyksiä NKP:n ja Kokoomuksen välillä ei ollut ennen syksyä 1988, jolloin Kokoomus sai vierailukutsun Moskovaan. Viimeisenä suurista puolueista se pääsi käsiksi idän valttikorttiin hetkellä, jolloin Neuvostoliiton sisäiset vaikeudet alkoivat syödä sen poliittista vaikuttavuutta.[1054]

Holkerin hallitukseen ulkoministeriksi tuli Kalevi Sorsa, mikä vaikutti ulkopoliittisen johdon dynamiikkaan. Koivisto ehdotti pian hallituksen nimittämisen jälkeen Sorsalle hallituksen ulkoasiainvaliokunnan roolin aktivoimista, presidentti voisi ajatella osallistuvansa taas useamminkin kokouksiin.[1055]

Edellä kerrotun perusteella on selvää, ettei vuoden 1987 hallitusratkaisu ollut yhdentekevä Neuvostoliiton kannalta. Se yritti edelleen vaikuttaa Suomen sisäpolitiikkaan ja poliittisten päättäjien mielipiteisiin omien kanaviensa välityksellä. Neuvostoliiton vaikutusyritysten ja toteutuneen hallitusratkaisun välistä syy-seuraussuhdetta ei voi käytettävissä olevan lähdeaineiston nojalla kuitenkaan pitää yksiselitteisenä, vaikka KGB:n edustajat suosittelivatkin Kokoomukselle hallitusyhteistyötä mieluummin SDP:n kanssa. Kuten Mauno Koivisto totesi Holkerin hallituksen nimittämispuheessaan heti tuoreeltaan: ”Ihmisten vaikuttimet ovat lähinnä heidän omassa tiedossansa, sikäli kun ovat. Niiden luku voi olla suuri, eivätkä monet vaikuttimet ole tosiansa poissulkevia.”[1056]

1053 Pääministerin erityisavustaja Marcus Laurent, 18.8.1987. Neuvostoliiton va. asianhoitajan käynti pääministerin luona 17.8.1987; Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Holkerin kanssa 18.8.1987, 14.30. MKA, kansio 34, KA; Keski-Rauska 2020, 428; Hämäläinen – Ovaska 1998, 24. Hämäläinen on kertonut Akulovin toteamuksesta.

1054 Keski-Rauska 2020, 427–429.

1055 Tasavallan presidentin keskustelu ulkoministeri Kalevi Sorsa kanssa 29.5.87 klo 11.30. MKA, kansio 33, KA.

1056 Koivisto 1994, 262.

8.3 Väyrynen haastaa Koiviston

Suomen ulkopolitiikan kolme näkyvintä poliitikkoa vuosina 1982–1992 olivat Mauno Koivisto, Kalevi Sorsa ja Paavo Väyrynen. Kolmikossa Koivisto oli presidenttinä ylivoimainen toimija ulkopolitiikassa. Sorsa ja Väyrynen ministereinä, puoluejohtajina ja potentiaalisina presidenttikandidaatteina kilpailivat keskenään sisäpolitiikassa. Väyrysen palattua Sorsa IV hallituksessa ulkoministeriksi keväällä 1983 hän puolusti terhakkaasti Keskustan ulkopoliittista roolia. Poliittisessa väännössä välineeksi kelpasi erinomaisesti puolueiden rooli ulkopolitiikan – toisin sanoen idänsuhteiden – hoidossa. SDP ja Keskusta kävivät ankaraa vääntöä oman asemansa suojelemisesta. SDP:n ylivoima Sorsan pääministerivuosien aikana työnsi Keskustaa sivuraiteelle.

Sorsalla kansainvälinen aktiivisuus kanavoitui SDP:n puolueyhteyksien kautta, ja hänen lähimpänä verrokkinaan voi pitää tämän ruotsalaiskollega Olof Palmea. Sorsan ja Palmen yhteinen mielenkiinnonkohde, aseidenriisunnan edistäminen, oli kilpailtu ala pienempien toimijoiden kesken. Se oli myös Koiviston mielenkiinnon kohde. Koiviston ja Sorsan välille ei tästä huolimatta muodostunut näkyvää poliittista konfliktia. Presidentti ei moittinut Sorsaa tämän osallistumisesta kesällä 1984 Palmen ja Papandreoun kanssa yhteisjulistukseen, vaikka kyseessä oli malliesimerkki presidentin arvostelemasta julistusdiplomatiasta.

Koiviston ja Sorsan konfliktia hillitsi todennäköisesti yhteinen puoluetausta ja Sorsan Koivistolle antama tunnustus. Sorsa ihasteli kesällä 1984, kuinka Koivisto oli varmalla kädellä luotsannut Suomen rauhantahtoista puolueettomuuspolitiikka edeltäjiensä hengessä ja vahvistanut Suomen erityissuhdetta Neuvostoliiton kanssa. Sorsalla oli varaa myös suunnitella poliittista jäähdyttelykierrosta valmistellessaan puheenjohtajan tehtävistä syrjään vetäytymistään. Hän ilmoitti vuonna 1984, ettei asettuisi puheenjohtajaehdokkaaksi kolmen vuoden kuluttua.[1057]

Loppusyksystä 1984 Väyrynen valmisteli puhetta Keskustan puoluevaltuuskunnalle Pohjois-Euroopan luottamusta ja turvallisuutta lisäävistä toimista. Keskeisinä elementteinä puheen ehdotuksissa olivat Pohjolan ydinaseeton vyöhyke ja kolmenvälinen rajarauhansopimus Suomen, Ruotsin ja Norjan kesken. Presidentinlinnassa ajatuksiin suhtauduttiin epäilevästi. Koivisto kielsi ehdottomasti puheen esittämisen. Ruotsalaisten liittäminen julkisesti mukaan aloitteeseen, josta heidän kanssaan ei ollut sovittu etukäteen, epäiltiin tuottavan lähinnä kielteisiä reaktioita ja hämmennystä naapurimaissa. Presidentin mielestä ulkoministerin aloite olisi aktiivisuutta aktiivisuuden vuoksi, mitä ei ollut syytä harjoittaa. Jos halutaan esittää ulkopoliittisia

[1057] Koivisto 1995, 75–76; Väyrynen 1993c, 187–199; *HS* 7.6.1984.

avauksia, niin se tulisi tapahtua normaalisti ministeriön virkavalmistelussa. Koivisto ilmoitti Väyryselle tapauksen jättävän varjon heidän suhteisiinsa.[1058]

Pari viikkoa presidentin ja ulkoministerin välikohtauksen jälkeen Väyrynen piti Ruotsissa sikäläisen keskustapuolueen järjestämässä tilaisuudessa puheen, josta julkisuudessa huomiota herätti erityisesti näkemys mahdollisuuksista lisätä sotilaallista yhteistyötä [skulle det nog vara möjligt att finna flere områden för militär verksamhet]. Koivistolla ei ollut ehdotuksesta välittömästi huomautettavaa, mutta jälkikäteen presidentti halusi palata sanavalintoihin ”*militär verksamhet*”.[1059]

Pitämättä jääneen puoluevaltuuskuntapuheen jälkeen ulkoministeriössä pohdittiin Väyrysen johdolla, mikä Suomen rooli voisi olla Pohjois-Euroopan suhteen. Luottamusta lisäävät toimet sopisivat hyvin Suomen ulkopoliittiseen profiiliin kansallisten intressien edistämiseksi. Suomen intressiksi määriteltiin vakauden ylläpitäminen, sotilaallisen läsnäolon vähentäminen lähialueilla voimatasapainoa vaarantamatta ja turvallisuuspoliittiseen keskusteluun osallistuminen omista lähtökohdista. Väyrysen mukaan presidentti kyseli kriittiseen sävyyn aloitteiden valmistelusta, oliko ne tehty ministeriössä virkamiesten kanssa.[1060]

Ulkoministerin puheisiin sisältyneet kansainväliset avaukset alkoivat loppukesästä 1986 hiertää Koiviston ja Väyrysen suhdetta. Syksyllä 1986 presidentti ilmoitti hänen luottamuksensa Väyryseen heikentyneen. Koivisto nosti Väyrysen tekemiä aloitteita tikun nokkaan edellisten parin vuoden ajalta ja moitti ne sopimattomasti hoidetuiksi. Koiviston moitelistalla olivat Väyrysen toimet Salla-tunturin matkailukäyttöä koskevassa tunnustelussa, Finnairin johtajien Väyryselle valmistelema Moskovan-matka ja rajarauhaa käsitelleen puheen valmistelutapa. Väyrysen selvitys moitteen kohteena olleista tapauksista ei tyydyttänyt Koivistoa. *Helsingin Sanomat* julkaisi presidentin kritisoimista aiheista näyttävän jutun, jossa arveltiin, ettei presidentti ollut ymmärtänyt virkakautensa alussa ulkoministeriön merkitystä. Kun ministeriön johdossa oli kunnianhimoinen poliitikko, joka tähtäsi presidentin virkaan,

1058 Luonnos, puheenjohtaja, ulkoasiainministeri Paavo Väyrynen keskustapuolueen puoluevaltuuskunnassa 24.11.1984; Jaakko Kalelan kommentit Väyrysen puheluonnoksesta. 20.11.1984 (kommenttien saatekortti 21.11.1984); TPK, kansliapäällikkö, muistio 11.5.1993. Ulkoministeri Väyrysen puhesuunnitelmista 24.11.1984; Muistio keskustelusta ulkoministeri Väyrysen kanssa 22.11.1984 klo 11. MKA, kansio 28, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 27.11.1984. MTA, kansio 4, KA; Väyrynen 1993c, 126–130; Koivisto 1995, 75–76.

1059 Utrikesminister Paavo Väyrynen (tal) 7.12.1984; Svenska dagbladet 8.12.1984; Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 5.12.1984; Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Väyrysen kanssa 12.12.1984, klo 13:30. MKA, kansio 28, KA; Väyrynen 1993c, 130–131

1060 UM, poliittinen osasto, toimisto V, JL/mhh. Muistio nro 1161, 17.12.1985. Luottamusta ja turvallisuutta lisäävät toimet Pohjois-Euroopassa; työmuistio. MKA, kansio 29, KA; Väyrynen 1993c, 154, 187–192.

ministeriö ei toiminut kuin automaatti.[1061] Väyrysen aloitteellisuus ärsytti presidenttiä selvästi enemmän kuin Sorsan toiminta.

Koivisto oli oman määritelmänsä mukaan pidättänyt itsellään suurvaltasuhteisiin ja aseidenriisuntaan liittyvät asiat sekä sopinut ulkoministerin kanssa, että muut asiat olisivat tämän hoidossa. Koiviston mukaan Väyrynenkin oli ulkoministerinä mieluummin hänen kuin Kekkosen aikana. Aktiivisimmillaan Kekkonen ei ”jättänyt ulkoministerillekään mitään, puhumattakaan pääministeristä. Ulkoministeri sai virkamiesten kautta kuulla, missä kuljettiin.”[1062]

Väyrysen poliittinen kunnianhimo antoi lisäväriä kahnauksiin presidentin kanssa. Keskusta asetti kesän 1986 sääntömääräisessä puoluekokouksessa Väyrysen presidenttiehdokkaaksi vuoden 1988 presidentinvaaleihin. Kevään 1987 eduskuntavaalit olisivat presidentinvaalien lämmittelykierros, jossa Väyrysen tuli kunnostautua ykköshaastajana.[1063]

Ulkoministerin ja presidentin luottamuksen heikentymiselle oli selkeä poliittinen motiivi. Puoluepolitiikan yläpuolelta presidentti kampesi haastajaansa sivuun. Heikentyneeseen luottamukseen vedoten Koivisto voisi torpedoida kilpailijansa ministeritavoitteita keväällä 1987. Presidentin luottamuksen menettäneellä Väyrysellä ei olisi asiaa pää- tai ulkoministeriksi.

Väyrysen presidenttikampanjan avaus herätti huomiota. Politiikan sisäpiirissä levisi nopeasti ensimmäisiä huhuja, kuten väite siitä, että Koivisto tulisi pian luopumaan presidenttiehdokkuudestaan. Väyrysen presidenttitiellä ei olisi tämän jälkeen esteitä. Huhut saivat diplomaattipiirit liikkeelle.[1064] KGB-mies Akulov kertoi heinäkuussa 1986 ulkoministeriön virkamiehelle olevansa suurlähettiläs Sobolëvin kanssa

1061 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 21.8.1986. MKA, kansio 32, KA; Väyrynen 1993c, 149–154, 187–199; *HS* 9.11.1986, *Koivisto hamuaa otetta Suomesta*; Apunen 2005, 350–351.

1062 Mauno Koiviston haastattelulausunto Antero Jyrängin muistelmakäsikirjoituksessa ”Kolme vuotta linnassa. Muistiinpanoja ja jälkiviisautta”. Käsikirjoituksen s. 449–450; Antero Jyränki Mauno Koivistolle 6.8.1990. MKA, kansio 41, KA. Ko. lausunto on poistettu julkaistusta versiosta. Koiviston arkistossa olevassa käsikirjoitusversiossa em. kohta on vedetty kynällä yli; Jyränki 1990, 333; Tasavallan presidentin ja puheenjohtaja Ulf Sundqvistin keskustelu 9.1.1992 alkaen klo 14.15. MKA, kansio 49, KA; Kalela 2016, 455–456.

1063 Keskustapuolue, työvaliokunnan kokous 24.4.1986. CC:36, puoluehallituksen pöytäkirjat 1–7, CC ph 6/86 1986, KMA; Väyrynen 1993c, 168–178.

1064 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 47, 13.4.86/ JK/jk. Ministeri Ahteen keskusteluja Moskovassa. MKA, kansio 31, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 97, 8.7.1986, JK/jk; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 98, 8.7.1986, JK/jk. Ministerineuvos F.D. Karasov Linnassa. MKA, kansio 32.

tyytyväinen Väyrysen ehdokkuuteen. ”Seuraavat vaalit tulisivat olemaan ensimmäiset, joissa Neuvostoliitolla ei olisi valvottavanaan omia erityisiä intressejä.”[1065] Keskustan puoluehallitukselle kerrottiin myös Neuvostoliiton matkaterveisinä elokuussa 1986, kuinka siellä oltiin tyytyväisiä Väyrysen ehdokkuuteen.[1066]

KGB-upseerin lipsahdus paljasti asenteet. Kaikki varteenotettavat kandidaatit olivat neuvostosuhteissa kannuksensa ansainneet. Neljänkymmenen vuoden uurastus kahdenvälisen suhdejärjestelmän hyväksi kantoi hedelmää. Se toimi niin luotettavasti, ettei kukaan vakavasti otettavista ehdokkaista herättänyt epäilyksiä.

Akulov tunsi tarvetta paikkailla kömmähdystään ja pyysi Paavo Lipposta välittämään viikkoa myöhemmin presidentille oikaisun. Neuvostoliiton kannalta ei tietenkään ollut samantekevää, miten Väyryseen ja Koivistoon suhtaudutaan. ”Istuva presidentti on ehdottomasti tärkeämpi.” Varmemmaksi vakuudeksi Akulov moitti vielä Väyrystä ja Keskustaa viimeaikaisesta politiikasta. Akulov kertoi Moskovan käyttäytyneen rauhallisesti. Vaikutti siltä, ettei Kremlissä pantu suurta painoa vaalien tulokselle. Tulisipa Presidentinlinnan isännäksi kuka hyvänsä, niin Suomen ja Neuvostoliiton suhteet eivät olisi vaarassa – ne olivat vapaat konjunktuureista.[1067]

KGB-residentti Feliks Karasëv palasi presidenttikysymykseen tammikuussa 1987. Hän moitti suurlähetystöä, eli ilmeisesti suurlähettiläs Sobolëvia, joka oli yhtynyt Akulovin esittämään myönteiseen arvioon Väyrysestä. Karasëv myönsi Koivistolle lähetystön arviointivirheen Väyrysen asemassa.[1068] Karasëvin myöntämä virhearvio oli ehkä oman selustan varmistamista, koska poliisineuvos Tiitinen oli antanut Akulovista jo syksyllä 1985 Karasëville varoituksen ja uhannut tämän karkottamisella, ellei Akulovin toiminta rauhoittuisi.[1069] Moittimalla lähetystöä virhearviosta Karasëv osoitti samalla, ettei hän ollut horjuttamassa Koiviston asemaa. Epäselväksi jää, oliko Akulovin aiemmin esittämää arviota aidosti muutettu poliittisen tilanteen kehittyessä tai Moskovan ohjeistamana vai oliko kyseessä Karasëvin henkilökohtainen kannanotto.

Moskovan ja Tehtaankadun suurlähetystön näkökulmasta Koiviston edustama jatkuvuus olisi joka tapauksessa Neuvostoliiton näkökulmasta paras vaihtoehto. Presidentinvaihdos Suomessa voisi synnyttää arvaamattomia seurauksia kahdenvälisissä suhteissa, ja se voisi heijastua laajemmin Suomen kansainvälisen roolin muuttumisena.

1065 UM, poliittinen osasto, Suomi/tb, P.M. N:o 473, 24.7.1986. Neuvostonäkemyksiä mahdollisista presidenttiehdokkaista. MKA, kansio 32, KA.

1066 Keskustan puoluehallituksen kokous 8/86, 15.8.1986. Keskustapuolue, puoluehallituksen pöytäkirjat 8–13 1986, CC:37, KMA; Suomen kuvalehti 46/1986, 14.11.1986.

1067 Yhteenveto keskustelusta lähetystöneuvos Albert Akulovin kanssa 28.7.1986. 30.7.1986/Paavo Lipponen. MKA, kansio 32, KA; Vrt. Akulov 1996, 165, 224.

1068 Presidentin keskustelu pääministeri Sorsan kanssa 16.1.1987. MKA, kansio 33, KA.

1069 Luukkonen 2022, 340–341.

Toiseksi kärkihaastajaksi noussut Kokoomuksen Harri Holkeri oli asemoinut itseään porvarilliseksi ykkösehdokkaaksi ja istuvan presidentin kovimmaksi haastajaksi. Holkerin presidenttihaaveet haihtuivat, kun Koivisto nimitti toisen haastajansa hallitustunnustelijaksi ja pääministeriksi keväällä 1987. Ennen Holkerin tyrmäystä Kokoomuksen puoluesihteeri Jussi Isotalo kertoi puolueella olevan ”erittäin innokas presidenttiehdokas”. Se oli taitava poliittinen veto Koivistolta, myönsi Holkeri itsekin.[1070]

Presidenttikysymys ja vuoden 1987 eduskuntavaalien jälkeinen hallitusratkaisu kytkeytyivät Kokoomuksen ja Keskustan kohdalla tiiviisti yhteen. Kokoomuksen presidenttiehdokkaan valinta pääministeriksi puolueen puheenjohtajan sivuuttaen oli Koiviston poliittista vallankäyttöä.

Mauno Koivisto valittiin toiselle presidenttikaudelle vuonna 1988. Vaalikamppailu sujui edelliskertaa leppoisammissa tunnelmissa. Neuvostoliitossa oli päädytty äärimmäisen neutraaliin asennoitumiseen suhteessa kaikkiin ehdokkaisiin, mistä Jaakko Kalela lausui tunnustuksen Helsingin KGB-päällikkö Karasëville. Koiviston suosio oli edelleen ylivoimainen muihin ehdokkaisiin verrattuna. Lopullinen vaalitulos oli erityisen kova kolaus Holkerille, joka jäi kolmanneksi häviten Paavo Väyryselle. Ilmeisesti myös presidentti oli pettynyt tulokseen. Koivisto sai vain runsaat 46 prosenttia annetuista äänistä, mikä tarkoitti sitä, ettei hän tullut suoraan valituksi. Valitsijamieskollegio kokoontui jälleen Eduskuntaan, missä äänestys meni vielä toiselle kierrokselle.[1071]

SDP:ssä Kalevi Sorsa oli väistynyt puheenjohtajan paikalta vuoden 1987 puoluekokouksessa. Sorsan lähtöön kytkeytyneet spekulaatiot herättivät Karasëvissa huolta vielä alkuvuodesta 1988. Kalela vakuutti, ettei hän uskonut sen enempää Koiviston kuin Holkerinkaan haluavan Sorsan lähtöä presidentinvaalien vuoksi, eikä hallitus voisi hajota ainakaan vuoteen ilman, että sitä pidettäisiin Väyrysen voiton tunnustamisena. Kalela maalaili Feliks Karasëville näkymiä Koiviston toisen kauden alkaessa. Ulkopolitiikan sisällössä ei olisi odotettavissa muutoksia. Lähiaikoina edessä olisi Euroopan neuvoston jäsenyydestä päättäminen, mutta jäsenyys ei merkitsisi linjamuutosta. Prosessi veisi pitkän aikaa ihmisoikeuskysymysten vuoksi.[1072]

Syksyllä 1986 nähtiin SDP:n voimannäytös idänsuhteiden hoidossa, kun ensimmäinen korkean tason vieras, NKP:n kakkosmies Ëgor Ligačëv, uudesta Gorbačëvin

1070 Harri Holkerin haastattelu 23.11.1999, (VMA, EK); Mauno Koiviston muistikirjaus ”Holkerin hallituksen muodostaminen 1987”. MKA, kansio 505, KA; Holopainen 1989, 226; Keski-Rauska 2020, (sitaatti s. 369) 283–284, 295–296, 348–349, 369–378.

1071 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 2.2.1988. Karasov kävi pyynnöstään tapaamassa allekirjoittanutta linnassa. MKA, kansio 35, KA; Keski-Rauska 2020, 378–379.

1072 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 21.1.1988. Tapasin pyynnöstään ministerineuvos Karasovin linnassa; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 2.2.1988. Karasov kävi pyynnöstään tapaamassa allekirjoittanutta linnassa. MKA, kansio 35, KA.

kauden johdosta saapui marraskuussa Suomeen SDP:n vieraaksi. Kiireisen pääsihteerin kalenterista ei lukuisista kutsuista huolimatta ollut löytynyt aikaa Suomen-vierailulle. Feliks Karasëv ideoi vierailun ratkaisuksi, ettei vuosi 1986 jäisi väliin korkeimman tason vierailuvaihdossa. Pääsihteerin sijasta voisi tulla joku muu. Vastaavasti neuvostojohdossa oli paljon uusia henkilöitä, jotka eivät olleet koskaan käyneet vierailulla lännessä. Suomi olisi tähän hyvä harjoittelupaikka, joten NKP:stä pyydettiin SDP:n apua. Voisiko joku uusista johtajista tulla Suomeen vierailulle? Suomalaisilla oli intressi tutustua uusiin neuvostojohtajiin, joten tavoitteet sopivat yksiin. Valinta osui Ëgor Ligačëviin. Hän oli suomalaisille uusi kasvo, joka oli Andropovin aikana noussut keskuskomiteaan ja Gorbačëvin aikana NKP:n kakkosmieheksi. Vieras otti roolinsa vakavasti, ja vierailulle luotiin lähes valtiovierailun puitteet, vaikka kyseessä oli SDP:n isännöimä puoluevierailu.[1073]

Syksyn 1986 mittaan puoluesihteeri Liikanen joutui toteamaan, että KGB-miehet Karasëv ja Akulov olivat menettäneet asemiaan Moskovassa. Stefan Smirnov, valvontakomission ajoista lähtien Suomen tuntemuksensa ammentanut virkailija, oli jäänyt eläkkeelle ja Vladimir Fëdorov jäi yksin hoitamaan Suomen asioita. Hänellä oli Liikasen mukaan tapana muistuttaa kaikista ikävistä asioista esimiestään Šapošnikovia. Karasëv puolestaan totesi huolestuneena pelkäävänsä, mitä MID keksisi, kun siellä reagoitaisiin Suomessa aloitettuun Suojeluskuntalainen-patsaan hankkeeseen Pariisin rauhansopimuksen vastaisena.[1074]

[1073] Liikanen SDP:n puoluetoimikunnalle, SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 27/1986, 23.10.1986, TA; Liikanen SDP:n puoluetoimikunnalle, SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 28/1986, 6.11.1986, TA; Koivisto 1995, 177; Liikanen 2019, 237; Derjabin 1997, 105; vrt. Suomi 2008, 64–67, 202; Saneltu, käsittelemätön pikamuistio SDP:n ja NKP:n välisistä keskusteluista SDP:n puoluetoimistossa 12.11.1986 klo 11.00–12.45 ja 13.45–15.00. LK [Lauri Kangas] MKA, kansio 32, KA; Keskustelu ulkoasiainministeri Paavo Väyrysen kanssa Linnassa 17.2.1987. MKA, kansio 33, KA; Muistelijoilla ja tutkijoilla on eriäviä käsityksiä siitä, kuka oli Ligačëvin vierailussa aloitteentekijä – NKP vai SDP? SDP:n keskustelumuistion mukaan Ligačëv kiitti saamastaan vierailukutsusta, mikä viittaa siihen, että hän joka tapauksessa käsitti olevansa Suomessa SDP:n kutsusta, vaikka alkuperäinen aloite vierailuun olisi tullutkin neuvostovirkamiehiltä puoluesihteeri Liikaselle; ks. Fjodorov 2001, 239; Rusi 2007, 523; Taubman 2017, 187–188;

[1074] TPK, kansliapäällikkö, muistio no 026, 26.2.1986 [korjattu alle päivämääräksi 26.3.], JK/jk. Keskustelu ministerineuvos Karasovin kanssa 21.3.86. MKA, kansio 31, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 98, 8.7.1986, JK/jk. Ministerineuvos F.D. Karasov Linnassa; TPK, kansliapäällikkö muistio no 124, 24.9.1986/ JK/jk. Ministerineuvos Karasov 24.9.86; Jaakko Kalela Tasavallan Presidentille, 11.10.1986, Helsinki; Raportti matkasta Moskovaan 9.–10.10.1986, Erkki Liikanen. MKA, kansio 32; ks. Suomi 2008, 186–188; Fjodorov 2001, 245.

Kun Ligačëvin matkavalmistelut Helsingissä eivät ottaneet sujuakseen, ne siirrettiin Tehtaankadulla keskuskomitean edustajana olleen Valeri Dimitrëvin vastuulle. Henkilömuutokset koettiin Helsingissä tappiona. Suomalaispuolueiden uudet neuvottelukumppanit NKP:n alemmilla tasoilla edustivat konservatiivista linjaa, joka oli aiemmin keskittynyt NKP:n ja SKP:n suhteiden hoitoon. ”Putkemme keskuskomiteaan on nyt paljon epäselvempi ja epämääräisempi” ja ”NKP:n Suomen työntekijöiden kanssa työskentely on nihkeää”, totesi puoluesihteeri Liikanen.[1075]

MID:n virkamiesten paine keksiä huomautettavaa Suomen ulkopoliittisesta linjasta saattoi korostua senkin vuoksi, että henkilö- ja organisaatiomuutokset koskettivat myös sen Suomen-asioista vastaavia virkamiehiä.[1076] Andrej Gromykon ollessa ulkoministerinä hänellä oli merkittävä poliittinen asema NKP:ssä, mutta Èduard Ševardnadzen ote politbyroossa päätettävien ulkopoliittisten asioiden esittelyyn ja valmisteluun oli heikompi. Suomen asioissa valta keskittyi NKP:n keskuskomitean kansainväliselle osastolle.

Moskovassa keskuskomitean ja ulkoministeriön yhteistyö Suomen asioissa henkilöityi Ûrij Derâbiniin, joka MID:n ammattidiplomaattina ja Suomen eksperttinä siirrettiin avustamaan keskuskomiteaa Ligačëvin vierailuvalmisteluissa ja Suomen-politiikan suunnittelussa.[1077] Suomalaisten kannalta tilanne oli paradoksaalinen. Ylin neuvostojohto ja sen neuvonantajat olivat uuden sukupolven edustajia, mutta suomalaisten kanssa asioita valmistelivat pääasiassa vanhan linjan virkailijat. Samaan aikaan uuden neuvostojohdon kiireet huolestuttivat Suomessa. Löytyisikö Moskovassa erityisymmärrystä Suomelle. Nähtävästi vanhojen kanavien ylläpitoa toivoneet virkailijat terästäytyivät, koska syksyn 1987 valtiovierailulla Gorbačëv totesi Koivistolle, kuinka Suomen hallituksella oli Neuvostoliitossa suuri ”lobbi” ja monet halusivat yhteistyön kehittyvän. Ratkaisuksi Gorbačëv ehdotti Koivistolle ulkoministeriöiden välisten konsultaatioiden lisäämistä.[1078]

Suomessa ulkopolitiikan suppealla sisäpiirillä oli selvästi käsitys siitä, että Suomen asema neuvostobyrokratian rattaissa oli muuttunut parin vuoden aikana. Julkisuudessa tämä kiistettiin ehdottomasti todeten, että henkilövaihdokset eivät olleet heijastuneet muutoksina maiden välisiin suhteisiin, vaikka jotkut sellaista väittivätkin. NKP:n Suomen-asiantuntijat vastaavasti syyttivät Suomen ulkopolitiikan muuttuneen Koiviston kauden aikana epäilyttävästi länsimielisemmäksi ja sisäpolitiikan oikeistolaisemmaksi.[1079]

1075 Jaakko Kalela Tasavallan Presidentille, 11.10.1986, Helsinki; Raportti matkasta Moskovaan 9.–10.10.1986, Erkki Liikanen. MKA, kansio 32; Koivisto 1995, 177; Fjodorov 2001, 227–232.
1076 Suomi 2008, 199–200.
1077 Derâbin 2010, 227–228; Fjodorov 2001, 241; Derjabin 1997, 105–107.
1078 Zapis’ sovetsko-finlândskih peregovorov, 6 oktâbrâ 1987 goda. Fb 5, TPKA III, KA.
1079 Suomi 2008, 63–65, 181–183; Fjodorov 2001, 237–239;

Ligačëv rauhoitteli suomalaisia vakuuttamalla lehdistötilaisuudessa, että Neuvostoliiton johto piti suhteita Suomeen jatkuvasti huomionsa keskipisteenä. Sorsan asema Sosialistisessa internationaalissa oli arvostusta herättävä varsinkin ydinaseriisuntaa tavoittelevan NKP:n johdon silmissä. Ligačëv suitsutti puheessaan Sorsaa ja SDP:tä rauhanomaiseen rinnakkaineloon tähtäävän politiikan kansainvälisenä puolestapuhujana. Toki presidentti sai oman suitsutuksensa, mutta Koivistolle annettujen kiitosten ensisijainen syy oli Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälisen ystävyyden jatkuvuuden varmistaminen.[1080] Ligačëv muistutti Helsingissä myös puoluesuhteiden merkityksestä maiden välisille suhteille. Erityisesti sosiaalidemokraateilla ja kommunisteilla olisi paljon yhteistä tehtävää kansainvälisissä rauhan ja turvallisuuden kysymyksissä.[1081]

Keskusta jäi Ligačëvin vierailun aikana mopen osalle. Presidentin ja pääministerin tapaamisten, SDP:n puoluetapaamisten ja vierailukohteiden kiertämisen jälkeen Ligačëv otti vastaan Keskustan ja SKP:n edustajat Tehtaankadun suurlähetystössä. Väyrynen sai lähetystössä puoli tuntia tapaamisaikaa. Keskustan puoluevaltuuskunnalle oli valmisteltu Moskovan-matkaa muutaman viikon päähän. Sitä ennakoiden Keskustalta oli pyydetty kirjallista kannanottoa puoluetta kohtaan tunnetuista epäluuloista. Sosiaalidemokraatit olivat esittäneet Moskovaan epäilyksiä Keskustan politiikasta ja oikeistolaistumisesta. Näihin syytöksiin pitäisi vastata. Ligačëvin ja Väyrysen tapaamisen jälkeen Väyrynen päätyi puoluesihteeri Kääriäisen kanssa laatimaan muistion NKP:lle. Puheenjohtaja Väyrynen vakuutti Keskustan jatkavan Kekkosen ulko- ja sisäpoliittisella linjalla. ”Lopuksi esitän toivomuksen, että NKP suhtautuisi tasapuolisesti keskustapuolueeseen ja sosialidemokraatteihin.”[1082] Väyrysen ja Kääriäisen laatima vetoomus ilmentää sitä, millainen painoarvo suomalaisessa puolue-elämässä annettiin NKP-suhteille loppuvuodesta 1986. Puolueille NKP:n suosio oli poliittinen pelimerkki, josta kilpailtiin avoimesti.

Keskustalaisia oli varoiteltu Moskovassa jo Koiviston presidenttikauden alkuajoista lähtien sisäpoliittisten voimasuhteiden muuttumisesta. Keskustapuolue oli NKP:n silmissä edistyksellinen puolue, mutta Kekkosen jälkeen tilanne oli monimutkaistunut. SDP oli kansainvälisissä kysymyksissä myönteinen tekijä NKP:n kannalta, mutta SKP:n ja Keskustan asemien heikentymisen pelättiin vahvistavan oi-

1080 NKP:n keskuskomitean politbyron jäsen, E.K. Ligatshov, lausunto lehdistötilaisuudessa. Keskustapuolue, Kv. asiat, NKP-yhteistyö 1954–1991, KMA; Ligačevin vastauspuhe SDP:n johdon tarjoamalla lounaalla. MKA, kansio 32, KA.

1081 Saneltu, käsittelemätön pikamuistio SDP:n ja NKP:n välisistä keskusteluista SDP:n puoluetoimistossa 12.11.1986 klo 11.00–12.45 ja 13.45–15.00. LK [Lauri Kangas].

1082 *HS* 16.11.1986. *Aallolle pisin aika, Sinisalolle kutsu*; Väyrynen 1993c, 231–235 (sitaatti s. 234); Virolainen 1991, 135–140.

keistovoimia. ”Kokoomus voi syleillä teidät kuoliaaksi tai teistä tulee vähämerkityksinen poliittinen voima”, totesi Vitalij Šapošnikov syksyllä 1983. Tällaista kehitystä vastaan olisi taisteltava.[1083]

SKP:n vuosikausia jatkunut kahtiajako sai keväällä 1986 pysyvän puoluepoliittisen ilmenemismuodon, kun niin sanotun vähemmistöryhmän kansanedustajat perustivat oman eduskuntaryhmän. Tulevia vaaleja silmällä pitäen perustettiin vaalipuolue Demokraattinen vaihtoehto, DEVA. SKP:n vähemmistöryhmä pysytteli NKP:n konservatiiviselle linjalle uskollisena.[1084] SKP:n hajaannuksen jälkeen jäljelle jäivät SDP ja Keskusta Neuvostoliitolle ystävällismielisen ulkopolitiikan sisäpoliittisina tukipilareina Suomen poliittisella kentällä. Neuvostoliitossa yritettiin puoluesihteeri Kääriäisen mukaan antaa Keskustalle tukea noteeraamalla se ”korkealle”.[1085]

1083 Keskustapuolueen toimihenkilövaltuuskunnan matka Neuvostoliittoon NKP:n keskuskomitean kutsusta 23–31.10.1983 (ET). Keskustapuolue, puoluetsto, kv. asiat, NKP-yhteistyö: muistioita, 1954–1991, KMA.

1084 Suomi 2008, 112; Rusi 2011, 309; Fjodorov 2001, 181–188.

1085 Matti Tuovisen päiväkirja 8.10.1985. MTA, kansio 6, KA.

9 Teknologia ja kauppa osana ulkopolitiikkaa

Mauno Koiviston ensimmäisen presidenttikauden puoliväliin ajoittui useita Suomen kannalta merkittäviä tapahtumia. Kansainvälisten suhteiden ja suurvaltojen liennytyskehitys, Euroopan syventyvä integraatio ja kansainvälisen talousjärjestelmän sääntelyn purkaminen olivat järjestelmätason muutoksia. Nämä heijastuivat Suomen ulkopolitiikassa useiden samanaikaisten prosessien limittymisenä, joissa kansallisia intressejä puolustettiin ja edistettiin presidentin johdolla.

Kevääseen 1986 ajoittuu Suomen ulkopoliittisen johdon kannalta kaksi kiinnostavaa tapausta, joihin reagoinnissa presidentillä oli ratkaiseva rooli Suomen ja suomalaisten intressien puolustamiseksi. Ensimmäinen tapaus on Černobylin ydinvoimalaonnettomuus 26. huhtikuuta 1986. Toinen on Rauma-Repolan Neuvostoliitolle valmistamat syvänmeren sukelluspallot. Tapauksissa on kyse varsin erityyppisistä tapahtumista, joihin liittyi osapuolten hyvin erityyppisiä intressejä, mutta kiinnostavasti Suomen vastapuolina tapauksissa ovat Neuvostoliitto ja Yhdysvallat. Molempia tapauksia on käsitelty tutkimuksessa jonkin verran.

Esa Ennelin on tarkastellut Černobylin ydinvoimalaonnettomuutta erityisesti kriisihallinnon ja -tiedottamisen kannalta ansiokkaasti,[1086] joten näitä puolia ei tutkita tässä yksityiskohtaisemmin. Niklas Jensen-Eriksen on esittänyt yleiskuvan Suomen teknologiakaupan asemasta idän ja lännen välissä 1970- ja 1980-luvilla. Hän on tarkastellut myös teknologian vientivalvonnan yleisiä käytäntöjä ja periaatteita ja Suomen tasapainoilua idän ja lännen välissä.[1087] Molemmista tapauksista on käytettävissä uutta lähdeaineistoa, joka valottaa erityisesti presidentin toimintaa ja ulkopoliittista päätöksentekoa mainituissa tapauksissa.

1086 Černobylistä ks. Ennelin 2003, 207–220.
1087 Jensen-Eriksen 2019.

9.1 Černobylin katastrofin hoito presidentin käsissä

Ukrainan neuvostotasavallassa sijainneessa Černobylin ydinvoimalassa sattui 26. huhtikuuta 1986 traaginen onnettomuus, jossa ydinreaktori räjähti tuhoisin seurauksin. Mihail Gorbačëvin uudistuspolitiikasta huolimatta neuvostoviranomaisten salailumentaliteetti piti pintansa onnettomuuden selvittämisessä. Ensimmäisiä havaintoja tapauksesta tehtiin Neuvostoliiton ulkopuolella, kun Etelä-Ruotsissa ydinvoimalan työntekijöiltä mitattiin kohonneita säteilyarvoja. Säteilyhavaintoja löytyi pian muualtakin Länsi- ja Pohjois-Euroopasta. Mittausten perusteella säteilyn pääteltiin olevan peräisin Neuvostoliitossa tapahtuneesta reaktorionnettomuudesta. Neuvostohallitus myönsi tapahtuneen julkisesti vasta illalla 28. huhtikuuta, kaksi päivää onnettomuuden jälkeen.[1088]

Suomalaisviranomaisia syytettiin nopeasti peittely-yrityksistä, joiden väitettiin johtuvan Suomen ulkopoliittisesta asemasta. Ensimmäisenä asialla oli Ruotsin energiaministeri Birgitta Dahl. Syytökset todettiin myöhemmin sikäli perusteettomiksi, että kohonneet säteilyarvot havaittiin lähes samanaikaisesti Suomessa ja Ruotsissa. Onnettomuustilanteeseen reagoitiin Suomessa aluksi teknisenä kysymyksenä. Asiantuntijaviranomaiset totesivat, ettei tilanne antanut aihetta varotoimiin Suomessa, koska kohonneet säteilyarvot olivat kaukana turvallisuusuhkaksi määritellyistä rajaarvoista.[1089] Suomessa ulkoministeriö seurasi huolissaan syytösten aiheuttamaa vahinkoa Suomen maakuvalle.

Černobylin ydinvoimalaonnettomuuden potentiaalisen vakavuuden valjetessa suomalaisiviranomaisille piti tehdä kiireellinen päätös, evakuoitaisiinko Ukrainan neuvostotasavallassa olevia suomalaisia turvallisuussyistä vai ei. Kiovassa oli yli sata suomalaista, pääasiassa opiskelijoita ja rakennustyöläisiä. Aluksi hallitus asetti ympäristöministeri Matti Ahteen ehdotuksesta 29. huhtikuuta virkamiestyöryhmän seuraamaan onnettomuutta. Ryhmän puheenjohtajaksi asetettiin kauppa- ja teollisuusministeriöstä teollisuusneuvos Ilkka Mäkipentti. Ulkoministeriöstä ryhmään tuli oikeudellisen osaston apulaisosastopäällikkö Holger Rotkirch. Tuulen suunnan muututtua onnettomuusalueella UM:n oikeudellinen osasto päätti seuraavana päivänä pyrkiä evakuoimaan Kiovassa olevat suomalaiset ennen vappuloman alkamista. Valtioneuvostossa ministerit nyökyttivät päitään Mäkipentin esitellessä työryhmän johtopäätökset. UM:n oikeudellinen osasto pyysi Neuvostoliitolta vappuaattona kiireesti tarvittavia lupia Finnairin evakuointilennolle Kiovaan. Operaation valmistelu aloitettiin Helsingissä ulkoministeriön antamien ohjeiden perusteella.[1090]

1088 Koivisto 1995, 197; Suomi 2008, 80; Taubman 2017, 240–242; Plokhy 2020, 16–18, 98–116, 128–212; Kotkin 2001, 68.

1089 Koivisto 1995, 195–198; Suomi 2008, 79–80; Mainio 2018, 405–406.

1090 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 55, 2.5.1986, JK/jk. Evakuointi Kiovasta: aikataulu. MKA, kansio 31, KA; Suomi 2008, 82–84; Ks. Kalela 2003, 186.

Neuvostoliiton ulkoministeriö Moskovassa ja Tehtaankadun edustajat Helsingissä vakuuttivat suomalaisille, ettei evakuointiin ollut mitään tarvetta. Hetkellisesti kohonneet säteilyarvot olivat jo laskeneet, eikä niistä aiheutunut terveydelle vaaraa. Moskovasta Suomen hallitukseen vedottiin naapuripolitiikan nimissä, että se pidättäytyisi ”emotionaalisista toimenpiteistä”, joista voitaisiin muualla vetää epäsuotuisia johtopäätöksiä. Suurlähettiläs Aarno Karhilo raportoi Helsinkiin Neuvostoliiton varaulkoministerin vetoomuksista. Niistä huolimatta ulkoministeri Väyrynen päätti jatkaa evakuointisuunnitelman toteutusta. Ulkoministerin päätös ilmoitettiin Karhilolle Moskovaan.[1091]

Presidentti kuuli seuraavana päivänä, 1. toukokuuta, Karhilon Moskovassa käymistä keskusteluista ja siitä, ettei suunnitellulle evakuointilennolle ollut toistaiseksi myönnetty lentolupaa. Koivisto totesi tämän jälkeen, ettei asiaa voinut käsitellä enää pelkkänä teknisenä kysymyksenä.[1092] Toisin sanoen neuvostoviranomaisten reaktio politisoi evakuointipäätöksen. Suomen ja Neuvostoliiton viranomaisten ollessa asiasta eri linjoilla asian käsittely siirtyi poliittiselle tasolle.

Tasavallan presidentti ilmoitti vapunpäivän aamuna kello 10 UM:ään, ettei koneen olisi syytä lähteä ennen kuin hallitus olisi käsitellyt asian. Presidentti arveli, ettei lentolupaa myönnettäisi ennen kuin Suomen hallitus vastaisi Neuvostoliiton esittämiin vetoomuksiin. Valtiosihteeri Wihtol totesi presidentille puhelimessa, että hän ilmoittaisi Finnairin pääjohtaja Gunnar Korhoselle koneen lähdön mahdollisesta viivästymisestä, mutta muita ei vielä informoitaisi. Voitaisiin myös harkita suomalaisten asiantuntijoiden lähettämistä koneen mukana arvioimiaan tilannetta.[1093]

Hallituksen päätöksentekokykyä heikensi oleellisesti vappujuhlien vietto. Pääministeri Sorsa oli Joensuussa vappumarssilla. Koivisto selosti tälle tilannetta puhelimitse kello 10:50, mutta pääministeri pyysi presidenttiä palamaan asiaan vappujuhlan jälkeen. Seuraavan tunnin aikana presidentti keskusteli puhelimessa pää- ja ulkoministerin kanssa tilanteesta. Ulkoministerille presidentti totesi kello 11:45, ettei kone pian ehtisi enää sinä päivänä noutaa suomalaisia Kiovasta, joten valmius voi-

1091 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 53, 1.5.1986, JK/jk. Tsehrnobylin ydinvoimalaonnettomuus; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 55, 2.5.1986, JK/jk. Evakuointi Kiovasta: aikataulu; Karhilo/Moskovan suurlähetystön sähke 1.5.1986 klo 00:45. Asia: ydinvoimalaonnettomuus. MKA, kansio 31, KA; Kalelan muistio no 53 alussa on suomenkielinen tiivistelmä Albert Akulovin jättämästä venäjänkielisestä viestistä, joka on kopioitu muistioon sellaisenaan. Akulovin viestistä on jätetty suomentamatta turvallisuutta koskeva näkemys; Suomi 2008, 83–85.

1092 Koivisto 1995, 196; Suomi 2008, 85–86.

1093 Mauno Koiviston käsin kirjoitetut keskustelumuistiinpanot UM:n päivystäjän, Åke Wihtolin, Kalevi Sorsan, Paavo Väyrysen, Seppo Pietisen, Gunnar Korhosen ja Jaakko Kalelan kanssa 1.5.1986; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 55, 2.5.1986, JK/jk. Evakuointi Kiovasta: aikataulu. MKA, kansio 31, KA; Suomi 2008, 85.

taisiin purkaa. Kello 11:50 hän ilmoitti Sorsalle ottavansa vastuun yhdeksi vuorokaudeksi lennon lykkäämisestä.[1094] Presidentin ilmoitusta on syytetty tarpeettomaksi viivyttelyksi. Evakuointilennolle ei kuitenkaan ollut vielä tarvittavaa lupaa, joskin tekniseen seikkaan vetoaminen ei vesitä päätöksen poliittista vastuuta.

Samaan aikaan Moskovan suurlähetystö raportoi suurlähettiläs Karhilon keskusteluista MID:ssä. Neuvostoliiton ulkoministeriö toisti 1. toukokuuta aamupäivän aikana Karhilolle, etteivät Kiovassa olevat suomalaiset olleet vaarassa. Karhilo painotti suomalaisten päätöstä asiantuntijoiden suosittelemana varotoimena. Hallituksen olisi vaikea puuttua asiantuntijoiden yksimieliseen suositukseen. Suomen näkökannalle annettiin MID:ssä kuitenkin ymmärrystä, eikä Neuvostoliitto estäisi suomalaisten evakuointia, mikäli suomalaisviranomaiset siihen päätyisivät. Lentolupaanomus käsiteltäisiin tässä valossa. Evakuoitavien maasta poistumisen ehdoksi asetettiin lääkärintarkastus, koska ”[Neuvostoliitto] tuntee vastuunsa asiassa valtiona, jonka alueella onnettomuus on tapahtunut”. Karhilo lupasi asiaa harkittavan vielä.[1095]

Seuraavassa sähkeessä Moskovan suurlähetystö raportoi viisi minuuttia myöhemmin, että lentolupa oli myönnetty, mistä ulkoministeri Väyrynen ilmoitti presidentille kello 12:30. Neuvostoviranomaiset toivoivat päätöksenteossa huomioitavan vielä suomalaisille esitetty lisäinformaatio. Säteilyarvot Kiovassa ja Minskissä olivat turvallisella tasolla. Niiden mukaan Kiovassa ei ollut, eikä ollut ollut terveysriskiä.[1096]

Suomalaisten saamat tiedot 30. huhtikuuta Kiovasta mitatuista täysin turvallisista säteilymääristä olivat epäilyksen alaisia, joskin teoreettisesti mahdollisia. Kiova sijaitsee Černobylin eteläpuolella, ja aluksi ilmavirta kuljetti säteilyä onnettomuuspaikalta pohjoiseen. Näin ollen säteilymäärä Kiovassa oli saattanut jäädä suhteellisen vähäiseksi. Ukrainan neuvostotasavallan varaterveysministerin esittelemien salaisten tietojen mukaan säteilyarvot Kiovan keskustassa nousivat merkittävästi 30.

1094 Mauno Koiviston käsin kirjoitetut keskustelumuistiinpanot UM:n päivystäjän, Åke Wihtolin, Kalevi Sorsan, Paavo Väyrysen, Seppo Pietisen, Gunnar Korhosen ja Jaakko Kalelan kanssa 1.5.1986. MKA, kansio 31, KA; Suomi 2008, 85–86.

1095 Suomen Moskovan suurlähetystön sähke 467, 1.5.1986. Asia: Kiovan ydinvoimalaonnettomuus; Suomen Moskovan suurlähetystön sähke 469, 1.5.1986 (klo 12:30 /13:22). Asia: Ydinvoimalaonnettomuus. MKA, kansio 31, KA.

1096 Suomen Moskovan suurlähetystön sähke 470, 1.5.1986 (klo 12:32 /13:27). Asia: Kiovan evakuointilento; Suomen Moskovan suurlähetystön sähke 468, 1.5.1986 (klo 11:45 /12:41). Asia: Ydinvoimalaonnettomuus; Mauno Koiviston käsin kirjoitetut keskustelumuistiinpanot Paavo Väyrysen kanssa 1.5.1986. MKA, kansio 31, KA. MKA, kansio 31, KA; Ks. Plokhy 2020, 220–224. Plokhyn mukaan säteilytaso nousi vapunpäivänä Kiovassa 2500 mikroröntgeniin tunnissa.

huhtikuuta. Vapunpäivänä säteilytaso oli Kiovassa jo terveydelle välittömästi vaarallisella tasolla.[1097]

UM:n poliittisen osaston päällikkö Seppo Pietinen keskusteli presidentin kanssa 1. toukokuuta kello 12:45 tilanteesta. Koneen kyydissä pitäisi olla ihmisiä, jotka pystyisivät arvioimaan evakuoinnin tarpeellisuutta vielä paikan päällä. Ilmeisesti presidentin ajatuksena evakuointilentoa suunniteltaessa oli, että koneen olisi varauduttava viipymään Kiovassa ja mahdollisesti palattava tyhjänä, jos paikalla olevat suomalaiset vakuuttuisivat tilanteen vaarattomuudesta. Neuvostojohto ja -viranomaiset vähättelivät ja peittelivät onnettomuuden seurauksia yleisöltä systemaattisesti. Koiviston mukaan suomalaistenkin tulisi esiintyä arvokkaasti eikä lietsoa paniikkitunnelmia. Neuvostoliiton toivomuksena oli alueelta poistuvien ulkomaalaisten ohjaaminen lääkärintarkistukseen ennen lähtöä. Se halusi varmistua poistuvien ihmisten terveydentilasta, ettei sitä myöhemmin syytettäisi perusteettomasti.[1098]

Varsinaista evakuointioperaatiota varten asetettiin presidentin käskystä erillinen yhteysryhmä ulkoministeriöön valtiosihteeri Wihtolin johtoon. Ryhmän kokoonpanossa korostui ulkoministeriön hallinnonala, kun hallituksen kaksi päivää aiemmin asettama Mäkipentin johtama ryhmä edusti enemmän teknistä asiantuntemusta. UM:n yhteysryhmä esitti Finnairin henkilökunnan joukosta valittavia asiantuntijoita, esimerkiksi lääkäriä sekä Finnairin Moskovan-toimiston entistä johtajaa von Witteä. Se olisi nopein keino saada suomalaisasiantuntijoita Kiovaan, koska heille saisi matkustusluvat viran puolesta pikavauhtia. Presidentti päätti evakuoinnin järjestämisestä ilman lääkäriä, jota ”ei ole näissä oloissa syytä lähettää”.[1099]

1097 Deputy Minister of Health to the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, “Concerning measures being carried out to provide medical aid to the population during the elimination of the consequences of the accident at Chernobyl aehs”, 30 April 1986. CWIHP, [https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/208411]. CWIHP, Wilson Center. 30.4.1986 ilmoitetut säteilyarvot nousivat 50 mikroröntgeniä / tunti tasolta 1100–3000 mikroröntgeniä / tunti tasolle, hetkellisesti jopa 1700 mikroröntegeniin / tunti. MID:n suomalaisille 1.5.1986 ilmoittamat säteilyarvot olivat ilmeisesti vanhempia mittaustuloksia. Kiovasta ilmoitettiin 0,075 milliröntgeniä / tunti ja Minskistä 0,08 milliröntgeniä / tunti; Maarit Muikun (STUK) sähköposti tekijälle (27. ja 30.11.2020) (Tekijän hallussa); Suomi 2008, 83–84; Plokhy 2020, 202–203, 216–224.

1098 Mauno Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot keskusteluista UM:n päivystäjän, Åke Wihtolin, Kalevi Sorsan, Paavo Väyrysen, Seppo Pietisen, Gunnar Korhosen ja Jaakko Kalelan kanssa 1.5.1986; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 55, 2.5.1986, JK/jk. Evakuointi Kiovasta: aikataulu. MKA, kansio 31, KA; Plokhy 2020, 225–255, 274–291.

1099 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 55, 2.5.1986, JK/jk. Evakuointi Kiovasta: aikataulu. MKA, kansio 31, KA. Wihtolin (UM) ryhmään kuuluivat lisäksi Pietinen (UM), Mäkipentti (KTM), Korhonen (Finnair), Kekomäki (UM), Rotkirch (UM), Koponen ja Kalela (TPK); vrt. Ennelin 2003, 209–220. Ennelin ei ole kiinnittänyt tutkimuksessaan huomiota kahden erillisen ryhmän asettamiseen; Suomi 2008, 85.

Koivisto antoi ulkoministeri Väyryselle luvan lähettää Finnairin kone Kiovaan heti, kun sen mukana olisi tarvittavat asiantuntijat. Lentoluvan saamisen jälkeen Finnairin pääjohtaja Gunnar Korhonen otti yhteyden presidenttiin ja lupasi yhtiön henkilöstön olevan käytettävissä vielä seuraavien kahden päivän ajan. Koivisto totesi Korhoselle, että suomalaisille poliittisesti helpompi ratkaisu olisi ollut ”jos lentolupaa ei olisi saatu”.[1100]

Finnair sai kello 15:55 ilmoituksen lentosuunnitelman hyväksymisestä, ja kone lähti Helsingistä matkaan kello 17:05. Perillä kone oli noin puolitoistatuntia, ja se palasi Helsinkiin noin kello 23:10 mukanaan 72 suomalaista. Läheskään kaikki eivät evakuointimahdollisuuteen tarttuneet. Lentomatkan aikana ja lentokoneen ollessa Kiovan lentokentällä miehistö mittasi säteilyarvoja, mutta ainakaan koneen oviaukosta mitattaessa arvot eivät poikenneet Neuvostoliiton suomalaisille ilmoittamista arvoista.[1101]

Suomalaisia asui onnettomuuspaikan välittömällä vaikutusalueella enemmän kuin muiden länsimaiden kansalaisia, joten evakuointi oli Suomelle kansalaisten suojelun kannalta painava kysymys. Kankeasta tiedotuksesta ja diplomaattisesta protestoinnista huolimatta Suomi oli ensimmäisten joukossa evakuoimassa kansalaisiaan kriisialueelta.[1102]

Suomen ulkopoliittinen johto, eli presidentti ulko- ja pääministerin kanssa, päätti 1. toukokuuta suomalaisten evakuoinnista, vaikka Moskovasta esitettiin päinvastaista. Osasyynä evakuointipäätöksessä saattoi olla Suomeen edellispäivinä kohdistunut kritiikki. Merkityksellistä oli myös suomalaisten suurehko määrä Kiovassa ja Säteilyturvakeskuksen asiantuntijoiden näkemykset. Asiantuntija-arvio muodosti lopulliselle päätökselle selkänojan, jota ei sivuutettu edes poliittisin perustein.

Kansliapäällikkö Kalela laati tapahtumien jälkeen kriittisen muistion, jossa pohdittiin evakuoinnin järjestelyissä tehtyjä virheitä. Kalelan suositusten mukaan työryhmä olisi pitänyt perustaa heti – UM:n poliittisen osaston virkamies puheenjohtajana. Lisäksi evakuointipäätös olisi pitänyt nähdä ulkopoliittisena kysymyksenä,

1100 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 55, 2.5.1986, JK/jk. Evakuointi Kiovasta: aikataulu; Mauno Koiviston käsin kirjoitetut keskustelumuistiinpanot Paavo Väyrysen ja Gunnar Korhosen kanssa 1.5.1986. Sitaatti Koiviston ja Korhosen keskustelusta 1.5.1986. Muistiinpanosta ei käy yksiselitteisesti ilmi kumpi asian totesi, mutta merkintöjen perusteella se oli ilmeisesti presidentti. MKA, kansio 31, KA; Koivisto 1995, 196–197.

1101 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 54, 2.5.1986, JK/jk. Evakuointilennon toteuttaminen; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 55, 2.5.1986, JK/jk. Evakuointi Kiovasta: aikataulu. MKA, kansio 31, KA; Suomi 2008, 85–86.

1102 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 63, 12.5.1986, JK/jk. Tshernobyl-tiedottamisen opetuksia. MKA, kansio 31, KA; Plokhy 2020, 218. Plokhyn mukaan Kiovassa oli tuolloin runsaat 6 000 ulkomaista opiskelijaa.

jossa täytyy konsultoida presidenttiä, ja poliittisen johdon tiedonsaantia olisi parannettava. Kaiken kaikkiaan tiedotusvastuu olisi pitänyt keskittää, ja ainakin poliittisten päätösten osalta se olisi kuulunut UM:lle.[1103]

UM:n rooli on kiinnostava Koiviston painottamien toimintaperiaatteiden kannalta. Hän oli virkakautensa alkaessa vaatinut siirtymistä normaaliin virkahierarkiaan, jossa UM:n virkamiehet asioisivat ensisijaisesti ministerin kanssa, ja ministeri välittäisi asiat edelleen hallituksen ja presidentin tietoon. Černobylin evakuointilennon järjestelyissä näkyi roolimuutos. Presidentti ohjasi operaatiota suoraan UM:n virkamiehiä. Evakuointipäätöksen tekoaikaan presidentillä sattui olemaan vähiten ohjelmaa ja toisaalta halua muistuttaa hallitusta myös presidentin olemassaolosta. Hallitus oli ehtinyt kaksi päivää operoida asian kanssa informoimatta presidenttiä. Jaakko Kalela on tulkinnut Černobylin tilanteen hoidon yhdeksi käännekohdaksi Koiviston ulkopolitiikan johtamiseen liittyvissä toimintatavoissa.[1104] Poikkeustilanne osoitti virkatien noudattamista koskevan periaatteen olevan vaikea ylläpitää.

Jälkihoitona Neuvostoliiton suuntaan presidentti käski muutaman päivän kuluttua Kalelaa selittämään päätöstä Albert Akuloville. Presidentti pahoitteli eräitä Suomen hallituksen tekemiä hätäisiä toimenpiteitä. Virkamiesryhmä oli päättänyt evakuoinnin käynnistämisestä, mutta tapaus ei toivottavasti jättäisi varjoa maiden välisiin suhteisiin. Varsinainen lennon toteutus sujui hyvässä yhteistyössä. Akulov ei ollut kuullut Moskovasta minkäänlaista kritiikkiä Suomea kohtaan. Muun muassa Isoa-Britanniaa oli kritisoitu, kun se evakuoi kansalaisiaan jopa Uralin toiselta puolelta ja käytti tilannetta avoimeen propagandaan. Suomen kanssa kaikki oli sujunut hyvin. Oli molempien etu, että kysymys ratkesi nopeasti näinkin vähin äänin.[1105]

Suomen julkisuuskuvaa länsimaissa sen sijaan jouduttiin korjailemaan viikkojen ajan. Tilannekuvan selkiydyttyä ensimmäisten päivien jälkeen, suomalaiset pystyivät välittämään Suomessa havaituista säteilymääristä täsmällistä tietoa kansainväliselle yhteisölle.[1106]

Černobyliin liittyvä ulkopoliittinen päätöksentekoprosessi oli kaksitahoinen. Ensimmäinen konkreettinen päätös evakuointivalmisteluista tehtiin UM:n virkamiestasolla. Hallitus hyväksyi virkamiesten ratkaisun, mutta jälkikäteen presidentti moitti virkamiesten itsellistä ratkaisua. Toisaalta hän yhtyi sen sisältöön, ja Neuvostoliiton

1103 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 56, 2.5.1986. JK/jk. Evakuointi Kiovasta: Tehtyjä virheitä. MKA, kansio 31, KA.

1104 Kalela 2016, 456–458.

1105 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 59, 5.5.1986 JK/jk. Tapaaminen Akulovin kanssa Suomessa. MKA, kansio 31, KA.

1106 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 63, 12.5.1986, JK/jk. Tshernobyl-tiedottamisen opetuksia; UM, lähtevä sanoma, C-415, 9.5.1986. Tshernobylin ydinvoimalaonnettomuus; reaktioita, taustoja ja Suomen toimenpiteitä; MKA, kansio 31, KA; STUK-B-VALO 44; Suomi 2008, 78, 87–93.

vastalauseiden edessä päätöksenteossa vedottiin asiantuntijoiden tekemiin arvioihin. Idänsuhteiden kannalta riskittömintä olisi ollut päätöksen kaataminen teknisenä esteenä esitettyyn lentoluvan puutteeseen. Tosin länsimaisen yleisön silmissä mikä hyvänsä syy olla evakuoimatta kansalaisia, olisi luultavasti leimattu Neuvostoliiton mielistelyksi. Näyttää siltä, että ilman virkamiesten aktiivisuutta evakuointipäätös ei olisi syntynyt yhtä nopeasti ja poliittisen johdon kannalta yhtä kivuttomasti, kuin mitä se nyt syntyi. Tilanteen katastrofaalisuuden selvittyä Moskovan päättäjille sielläkin hyväksyttiin suomalaisten evakuointipäätös. Neuvostojohto oli kiireinen selvitellessään omia murheitaan.[1107] Perestroika oli Černobylin aikaan vielä lähinnä teoriaa, josta suomalaisilla puuttui käytännön kokemukset.

Černobyliin liittyvässä päätöksenteossa kulminoitui keskeiset ulkopoliittiset intressit: omien kansalaisten suojelu, naapurisuhteet ja kansainvälinen julkisuuskuva. Tilanne pakotti ulkopoliittisen johdon priorisoimaan eri intressit. Kansalaisten suojelu oli lopulta painavin, vaikka Moskovasta esitettiin vastalauseita. Hyvien naapurisuhteiden nimissä presidentti pahoitteli vielä jälkikäteen hätäisiä toimia – viitaten virkamiesten päätöksiin.

[1107] Ks. Plokhy 2020, 225–256.

9.2 Rauma-Repola tunnetaan Valkoisessa talossa

Teknologiasta ja sen kehityksestä oli muodostunut toisen maailmansodan jälkeen yksi suurvaltakilpailun osa-alueista. Sotilasteknologian lisäksi miteltiin taloudellisessa ja teollisessa kilpailukyvyssä. Lännessä Yhdysvallat määritti mittavien resurssiensa turvin teknologiaan liittyvän kansainvälisen yhteistyön reunaehtoja. Vuonna 1948 perustettiin kansainvälinen COCOM-järjestelmä (Coordinating committee for multilateral strategic export controls) strategisten vientirajoitusten monenkeskiseksi koordinoimiseksi. Läntinen yhteenliittymä asetti vientirajoituksia Neuvostoliitolle ja sen liittolaismaille. Ase- ja sotilasteknologian vientikiellon lisäksi rajoitukset koskivat sotilaskäyttöön soveltuvia kaksoiskäyttötuotteita. Järjestelmän kansainvälinen valvonta oli viime kädessä Yhdysvaltojen ja tiedustelupalvelu CIA:n hoidossa. Se vahti, ettei kiellettyä teknologiaa vietäisi kiellettyihin maihin edes välikäsien kautta.[1108]

1980-luvun alussa Yhdysvaltojen kansallisen turvallisuuden ja strategisten etujen nimissä presidentti Jimmy Carterin hallinto laajensi kauppasotaa (*economic warfare*) Neuvostoliittoa vastaan. Reaganin hallinto jatkoi samalla linjalla ja käynnisti vuonna 1982 neuvottelut COCOM-jäsenmaiden kanssa kieltolistojen päivityksestä. Uusi listaus kiristäisi teknologian vientirajoituksia.[1109] Yhdysvallat asetti jo kesällä 1982 lisärajoituksia, mikä aiheutti kitkaa Yhdysvaltojen ja Länsi-Euroopan välillä. Euroopassa rajoitukset koettiin kohtuuttomiksi, koska niitä sovellettiin jo solmittuihin sopimuksiin ja rajoitettiin kaupankäyntiä kansainvälisen oikeuden vastaisesti.[1110]

Yleismaailmallinen teknologiatrendi kosketti myös suomalaisyrityksiä. Teknologia ja tietotaito nousivat kansainvälisen menestyksen tärkeiksi tekijöiksi. Aluksi suomalaisyritykset lähinnä siirsivät muualla kehitettyä teknologiaa omiin tarpeisiinsa, minkä vuoksi kansainväliseen huipputeknologiaan käsiksi pääsy oli suomalaisyritysten kilpailukyvyn kannalta tärkeää.[1111]

Suomi ei ollut COCOM:in jäsen, mutta suomalaiset joutuivat omaksumaan yhdysvaltalaisten asettamat korkean teknologian vientirajoitukset kansallisen kilpailukyvyn turvaamiseksi. Seppo Tiitinen perusteli asiaa: omia taloudellisia ja kilpailukykyetuja ei kannattanut tuhria pikavoittojen toivossa. Supon tiedossa oli, että yrittäjiä silti riitti vientikieltojen kiertämiseksi Suomen kautta.[1112]

1108 Davis 2002, 33–35; Mastanduno 1993, 267–270; Esno 2017, 203–204, 234–237; STH 2.9.2019; Fred och säkerhet, SOU 2002:108, 30.
1109 Mastanduno 1993, 220–222, 267–270; Esno 2017, 181–210, 268–294, 306–309.
1110 Van Laer 2013, 110–115.
1111 Aunesluoma 2011, 281–290.
1112 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu 16.11.1981. STP, tapaamismuistiot, SPA.

Yhdysvaltojen Helsingin suurlähetystön CIA:n edustajat aktivoituivat vientikieltotavaroiden valvonnassa osana Yhdysvaltojen laajempaa linjankiristystä loppuvuodesta 1982 alkaen. CIA ilmoitti Suojelupoliisille selvittävänsä Neuvostoliiton menetelmiä ja väyliä embargotavaroiden hankkimisessa. Suomessa asian ulkopoliittisia vaikutuksia pohdittiin Suojelupoliisissa ja ulkoministeriössä. Selvittelyiden jälkeen poliisineuvos Tiitinen esitti alkuvuodesta 1984, että Suomen olisi oman etunsa vuoksi tuettava Yhdysvaltojen asettamaa embargoa. Vientikiellon rikkomisella suomalaisyritykset ja Suomen talouselämä menettäisi luotettavuutta lännessä. UM:n valtiosihteeri Tuovinen kirjasi päiväkirjaansa vastaukseksi Tiitisen esittämään: ”en ole tästä niin varma”.[1113] Tuovinen jäi eläkkeelle vuodenvaihteessa 1985, minkä jälkeen UM:n puolelta ei näkynyt enää merkkejä tällaisesta epäröinnistä. Uudeksi valtiosihteeriksi nimitettiin kauppapoliittinen alivaltiosihteeri Åke Wihtol, jonka tulkinta embargokysymyksessä vastasi nähtävästi paremmin Tiitisen esittämää.

Yhdysvaltojen apulaispuolustusministeri Richard Perle varoitteli suomalaisia uusista rajoituksista käydessään syksyllä 1984 Suomessa. Perle alleviivasi Åke Wihtolille uusien rajoitusten painoarvoa Washingtonin näkökulmasta. Vientirajoitusten rikkomisesta seuraisi ongelmia.[1114]

Yhdysvallat halusi tiukentaa COCOM-järjestelmää eritoten kaksoiskäyttötuotteiden osalta. Neuvostoliitto oli hyödyntänyt läntistä siviiliteknologiaa sotilaskäyttöön. Perlen mukaan Yhdysvallat ei pystyisi kilpailemaan määrällisesti Neuvostoliiton sotilastuotantoon kanssa, joten se panosti laatuun ja korkeaan teknologiaan. Jos Yhdysvallat menettäisi kilpailuetuaan laadussa, voimatasapaino horjuisi.[1115]

Alivaltiosihteeri Wihtol vakuutti Perlelle, ettei Suomi halunnut toimia asevienin porsaanreikänä, eikä halunnut, että sitä voitaisiin sellaiseksi luulla. Suomalainen lisensointijärjestelmä toimi seulana embargotavaroiden kiinnijäämiseksi. Suomi ei olisi valmis virallisiin sopimuksiin COCOM:in kanssa, vaan haluaisimme jatkaa kuten ennenkin. Wihtol selitti, kuinka teknologiaembargo hoidettiin Suomessa epävirallisten yhteistyösopimusten nimissä. Suojelupoliisin päällikkö ja ulkoministeriön korkeimmat virkamiehet sopivat yhdysvaltalaisten kanssa suomalaisten sääntelymekanismeista vientirajoitusten noudattamiseksi. Suomalaiset suuryritykset pidättäytyisivät oman pitkän aikavälin etunsa vuoksi epämääräisistä liiketoimista idänkaupassa. Perle myönsi, ettei suomalaisyritysten kohdalta ollut tiedossa ainoatakaan tapausta embargotavaroiden vientiin osallistumisessa. Yhdysvalloissa oli kuitenkin

[1113] Matti Tuovisen päiväkirja 17.2.1984. MTA, kansio 4, KA; Luukkonen 2022, 305–311.

[1114] British embassy Helsinki, P.G. Harbone, 5 September 1984. Visit to Helsinki by Richard Perle and US House of Representatives' Armed Service Committee. FCO 33/7575, Finland: Foreign Relations, 1984, UKNA

[1115] UM, muistio nro 417, 23.8.1984, Hamilo/rt. Alivaltiosihteeri Åke Wihtolin keskustelut Yhdysvaltain apulaispuolustusministeri Richard Perlen kanssa Helsingissä 20.8.1984. Erittäin salaiset, UMA.

valmisteilla yleinen linjan kiristys teknologiavuotojen minimoimiseksi, ja se heijastuisi byrokratiaan.[1116]

Perlen antama tunnustus on kiinnostava, koska suomalaisten omavalvonnassa Suojelupoliisi oli kiinnittänyt huomiota pieniin yksittäisiin yrityksiin, jotka olivat valmiita uhraamaan pitkän aikavälin edut nopeassa voitonmaksimoimisessa. Vientikiellon alaista länsiteknologiaa kulki Suomen kautta Neuvostoliittoon pienten firmojen tai yksittäisten yrittäjien välityksellä. Viranomaiset olivat tiukentaneet linjaa jo 1970-luvun jälkipuolella. Välillisesti Suomen taloudellisia etuja vahingoittava toiminta voitaisiin katsoa maanpetokseksi, josta saisi asianmukaisen tuomion.[1117]

Kansliapäällikkö Kalela jatkoi syksyllä 1984 keskustelua vientikielloista yhdysvaltalaiskontaktinsa Ford Cooperin kanssa. Cooper jaotteli teknologian jälleenvientiongelmat kolmeen luokkaan. Ensiksi oli sotilaallisen teknologian vienti, joka ei koskenut Suomea. Toinen ongelma oli COCOM:in valvoma strategisesti merkityksellisen, vientikiellon alaisen ei-sotilaallisen teknologian jälleenvienti. Potentiaalisesti siinä voisi olla ongelmia, mutta Yhdysvalloilla ei ollut suomalaisyritysten toiminnasta huomauttamista. Suomalaiset noudattivat sopimuksia, vaikka rajoitukset eivät koskeneet heitä virallisesti. Kolmanneksi ja konkreettisimmaksi riskiksi muodostui suomalaisyritysten kehittämä teknologia. Sen vienti Neuvostoliittoon ei rikkoisi säädöksiä, mutta Pentagon haluaisi rajoittaa sitäkin, jos teknologia olisi sotilaallisesti merkityksellistä. Kalela mukaan Suomi ei voisi vaarantaa legitiimejä etujaan antamalla kolmannen osapuolen rajoittaa itse kehitettyjen tuotteiden vientiä.[1118]

Nimenomaan kolmannen kategorian itsekehitetystä teknologiasta muodostui ulkopoliittisesti sensitiivinen kysymys Suomen ja Yhdysvaltojen välillä. Keskusteluun Perlen kanssa osallistunut Cooper oli huomauttanut, että suomalaisvalmisteisen teknologian viennin aiheuttamaa ongelmaa tulisi tarkastella laajemmin osana Suomen ja Yhdysvaltojen suhteita.[1119]

Esimerkin Suomessa kehitetystä teknologiasta tarjosi digitaaliset puhelinvaihdekeskukset, joita ei uusien rajoitusten mukaan saisi viedä Neuvostoliittoon. Linjaus kosketti verkkoteknologian valmistaja Telenokiaa, jonka puhelinkeskusjärjestelmä oli tarkoitus myydä Neuvostoliittoon. Telenokian kilpailija Ericsson käytti yhdysvaltalaisia komponentteja, jotka olivat vientikiellon alaisia, mutta suomalaisteknolo-

1116 Ibid.

1117 Jensen-Eriksen 2019, 158; Rentola 2009, 103–111; Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu to 24.3.1988. STP, tapaamismuistiot, SPA; Luukkonen 2022, 290–304.

1118 TPK, PM 29.10.1984 /JK/jk. Keskustelu lähetystöneuvos J. Ford Cooperin kanssa. Jad1, TPKA III.

1119 UM, muistio nro 417, 23.8.1984, Hamilo/rt. Alivaltiosihteeri Åke Wihtolin keskustelut Yhdysvaltain apulaispuolustusministeri Richard Perlen kanssa Helsingissä 20.8.1984. Erittäin salaiset, UMA.

gia ei olisi rajoitusten piirissä. Perle piti tapausta vakavana. Yhdysvaltojen olisi vaikea perustella kieltoa, jos Suomesta vietäisiin vientikieltoa vastaavia tuotteita Neuvostoliittoon. Puhelinkeskuksilla oli sitä paitsi merkittävä sotilaallinen käyttötarkoitus. Suomalaiset huomauttivat lähes valmiin sopimuksen perumisen synnyttävän kritiikkiä Yhdysvaltoja kohtaan. Ratkaisumalliksi suomalaisille tarjottiin esimerkkinä ranskalainen Thomson, joka korvasi sensitiivisimmän teknologian vanhemmilla komponenteilla.[1120]

Ulkoministeriössä varauduttiin kiristyvään linjaan syksyllä 1984. Alivaltiosihteeri Wihtol esitteli hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle ehdotuksen sotatarvikkeiden maastavientiasetuksen ja tullilain tarkistamiseksi. Tullilain muutos antaisi viranomaisille mahdollisuuden asettaa Suomen kautta tapahtuville kuljetuksille ehtoja, jos kuljetettavan tavaran vienti tai tuonti olisi muutoinkin luvanvaraista. Ehdotettu muutos mahdollistaisi sotatarvikkeiden kauttakulun rajoittamisen. Ulkoasiainvaliokunta ei pitänyt tullilain muutosta välttämättömänä, mutta uuden aseidenvientiasetuksen se hyväksyi. Valtioneuvoston vientilupalistalle lisättäisiin sotilaallisiin tarkoituksiin käytettävät elektroniset laitteet.[1121]

Ulkoasiainvaliokunnan ratkaisu tullilain muuttamatta jättämisestä hämmästyttää, koska Suojelupoliisin havainnon mukaan kauttakulkuliikenne oli kaikkein vaikeimmin valvottava osa-alue embargovalvonnassa. Asiaa perusteltiin ulkoministeriön esityksessä sillä, että kauttakuljetustapauksen ilmaantuessa hallitus joutuisi päättämään, olisiko sen puututtava Suomen intressien varjelemiseksi kauttakulkuun vai pitäisikö kauttakulku sallia puolueettomuuspolitiikan perusteella. Tällainen poliittisesti kiusallinen päätös voisi aktualisoitua, jos laitteiden alkuperämaa vaatisi kuljetuksen pysäyttämistä Suomessa. Ratkaisuedellytykset olisivat paremmat, jos niistä olisi säädetty lakiin perustuvat toimivaltuudet. Uudet toimivaltuudet vahvistaisivat myös elektroniikan toimittajien luottamusta Suomeen.[1122]

COCOM tiukensi vuosien 1984–1985 aikana vientirajoituksia useilla alueilla. Kesällä 1984 päätettiin tietokoneita, ohjelmistoja ja viestiliikelaitteita koskevista rajoituksista. Syyskuussa 1985 sovittiin muiden korkean teknologian tuotteiden rajoituksista. Vuonna 1985 astui voimaan Yhdysvaltojen Export Administration Act, joka salli COCOM:in ulkopuolisille maille COCOM-maiden veroisen kohtelun, jos ne pystyisivät osoittamaan noudattavansa vastaavia vientirajoituksia. Järjestelmän

1120 Ibid.; Häikiö 2001, 51–53, 119–128; Jensen-Eriksen 2019, 164–16.

1121 UM, kauppapoliittinen alivaltiosihteeri/rt, muistio nro 565, 25.10.1984. Sotatarvikkeiden kauttakuljetuksen valvonta; HUAV käsittelyyn; Liitteet 1 ja 2. Luonnokset asetus sotatarvikkeiden maastaviennin muutokseksi ja ehdotus tullilain muuttamisesta; HUAV kokous 1/85, 8.2.1985 ja 2/85, 11.3.1985. Cb, 1985, UMA; Suomi 2006, 303.

1122 UM, kauppapoliittinen alivaltiosihteeri/rt, muistio nro 565, 25.10.1984. Sotatarvikkeiden kauttakuljetuksen valvonta; HUAV käsittelyyn. Cb, 1985, UMA; Kauttakulkuvalvonnasta ks. Luukkonen 2022, 308–319.

kannustimena oli luotettaville viejille myönnettävä ennakkolisenssi, joka mahdollistaisi nopeamman vientilupaprosessin Yhdysvalloista. Heinäkuussa 1985 presidentti Reagan ilmoitti erikseen odottavansa kongressin soveltavan arvioinnissaan (Congressional review) tätä menettelytapaa Suomen kanssa tehdyn yhteistyösopimuksen mukaisesti. Itävaltaa, Sveitsiä ja Ruotsia oli painostettu jo ennen lain voimaantuloa laatimaan kansallinen lainsäädäntö vastaamaan yhdysvaltalaisten rajoituksia. Suomessa Suojelupoliisi huolehti merkittävimpien teknologiayritysten informoinnista vientikieltosäädösten osalta.[1123]

Nokian lisäksi toinen suomalainen suuryritys Rauma-Repola sohaisi herkkään kohtaan kehittäessään syvänmerensukellukseen soveltuvaa teknologiaa. Neuvostoliitto tilasi loppukeväästä 1985 Rauma-Repolalta syvänmerensukellukseen soveltuvan sukelluspallon, jollaista yhdysvaltalaiset eivät olleet edes kyenneet valmistamaan. Sen pelättiin antavan Neuvostoliitolle kyvyn häiritä Yhdysvaltojen strategisia vedenalaisia järjestelmiä. Tämän tajuttuaan Yhdysvallat alkoi painostaa Suomen poliittista johtoa. Panokseksi asetettiin Suomen pääsy yhdysvaltalaisen ja sitä myöten läntisen teknologian piiriin, josta ulos sulkeminen uhkaisi Suomen kauppapoliittisia intressejä.[1124]

Asia nousi korkeimmalla tasolla esiin, kun varapresidentti Bush kirjoitti toukokuussa 1986 presidentti Koivistolle. Bush oli kuullut Rauma-Repolan vastaanottamasta Neuvostoliiton tilauksesta syvänmeren tutkimukseen soveltuvista sukelluspalloista. Bush vetosi suoraan Koivistoon. Projektin valmistuminen suunnitellusti voisi muodostaa vakavan uhan maailmanlaajuiselle turvallisuudelle. Rauhaan ja vakauteen sitoutuneena Suomi ei varmasti sallisi tällaisen uhan muodostumista. Bush pyysi Koivistoa kehottamaan suomalaisia viranomaisia ja Rauma-Repolan edustajia etsimään Yhdysvaltojen strategiset näkökulmat huomioon ottavaa joustavaa ratkaisua yhdysvaltalaisten kanssa.[1125]

Bushin kirje oli kiusallinen. Se saattoi Koiviston ja suomalaiset hankalaan välikäteen vetoamalla Koiviston henkilökohtaisiin ja Suomen yleisiin tavoitteisiin rauhasta ja vakaudesta. Suomalaisen teollisuusyrityksen projekti voisi onnistuessaan aiheuttaa vakavan uhkan turvallisuudelle Yhdysvaltojen strategisesta näkökulmasta.

1123 UM, kauppapoliittinen osasto, muistio N:o 373, 30.6.1986, Fagernäs/rt. Yhdysvaltain vientivalvonta; apulaisministeri Freedenbergin vierailu 26.6.1986. MKA, kansio 32, KA; Statement on Signing the Export Administration Amendments Act of 1985, July 12, 1985. [https://www.reaganlibrary.gov/archives/speech/statement-signing-export-administration-amendments-act-1985] [luettu 18.12.2020]; Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ke 17.12.1985. STP, tapaamismuistiot, SPA; Suomi 2006, 302–303; Van Laer 2013, 110–112; Jensen-Eriksen 2019, 160–161.

1124 Tarkka 2018, 110–112, Blomberg 2011, 63; Käyhkö 2019, 52–58.

1125 George Bush to Mauno Koivisto, May 29, 1986. MKA, kansio 31, KA; Koivisto 1995, 208.

Pari viikkoa aiemmin Tiitinen oli kertonut Koivistolle amerikkalaisten ilmaisseen pelkonsa Rauma-Repolan syvyyspalloon liittyen. Ruotsalaisten pelättiin toimivan alihankkijoina Rauma-Repolan epäilyttävissä projekteissa. Ruotsalaisille oli esitetty uhkaus vakavista seuraamuksista, mikäli he eivät osoittaisi pidättyvyyttä. Samalla oli jätetty varoitusviesti Ruotsin ulkoministeriön ja ulkomaankauppaministeriön kautta Suomeen toimitettavaksi. Ilmeisesti tarkoituksena oli vaikuttaa sitä kautta suomalaisiin. CIA:n edustajat katsoivat, että kun Neuvostoliitto yritti hankkia strategisesti tärkeää teknologiaa, heillä olisi oikeus yrittää estää se. Tässä tapauksessa itse sukelluspallo oli jo ongelma, mutta siihen hankittavat varusteet tekivät sen vielä vaarallisemmaksi, ja siksi niiden hankintaa pyrittiin estämään.[1126]

Yhdysvaltojen Helsingin-suurlähettiläs Rockwell Schnabel oli käynyt kesäkuun alussa ilmoittamassa Bushin tulossa olevasta kirjeestä Koivistolle. Suurlähettiläs oli uhkauksenomaisesti ilmoittanut, että noin kymmenen lisenssianomusta oli ja pysyisi jäissä, kunnes Rauma-Repolan tapaus ratkeaisi. Koivisto tyrmistyi tällaisesta kiristysyrityksestä eikä ollut ollut kuulevinaan sitä. Yhdysvaltojen Helsingin-suurlähettiläs sai katsella ”monta minuuttia” mykistynyttä presidenttiä, joka ei suostunut käsittelemään asiaa tällaisesta lähtökohdasta käsin.[1127]

Kesäkuussa 1986 Yhdysvaltojen kauppaministeriö kiinnostui Suomen vientivalvontajärjestelyistä, koska valvonta ei perustunut virallisiin säädöksiin vaan epäviralliseen käytäntöön. Säädöksiin sitoutuminen muodollisesti olisi ollut poikkeama Suomen puolueettomuuspolitiikassa. Kauppaministeriön harkinnassa ratkaisevaa oli kuitenkin järjestelyn toimivuus käytännössä – ei sen muodollinen perusta. Valtiosihteeri Wihtol toivoi suomalaisen järjestelmän täyttävän yhdysvaltalaisten vaatimukset luotettavien käyttäjien kategoriaan sijoittamisessa. Suomalaiset olisivat valmiita antamaan lisätietoja ja keskustelemaan vientivalvonnasta, jotta suomalaisyrityksiä voitaisiin sijoittaa luotettavien loppukäyttäjien kategoriaan. Apulaisministeri Freedenbergin mukaan Suomen mahdollisuudet olivat hyvät.[1128]

Nokian ja Rauma-Repolan pääjohtajat Kari Kairamo ja Antti Potila kävivät kesällä 1986 Yhdysvalloissa selvittämässä tilannetta. Presidentin saamat tiedot keskusteluista antoivat aihetta varovaiseen optimismiin.[1129]

1126 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 13.5.1986. STP, tapaamismuistiot, SPA.

1127 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ma 2.6.1986. STP, tapaamismuistiot, SPA; Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Klaus Törnuddin kanssa 31.7.1986. MKA, kansio 32, KA; Wihtol 1999, 196; Rantanen 2000, 92–93; Suomi 2006, 303–304; Käyhkö 2019, 30–51.

1128 UM, kauppapoliittinen osasto, muistio N:o 373, 30.6.1986, Fagernäs/rt. Yhdysvaltain vientivalvonta; apulaisministeri Freedenbergin vierailu 26.6.1986. MKA, kansio 32, KA.

1129 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ma 2.6. ja pe 13.6.1986. STP, tapaamismuistiot, SPA.

Presidentin optimismi haihtui, kun Yhdysvaltain apulaisulkoministeri, entinen Helsingin-suurlähettiläs Rozanne Ridgway kävi heinäkuussa Suomessa. Ridgway kertoi Koivistolle Rauma-Repolan tehneen vakavan virheen, ja ongelmiin törmääminen näytti välttämättömältä. Koivisto vastasi pelkäävänsä Yhdysvaltojen palaavan John Foster Dullesin ajan asennoitumiseen, mikä tarkoittaisi puolueettomuuden pitämistä petturuutena. Koska ruotsalaiset olivat pitkälti mukautuneet Yhdysvaltojen vaatimuksiin, COCOM:in raja oli siirtynyt Pohjanlahdelle. Koivisto puolusti Rauma-Repolaa todeten kyseessä olevan suomalaisten itsensä kehittämä teknologia. Sellaisen viennin kieltäminen tarkoittaisi kiristystä, joka ei olisi hyväksyttävissä. Ridgway kiisti, että Suomen puolueettomuuspolitiikkaa olisi haluttu millään tavalla kyseenalaistaa, mutta ehkä olisi hyväksi, jos Suomen näkökohdat esitettäisiin esimerkiksi varapresidentti Bushille kirjeitse.[1130]

Puolueettomuuteen vedoten ruotsalaiset eivät olleet liittyneet COCOM:iin jäseneksi, mutta yrityselämä oli harjoittanut itserajoituksia välttääkseen mustalle listalle joutumisen. Kun väärinkäytöksiä, eli lisensoimatonta vientiä Neuvostoliittoon kuitenkin paljastui 1980-luvun alkupuolella, amerikkalaiset painostivat Ruotsin hallitusta kiristämään valvontaa. Luottamuksen palauttamiseksi Ruotsin hallitus päätti valvoa ruotsalaisyrityksiä tarkemmin, ja lopulta helmikuussa 1986 Ruotsi antoi kansallisen kaksoiskäyttötuotteiden vientirajoitussäännöstön.[1131]

Presidentti Koivisto kritisoi ja paheksui amerikkalaisten yritystä rajoittaa suomalaisyritysten elinkeinovapautta, mutta osana laajempaa kansainvälistä yhteyttä Suomi sai osansa Yhdysvaltain hallinnon päätöksistä siinä missä muutkin vastaavassa asemassa olleet kumppanit.

Heinäkuun lopulla Washingtonin-suurlähettiläs Paavo Rantanen kirjoitti Ridgwayn kanssa käymästään keskustelusta Koivistolle. Washingtonissa puolustushallinto Pentagon vastusti sellaisia kauppoja, joita ulkoministeriö (State Department) ja kauppaministeriö puolsivat. Osa Washingtonin asiantuntijoista oli huolissaan Yhdysvaltojen Suomen-politiikan muutoksesta.[1132] Apulaispuolustusministeri Perle kiisti linjamuutoksen Suomen-politiikassa. Käytännössä kielteiset kannat kuitenkin viivästyttivät asioita. Rantanen totesikin näyttävän siltä, ettei selkeää politiikkaa Suomen suhteen ollut olemassa. Ridgwayn mielestä monet Pentagonin alemmat virkamiehet ottivat kovan kannan asioihin kerätäkseen pisteitä esimiehiltään ymmärtämättä puolueettomuuspolitiikkaa lainkaan ja erityisesti Suomen asemaa. Ridgway

1130 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 103, 18.7.1986 /JK/jk. Apulaisulkoministeri Ridgway Kultarannassa. Fb 4, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 208–209; Viittaus Ruotsiin oli relevantti, koska se oli keväällä 1986 sitoutunut Yhdysvaltojen ehtoihin; Hanhimäki 2021a, 405–406, 413.

1131 Davis 2002, 198–199; Esno 2017, 304–306.

1132 Suomen suurlähetystö Washington DC, Henkilökohtainen, Paavo Rantanen Tasavallan Presidentille, 29.7.1986. MKA, kansio 32, KA.

vakuutti olevansa valmis vetämään vientikysymykset jopa ulkoministeri Shultzin ratkaistavaksi, jos tilanne sitä vaatisi, mutta pidemmän päälle vastakkainasettelu kävisi hankalaksi.[1133] Ridgway siis luotti Shultzin ymmärtävän paremmin suomalaisten intressejä kuin Pentagonin virkamiehet.

Ridgwayn kehotukseen tarttuen Koivisto antoi alivaltiosihteeri Törnuddille ohjeeksi laatia kirjeluonnoksen, jossa vastauksen tulisi olla kova. Suomen Washingtonin-suurlähettiläs Rantasen mielestä lopputulos oli jopa liian kovasanainen.[1134]

Koivisto vastasi elokuussa Bushille ja esitti samat näkökohdat, jotka oli kerrottu amerikkalaisille kesän 1986 kuluessa käydyissä keskusteluissa. Suomi ei halunnut aiheuttaa ongelmia globaalille turvallisuudelle, mutta etusijalla oli kansallinen turvallisuus. Sen takaaminen puolestaan edellytti puolueettomuuden, luotettavuuden ja yhteistyökyvyn säilyttämistä kaikkiin suuntiin. Koivisto oli varma herkän teknologian vientirajoitusten tarkasta noudattamisesta Suomessa, eikä hallitus voisi laillisin perustein estää suomalaisyrityksiä myymästä Suomessa kehitettyjä korkean teknologian tuotteita. Ja vaikka hallituksella olisikin puuttumiskeinoja, niin presidentin mielestä hallituksen tulisi rohkaista yritystä täyttämään sopimusvelvoitteensa hyvien liiketapojen mukaisesti.[1135]

Koivisto oli esittänyt saman linjauksen ja ilmaissut tukensa jo keväällä Rauma-Repolan pääjohtaja Antti Potilalle. Yhdysvaltojen yritys estää sovittujen tuotteiden toimitus Neuvostoliittoon ei saanut ymmärrystä. Jos suomalaisyrityksiin kohdistuisi kostotoimenpiteitä, se olisi valitettavaa.[1136]

Rauma-Repola toimitti presidentille kesän aikana yksityiskohtaista taustatietoa hankkeessa käytetystä teknologiasta, voimassa olevista sopimuksista ja käytyjen neuvotteluiden kulusta. Koivisto toisti Bushille Rauma-Repolan esittämät argumentit lähes sanatarkasti. Valitettava tilanne oli aiheutunut yhdysvaltalaisviranomaisten epäonnistumisesta yli kahden vuoden aikana esittää mahdollisia huomautuksia Rauma-Repolan toimittaman informaation pohjalta. Neuvostoliitolla oli myös riittävä kyky rakentaa sukellusveneitä, joten se ei sen vuoksi tarvitsisi suomalaisyrityksen tuotteita. Tilaaja oli jopa valmis verifioimaan erikseen sovittavalla tavalla käytössä olevien tutkimusalusten loppukäyttöä ja -käyttäjiä.[1137]

1133 Suomen suurlähetystö, Washington D.C, 29.7.1986, Paavo Rantanen, PM. Ns. Rauma-Repolan tapaus ja teknologian siirto USA:sta Suomeen - keskustelu State Departmentissä 29.7.1986. MKA, kansio 32, KA; Koivisto 1995, 208–209.

1134 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Klaus Törnuddin kanssa 31.7.1986. MKA, kansio 32, KA; Rantanen 2000, 93.

1135 Mauno Koivisto George Bushille 8.8.1986. MKA, kansio 32, KA.

1136 Antti Potila/Rauma Repola. Muistio keskustelutilaisuudesta tasavallan presidentin kanssa valtion vierashuoneistossa Kalastajatorpalla 8.4.1986, 9.00–9.30. MKA, kansio 32, KA.

1137 Rauma-Repola, Memorandum, Deep Sea Research Vessel, Nodule Test Mining Ship, June 4, 1986; Mauno Koivisto George Bushille 8.8.1986. MKA, kansio 32, KA.

Asiaperusteluiden jälkeinen yhteenveto oli Koiviston pyynnön mukaisesti varsin kova. Yhdysvaltojen Suomen-politiikan voitiin katsoa muuttuneen puolueettomuutta sietämättömäksi ja pieniä maita nöyryyttäväksi. Suomi ei olisi valmis uhraamaan riippumattomuuttaan ja puolueettomuuttaan. Jos nämä periaatteet eivät olleet uhattuina, hallitus ja yrityksen edustajat olisivat valmiita jatkamaan keskustelua. Ensi sijassa olisi yrityksen asia huolehtia sen omista taloudellisista intresseistä ja neuvotella mahdollisista kompensaatioista Yhdysvaltojen hallituksen kanssa.[1138] Koivisto osoitti tukevansa Rauma-Repolaa korkeimmalla tasolla samalla, kun suomalaiset näkivät vaivaa päästäkseen suosituimmuusasemaan amerikkalaisten vientilupajärjestelmässä.

Suomalaisia närkästytti useampi asia amerikkalaisten toiminnassa. Telenokian puhelinkeskuksiin liittyvän kaltainen tilanne oli pyritty ennaltaehkäisevästi välttämään yhteistyössä Yhdysvaltojen kanssa. Neuvostoviranomaiset olivat keväällä 1982 jättäneet ensimmäisen tarjouspyynnön haluamastaan syvänmeren tutkimusaluksesta Rauma-Repolan silloiselle pääjohtajalle Jouko Serelle. Vaatimuksena oli 6 000 metrin syvyyteen asti operoitava tutkimusalus merenpohjan tutkimukseen. Valmistustekniikan tutkiminen ja kauppaneuvottelut kestivät useamman vuoden, ja lopullinen sopimus aluksista allekirjoitettiin toukokuussa 1985. Neuvotteluiden kestäessä Rauma-Repolan edustajat olivat käyneet esittelemässä projektia Yhdysvaltojen suurlähetystössä, missä projekti ei herättänyt vastalauseita.[1139]

Rauma-Repola oli aloittanut jo keväällä 1984 keskustelut teknologiavientiin liittyvistä kysymyksistä Yhdysvaltojen suurlähetystön ja CIA:n edustajien kanssa ja vastannut kaikkiin sille esitettyihin kysymyksiin. Amerikkalaiset olivat antaneet Rauma-Repolalle luvan valmistaa alus – ymmärtämättä teknisiä yksityiskohtia. Asiaan ei ollut puututtu ennen sopimusten allekirjoittamista eikä sen jälkeenkään vasta kuin keväällä 1986, vaikka aikaa oli ollut kaksi vuotta. Kaiken lisäksi kyseessä oli suomalaisyrityksen tutkimus- ja kehitystyön tuloksena syntynyt tuote, johon oli investoitu huomattavia summia pääomaa. Koiviston sanoin: ”Tämä tuntui karmealta

1138 Mauno Koivisto George Bushille 8.8.1986; UM, valtiosihteeri Åke Wihtol, muistio 23.10.1986. Rauma-Repolan suunnitteleman vedenalaisen laitteen toimitus Neuvostoliittoon; Suurlähettiläs Deanin keskustelu valtiosihteeri Wihtolin kanssa. MKA, kansio 32, KA.

1139 Rauma-Repola, Memorandum, Deep Sea Research Vessel, Nodule Test Mining Ship, June 4, 1986. MKA, kansio 32, KA; Käyhkö 2019, 13–16;

ja peräti epäoikeudenmukaiselta". Amerikkalaiset myönsivät Rauma-Repolan toimineen kaiken aikaa avoimesti, se ei ollut yrittänyt kiertää vientivalvontasäännöksiä ja yritys oli osoittanut yhteistyöhalua.[1140]

Aluksi jopa tilaaja ja vielä syksyllä 1986 yhdysvaltalaiset asiantuntijat suhtautuivat epäillen terässeoksen käyttömahdollisuuksiin mainitussa tarkoituksessa. He eivät uskoneet teräksen kestävän suoritettavissa kokeissa. Rauma-Repola toimitti näytteet testattavaksi Yhdysvaltojen laivaston laboratorioon. Loppusyksystä 1986 Yhdysvaltain lähetystö ilmoitti, että jos Rauma-Repolan toimittamat testikappaleet kaikesta huolimatta osoittautuisivat toimiviksi, Yhdysvallat olisi huolestunut asiasta.[1141]

Suomessa tuohtumusta lisäsi sekin, että vastatoimenpiteiden kohteeksi uhattiin ottaa muita yrityksiä, joilla ei ollut mitään kytköstä Rauma-Repolaan. Jos Rauma-Repola toimittaisi tilauksen, muut suomalaisyritykset eivät saisi tilaamiaan korkean teknologian tuotteita Yhdysvalloista.[1142]

Yhdysvaltojen vientivalvontapolitiikkaa State Departmentissa koordinoinut suurlähettiläs Robert Dean tapasi lokakuussa 1986 Wihtolin. Yhdysvallat katsoi edelleen sukelluspallon toimittamisen Neuvostoliitolle aiheuttavan vaarallisen uhan suurvaltojen ydinase- ja sotilastasapainolle. Merenpohjaan sijoitetut sukellusveneiden tarkkailulaitteet olisivat vaarassa, jos Neuvostoliitto pääsisi niihin käsiksi. Tämä veisi pohjan Yhdysvaltojen strategialta ja sen vuoksi vaikutus suurvaltojen tasapainoon olisi dramaattinen. Wihtol puolusti hanketta. Sukelluspalloteknologia ei sinänsä ollut niinkään monimutkaista, ja tiettävästi useampi maa pystyisi lähitulevaisuudessa saavuttamaan vastaavan operatiivisen kyvykkyyden. Deanin mukaan vain Ranskalla ja Yhdysvalloilla oli kyky valmistaa vastaavia laitteita, mutta Neuvostoliitosta esitetty väite kyvystä toimia 6 000 metrin syvyydessä oli virheellinen.[1143]

1140 Suomen suurlähetystö, Washington DC, P.M. 7.11.1986, Jaakko Laajava. Rauma-Repolan vedenalaisen laitteen toimittaminen Neuvostoliittoon; valtiosihteeri Wihtolin keskustelut Washingtonissa. MKA, kansio 32, KA; Koivisto 1995, 208; Käyhkö 2019, 15–21, 32, 49–50.

1141 UM, valtiosihteeri Åke Wihtol, muistio 23.10.1986. Rauma-Repolan suunnitteleman vedenalaisen laitteen toimitus Neuvostoliittoon; Suurlähettiläs Deanin keskustelu valtiosihteeri Wihtolin kanssa; Suomen suurlähetystö, Washington DC, P.M. 7.11.1986, Jaakko Laajava. Rauma-Repolan vedenalaisen laitteen toimittaminen Neuvostoliittoon; valtiosihteeri Wihtolin keskustelut Washingtonissa. MKA, kansio 32, KA.

1142 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Klaus Törnuddin kanssa 31.7.1986. MKA, kansio 32, KA; Wihtol 1999, 196; Rantanen 2000, 92–93; Suomi 2006, 303–304; Käyhkö 2019, 30–51.

1143 UM, valtiosihteeri Åke Wihtol, muistio 23.10.1986. Rauma-Repolan suunnitteleman vedenalaisen laitteen toimitus Neuvostoliittoon; Suurlähettiläs Deanin keskustelu valtiosihteeri Wihtolin kanssa. MKA, kansio 32, KA; Käyhkö 2019, 12–14.

Sopimukseen pääsemiseksi Yhdysvaltojen ja Rauma-Repolan välillä keskusteltiin mahdollisista kompensaatioista. Yhdysvaltalaiset kytkivät kompensaatioihin toisen Rauma-Repolan sopimuksen, joka koski nodulilaivan toimittamisesta Neuvostoliitolle.[1144] Nodulilaivan toimitusarvo oli huomattavasti suurempi kuin sukelluspallojen, mutta se ei itsessään muodostanut vastaavaa strategista uhkaa Yhdysvalloille. Oleellinen huoli koski aluksen kykyä nostaa merestä ja laskea sinne yksittäisiä esineitä. Nostokyvyn rajoittamisesta sopiminen oli neuvotteluiden kohteena.[1145]

Parin viikon kuluttua Wihtol keskusteli Washingtonissa Pentagonin edustajien kanssa. Apulaispuolustusministeri Perle kertoi amerikkalaisten saaneen lisätodisteita siitä, ettei Neuvostoliitolla ollut syvänmeren tutkimukseen tarvittavaa teknologiaa. Perlen mukaan neuvostoviranomaiset olivat kyselleet ympäri maailman laitetta, jolla olisi mahdollista kuvata Atlantilla usean tuhannen metrin syvyyteen uponnut sukellusvene.[1146]

Amerikkalaisten puheenvuorojen tarkoituksena oli painostaa suomalaisia havahtumaan hankkeen muodostamaan strategiseen uhkaan Yhdysvalloille. Suomalaisille kerrottu antoi samalla osviittaa Yhdysvaltojen ja sen liittolaisten operatiivisista toimintakyvyistä ja perustui nähtävästi ainakin osittain tiedustelutietoihin. Tämä viittaa siihen, että suomalaiset haluttiin kaikin keinoin pysäyttää. Argumentointi oli ainakin sukellusveneeseen viitaten takaperoista, koska K-219 ydinsukellusvene oli uponnut

1144 Kyseessä oli merenpohjan mineraalien tutkimiseen ja keräämiseen käytettävä porausalus, jonka suunniteltiin kykenevän operoimaan jopa 6000 metrin syvyyteen. Tämä edellytti erittäin korkeatasoista navigointiteknologiaa, koska aluksen piti pysyä kairauksen ajan avomerellä vakaasti paikoillaan. Nodulit ovat merenpohjassa olevia mineraalitiivistymiä. Käyhkö 2019, 15.

1145 UM, valtiosihteeri Åke Wihtol, muistio 23.10.1986. Rauma-Repolan suunnitteleman vedenalaisen laitteen toimitus Neuvostoliittoon; Suurlähettiläs Deanin keskustelu valtiosihteeri Wihtolin kanssa. MKA, kansio 32, KA. Yhdysvalloissa oli hyvä käsitys siitä, mitä nodulilaivan nimissä voisi tehdä. CIA oli nostanut vuonna 1974 vastaavalla periaatteella operoivalla aluksella Tyyneenmereen uponneen Neuvostoliittolaisen K-129-ydinsukellusveneen. Rauma-Repolalta tilattuun alukseen kohdistetuilla vaatimuksilla sen operointikyvyn rajoittamiseksi nostoissa oli vankka tausta. Tiedossa ei ole kerrottiinko suomalaisille nostopotentiaaliin liittyvistä uhkakuvista. Tietoja CIA:n operaatiosta oli vuotanut jo v. 1975, joten ainakin tähän suuntaan viittaavia aavistuksia suomalaisilla saattoi olla. Ks. Project Azorian. The CIA's Declassified History of the *Glomar Explorer*. Edited by Matthew Aid with William Burr and Thomas Blanton, 2010 [https://nsarchive2.gwu.edu/nukevault/ebb305/index.htm]. (EBBs), NSA.

1146 Suomen suurlähetystö, Washington DC, P.M. 7.11.1986, Jaakko Laajava. Rauma-Repolan vedenalaisen laitteen toimittaminen Neuvostoliittoon; valtiosihteeri Wihtolin keskustelut Washingtonissa. MKA, kansio 32, KA; Käyhkö 2019, 12–13;

lokakuussa 1986,[1147] ja ensimmäiset neuvottelut aluksista oli käyty jo syksyllä 1983. Vanhempia tapauksia toki saattoi olla muitakin, joista ei vain mainittu.

Wihtol korosti Perlelle Rauma-Repolan liiketaloudellisia näkökohtia, mutta valtiosihteerillä ei ollut valtuutta neuvotella kompensaatiosta yrityksen ja Yhdysvaltojen puolustusministeriön välillä. Aluksi Yhdysvaltojen puolustusministeriössä oli ajateltu koko tehtaan ostamista, koska kyseessä oli tuote jota Yhdysvallat tai COCOM-maat eivät myyneet. Rauma-Repolan onnistuminen teräksisen sukelluspallon valmistamisessa olisi ennenkuulumatonta. Aiemmin oli käytetty vain titaania vastaavien tuotteiden valmistukseen. Kun oli puhe konkreettisista kompensaatioista, ne todettiin vaikeiksi. Tarvittiin huomattavan suuri summa rahaa, jonka siirtelyyn ei olisi tarvittavia puitteita. Suomen viranomaisia kiinnosti kuitenkin asian poliittiset kytkökset, muu olisi yrityksen ja puolustusministeriön neuvoteltava.[1148]

Tammikuussa 1987 Yhdysvaltojen lähetystöneuvos kertoi Jaakko Kalelalle laboratoriotestien olevan vielä kesken. Yhdysvaltojen lähetystö toivoi Rauma-Repolan pääjohtajavaihdoksen vauhdittavan neuvotteluita. Suurlähetystön tavoitteena oli laajempi paketti, jossa yhtiö saisi tyydyttävän kompensaation läntisiltä markkinoilta Yhdysvaltojen hallituksen myötävaikutuksella. Yhdysvaltojen hallitus voisi lähettää suomalaisten valvontamenetelmistä yksipuolisen salaisen kirjeen, jonka valtiosihteeri Wihtol tunnustaisi ottaneensa vastaan. Järjestely riittäisi asettamaan Suomen samaan kastiin Ruotsin ja muiden puolueettomien maiden kanssa COCOM:in ulkopuolella. Suomalaiset olivat tähän järjestelyyn tyytyväisiä.[1149]

Suurlähetystön hahmottelema ehdotus hyväksyttiin Washingtonissa keväällä 1987 sekä ulko- että puolustusministeriössä. Yhdysvallat hyväksyisi Rauma-Repolan tilauksen toimittamisen, jos sukelluspallojen teknistä varustelua rajoitettaisiin erillisen tuotelistan mukaisesti ja luovutusta viivästytettäisiin niin paljon kuin mahdollista. Lisäehdoksi asetettiin selkeä vakuutus siitä, ettei Itä-Eurooppaan toimitet-

1147 Michael Peck, Newly Exposed Documents Reveal a Hidden Chapter on the Sunken Russian Submarine K-219, National Interest, 29.10.2016. [https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/newly-exposed-documents-reveal-hidden-chapter-the-sunken-18220] [luettu 18.12.2020]

1148 Suomen suurlähetystö, Washington DC, P.M. 7.11.1986, Jaakko Laajava. Rauma-Repolan vedenalaisen laitteen toimittaminen Neuvostoliittoon; valtiosihteeri Wihtolin keskustelut Washingtonissa. MKA, kansio 32, KA.

1149 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 1, 2.1.1987 /JK/jk. Keskustelu lähetystöneuvos Durkeen kanssa. MKA, kansio 32, KA; Presidentin keskustelu valtiosihteeri Åke Wihtolin kanssa Linnassa 13.2.1987. MKA, kansio 33, KA.

taisi Suomesta jatkossakaan listalla mainittua teknologiaa – edes suomalaisvalmisteista. Vastineeksi tällaisesta sopimuksesta Yhdysvallat olisi valmis myöntämään Suomelle suosituimmuuskohtelun eri vientirajoitusten aloilla.[1150]

Wihtol muistutti edelleen suurlähettiläs Schnabelille, ettei Suomen hallituksella ollut toimivaltaa puuttua yritysten liiketoimiin kieltämällä esimerkiksi joidenkin tuotteiden myynti. Teollisuuden pitäisi itse sitoutua tällaiseen järjestelyyn. Schnabel ymmärsi asian. Hän vahvisti listattujen tuotteiden vientikiellon koskevan koko teollisuutta, ei ainoastaan Rauma-Repolan tapausta. Neuvotteluihin Washingtonissa toivottiinkin Wihtolin ja Rauma-Repolan uuden pääjohtaja Tauno Matomäen lisäksi Teollisuuden keskusliiton puheenjohtaja Kari Kairamoa.[1151]

Wihtol ja Schnabel hioivat Helsingissä Suomen ja Yhdysvaltojen välistä yhteisymmärrystä kuvaavaa non-paperia mahdollisimman yksiselitteiseksi. Vaikka siinä mainitut asiat eivät olisi juridisesti velvoittavia, ne muodostaisivat yhteisymmärrykselle pohjan, josta kiinnipitäminen vastaisi yhteisiä etuja. Paperissa määritelty taso vastasi muiden COCOM-maiden tasoa niin myönnettävien etujen kuin rajoitustenkin osalta.[1152]

Lopulta yhteisymmärrys asiassa saavutettiin hyvin poikkeuksellisen ratkaisun avulla. Suomen puolesta paperin allekirjoittivat Teollisuuden keskusliiton puheenjohtaja Kari Kairamo ja valtiosihteeri Åke Wihtol. Valtiosihteeri sai allekirjoitusluvan presidentiltä, ilman muodollista päätöksentekovaltuutta. Kairamo kiitteli presidenttiä asian ripeästä ja taitavasta hoidosta. Pohjanlahdesta ei tullut pelättyä teknologiarajaa idän ja lännen välille ja Suomen ja Yhdysvaltojen hyvät suhteet olivat vielä astetta paremmat. Ehtojen noudattaminen pohjautuisi edunvalvontajärjestön kollektiiviseen omavalvontaan.[1153] Tällä tavoin suomalainen teollisuus varmisti oman teknologisen kilpailukykynsä ja valtiojohto saattoi pitää kiinni muodollisesta puolueettomuudesta.

Pöytäkirja-aineiston mukaan hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle kerrottiin vain, että Yhdysvaltain viranomaiset ovat ilmoittaneet päättäneensä muuttaa Suomeen so-

1150 UM, valtiosihteeri, erittäin salainen, muistio 7.5.1987. Rauma-Repolan suunnitteleman vedenalaisen laitteen toimitus Neuvostoliittoon; Yhdysvaltain lähettilään käynti valtiosihteerin luona 6.5.1987; Liite 1, Non-paper, Talking Points on Export Control. MKA, kansio 32, KA.

1151 Ibid.

1152 UM, valtiosihteeri, erittäin salainen, muistio 22.5.1987. Suomen ja Yhdysvaltain väliset keskustelut vientivalvontakysymyksistä; non-paper. MKA, kansio 32, KA.

1153 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 7.7.1987. STP, tapaamismuistiot, SPA; Kari Kairamo Mauno Koivistolle 17.8.1987. MKA, kansio 32, KA; Wihtol 1999, 197; Käyhkö 2019, 52–60.

vellettavaa korkean teknologian vientilisensointia. Vastedes suomalaisten lisenssihakemukset käsiteltäisiin entistä nopeammin ja suomalaisyritykset voisivat saada yleislisenssin jatkuvaan korkean tason teknologian tuontiin.[1154]

COCOM-järjestelyissä sovellettu toimintatapa noudatti Koiviston aiemmin soveltamaa mallia, jossa hän käsitteli kaikkein sensitiivisimpien kysymysten ratkaisut UM:n ylimmän virkamiesjohdon kanssa. Tässä tapauksessa keskusteluihin osallistui myös yritysedustajat, joiden intresseistä lopulta oli kyse. Hallituksen ulkoasiainvaliokuntakin oli ilmeisesti liian laaja elin käsittelemään tämän kaltaisia asioista. Supon päällikkö informoi ulkoministeri Väyrystä toukokuussa 1986 Rauma-Repolaan liittyvistä keskusteluista, mutta tiedossa ei ole, mitä kaikkea ulkoministeri aiheesta kuuli. Ministereillä oli myös suoraa yhteydenpitoa yritysten kanssa ja Väyrynen kertoi kuulleensa asiasta suoraan Rauma-Repolan johdolta.[1155] Muu poliittinen johto nähtävästi sivuutettiin prosessissa.

Koivisto ymmärsi myös suomalaisyritysten tarpeita, vaikka hän periaatetasolla puolustikin Suomen puolueettomuuspolitiikan mukaista tasapuolisuutta. Presidentti tuki omalta osaltaan ulkoministeriön virkamiesten ja yritysjohtajien edunvalvontaponnisteluja Yhdysvalloissa, kun nämä neuvottelivat teknologiaviennin rajoituksista.

Kun valmis lopputulos esiteltiin myöhemmin hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle, niin kaikki osapuolet saattoivat olla lopputulokseen tyytyväisiä. Suomalaisten edunvalvonta oli ollut hedelmällistä, joten sen rinnalla pienistä kauneusvirheistä ei kannattanut tehdä numeroa. Merkittävä poliittinen periaatekysymys oli ratkaistu. Tosin pöydälle jäi edelleen nodulilaivasta sopiminen Rauma-Repolan ja yhdysvaltalaisviranomaisten välillä.

Washingtonissa huolestutti edelleen nodulilaivan mahdollinen käyttö sotilaallisiin tarkoituksiin. Yhdysvaltalaiset halusivat saada takeet, ettei alusta käytettäisi mihinkään muuhun kuin nodulien keräämiseen. Ratkaisuksi Washingtonissa harkittiin kompromissia, jossa Neuvostoliitto maksaisi aluksesta käyttövuokraa, mutta Rauma-Repola pysyisi aluksen omistajana ja sensitiivisen teknologian operointi tapahtuisi sen vastuulla. Vastavuoroisesti suomalaisille väläytettiin mahdollisuutta päästä osalliseksi Yhdysvaltain puolustushankintoihin. Yhdysvaltain puolustusministeriö olisi valmis

1154 Kauppapoliittisen osaston osuus ulkoasiainministeri Sorsan katsaukseen hallitukselle 20.8.1987. Liitteenä HUAV pöytäkirjassa 6/1987, 21.8.1987. Cb, 1987, UMA.

1155 Mauno Koiviston ja Seppo Tiitisen keskustelu ti 13.5.1986. STP, tapaamismuistiot, SPA. Tiitisen muistiinpanon mukaan hän informoi Väyrystä asiasta 21.5.1986; Paavo Väyrysen sähköposti tekijälle 27.10.2021.

järjestämään tutustumistilaisuuden kiinnostuneille suomalaisyrityksille.[1156] Näin pitkälle menevä yhteistyöehdotus vaati ulkoministeri Sorsan mielestä harkintaa; kuinka pitkälle yhteistyössä olisi viisasta mennä tasapuolisen kohtelun vaatimusten nimissä.[1157]

Ulkoministeri Shultz palasi helmikuussa 1988 puolustusteknologiseen yhteistyöhön keskustellessaan Koiviston kanssa. Suomalaisten korkea osaamistaso oli vakuuttanut ulkoministerin. Korkean teknologian siirtoa koskevista rajoituksista oli päästy molempia maita tyydyttävään ratkaisuun. Koivisto kertoi Suomen halunneen osoittaa mahdollisimman paljon ymmärrystä amerikkalaisten näkökohdille, mutta kauppakumppaneiden valinta joko–tai-asetelmassa olisi Suomelle vaikeaa. Koiviston mukaan Suomelle olisi taloudellisesti välttämätöntä päästä käsiksi uusimpaan teknologiseen tietoon, minkä ulkoministeri Shultz ymmärsi.[1158]

Suomen asema suhteessa tärkeimpiin kilpailijamaihin oli taattu kesällä 1987 vastaanotetulla kirjeenvaihdolla. Loppusyksystä 1988 tilanne kääntyi tasavallan presidentin kanslian arvioissa jo kiusallisen hyväksi, kun Yhdysvalloissa valmisteltiin uutta vientivalvontaluokittelua. Siinä Sveitsi, Itävalta ja Suomi oli luokiteltu kategoriaan, johon sovelletaan COCOM-jäsenmaiden suotuisampia menettelytapoja. Listan julkistaminen saattaisi herättää kysymyksiä siitä, mitä sellaista Suomi oli tehnyt tai luvannut, mikä asetti sen parempaan asemaan kuin listalta puuttuva Ruotsi. Yhdysvaltalaiset olivat kertoneet ruotsalaisille, että suomalaiset olivat myöntyneet pidemmälle meneviin sitoumuksiin kotimaisen teknologian siirron rajoitusten osalta kuin ruotsalaiset. Valtiosihteeri Wihtol ei nähnyt tilanteessa mitään hälyttävää, luokitteluhan olisi parannus Suomen asemaan.[1159] Toisin sanoen Yhdysvallat kilpailutti ja kiristi puolueettomilta mailta parempia ehtoja.

Teknologiaembargossa tehty ratkaisu osoitti presidentin, ulkoministeriön ja Suojelupoliisin virkamiesjohdon sekä elinkeinoelämän edustajien tulkitsevan yhteistyön lännen eli viime kädessä Yhdysvaltojen kanssa edustavan Suomen kansallisen edun prioriteettia, vaikka puolueettomuuspolitiikan mukaisesti tasapuolisen kuvan ylläpitäminen julkisuudessa oli Suomen ulkopoliittinen intressi.

1156 Suomen suurlähetystö, Washington D.C., HUV/lt, keskustelumuistio 21.1.1988. Valtiosihteeri Åke Wihtolin ja Yhdysvaltain puolustusministeriön strategisten tuotteiden kaupan turvallisuuspoliittisten kysymysten yksikön päällikön Stephen Bryenin väliset keskustelut Washingtonissa 21.1.1988. MKA, kansio 35, KA.

1157 Kalevi Sorsan viestikortti Mauno Koivistolle 8.2.1988; Koiviston muistiinpanot keskustelusta Sorsan kanssa 12.2.1988. MKA, kansio 35, KA.

1158 Muistiinpanoja keskustelusta MK[Mauno Koivisto]–GS[George Shultz] 20.2.1988. MKA, kansio 35, KA.

1159 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 11.11.1988. ”Keskustelin Ruotsin UD:n kabinettisihteeri Pierre Schorin kanssa…”; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 17.11.1988. ”Lisäys keskusteluun Mansalan kanssa 3.11.1988”; UM, kauppapoliittinen osasto, muistio N:o 1012, LK/as, 14.11.1988, Vientivalvonta. MKA, kansio 36, KA.

9.3 Idänkaupan kriisi ja tasapainopyrkimykset

"Minusta idänkauppa – – oli keskeisesti turvallisuuspoliittinen projekti Suomelle."

- Kari Holopainen[1160]

Urho Kekkosen presidenttikauden perintönä Suomella oli kattava neuvostokaupan järjestelmä. Koivisto hyppäsi tässä suhteessa liikkuvaan junaan. Vakiintuneet yhteistyömuodot sujuivat omalla painollaan ilman valtiojohdon näkyvää panostusta. Vanhojen sopimusten päättyessä ja isojen rakennusprojektien valmistuessa suomalaisyritysten johtajat alkoivat käydä levottomiksi presidentin passiivisuuden vuoksi. Koivistoa verrattiin edeltäjäänsä, joka oli poliittisella tasolla edistänyt suurprojekteja ja pusertanut niistä kauppasopimuksia. Koivisto puhui Kekkosen tavoin neuvostokaupan merkityksestä, mutta hän ei ryhtynyt yksittäisten hankkeiden tai yritysten puolestapuhujaksi. Koiviston esittämän periaatteen mukaan asiat tuli hoitaa "normaalissa järjestyksessä normaaleilla foorumeilla".[1161] Yritysten vientiprojektit eivät kuuluneet presidentille.

Öljyn suuri osuus neuvostokaupassa aiheutti toistuvasti piinaa öljyn hintavaihtelun heiluttaessa Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupan tasapainoa. Öljyn hintashokkeihin sopeutuminen vaati puuduttavia neuvotteluita, mutta ystävyyspolitiikan nimissä niihin löytyi poliittinen ratkaisu aina 1980-luvun puoliväliin asti. Sen jälkeen neuvostokaupan ongelmista muodostui vakioaihe ulkopolitiikan asialistalle.

Mihail Gorbačëvin ajama neuvostotalouden ja -hallinnon rakenteellinen muutos jatkoi Andropovin lyhyen valtakauden aikana valmisteltuja talousreformeja. Andropov oli kutsunut keskuskomitean sihteerit Mihail Gorbačëvin, Nikolaj Ryžkovin ja Vladimir Dolgihin laatimaan talousjärjestelmän uudistamissuunnitelman. Suunnitelman mukaan muun muassa yritysten taloudellista itsenäisyyttä ja osuuskuntien taloudellista roolia piti kasvattaa maatalouden lisäksi teollisuudessa. Tärkeimmäksi elementiksi nousivat markkinat. Ilman niitä ei olisi mahdollista toteuttaa taloudellis-poliittisia uudistuksia.[1162]

1160 Koulumies 2016, 54.
1161 Viita 2006, 144–148; Koivisto 1994, 224.
1162 Dokyment no. 11. Tezisy A. N. Âkovleva ob osnovnyh slagaemyh perestrojki. Dekabr' 1986 g. [https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023389] [luettu 17.11.2020]; APP/ Alexander Marschan, 22.10.1987. "Perestroika ja kansainvälinen yhteistyö" -seminaari, Tallinna 19.–21.10.1987. MKA, kansio 34, KA; Hirvensalo – Sutela 2017, 365; Primakov 2021, 297–298; ks. Brown 2020, 55–57.

Gorbačëv jatkoi aiemman suunnitelman toimeenpanoa pääsihteerikaudellaan ja nimitti Ryžkovin pääministeriksi vastaamaan Neuvostoliiton yhteiskuntajärjestelmän kannalta radikaalien uudistusten operatiivisesta toteutuksesta.[1163]

Neuvostoliiton talousuudistukset eivät sopineet yhteen Suomen ja Neuvostoliiton poliittisesti ohjatun kahdenvälisen kaupankäynnin kanssa. Neuvostoliitolla oli vaikeuksia täyttää öljytoimituksiaan jo alkuvuodesta 1985 lähtien. Ylimmän tason poliittinen tuki auttoi tilapäisen ratkaisun löytämisessä syksyllä 1985. Suomalaispoliitikkojen pahimmat pelot väistyivät Koiviston Neuvostoliiton-vierailun jälkeen, mutta pysyvää ratkaisua se ei tuonut. Lisäongelmia syntyi öljyn maailmanmarkkinanhinnan romahtaessa. Loppukesästä 1985 suomalaisille todettiin, ettei taloussuhteiden kehittäminen sujuisi enää vanhalla voimalla vaan edellyttäisi molempien osapuolten aktiivisuutta.[1164]

Öljyn korkea maailmanmarkkinahinta oli toiminut Suomen neuvostoviennin veturina, mutta alkuvuodesta 1986 se menetti puhtinsa. Öljyn hinnan laskiessa Suomi jatkoi vientiä Neuvostoliittoon aiempien sopimusten mukaisesti, mistä kertyi Suomelle huomattavaa ylijäämä. Tilanteen tasapainottamiseksi tarvittiin ensin poliittinen päätös tavoiteltavasta lopputuloksesta ja sopimus Neuvostoliiton kanssa tarvittavista toimenpiteistä. Suomalaisyritykset halusivat pitää kiinni omasta neuvostoviennistään, mikä olisi edellyttänyt neuvostotuonnin määrällistä lisäämistä kaupan tasapainottamiseksi. Toisena vaihtoehtona olisi kaupan tason sopeuttaminen, eli Suomen idänviennin supistaminen.[1165] Vientisupistukset olisivat työllisyysvaikutusten vuoksi sisäpoliittisesti epämiellyttäviä, ja valtiojohdolle tietoinen poliittisen päätöksen tekeminen idänkaupan tason tavoitteellisesta alentamisesta olisi ulkopoliittisesti vaikeaa.

Lisävaikeuksia seurasi Gorbačëvin hallinnollisista uudistuksista. Neuvostoliiton ulkomaankauppaa hoitaneet nuoremmat virkamiehet olivat halukkaita siirtymään

[1163] Dnevniki A.S. Černâeva, 11.12.1986. «Идет революция. Но медленная все-таки… Революция же поступает с бывшими иначе. Но тогда бы она была не горбачевская революция.»; ks. Brown 2020, 218–219.

[1164] Jaakko Ihamuotila Tasavallan presidentille 16.8.1985. Hbb 19, TPKA III, KA; Liikanen SDP:n puoluetoimikunnassa. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuistio 27/27, 26.9.1985, TA; UM, poliittinen osasto, sosialististen maiden toimisto, P.M. 30.8.1985, TT/ln. Suomi–Neuvostoliitto; suurlähetystön edustaja suhteista. Erittäin salaiset, UMA; Viita 2006, 149–150; Kotkin 2001, 15–17. Syksyllä 1985 raakaöljyn maailmanmarkkinahinta oli yli 30 dollaria/tynnyri. Alkuvuodesta 1986 hinta romahti alimmillaan noin 10 dollariin, minkä jälkeen hinta pysyi pääsääntöisesti 15–20 dollarin haarukassa aina 1990-luvun puoliväliin saakka syksyn 1990 merkittävää hintapiikkiä (8–12/1990) lukuun ottamatta. [https://www.macrotrends.net/1369/crude-oil-price-history-chart] [luettu 15.1.2021].

[1165] Kuusterä – Tarkka 2012, 472–483.

maksujärjestelyssä vapaastivaihdettaviin valuuttoihin. Samoin hinnoittelua koskevissa keskusteluissa äänensävy suomalaisille teollisuuden edustajille alkoi kiristyä. Laivanrakennus- konepaja- ja rakennusteollisuudessa yksittäisten sopimusten hinnat oli osoitettu Suomesta hankittaessa kalliimmiksi, kuin muualta saaduissa tarjouksissa. Wärtsilän hallituksen puheenjohtaja Tankmar Horn varoitteli syksyllä 1985 ulkopoliittista johtoa, että mikäli kauppoja jätettäisiin hintasyistä tekemättä suomalaisten kanssa, Suomen teollisuus ei voisi resursoida tuotantokapasiteettiaan vanhassa laajuudessa Neuvostoliiton käyttöön. Kaupan supistumisesta voitaisiin vetää vääriä poliittisia johtopäätöksiä, joten Horn totesi tarvittavan korkean tason puuttumista asioihin.[1166]

Ruotsin pääministeri Olof Palmen hautajaisten yhteydessä maaliskuussa 1986 Koivistolle tarjoutui tilaisuus keskustella Neuvostoliiton uuden pääministerin Nikolaj Ryžkovin kanssa kaupan ongelmista. Maksutaseen tasapainottamiseksi olisi kolme keinoa: tuonnin lisääminen Neuvostoliitosta, viennin supistaminen Suomesta tai tilapäisluontoisen epätasapainon tasoittaminen luottojärjestelyin. Ryžkov lupasi Neuvostoliiton tutkivan tarkoin mahdolliset ratkaisukeinot, koska maiden välisen kaupan ei toivottu supistuvan.[1167]

Elokuussa 1986 Koivisto totesi SKP:n vähemmistöedustajille idänkaupan tasapainossa olevan kysymys siitä, paljonko Suomella olisi varaa antaa Neuvostoliitolle lainaa korollisena ja korottomana. Viikkoa myöhemmin ulkomaankauppaministeri kiinnitti hallituksen huomiota luottorajan ylittämiseen Neuvostoliiton kaupassa. Lokakuussa 1987 presidentti totesi eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle jo suorasanaisesti, että avoin, koroton shekkitili, jota suomalaiset ylläpitävät clearingin muodossa lisäsi neuvostoliittolaisten ostohaluja rajattomasti, jos emme pitäisi puoliamme. Kaupan volyymi riippuisi ratkaisevasti öljyn hinnasta ja tehtävistä maksujärjestelyistä.[1168]

[1166] TPK, kansliapäällikkö, muistio no 106, 13.11.1985 /JK/tk. Tasavallan presidentin tapaamiset New Yorkissa: Yhdysvaltain varapresidentti George Bush. Fb 3, TPKA III, KA; Tankmar Horn Jaakko Kalelalle 13.9.1985, liitteenä Hornin muistio Suomen ja Neuvostoliiton kaupasta, 13.9.1985. Hbb 19, TPKA III, KA; Hirvensalo – Sutela 2017, 352. Keskustelua vapaasti vaihdettavilla valuutoilla käytävään kauppaan siirtymisestä oli käyty jo vuosikausia. Asia oli noussut kansainvälisessä vertailussa esiin jo 1970-luvun alussa, kun Itävalta siirtyi vaihdettavavaluuttapohjaiseen kauppaan Neuvostoliiton kanssa v. 1971, joten kysymys ei ollut uusi. Ks. Hirvensalo – Sutela 2017, 191–201.

[1167] TPK, kansliapäällikkö, muistio no 032, 19.3.1986, JK/jk. MKA, kansio 31, KA.

[1168] Mauno Koiviston käsin kirjoitetut keskustelumuistiinpanot Taisto Sinisalon ja Jouko Kajanojan kanssa 18.8.1986. MKA, kansio 32, KA; HUAV kokous 6/1986, 25.8.1986. Cb, 1986, UMA; Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta linnassa 20.10.1987. MKA, kansio 34, KA.

Idänkaupan tasapainottamista koskevat erimielisyydet kärjistivät myös SDP:n ja Keskustan välejä hallituksessa. Alkusyksystä 1986 ulkoministeri ja pääministeri olivat julkisuudessa erimielisiä idänkaupan sopeuttamistarpeesta. Pääministeri Sorsan mielestä kauppa olisi tasapainotettava ilman dramaattisia leikkauksia, kun taas ulkoministeri Väyrynen kannatti viennin supistamista tarvittaessa rajustikin vuoden 1987 aikana, jotta vientiä olisi mahdollista jatkaa kestävästi leikkausten jälkeen mahdollisimman korkealla tasolla.[1169]

Idänkaupasta syksyllä 1986 esitettyjä näkemyksiä värittivät seuraavan kevään eduskuntavaalit. Koivisto tulkitsi Väyrysen lausunnot pääministerin paikan tavoitteluksi, ja SDP:n johto katsoi Väyrysen esittäneen Suomen etua vahingoittavia ja poliittisesti vaarallisia kantoja. SDP:ssä Väyrysen oli katsottu tähdänneen presidenttiin ja riitauttavan ulkopolitiikan presidenttipelin vuoksi.[1170]

Ulkomaankauppaministeri Laine esitteli syyskuussa 1986 SDP:n puoluetoimikunnalle Moskovassa sovittua Suomen ja Neuvostoliiton kaupan tasapainotussuunnitelmaa. Suomelle kertynyt ylijäämä, noin 700 miljoona ruplaa, maksettaisiin pois muutaman vuoden kuluessa ja osalle saatavasta maksettaisiin korkoa, mikä poikkesi aiemmasta periaatteesta. Laine muotoili vuoden 1987 sopimuksen tavoitteeksi ”emme nyt tietenkään leikkaa vientiä, vaan täytyy sanoa, että viennin on sopeudutettava sille tasolle, mikä on tuonnin arvo”.[1171] SDP:n johto ei halunnut puhua leikkauksista, joten kiertoilmaisuna oli viennin sopeutuminen.

Ulkoministeriön kauppapoliittinen alivaltiosihteeri Paavo Kaarlehto totesi ministeriön sisäisessä keskustelussa kaupan näkymistä syyskuussa 1986, että Suomen viennin tuntuva leikkaaminen näytti väistämättömältä. Optimistisen arvion mukaan olisi varauduttava 20–30 prosentin laskuun, pessimistisempien Suomen Pankin laskelmien mukaan laskua olisi noin 50 prosenttia, ellei Neuvostoliiton tuonnin arvoa saataisi lisätyksi. Edessä oleva sopeuttamisprosessi olisi joka tapauksessa kova. SDP:n puoluetoimikunnassa Sorsa totesi karusti: ”Firmoja menee nurin, että kolisee.” Pääministeri oli edellisellä viikolla antamansa haastattelun mukaan uskonut kaupan olevan tasapainotettavissa ilman dramaattisia leikkauksia kahden–kolmen vuoden kuluessa.[1172]

1169 Väyrynen 1993c, 199–206; Koivisto 1994, 217–221; Kääriäinen 2002, 239; ks. Koroma 2015, 127–129.

1170 Sorsa ja Liikanen SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuisto 22/1986, 11.9.1986, TA; Koivisto 1994, 219; Väyrynen 1993c, 211–213;

1171 Laine SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuisto 22/1986, 11.9.1986, TA.

1172 UM, johtoryhmä 18/1986, pöytäkirja 18.9.1986. Cbb 13, 1986, UMA; Laine ja Sorsa SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuisto 22/1986, 11.9.1986, TA; Väyrynen 1993c, 208–209; Koivisto 1994, 219.

Ulkoministeri Väyrynen totesi siis ääneen sen, minkä pääministeri Sorsa kiisti, vaikka tiesi todeksi. Pääministerin kannalta oli poliittisesti tarkoituksenmukaista suhtautua kauppatilanteeseen julkisuudessa myönteisesti.

Sorsan julkisen esiintymisen ja luottamuksellisesti esitetyn kannan välistä ristiriitaa voi arvioida sisä- ja ulkopolitiikan limittymisen näkökulmasta.[1173] Sorsalla ei ollut sen enempää sisä- kuin ulkopoliittistakaan motiivia esiintyä idänkaupan leikkausten edistäjänä, päinvastoin hänelle olisi molemmilla osa-alueilla tiedossa vain poliittista vahinkoa. Väyrysellä puolestaan oli intressi haastaa Sorsaa ja profiloitua vastuunsa tuntevana reaalipoliitikkona.

SDP:n johto sai Väyrysestä erävoiton, kun se pääsi seuraavana päivänä julkistamaan tiedon tulevasta Ligačëvin vierailusta. Ligačëvin Suomeen tuloa SDP:n vieraana hehkutettiin. Kyseessä oli Neuvostoliiton kakkosmies ja poliittisesti korkeatasoisin Suomeen Moskovasta tullut vieras yli vuosikymmeneen. Vieraalla uskottiin olevan hyviä tuomisia suomalaisille.[1174] Puoluesihteeri Liikanen hiillosti matkavalmisteluiden aikana NKP:n virkailijoille: ”Nyt tarvittaisiin myös korkeamman tason poliittista ohjausta.”[1175]

NKP:ssä päätettiin etsiä kauppaan alustava ratkaisu tulevalla vierailulla. Ligačëv ei tulisi Suomeen tyhjin käsin. Hän sai tehtäväkseen vakuuttaa suomalaiset päättäjät NKP:n ja Neuvostoliiton halusta lujittaa hyviä suhteita ja pohtia tehokkaampia talousyhteistyön muotoja. Käytännössä tavoiteltiin tuotannollista yhteistyötä suomalais-neuvostoliittolaisissa yrityksissä.[1176] Koivisto joutui palaamaan Neuvostokaupassa kekkoslaiseen tapaan ratkoa neuvostokaupan ongelmia, josta hän oli yrittänyt pyristellä irti. Hän piti kuitenkin kiinni määrittelemästään periaatteesta olla puhumatta yhdenkään vientihankkeen puolesta.[1177]

Ulkoministeri arveli Neuvostoliiton etsivän keinoa, jolla suomalaiset hyväksyisivät ylijäämän kasvun seuraavanakin vuonna. Tämä olisi tilapäinen ratkaisu, joka heikentäisi keskipitkän aikavälin kokonaistilannetta ja ongelmat kasaantuisivat tuleville vuosille. Samaan aikaan Neuvostoliiton ulkomaankaupan rakenteita oltiin uudistamassa yrityskeskeisemmäksi, mikä jo yksinään riitti aiheuttamaan suurta kitkaa

1173 Hill 2003, 219–224.

1174 Sorsa ja Liikanen SDP:n puoluetoimikunnalle. SDP:n puoluetoimikunnan keskustelumuisto 22/1986, 11.9.1986, TA; Suomi 2008, 200–201

1175 Raportti matkasta Moskovaan 9.–10.10.1986, Erkki Liikanen. MKA, kansio 32, KA.

1176 Jaakko Kalela Mauno Koivistolle 11.10.1986; Saneltu, käsittelemätön pikamuistio SDP:n ja NKP:n välisistä keskusteluista SDP:n puoluetoimistossa 12.11.1986 klo 11.00–12.45 ja 13.45–15.00. LK [Lauri Kangas]; Muistio Shaposhnikovin kanssa käydyistä kauppapolitiikkaan liittyvistä neuvonpidoista 4.11.1986 Helsingissä; Raportti matkasta Moskovaan 9.–10.10.1986, Erkki Liikanen. MKA, kansio 32, KA; Koivisto 1994, 224; Fjodorov 2001, 240;

1177 Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta linnassa 20.10.1987. MKA, kansio 34, KA; Jermu Laineen haastattelu 27.2.1995, (VMA, EK).

perinteisille kauppajärjestelyille. Ligačëv vakuutti suomalaisille kokonaiskontrollin säilyvän edelleen ministeriöllä. Vakuutteluista huolimatta uusi järjestelmä huolestutti suomalaisia.[1178] Koivisto ilmoitti syksyllä 1986 linjauksensa hallituksen ulkomaankaupasta vastaavien ministereiden ja johtavien virkamiesten kokouksessa. Vain tasapainossa oleva tavaranvaihtopöytäkirja voitaisiin allekirjoittaa vuodelle 1987.[1179]

Idänkaupan kompastuskivenä oli jatkuvasti Suomen liian vähäinen tavaratuonti Neuvostoliitosta. Suomalaiset eivät löytäneet Neuvostoliitosta öljyn ja raaka-aineiden lisäksi muita ostokelpoisia kauppavaihon arvon kannalta merkittäviä tuontiartikkeleita. Sorsa vakuutti marraskuussa 1986 NKP:n virkailijoille epävirallisessa neuvonpidossa Suomen tekevän kaikkensa kaupan aktivoimiseksi. Suomalaisten tarpeisiin ja kysyntään paremmin vastaamiseksi Sorsa ehdotti Suomen kaupan tarpeiden huomioon ottamista ennakoivasti Neuvostoliiton taloudellisen keskussuunnitteluviraston Gosplanin suunnitelmissa. Joulukuussa 1986 Väyrynen sopi Ligačëvin kanssa yhteisyritysten perustamismahdollisuuksien selvittämisestä suomalaisen teollisuuden kanssa. Yhteiseksi tavoitteeksi ilmoitettiin kaupan tasapainottaminen vuoden 1987 aikana.[1180]

Osaltaan Neuvostoliiton päätös sallia ulkomaankauppaa käyville yrityksille rajattu oikeus käydä kauppaa vapaastivaihdettavilla valuutoilla iski Suomen idänkauppaan, koska oikeus ulkomailta tehtäviin valuuttamääräisiin ostoihin ei koskenut clearing-kauppaperiaatteella toimivaa Suomea. Neuvostoliitossa suunniteltiin myös kieltää Suomeen tuotteitaan myyviä yrityksiä ostamasta saamillaan myyntituloilla tuotteita muualta kuin Suomesta. Järjestely heikentäisi roimasti Suomen houkuttelevuutta neuvostoyritysten kauppakumppanina, vaikka Neuvostoliiton keskushallinto pidätti itsellään strategisten tuotteiden kaupan, kuten polttoaineet, raaka-aineet ja yleistä valtiollista merkitystä omaavat tavarat. Ostovaltuuksia rajoittavasta suunnitelmasta kuultuaan Koivisto piti niitä ennakoitua pahempina.[1181] Viennin ja tuonnin tasapainoon perustuva kauppa oli kokonaan uhattuna keskusjohtoisen talousjärjestelmän muuttuessa.

1178 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 26.10. ja 10.12.1986; Saneltu, käsittelemätön pikamuistio SDP:n ja NKP:n välisistä keskusteluista 12.11.1986 klo 11.00–12.45 ja 13.45–15.00. LK [Lauri Kangas]. MKA, kansio 32, KA.

1179 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 26.10.1986. MKA, kansio 32, KA; Väyrynen 1993c, 209; Koivisto 1994, 219–224; Koroma 2015, 128–129.

1180 Muistio Shaposhnikovin kanssa käydyistä kauppapolitiikkaan liittyvistä neuvonpidoista 4.11.1986 Helsingissä; Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 10.12.1986. MKA, kansio 32, KA.

1181 Presidentin keskustelu valtiosihteeri Åke Wihtolin kanssa Linnassa 13.2.1987. MKA, kansio 33, KA; Koivisto 1994, 221–224; 1995, 367–369; Hirvensalo – Sutela 2017, 360–366.

Toisaalta suomalaisillakin oli ristiriitaiset intressit kaupan kehittämisessä. Yhtäältä haluttiin päästä kilpailemaan vaihdettavilla valuutoilla käytävässä kaupassa neuvostomarkkinoilla ja samalla pitää kiinni clearing-kaupan eduista. Koivisto panosti aiempaa näkyvämmin idänkaupan hoitoon syksyllä 1987. Nähtävissä olleet kehityskulut saattaisivat koitua ongelmallisiksi. Koivisto pohti Neuvostoliiton-vierailullaan tilannetta Gorbačëvin kanssa. Keskusteluiden pohjalta oli kaksi vaihtoehtoa. Uusien toimintatapojen ja yhteishankkeiden kannalta Suomen intressissä olisi päätöksenteon hajauttaminen Neuvostoliitossa ja riittävin valtuuksin operoivat toimijat alemmilla tasoilla. Perinteisen kaupan turvaaminen taas edellyttäisi keskitettyä päätöksentekoa.[1182]

Koiviston mukaan suomalaisille annettu poikkeusjärjestely oli perestroikan myötä vaarassa. Neuvostoliiton puolelta kohdistui paineita siirtyä kokonaan vapaavaluuttakauppoihin Suomen kanssa. Lokakuussa 1987 Gorbačëv vakuutti Koivistolle, että Neuvostoliiton sisäisistä ongelmista huolimatta se hoitaisi Suomen suhdetta erikoistapauksena. ”Meillä on sellaiset suhteet Suomen kanssa kuin meillä on monien sosialististen maiden kanssa.” Yhteisyritysten osalta Gorbačëv lupasi Neuvostoliiton olevan jopa valmis riskeeraamaan suomalaisten kanssa, koska ”tehän ette nielaise meitä”.[1183] NKP:n politbyroossa Neuvostoliiton taloussuhteiden kehittämistä pohdittaessa Suomeen ja Itävaltaan viitattiin neuvostokaupan riippuvuuden osalta: ”Ne eivät selviä ilman markkinoitamme.”[1184]

Pääministeri Ryžkov vakuutti Koivistolle, että Neuvostoliitto antaisi jatkossakin taloudellisissa ulkosuhteissa Suomelle puolueellisesti etusijan, ”koska olemme naapureita” ja ”meillä on hyvät suhteet”. Maksujärjestelyissä ei olisi tarvetta suunnitella clearingin-kaupan rinnalle vapaavaluuttakauppaa.[1185] Koiviston esittämä lausunto siitä, että Neuvostoliiton viranomaisilla olisi institutionaaliset edellytykset taata kaupan tasapainottuminen sovituissa puitteissa kuulosti neuvosto-osapuolen kannalta

1182 Keskustelu osastopäällikkö Kari Holopaisen kanssa Linnassa 20.10.1987 klo 15.00; HUAV 13.10.1987, klo 10.00. MKA, kansio 34, KA.

1183 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 63, 12.10.1987 /JK/jk. Tasavallan presidentin valtiovierailu Neuvostoliittoon 5.–11.10.87: Kahdenkeskiset keskustelut pääsihteeri Gorbatshovin kanssa 6.10.87. Hbb 30a, TPKA III, KA. Ko. muistiosta on vastaavalla otsikolla samassa kansiossa useita eri luonnosversioita ja ns. virallinen versio kansiossa Hbb 30b vierailuyhteenvedossa. Gorbačëvin sitaatti venäjänkielisestä muistiosta; Zapis’ sovetsko-finlândskih peregovorov, 6 oktâbrâ 1987 goda. Fb 5, TPKA III, KA.

1184 Na zasedanii Politbûro CK KPSS, 16 iûlâ 1987 goda. Mihail Gorbačëv i germanskij vopros, 2006, 55–58.

1185 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 75, 9.11.1987 /JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelu pääministeri Ryzhkovin kanssa Moskovassa 6.10.1987. Hbb 30b, TPKA III, KA; HUAV 13.10.1987, klo 10.00. MKA, kansio 34, KA.

arveluttavalta.[1186] Institutionaalisten keinojen vaikuttavuus oli perestroikan oloissa epävarmaa. Mikään ei taannut, että vanha hallintomalli toimisi edelleen, koska uudistukset olivat hämmentäneet valtasuhteita.

Koivisto näki syksyn 1987 Neuvostoliiton-matkan jälkeen, ettei enää ollut varmuutta neuvostoliittolaisten halusta ja kyvystä pitää kiinni suomalaisten kanssa tehtyjen kauppasopimusten toimeenpanosta käytännössä, vaikka poliittisen johdon tasolla niin vakuuteltiinkin. Presidentti alkoi kallistua alivaltiosihteeri Paavo Kaarlehdon edustamalta linjalta Suomen Pankin idänkaupan osaston osastopäällikkö Kari Holopaisen ajamien kriittisten näkemysten kannalle. Suuri kysymys oli, millaisia mahdollisuuksia olisi pitää kiinni clearing-järjestelmästä. Sen mureneminen ei ollut poissuljettua. Holopainen ihmetteli, miksi Neuvostoliitto ylipäänsä satsasi Suomeen niin paljon ulkomaankaupan resursseja – 15 prosenttia sen länsikaupasta. Koivistolle ja Holopaiselle oli selvää, ettei Neuvostoliiton kauppa Suomeen ollut taloudellisesti kaikilta osin järkevää. Kaupalle oli poliittiset motiivit, koska Neuvostoliiton intresseissä oli sitoa Suomea itseensä ja tasapainottaa kauppavaihto mahdollisimman korkealle tasolle.[1187]

Presidentti selosti käymiään keskusteluita syksyllä 1987 eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle. Koiviston mielestä Neuvostoliiton suhteissa ei ollut huolta aiheuttavia poliittisia ongelmia, mutta talouskysymyksissä oli sitkeitä pulmia ratkaistavana. Isossa kuvassa vanhan kahdenvälisen clearing-kaupan säilyttäminen ja asioiden hoitaminen keskitetysti olivat Suomen intresseissä. Neuvostoliitossa sisäinen paine päätösvallan delegoimiseen ja hajauttamiseen kasvoi, mikä oli samalla edellytys vireille pantavien uusien suomalais-neuvostoliittolaisten yhteisyritysten toteuttamiseksi. Neuvostoliiton sisäiset uudistukset olivat johtamassa kahdenvälisiä kauppajärjestelyitä Suomen kannalta epäedulliseen suuntaan. Realisoituessaan suunnitellut muutokset aiheuttaisivat kauaskantoisia heijastuksia Suomen idänkaupalle.[1188]

[1186] Tasavallan presidentin loppupuheenvuoro keskustelussa pääministeri Ryzhkovin kanssa Moskovassa 6.10.1987; Keskustelu osastopäällikkö Kari Holopaisen kanssa Linnassa 20.10.1987 klo 15.00. MKA, kansio 34, KA.

[1187] Keskustelu osastopäällikkö Kari Holopaisen kanssa Linnassa 20.10.1987 klo 15.00; SP, Idänkaupan osasto, Kari Holopainen/AL, 27.10.1987. Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupan tila; keskustelu tasavallan presidentin luona 27.10.1987. MKA, kansio 34, KA. Poliittisten motiivien toimeenpanossa Holopainen viittasi ”syyllistämismetodiin” Neuvostoliiton neuvottelutaktiikkana; Koivisto 1995, 368–369; Sama linjajako Suomen Pankin ja ulkoministeriön välillä näkyi jo 1970-luvulla. Ulkoministeriön kauppapoliittinen osasto kannatti kahdenvälisen kaupan jatkamista perinteiseen tapaa, toisin kuin Suomen Pankki. Ks. Hirvensalo – Sutela 2017, 193. Myös Suomen Pankin ja UM:n erimielisyyksistä emt. 358.

[1188] Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta linnassa 20.10.1987. MKA, kansio 34, KA; Koivisto 1995, 368–369.

Havaintojensa pohjalta Koivisto arvioi tilannetta, että emme ”voi kovin suurella luottamuksella suhtautua siihen, että vanhat systeemit loputtomiin toimivat. Ne voivat pysyä muodollisesti voimassa, mutta samanaikaisesti tapahtuu rapautumista.”[1189]

Taloudellisen päätösvallan hajaantumisen seurauksena valta menisi sellaisiin käsiin, joita suomalaiset toimijat eivät tuntisi eivätkä tietäisi, millä tavalla niiden kanssa tulisi keskustella, eivätkä edes tietäisi, missä ne olisivat. Kauko Rastas oli todennut jo loppusyksystä 1985: ”Suomi ei näytä olevan enää erityisasemassa. – – Näillä näkymin Suomi putoaa helposti kuvasta pois.” Koivisto ei edistänyt kauppaa riittävän aktiivisesti, eikä tehnyt aloitteita. ”Poliittisesti ollaan joutumassa samaan riviin länsimaiden kanssa, ennen Suomi oli eturivissä.”[1190] Sama ongelma, johon suomalaiset poliitikot ja virkamiehet havahtuivat poliittisten suhteiden osalta Gorbačëvin virkakauden alettua, voisi pian olla idänkauppamiehillä edessä. Henkilö- ja organisaatiomuutosten myötä Suomen asioiden tuntemus Moskovassa saattaisi pirstaloitua.

Keväällä 1987 Koivisto oli katsonut Gorbačëvin tavoittelevan ensisijaisesti taloudellista, ei poliittista, uudistusta. Puoli vuotta myöhemmin presidentti esitti ulkoministeri George Shultzille suorasanaisen arvion: ”Vaikeuksista huolimatta paluuta entiseen keskitettyyn järjestelmään [NL:ssa] ei ole”.[1191]

Varapääministeri Vladimir Kamencev tarkensi presidentti Koivistolle Neuvostoliitossa vallitsevaa ajattelua clearingin ja vapaavaluuttamaksujen suhteesta Suomen-kaupassa marraskuussa 1987, kun Koivisto matkusti Moskovaan lokakuun vallankumouksen 70-vuotisjuhliin. Kamencev toimi tuolloin Neuvostoliiton ja Suomen talouskomission puheenjohtajana. Automatkalla lentokentälle hän selvensi, ettei Neuvostoliitolla ollut aktiivisuutta mihinkään suuntaan, mutta se ei kieltäytyisi siirtymästä vähitellen vapaasti vaihdettavalla valuutalla käytävään kauppaan. Riskinä olisi kuitenkin se, että, neuvosto-ostajat voisivat siirtää tilauksia edullisempien ehtojen perässä Suomesta muualle eikä neuvostojohto voisi kieltää sitä.[1192]

Sopimuksiin perustuvat kaupat neuvosto-organisaatioiden olisi pakko toteuttaa sovituilla määrillä suomalaisten kanssa, vaikka ne olisivat edullisempia muiden kanssa. Clearing-kauppa antoi neuvostoviranomaisille mahdollisuuden ohjailla kauppoja poliittisesti tarkoituksenmukaisella tavalla. Ilman lujaa ohjausta maiden välinen kauppa voisi kärsiä. Koivisto oli samalla kannalla, vallitseva järjestelmä oli

1189 Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta linnassa 20.10.1987. MKA, kansio 34, KA.

1190 Ibid.; Muistiinpano UKK:n ystävien tapaamisesta 14.11.1985. EUa, 4.1.2, kotelo 1, TPA, mistä sitaatit.

1191 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 24, 14.4.1987 /JK/jk. Ulkoministeri Shultzin tapaaminen Tasavallan Presidentin kanssa 12.4.1987 Linnassa. MKA, kansio 33, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 68, 21.10.1987, JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelut ulkoministeri Shultzin kanssa. MKA, kansio 34, KA; Ks. Kotkin 2001, 65–67.

1192 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 72, 3.11.1987, JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelu varapääministeri Kamentsevin kanssa 3.11.1987. MKA, kansio 34, KA.

hyvä ja siinä tehtäviin muutoksiin pitäisi suhtautua varovaisesti.[1193] Periaatesopimus suomalaisten mahdollisuudesta käydä kauppaa neuvostoyritysten kanssa valuuttamääräisenä saatiin kuitenkin solmittua syksyllä 1987.[1194]

Kauppa- ja teollisuusministeri Ilkka Suominen joutui kaikista poliittisista ponnisteluista huolimatta toteamaan talvella 1989 telakkateollisuuden tulevaisuudesta keskusteltaessa: ”Realisti ei voi laskea Neuvostoliiton-kaupan varaan”.[1195] Neuvostoliiton talousuudistukset heikensivät suomalaisten myyjien asemaa. Kun sikäläisten yritysten taloudellinen määräysvalta kasvoi, keskusjohdon ohjausvoima ei riittänyt ylläpitämään perinteistä kaupankäyntiä. Alkuvuodesta 1990 presidentti katsoi clearing-kaupan tulevaisuuden realiteettien olevan aikansa eläneitä. Hänen mukaansa pitäisi lähteä siitä, että clearingista joudutaan luopumaan. ”Se on ohielettyä”, joten ”parempi olisi tehdä se jotenkuten järjestäytyneesti”. Teollisuuden toiveissa oli edelleen jatkaa kaupankäyntiä vanhalla pohjalla, mutta presidentin näkemykset olivat alkuvuodesta 1990 hyvin selvät. Systeemi ei enää toiminut.[1196]

Alivaltiosihteeri Kaarlehto oli varoittanut jo huhtikuussa 1989 Neuvostoliiton ongelmista clearing-kaupan jatkamisessa. Clearing-kauppa perustui poliittisiin näkökohtiin, joiden toteuttamisesta neuvostohallinnolla ei olisi ulkomaankaupan vapauttamisen jälkeen takeita. Kun ulkomaankaupan päätöksenteko siirtyisi poliittiselta tasolta yritystasolle, järjestelmä ei enää toimisi. Kaarlehto piti selvänä, että lähivuodet tarkoittaisivat sopeutumiskautta, vaikka neuvostohallinto saisikin ratkaistua ongelmansa. Neuvostoliitossa kauppapolitiikan virkamiehet olivat jo pidemmän aikaa puhuneet siirtymisestä vaihdettavilla valuutoilla käytävään kauppaan. Se olisi Neuvostoliiton taloudellisten etujen mukaista, mutta korkeimman johdon poliittisilla päätöksillä Suomen ja Neuvostoliiton välinen clearing-maksujärjestelmä säilyi vuoden 1990 loppuun asti.[1197]

Maiden sopimusjärjestelmä osoittautui sitkeäksi. Päätös clearing-kaupan lopettamisesta oli lopulta Neuvostoliiton yksipuolista shokkihoitoa suomalaisille. Se ilmoitti joulukuussa 1990 siirtyvänsä vaihdettavin valuutoin käytävään kauppaan Suomen kanssa vuoden 1991 alusta – ilman siirtymäaikoja tai muita lievennyksiä.

1193 Ibid.; Koivisto 1995, 368–369.

1194 HUAV 13.10.1987, klo 10.00; Keskustelu osastopäällikkö Kari Holopaisen kanssa Linnassa 20.10.1987 klo 15.00; Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta linnassa 20.10.1987. MKA, kansio 34, KA.

1195 Keski-Rauska 2020, 399, 405.

1196 Tasavallan presidentin puhelinkeskustelu pääministeri Harri Holkerin kanssa 18.1.1990. klo 9.30. MKA, kansio 40, KA.

1197 UM, kauppapoliittinen osasto, 3.4.1989, Paavo Kaarlehto. Suomen ja Neuvostoliiton välisen clearing-kaupan tulevaisuus; UM, kauppapoliittinen osasto, muistio N:o 295, aop. Fagernäs/ok, 31.3.1989. Suomen ja Neuvostoliiton välisen clearing-kaupan tulevaisuus. MKA, kansio 37, KA; Viita 2006, 151–155; Koivisto 1995, 369–370.

10 Reaktiivista ulkopolitiikkaa

Suurvaltojen väliset jännitteet lientyivät 1980-luvun alun kireistä tunnelmista vähitellen 1980-luvun puolivälissä. Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton ulkoministereiden välillä tammikuussa 1985 järjestetty tapaaminen herätti presidentti Koivistossa positiivisia odotuksia. Vielä loppusyksystä 1984 hän esitti kansainvälisestä kehityksestä pessimistisiä arvioita, mutta totesi jo maaliskuun 1985 alussa itä–länsisuhteissa vallitsevan suojasään.[1198] Suurvaltasuhteiden seuraaminen oli Koiviston ulkopolitiikassa hyvin keskeisessä osassa ja liennytyksen henkäys innoitti häntä jatkamaan ja laajentamaan valtionpäämiestason kirjediplomatiaa.

Vallanvaihdosta seuranneen vuosien 1982–1985 sisäänajovaiheen jälkeen Suomen ulkopolitiikassa alkoi selkeä laajentumisvaihe. Ulkopoliittinen johto alkoi panostaa Suomen intressien edistämiseen uusilla alueilla. Kansallisten etujen edistäminen tarkoitti ennen muuta kaupallisten suhteiden kehittämistä. Virkamiestasolla 1980-luvun alkuvuosina aloitettu Itä-Aasian politiikka sai taakseen huomattavaa ulkopoliittista painoarvoa vuosikymmenen puolivälissä, kun Itä-Aasian silloinen talousmahti Japani sekä kansainvälistaloudellista ja -poliittista heräämistä tekevä Kiina sekä Intia ja Etelä-Korea nousivat Suomen kahdenvälisen diplomatian prioriteettilistalla ulkopoliittisen johdon asialistalle aiempaa voimakkaammin.

Aasian rinnalla Länsi-Euroopan tiivistyvä integraatio edellytti ulkopoliittisen johdon aktiivisuutta suomalaisyritysten kilpailukyvyn edistämiseksi. Kauppapolitiikan rinnalla ETY-neuvottelut säilyttivät merkittävän painoarvon Suomen ulkopolitiikassa.

Unto Hämäläinen referoi teoksessaan *Suomi Orwellin vuonna 1984* Jaakko Kalelan esitelmää Kokoomuksen kansainväliselle työryhmälle tammikuussa 1984. Kalela oli hahmotellut Neuvostoliitolle kaksi tulevaisuusvaihtoehtoa. Ensimmäinen käsitti suuret muutokset talousrakenteessa ja politiikassa, mitkä ilmeisesti järisyttäisivät koko neuvostojärjestelmän perusteita. Toinen vaihtoehto olisi eristäytyminen,

[1198] Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta v. Weizsäckerin kanssa 5.3.1985. MKA, kansio 29, KA. Kylmän sodan päättymistä koskevan debatin kannalta huomionarvoista on muuttunut tilannekuva ja Yhdysvallat–Neuvostoliitto-suhteiden parantamisyritykset jo ennen Gorbačëvin valtaannousua.

mikä tarkoittaisi tappion tunnustamista ja jälkeen jäämistä teknologisessa ja taloudellisessa kehityksessä. Nämä skenaariot heijastelivat presidentin käsityksiä, joita tämä ei esittänyt julkisesti.[1199] Kumpikaan esitetyistä skenaarioista ei ollut erityisen houkutteleva. Suomen asemaa ei kannattanut sitoa liian tiukasti näiden varaan.

Uudet avaukset presidentti- ja ministerivierailuiden sekä kauppa-, kulttuuri-, tiede- ja teknologiayhteistyösopimusten muodossa laajensivat Suomen ulkopolitiikan horisonttia huomattavasti vuosina 1984–1989. Ulkopolitiikassa päätökset alkoivat saada enemmän painoarvoa muutenkin kuin idänsuhteiden funktiona. Idänsuhteen painoarvo ja Neuvostoliiton suhteellinen merkitys Suomen ulkopolitiikassa alkoi pienentyä, vaikka maiden kahdenvälisissä suhteissa ei tapahtunut aikalaishavainnoitsijoiden silmin räikeää määrällistä tai laadullista muutosta ennen vuotta 1991.

Yksi kiinnekohta suomalaisen ulkopolitiikan hoidossa olivat henkilökohtaiset suhteet neuvostodiplomaatteihin. Tämän suhdeverkko- ja vaikuttajatoiminnan merkitys Suomen sisäpolitiikassa on arvioitu huomattavaksi vuoden 1944 välirauhansopimuksen tai viimeistään YYA-sopimuksen solmimisen jälkeen. Vuotta 1984 voi pitää koko tämän vuosikymmeniä kestäneen suhdetoiminnan huipentumana. Kun KGB:n Helsingin päällikkö Viktor Vladimirov siirtyi Moskovaan, koko Suomen poliittinen eliitti osallistui Vladimirovin läksiäisiin.[1200] Omien sanojensa mukaan Vladimirovista tuli Moskovassa Suomen asianajaja, mutta neuvostobyrokratian kiemuroissa hänen vaikutusvaltansa laski. Suomessa nähtiin EFTA-jäsenyyshakemuksen yhteydessä, etteivät presidentin viestit menneet perille KGB-kanavan kautta.[1201]

Suomen ulkopoliittinen johto sai vuodesta 1985 lähtien useaan otteeseen selviä viitteitä neuvostojärjestelmän muutoksesta. Suomen aseman kannalta vuoden 1987 valtiovierailun aikana käydyissä keskusteluissa Gorbačëv toisti aiempaa viestiään, ettei Neuvostoliitto puuttuisi Suomen tai muidenkaan valtioiden kohtaloihin.

Eräs pitkälle menevä indikaatio oli kansliapäällikkö Kalelan kuulema tieto alkuvuodesta 1987. ETYK-politiikka alkoi vaikuttaa Neuvostoliiton sisäisiin ihmisoikeuskysymyksiin. Neuvostojohto oli antanut alkuvuodesta 1987 ohjeen rikoslain uudistuksesta. Sitä oli aiemmin sovellettu mielivaltaisesti. Uudistuksen tarkoituksena oli jättää jäljelle aidot valtio- ja maanpetospykälät ilman tulkinnanvaraa. Vain selkeästi rikoksen tehneet jäisivät vangeiksi, mutta poliittisia vankeja ja toisinajattelijoita vapautettaisiin.[1202] Ihmisoikeuskysymykset olivat synnyttäneet toistuvasti poliittista kitkaa Neuvostoliiton ja lännen välillä, mutta neuvostojohto oli valmis siivoamaan kysymyksen pois kansainvälisten neuvotteluiden asialistalta.

1199 Hämäläinen 2011, 9; Kalela 2019, 241.
1200 Hämäläinen 2011, 127–129; Jakobson 1992, 275–277.
1201 Liikanen 2019, 239.
1202 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 10, 16.2.1987 /JK/jk. Kansliapäällikkö Jaakko Kalela Moskovassa 10.–12.2.1987. IV Derjabin. Fb 5, TPKA, III, KA.

Vuosien 1984–1989 rakenteellisista ja henkilötason muutoksista huolimatta Suomen ulkopoliittinen toimintalogiikka säilyi monin osin ennallaan. Koivisto kiteytti Suomen toimintatavan Ranskan presidentti Mitterrandille kesällä 1987. Meidän politiikkamme on lähinnä heijastuksia, reagointia maailman muutoksiin, ja aloitteemme ovat varovaisia.[1203] Varovaisuus, ajoittain jopa ylivarovaisuus, korostui neuvostosuhteissa, joissa pidettiin varmuuden vuoksi kiinni vanhoista määritelmistä, ettei vain heräisi epäilyjä politiikan muuttumisesta. Julkisuudessakin huomiota herättänyt tapaus oli syksyllä 1987 presidentin valtiovierailun julkilausumateksti.

Alivaltiosihteeri Törnudd oli neuvotellut neuvostodiplomaattien kanssa tekstistä. Neuvostodiplomaatit olivat joulukuussa 1986 ehdottaneet edellisten neuvotteluiden yhteydessä vuodelta 1971 peräisin olleen kömpelön määritelmän poistamista:

> *Osapuolet totesivat jälleen, että Suomen ulkopoliittinen perussuuntaus, 'Paasikiven-Kekkosen linja', joka nojaten Neuvostoliiton ja Suomen välillä v. 1948 solmittuun ja vuosina 1955, 1970 ja 1983 jatkettuun yya-sopimukseen takaa ystävyyden ja yhteistyön horjumattoman kehityksen suhteissa Neuvostoliittoon, sisältää Suomen pyrkimyksen rauhantahtoisen puolueettomuuspolitiikan toteuttamiseen kansainvälisen rauhan ja turvallisuuden eduksi ja ystävällisten suhteiden ylläpitämiseen kaikkiin maihin.*

Tuolloin ehdotus yllätti suomalaisneuvottelijat, eikä asiasta edes keskusteltu sen enempään. Syyskuussa 1987 Törnudd sai presidentin tulevan valtiovierailun alla Koivistolta väljät eväät pyrkiä neuvotteluissa Suomen kannalta parempaan muotoiluun ja selvittää, mitä Neuvostoliitto oli tarkoittanut ehdotuksella kohdan poistamiseksi.[1204]

Törnudd tulkitsi saamaansa neuvotteluvaltuutta jättämällä kohdan kokonaan pois suomalaisten luonnoksesta. Tämän jälkeisistä tapahtumista lähteissä esiintyy kaksi variaatiota. Presidentin kanslian antaman selityksen mukaan presidentti käski välittömästi luonnoksesta kuultuaan suomalaisneuvottelijoita esittämään vanhan muotoilun mukaista julkilausumaa. Tämä oli Karasëville annettu selitys, joka ei vaikuta uskottavalta muiden lähteiden valossa. Törnudd oli kertonut sekä presidentille että ulkoministerille ennen Moskovan neuvottelumatkaa, että edellä kerrottu kohta

[1203] Mauno Koiviston muistiinpanot tapaamisesta François Mitterrandin kanssa 1.7.1987. MKA, kansio 34, KA.

[1204] Koiviston muistiinpanot tapaamisesta Törnuddin kanssa 2.9.1987, klo 10.30; Jaakko Kalelan non-paper Feliks Karasëville, luovutettu 15.9.1987; Jaakko Kalelan muistiinpano: "Ministerineuvos F.D. Karasov kävi pyynnöstäni tapaamassa minua Linnassa 15.9.1987". MKA, kansio 34, KA; UM, poliittinen alivaltiosihteeri Nro 20, P.M. 13.9.1987. Suomalais-neuvostoliittolainen tiedonanto lokakuussa 1987. POL-AVS, Dec 4, UMA; Blomberg 2011, 55, viite 15; Koivisto 1995, 240.

oli jätetty Suomen esittämästä luonnoksesta pois. Neuvotteluissa Neuvostoliiton pääneuvottelija ojensi vuoden 1971 mallin mukaan kiistellystä kohdasta kirjoitetun version suomalaisille. Asia jätettiin pöydälle ja vasta neuvottelun lopussa seuraavana päivänä Törnudd kysyi, otettaisiinko pöydälle jätetty ehdotus vanhassa muodossa mukaan. Neuvostoliiton neuvottelija totesi, ettei neuvosto-osapuolella olisi mitään sitä vastaan. Näin vanhan kaavan mukainen luonnehdinta tuli tiedonantoon. Antamassaan selostuksessa Törnudd piti Suomen kannalta kyseenalaisena koko tiedonantojen tekemistä Neuvostoliiton kanssa.[1205]

Neuvotteluista vuoti tietoa lehdistölle, minkä jälkeen tapahtumista nousi julkisuudessa värikäs keskustelu.[1206] Törnudd korosti, ettei kysymystä puolueettomuuspolitiikan mainitsemisesta tiedonannossa kannattaisi dramatisoida. Suomalaiset voisivat sopivan tilaisuuden tullen aivan ujostelematta keskustella kysymyksestä neuvostoedustajien kanssa. Presidentin mielestä sanamuodosta voitaisiin keskustella sopivassa yhteydessä, mutta keskusteluja ei tule käydä virkamiestasolla vaan poliittisia kanavia myöten ja viime kädessä korkealla poliittisella tasolla. Neuvottelusekaannuksen jälkeen presidentti pohti mahdollisuutta luopua julkilausumakäytännöstä kokonaan. Hän huomautti Karasëville, ettei kumpikaan osapuoli määritellyt ulkopoliittista linjaansa missään muussa yhteydessä samalla tavoin. Koivisto piti tyydyttävänä ilmauksena Ruusutarha-muotoilua: naapurisuhteet etusijalla. Karasëv ja Kalela sopivat, ettei Koivisto ottaisi kysymystä esille tulevan vierailun kahdenvälisessä keskustelussa.[1207]

[1205] Koiviston muistiinpanot tapaamisesta Törnuddin kanssa 2.9.1987, klo 10.30; Jaakko Kalelan non-paper Feliks Karasëville, luovutettu 15.9.1987; Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta linnassa 20.10.1987. MKA, kansio 34, KA; UM, poliittinen alivaltiosihteeri Nro 20, P.M. 13.9.1987. Suomalais-neuvostoliittolainen tiedonanto lokakuussa 1987. POL-AVS, Dec 4, UMA; Klaus Törnudd Jaakko Kalelalle 28/9 1987. Hbb 30a, TPKA III, KA; Suomen suurlähetystö Moskova, JS/MN/AV, 24.9.1987. Tasavallan presidentti Mauno Koiviston vierailu Neuvostoliittoon 5.–11.10.1987; kommunikeaneuvottelut. Hbb 30b, TPKA III, KA.

[1206] Muun muassa aikanaan salaperäinen nimimerkki Kunto Kalpa laati tapahtumista kriittisen kirjoituksen. *Keskisuomalainen* 22.10.1987. Kunto Kalpa: Ulkopolitiikan joukahaiset. Kalvan kirjoitus kirvoitti lukuisia vastauksia lehdistössä. Esim. TS 28.10., 31.10. ja 15.11.1987; *HBL* 31.10.1987; Tiedonantaja 31.10.1987. Nimimerkki oli herättänyt huomiota aiemminkin Koiviston kaudella kriittisillä kolumneillaan *Keskisuomalaisessa*. Kolumnistia epäiltiin Keskustan edustajaksi, minkä puolueen johto kiisti tiukasti. ”Kunto Kalpa ei edusta Keskustaa.” Nimimerkin takaa löytyi ulkoministeriön neuvotteleva virkamies Juhani Suomi; Väyrynen 1993c, 377.

[1207] Jaakko Kalelan muistiinpano tapaamisesta F.D. Karasovin kanssa linnassa 15.9.87; Jaakko Kalelan non-paper Feliks Karasëville, luovutettu 15.9.1987; Mauno Koiviston muistiinpanot tapaamisesta Karasovin kanssa 18.9.1987; Kalela 1993, 251; Blomberg 2011, 55.

Matkan jälkeen presidentti informoi tapahtumista hallituksen ulkoasiainvaliokuntaa todeten julkilausumatekstin Suomelle tyydyttäväksi, mutta jatkossa voitaisiin pyrkiä lyhempiin esityksiin ja ajatella jopa kokonaan niistä luopumista.[1208] Sen sijaan julkisuuteen kaiken vakuutettiin sujuneen tavanomaisesti; kumpikaan osapuoli ei ollut tehnyt ehdotuksia Suomen ulkopoliittista linjaa koskeviksi uusiksi määrittelyiksi.[1209]

Vaikka julkilausumateksti ei olisi edes Koiviston mukaan vaikuttanut mihinkään tosiasialliseen olosuhteeseen Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa, hän alkoi jarrutella, kun kysymys sai julkisuutta, ja se tulkittiin signaalina muutoksesta. Poliittinen selitys Koiviston varovaisuudelle olisi lähestyvät presidentinvaalit. Karasëvin välityksellä Koivisto antoi Moskovaan signaalin, ettei hän ollut ajanut muutosta, vaan virkamiesneuvottelijat olivat toimineet omin päin. Muutos olisi varmasti noteerattu julkisuudessa, ja vain muutama kuukausi ennen vaaleja se olisi ehkä herättänyt kysymyksen, aikoisiko presidentti jatkaa perinteistä linjaa toisella virkakaudellaan. Kappaleen pois jättäminen kokonaan olisi voitu tulkita myös Suomen aseman poliittiseksi heikennykseksi, vaikka tavoitteena oli ollut Suomen kannalta parempi muotoilu. Koska ajankohta ja ehdotettu muutos sellaisenaan olivat presidentin kannalta poliittisesti sopimattomia, oli varminta pitää kiinni vanhasta.

Koiviston ensimmäisen presidenttikauden aikana tapahtuneet muutokset vaikuttivat käytettävään retoriikkaan. Vuoden 1988 presidentinvaalien jälkeisessä virkaanastujaispuheessaan Koivisto ei maininnut sen paremmin Neuvostoliittoa, YYA-sopimusta, Kekkosta kuin Paasikiveä.[1210] Nämä vuosikausia Suomen ulkopoliittisen linjan määrittelemisessä käytetyt attribuutit jäivät pois symbolisesti merkittävästä puheesta. Ero kuuden vuoden takaiseen oli huima. Presidentin virkaanastujaispuhe on yksi merkittävimmistä yksittäisistä puhetilaisuuksista, jota demokratioissa käytetään. Virkaanastujaispuheita suunnitellaan tarkasti sekä kotimaisia että ulkomaisia kuulijoita ja lukijoita silmällä pitäen. Enää idänsuhteet eivät määrittäneet ”kaikkea” muuta, vaikka julkisuudessa ja ylätasolla muutos oli hidas.

[1208] Tasavallan presidentti hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle 13.10.1987 klo 10.00. MKA, kansio 34, KA. Muistiinpanossaan Koivisto viittaa keskusteluun neuvostoedustajan kanssa, mutta ei mainitse Karasëvia nimeltä; HUAV, pöytäkirja 8/1987, 13.10.1987. Cb, 1987, UMA; Kalela 1993, 251; Blomberg 2011, 55.

[1209] Alivaltiosihteeri Törnuddin lausunto: ”Kommunikeaneuvottelut olivat tavanomaiset…” Annettu suullisesti STT:lle ja Yleisradiolle 12.10.1987 Tasavallan presidentin ohjeen mukaisesti. POL-AVS, Dec 4, UMA. Tiedotteen luonnosversiossa Törnudd ehdotti myös kommunikeaneuvottelijoiden laajoista valtuuksista tiedottamista, mutta presidentin kansliassa kohta vedettiin yli ja viereen kirjattiin ”Törnudd ei voi sanoa”. Tiedoteluonnos ”kommunikeaneuvottelut olivat tavanomaiset” 12.10.1987. Hbb 30a, TPKA III, KA.

[1210] PTK 12/1988vp, 194–196; Paloheimo 1994, 118.

Idänsuhteissa ilmennyt varovaisuus heijastui Suomen länsi-integraatiossa pidäkkeenä hakea Euroopan neuvoston jäsenyyttä. Pidättäytyminen Euroopan neuvostoon hakeutumisesta perustui presidentin monesti toistamaan selkeään kannanottoon: turhia voimisteluita pitäisi välttää. Samaan aikaan presidentti katsoi, ettei ollut syytä jarrutella Suomen osallistumista Länsi-Euroopan taloudelliseen integraatioon EFTA:n ja EY:n tiivistyvän yhteistyön osalta – ennemminkin päinvastoin. Suomen tuli olla aktiivinen EFTA:n sisällä ja tukea kahden järjestön yhteistyötä ja neuvotteluita. Suomen Eurooppa-politiikan ja neuvostosuhteiden välinen kytkös alkoi heikentyä selvästi 1980-luvun puolivälissä.

V. Järjestelmämurros – vuodet 1988–1992

"We stated, both of us, that the world leaves one epoch of cold war and enters another epoch. This is just the beginning. We're just at the very beginning of our long road to a long-lasting peaceful period."

- Mihail Gorbačëv lehdistötilaisuudessa Maltalla 3. joulukuuta 1989[1211]

[1211] Remarks of the President and Soviet Chairman Gorbachev and a Question-and-Answer Session With Reporters in Malta, 1989-12-03. Geroge H. W. Bush Presidential library. (GHWBPL] [https://bush41library.tamu.edu/archives/public-papers/1291] [viitattu 6.10.2021].

11 Vastakkainasettelun aika on ohi

Kylmän sodan loppu on ollut historian- ja politiikantutkijoiden kestoaihe heti 1990-luvun alusta lähtien. Kylmän sodan loppua koskevan keskustelun pääpiirteitä ja tulkintoja on kuvattu johdannon historiografisessa osassa.

Yleisesti tunnettu luonnehdinta voittajien kirjoittamasta historiasta pätee myös kylmän sodan lopun kuvauksiin. Selkeä poliittinen tulkinta kylmän sodan päättymisestä oli George H. W. Bushin esittämä voittajatulkinta. Näin alkunsa saanut ”*triumphalism*” on mielenkiintoinen tulkinta, koska 1980-luvun alkupuolella Neuvostoliiton kuoliaaksi varustautuminen ei tuntunut uskottavalta edes amerikkalaisen komentajan mielestä. ”It is naive to think that arms escalation could lead to the collapse of the Soviet economy.”[1212] Voittajanäkökulmaa on kuitenkin kritisoitu sen yksipuolisuudesta. Tulkinnan mukaan keskeistä oli Reaganin harjoittama painostuspolitiikka. Samalla tutkimuksessa on sivuutettu Reaganin sovittelevat aloitteet ja muutos Neuvostoliitto-politiikassa, jonka hän esitti julkisuuteen jo tammikuussa 1984 – yli vuosi ennen Gorbačëvin valtaannousua.[1213]

Neuvostoliiton luhistumista vuonna 1991 edelsi Itä-Euroopan vallankumoukset vuonna 1989. Useimmissa Itä-Euroopan maissa reaktio oli nopea ja uusi suunta oli selvä. Vuosi 1989 ei kuitenkaan itsessään tarkoittanut Neuvostoliiton romahdusta, eivätkä aikalaistoimijat tällaista tulkintaa tapahtumille antaneet. Chris Armbruster on kuvannut vuoden 1989 tapahtumia neuvotelluksi vallankumoukseksi.[1214]

Vuosina 1989–1990 kansainvälistä kehitystä katsottiin suurvaltasuhteiden lämpiämisen ja liennytyksen näkökulmasta. Gorbačëvin ja Reaganin huipputapaamiset lievensivät jännitteitä. Tämä rohkaisi myös Suomen ulkopoliittista johtoa, kun Euroopan talousintegraatiossa otettiin uusia askeleita. Suomi oli liittynyt EFTA:n täysjäseneksi vuoden 1986 alusta lukien, mikä turvasi suomalaisille tasavertaisen pääsyn keskeisimmälle markkina-alueelle. Liittyminen EFTA:aan vei Suomea kiinteämpään länsiyhteistyöhön, kun EFTA ja silloinen Euroopan yhteisö tiivistivät välejään.

1212 Summary of plenary session, Davos symposium 1983, General Bernard W. Rogers, Supreme Allied Commander Europe, 2 February 1983. MKA, kansio 25, KA.
1213 Wilentz 2008, 246–249; Hanhimäki 2018, 1–6; Miles 2020, 85–94.
1214 Armbruster 2010, 214–217.

Euroopan komissio oli julkaissut *Valkoisen kirjan* vuonna 1985. Eurooppa-neuvosto hyväksyi kokouksessaan joulukuussa 1985 Single European Actin, jonka tavoitteena oli EY:n yhteismarkkinoiden luominen ja poliittisen yhteistyön tiivistäminen. *Valkoinen kirja* sisälsi noin 300 asiakohtaa EY:n sisämarkkinoiden toteuttamiseksi vuoteen 1992 mennessä. EFTA-maiden kannalta olisi tärkeää, ettei EY:n sisämarkkinoiden kehittäminen muodostaisi kaupan esteitä EFTA:n ja EY-maiden välille.[1215]

Poliittisten muutosten rinnalla kansainvälisen talousjärjestelmän hiljainen vallankumous heijastui Suomeen rahoitus- ja pääomamarkkinoiden vapauttamisen kautta. Muutokset ilmenivät säädöspohjan sopeuttamisena. Ne tehtiin vähin äänin, ikään kun välttämättöminä teknisinä ratkaisuina ja pieninä osamuutoksina, siten, että kokonaisuudistus kesti lähes vuosikymmenen.[1216] Pitkälle ajalle sijoittuneet muodollisesti vähäiset ratkaisut muuttivat Suomen raha- ja talousjärjestelmän rakenteita pysyvästi.

Yksittäisten osamuutosten päätöksenteossa, sikäli kuin siihen liittyy juridisesti sitovien normien ja päätösten muuttaminen ja uuden normipohjan voimaan saattaminen, keskeinen toimija oli Suomen Pankki. Markus Karin mukaan rahoitus- ja pääomamarkkinoiden sääntelymuutoksissa oli vuodesta 1988 lähtien kyse tietoisista päätöksistä saattaa suomalainen järjestelmä vastaamaan eurooppalaisia käytäntöjä.[1217] Asiat eivät muodollisen sisältönsä puolesta kuuluneet presidentin toimivaltaan, mutta hänen taustansa keskuspankkiirina ja talouselämän vaikuttajana antoivat hänelle hyvät valmiudet oivaltaa muutosten vaikutuksia Suomen kansainväliseen asemaan.[1218]

Pekka Korpisen mukaan presidentin tausta keskuspankkiirina ei kuitenkaan ohittanut maan ulko- ja turvallisuuspoliittisia näkökohtia, päinvastoin. Ajankohtainen talouspolitiikka jäi toissijaiseksi, eikä Suomen selviytymistä ja itsenäisyyttä saanut vaarantaa. Vahva talous olisi kansainvälisen aseman kannalta välttämätöntä.[1219] Talouden ja politiikan kytkökset olivat pienen maan kansainvälisen aseman kannalta ilmeisiä.

1215 [https://www.consilium.europa.eu/en/history/]; Varsori 2013, 227–242; Gassert 2013, 175; Patel – Weisbrode 2013, 10–16; Romano 2012, 134–143; Ludlow 2017, 48–60; Romano 2017, 446–464; Gehler 2011, 185–186.

1216 Kari 2016, 514; Esim. Euroopan vapaakauppaliittoon liittyvän hallituksen esittelyn käsittelyt v. 1985, PTK 113/1985vp; PTK 118/1985vp; PTK 123/1985vp; Rehn 1993, 197–199.

1217 Kari 2016, 514.

1218 Korpinen 2019, 218–219.

1219 Korpinen 2019, 221.

Suomen kytkeytyminen tiiviimmin kansainvälisiin pääomamarkkinoihin oli ollut neuvostoliittolaisten huolena jo vuoden 1973 EEC-ratkaisua edeltäneissä pohdinnoissa. Neuvostojohdon tulkinnan mukaan Suomen talous oli tuolloin itsenäinen ja siellä ei ollut paljon ulkomaista pääomaa. Taloudellisen itsenäisyyden kaventuminen olisi vaaraksi poliittiselle itsenäisyydelle, mikäli EEC-sopimus tehtäisiin. Vastaavia huolia esiintyi neuvostodiplomaattien keskusteluissa myös muiden eurooppalaisten puolueettomien maiden edustajien kanssa.[1220]

Liennytyksen oloissa Euroopan integraatio ja siihen osallistuminen ei ollutkaan vastakkainasettelua voimistava tekijä vaan kiinnostusta herättävä yhteistyömuoto. Liennytys nähtiin Suomessa myös kansainvälistä järjestelmää vakauttavana kehityssuuntana. Marraskuussa 1988 Suomen hallitus antoi selonteon, jossa todettiin yleiseurooppalaisen yhteistyön kehittämisen olevan mahdollista Suomen vakiintuneen ulkopoliittisen linjan mukaisesti.[1221]

Uudenvuodenpuheessaan 1989 tasavallan presidentti totesi: ”En odota, että rajoja Euroopassa alettaisiin siirrellä, että valtakuntia katoaisi tai uusia syntyisi.”[1222]

Koiviston puhe on luettava presidentin yleisen tulevaisuuskatsauksen ohella osana ajankohtaiskeskustelua, jota Suomessa oli käyty Neuvostoliitosta ja Itä-Euroopasta syksyn 1988 aikana. Baltian tasavaltojen suvereenisuusvaatimuksissa Viro meni liian pitkälle ja ylitti Moskovan keskushallinnon näkökulmasta perestroikan rajat. Kesällä 1989 Koivisto myönsi Neuvostoliiton kehityksen askarruttavan häntä enemmän kuin mikään muu.[1223] Liennytys ei näyttänyt ratkaisevan Neuvostoliiton sisäisiä paineita, ennemminkin se kärjisti niitä, kun maan johdolla ei ollut enää osoittaa ulkoista uhkaa.

1220 Saarinen 1995, 227; Ks. Paavonen 2008, 122–124, 216–223. Neuvostoliitto argumentoi kansallisen suvereniteetin heikentymisellä myös Ruotsin, Sveitsin ja Itävallan integraatioratkaisuiden toteutuessa.

1221 Blomberg 2011, 65.

1222 Tasavallan presidentin uuden vuoden puhe 1.1.1989. [http://kaino.kotus.fi/korpus/teko/meta/presidentti/koivisto/koivisto_1989_rdf.xml][luettu 24.4.2019].

1223 Hämäläinen 2019, 304.

11.1 Kiina ulkopoliittisten periaatteiden mittarina

Loppuvuodesta 1988 Suomen Kiina-suhteet nousi korkeimmalle poliittiselle tasolle, kun tasavallan presidentti vieraili ensimmäisenä suomalaisena valtionpäämiehenä Kiinassa. Pekingissä Mauno Koivisto otettiin vastaan korkeimmalla tasolla, eikä myönteisestä suhtautumisesta Suomeen jäänyt epäilyksiä.

Keskusteluissa presidentin ja pääsihteeri Zhao Ziyangin ja pääministeri Li Pengin kanssa huomio kohdistui maiden kahdenvälisiin suhteisiin, joiden kehittämisestä Suomi oli kiinnostunut. Suomelle tärkeää olisi Kiinan myönteinen suhtautuminen Suomen puolueettomuuspolitiikkaan. Taloussuhteet olivat kehittyneet hyvin, ja poliittiset suhteet olivat tiivistyneet vajaassa viidessä vuodessa johdonmukaisesti korkeimmalle tasolle. Molemmat osapuolet ilmoittivat olevansa suhdekehitykseen tyytyväisiä. Presidentti uskoi myönteisen suunnan jatkuvan. Pääministeri Li Peng raotti Kiinan näkökulmaa myös kansainväliseen tilanteeseen. Kiinan suhteet suurvaltoihin ja Aasian alueelliset kysymykset hallitsivat Kiinan näkökulmaa. Li Pengin tulkinnan mukaan aika, jolloin Neuvostoliitto ja Yhdysvallat hallitsivat koko maailmaa, oli ohi. Maailma oli moninapaistunut, ja kaikilla kansoilla oli mahdollisuus osallistua kansainväliseen kehitykseen.[1224]

Puheenjohtaja Deng Xiaopingin ja Mauno Koiviston tapaamisessa suuri osa huomiosta kohdistui maiden yhteiseen naapuriin Neuvostoliittoon ja sen uudistuspolitiikkaan. Kiinan ja Neuvostoliiton suhteet olivat parantuneet, mutta kyseeseen ei tullut 1950-luvun kaltaisen liittolaissuhteen rakentaminen. Pekingissä muistettiin Kiinan kokemat Venäjän ja Neuvostoliiton tekemät historialliset vääryydet, mutta ne oltiin valmiita panemaan sivuun taloussuhteiden rakentamiseksi.[1225] Suomen kannalta Kiinan ja Neuvostoliiton suhteiden parantuminen oli myönteinen seikka.

Matkansa jälkeen Koivisto totesi, ettei hän ehtinyt keskustella Kiinan johtajien kanssa häntä huolestuttaneesta Afganistanin tilanteesta riittävästi. Neuvostoliitto oli parhaillaan vetäytymässä Afganistanista, ja paikan päällä vetäytymistä oli valvomassa YK:n puolesta suomalaiskenraali Rauli Helminen.[1226] Koivisto päätti tarttua luotettuun aseeseensa eli kirjediplomatiaan. Hän lähetti pääministeri Li Pengille

[1224] UM, poliittinen osasto, muistio 887, MH/tt, 14.11.1988. Tasavallan presidentti Mauno Koiviston valtiovierailu Kiinan Kansantasavaltaan 10.–18.10.1988; viralliset keskustelut pääministeri Li Pengin kanssa Pekingissä 12.10.1988; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 25 (luonnos), 30.10.1988/JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelut Pekingissä: Pääsihteeri Zhaon kanssa 12.10.1988. Fb 6, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 260–261.

[1225] TPK, kansliapäällikkö, muistio no 26, 16.10.1988 /JK/PP. Tasavallan presidentin keskustelut puheenjohtaja Dengin kanssa Pekingissä 13.10.1988. Fb 6, TPKA III, KA.

[1226] Koivisto oli hyvin huolissan Helmisen asemasta ja onnistumismahdollisuuksista. Koiviston toiminnasta operaation taustalla ja viesteistä eri osapuolille löytyy lisätietoja erityisesti MKA, kansiot 36 ja 37, KA. Operaation vaiheista pintapuolisesti ks. Jukka Pesu 2020, 512–514.

pyynnön yrittää vaikuttaa neuvottelutuloksen syntymiseen Afganistanissa. Ennen kirjeen lähettämistä Koivisto tiedusteli Feliks Karasëvilta, mikä oli Moskovan viimeisin näkemys Afganistanin tilanteesta. Karasëvin mukaan Neuvostoliitto odotti Kiinalta tukea Afganistanin kysymyksessä. Karasëv kertoi neuvostojohdon arvostavan sitä, että Suomen presidentti harkitsi kirjeen lähettämistä kiinalaisille. Tapansa mukaisesti Koivisto lisäsi kirjeen loppuun, että mikäli Kiina olisi kiinnostunut jatkamaan yhteydenpitoa, Koivisto olisi valmis jakamaan tietojaan tapahtumista.[1227]

Peng vastasi Kiinan tukevan Afganistanin poliittista ratkaisua, ja se toivoi Genevessä sovitun vetäytymisaikataulun toteutuvan. Tulevan hallituksen muodostaminen olisi Afganistanin sisäinen asia ja näin ollen afganistanilaisten itsensä päätettävä. Kiina kyllä tukisi kaikkia yrityksiä muodostaa laajapohjainen hallitus.[1228]

Kiinan Helsingin-suurlähettiläs Xu Lixuan toi jälkiterveisinä Pekingistä tiedon, että presidentin vierailu oli arvioitu hyvin onnistuneeksi ja sen katsottiin vahvistavan maiden hyviä suhteita. Matkan jälkihoitoon kuului myös eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan ja presidentin keskustelu Kiinan-matkasta. Tässä yhteydessä Koivisto myönsi, että Neuvostoliiton ja Kiinan huonot välit olivat aikanaan pakottaneet Suomen varovaisuuteen Kiinan suhteissa, mutta suhde oli vierailun myötä nostettu kaikille mahdollisille tasoille.[1229]

Koivisto pääsi Kiinan ja Neuvostoliiton välillä tavoittelemaansa rooliin viestinviejänä keväällä 1989, kun Moskovassa valmisteltiin pääsihteeri Gorbačëvin Kiinan-matkaa. Koiviston tiedot Kiinasta olivat käypää valuuttaa. Feliks Karasëv kysyi Jaakko Kalelalta, voisiko saada Koiviston näkemyksiä Moskovaan välitettäväksi, avuksi matkavalmisteluihin.[1230]

Suomalaislähteiden perusteella ei voi sanoa, mikä oli Karasëvin motiivi tai missä valossa hän tiedot Moskovaan raportoi. Oliko tietopyyntö Karasëvin oma-aloitteisuutta, vai oliko se Moskovasta esitetty? Jos kyse oli ensimmäisestä, niin Karasëvin voi epäillä ratsastaneen raportissaan Koiviston aloitteellisuudella. Olipa kyse kummasta hyvänsä, pyyntö ruokki Koiviston tietoisuutta omasta roolistaan kansainvälisen diplomatian kulisseissa.

1227 Mauno Koivisto Li Pengille 3. marraskuuta 1988; Koiviston muistiinpanot keskustelusta Karasov 20.10.1988 klo 15.30 (useita versioita); TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 1.11.1988. ”Ministerineuvos Karasov kävi (27.10.1988)…”; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 1.11.1988. ”Ministerineuvos Karasov kävi (1.11.1988)…”; MKA, kansio 36, KA; Koivisto 1995, 229–232.

1228 Li Peng Mauno Koivistolle Pekingistä 10. joulukuuta 1988. MKA, kansio 36, KA.

1229 Eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan edustajat linnassa 3.11.1988; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 22.11.1988. ”Kiinan suurlähettiläs Xu Lixuan…”. MKA, kansio 36, KA.

1230 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 14.4.1989. Ministerineuvos Karasov kävi pyynnöstään tapaamassa minua Linnassa. MKA, kansio 37, KA.

Suomen Kiina-politiikka joutui alkukesästä 1989 puntariin, kun hallituksenvastaiset opiskelijamielenosoitukset kukistettiin Kiinassa 4. kesäkuuta alkaneessa operaatiossa armeijan avulla. Kuuluisin tapahtumapaikka oli Taivaallisen rauhan (Tiananmenin) aukio Pekingissä. Pettymys oli suuri, kun vasta pari viikkoa aiemmin Neuvostoliiton ja Kiinan korkein johto oli tavannut ensimmäistä kertaa 30 vuoteen kahdenvälisen vierailun puitteissa. Gorbačëvin Pekingin-matkasta oli esitetty positiivisia arvioita. Tapaaminen tarkoitti kahden kommunistisen suurvallan suhteiden normalisoitumista.[1231] Kiinan sisäisen tilanteen vuoksi myönteinen kehitys näytti joutuvan vaakalaudalle.

Ulkoministeri Pertti Paasio antoi 5. kesäkuuta presidentin hyväksymän lausunnon lehtimiesten tivatessa ministeriltä Suomen kantaa. Ulkoministeri totesi, että Pekingin tapahtumakehitystä seurattiin järkyttyneinä ja huolestuneina. Länsimaissa reagoitiin nopeasti ja teräväsanaisesti väkivallan käyttöön, minkä seurauksena Suomen ulkopoliittiselta johdolta odotettiin voimakkaampia kannanottoja. Presidentti piti ulkoministeriön lausuntoluonnosta liian kovana: ”Tällaista väkivallankäyttöä on mahdoton ymmärtää ja hyväksyä.” Ulkoministerin esittämästä lausunnosta poistettiinkin ”ja hyväksyä” -kohta. *Helsingin Sanomien* pääkirjoituksessa kyseltiin kriittisesti, oliko tarkoituksena varjella vain kaupallisia etuja.[1232]

Suomi joutui valitsemaan ulkopoliittisen toimintalinjan uudenlaisessa asetelmassa. Kiina oli maantieteellisesti etäinen, eikä se muodostanut Neuvostoliittoon verrattavissa olevaa voimatekijää Suomen ulkopolitiikassa. Näin ollen Suomen välittömät kansalliset intressit olivat huomattavasti pienemmät kuin vaikkapa suhteessa Baltian-kysymykseen. Toisaalta Kiinan kasvupotentiaali oli huima, mikä erotti sen esimerkiksi Etelä-Afrikasta, jota vastaan Suomi kohdisti pakotteita. Ilmeistä oli, että Kiinan reagointi loukkasi länsimaisen ihmisoikeuskäsityksen mukaisia kansalaisoikeuksia ja poliittisia oikeuksia. Kiinan tapahtumiin reagointi oli Suomen kannalta ulkopoliittinen periaatekysymys; pidättäytyisikö Suomi tuomitsevista kannanotoista ja jatkaisi suhteiden rakentamista, vai osallistuisiko se mielenosoittajia tukeviin solidaarisuusjulistuksiin?

Koiviston reaktio oli selvä; Suomella ei ollut tarvetta toimia maailmalla tuomarina. Hän ilmoitti pääministeri Holkerille 9. kesäkuuta, ettei Kiinan suhteen ole syytä uusiin kannanottoihin. Ulkoministeri Paasio selosti samana päivänä Kiinan tilannetta

1231 UM, salasanoma Washingtonista 13.6.1989, WASB-076. Kiinan ihmisoikeudet; USAn demarssialoite; Suomen suurlähetystö Beijing 14.6.1989. Prt, Kiinan ja USA:n suhteista Tianamenin välikohtauksen jälkeen. MKA, kansio 38, KA; Suomen suurlähetystö Moskova, 23.5.1989, MOS-227, LR/tp. PRT: NL-Kiina; Gorbatshovin Kiinan matka; ensikommentteja kiinalaistaholta. Jfe 1, TPKA III, KA.

1232 UM, lähtevä sanoma, Helsinki 5.6.1989. Kiinan tilanne: Suomen ulkoministerin lausunto. Jfe 1, TPKA III, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 5.6.1989. Jad 2, TPKA III, KA; *HS* 5.6.1989, pk, ks. myös s. 27; Koivisto 1995, 262.

hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle. Ulkoministerin mukaan Kiinan sisäiset asiat eivät kuuluisi edes YK:n turvallisuusneuvostossa käsiteltäviin asioihin niin kauan kuin ne eivät vaarantaisi kansainvälistä rauhaa ja turvallisuutta. Tarkoituksenmukaista olisi seurata Kiinan tilannetta tarkasti, mutta Suomi ei ryhtyisi konkreettisiin toimiin tai kannanottoihin. Ulkoasiainvaliokunta hyväksyi Paasion selostuksen pohjalta annettavan tiedotteen. Sen mukaan voimatoimet mieltään osoittaneita kansalaisia vastaan olivat syvästi huolestuttavia. Hallitus toivoi tilanteen rauhoittuvan, minkä jälkeen Suomi olisi halukas jatkamaan kahdenvälisten suhteiden kehittämistä.[1233]

Koivistolla oli myös henkilökohtainen syy osoittaa pidättyvyyttä Kiinan arvostelussa.[1234] Tällä hän viittasi ilmeisesti aloittamaansa kirjeenvaihtoon pääministeri Pengin kanssa ja Karasëvin esittämään tietopyyntöön.

Yhdysvallat pyysi Suomea osallistumaan Pohjoismaiden rinnalla Kiinaa koskevaan julkilausumaan. Presidentti päätti Suomen virallisesta linjasta julkilausumaan. Omaksumansa periaatteen mukaisesti Suomi ei osallistuisi asiaa koskeviin yhteisiin vetoomuksiin.[1235] Presidentin päätös osoittaa asioiden tärkeysjärjestyksen. Suomi ei ollut valmis uhraamaan omia poliittisia tai kaupallisia etuja ihmisoikeuksista annettavan solidaarisuuslausuman vuoksi.

Koivisto pysyi tyylilleen uskollisena ja julkilausuman sijasta tarttui itse kynään. Hän päätti saman tien kirjoittaa kirjeen Kiinan pääministerille.[1236] Lyhyessä kirjeessään Koivisto pahoitteli tapahtumien saamia ikäviä käänteitä ja osoitti Kiinan johdolle myötäelävää ymmärrystä. ”Kiinan sisäiset tapahtumat viime viikkoina ovat olleet kovin tuskalliset seurata. – – Olen syvästi huolissani siitä, että viime viikkojen

1233 Koiviston muistiinpanot keskustelusta Harri Holkerin kanssa 9.6. ja 11.6.1989. MKA, kansio 38, KA; UM, POL-30, MH/ehk. 9.6.1989. Ulkoasiainministeri Pertti Paasion selonteko Kiinan tilanteesta hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle 9.6.1989. Jfe 1, TPKA III, KA; HUAV 7/1989, pöytäkirja 9.6.1989 ja sen liitteenä UM:n lehdistötiedote nro 125, 9.6.1989. Tiedote Kiinan tapahtumien johdosta. Cb, 1989, UMA; Luoto 1997, 180–186. Ainoa Suomen konkreettinen toimi oli halukkaiden suomalaisten evakuominen 9.6. Finnairin tilauslennolla. Evakuointi oli jo toinen kerta Koiviston presidenttikauden aikana. Tällä kertaa kone lähti Helsingistä liikkeelle, vaikka sille ei ollut myönnetty lentolupaa Pekingiin. Lupa tuli viime tingassa ja evakuointijärjestelyt tehtiin ilman ulkopoliittisia komplikaatioita. Ks. Mansala 2020, 153–156.

1234 Koivisto 1995, 262.

1235 UM, saapunut salasanoma, WASB-076, 13.6.1989. Kiinan ihmisoikeudet; USA:n demarssialoite. TPK:n virka-arkiston versiossa on sanoman loppuun käsinkirjattu ratkaisu: ”TP 16.6.: - ei yhteisiä esiintymisiä”; UM, lähtevä salasanoma WASB 046 Washingtoniin, 16.6.1989. Kiinan ihmisoikeudet; USA:n demarshialoite; UM, lähtevä salasanoma, kaikki edustustot, 19.6.1989. Kiinan ihmisoikeudet: Suomen suhtautuminen. Jfe 1, TPKA III, KA.

1236 Koivisto informoi kirjeestä ja sen sisällöstä ulkoministeri Paasiota ja valtiosihteeri Wihtolia. TPK, kansliapäällikkö, muistio 18, 15.6.1989 /JK/jk. Tasavallan presidentin kirje Kiinan pääministeri Li Pengille. MKA, kansio 38, KA; Mansala 2020, 212–213.

tapahtumat saattavat vakavasti vaikeuttaa monia myönteisiä kansainvälisiä suhteita. – – Toivon, että ajankohtaiset vaikeudet ovat voitettavissa Kiinan julistaman avautumisen ja demokratian periaatteiden hengessä.”[1237]

Kirje jatkoi Suomen pidättyvää suhtautumista julistukselliseen ulkopolitiikkaan. Siinä ei ollut paheksuntaa, moitteita tai mitään muutakaan Kiinan johtoa syyllistävää muotoilua. Pikainen aloitteellisuus ja kirjeen lähettäminen Washingtonista tulleen julkilausumahankkeen jälkeen osoittavat Koiviston reagointikykyä. Kotimaassa ja kansainvälisessä yhteisössä oli paineita tuomita Kiinan johdon toiminta. Painetta lisäsi se, että Suomi oli vain kuukautta aiemmin liittynyt Euroopan neuvoston jäseneksi. Varmistaakseen viestilleen suopean vastaanoton Koiviston piti ehtiä kirjoittaa ennen kansainvälisen julkilausuman esittämistä. Näin hän voisi perustella, että kirje heijasteli Suomen itsenäistä kantaa.

Kiinan johdossa Koiviston kirje pantiin tyytyväisenä merkille. Helsinkiin tuli Li Pengin nimissä muutaman viikon kuluttua vastauskirje, jossa Peng perusteli Kiinan hallinnon kovakouraisia toimia. Koivistoa kutsuttiin Kiinan ystäväksi, jonka panosta Kiinan ja Suomen ystävyyden edistämiseksi arvostettiin korkealle. Peng kertoi, että Pekingin opiskelijamielenosoituksiin osallistui huhtikuun puolivälistä lähtien pieni joukko ihmisiä, joiden tavoitteena oli syrjäyttää Kiinan hallitus ja saada Kiinan kansantasavalta nurin. Hallitus sieti levottomuuksia puolitoista kuukautta, kunnes kesäkuun alussa levottomuudet kääntyivät kapinaksi, joka oli pakko lopettaa sosialistisen järjestelmän turvaamiseksi Kiinassa. Tilanne oli vakautunut koko maassa ja edellisen vuosikymmenen aikana harjoitettu uudistus- ja avautumispolitiikka jatkuisi edelleen.[1238]

Ylimmän tason kirjeenvaihdon lisäksi kiinalaiset lähettivät vastaavaa viestiä virkamiestasolla. Helsingin-suurlähettiläs Xu Lixuan vakuutti Kiinan haluavan kehittää hyviä suhteita Suomen kanssa. Kiina arvosti Suomen hallituksen pidättyvää suhtautumista, se ei ollut arvostelijoiden joukossa, eikä se ollut asettanut pakotteita tai katkaissut suhteita. Suomi selvästi halusi jatkossakin kehittää hyviä yhteistyösuhteita Kiinan kanssa. Tämä antoi kiinalaisille aihetta arvioida Suomen ulkopolitiikkaa kaukonäköiseksi ja viisaaksi. Kiinan johdossa arvostettiin niin ikään presidentin kirjettä, jota pidettiin erinomaisena dialogin muotona. Kirje oli tulkittu Pekingissä hyvin myönteisenä Kiinan ystävän huolenilmauksena maan sisäisestä tilanteesta.[1239]

1237 Mauno Koivisto Li Pengille 14.6.1989. MKA, kansio 38, KA; ks. Koivisto 1995, 263.
1238 Li Peng Mauno Koivistolle 6.7.1989. MKA, kansio 38, KA; ks. Koivisto 1995, 263.
1239 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, muistio No. 7, P.M. 21.6.1989. Kiinan tapahtumat; lähettiläänsä selostus. Jfe 1, TPKA III, KA; UM, poliittinen alivaltiosihteeri, muistio NO.9, 23.8.1989. Kiinan tilanne; Suurlähettiläs Yu’n selostus 22.8.1989. MKA, kansio 38, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 23, 24.8.1989 /JK/jk. Tapaaminen Kiinan suurlähettilään kanssa 23.8.1989. Fb 7, TPKA III, KA.

Syyskuussa 1989 Suomen ulkopoliittinen johto joutui pohtimaan konkreettisesti Kiina-politiikan jatkamista. Protestiksi Tiananmenin mielenosoitusten aggressiivisesta kukistamisesta länsimaat olivat jäädyttäneet yhteistyösuhteita Kiinan kanssa eri osa-alueilla. Yksi käytännön seuraus oli vierailuvaihdon katkaiseminen. Syyskuussa presidentti katsoi, ettei vierailuvaihdon jatkamiselle ollut Suomessa esteitä, sovitut kiinalaisdelegaatiot voisivat tulla suunnitellusti Suomeen.[1240]

Kuukautta myöhemmin ulkopoliittisen johdon oli päätettävä ulkomaankauppaministeri Salolaisen Kiinan-matkasta. Päätös oli poliittisesti sensitiivisempi, koska Salolainen olisi ensimmäinen länsimainen ministerivieras Kiinassa kesän väkivaltaisuuksien jälkeen. Vastakkain olivat yhtäältä kansalliset edut ja kansainvälinen solidaarisuus ja toisaalta Suomen maine kansainvälisen yhteisön ja Kiinan hallinnon silmissä. Matka oli ajoitettu Kiinassa järjestettävän Forest and Paper -näyttelyn avajaisiin. Suomalaisilla oli näyttelyssä näkyvä rooli. Paikalla olisi korkeatasoinen edustus suomalaisia yritysjohtajia.[1241] Toisin sanoen kyseessä olivat Suomen viennin ja taloudellisten intressien edistäminen.

Ulkoministeriön käsityksen mukaan presidentti ei nähnyt poliittisia esteitä vierailun toteuttamiselle, mutta ei myöskään painostanut sen toteuttamiseen vaan jätti päätöksen ulkomaankauppaministerille. Suomen Pekingin-suurlähetystön mukaan vierailu edistäisi Suomen kaupallisia etuja Kiinassa ja vastaavasti sen peruuttaminen olisi Kiina-suhteissa saavutetun poliittisen edun käyttämättä jättämistä. Kesän tapahtumat eivät olleet muuttaneet tilannetta. Suomessa julkinen sana suhtautui edelleen kriittisesti viralliseen yhteydenpitoon Kiinan hallinnon kanssa, mutta talouselämän edustajat odottivat, ettei maiden välisille kehittyville taloussuhteille koituisi hankaluuksia. Suhteessa Kiinan hallintoon vierailusta nähtiin olevan kiistatonta poliittista ja kauppapoliittista hyötyä, ja vastaavasti sen peruuttamisen epäiltiin tulkittavan Kiinassa epäystävälliseksi eleeksi, mikä vahingoittaisi kaupallisia suhteita. Saatavissa olevat hyödyt luultavasti ylittäisivät mahdollisesti koituvat haitat. Tällä perusteella ulkoministeriön kauppapoliittinen osasto suositteli vierailun toteuttamista.[1242]

Ulkoministeriön arvioiden kirjaamisen jälkeen hallituksen ulkoasiainvaliokunta käsitteli matkakysymystä. Valiokunnassa päätettiin ylläpitää matkavalmiutta, mutta siitä ei tehty lopullista päätöstä. Sen sijaan päätettiin tutkia, miten muut maat, esimerkiksi Sveitsi, suhtautuivat tilanteeseen. Lokakuun puolivälissä presidentti esitti

1240 HUAV 10/1989, pöytäkirja 7.9.1989. Cb, 1989, UMA; Mansala 2020, 175. Periaatekannasta huolimatta useampi suunniteltu vierailu peruuntui.

1241 Mansala 2020, 175–176; Arho-Havrén 2009, 221–222.

1242 UM, Peking, saapunut salasanoma, PEKB078, 4.10.1989; UM, KPO/AA (aop. Alec Aalto), muistio 8.10.1989. Ulkomaankauppaministerin suunniteltu vierailu Kiinan kansantasavaltaan. MKA, kansio 39, KA; Mansala 2020, 164–165, 175–176.

pääministerille selvät sävelet. Salolaisen matka Kiinaan olisi erittäin tärkeä ensinnäkin Suomen Kiina-suhteiden takia ja toiseksi yleisen ulkopoliittisen linjan takia. Jälkimmäinen viittasi siihen, ettei Suomi osallistu pakotteisiin tai boikotteihin, joista se ei ole ollut päättämässä. Lisäksi vierailun perumiselle ei olisi edes kunnollista veruketta. Koivisto antoi valtuuden tarvittaessa myös vedota presidentin näkemykseen – ”TP [tasavallan presidentti] pitää tärkeänä”.[1243]

Koiviston kanta Kiinan-matkasta oli ratkaiseva. Perustellessaan linjaa Holkerille Koivisto ei vedonnut – tai ainakaan kirjannut ylös – kaupallisiin intresseihin. Hän luotti esittämiinsä yleisiin argumentteihin ja vältti tarpeettomia yksityiskohtia. Jos nämä eivät vielä vakuuttaisi, niin selkänojana olisi tasavallan presidentin auktoriteetti. Kaupallisiin intresseihin vetoaminen olisi julki tullessa kuulostanut myös kylmältä laskelmoinnilta, mikä oli selvästi julkisuudessa esitetyn kansalaismielipiteen kanssa ristiriidassa.

Pääministerin ja presidentin keskustelun jälkeen hallituksen ulkoasiainvaliokunta kokoontui muutaman päivän kuluttua presidentin läsnä ollessa ja päätti, että ulkomaankauppaministerin matka toteutetaan suunnitelman mukaisesti.[1244] Ulkoministeriöstä lähetettiin Suomen edustustoille tulkintaohjeet. Suomi suhtautui Kiinassa tapahtuneisiin ihmisoikeusloukkauksiin universaalilta pohjalta. Ihmisoikeuksia ei kuitenkaan Suomen käsityksen mukaan tueta ryhtymällä boikotteihin tai katkaisemalla suhteita maihin, joissa ihmisoikeusloukkauksia esiintyy. Matka ei olisi kannanotto Kiinan hallituksen toimiin. Suomen näkemyksen mukaan asioiden kehitykseen oli usein mahdollista vaikuttaa myönteisemmin jatkamalla normaalia kanssakäymistä kuin tiukalla tuomitsemis- tai boikottipolitiikalla.[1245]

Pohjustaakseen suotuisaa vastaanottoa Salolaisen matkalle presidentti kirjoitti uudelleen pääministeri Li Pengille. Suomi haluaisi kaikin puolin kehittää suhdettaan Kiinaan, myös taloudellisesti. Emme olleet osallistuneet Kiinan vastaisiin toimiin emmekä osallistuisi toimiin, joista päätettäessä mielipidettämme ei olisi kysytty. Meille olisi tärkeää pitää kiinni päätöksenteon itsenäisyydestä ja osoittaa puolueet-

1243 HUAV 12/1989 (13.10.1989, klo 13.15), pöytäkirja 16.10.1989. Cb, 1989, UMA; Koiviston muistiinpanot keskustelusta Holkerin kanssa 15.10.1989. MKA, kansio 39, KA; Koivisto 1995, 263–264; ks. Mansala 2020, 159, 176; vrt. Arho-Havrén 2009, 221–222. Arho-Havrénin kuvaus ulkopoliittisen johdon päätöksenteosta matkaan liittyen perustuu aikalaistoimijoiden tutkimushaastatteluihin vuosina 2005–2006. Tiedot ovat selvästi ristiriitaisia em. asiakirja-aineiston kanssa. Alkuperäisdokumentit ovat huomattavasti uskottavampia lähteitä kuin haastattelut.

1244 HUAV 13/1989, 20.10.1989. Cb, 1989, UMA.

1245 UM, lähtevä salasanoma CCCB470, 27.10.1989. Ulkomaankauppaministeri Salolaisen vierailu Kiinaan 8.–11.11.89. Jfe 1, TPKA III, KA.

tomuutta, ei ainoastaan sanoissa vaan myös teoissa. Suomen Pekingin-suurlähettilään Arto Mansalan mukaan kiinalaiset ymmärsivät, että Salolaisen vierailu oli rohkea päätös, ja sitä arvostettiin suuresti.[1246]

Poliittisesti hyvin pohjustetun matkan tunnelmaan aiheutti särön Salolaisen kysymys pääministeri Li Pengille sotatilan poistamisesta. Tämä vastasi Salolaiselle, ettei aio ruveta keskustelemaan politiikasta – te olette ulkomaankauppaministeri.[1247]

Kiina-politiikassa konkretisoitunut kysymys ihmisoikeuksien ja yleisemminkin moraalisten argumenttien roolista ulkopolitiikassa oli osa laajempaa ilmiötä, joka näkyi kansalaismielipiteessä aiempaa voimakkaammin. Maanpuolustustiedotuksen suunnittelukunnan (MTS) kyselyn mukaan tyytymättömyys Suomen ulkopolitiikkaa kohtaan oli lisääntynyt selvästi 1980-luvun viimeisinä vuosina erityisesti alle 35-vuotiaiden keskuudessa. Ulkopolitiikkaan olisi haluttu lisää aktiivisuutta kannanotoissa. Kansliapäällikkö Kalela analysoi kriittisyyden johtuvan siitä, että moraalisperustaiset kannanotot nousivat ihmisten mielissä aiempaa keskeisempään osaan ulkopolitiikan sisällössä. Ratkaisuksi hän ehdotti keskustelun ja tiedottamisen lisäämistä ulkopolitiikan kysymyksistä. Ulkopolitiikan sisällön muuttamiseen ei ollut perusteita.[1248]

Suomen Kiina-politiikka noudatti varovaista ja käytännönläheistä linjaa. Poliittisten suhteiden solmiminen oli ollut askel askeleelta jatkunut prosessi, jossa ei sinänsä ollut kyse tietoisesta strategiasta. Se oli reagointia maailman muutokseen ja suomalaisten intressien edistämiseen. Ajatus kiteytyy osuvasti Koiviston kirjeessä Li Pengille: ”Voi olla, ettei Kiina tarvitse muuta maailmaa, mutta olen varma muun maailman tarvitsevan Kiinaa.”[1249]

Koivisto oli selvästi vaikuttunut Kiinassa näkemästään ja kuulemastaan taloudellisesta kehityksestä. Suomen Kiina-politiikka oli perinteistä ulkopoliittista realismia. Poliittisten ja kaupallisten etujen vuoksi Kiina oli hyväksyttävä realiteettina. Suomen painoarvo oli mitätön, joten poliittisella protestoinnilla tuskin olisi ollut muuta vaikutusta kuin omien etujen vahingoittuminen.

1246 Mauno Koivisto Li Pengille 7.11.1989; Arto Mansalan H.V.-kirje Jaakko Kalelalle 14.11.89. MKA, kansio 39, KA.

1247 Pääministeri Li Pengin ja ulkomaankauppaministeri Pertti Salolaisen tapaaminen Zhongnanhain Ziguang-paviljongissa 10.11.1989 kello 16; Arto Mansalan H.V.-kirje Jaakko Kalelalle 14.11.89. MKA, kansio 39, KA; Mansala 2020, 177–179.

1248 TPK, kansliapäällikkö, muistio 6.2.1990. Maanpuolustustiedotuksen suunnittelukunnan tutkimus 24.1.1990: Luottamuksen väheneminen Suomen ulkopolitiikkaan. MKA, kansio 40, KA.

1249 Mauno Koivisto Li Pengille 14.6.1989. MKA, kansio 38, KA; ks. Koivisto 1995, 263; Mansala 2020, 213; Jaakko Kalelan haastattelu 9.12.2021.

11.2 Toinen itsenäisyysjulistus

”1990 was the year Glasnost finally reached Finland.”[1250]

- Ison-Britannian suurlähettiläs Neil Smith 18. tammikuuta 1991

Mauno Koivisto seurasi intensiivisesti Neuvostoliitossa tapahtuvia järjestelmäuudistuksia. Kevään 1985 jälkeen Gorbačëv oli tasapainoillut uudistuksissaan liberalisointivaatimusten ja konservatiivisten mielipiteiden välillä. Uudistukset alkoivat näkyä ensin talouselämässä, minkä suomalaisyrityksetkin olivat saaneet tuta käytännönläheisesti. Poliittiset uudistukset realisoituivat viiveellä.[1251] Suomen ulkopolitiikassa keskeistä roolia näytellyt Neuvostoliitto muuttui 1980-luvun jälkipuoliskolla nopeammin ja syvällisemmin kuin mitä Suomessa ymmärrettiin.

Syksyllä 1987 Boris El’cin nousi avoimesti haastamaan Mihail Gorbačëvia NKP:n keskuskomitean istunnossa. El’cin haukkui perestroikan saavutuksia kahden vuoden ajalta tavallisten ihmisten kannalta mitättömiksi. El’cinin puheenvuoro oli skandaali. Kokousprotokollan mukaan kukaan ei odottanut asiasta keskustelua. Vielä hämmästyttävämpää oli El’cinin esittämä poliittinen haaste. Kokous lyttäsi El’cinin täydellisesti, minkä seurauksena tämä ilmoitti eroavansa Moskovan puoluesihteerin tehtävästä. Eronpyynnöstä huolimatta El’cinin tempaus oli Gorbačëvin tulevaisuuden kannalta arveluttava. Tieto puheesta kiiri NKP:n puolue-eliitissä ja alkoi varjostaa Gorbačëvin asemaa. Koiviston osalta on suorastaan silmiinpistävää, kuinka hän sivuuttaa muistelmissaan El’cinin puheen todeten ainoastaan tämän joutuneen eroamaan Moskovan puoluejohtajan paikalta vuonna 1987.[1252]

Ulkoministeri George Shultz huomasi Gorbačëvin kanssa käymissään neuvotteluissa lokakuun 1987 lopulla, että jokin oli muuttunut. Gorbačëv oli kuin nyrkkeilijä, joka oli saanut kovan iskun, eikä ollutkaan enää voittamaton. Kun El’cinin tapauksesta tihkui lisätietoja, se herätti kansainvälistä huomiota. Gorbačëvin sisäpoliittinen asema oli kriittisempi kuin lännessä ymmärrettiin. El’cinistä elämäkerran kirjoittanut Timothy Colton on verrannut El’cinin 21. lokakuuta 1987 puhetta jopa Nikita Hrušëvin salaiseen puheeseen vuonna 1956.[1253]

1250 FCO, WRM 014/2, DD1991/48, 18 January 1991. Finland: Annual review for 1990. FCO 160/291, UKNA.
1251 Taubman 2017, 307–322.
1252 Taubman 2017, 322–332; Matlock 2004, chapter XII; Matlock 1995, 114–115; Brown 2020, 210–212; Koivisto 1995, 353.
1253 Shultz 1993, 1001–1004; Minaev 2010, 142–150; Colton 2008, 5.

Kansalaismielipide kääntyi puheen jälkeen El'cinin eduksi. Saamansa kirje- ja yhteydenottotulvan perusteella El'cin ymmärsi puheen toimineen kansalaistyytymättömyyden katalyyttinä. Moskovassa alkoi levitä omakustanneversioita (*samizdat*) El'cinin 'puheesta'. Kansan parissa levisi useita eri verisoita, joilla ei ollut mitään tekemistä puheen todellisen sisällön kanssa, mutta niissä esitetty kritiikki neuvostojohdosta kosketti kansan syviä tuntoja.[1254] El'cinin poliittisen uran kannalta tapaus oli merkittävä.

Gorbačëv avustajineen päätti alkuvuodesta 1988 järjestää puoluekonferenssin, jonka tavoitteena olisi Neuvostoliiton poliittisen järjestelmän demokratisointi. Gorbačëv esitti keväällä 1988 ajatuksen, että puolue [NKP] oli kaikki kaikessa eikä sen saisi antaa heikentyä, mutta korkeinta neuvostoa pitäisi radikaalisti reformoida ja puoluetoimintaan tulisi lisätä demokraattisia elementtejä, kuten neuvostojen vaalit. Ajatuksena oli vallankumouksesta tuttu iskulause "Kaikki valta neuvostoille".[1255] Uudistusretoriikassa haettiin vauhtia neuvostovallan alkuajoista. Konservatiiviseen retoriikkaan oli perusteltu syy.

Sovetskaâ Rossiâ oli konservatiivinen puoluelehti, jossa julkaistiin maaliskuussa 1988 Gorbačëvin uudistuspolitiikkaa kritisoinut Nina Andreëvan kirje. Yhteiskunnallista vapautta maistanut neuvostoälymystö ehti jo pelästyä, että se joutuisi takaisin maanalaiseksi oppositioksi. Andreëvan kirje edusti vastaiskua Gorbačëvin ajamille uudistuksille – glasonostille. Uudistuksiin kuului muun muassa toisinajattelijoiden vapauttaminen, sensuurin lieventäminen ja järjestelmää kritisoivan yhteiskunnallisen keskustelun salliminen. Kirjeen taustalla epäiltiin olevan keskuskomitean puoluevirkailijoita ja politbyroon konservatiivisiiven johtaja Ëgor Ligačëv. Yli puolet politbyroon jäsenistä yhtyi aluksi kirjeen kantoihin, mutta pääsihteerin auktoriteetti riitti kallistamaan vaa'an toiseen suuntaan. Virallisesti politbyroo tuomitsi kirjoituksen yksimielisesti. Huomatessaan uudistuksia vastustavat kollegat ympärillään Gorbačëville tuli hoppu kiihdyttää vauhtia.[1256]

[1254] Minaev 2010, 155–157; Colton 2008, 153–154; ks. Matlock 1995, 111–112.

[1255] Černâevin päiväkirja 28.3. ja 24.4.1988. NKP:n toiminnassa puoluekonferenssi [конференция КПСС] oli eri asia kuin puoluekokous [съезд КПСС]. Edellinen puoluekonferenssi oli järjestetty helmikuussa 1941. Edellinen puoluekokous 1986 ja sitä ennen säännönmukaisesti viiden vuoden välien Stalinin kauden jälkeisenä aikana, joten vuoden 1988 puoluekonferenssille ei ollut poliittista verrokkitapausta NKP:n lähihistoriassa. Seuraava säännönmukainen puoluekokous olisi ollut vuonna 1991; Kotkin 2001, 75–77.

[1256] Taubman 2017, 337–35; Brown 2020, 219–221; Palažčenko 2020, 161–162; Lüthi 2020, 566–569. Lehden vakituisen lukijakunnan hätääntynyt reaktio oli ymmärrettävä. Samaa lehteä oli käytetty aiemminkin signaalina tulossa olevista uudistuksista, kuten Viktor Grišinin syrjäyttämisestä Moskovan kaupunginkomitean johdosta v. 1985. Ks. Minaev 2010, 114; Ks. Kotkin 2001, 73–75. Kotkin pitää mahdollisena, että kirjeen julkaiseminen olisi ollut Gorbačëvin manipulaatiota.

Kesän 1988 puoluekonferenssilla Gorbačëv halusi varmistaa perestroikan uudistusten peruuttamattomuuden, vaikka vallanpitäjät vaihtuisivat. Ensimmäistä kertaa 1920-luvun jälkeen neuvostoyhteiskunnassa käytiin poliittista keskustelua, jossa radikaalisti erilaisia näkemyksiä esitettiin julkisesti ja niistä uutisoitiin joukkotiedotusvälineissä. Yhdysvaltain presidentti Ronald Reagan vieraili toukokuussa 1988 Moskovassa vain muutama päivä puoluekonferenssin päätösehdotusten julkistamisen jälkeen. Yhdysvaltain Moskovan-suurlähettiläs Jack Matlock esitti arvionsa: ”Jos Gorbačëv tarkoittaa, mitä niissä [teeseissä] sanotaan, – – Neuvostoliitto ei tule koskaan olemaan entisensä.”[1257] Reagan oli Moskovassa valmis myöntämään puheet Neuvostoliitosta pahan valtakuntana menneisyyteen kuuluviksi.[1258]

Amerikkalaisasiantuntijat kertoivat oman arvionsa tilanteesta kansliapäällikkö Kalelalle. Yhdysvallat tuki Gorbačëvin uudistuspolitiikkaa, mutta se ei laittaisi kaikkia munia samaan koriin. Neuvostoliiton taloudellisessa ja poliittisessa järjestelmässä oli tapahtunut merkittäviä uudistuksia.[1259]

Boris El’cin palasi puoluekonferenssissa poliittiselle näyttämölle. Hän päätti puheenvuoronsa pyytäen poliittisen asemansa rehabilitointia syksyn 1987 tapahtumien jälkeen perestroikan ja demokratian nimissä. El’cin oli Moskovan puoluejohtajana onnistunut puhuttelemaan kadun kansaa poliitikkona, joka taisteli kaupunginhallinnon korruptiota vastaan ja välitti tavallisten neuvostokansalaisten elinolosuhteista.[1260]

Koivisto hankki käsiinsä El’cinin puoluekonferenssissa pitämät radikaalit puheenvuorot kesältä 1988. El’cin ehdotti muun muassa yleisten, suorien ja salaisten vaalien järjestämistä kaikilla tasoilla puolueiden paikallisosastoista pääsihteerita-

1257 Matlock 2004, chapter XIV. Teesit julkaistiin juuri kun Matlock oli Helsingissä valmistelemassa Reaganin pysähdystä. Hän kertoo antaneensa niistä viime hetken raportin presidentti Reaganille. “If Gorbachev means what this says – – the Soviet Union will never be the same.”; Brown 2020, 218–219, 234–235; Taubman 2017, 353–359; Matlock 1995, 121–123, 127.

1258 Beschloss – Talbott 1993, 9. Tämän jälkeen varapresidentti Bush muistutti: “The Cold War isn’t over”; Mann 2009,

1259 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 13.6.1988. ”Tapasin pyynnöstäni USA:n lähetystösihteeri Glenn Adamsin…”; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 16.6.1988. ”USA:n Moskovan-suurlähettiläs Jack Matlock alusti…” MKA, kansio 35, KA. Joissakin tulkinnoissa v. 1988 on esitetty Neuvostoliiton uudistuspolitiikan käännekohdaksi. Puoluekonferenssi sinetöi poliittisen järjestelmän muutokset ja alla mainittu YK-puhe uuden ulkopolitiikan. Ks. Brown 2007, 4; Brown 2020, 234; Matlock 1995, 121–122; Barsenkov 2012, 42–43; Beschloss – Talbott 1993, 23–26.

1260 XIX Vsesoŭznaâ konferenciâ kommunističeskoj partii Sovetskogo soŭza. 28 iŭnâ – 1 iŭlâ 1988 goda. Stenografičeskij otčet. V dvuh tomah, tom 2. Moskva, izdatel’stvo političeskoj literatury, 1988, 61. Kopio em. sivusta. MKA, kansio 35, KA; Taubman 2017, 321–325, 361–; Brown 2020, 234–235; Matlock 1995, 111; Colton 2008, 157–159.

solle, politbyroon yläikärajaksi 65 vuotta ja ylimmän tason johtajien tulosvastuuta.[1261] Koiviston silmissä El'cin näytti olevan poliittinen häirikkö, joka horjutti Gorbačëvin poliittista asemaa. Muistelmissaan Koivisto sivuuttaa El'cinin toiminnan käsittelyn 1980-luvulla suurelta osin, vaikka hän seurasi Neuvostoliiton uudistuksia hyvin tarkasti.[1262]

El'cinin ehdotukset eivät tulleet hyväksytyiksi, mutta NKP:n 19. puoluekonferenssin hyväksymät päätökset olivat huomattava askel neuvostoyhteiskunnan demokratisoimiseksi ja poliittisen järjestelmän reformoimiseksi. Uusi lakiasäätävä elin, kansanedustajien kongressi, valittaisiin vaaleilla huhtikuussa 1989. Neuvostojen vaaleissa ehdokasasettelua ei saisi kontrolloida ja ehdokkaita olisi suotavaa olla enemmän kuin vaaleilla täytettäviä tehtäviä olisi jaossa. Päätöksissä luvattiin myös kansallisuuksien välistä demokratiaa neuvostoliitossa. Tasavalloille ja alueille taattiin suurempi itsenäisyys, ja puolue-elimiä kiellettiin osallistumasta valtiokoneiston toimintaan.[1263] Päätökset olivat kauaskantoisia. Kokoussalista poistuessaan konferenssiedustajien huulilla oli hämmästynyt kysymys: "Mitä me olemme tehneet?"[1264]

Gorbačëvin konferenssipuheessa oli myös osio, jossa hän vakuutti valinnanvapautta kaikille kansainvälisissä suhteissa. Suvereniteetti ja itsenäisyys olivat yleisesti hyväksyttyjä normeja. Kohta jäi lännessä vähälle huomiolle, mikä selittää myöhempää hämmästelyä siitä, että neuvostojoukot pysyivät parakeissaan Itä-Euroopan sosialististen maiden kansannousujen aikana.[1265]

1261 XIX Vsesoŭznaâ konferenciâ kommunističeskoj partii Sovetskogo soŭza. 28 iŭnâ – 1 iŭlâ 1988 goda. Stenografičeskij otčet. V dvuh tomah, tom 2. Moskva, izdatel'stvo političeskoj literatury, 1988, 55–62, 82–89. Kopio em. sivuista, joissa on El'cinin ja Ligačëvin puheenvuorot. MKA, kansio 35, KA. Ligačëv oli suositellut v. 1985 El'ciniä valittavaksi puoluetehtäviin Moskovaan, mutta v. 1987–1988 aikana ko. kaksikosta muodostui Gorbačëvin voimakkaimmat opponentit.

1262 Ks. Koivisto 1995, 219, 320, 353. S. 353 Koivisto toteaa: "Jeltsin oli joutunut eroamaan vuonna 1987." Muuta huomionarvoista Koivisto ei muistelmissaan kerro vuosien 1985–1989 ajalta El'cinistä. Vastaavaa valikointia Koivisto käyttää esimerkiksi Juhani Perttusesta ja Jaakko Hallamasta. Hän mainitsee Perttusen kahdesti muistelmissaan – sisäministeriön kansliapäällikkönä (Koivisto 1994, 109; Koivisto 1995, 292) ja Jaakko Hallaman kertaalleen Kööpenhaminan suurlähettiläänä (Koivisto 1994, 426). Sekä Hallama että Perttunen tunnetaan Suomen poliittisessa historiassa paljon paremmin muista asioista. Perttunen toimi tasavallan presidentin kanslian kansliapäällikkönä v. 1976–1984 ja Jaakko Hallama oli Urho Kekkosen luottodiplomaatti ja mm. Suomen Moskovan-suurlähettiläänä v. 1967–1970 ja 1974–1982.

1263 Brown 2020, 235–236; Taubman 2017, 337–338, 363–365; Akulov 1996, 226; Blomberg 2011, 84–85.

1264 Brown 2020, 236.

1265 Brown 2020, 237.

Neuvostoliiton ulkopolitiikassa tapahtui 1980-luvun aikana kaksi historiallisesti merkittävää doktriinimuutosta. Ensimmäinen oli niin sanotusta Brežnevin doktriinista luopuminen. Tämä tapahtui ensimmäistä kertaa Puolan kriisin yhteydessä, kun Neuvostoliitto ei käyttänyt sotilaallista voimaa sosialistisen yhteiskuntajärjestelmän turvaamiseksi. Puolan jälkeen Afganistanista vetäytyminen, suhteiden solmiminen Kiinan kanssa ja Itä-Euroopan maille osoitettu valinnanvapaus osoittivat muutoksen pysyvyyttä.[1266] Suomen kannalta Brežnevin doktriinista luopuminen ei sinällään ollut merkittävä, koska doktriini koski sosialististen maiden keskinäisiä suhteita. Toinen merkittävä muutos oli Brežnevin doktriinista luopumisen yleisempi sovellus – ulkopolitiikan de-ideologisointi.

Ulkopolitiikan de-ideologisointi oli osa Gorbačëvin uudistuspolitiikka. Hän julisti sitä muun muassa YK:n yleiskokoukselle joulukuussa 1988. Kotiyleisölle Gorbačëv oli esittänyt vastaavia ajatuksia jo kesällä 1988. Vuosikymmenten saatossa ideologia ja valtiojärki olivat olleet törmäyskurssilla Neuvostoliiton ulkopolitiikan määrittäjinä. Gorbačëvin julistaman uuden ajattelun myötä luokkataistelu ei olisi Neuvostoliiton ulkopolitiikkaa ohjaavana tekijänä varteenotettava peruste. Se tarkoitti ideologisten argumenttien hylkäämistä ulkopolitiikassa.[1267]

Joulukuussa 1988 Gorbačëv paalutti YK:ssa koko maailman edessä uuden maailman rakentamisen periaatteita. Ensinnäkin voimankäyttö tai sillä uhkaaminen ei saisi kuulua ulkopolitikaan keinovalikoimiin. Ennen kaikkea tämä koski ydinaseita. Toiseksi valinnanvapaus oli universaali periaate, josta ei olisi poikkeuksia. Yhteiskuntajärjestelmien variaatioita olisi siedettävä erilaisista näkökannoista huolimatta. Esimerkiksi määrättyjen tunnusmerkkien mukaisen demokratian opettaminen ei olisi sopivaa, eikä demokratian vienti yleensäkään ollut kestävää. Näiden periaatteiden soveltaminen vaatisi kansainvälisten suhteiden de-ideologisointia. Valtiot saisivat omilla alueillaan osoittaa omaksumansa järjestelmän saavutuksia, mutta ideologinen taistelu ei saisi ulottua valtioiden välisiin suhteisiin.[1268]

[1266] Barsenkov 2012, 41–66; Savranskaya 2010, 3–13; Gaddis 2007, 221–222; Kotkin 2001, 88–89; Brown 2007, 11–12.

[1267] Savranskaya 2010, 11–12; Blanton 2010, 58; Dallin 2004, 178–191; Brown 2007, 9–12. Ideologisen otteen kirpoamiseen NL diplomaattisessa toiminnassa 1980-luvun jälkipuolella viittaa myös Albert Akulov. Akulov 1996, 226–227. Valtiojärki eli *raison d'état*. Ks. Kissinger 1995, 58–67.

[1268] President Gorbachev at the United Nations, 7 December 1988. Videotallenne, puhe ajassa 23:35–1:21:00/1:35:15 [https://www.c-span.org/video/?5292-1/gorbachev-united-nations] [katsottu 17.6.2022]; Address by Mikhail Gorbachev at the UN General Assembly Session (excerpts), December 07, 1988; [https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116224]. CWIHP, Wilson Center. Huom! Wilson Centerin julkaisemasta englanninkielisestä tekstiotteesta puuttuu osia puheesta, esimerkiksi demokratiaa koskeva kohta (ajassa 39:35–40:35); *HS* 8.12.1988; Beschloss – Talbott 1993, 10, 37–39.

Puheen loppuhuipennuksena Gorbačëv ilmoitti Neuvostoliiton yksipuolisesta joukkojen supistamisesta Varsovan liiton maista 500 000 sotilaalla. Vähennys sisälsi kuusi panssaridivisioonaa vuoteen 1991 mennessä. YK-istunto antoi Gorbačëville hurjat suosionosoitukset. Puhetta valmisteltaessa tavoitteet oli asetettu korkealle. Puheesta piti tulla päätepiste Winston Churchillin vuonna 1946 Fultonissa kuvailemalle rautaesiripun kaudelle: ”In general, this speech should be an anti-Fulton – – Fulton on reverse.” Puheen saama huomio oli valtava. Seuraavan päivän *New York Times* piti Gorbačëvin puhetta yhtenä 1900-luvun suurimmista visioista – rinnastuksia esitettiin muun muassa Woodrow Wilsonin 14 teesiin vuodelta 1918. Puheen katsottiin merkitsevän ideologisen ulottuvuuden loppua niin sanotussa kylmässä sodassa.[1269]

Asevoimien supistaminen nousi suomalaisessa lehdistössä puhetta koskevaksi ykkösuutiseksi. Presidentin kanslia antoi samana iltana tiedotteen, jossa se tulkitsi tuoreeltaan asevoimien supistamista: ”Tämä on ilon päivä.”[1270] Tiedote oli harvinaisen optimistinen ja spontaani. Presidentti Koivisto uskalsi hetken jopa iloita Gorbačëvin puheesta.[1271]

Neuvostoliiton Helsingin-suurlähettiläs Boris Aristov oli käynyt lokakuun alussa kertomassa Koivistolle, mitä NKP:n puoluepäätöksistä seurasi käytännössä. Päätösten toimeenpano vauhdittaisi NKP:n puolueorgaanien ja Neuvostoliiton valtionhallinnon eriyttämistä. Tosin pääsihteeri Gorbačëv valitutti itsensä korkeimman neuvoston puhemiehistön puheenjohtajaksi, muodolliseksi neuvostovaltion päämieheksi, mutta muutoin tavoitteena oli NKP:n apparaatin valta-aseman murtaminen. Poliittista valtaa pitäisi siirtää puoluekoneistolta valtiojärjestelmään, mistä seurasi henkilövaihdoksia ja huomattavia supistuksia NKP:n puoluekoneistossa.[1272]

Uudistukset herättivät kansallistunteita osatasavalloissa, joista erityisesti Baltian tasavallat, Viro, Latvia ja Liettua, aiheuttivat päänvaivaa Suomen ulkopoliittiselle johdolle. Viron neuvostotasavallan korkein neuvosto antoi 16. marraskuuta 1988 su-

1269 Gorbachev's Conference with Advisers on Drafting the U.N. Speech, October 31, 1988. [https://nsarchive.gwu.edu/document/17534-document-03-gorbachev-s-conference-advisers], DNSA, NSA; President Gorbachev at the United Nations, 7 December 1988. Videotallenne. [katsottu 17.6.2022]; Blanton 2010, 58–59; Palažčenko 2020, 168–170; Brown 2020, 219.

1270 *HS* 8.12.1988, missä myös julkaistu tasavallan presidentin kanslian tiedote 7.12.1988.

1271 Puheen saamaan huomioon nähden on hämmästyttävää, ettei Koivisto käsittele tapausta muistelmissaan. Ylipäänsä vuosien 1987 ja 1988 tapahtumat saavat suhteellisen vähän huomiota Koiviston muistelmissa.

1272 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 24, 5.10.1988 /JK/jk. Suurlähettiläs Aristov Tasavallan presidentin luona: Informaatio NKP:n keskuskomitean ja SNTL:n korkeimman neuvoston istunnoista 30.9.–1.10.1988. Fb 6, TPKA III, KA.

vereenisuusjulistuksen, jossa vaadittiin lainsäädäntö-, hallinto- ja tuomiovallan suvereniteettia Viron alueella. Julistukset olivat vallankumouksellisia koko Neuvostoliitolle.[1273]

Viron julistus synnytti reagointipainetta Suomen ulkopolitiikassa. Viron kysymyksessä presidentin linja oli hyvin selvä: ”Neuvostoliiton suhteemme menevät kaikkien muiden edelle.”[1274] Jaakko Kalela oli selventänyt brittidiplomaateille presidentin suhtautumista Baltian kysymykseen ja kansanliikkeisiin lokakuun 1988 lopulla. Suomen suhde Neuvostoliiton kanssa oli paljon tärkeämpi kuin idealistinen tuki balteille, mikä voisi osoittautua hyödyttömäksi.[1275] Viron suhteen näkyi Kiinapolitiikan tapainen asetelma. Solidaarisuusjulistukset ja ihmisoikeuksien vaatiminen ei tullut kyseeseen Suomen kansallisen edun kustannuksella.

Suomen kanta Baltian kysymykseen oli sähkötetty ulkoministeriön ohjeessa juuri edellispäivänä ennen Viron suvereenisuusjulistuksen julkistamista. Sen mukaan Baltian kehitys oli osa Neuvostoliiton uudistuspolitiikkaa, johon Suomi suhtautui myönteisesti. Viron, Latvian ja Liettuan tilanteet lukeutuivat kuitenkin Neuvostoliiton sisäisiin asioihin, minkä vuoksi Suomi suhtautui pidättyvästi näiden itsenäisyyspyrkimyksiin. Pidättyvyys ei tarkoittaisi välinpitämättömyyttä ja Suomi seuraisi kehitystä tarkasti. Vakiintuneita yhteistyömuotoja voitaisiin jatkaa ja kehittää.[1276]

Virallisen kannan mukaan Suomi ei paljon luvannut. Julkisen paineen kasvaessa syksyn 1988 aikana kulttuuriyhteistyön laajentaminen arvioitiin johtavalla virkamiestasolla realistiseksi. Tavoitteena voisi olla Tallinnan kulttuuri-instituutti Rooman, Ateenan ja Pariisin tapaan, mutta aloite instituutista olisi toivottavaa tulla vastuuntuntoisista piireistä.[1277] Idea kuulosti Ruotsin UD:n kabinettisihteeri Schorilta lainatulta. Schori oli todennut Kalelalle edellisviikolla, että parhaat mahdollisuudet

1273 Estonian Supreme Soviet, Declaration in Respect of the Sovereignty of the Estonian SSR. November 16, 1988; Declaration by the Supreme Soviet of the Estonian Soviet Socialist Republic concerning the right to self-determination of the Estonian SSR. Tallinn, 16 November 1988. FCO 33/9873, Fenno-Soviet relations 1988, UKNA.

1274 Tasavallan presidentin puhelinkeskustelu päätoimittaja Heikki Tikkasen kanssa 25.11.1988. MKA, kansio 36, KA.

1275 Graham Hand /Martin Nicholson Cabinet office, Call on Mr Jaakko Kalela, Secretary-general to President Koivisto, 27 October 1988. FCO 33/9873, UKNA. ”-- Finland's relations with the Soviet Union were much more important than idealistic support for the Balts, which could quite well prove unhelpful.”

1276 UM, lähtevä salasanoma, Pol 01/Blomberg, Baltian tilanne; Suomen suhtautuminen. Viestitetty 15.11.1988.

1277 Muistiinpano 22.11.1988. Karhilo–Korhonen–Kalela-kokous (21.11.1988). MKA, kansio 36, KA; ks. Rausmaa 2013, 34–35. Keskusteluosallistujat Aarno Karhilo oli UM:n poliittinen alivaltiosihteeri, Keijo Korhonen pääministeri Holkerin ulkopoliittinen neuvonantaja ja Jaakko Kalela TPK:n kansliapäällikkö.

osoittaa sympatiaa balteille olisivat kulttuuriyhteistyössä, esimerkiksi kulttuuri-instituuttien perustamisen muodossa.[1278]

Marraskuussa 1988 Kalela kertoi virkamiestason pohdinnoista Karasëville korostaen, ettei hän puhu toimeksiannon saaneena. Kalelan mukaan Suomen hallituksen olisi oltava sopivalla tavalla aktiivinen Neuvostoliittoon kohdistuvan kritiikin välttämiseksi, esimerkiksi kulttuuriyhteistyössä. Suomalaisten aktiivisuuden tulisi tapahtua yhteisymmärryksessä sekä virolaisten että Moskovan kanssa, ja aktiivisuuden tulisi Suomessa pysyä vastuuntuntoisissa käsissä. Karasëv ymmärsi asian tärkeyden ja lupasi pohtia sitä.[1279] Koivisto kehitteli edelleen ideaa Karasëville. Unkarilaisten kanssa työskentelevä suomalainen talousasiantuntijaryhmä voisi olla mallina, jos Neuvostoliiton ja virolaisten kanssa avattaisiin vastaavan kaltainen asiantuntijakeskustelu.[1280]

Ilmeisesti vastauksena Koiviston kehittelemään ideaan Karasëvilla oli joululomalta palattuaan viesti Moskovasta. Koiviston toivottiin auktoriteetillaan näyttelevän jatkossakin tuntuvaa osaa ”näiden negatiivisten ilmiöiden neutraloimisessa”. Olisi myös varottava kehitystä, joka ”aiheuttaa vaikeuksia perestroikalle ja huonontaa kv. [kansainvälistä] ilmapiiriä”.[1281] Moskovassa luotettiin Koiviston haluun toimia jarruna. Muistiinpanon epätäsmällisestä muotoilusta ei käy aukottomasti ilmi, kohdistuiko toive Koiviston neutralisoivasta roolista ensisijaisesti suomalaisiin aktiiveihin vai virolaisiin, mutta poliittisen tuen tarve Moskovassa oli huutava. Koivistolle pyyntö ei tuottanut ongelmia. Hän vältteli johdonmukaisesti tilanteiden kärjistämistä. Kaava oli tuttu Koiviston ensimmäiseltä pääministerikaudelta loppukesästä 1968. Prahan miehityksen jälkeen Koivisto oli todennut: ”Nyt olisi syytä esittää mieluummin hillintää kuin villintää.”[1282] Sama lääke näytti tarpeelliselta Baltian suhteen.

1278 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 11.11.1988. ”Keskustelin kabinettisihteeri Schorin kanssa…” MKA, kansio 36, KA.

1279 Muistiinpano 22.11.1988. ”Karasov kävi pyynnöstäni Linnassa”. MKA, kansio 36, KA; vrt. Rausmaa 2013, 35–36. Rausmaa ei tuo esiin Kalelan esittämiä ehtoja yhteistymmärryksestä Moskovan kanssa. Rausmaan tiedot perustuvat Jaakko Kalelan haastatteluun (18.12.2012). Rausmaalla ei ole tiettävästi ollut käytettävissä ko. muistiota, vaan ainoastaan Kalelan haastattelussa antamat tiedot. Edelleen kulttuuri-instituutista ks. Rausmaa 2013, 47–51.

1280 MK: Keskustelu Karasovin kanssa 23.11.1988. MKA, kansio 36, KA; Koivisto 1995, 268.

1281 Sitaatit Koiviston käsinkirjoitetusta muistiinpanosta tapaamisesta Karasov 12.1.1989, 15.30; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 6.2.1989. Keskusteluja ministerineuvos Karasovin kanssa 10.1.–2.2.89. MKA, kansio 37, KA; Koivisto 1995, 269; vrt. Apunen 2012, 155. Apunen tulkitsee Koiviston ajatelleen, että Suomella olisi mahdollisuus vaikuttaa Moskovan kannanottoihin. Sähkeen sanamuodon perusteella on kuitenkin ilmeistä, että Koiviston toivottiin vaikuttavan balttien kannanottoihin.

1282 Koivisto 1994, 49; Apunen 2012, 57–59.

Nähtävästi Koivisto piti Karasëvilta saamansa viestin sisällön omissa käsissään. Kalelan muistiinpanon mukaan presidentti kertoi kansliapäällikölleen saaneensa yleistä informaatiota Moskovan suhtautumisesta Baltian tilanteeseen. ”Se oli pääosin varauksellista.”[1283] Kalelan kirjaama muoto kuulosti neutraalilta siihen nähden, mitä Koivistolle oli kerrottu.

Helmikuun 1989 alussa presidentti tapasi Viron kommunistisen puolueen ideologisen sihteerin Mikk Titman, joka kertoi tunnelmista Virossa. Titman mukaan Tehtaankadun edustajat ja Moskovan keskitaso olivat yrittäneet vielä viime hetkellä estää tapaamista, mutta Moskovan politbyrootaso oli siunannut sen. Titma kertoi paljon kiinnostavia asioita Koivistolle. Kansallisuuskysymys oli kärjistymässä koko Neuvostoliiton alueella, mutta ensimmäisenä se oli puhjennut Baltiassa ja Kaukasuksella. Kansallisuuskysymystä kärjisti Neuvostoliiton demografinen siirtymä. Uusimman väestönlaskennan mukaan venäläisten osuus Neuvostoliiton väestöstä oli tippunut alle 50 prosenttiin. Laajan keskustelun lomassa Titma esitti konkreettisia toiveita. Hän pyysi Suomelta asiantuntijakoulutusta hallinnon organisoimiseksi pääministerin kansliasta alkaen, opiskelijavaihdon lisäämistä, presidentin vierailua sekä poliittisten suhteiden kehittämistä. ”Emmehän me voi pitää pelkästään yhteyksiä kommunisteihin Suomessa.”[1284]

Keskustelumuistiinpanoon Titman kanssa ei ole kirjattu presidentin puheenvuoroja, joten tiedossa ei ole, kuinka Koivisto reagoi näihin ehdotuksiin. Neuvostoliitosta vakuuteltiin kevään 1989 aikana, että se arvosti Suomen poliittisen johdon pidättyväistä suhtautumistapaa kansallisuuskysymyksiin sekä suhteiden hoitamista Moskovan kautta.[1285] Tästä voi päätellä Moskovasta katsotun Koiviston toimintaa tyytyväisenä.

Kansallisuuskysymyksiin liittyi Neuvostoliitossa merkittävä poliittinen riski. Maaliskuussa 1989 Yhdysvaltain Helsingin-suurlähettiläs Schnabel kertoi, että

1283 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 6.2.1989. Keskusteluja ministerineuvos Karasovin kanssa 10.1.–2.2.89. MKA, kansio 37, KA.

1284 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 2.2.1989. EKP:n sihteerin Mikk Titman tapaaminen tasavallan presidentin kanssa; Jatkomuistiinpanoja TP:n keskustelusta Titman kanssa 1.2.1989. MKA, kansio 37, KA. Keskustelu kesti 3,5 tuntia ja siitä laaditut muistiinpanot ovat yhteensä kahdeksan sivua. Ensimmäisen muistiinpanon jakelulistassa lukee: ”näytetään pääministerille, ulkoasiainministerille ja valtiosihteeri Wihtolille”. Tämä osio on kolmesivuinen. Jatkomuistiinpanojen jakelu oli vain Tasavallan presidentille. Muistion laatiminen ja jakelu kuvastaa hyvin keskustelun sensitiivistä luonnetta; Koivisto 1995, 269–270.

1285 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 10, 21.3.1989 /JK/jk. Suurlähettiläs Aristov Tasavallan presidentin luona 21.3.1989: Informaatio NKP:n keskuskomitean täysistunnosta. Fb7, TPKA III, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 30.4.1989. Kansliapäällikkö Kalelan keskustelut Moskovassa: Varapresidentti Lukjanov. MKA, kansio 37, KA.

heillä puhuttiin jopa Neuvostoliiton hajoamisesta. Samalla hän uteli, haluaisiko Suomi Karjalan takaisin.[1286]

Syyskuussa 1989 Koivisto määritteli Virolle osoitettavan avun rajat. Jos virolaiset tyytyisivät Moskovan kannalta hyväksyttäviin ratkaisuihin, niin Suomi voisi auttaa Viroa. Jos virolaiset ”aikovat katsoa viimeisenkin kortin”, niin kehitykseen pitäisi ottaa etäisyyttä.[1287]

Maaliskuu 1989 oli Neuvostoliiton sisäpolitiikassa merkkipaalu. Maassa järjestettiin kansanedustajien vaalit, joissa El’cinin saamat yli viisi miljoonaa ääntä Moskovasta osoittivat poliittisia realiteetteja. Hän horjutti NKP:n asemaa maan tärkeimmässä vaalipiirissä. El’cin kannatti muun muassa monipuoluejärjestelmää ja NKP:n nuorisojärjestö Komsomolin lakkauttamista. Moskovassa kaduilla osoitettiin kannatusta El’cinille ja huudeltiin NKP:n vastaisia iskulauseita. El’cinin valinta kansanedustajien kongressin jäseneksi 91 prosentin ääniosuudella häikäisi jopa Gorbačëvin lähipiiriä. Suosio nosti hänet myös lakia säätävän Neuvostoliiton korkeimman neuvoston jäseneksi Gorbačëvin juonitteluista huolimatta.[1288]

Joulukuussa 1989 NKP:n keskuskomitean istunnossa pohdittiin puoluerakenteen sekä puolueen ja valtion roolien kannalta kauaskantoisia kysymyksiä. Baltian tasavalloissa oli noussut vaatimus tasavaltojen kommunistisen puolueiden aseman itsenäistämisestä. Loppuvuodesta 1989 samaa harkittiin Venäjän sosialistisen federatiivisen neuvostotasavallan (VSFNT) kommunistisen puolueen suhteen. Venäjä oli Neuvostoliiton ainoa osatasavalta, jolla ei tuolloin ollut erillistä kommunistista puoluetta. NKP:n keskuskomitea yritti kanavoida venäläisten poliittisia intohimoja päättämällä perustaa keskuskomiteaan uusi yksikkö hoitamaan Venäjän asioita. Päätös oli hätäratkaisu Venäjän ja El’cinin poliittisten tavoitteiden patoamiseksi.[1289]

Lokakuussa 1989 toteutui neljä ja puoli vuotta odotettu Mihail Gorbačëvin Suomen-vierailu.[1290] Vierailusta muistetaan erityisesti Gorbačëvin Suomesta antama puolueettomuuslausunto. Sen on katsottu symboloineen muutosta Neuvostoliiton

1286 Koiviston muistiinpanot keskustelusta sl. Talvitie 8.3.1989. MKA, kansio 37, KA.

1287 Tasavallan presidentin muistio keskustelusta Wahlströmin ja Käkelän kanssa 27.9.1989. MKA, kansio 38.

1288 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 10, 21.3.1989 /JK/jk. Suurlähettiläs Aristov Tasavallan presidentin luona 21.3.1989: Informaatio NKP:n keskuskomitean täysistunnosta. Fb7, TPKA III, KA; Blomberg 2011, 34–35; Minaev 2010, 191–213; Colton 2008, 164–169; Lüthi 2020, 591–592.

1289 TPK, kansliapäällikkö, muistio 08.01.1990. Suurlähettiläs Aristov TP:n luona 21.12.1989. MKA, kansio 39, KA.

1290 Koivisto oli esittänyt ensimmäisen kutsun vierailla Suomessa Gorbačëville heti keväällä 1985. Vierailuajankohtaa veivattiin lukuisia kertoja. Esim. keväällä 1987 Koivisto piti uskottavana, että vihdoin ensi keväänä (1988) Gorbačëv tulisi Suomeen. Tasavallan presidentin keskustelu ulkoministeri Kalevi Sorsa kanssa 29.5.87 klo 11.30. MKA, kansio 33, KA.

politiikassa ja Suomen liikkumavaran kasvua.[1291] Tässä tutkimuksessa aiemmin esitetyn perusteella syksyn 1989 lausunnot ja puheet asettuvat osaksi pidempää jatkumoa, jonka taustalla oli syvällisempi muutos. Muutos konkretisoitui julkisesti vierailun yhteydessä, mutta se ei alkanut silloin. Syvä rakenteellinen muutos Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa oli alkanut viimeistään vuonna 1985 Gorbačëvin valtaannousun myötä. Muutoksen tosiasiallinen vaikutus olisi ilmennyt ennemmin tai myöhemmin ilman Gorbačëvin vierailuakin, mutta vierailu toi julkisuuteen sen, mitä taustalla oli vuosien aikana tapahtunut. Vierailun aikana esitetyt lausunnot vahvistivat Neuvostoliiton yleisen ulkopoliittisen doktriinimuutoksen pätevän myös Suomen suhteen.

Gorbačëvin Suomen-vierailuun kohdistui suuria odotuksia. Viime hetken ohjelmavalmisteluissa oli Neuvostoliiton sisäisessä työnjaossa kitkaa, mikä sai Koiviston reagoimaan voimakkaasti. Gorbačëvin avustaja Černâev kirjoitti Koiviston jopa raivostuneen [взбеситься]. Suomalaisille neuvostobyrokratian sisäiset kuviot olivat näissä käänteissä mysteeri, minkä johdosta Koivisto kirjasi oman toimintaperiaatteensa: ”Pelattaessa tuntematonta peliä tuntemattomien pelaajien kanssa ei ole syytä nostaa panoksia.” Hän päätti suostua joustavasti Moskovasta esitettyihin matkajärjestelyihin.[1292] Sovittu vierailuohjelma oli kompromissi, johon erityisesti presidentti Koivisto oli tyytyväinen. Ohjelmaan jäi runsaasti aikaa epävirallisille keskusteluille, jotka Koivisto koki yleensäkin kaikkein antoisimmiksi, mutta Gorbačëvin kanssa aivan erityisesti. Epäviralliset osiot sallivat kaikkein mielenkiintoisimpien ja delikaateimpien asioiden käsittelyn.

Keskustelussa Koiviston kanssa Gorbačëv määritteli maiden suhdetta Neuvostoliiton yleisen ulkopoliittisen linjamuutoksen valossa. Suhde Suomeen oli tärkeä esimerkki suurvallan ja pienen maan välisten suhteiden luomisesta ilman minkäänlaista paternalismia. Suomen ja Neuvostoliiton suhdetta voitaisiin pitää uutena normina valtioidenvälisissä suhteissa. Gorbačëv ilmoitti aikovansa ilmaista puheessaan Neuvostoliiton kunnioittavan Suomen puolueettomuutta, sellaista aktiivista puolueettomuutta, jona se Suomessa ymmärretään. ”Voitte olla varma, että Suomi arvostaa tämän korkealle”, Koivisto vastasi.[1293]

1291 Ritvanen 2021, 50–54; Blomberg 2011, 129–136.

1292 Koiviston muistiinpano 16.10.1989. Neuvottelut Gorbatshovin ohjelmasta 16.10.89. MKA, kansio 39, KA; Dnevniki A.S. Černâeva, 15.10.1989; Karasev 1998, 315–322.

1293 Zapis’ besedy, M.S. Gorbačëva s prezidentom Finlândii Mauno Kojvisto. Hel’sinki, 25.10.89 g. Fb 7, TPKA III, KA. Kyseessä on jäljennös neuvostoliittolaisesta muistiinpanosta Gorbačëvin ja Koiviston keskusteluista. Vastaavia dokumentteja löytyy Venäjän uusimman ajan historian arkistosta (RGANI). Fond. 84, opis’ 1, delo 527. Venäjänkielinen muistio on selvästi sanatarkempi kuin suomalainen muistio samasta keskustelusta. TPK, kansliapäällikkö, muistio 31.10.1989. NKP:n pääsihteeri M.S. Gorbatshovin valtiovierailu Suomeen 25.–27.10.1989: Tasavallan presidentin ja pääsihteerin väliset kahdenkeskiset keskustelut 25.10.1989. MKA, kansio 39, KA.

Gorbačëvin toteamus suhteeseen ilman paternalismia viittasi hänen kuuluttamaansa valtioiden valinnanvapauden periaatteeseen. Kaikki saisivat itse päättää omista asioistaan. Tosin Gorbačëvin esittämä jatko muistutti Suomen asemasta näyteikkunana Neuvostoliiton naapurissa. Aiemmin se oli tarkoittanut ideologisesti värittynyttä rauhanomaisen rinnakkainelon periaatetta erilaisten yhteiskuntajärjestelmien välillä. Uuden ulkopoliittisen doktriinin mukaisesti ideologinen ulottuvuus oli hylätty, ja nyt maailmalle piti osoittaa todisteita valinnanvapaudesta puheiden vakuudeksi. Siihen Suomi tarjoaisi edelleen oivan esimerkin.

Gorbačëv vakuutti Koivistolle, että Neuvostoliitolla oli jyrkkä linja sosialistisiin maihin nähden, että se ei puuttuisi niiden sisäisiin asioihin. Neuvostojohto oli saanut muista liittolaismaista jopa pyyntöjä puuttua Puolan tilanteeseen, eikä antaa sen mennä. Linja oli kuitenkin ankara – ei sekaantumista muiden sisäisiin asioihin. Länsi ei saisi myöskään sekaantua tai provosoida.[1294]

Valtionpäämieskeskustelun sensitiiviset kysymykset koskivat perestroikaa ja Euroopan yleistä tilannetta. Gorbačëvin mukaan perestroikan poliittinen ulottuvuus oli ohittanut taloudellisen puolen. Poliittiset uudistukset olivat tärkeimpiä, koska ilman niitä mitään muutakaan ei olisi mahdollista päättää. Olisi välttämätöntä hajottaa komentohallinto, mutta kyseessä oli sosialistinen uudistus, jossa tavoitteena oli antaa taloudellinen valta työläisille ja poliittinen valta neuvostoille. Gorbačëvin mukaan suuri kysymys oli ”meidän federaatiomme”. Neuvostoliiton niin sanottuun kansallisuuskysymykseen olisi tarkoitus hakea ratkaisua federaation kehittämisen kautta. Gorbačëv oli vakuuttunut siitä, että vain federalismi voisi ratkaista tasavaltojen itsenäisyyspyrkimykset ja kansallisuuskysymyksen tyydyttävästi.[1295]

Suppean joukon illalliskeskustelussa Koivisto kosketteli kenties koko vierailun herkintä puheenaihetta. Hän kysyi Gorbačëvilta, muistiko tämä, kuinka *Kommunistinen manifesti* alkoi: ”Aave liikkuu Euroopan yllä, kommunismin aave”. Tämän jälkeen Koivisto jatkoi: ”Nyt voidaan sanoa ’Aave liikkuu Euroopan yllä, yhdistyneen Saksan aave’”. Länsimaissa keskusteltiin jo Saksan yhdistymisen mahdollisuudesta, mihin Koivisto ei uskonut. Yhdistymistä tuskin halusivat vakavissaan sen enempää Länsi-Euroopan johtajat kuin Yhdysvallat. Gorbačëv oli samaa mieltä: Saksan yhdistyminen ei ollut realistista ja keskustelu siitä, aivan kuten mistään muustakaan, mikä johtaisi status quon vaikeutumiseen Euroopassa, oli vain vahingollista. Yhdistynyt Saksa voisi olla totta joskus tulevaisuudessa, mutta tällä hetkellä kaksi saksalaisvaltiota oli todellisuutta. Sosialististen maiden suhteen Neuvostoliiton lähtökohta

[1294] Zapis’ besedy, M.S. Gorbačëva s prezidentom Finlândii Mauno Kojvisto. Hel’sinki, 25.10.89 g. Fb 7, TPKA III, KA.
[1295] Ibid.

oli, ettei kukaan puuttuisi siellä tapahtuviin prosesseihin. Gorbačëv kertoi saaneensa Bushilta ja Thatcherilta vakuutukset, että nekään eivät sekaantuisi.[1296]

Vierailun näyttävin osio oli Gorbačëvin puhe täpötäydessä Finlandia-talossa. Pitkään puheeseen sisältyi monia samankaltaisia ajatuskulkuja, mitä hän oli esittänyt esimerkiksi YK:ssa joulukuussa 1988. Finlandia-talon puheessa korostui ETYK:in historiallinen merkitys Euroopan kehityksessä, mutta se mukaili aiempia lausuntoja. Keskeistä huomiota sai kansainvälisen järjestelmän uudet periaatteet, joita olivat muun muassa poliittinen valinnanvapaus, aseistuksen supistaminen sekä voimatoimien käytöstä ja muiden sisäisiin asioihin puuttumisesta pidättäytyminen.[1297]

Suomalaisten kannalta puheen kohokohta oli kuitenkin maininta Suomen puolueettomuudesta: ”Mutta tahtoisin sanoa täysin selvästi, että Neuvostoliitto tunnustaa Suomen puolueettoman statuksen ja aikoo täydellisesti noudattaa sitä vastedeskin.”[1298] Samana päivänä Gorbačëv ja Koivisto olivat allekirjoittaneet yhteisjulistuksen, jossa määriteltiin molemmat osapuolet niihin soveltuvilla attribuuteilla, siinä yhteydessä Suomi oli myös määritelty puolueettomaksi Pohjoismaaksi. Kirjaus oli tehty Suomen ehdottamassa muodossa.[1299]

Presidentin kansliassa vierailun aikana esitetyt puolueettomuuslausunnot herättivät suuria tunteita. Moskovaan palattuaan Anatolij Černâev raportoi Jaakko Kalelan kanssa käymästään keskustelusta Gorbačëville. Kalela oli luonnehtinut Finlandia-talon puhetta ”toiseksi itsenäisyysjulistukseksi”. ”Se todella avaa uuden aikakauden suhteissamme.” Tunnustuksella oli niin suuri vaikutus, että se peittosi pettymyksen siitäkin, etteivät suomalaiset olleet kuulleet ”parannusta” vuoden 1939 takia. Neuvostojohto ei tunnustanut Neuvostoliiton syyllisyyttä talvisodan syttymiseen, mutta puolueettomuustunnustus lievitti tätäkin harmia.[1300] Puhe oli Černâevin käsialaa, mistä Gorbačëv oli siivonnut suomalaiselle osoitettuja kohteliaisuuksia. Gorbačëv valotti ajatustaan, etteivät ”meidän balttimme kadehtisi Suomen kohtelua ja sitä millaisia he voisivat itsekin olla.”[1301]

1296 Vyderžki iz besedy M.S. Gorbačëva s M. Kojvisto (na obede v uzkom krugu 19.30, 26 oktâbrâ 1989 g.). Fb 7, TPKA III, KA; Vrt. Koivisto 1995, 357.

1297 Mihail Gorbatšovin puhe Finlandia-talossa 26.10.1989, puheen suomenkielinen versio. MKA, kansio 39, KA.

1298 Ibid.

1299 Suomen ja Neuvostoliiton julistus, Suomen luonnos 5.10.1989 ja Neuvostoliiton luonnos 29.9.1989. MKA, kansio 39, KA; Koivisto 1995, 304–305. Julistusluonnoksissa ero Suomen statuksen määrittelyssä oli lähinnä tyylillinen. Suomen luonnos alkoi ”Suomi, puolueeton Pohjoismaa, joka on ydinaseeton…” ja Neuvostoliiton ehdotus ”Ja puolueeton Suomi – Pohjois Euroopan valtio, joka on julistautunut ydinaseettomaksi….”

1300 A.S. Černâev Mihail Sergeevičille 29.X.89g. RGANI, Fond 84, Opis’ 1, delo 527, list 182–183.

1301 Dnevniki A.S. Černâeva, 1., 16. ja 23.10.1989.

Gorbačëvin lehdistöedustaja Gennadi Gerasimov kansantajuisti asiat kansainväliselle lehdistölle vierailun aikana: Moskova on ottanut käyttöönsä Itä-Euroopassa Sinatran doktriinin, ja ”Brežnevin doktriini on kuollut”.[1302] Sinatran doktriini viittasi laulaja Frank Sinatran tunnetuksi tekemään kappaleeseen ”*I did it my way*” – Tein sen tavallani.

Viikkoa ennen Gorbačëvin Suomeen tuloa Koivisto oli saanut SKDL:n johdolta sen sisäiseen käyttöön tarkoitetun analyysin Viron poliittisesta tilanteesta. Virolaisia kansanrintaman edustajia miellytti ajatus itsenäisemmästä Venäjästä, jonka pääkaupunki olisi Leningrad, sekä idea Venäjän kommunistisesta puolueesta, VKP:stä. NKP ja Moskova edustaisivat sen jälkeen todella yleisliittolaista – ei venäläisten – näkökulmaa Neuvostoliitossa. Ainoaksi vaihtoehdoksi Virossa nähtiin asteittainen suvereenisuuden lisääminen. Eroaminen Neuvostoliitosta ja täydellinen itsenäisyys näyttivät epärealistisilta. Lisäksi saattoi ”toivoa uskomattomalta tuntuvaa asiaa – sitä, että koko Nl [Neuvostoliitto] ja ennen muuta äiti-Venäjä muuttuisivat imperiumista todella tasavertaisten kansallisuusvaltioiden liitoksi”.[1303] Näiden tietojen valossa Koivisto ymmärsi hyvin, mitä Gorbačëv tarkoitti puhuessaan federaation ja kansallisuuskysymyksen ratkaisemisesta.

Arvio Viron ja Neuvostoliiton suhteesta tuki Koiviston käsitystä siitä, ettei yhtenäisen Neuvostoliiton olemassaololle ollut realistisiksi koettuja vaihtoehtoja edes uudistusmielisten virolaisten keskuudessa. Toisaalta kysymyksessä ei ollut vain Viron asema osana Neuvostoliittoa vaan kyse oli koko Neuvostoliiton valtiorakenteesta: siitä, millä tavalla tasavaltojen ja keskuksen välinen vallan- ja vastuunjako tapahtuisi.

NKP:n politbyroossa pääministeri Ryžkov totesi asian marraskuussa 1989 paljon suoremmin: ”Ei tässä tarvitse Baltiaa pelätä, vaan Venäjää ja Ukrainaa”.[1304]

Gorbačëvin Suomen-vierailun hedelmiä arvioitiin NKP:n politbyroossa myönteisesti. Suomi nähtiin johtavana puolueettomana maana, jolla olisi mahdollisuudet vaikuttaa N+N-maiden keskuudessa myönteiseen kehitykseen Euroopassa. Moskovan-suurlähettiläs Heikki Talvitie raportoi Gorbačëvin avustajan lausunnosta, jonka

1302 *NYT* 26.20.1989.

1303 Matti Viialaisen PM, Viron tilanne, Hki 18.10.1989. MKA, kansio 39, KA; Taubman 2017, 500–501.

1304 Zapis’ Černâeva, zasedanie Politbûro CK KPSS. Obsuždenie ékonomičeskoj aktivnosti respublik Belorusiâ, Latviâ, Litva i Éstoniâ. 9.11.1989. Okončanie Holodnoj Vojny v Evrope – šedevry istorii – 1989, NSA. [https://nsarchive.gwu.edu/rus/Masterpice/Masterpice89.html].

mukaan politbyroo katsoi Suomen Baltian suhteessa omaksuman linjan olevan hyödyllinen kaikille osapuolille. He myös luottivat ”täysin Suomen johtoon” mitä tuli suoriin kontakteihin Baltian kanssa.[1305]

Suomalaisten omassa jälkianalyysissä vierailu katsottiin erittäin merkittäväksi. Se vahvisti ja selkiytti kahdenvälisten suhteiden perustekijöitä. Yhteisjulistus, puheet, lausunnot ja kokonaisuus kaikkineen konkretisoi Neuvostoliiton uuden ulkopolitiikan periaatteiden soveltamista. Suomalaiset vakuuttuivat siitä, että julistukset uudesta ulkopolitiikasta koskivat myös Suomea.[1306]

Syksyn 1989 vierailu asetti uudenlaisen pohjavireen Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin. Vierailun poliittiset tulokset osoittautuivat entistä arvokkaammiksi, kun Neuvostoliitto näytti pian vierailun jälkeen jättävän Suomen suhteiden hoidon ”säästöliekille” keskittyessään sisäisten ongelmiensa hoitamiseen.[1307] Gorbačëvin antama poliittinen tunnustus oli tilannepäivitys Suomen ulkopoliittiselle johdolle Moskovan ajattelusta. Se tuli Suomen kannalta h-hetkellä. Vierailu ajoittui Euroopan myllerryksen kannalta Suomelle onnellisesti. Kansainvälisen kahtiajaon tunnetuin symboli, Berliinin muuri, kaadettiin kaksi viikkoa vierailun jälkeen.

Presidentin alkuvuodesta 1990 uumoilema tila neuvostosuhteiden säästöliekistä viittasi siihen, ettei syksyn 1989 julistuksissa esitettyihin periaatteisiin olisi odotettavissa nopeasti muutoksia. Pian vierailun jälkeen tapahtumien intensiteetti Itä-Euroopassa sai sellaiset mittasuhteet, että Suomi tippui neuvostojohdon asialistalla entistä alemmas. Suomi oli toisarvoinen kysymys sosialistisen järjestelmän kohtalon ollessa vaakalaudalla.

1305 Suomen suurlähetystö Moskova, 10.11.1989, nro 1419. Heikki Talvitie Tasavallan Presidentille. MKA, kansio 39, KA.

1306 UM, POL-30, TT/ehk, 29.11.1989. Pääsihteeri Gorbatshovin vierailu. MKA, kansio 39, KA.

1307 TPK, kansliapäällikkö, muistio 7.2.1990. Tasavallan presidentin ja ulkoministerin tapaaminen 6.2.1990: Muistiinpano keskustelusta ja päätöksistä. MKA, kansio 40, KA.

11.3 Hyviä palveluksia muuttuvassa maailmassa

> *«Когда период холодной войны у нас сейчас позади, мы должны развивать на нашем континенте такое сотрудничество, в котором все смогут участвовать.»*[1308]
>
> - Mauno Koivisto juhlapäivällisillä Kremlissä 24. kesäkuuta 1991

Yhdysvaltain presidentinvaihdos tammikuussa 1989 antoi Presidentinlinnassa aihetta tyytyväisyyteen. Koivisto oli rakentanut kuuden vuoden ajan henkilökohtaista suhdetta Ronald Reaganin varapresidentti George H. W. Bushiin, joka voitti syksyn 1988 presidentinvaalit. Koivistolla oli toimiva ja luottamuksellisen yhteys Bushin kanssa. Reaganin kanssa vastaavaa yhteyttä ei ollut muodostunut. Reagan ei missään vaiheessa antautunut Koiviston kanssa luottamukselliseen mielipiteenvaihtoon, vaikka maiden kahdenvälinen suhde oli muodollisesti kunnossa. Reaganin käytös selvästi harmitti Koivistoa. Astuttuaan virkaansa Bush soitti Koivistolle ja kertoi haluavansa jatkaa hyvää suhdetta Suomen ja presidentti Koiviston kanssa. Koivisto kiitteli ja kertoi olevansa kiinnostunut pitämään yhteyden avoimena. Bush halusi samaa ja kertoi tehneensä asian selväksi myös kansallisen turvallisuuden neuvonantajalleen Brent Scowcroftille.[1309]

Muutamaa kuukautta myöhemmin Bushin nimittämä ulkoministeri James Baker jatkoi George Shultzin tapaa pysähtyä Helsinkiin olleessaan neuvottelumatkalla Moskovaan. Bush lähetti Bakerin mukana kirjetervehdyksen, jossa hän kertoi vakuuttaneensa ulkoministerilleen arvostavansa luottamuksellista suhdetta Koiviston kanssa. Bush toivoi Koiviston jatkavan havaintojensa jakamista heidän yhteisistä kiinnostuksen kohteistaan.[1310] Viestit vakuuttivat Koiviston Bushin vilpittömästä kiinnostuksesta ylläpitää keskusteluyhteyttä.

[1308] Tasavallan presidentti Mauno Koiviston puhe juhlapäivällisillä Kremlissä 24.6.1991. MKA, kansio 46, KA. Koivisto ilmeisesti piti puheen venäjäksi. Puheen venäjänkielinen versio on leikattu ns. puheliuskoille (1/2 A4). Suom. [*”Kun kylmä sota on nyt takanamme, meidän on kehitettävä manetereellamme yhteistyötä, johon kaikki voivat osallistua.”].*

[1309] The White House, Memorandum of Conversation, President’s telephone conversation with Finnish president Koivisto, January 23, 1989. USDDO, Gale; Koivisto 1995, 254; Hämäläinen – Ovaska 1998, 28.

[1310] George Bush Mauno Koivistolle 6.5.1989. MKA, kansio 38, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 17, 10.5.1989 /JK/jk. Tasavallan presidentin ja ulkoministeri Bakerin keskustelut Linnassa 9.5.1989. Fb 7, TPKA III, KA.

Toukokuussa 1989 Baker kyseli Koivistolta tämän näkemyksistä neuvostoyhteiskunnan kiireellisimpien ongelmien ratkaisemiseksi. Koivisto ei halunnut spekuloida tulevaisuuden tapahtumilla, mutta hän uskoi vankasti Neuvostoliiton selviytymiseen. Sillä oli edelleen valtavat voimavarat, luonnonrikkaudet ja varsin toimiva infrastruktuuri. ”Kunhan pyörät saadaan pyörimään, ei maalla voi mennä kovin huonosti”, Koivisto totesi.[1311] Koiviston tilanneanalyysi Neuvostoliiton tilanteesta oli optimistinen. Hänen arvionsa perustui oletukseen, että ongelmat olisivat ratkaistavissa ja tilanne pysyisi neuvostojohdon ohjaksissa. Näistä lähtökohdista looginen seuraus olisi se, että Neuvostoliitto tulisi säilymään suurvaltana.

Bushin esittämiin vakuutteluihin viitaten Koivisto päätti syyskuussa 1989 jatkaa kirjeenvaihtoa ja esitellä tälle näkemyksiään Euroopan tilanteesta. Koivisto keskittyi pitkässä kirjeessään erityisesti Puolan ja Unkarin taloudellisten ja poliittisten uudistusten dynamiikan pohdintaan sekä Neuvostoliiton ja Baltian suhteeseen. Hän viittasi Unkarin ja Puolan johtajien lausuntoihin. Heille olisi ratkaisevan tärkeää, että Gorbačëv onnistuisi uudistuksissaan Neuvostoliitossa. Ilman sitä heidän olisi mahdotonta jatkaa uudistuspolitiikkaa. Baltit puolestaan olivat onnistuneet neuvottelemaan Moskovan kanssa hämmästyttävästi myönnytyksiä. Koivisto pelkäsi, että nämä menisivät liian pitkälle ja vaarantaisivat myönteisen kehityksen.[1312]

Koiviston kirjeenvaihtopiiri laajeni entisestään syksyllä 1989. Hän teki lokakuun alussa ensimmäisen virallisen valtiovierailun Saksan liittotasavaltaan, jonka puitteissa hän lupasi kirjoittaa tunnelmistaan liittopresidentti Richard von Weizsäckerille Gorbačëvin Suomen-vierailun jälkeen.[1313] Euroopassa elettiin vain muutamaa viikkoa myöhemmin dramaattisia hetkiä, kun Berliinin muuri kaadettiin 9. marraskuuta 1989. Euroopan ja Saksan jako toisen maailmansodan jälkeen oli ollut voittajien politiikan sanelemaa. Neljäkymmentä vuotta kestänyt Euroopan poliittinen rakenne murentui vuoden 1989 aikana. Neuvostoliitto näytti vuonna 1988 päätetyillä poliittisilla uudistuksilla tietä liittolaisilleen. Marraskuun 1989 jälkeen jo aiemmin uumoiltu Saksa-kysymys konkretisoitui pikaista ratkaisua vaatineeksi kansainväliseksi kysymykseksi.

Weizsäckerille kirjoittaessaan Koivisto oli varma suomalais-saksalaisen ystävyyden ja yhteistyön lujittumisesta. Hän totesi eurooppalaisten voivan olla onnellisia Itä-Saksassa ja Tšekkoslovakiassa rauhaa ja vakautta vaarantumatta tapahtuneesta demokratian läpimurrosta. Koiviston päähuomio oli Neuvostoliitossa hyväksytyissä

1311 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 17, 10.5.1989 /JK/jk. Tasavallan presidentin ja ulkoministeri Bakerin keskustelut Linnassa 9.5.1989. Fb 7, TPKA III, KA.

1312 Mauno Koivisto George Bushille 19.9.1989. MKA, kansio 38, KA; Kirje on julkaistu Koivisto 1995, 271–275; ks. Lüthi 2020, 582–583.

1313 Mauno Koivisto Richard von Weizsäckerille 28.11.1989. MKA, kansio 39, KA; Koivisto 1995, 307–308.

laeissa Baltian taloudellisesta itsehallinnosta. Koivisto toivoi niiden rauhoittavan virolaisten tuntoja ja samalla tukevan ponnisteluita perestroikan puolesta.[1314]

Suomen Saksa-politiikan kannalta Koiviston vierailuajoitus osui myös erittäin onnellisesti – vain kuukautta ennen Berliinin muurin kaatamista. Se symboloi Suomen halua tiivistää poliittista yhteistyötä Saksan liittotasavallan kanssa. Saksoihin liittyneet poliittiset varaumat olivat lientyneet suurvaltajännitteiden vaimentumisen myötä, ja Suomi oli osoittanut panostavansa poliittisesti Länsi-Eurooppaan ja EY:n mahtimaahan juuri ennen kuin linjamuutosta voisi syyttää opportunistiseksi oman edun tavoitteluksi, jollaiseksi se olisi helposti leimautunut Berliinin muurin murtumisen jälkeiseen aikaan ajoittuessaan.

Vaikka Berliinin muurin kaataminen oli historiallinen hetki, se ei automaattisesti tarkoittanut olemassa olleiden valtiorakenteiden loppumista. Suomen ulkopolitiikan valmistelussa pidettiin tärkeänä, että järjestelmämuutos tapahtuisi asteittain, ilman epävakautta luovia murroksia.[1315] Saksan liittokansleri Helmut Kohl ei kuitenkaan aikaillut, ja hän esitti liittotasavallan parlamentille marraskuun lopulla kymmenkohtaisen ohjelman Itä- ja Länsi-Saksojen yhteyden tiivistämiseksi ja lopulta jälleenyhdistymiseksi.[1316] Muiden maiden sisäisiin asioihin puuttumattomuuden lupauksista huolimatta Kohlin ohjelma hermostutti päättäjiä Moskovassa. Saksan demokraattinen tasavalta oli edelleen Neuvostoliiton strateginen liittolainen, ja se ei saisi kaatua liittotasavallan syliin.[1317]

Berliinin muurin kaatamisen jälkeen Saksan kysymys huolestutti Euroopan ja suurvaltojen johtajia. Suomessa ulkoministeriö arvioi muutoksen väistämättömäksi, sitä ei voisi kahlita. Saksan yhdistymismahdollisuuden luomaa epävarmuutta voitaisiin sen sijaan hallita eri osapuolten intressejä yhteen sovittavilla mekanismeilla. Länsi-Euroopassa sen haluttiin tapahtuvan vahvan EY:n avulla, mikä sitoisi Saksan tiiviisti kiinni Länsi-Euroopan integraatioon. Suomessa huomio kiinnittyi ETYK:iin,

1314 Ibid.

1315 Saksojen lähentyminen. Näkökohtia Suomen kannanotoiksi, 29.11.1989/JB; UM, poliittinen osasto, EKS/rl, 29.11.1989. Tasavallan presidentin valtiovierailu Saksan liittotasavaltaan 1.–5.10.1989; näkökohtia. MKA, kansio 39, KA; Uutela 2017, 128–130.

1316 Helmut Kohl's Ten-Point Plan for German Unity (November 28, 1989). [https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=223] [luettu 17.6.2022]; Spohr 2020, 151–170; Brown 2020, 285–286.

1317 Zapis' besedy M.S. Gorbačëva s ministrom inostrannyh del FRG G.-D. Genšerom, 5.12.89 g. Ob''edinenie Germanii 1990, NSA. [https://nsarchive.gwu.edu/rus/German-Reunification.html]; UM, saapunut salasanoma, BONB 095, Bonnista 11.12.1989. MKA, kansio 39, KA; UM, poliittinen alivaltiosihteeri, muistio No. 13, 29.11.1989. Neuvostonäkemys Kohlin puheesta. POL-AVS 1988-, UMA.

koska se oli mekanismi, johon suomalaisilla olisi mahdollisuus vaikuttaa, toisin kuin EY-integraatioon. ETYK:issä tapahtuva käsittely tukisi myös Suomen asemaa.[1318]

Joulukuun 1989 alkupäivinä George Bush ja Mihail Gorbačëv tapasivat Maltalla – ensimmäistä kertaa Bushin presidenttikauden aikana. Oli kulunut vuosi siitä, kun Gorbačëv oli esiintynyt YK:n yleiskokouksessa New Yorkissa ja tavannut silloisen presidentti Reaganin ja tämän valitun (*president elect*) seuraajan. Vuoden aikana moni Gorbačëvin puheessa esitetyistä periaatteista oli realisoitunut Itä-Euroopan tapahtumissa. Suurvaltajohtajat esittivät tapahtuneesta johtopäätöksensä: toisen maailmansodan jälkeinen vastakkainasettelun kausi oli lopullisesti päättynyt, ja oli alkamassa uusi aikakausi. Maltan konferenssi sai erityisen suuren historiallisen merkityksen läsnäolleiden silmissä: kylmä sota oli lopullisesti mennyttä.[1319]

Maltan tapaamisen jälkeen Koiviston ja Bushin yhteydenpito jatkui Bushin aloitteesta. Viimeksi mainittu soitti Koivistolle ja kysyi tämän näkemyksiä Neuvostoliiton kehityksestä. Koivisto lupasi esittää näkemyksiään kirjeessä. Maltan konferenssin ja muiden syksyn 1989 tapahtumien jälkeen presidentti arveli pääministeri Holkerille kansainvälisen tilanteen muuttuvan: ”Tästä eteenpäin voisi käydä sillä tavalla, etteivät suurvallat aina välttämättä ole eri puolilla – – ilmeisesti on kuitenkin perusteltua edelleen esiintyä pidättyvästi.” Tämä kanta kuului presidentin uudenvuoden 1990 puheessa.[1320] Suurvaltasuhteiden laadullinen muutos merkitsi Suomen ulkopolitiikan kannalta helpotusta – Suomella olisi enemmän liikkumavaraa, jos suurvallat eivät olisi aina vastakkain kansainvälisissä kiistakysymyksissä. Muutos ei Koivistolle silti tarkoittanut irrottautumista pidättyvältä reagointilinjalta.

Koivisto arvioi kirjeessään Bushille Neuvostoliiton kehitystendenssejä. Hän kiinnitti huomiota muun muassa venäläiseen nationalismiin: jos se yhdisti Venäjää, niin se hajotti Neuvostoliittoa. Suomen historian kannalta Venäjän ulospäinsuuntautuminen oli aiheuttanut kivuliaan kokemuksen. Akuutisti oli myös tarve tukea neuvostotaloutta. Lännen pitäisi antaa apua nopeammin ja enemmän kuin mitä pyydetään, jotta tarvittavat uudistukset voitaisiin turvata.[1321]

Bush ei yhtynyt Koiviston käsitykseen lännen talousavusta Neuvostoliitolle. Bush viittasi ulkoministeri Ševardnadzen viestiin, jonka mukaan neuvostoliittolaiset eivät halunneet joutua ulkopuolisten pelastettavaksi (”We don’t want to be bailed out”). Bushin mukaan tarvittaisiin vielä huomattavia talousuudistuksia ennen kuin

1318 UM, poliittinen osasto, JB/rl, muistio Nro 16, 8.1.1990. ETYK-huippukokous 1990- ja 1992 näkökohtia Suomen toimintamalliksi. MKA, kansio 40, KA.

1319 Spohr 2020, 191–200; Palažčenko 2020, 202–206; *HS* 4.12.1989, *NL ja USA julistivat uuden ajan koittaneen*; Spohr 2016, 208–210.

1320 PM, Bush/SAL/TP, Bush soitti 18.12.89 n. klo 18.40; Kesk.HH/SAL/TP 27.12.89. Tasavallan presidentin keskustelu pääministeri Harri Holkerin kanssa 22.12.1989. MKA, kansio 39, KA; Koivisto 1995, 315.

1321 Mauno Koivisto George Bushille 9.1.1990. MKA, kansio 40, KA.

ulkopuolinen apu todella hyödyttäisi. Gorbačëvin vaikeasta sisäpoliittisesta tilanteesta Bushilla ja Koivistolla oli yhteinen käsitys. Bush lupasi osoittaa jatkossakin Gorbačëville, että ”me haluamme nähdä hänen onnistuvan”. Gorbačëv yritti pitää perestroikaa liikkeellä, vaikka El’cinin ja Ligačëvin kaltaiset hahmot tuottivat ongelmia.[1322]

Ulkopuoliset tuen osoitukset eivät kantaneet Gorbačëvia pitkälle. Sisäpoliittinen paine tätä kohtaan kasvoi. Helmikuussa 1990 Moskovasta palannut KGB:n Feliks Karasëv kertoi Helsingissä, että NKP:n puoluekokousta kiirehdittiin. Se oli järjestetty säännönmukaisesti viiden vuoden välein, edellisen kerran helmikuussa 1986. Nyt Moskovassa ei puhuttu edes syksystä 1990 vaan kesästä tai vieläkin aikaisemmasta ajankohdasta. Gorbačëv oli alkuvuodesta 1990 valmis jo sahaamaan NKP:n oksaa ja esitti muutosta Neuvostoliiton perustuslain 6§. Siinä oli vuoden 1977 Brežnevin perustuslakiuudistuksen jälkeen todettu NKP:llä olevan johtava asema neuvostoyhteiskunnassa.[1323]

Esityksen hyväksyminen tarkoittaisi puolueen ja valtion roolien irrottamista toisistaan ja neuvostoliittolaisen puoluevaltion lopullista hautaamista. Lopputulos nähtiin kesällä 1990 pidetyn NKP:n puoluekokouksen päätöksen jälkeen, jäljelle jäivät puolue ja valtio, kaksi rampaa. Päätös tarkoitti Gorbačëvin esittelemän de-ideologisoinnin viimeistelyä Neuvostoliiton sisällä. Neuvostoliitosta piti tulla normaali valtio, jonka poliittista tavoitteenasettelua ohjaisi kansallisen edun tavoittelu ja valtiojärki. Se jäi avoimeksi kysymykseksi, kuka ne sitten määrittelisi maan sisäpoliittisen vallanjaon puitteissa ja kuinka se tehtäisiin.

NKP:n syrjäyttäminen valtionhallinnosta jätti valtatyhjiön, jolle löytyi neuvostojärjestelmässä halukkaita ottajia. Suomen kannalta merkittävä kysymys olisi, säilyttäisikö Gorbačëv asemansa ja jos ei säilyttäisi, niin kuka nousisi tilalle. Konservatiivit yrittäisivät valtaan päästessään tavalla tai toisella perua Gorbačëvin toteuttamia uudistuksia ja niin sanotut liberaalit jatkaa uudistuksia.

1322 George Bush Mauno Koivistolle 23.1.1990. MKA, kansio 40, KA. Talousavusta Bush totesi: ”I am not sure I agree with you that ‘the West must be prepared to give more and quicker assistance’. I think some more serious reforms are needed before financial assistance will really help.”; Bushin suhtautumisesta Gorbačëviin ks. Beschloss – Talbott 1993, 87–96, 167–168.

1323 TPK, kansliapäällikkö, muistio 5.2.1990. Keskustelu ministerineuvos Karasovin kanssa 5.2.90; TPK, kansliapäällikkö, muistio 16.2.1990. Suurlähettiläs Aristov tasavallan presidentin luona 15.2.1990: NKP:n KK:n täysistunto. MKA, kansio 40, KA. Vastaavia tietoja Gorbačëvin politiikkaan kohdistuvasta arvostelusta tuli suomalaisille myös UM:n virkakanavassa. UM, poliittinen alivaltiosihteeri, muistio No. 3, 26.1.1990. Moskovalaisia näkemyksiä. POL-AVS 1988-, UMA; Colton 2008, 179–180; Englanniksi mainittu 6§ alkuosa kuuluu: “The leading and guiding force of the Soviet society and the nucleus of its political system, of all state organisations and public organisations, is the Communist Party of the Soviet Union.”

Koiviston henkilökohtainen valtionpäämiesdiplomatia kantoi Suomen kannalta harvinaislaatuista hedelmää, kun George Bush ja Mihail Gorbačëv improvisoivat viikon varoitusajalla Helsinkiin huippukokouksen syyskuussa 1990.[1324] Helsingin valinta tapaamispaikaksi oli konkreettinen osoitus Suomea kohtaan tunnetusta luottamuksesta ja tunnustus Suomen rakentavalle kansainväliselle toiminnalle. Huippukokouksen isännöinnin ilmeisin hyöty Suomelle oli myönteinen kansainvälinen julkisuus, jota maailman kahden suurvaltajohtajan tapaaminen tuottaa. Julkisuushyödyn lisäksi tapaamista isännöineellä Koivistolla oli mahdollisuus käyttää tilaisuus hyväkseen ja käydä kahdenvälisiä keskusteluita suurvaltajohtajien kanssa.

Kansainvälisessä politiikassa oli useita isoja asiakokonaisuuksia, muun muassa Lähi-itä ja Persianlahden kriisi, aseidenriisunta, Saksan yhdistyminen ja Neuvostoliiton talousuudistukset, joiden vuoksi Bush ja Gorbačëv olivat päättäneet tapaamisesta. Ennakko-odotukset olivat korkealla. Käsillä oli Maltan kokouksessa päättyneeksi julistetun kylmän sodan jälkeisen ajan ”uuden turvallisuusjärjestelmän ensimmäinen testi”. ”Suurvaltojen vastuu on raskas juuri tällä hetkellä.”[1325] Helsingillä oli odotettavissa siis lähestulkoon maailmanhistoriallinen rooli tapaamisen isäntäpaikkana. Suomessa kokousvalmisteluita tehtiin historiallisen hetken tiedostavissa tunnelmissa.

Koiviston keskustelut sekä Bushin että Gorbačëvin kanssa sivusivat enimmäkseen Persianlahden kriisiä ja Neuvostoliiton taloustilannetta, joka oli kriittinen. Gorbačëv pyysi Koivistoa välittämään Bushille toivomuksen saada ulkomailta tavaratoimituksia luotolla ja maksuaikojen pidennystä. Tämä olisi välttämätöntä markkinoiden tasapainottamiseksi. Koivisto välitti mielellään pyydetyt terveiset

[1324] Tasavallan presidentin 1. adjutantti, Esa Tarvainen, muistio 1.9.1990. Tasavallan presidentin puhelu 1.9.90; Tasavallan presidentin 1. adjutantti, Esa Tarvainen, muistio 1.9.1990. Suurlähettiläs Aristovin käynti Presidentinlinnassa 1.9.90. MKA, kansio 41, KA; Koivisto 1995, 345–346.

[1325] WASB-139, saapunut salasanoma Washingtonista, 6.9.1990. Helsingin huippukokous; Tasavallan presidentin tapaaminen presidentti Bushin kanssa 8.9.1990: Keskustelunaiheita; Kansanedustaja Väyrysen kysymys tasavallan presidentille YK:n roolista kylmän sodan jälkeisessä uudessa maailmanjärjestyksessä. PM/TP–EUAV, 27.9.1990. Tasavallan presidentin ja eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan tapaaminen to 27.9.1990 klo 9.30. MKA, kansio 41, KA; ks. Hanhimäki 2021b, 22–23.

Bushille.[1326] Koiviston välittämät terveiset jäivät kuitenkin marginaaliin, kun Bush ja Gorbačëv keskustelivat Persianlahden tilanteen ohella Neuvostoliiton kehityksestä.[1327]

Bushin reaktio Koiviston terveisille oli nihkeä. Yhdysvalloilla oli omissa talousvaikeuksissaan tekemistä. Bush huomautti, että yhteisen toimintalinjan sopiminen Persianlahden kriisissä avaisi kyllä mahdollisuuksia keskustella yhteistoiminnasta talouden alalla.[1328] Bush ei heltynyt solidaarisuuteen avunpyynnön edessä vaan odotti vastavuoroista hyötyä ja poliittista tukea Persianlahden tilanteeseen. Bushin laskelmoiva asenne arvatenkin harmitti Koivistoa. Neuvostoliiton taloustilanne ei ollut Washingtonille suuren luokan kysymys, toisin kuin Suomelle.

Kahdenvälisessä tapaamisessa Koiviston kanssa Bush oli kiinnostunut ennen kaikkea Neuvostoliiton kehityksestä. Bush kiitteli Koiviston kirjeitse antamia tietoja arvokkaiksi, ja Helsingissä hän halusi jatkaa keskustelua varsinkin neuvostotaloudesta.[1329]

Bush ja Koivisto pohtivat myös Neuvostoliiton poliittisten uudistusten vaikutuksia. Niistä seuraisi vallan hajauttamista Moskovan keskushallinnon ja tasavaltojen välillä. Siinä missä tasavaltojen johtajat hamusivat vahvempaa roolia Moskovan kus-

1326 Tasavallan presidentti, muistio 25.9.1990, Tasavallan presidentin keskustelu presidentti Bushin kanssa 9.9.1990 Linnassa; Muistiinpanoja tasavallan presidentin ja presidentti Gorbatshovin keskustelusta 8.9.1990 klo 20.10–20.50, PT [Pentti Toivakka, ylikielenkääntäjä]; TPK, kansliapäällikkö, muistio 25.9.1990, Tasavallan presidentin keskustelu presidentti Gorbatshovin kanssa 8.9.1990 Linnassa. MKA, kansio 41, KA; Tasavallan presidentti, muistio 21.9.1990; Zapis' besedy, prezidenta SSSR M.S. Gorbačëva s prezidentom Finlândii M. Kojvisto. 8 sentâbrâ 1990 goda v 20.00. Fb 8, TPKA III, KA; vrt. Koivisto 1995, 354–355. Laatimansa muistion mukaan Koivisto puhui Bushille ulkomaisista luotoista, mutta Koiviston ja Gorbačëvin tapaamisesta laaditussa venäjänkielisessä keskustelumuistiossa puhutaan tavaroista (товоры), joita pitäisi saada myyntiin jännitteiden vähentämiseksi.

1327 ks. Superpower Summits 2016, 732–755.

1328 Tasavallan presidentti, muistio 25.9.1990, Tasavallan presidentin keskustelu presidentti Bushin kanssa 9.9.1990 Linnassa; Muistiinpanoja tasavallan presidentin ja presidentti Gorbatshovin keskustelusta 8.9.1990 klo 20.10–20.50, PT [Pentti Toivakka, ylikielenkääntäjä]; TPK, kansliapäällikkö, muistio 25.9.1990, Tasavallan presidentin keskustelu presidentti Gorbatshovin kanssa 8.9.1990 Linnassa. MKA, kansio 41, KA; Tasavallan presidentti, muistio 21.9.1990. Tasavallan presidentin lyhyt selostus 11.9.90 pääministeri Holkerille viikonlopun 8.–9.90 tapahtumista. Fb 8, TPKA III, KA; Zapis' besedy, prezidenta SSSR M.S. Gorbačëva s prezidentom Finlândii M. Kojvisto. 8 sentâbrâ 1990 goda v 20.00. Fb 8, TPKA III, KA; vrt. Koivisto 1995, 354–355.

1329 Tasavallan presidentin 1. adjutantti, Esa Tarvainen, muistio 1.9.1990. Tasavallan presidentin puhelu 1.9.90; WASB-139, saapunut salasanoma Washingtonista, 6.9.1990. Helsingin huippukokous; TPK, kansliapäällikkö, muistio 7.9.1990. Tasavallan presidentin tapaaminen presidentti Bushin kanssa 8.9.1990: Keskustelunaiheita; Max Robinson telefaxilla Jaakko Kalelalle 7.9.1990. MKA, kansio 41, KA.

tannuksella, näiden alapuolella oli edelleen aluejohtajien taso. Voimakkaimpana esimerkkinä oli Leningrad. Lounaskeskustelussa presidentti Bushin seurueen kanssa Koivisto totesi tämän tarkoittavan sitä, että El'cin pyrki nappamaan osan Gorbačëvin vallasta, mistä Leningradin kaupunginkomitean puheenjohtaja Anatolij Sobčak pyrkisi puolestaan ottamaan osan ja niin edelleen. Valkoisen talon kansliapäällikkö John Sununu kertoi hiljattain tavanneensa Sobčakin. Viimeksi mainittu oli todennut Sununulle, että "Jeltsinille annetaan niin paljon valtaa kuin me katsomme sitä tarpeelliseksi antaa".[1330]

Varsinaisessa keskustelussa presidentit Bush ja Gorbačëv haaveilivat Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen yhteistyöhön perustuvasta uudesta maailmanjärjestyksestä.[1331] Gorbačëv totesi Bushille:

> *It is a test of the changed nature of relations between the USSR and the U.S., of their strength and stability. – – But I think there is something greater here. If we do not find a way to deal with this conflict [Gulf], a great deal will be lost. The question is—can we act on the new stage of world politics, which we entered after the end of the "Cold War;"and most importantly, how will we act?*[1332]

Konkreettisesti suurvaltojen kyky yhteistyöhön ilmeni syksyllä 1990, kun YK:n turvallisuusneuvosto päätti Irakia vastaan asetettavista pakotteista sen jälkeen, kun Irak oli hyökännyt Kuwaitiin elokuussa 1990. YK:n turvallisuusneuvosto valtuutti käyttämään Irakia vastaan tarvittaessa voimatoimia. Toistamiseen oikeuden käyttää voimatoimia Irakia vastaan YK:n turvallisuusneuvosto hyväksyi marraskuun 1990 lopulla ehdollisena. Irakille annettiin aikaa 15. tammikuuta 1991 asti panna toimeen YK:n turvallisuusneuvoston päätöslauselmat koskien Kuwaitista vetäytymistä. Jos Irak ei panisi vaadittuja toimia käytäntöön, turvallisuusneuvoston lauselma oikeuttaisi "kaikkien tarpeellisten keinojen käytön" – eli sotatoimet päätöslauselmien toimeenpanemiseksi. Voimatoimien käytön oikeuttaminen turvallisuusneuvoston päätöslauselmalla oli ennenkuulumatonta. Mahdollista se oli sen vuoksi, että kukaan

1330 TPK, kansliapäällikkö, muistio 25.9.1990. Tasavallan presidentin ja presidentti George Bushin keskustelut 8.9.1990. MKA, kansio 41, KA; Tasavallan presidentti, muistio 21.9.1990. Tasavallan presidentin lyhyt selostus 11.9.90 pääministeri Holkerille viikonlopun 8.–9.90 tapahtumista. Fb 8, TPKA III, KA.

1331 The White House, Memorandum of conversation, Bush-Gorbachev Helsinki, September 9, 1990, 1000–1245. [https://nsarchive.gwu.edu/document/24317-bush-gorbachev-memcon-helsinki-september-9-1990]. DNSA, NSA; Beschloss – Talbott 1993, 262–267.

1332 Document No. 109: Memorandum of Conversation, Bush–Gorbachev, Private Meeting, Helsinki. The Last Superpower Summits 2016, 735.

pysyvistä jäsenmaista ei käyttänyt veto-oikeutta, mikä oli aiemmin torpannut vastaavat päätökset.[1333]

Kansainvälisen järjestyksen pysyvämpää muutosta ennakoiden Koivisto arveli uuden järjestyksen vaikuttavan Suomen perinteiseen ulkopolitiikkaan. Suomi oli perustellut maailman ongelmakohteista erillään pysyttelemistä puolueettomuudella ja suurvaltojen välisten ristiriitojen ulkopuolella pysyttäytymisellä. Jos suurvaltojen välillä ei olisi merkittävää ristiriitaa jossakin asiakysymyksessä, niin Suomen perinteinen argumentti menettäisi uskottavuutensa. Näin ollen Suomi ei pystyisi pitämään etäisyyttä samalla tavalla maailman ongelmiin vaan joutuisi ottamaan entistä herkemmin kantaa kansainvälisiin kiistakysymyksiin. Hillittyä asialinjaa olisi kuitenkin viisasta jatkaa eikä esiintyä opettajana maailmalla. Tulevaa ennakoiden Koivisto esitti asiasta vertauskuvan. ”Ei voida ajatella, että me tekisimme ratkaisuja vaan sen mukaan mitä ennen on päätetty.” Karikkoisilla vesillä kuljettaessa ei voi pitää huolta vain siitä, ”että vana on suorana takana”.[1334]

Vuoden 1990 aikana esiintyneet odotukset uuden maailmanjärjestyksen luonteesta ovat monella tavoin kiintoisia. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen historiantutkimuksessa on kiinnitetty syksyn 1989 ja elokuun 1991 välillä vallinneisiin odotuksiin hämmästyttävän vähän huomiota, kun Neuvostoliiton hajoaminen on tavallisesti mielletty osaksi samaa kylmän sodan loppua.

Edellä esitetyn perusteella voidaan todeta, että aikalaisodotuksissa ainakin asiantuntijapiirit katsoivat kylmän sodan maailmanjärjestyksen loppuneen viimeistään vuoteen 1989 ja uuden kansainvälisen järjestyksen olleen muotoutumassa vuoden 1990 aikana.[1335] Neuvostoliitto oli edelleen keskeinen toimija tässä kansainvälisessä järjestelmässä.

Suomen kansallisen edun konkreettiset asiakysymykset ja Suomen rooli jäivät suurvaltajohtajien tapaamisessa toissijaiseksi. Helsingin huippukokouksen isännöinti kuvastaakin yhtäältä Suomen kansainvälisessä asemassa tapahtunutta muutosta ja toisaalta laajempaa kansainvälisen järjestyksen paradigmamuutosta.

1333 Törnudd 1992, 124–169; Paasio 1996, 42–45.

1334 Tasavallan presidentin haastattelu A-studiossa 5.9.1990; PM/TP–EUAV, 27.9.1990. Tasavallan presidentin ja eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan tapaaminen to 27.9.1990 klo 9.30. MKA, kansio 41, KA.

1335 Odotuksia suurvaltojen yhteistyöstä uudessa kansainvälisessä järjestelmässä esiintyi runsaasti jo ennen Helsingin huippukokousta. Esim. Naton pääsihteeri Manfred Wörner vieraili Moskovassa heinäkuussa 1990. Nato oli Lontoon huippukokouksessa julistanut heinäkuun 1990 alussa liittouman siirtyvän vastakkainasettelusta yhteistyöhön. ”Our Alliance is moving from confrontation to cooperation.” Spohr 2016, 210–224; Spohr 2020, 319–367; Helsinki Summitin lehdistöreaktioissa v. 1990 vastaavia odotuksia yhteistyöstä raportoitiin mm. Washingtonista, Lontoosta, Wienistä ja Bonnista. Hcc 34b, TPKA III, KA; Lüthi 2020, 581–582.

Hyvän palveluksen tarjoaminen huippukokouksen muodossa sopi hyvin Suomen puolueettomuutta korostavaan ulkopolitiikkaan. Suomen välittömiä kansallisia etuja kokouksessa eniten ajoi kokouksen järjestäminen Suomen maaperällä. ”Vaikea on salata tyytyväisyyttänsä”, totesi presidentti televisiossa A-studion haastattelussa.[1336] Muut edut olivat Suomen ulkopolitiikalle välillisiä. Koiviston aktiivisuus suurvaltasuhteissa heijasti hänen uskoaan kansainvälisen vuoropuhelun vakauttavaan vaikutukseen. Suurvaltojen välistä vuorovaikutusta ja kansainvälisen järjestelmän vakautta kannatti edistää silloin, kun se oli Suomelle mahdollista. Se olisi Suomen kansallisten etujen mukaista.

Laajemmassa merkityksessä Helsingin huippukokoukseen kohdistui odotuksia uuden kansainvälisen järjestyksen symbolina. Maltan tapaamisen jälkeen kahden suurvallan välillä vallitsi yhteisymmärryksen ja yhteistyön ilmapiiri. Ideologinen vastakkainasettelu oli julistettu päättyneeksi, ja suurvaltasuhteiden piti perustua tavanomaiseen valtioiden väliseen diplomatiaan. Persianlahden kriisi oli ensimmäinen kansainvälinen tapaus, jossa Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen perinteisillä suurvaltaintresseillä oli riski joutua törmäyskurssille. Helsingin huippukokous varmisti yhteisymmärryksen pitävän Lähi-idän kysymyksissä. Tämä osoitti kansainvälisen järjestyksen muuttuneen pysyvästi – tai näin ainakin aikalaiset uskoivat. Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen yhteistyölle perustuva uusi kansainvälinen järjestys jäi kuitenkin lyhytikäiseksi ja Helsingin huippukokous unohtui marginaaliseksi kuriositeetiksi isossa kuvassa.

Suurvaltojen välinen uusi järjestys konkretisoitui Suomen kannalta Koiviston ennakoimalla tavalla marraskuussa 1990. Suomi joutui ottamaan kantaa vaikeasti ratkaistavaan periaatekysymykseen voimankäytön sallimisesta Irakia vastaan. Suomi oli turvallisuusneuvoston vaihtuva jäsen vuosina 1989–1990, missä roolissa se joutui ottamaan kantaa tarvittavien keinojen käytöstä YK:n päätöslauselmien tavoitteiden saavuttamiseksi. Helsingissä laskettiin, että mikäli Kiina ja Neuvostoliitto pidättäytyisivät äänestyksestä ja muut voimasuhteet noudattaisivat totuttua kaavaa, päätöksen hyväksyminen voisi jäädä yhden äänen varaan. Tällöin Suomen kanta puolueettomana maana vaa’ankieliasemassa olisi ratkaiseva. Neuvostoliitto kuitenkin äänesti voimatoimien käytön puolesta, eikä äänestystulos jäänyt Suomen äänen varaan.[1337]

Suomen linjasta päätettäessä taktilliset näkökohdat nousivat esiin. Jos asetetuilta pakotteilta edellytettäisiin riittävän pitkäksi katsottavaa määräaikaa ja sen jälkeen tehtävää uudelleenarviointia voimatoimien välttämättömyydestä, niin lopullinen päätös lykkääntyisi vuodenvaihteen yli. Tällöin Suomi pääsisi vastuustaan, kun turvallisuusneuvoston

1336 Tasavallan presidentin haastattelu A-studiossa 5.9.1990. MKA, kansio 41, KA.

1337 Koiviston käsinkirjoitettu muistiinpano ”Paasio, Wihtol, Blomberg, Kalela” 21.8.90 11.00. MKA, kansio 41, KA; Koivisto 1995, 335–336. Koiviston esittämä laskelma koski siis elokuun 1990 pakotepäätöksen tehostamista voimatoimin (YK:n turvallisuusneuvoston päätöslauselma 665, 25.8.1990); Törnudd 1992, 136–137; Paasio 1996, 43–44.

jäsenyys päättyisi vuoden 1990 loppuun. Jos taas turvallisuusneuvoston pysyvät jäsenet pääsisivät yhteisymmärrykseen, niin vaihtuvien jäsenten sananvalta olisi vähäinen. Presidentin johtopäätös oli koruton: ”Tuskinpa tässä muuta. Ollaan valmiita.”[1338]

Rauhan ja yhteistyön tunnelma Euroopassa vahvistui syksyllä 1990 Saksojen yhdistyessä 3. lokakuuta. Suuret odotukset uudesta eurooppalaisesta yhteistyöjärjestyksestä korostuivat entisestään, kun Pariisissa järjestettiin marraskuussa 1990 ETYK-huippukokous. Vuoden 1975 mallia noudattaen Euroopan maiden valtionpäämiehet kokoontuivat Pariisiin ja vahvistivat niin sanotun Pariisin asiakirjan. Presidentti Koivisto luonnehti tunnelmia puheessaan: ”Vuosikymmeniä kestäneen jaon jälkeen Eurooppa yhdistyy – – Pariisin huippukokous aloittaa uuden vaiheen [*new phase*] yhteistyössämme.”[1339]

Koivisto aisti Moskovassa vallinneen levottomuuden Pariisin huippukokouksen juhlatunnelmissa, kun Gorbačëv keskusteli lyhyesti kahden kesken Koiviston kanssa hätääntyneenä. Gorbačëv varoitti Koivistoa Neuvostoliiton sisäpolitiikasta ja kehotti tätä olemaan valppaana. Koivisto kuvaili Gorbačëvin vaikeuksia edelleen Bushille, mutta tämä ei vieläkään innostunut Koiviston ehdottamista solidaarisuuden osoituksista Neuvostoliitolle. Koiviston mielestä Bush ei näyttänyt ymmärtävän tilanteen vakavuutta ”valta maassa on murenemassa palasiin”.[1340]

Koivistoa huoletti Neuvostoliiton kohtalo, sekä sen mahdolliset heijastumat Suomeen ja laajemmin kansainväliseen tilanteeseen. Jos Gorbačëv menettäisi vallan Moskovassa, kukaan ei tiennyt, mikä ryhmä nousisi valtaan. Koiviston reaktio Gorbačëvin vaikeuksiin oli tunteikas. Kansallisten etujen lisäksi kyseessä oli inhimillinen ulottuvuus henkilökohtaisen tuttavuuden kautta.

Koivistolle avautui toukokuussa 1991 jälleen mahdollisuus toimia viestinviejänä, kun Bush kyseli Koiviston mielipiteitä Neuvostoliiton tapahtumiin tämän Washingtonin-vierailun yhteydessä. Koiviston palattua Washingtonista Feliks Karasëv puolestaan kysyi, mitä Gorbačëvin nyt pitäisi Koiviston mielestä tehdä. Koiviston neuvona oli ensimmäisenä kiirehtiä liittosopimuksen toteuttamista ja ratkaisuvallan siirtoa tasavalloille. Koivisto kertoi suositelleensa amerikkalaisille maatalousluottojen antamista viljan myymiseksi Neuvostoliittoon.[1341] Koiviston tarjoamat neuvot eivät kuitenkaan kantaneet pitkälle, kun neuvostovaltion perusta horjui.

1338 Tasavallan presidentin ja HUAV tapaaminen 26.11.1990. MKA, kansio 42, KA.

1339 Statement by Dr. Mauno Koivisto, at the Paris CSCE Summit, 20.11.1990. Puheen suomenkielinen versio. MKA, kansio 42, KA.

1340 Tasavallan presidentin keskusteluja ETYK-huippukokouksen aikana Pariisissa 19.–21.11.1990. MKA, kansio 42, KA.

1341 Muistio (Mauno Koivisto) 21.5.1991. Tasavallan presidentin keskustelu ministerineuvos F.D. Karasovin kanssa 15.5.1991 klo 16.30–17.15; TPK, Tasavallan presidentin virallinen työvierailu Washingtoniin; viralliset keskustelut 7.5.1991. MKA, kansio 46, KA

11.4 Itä-Eurooppa liikkeessä – sumea tilannekuva

Koivisto panosti merkittävästi Neuvostoliiton tilanteen seurantaan ja perehtyi erityisesti sen talousuudistuksiin, mutta poliittisen järjestelmän kokonaisvaltainen tulkinta Neuvostoliiton kehityksessa jäi häneltä vähemmälle huomiolle. Maaliskuun 1989 kansanedustajien kongressin vaalit merkitsivät Neuvostoliitossa käännettä kommunistisen vallankäytön tiellä. Gorbačëvin hyväksymässä epävirallisessa muistiossa todettiin Koivistolle keväällä 1989 poliittisten uudistusten ensisijaisuus. Taloudellisia uudistuksia ei olisi mahdollista viedä läpi ilman poliittisen järjestelmän muutosta.[1342] Poliittinen päätös vaaleista oli runnottu jo kesän 1988 puoluekonferenssissa.

El'cinistä venäläisen elämäkerran kirjoittanut Boris Minaev luonnehti kevään 1989 vaalien vaikutusta Neuvostoliiton poliittiseen järjestelmään. Silloin syntyi ainutlaatuinen valtio – gorbačëvilainen maa. Minaevin mielestä joulukuussa 1991 ei hajonnut Neuvostoliitto, vaan keväällä 1989 syntynyt uusi valtio.[1343]

Syksyn 1989 tapahtumat horjuttivat Euroopan poliittista arkkitehtuuria, kun Neuvostoliiton liittolaisiin lukeutuneet Itä-Euroopan maat alkoivat yksi toisena jälkeen irtautua sosialistisesta järjestelmästä. Koivisto tulkitsi uudenvuodenpuheessaan 1990 kansainvälistä muutosta: ”Kulunut vuosi on ollut tapahtumarikasta aikaa –– muutokset varsinkin Itä-Euroopassa ovat kuluvan vuoden aikana kehittyneet vauhdilla, jota harva olisi osannut odottaa.”[1344] Itä-Euroopasta presidentti puhui kokonaisuutena, eikä hän maininnut Neuvostoliiton sisäistä muutosta millään tavalla. Ulkoministerille hän kertoi katselleensa Tauno Tiusasen haastattelua, joka ”kyllä hirvitti, kun siinä todettiin, että Neuvostoliitosta ei kohta ole yhtään mitään jäljellä. Valitettavasti siinä ei voi paljon muuta mieltä olla.”[1345] Koivistolle Tiusasen tilannearvio oli kiperä. Tästä huolimatta Koivisto nojautui neuvostojohdon linjaukseen Saksan kysymyksessä.

Alkuvuodesta 1990 Saksan liittotasavallan liittokansleri Helmut Kohl ja ulkoministeri Hans-Dietrich Genscher neuvottelivat Moskovassa. Gorbačëv korosti, että Saksan kysymys olisi ratkaistava yleiseurooppalaisissa puitteissa huomioon ottaen Neuvostoliiton turvallisuusedut ja neljän voittajavaltion rooli. Gorbačëvin silmissä

1342 Koivisto 1995, 281–290, 311–312; Blomberg 2011, 85–86; Hämäläinen 2013, 12. Koivisto sivuuttaa muistelmissaan esimerkiksi Neuvostoliiton maaliskuun 1989 vaalien merkityksen ja poliittisten uudistusten analysoinnin muutamalla lauseella, mutta talousuudistuksia hän käsittelee useissa kohdin sivukaupalla.

1343 Minaev 2010, 207–208.

1344 Tasavallan presidentin uudenvuoden puhe 1.1.1990. [https://kaino.kotus.fi/korpus/teko/meta/presidentti/koivisto/koivisto_1990_rdf.xml]

1345 TPK, muistio 22.1.1990, Manninen/mm. Tasavallan presidentin ja ulkoministerin tapaaminen 16.1.1990 klo 11.00 alkaen. Läsnä Wihtol ja Manninen. MKA, kansio 40, KA; Koivisto 1995, 369.

Saksan kysymyksen ydin oli sotilaspoliittinen; sota ei saisi syttyä enää koskaan Saksan maaperältä. Neuvostoliitto torjui kategorisesti yhdistyneen Saksan Nato-jäsenyysmahdollisuuden. Länsi-Saksan johtajat puolestaan eivät hyväksyneet Saksan puolueettomuutta. Kompromissina Kohl ja Genscher olivat puhuneet siitä, ettei Nato ulottuisi DDR:n alueelle. Kun suurlähettiläs Aristov informoi näistä Suomea, Koivisto vastasi: ”Me ymmärrämme hyvin Neuvostoliiton edustamia näkökantoja.”[1346]

Suomen lähialueen geopoliittiseen ympäristöön Saksan kysymyksen rinnalla vaikutti Viron ja muiden Baltian tasavaltojen itsenäisyyspyrkimykset. Itä-Euroopan maissa syksyllä 1989 tapahtuneiden poliittisten kumousten dominoefekti ulottui Baltian neuvostotasavaltoihin. Ulkoministeriö ja presidentti määrittelivät linjaksi, että Suomi tuki Baltian itsenäisyyspyrkimyksiä Gorbačëvin perestroikan asettamassa viitekehyksessä. Ulkoministeriön käsityksen mukaan Moskova hyväksyi Baltian itsenäisyyspyrkimykset mutta vastusti niiden eroa Neuvostoliitosta.[1347] Lähtökohta oli jo itsessään ristiriitainen. Mitä käytännössä tarkoittaisi itsenäisyyspyrkimysten hyväksyminen tasavaltojen eroamatta Neuvostoliitosta?

Virossa kaikkien neuvostoiden edustajien, paikallistasolta yleisliittolaiselle tasolle, muodostama yleiskokous antoi helmikuun 2. päivänä 1990 aiejulistuksen (Declaration about the National independece of Estonia) Viron kansallisesta itsenäisyydestä. Julistuksessa vaadittiin Viron kansallisen itsenäisyyden palauttamista Tarton rauhansopimuksen pohjalta.[1348]

Virolaisten julistus itsenäisyydestä ei vaikuttanut Koiviston kantaan. Periaatteistaan poiketen – mahdollisimman vähän asioiden kirjaamista ja spekulointia varsinkaan paperilla – Koivisto hahmotteli helmikuun 1990 alkupuolella vaihtoehtoisia toimintatapoja: passiivinen linja, reaktiivinen linja tai aktiivinen linja. Tapahtumien intensiteetti edellytti presidentin mielestä systemaattista seurantaa, mutta se ei yksinään riittäisi. Olisi varauduttava reagoimaan ja aktiivisen linjan mukaan tarvittaessa myös toimimaan joissakin tilanteissa ensin ”jos on tapahtumassa niin, että meitä koitetaan

1346 TPK, kansliapäällikkö, muistio 16.2.1990. Suurlähettiläs Aristov tasavallan presidentin luona 15.2.1990: Saksan kysymys. MKA, kansio 40, KA. Aristov viittasi tietoihin Kohlin ja Genscherin Moskovassa käymistä keskusteluista. Nato-kysymyksen kannalta vähintään yhtä merkittäviä olivat Yhdysyvaltain ulkoministeri James Bakerin kanssa käydyt keskustelut juuri ennen Kohlin saapumista Moskovaan. Näissä helmikuun 1990 keskusteluissa on lähtökohta kiistalle Naton itälaajenemisesta. Ks. Sarotte 2010 ja siinä mainitut lähteet. Sarotte on konstruoinut helmikuussa 1990 käytyjä ylimmän tason keskusteluita hyvin yksityiskohtaisesti laajaan arkistoaineistoon ja haastatteluihin nojautuen.

1347 UM, poliittinen osasto, muistio 96, JB/mm, 29.1.1990. Suomen Viro-politiikka. MKA, kansio 40, KA.

1348 Declaration about the National Independece of Estonia, Tallinn, February 2nd 1990. Julistuksen jäljennöns MKA, kansio 40, KA.

saada pakkotilanteeseen". Viimeksi mainitun tarkoitus jäi ilmaan, mutta tärkeysjärjestys tuli kirkkaana: ensinnä suhteet Moskovaan, toiseksi suhteet Moskovan nykyiseen johtoon, kolmanneksi suhteet virolaisten pyrkimyksiin ja neljänneksi länsikuvamme varjelu. Koivisto esitteli pohdintansa ulkoministeri Paasiolle ja antoi ulkoministeriöön ohjeet Viroa seuraavan epävirallisen työryhmän asettamiseksi 9. helmikuuta.[1349]

Linjaus osoittaa ulkopoliittisen johdon sitoutuneen ennen muuta Moskovaan ja Gorbačëviin. Viimeisenä listassa oli "länsikuvamme varjelu". Presidentin mielestä julkisuuskuvaa lännessä voitaisiin huomioida, mutta se ei määrittelisi Suomen suhtautumista. Suomen linjana Baltian suhteen oli jatkaa pidättyvää asennetta omien etujen varjelemiseksi ja Gorbačëvin politiikan suojelemiseksi. Baltian uudistuksia voisi tukea vain, jos se ei vahingoittaisi Suomen etuja Moskovassa.[1350]

Ulkopoliittisen johdon pragmatismi ulottui myös teollisuuden etujärjestöihin. Yritykset eivät halunneet riskeerata asemaansa Moskovassa Viron vuoksi. Suomalaiset voisivat kehittää suhteita Viroon parhaiten osana lähialueyhteistyötä, joka kattoi Baltian lisäksi muut Suomen lähialueet Neuvostoliitossa, tärkeimpinä Leningrad, Kuola ja Karjala.[1351] Muutama päivä myöhemmin Koivisto esitti Viroa koskevan työhypoteesinsa Ylen tiedotuspäälliköksi nimitetylle Seppo-Heikki Saloselle. "Virolaiset eivät nykyisellä linjallaan pysähdy ennen täydellistä itsenäisyyttä. Kysymys on siitä, salliko Moskova tämän."[1352]

Maaliskuussa 1990 katse kääntyi Liettuaan, missä parlamenttivaalien jälkeen presidentiksi nimitettiin Vytautas Landsbergis, jonka johdolla tasavallan korkein

1349 Tasavallan presidentti, muistio 9.2.1990. Mietteitä Suomen Viron-politiikasta ja em. muistion käsinkirjoitettu versio Koiviston käsialalla otsikolla "Viron politiikka", mistä myös sitaatti; TPK, kansliapäällikkö, muistio 9.2.1990. Viron tapahtumien seuranta keväällä 1990. Kokous tasavallan presidentin luona 9.2.1990. MKA, kansio 40, KA; JKH 9.12.2021; Koivisto 1995, 321–322; Ks. Ritvanen 2021, 128–129, 134. Ritvanen kytkee aiemmin mainitun MTS:n mielipidetutkimuksen tulokset eksplisiittisesti Suomen Baltian-politiikkaan, mutta Kalelan laatimassa muistiossa, johon Ritvanen viittaa, ei arvioida suhtautumista Baltian-kysymykseen, kuten ei myöskään liitteenä olevissa MTS:n kyselytuloksissa. MTS:n kyselyssä ilmenneessä trendissä oli kyse Baltian-politiikkaa laajemmasta asiasta. Esitetyt kysymykset koskivat yleistä tyytyväisyyttä Suomen ulkopolitiikkaan, YYA-sopimusta, suomalaisten uhkakuvia ja ulkopolitiikan aktiivisuutta. Em. dokumentista ilmenevän Viro-seurantaryhmän kokoonpanosta Ritvanen toteaa siihen osallistuneen puolustusministeriön edustajan. Presidentin paperissa viitataan kuitenkin pääesikunnan tiedusteluosaston upseeriin.

1350 UM, poliittinen osasto, muistio 96, JB/mm, 29.1.1990. Suomen Viro-politiikka. MKA, kansio 40, KA.

1351 UM, kauppapoliittinen osasto/ KPO-40, Lyra/ka, muistio N:o 90, 28.1.1990. Suomi ja Viro. MKA, kansio 40, KA.

1352 TPK, kansliapäällikkö, muistio 16.2.1990. TP:n tapaaminen Salosen kanssa 15.2.1990. MKA, kansio 40, KA.

neuvosto julisti samana päivänä, 11. maaliskuuta, Liettuan itsenäiseksi ja päätti uusista valtiollisista tunnuksista.

Koivisto keskusteli Liettuan tilanteesta ulkoministeri Paasion ja valtiosihteeri Wihtolin kanssa. Liettuan ei katsottu täyttävän itsenäisyystunnustuksen yleisiä edellytyksiä. Tällä tarkoitettiin muun muassa neuvostojoukkojen läsnäoloa. Pääministeri Holkeri totesi ulkoministeriössä laaditun lausunnon mukaisesti, että Suomi olisi valmis tunnustamaan Liettuan valtiollisen itsenäisyyden sen jälkeen, kun Neuvostoliitto ja Liettua olisivat sopineet asiasta.[1353]

Moskovassa Liettuan päätös katsottiin vaaralliseksi seikkailupolitiikaksi, joka lietsoi kansallistunnetta muualla Baltiassa. Koivistolle toimitettiin tästä keväällä 1990 neuvostojohdon näkökantoja selvittävä epävirallinen muistio.

Muistiossa paheksuttiin Yhdysvaltojen tukea liettualaisille. Jopa puolueettomassa Ruotsissa levisi huhuja tarpeesta varautua Liettuasta tulevien pakolaisten vastaanottamiseen ja neuvostojoukkojen siirtoihin Baltiassa. Muistion mukaan neuvostojohto tuki rauhanomaisia päätöksiä ja Neuvostoliiton perustuslain noudattamista. Lännestä odotettiin harkittuja toimia. Koivistolle osoitettiin kiitollisuutta Suomen realistisesta ja harkitusta linjasta. Suomi oli osoittanut esimerkkiä, kuinka kaikkien osapuolten intressit oli mahdollista ottaa huomioon. Moskovassa uskottiin, että ”Suomen presidentti on johtaja, jonka auktoriteetti Euroopassa ja maailmalla sekä puolueettomien maiden keskuudessa nauttii yleistä kunnioitusta, ja että tämä tulee jatkossakin näyttelemään olennaista roolia sellaisten ei-toivottujen prosessien hillitsemisessä, jotka voisivat heikentää perestroikaa uhkaavasti, ja johtaa kansainvälisen tilanteen komplisoitumiseen Baltiassa ja sen rajojen ulkopuolella.”[1354]

[1353] Koiviston käsinkirjoitettu muistiinpano, Paasio & Wihtol 12.3.1990 ja sen liitteenä oleva päiväämätön lausuntoluonnos; UM, POL-35, muistio 228, JK/ph, 9.3.1990. Suomen suhtautuminen Liettuan mahdolliseen julistukseen itsenäisyyden palauttamisesta; UM, poliittinen osasto, TT/JK/ehk/ph, muistio 10.4.1990. Liettuan tilanne ja Suomen suhtautuminen; Pääministeri Harri Holkerin haastattelu Yleisradion radiouutisissa 12.3.1990 (litteraatio). MKA, kansio 40, KA; Koivisto 1995, 325–327.

[1354] Venäjänkielinen, allekirjoittamaton ja päiväämätön non-paper, neljä sivua. Alkaa sanoilla: «Как известно, ситуация в Прибалтике…» Ensimmäisen sivun oikeassa yläkulmassa Koiviston käsialalla lisätty merkintä ’1990 maalisk.?’. MKA, kansio 40, KA. Muistion ulkoinen tyyli (kirjaisintyyppi, tekstinasettelu ym. seikat) ja tekstinsisäiset seikat (mm. kirjoitettu osittain me-muodossa neuvostojohdon näkökulmasta) viittaavat pitävästi siihen, että kyseessä oli vastaavankaltainen paperi, jollaisia Koivistolle oli muissakin yhteyksissä toimitettu, ja joista todetaan eksplisiittisesti Koiviston saaneen ne Feliks Karasëvilta. Em. seikkojen lisäksi muistion arkistoyhteys puoltaa sitä, että kyseessä on Neuvostoliiton epävirallinen kannaotto. Tämän muistion yhteydessä ei kuitenkaan ole saateviestiä tai selvitystä muistion alkuperästä. Muista vastaavista esim. TPK, kansliapäällikkö, muistio 22.8.1990. Neuvostonäkemys Baltian tilanteesta ja sen liitteenä oleva vastaava non-paper. MKA, kansio 41, KA.

Moskovassa Koiviston hillitsevän vaikutuksen varaan laskettiin ainakin suuria sanoja. Käytännössä realistiset minimiodotukset saattoivat tarkoittaa suomalaisten Baltia-aktivismin hillitsemistä ja ohjaamista Moskovan kannalta suotuisille raiteille. Suomalaisten aktiivien vaikutusvalta virolaisiin nähden olisi voinut kiihdyttää vaatimuksia, jos valtiojohto olisi kannustanut siihen suuntaan.

On epäselvää, kuinka paljon Koivisto tiesi Moskovan korkeimman johdon paniikkimielialoista tuolloin, mutta Gorbačëvin ulkopoliittisen neuvonantajan Anatolij Černâevin päiväkirjan mukaan oli hilkulla, ettei NKP:n politbyroo päätynyt maaliskuussa 1990 Liettuan kysymyksessä elokuun 1968 mukaisesti Tšekkoslovakian tielle.[1355] Koivistolle toimitetussa muistiossa varoiteltiin tilanteen kiristymisestä vaaralliselle tasolle, jossa pieninkin varomattomuus voisi olla sytykkeenä [nallina, детонатором] kansojen välisen [etnisen, межнациональной] vihan leimahdukselle.[1356]

Koiviston saamat tiedot ymmärrettävästi vaikuttivat hänen tilannekuvaansa. Tilanne Suomen lähialueella kuulosti kriittiseltä, jolloin pidättyväisyydestään tunnettu presidentti näki Moskovan viestin jälkeen tarpeelliseksi vetää linjaa, jos mahdollista, vieläkin matalammaksi. Tätä varten hän antoi laajan erikoishaastattelun *Kainuun sanomille,* joka kiteytti haastattelun ydinsanoman otsikkoon: *"*Ulkopolitiikassa varovaisuus parasta, vaikka haukkuisivat pelkureiksi". Haastattelussa Koivisto muistutti suomalaisia paasikiveläisen ulkopolitiikan voimasta. Olisi harhaa luulla, että maantiede menettäisi merkityksensä ja Suomi muuttuisi saareksi valtameressä, "jonka takaa me voimme jakaa moraalisia tuomioitamme".[1357]

[1355] Dnevniki A.S. Černâeva, 22.3.1990. Kaikkia Koiviston käytössä olleita keskeisiä tiedonlähteitä, suurimpina puutteina sotilastiedustelun tiedot ja ulkomaisten tiedustelutietojen sisältö, ei ole mahdollista verrata esim. Černâevin tietoihin.

[1356] Em. venäjänkielinen, allekirjoittamaton ja päiväämätön non-paper, neljä sivua. Alkaa sanoilla: «Как известно, ситуация в Прибалтике…». MKA, kansio 40, KA. Venäjäksi ko. kohdan ilmaisut viittaavat epäsuorasti aseelliseen välienselvittelyyn. «Все это нагнетает обстановку, доводит ее до весьма опасного уровня, при котором превратно истолкованный шаг, малейшая неосторожность может стать детонатором вспышки межнациональной розни.»

[1357] *Kainuun sanomat* 8.4.1990; Tasavallan presidentin erikoishaastattelu Kainuun sanomille 8.4.1990 (haastattelun litteraatio); TPK, kansliapäällikkö, muistio 26.3.1990. Keskustelu pankinjohtaja Iloniemen kanssa 26.3.90; TPK, kansliapäällikkö, 31.3.1990. Ideointipalaveri Linnassa 30.3.1990. MKA, kansio 40, KA. Haastattelun idea tuli Jaakko Iloniemeltä ja sen keskeistä sisältöä ideoitiin tasavallan presidentin kansliassa Jaakko Kalelan kokoamassa asiantuntijapiirissä. Huomionarvoista on myös, että *Kainuun sanomien* päätoimittajana oli Keijo Korhonen, eräs ulkoministeriön keskeisistä poliittisen osaston virkamiehistä 1970-luvulla ja 80-luvun alkupuolella; ks. Uutela 2017, 146–147; Ritvanen 2021, 101.

Toukokuussa 1990 presidentti vaihtoi ajatuksia puhemies Sorsan kanssa. Viimeisimpien käänteiden jälkeen arviona oli, että Neuvostoliiton perestroika oli lopussa. Koivisto tulkitsi, että vaikka NKP näytti olevani mennyttä, Gorbačëv ei välttämättä olisi. Koiviston muistiinpanossa noteerattiin erikseen, että ”KGB raportoi G:[orbačëvi]lle”.[1358] Turvallisuuspalvelu oli valtionpään vallan symboli. Koiviston henkinen sitoutuminen Gorbačëviin piti pintansa, vaikka NKP oli menettämässä otteensa vallasta.

Neuvostoliitossa oli perustuslain uudistamisen yhteydessä perustettu presidentin virka, johon kansanedustajien kongressi valitsi Mihail Gorbačëvin 19. maaliskuuta 1990. Presidentille annettiin valtaoikeuksia puolueen vallan kustannuksella, mikä takasi Gorbačëville voimakkaan poliittisen aseman NKP:n menettäessä paikkansa neuvostoyhteiskunnan johtavana voimana.[1359] Samalla siirrolla Neuvostoliiton sisäinen valtakamppailu muuttui NKP:n sisäisestä juonittelusta Neuvostoliiton valtioelinten väliseksi taisteluksi.

Muutamaa viikkoa myöhemmin toukokuussa 1990 Max Jakobson kirjotti Koivistolle tapaamisestaan Yhdysvaltojen ulkopolitiikan mahtihahmo Henry Kissingerin kanssa. Kissinger oli huolestunut Yhdysvaltojen Neuvostoliiton politiikan kytkemisestä Gorbačëviin. Nähtävissä olleen kriisin vuoksi Gorbačëv joutuisi kenties käyttämään kovia otteita valtakunnan koossa pitämiseksi.[1360] Kissingerin esittämä arvio osoittautui kaukonäköiseksi.

Muodollisesti Neuvostoliitto oli 15 osavaltion muodostama liittovaltio, jossa keskusjohto Moskovassa päätti kaikista tärkeistä asioista. Valtioelinten välisessä vallanjaossa Neuvostoliiton keskushallinto henkilöityi Gorbačëviin, jonka haastajina olivat itsenäisyyttä tavoittelevien osatasavaltojen johtajat, eturintamassa Baltian tasavallat sekä Venäjä. Boris El’cin valittiin toukokuussa 1990 Venäjän sosialistisen federatiivisen neuvostotasavallan korkeimman neuvoston puheenjohtajaksi – osavaltion korkeimmaksi viranhaltijaksi. Balttijohtajien Gorbačëville aiheuttama poliittinen uhka johtui ennakkotapauksen voimasta – jos jonkun itsenäisyysvaatimukseen myöntyisi, jonossa seuraisi ainakin viisi muuta.[1361]

1358 Koiviston käsin kirjoitettu muistiinpano keskustelusta, K.Sorsa 3.5.1990. MKA, kansio 41, KA. Toukokuussa 1991 Koivisto vastaavasti kiinnitti huomiota erillisen Venäjän KGB:n perustamiseen El’cinin johdolla. Aiemmin Venäjän tasavallan alueella ei ollut omaa KGB:tä vaan ns. yleisliittolainen KGB vastasi Venäjän alueen operatiivisesta toiminnasta. Venäjän KGB:n perustaminen eteni kuitenkin hyvin hitaasti. BBC monitoring, 8 May 1991, SWB, ”Yeltsin meets Kryuchkov to discuss RSFSR KGB”, s. 25. MKA, kansio 46, KA; Zubok 2021, 226.

1359 Colton 2008, 177–184; Taubman 2017, 507–512; Brown 2020, 316–318.

1360 Max Jakobson Mauno Koivistolle 21.5.1990. MKA, kansio 41, KA.

1361 Colton 2008, 177–182; Taubman 2017, 513–516.

El'cinin valinta herätti suuria tunteita. Virolaiset katsoivat saaneensa tavoitteilleen tukijan, johon he halusivat suoran yhteyden. KGB:n asemapäällikkö Helsingissä puolestaan totesi, ettei El'cinin valinnassa ollut Gorbačëvin kannalta mitään hyvää. Poliittinen trilleri NKP:ssä El'cinin ja Gorbačëvin välillä päättyi, kun El'cin teki harkitun siirron ja erosi NKP:n jäsenyydestä kesän 1990 puoluekokouksessa. Hän käveli puoluekokouksesta ulos tv-kameroiden edessä. NKP:n ylin johto uudistui dramaattisesti, kun politbyroon kokoonpano vaihtui täysin, eikä siihen valittu Neuvostoliiton valtiojohdon jäseniä. Riitaisa kokous ei pystynyt päättämään edes uudesta puolueohjelmasta. Näistä ongelmista huolimatta presidentin määräämän Viroseurantaryhmän johtaja Jaakko Kaurinkoski tulkitsi puoluekokouksen Gorbačëvin aseman kannalta menestykselliseksi.[1362]

Valtataistelun pelikenttä muuttui kevään ja kesän 1990 aikana Neuvostoliitossa ratkaisevasti. Itsenäisyyttä halunneet kolme Baltian tasavaltaa löysivät El'cinin johtamasta Venäjästä liittolaisen. Neljän tasavallan allianssi pakotti Gorbačëvin etsimään tukea NKP:n ja Neuvostoliiton johtoon jääneiden konservatiivien suunnasta.

Loppukesästä Viron presidentti Arnold Rüütel kertoi Koivistolle Tallinnan ja Venäjän federaation välillä avattavista neuvotteluista syyskuun 1990 alussa. El'cin oli käynyt Jurmalassa niin sanotulla lomamatkalla neuvottelemassa Baltian johtajien kanssa. Hän oli luvannut muun muassa tunnustaa Viron ja Venäjän välillä solmitun vuoden 1920 rauhansopimuksen sisällön. Samoin oli sovittu, että Venäjän federaatio tunnustaisi Viron valtiollisen itsenäisyyden. Samaan aikaan, kesällä 1990, Gorbačëv yritti pelastaa Neuvostoliittoa neuvottelemalla uudesta liittosopimuksesta tasavaltojen aseman määrittelemiseksi.[1363]

Koivisto ymmärsi valtataistelun myötä Venäjän federaation haluavan myös suvereniteettia, mikä näkyi jo kesällä 1990 Venäjän antamassa suvereniteettijulistuksessa. Ukraina, Moldova ja Valko-Venäjä antoivat vastaavat julistukset kesän 1990 aikana.[1364] Osatasavaltojen poliittiset johtajat solmivat keskenään sopimuksia, joilla

[1362] UM, muistio N:O 453, AN/ph, 29.5.1990. Viron pääministeri Edgar Savisaaren ja ulkoministeri Paasion tapaaminen 29.5.1990; TPK, kansliapäälliikkö, muistio 1.6.1990. Ministerineuvos Karasov Kalelan luona 1.6.1990; UM, POL-25, JK/ph, muistio 659, 10.8.1990. Neuvostoliiton uuden liittosopimuksen valmistelu ja Baltian maat; TPK, kansliapäällikkö, muistio, 31.8.1990. MKA, kansio 41, KA; О выходе Ельцина из КПСС [https://www.youtube.com/watch?v=LZnbvtt4sGc] [katsottu 17.6.2022]; Colton 2008, 183–184.

[1363] UM, POL-25, JK/ph, muistio 659, 10.8.1990. Neuvostoliiton uuden liittosopimuksen valmistelu ja Baltian maat; TPK, kansliapäällikkö, muistio, 31.8.1990. Tasavallan presidentin keskustelu Viron presidentin Arnold Rüütelin kanssa Linnassa 24.8.1990. MKA, kansio 41, KA.

[1364] UM, POL-25, JK/ph, muistio 659, 10.8.1990. Neuvostoliiton uuden liittosopimuksen valmistelu ja Baltian maat; Koiviston käsin kirjoitettu muistiinpano keskustelusta, Holkeri 25.5.1990, 11.00. MKA, kansio 41, KA; Colton 2008, 185–187.

ne ohittivat Neuvostoliiton keskushallinnon ja presidentti Gorbačëvin. Edes ilmeiset poliittiset ristiriidat tai Neuvostoliiton poliittisessa ja valtiollisessa järjestelmässä tapahtuneet muutokset eivät horjuttaneet Koiviston tai Suomen muun ulkopoliittisen johdon linjaa suhteessa Moskovaan. Neuvostoliitto säilyi Suomen prioriteettina, vaikka se ajautui jatkuvasti syvempiin vaikeuksiin.

Tästä kaikesta huolimatta Karasëv yritti loppukesästä 1990 järjestää NKP:n keskuskomitean kansainvälisen osaston osastopäällikkö Valentin Falinille tutustumistapaamisia suomalaisten puoluejohtajien kanssa vanhan kaavan mukaan. Kansliapäällikkö Kalela suositteli Pertti Paasion, Esko Ahon, Ilkka Suomisen ja Claes Anderssonin tapaamisia. Karasëv oli kiinnostunut vain kolmesta ensin mainitusta – SDP:n, Keskustan ja Kokoomuksen puheenjohtajista. Uuden Vasemmistoliiton nokkamies ei herättänyt enää intohimoja.[1365]

SDP:n valtuuskunta teki syksyllä 1990 puheenjohtaja Paasion johdolla matkan Moskovaan. Matkajärjestelyitä hoiti edelleen Karasëv, joka sai Falinilta pyynnön toimia viestikanavana Suomen presidentille, ”koska asiat Moskovassa ovat niin voimakkaasti muuttuneet”.[1366]

Suomen puoluekenttä oli kansainvälisten yhteyksiensä osalta uuden edessä. Ulkopolitiikan painopisteen kääntyessä ETA-prosessin mukana kohti Eurooppaa ja Brysseliä Suomen EY-suurlähetystö pyrki herättelemään suomalaispoliitikkojen kiinnostusta EY-parlamenttiin suurlähettiläs Erkki Liikasen johdolla. SDP:n piirisihteerit kävivät tutustumassa puoluesihteeri Iivarin johdolla Brysseliin marraskuun 1990 lopulla.[1367]

Marraskuussa 1990 presidentti esitti hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle pessimistisen tilannearvionsa. Suomen pitäisi valmistautua antamaan elintarvikeapua lähialueille. Baltia oli umpikujassa, ja edessä olisi johtopäätösten aika.[1368] Karasëv oli muutamaa päivää aiemmin arvioinut yhteenotot ja armeijan puuttumisen asioiden kulkuun epätodennäköisiksi. Tilanne Baltiassa oli kuitenkin vaikeasti hallittavissa. Moskovasta raportoitiin Helsinkiin, että siellä alkoi näkyä konservatiivien nousua takaisin valta-asemiin. Gorbačëv alkoi liittoutua näiden kanssa loppuvuodesta 1990 puolustautuakseen vanhoillisen linjan kritiikiltä. Politbyroon jäsen Gennadij Ânaev pohti suomalaiselle ay-valtuuskunnalle, kuinka nykytilanne oli mahdollinen ja ”kuka

1365 TPK, kansliapäällikkö, muistio 13.8.1990. Keskustelu ministerineuvos Karasovin kanssa 13.8.1990. MKA, kansio 41, KA; SDP:n puoluetoimikunta, keskustelumuistio 34/1989, 30.11.1989, CA 132, TA. SDP:ssä oli kuultu jo loppuvuodesta 1989, että NKP ei ottaisi enää SKP:n ”piirejä” (saattaa viitata piirisihteereiden valtuuskuntiin) vastaan.

1366 TPK, kansliapäällikkö, muistio 2.11.1990. Ministerineuvos Karasov Linnassa 2.11.90. MKA, kansio 42, KA.

1367 Liikanen 1995, 15, 19–20, 22.

1368 Koiviston muistiinpanot HUAV kokouksesta 26.11.1990, 15.00; Tasavallan presidentin ja HUAV tapaaminen Linnassa 26.11.1990 klo 15.00–16.15. MKA, kansio 42, KA.

on syyllinen?" Tilannearvio Moskovassa oli pessimistinen: "[Neuvosto]Liitto pysyykin toistaiseksi pystyssä siksi, ettei sillä ole paikkaa mihin romahtaa", analysoi Ânaev.[1369] Neuvostoliiton sisäisten ongelmien lisäksi Itä-Euroopan maiden poliittisten ja taloudellisten uudistusten myötä maiden yhteistyö Neuvostoliiton kanssa kuihtui Varsovan liiton ja SEV:in toiminnan puitteissa syksyn 1989 jälkeen. Molemmat organisaatiot lakkauttivat itsensä lopulta keväällä 1991.[1370]

Pääministeri Holkeri korosti Viron pääministeri Edgar Savisaarelle alkuvuodesta 1991 Suomen Moskova-keskeistä linjaa: "Toistaiseksi ei ole mahdollista, että Suomi solmisi sopimuksen Viron kanssa ohi Moskovan." Savisaar huomautti, ettei ristiriita ollut Baltian ja Neuvostoliiton välisissä suhteissa vaan Neuvostoliiton ja Venäjän federaation, mutta keskushallinto ei halunnut asettua poikkiteloin Venäjän kanssa. Siksi se näpäytti Baltiaa.[1371]

Neuvostoliiton sisäisen tilanteen kärjistymisestä oli alkuvuodesta 1991 nähtävissä merkkejä, jotka saivat presidentin huolestumaan entisestään. Holkerin ja Savisaaren keskustelu oli nähtävästi yksi tekijä, joka sai Koiviston liikkeelle. Presidentti tiedusteli Kalelan välityksellä Karasëvin tilannearviota Baltiasta. Karasëv arvioi tilanteen kiristyneen pidemmän aikaa. Konservatiiviset piirit vaativat kovia otteita. Odotettavissa olisi kansallismielisen liikehdinnän pysäyttäminen niin Baltiassa kuin muuallakin. Lähetystöneuvos Georgij Isakovskij oli esittänyt vastaavan arvion ulkoministeriössä edellisellä viikolla. Isakovskijn mukaan puolustusvoimien ja miliisin valta oli vahvistunut ja Gorbačëv oli kenraalien mielipiteistä riippuvainen.[1372]

Näiden tietojen pohjalta Koivisto luonnosteli poikkeuksellisen jyrkkää lausuntoa, joka tekisi selväksi Suomen virallisen kannan Baltian kysymykseen. Baltit olivat pyytäneet Suomea puuttumaan asioihin, ja nyt Koivisto päätti vastata pyyntöön. Hän totesi, etteivät Baltian maat olleet vedonneet Neuvostoliiton perustuslakiin itsenäisyyspyrkimysten toteuttamisessa, vaan ne olivat neuvotelleet Venäjän federaation kanssa. Tämä oli ristiriidassa Suomen pyrkimysten kanssa, joiden tavoitteena oli tukea Neuvostoliittoa ja Gorbačëvia. Koivisto halusi korostaa Suomen hyviä suhteita Neuvostoliittoon. Pääministeri Holkeri tuki linjan kirkastamista, minkä jälkeen muu

1369 TPK, kansliapäällikkö, muistio 23.11.1990. Ministerineuvos Karasov Linnassa; UM, saapunut salasanoma MOSB300, 7.12.1990. Alivaltiosihteeri Aarno Karhilon keskustelu SNTL:n ulkoministeriön suunnitteluhallinnon päällikkö Tarasenkon kanssa Moskovassa 5.12.1990; SAK ry, kv yksikkö/K. Tapiola, 27.12.1990. Tapaaminen VKP:n puheenjohtajan kanssa. MKA, kansio 42, KA.

1370 Lüthi 2020, 592.

1371 Pääministerin erityisavustaja, P.M. 3.1.1991. Pääministeri Harri Holkerin ja Viron pääministerin Edgar Savisaaren väliset keskustelut Helsingissä 3.1.1991. MKA, kansio 43, KA.

1372 TPK, kansliapäällikkö, muistio 8.1.1991. Keskustelu ministerineuvos Karasovin kanssa 8.1.1991; UM, poliittinen osasto, J. Kaurinkoski/pb, muistio 13, 4.1.1991. Lähetystöneuvos Isakovskin käynti. MKA, kansio 43, KA.

hallitus hyväksyi presidentin lausunnon mukisematta. Koiviston mielestä oli johtopäätösten aika. Baltian maiden olisi turvattava se, mikä oli saavutettu, ja osallistua positiivisella panoksella Neuvostoliiton uudistusprosessiin. Balteille pitäisi esittää vakava vetoomus, että nämä pyrkisivät keskusteluihin Neuvostoliiton johdon kanssa ennemmin kuin Venäjän federaation kanssa.[1373]

Asioiden tärkeysjärjestyksen on osuvasti kuvannut Suomen suurlähettiläänä Moskovassa 1990-luvun alussa toiminut Heikki Talvitie: ”Tämä ei ole juridiikkaa vaan politiikkaa”.[1374] Talvitien lausahdus liittyi Suomen hallituksen pohdintaan siitä, millä tavalla Suomen pitäisi suhtautua Baltian maiden itsenäisyysjulistuksiin.

Toimittajatapaamisessa 10. tammikuuta Koiviston alkupuheenvuoro noudatteli edellä kuvattua linjaa. ”Emme tietystikään puutu Neuvostoliiton sisäisiin asioihin. – – Neuvostoliiton vaikeuksia pitää ymmärtää. – – Ajoittain Baltian maissa on asetettu suurempia toiveita neuvotteluihin Venäjän federaation kanssa kuin Neuvostoliiton johdon kanssa.” Baltianmaiden tapahtumista muodostui Koivistolle kompastuskivi, josta hän ei päässyt rauhaan.[1375] Tiukka pitäytyminen hyvien neuvostosuhteiden puolustajana pakottaa pohtimaan, millaisia tilannearvioita Suomen ulkopoliittisessa johdossa Neuvostoliitosta tehtiin.

Toimittajille Koivisto totesi lähtökohdan: ”Olemme seuranneet sympatialla Baltian maitten pyrkimyksiä – – mutta”. Presidentti viittasi kansallisen edun motiiviin: ”On syytä korostaa sitä, että Suomella on myös omat intressinsä ja että on moraalinen asia myös se, että Suomen omia etuja varjellaan.”[1376] Solidaarisuusjulistukset ja myötätunnon ilmaisut eivät saaneet mennä kansallisen edun edelle, mikä olisi Koiviston mielestä uhattuna, jos Suomi tukisi balttien pyrkimyksiä Neuvostoliiton keskushallintoa vastaan. Ilmeisimpänä huolena oli Neuvostoliiton myönteisen kehityksen pysähtyminen ja siitä seuraavan pelko kovan linjan vastaiskusta, joka kiristäisi tilannetta liennytyskehityksen jälkeen. Tasavaltojen itsenäistymispyrkimykset vastoin Moskovan tahtoa synnyttäisivät epävakautta Suomen lähialueille. Suomen oman aseman kannalta Gorbačëvin uudistuspolitiikka näytti olevan paras vaihtoehto senhetkiseen tilanteeseen, mitä voisi kuvitella. Jos Neuvostoliitossa nousisi valtaan konservatiivisen siiven edustajat, niin Suomen liukuminen länteen voisi sekin joutua kriittisen tarkastelun kohteeksi Moskovassa.

1373 HUAV/transkriptio, neuvottelu Linnassa 9.1.1991, klo 15.00–15.25; Tasavallan presidentin ja ulkoasiainministeri Pertti Paasion puhelinkeskustelu 9.1.1991 n. klo 18.45; TPK, kansliapäällikkö, muistio 9.1.1991. Tasavallan presidentin puhelinsoitto kansliapäällikkö Kalelalle 9.1.1991 Tähtelästä. MKA, kansio 43, KA; HUAV pöytäkirja 1/1991, 10.1.1991. Cb, 1991, UMA.

1374 Tuuri 1999, 126.

1375 Tasavallan presidentin alkupuheenvuoro toimittajatapaamisessa 10.1.1991. MKA, kansio 43, KA; Koivisto 1995, 393–396.

1376 Ibid.

Ylen A-studion toimittajan kysyessä ”Onko Suomen kansallinen etu se, että Neuvostoliitto ei hajoa?” presidentin vastaus tuli epäröimättä: ”On.” Vastaus jatkokysymykseen, uskoiko presidentti, että Neuvostoliitto ei hajoa, tuli hieman vaisummin: ”Uskon.”[1377] Koiviston lausunnot noudattivat hänen usein esittämäänsä ohjetta mieluummin hillitä odotuksia kuin kärjistää niitä.

Presidentin puheilta tippui pohja pois vain muutaman päivän kuluttua, kun Liettuan neuvostotasavallan pääkaupungissa Vilnassa neuvostoarmeija käytti väkivaltaa mielenosoittajien kukistamiseksi. Verinen viikonloppu herätti ankaraa kritiikkiä ja arvostelua Gorbačëvia kohtaan niin Neuvostoliitossa kuin lännessäkin. Gorbačëvin tulkittiin pettäneen lupaukset pysyvistä uudistuksista ja vapaammasta yhteiskunnasta. Panssarivaunuilla ajettiin siviilien yli, mikä ei sopinut yhteen Nobelin rauhanpalkinnon saaneen johtajan profiilin kanssa. Baltian tapahtumia verrattiin Neuvostoliiton aiempiin väkivalloin toteuttamiin järjestyksenpalautustoimiin: Unkari 1956, Praha 1968, Afganistan 1979 ja nyt Liettua 1991. Pelkona oli myös kansainvälisten suhteiden kärsiminen suurvaltojen liennytyksen jälkeen.[1378]

Suomessa hallitus ilmoitti olevansa ”syvästi huolestunut” yhteenotoista Liettuassa ja niiden vaatimista ihmisuhreista. ”Suomi vetoaa voimakkaasti Neuvostoliiton hallitukseen, että se tekisi kaiken mahdollisen väkivaltaisuuksien lopettamiseksi.”[1379] Tilanne kuohui seuraavan viikon aikana verisesti myös Latviassa, mikä nosti Suomessa hallitukselle ja presidentille painetta reagoida, mutta Suomen ulkopoliittinen johto pysyi hillityllä linjalla. ”Suomen hallitus vetoaa – – väkivaltaisuuksien lopettamiseksi. Siinä kaikki.”[1380] Muiden – varsinkaan neuvostojoukkojen – toiminnan tuomitseminen tai paheksuminen ei kuulunut Suomen ulkopoliittiseen linjaan.

Koiviston johtamaan ulkopolitiikkaan ei kuulunut lausuntojen ja julistusten antaminen muiden miellyttämistarkoituksessa. Kuten hän ulkoministerille asian muotoili: ”Kysymys ei ole siitä, mitä me sanomme tai teemme kotimaista yleisöä ja länttä ajatellen, vaan mitä Neuvostoliitossa nyt tapahtuu ja miten suhteemme Neuvostoliittoon kehittyvät.” Suomi oli pyrkinyt välttämään neuvostosuhteiden käsittelyä kansainvälisillä foorumeilla, mutta Baltian väkivaltaisuuksien jälkeen tilanne näytti sen suhteen vaikealta. Asia nousisi vääjäämättä esiin ETYK:in puitteissa. Näin kävikin,

1377 Tasavallan presidentin haastattelu tv 1/A-studio, to 10.1. klo 20.50; Tasavallan presidentin haastattelu MTV OY:n 10-uutisille to 10.1.1991 klo 22:00. MKA, kansio 43, KA; *Presidentti Mauno Koivisto A-studiossa vuonna 1991*, Yle 10.1.1991, Yle Areena, [https://areena.yle.fi/1-50100913] [katsottu 17.6.2022]. Mainitut kysymykset ajassa 14:18–14:30/19:27.

1378 *HS* 14.1.1991 erit. Olli Kivinen, ”Kuka yrittää sammuttaa liekin?”, C1; Dnevniki A.S. Černâeva, 13.–25.1.1991; Minaev 2010, 260–264.

1379 Hallituksen kannanotto Liettuan tilanteesta 13.1.1991. Liitteenä HUAV pöytäkirjassa 2/1991, 18.1.1991. Cb, 1991, UMA.

1380 [TP:n] Puhelinkeskustelu pääministeri Holkerin kanssa 21.1.1991. MKA, kansio 43, KA. Sitaatit Holkerin puheenvuoroista.

ja Suomi pyysi Neuvostoliiton hallitukselta ETYK-säännösten mukaista selvitystä ihmisoikeuksien toteutumisesta Baltiassa. Koivisto vastusteli tätäkin mutta myöntyi lopulta. Presidentti veti rajan tiukasti siihen, ettei Suomi virallisesti asioisi Baltian maiden kanssa, koska kyseessä olivat Neuvostoliiton sisäiset asiat.[1381] Koivisto tasapainoili kieli keskellä suuta yrittäessään pitää kiinni Suomen ulkopoliittisista periaatteista uudenlaisen julkisuuspaineen ympäröimänä.

Baltian tilanteen käsittely sai huomattavaa julkisuutta myös pohjoismaisen yhteistyön puitteissa, missä Suomi esiintyi muita maltillisemmin. Erikseen kysyttäessä Viron presidentti Arnold Rüütel myönsi, ettei Pohjoismaiden hallitusten ratkaisevissa päätöksissä ollut eroa. Kysymys oli esiintymisestä, missä Suomi noudatti erilaista traditiota.[1382]

Baltian tapahtumien yhteydessä ilmeni yksi Koiviston virkakauden suurista muutoksista Suomen idänsuhteiden ja muun ulkopolitiikan hoidon välillä. Koiviston virkakauden aikana Suomen muu ulkopolitiikan johtaminen oli asteittain irtaantunut neuvostosuhteiden funktiosta. Uudet ulkopoliittiset avaukset muun muassa Aasiaan ja länsi-integraatiossa oli tehty Neuvostoliitosta huolimatta. Itänaapurin vaikutusta Suomen muuhun ulkopolitiikkaan oli padottu valtiojohdossa. Alkuvuoden 1991 tapahtumissa asetelma kääntyi kuitenkin niin päin, että muuta ulkopolitiikka ja Suomeen muualta, ennen kaikkea lännestä, kohdistuvia odotuksia pyrittiin patoamaan neuvostosuhteiden ulkopuolelle. Idänsuhteiden hoito yritettiin rajata muusta ulkopolitiikasta erilliseksi saarekkeeksi.

Presidentin henkilökohtaiset suhteet Moskovaan eivät kuljettaneet enää Moskovan rauhoittelevia selityksiä Helsinkiin, kuten Kekkonen ja pääministeri Koivisto olivat saaneet syksyllä 1968 pääministeri Aleksej Kosyginin muodossa. Koivisto piti 13. tammikuuta 1991 onnettomuuden päivänä neuvostosuhteissa, koska tapahtumien informoinnissa hänen suuntaansa ei näkynyt luottamuksellisuutta.[1383] Tammikuun lopulla Neuvostoliiton varapresidentti Gennadij Ânaev toi kuitenkin Koivistolle

[1381] Koiviston muistiinpano, ulkoministerin tapaaminen tasavallan presidentin kanssa tiistaina 22.1.1991; UM, poliittinen osasto, JB, muistio 22.1.1991. Baltian tilanne. Suomen ja Neuvostoliiton suhteet; TPK, kansliapäällikkö, muistio 23.1.1991. TP:n kommentit UM:n poliittisen osaston sähkeluonnokseen 23.1.1991 (Blomberg); Tasavallan presidentin ja päätoimittajien tapaaminen Linnassa to 24.1.1991 klo 19.00–23.30, transkriptio Baltia ja Persianlahden tilanne. MKA, kansio 43, KA; Koivisto 1995, 400; Tuomioja 2014, 17 (25.1.1991).

[1382] Pääministerin erityisavustaja, P.M. 27.2.1991. Pääministeri Harri Holkerin tapaaminen Viron presidentin Aarnold Rüütelin kanssa Kööpenhaminassa 26.2.1992. [Huom. tarkoittaa 1991]. MKA, kansio 44, KA. Samassa kansiossa runsaasti aineistoa Suomen kannan valmistelusta Pohjoismaiden neuvoston kokoukseen Kööpenhaminaan, missä Baltian kysymys nousi akuutisti asialistalle ja aiheutti kärhämää.

[1383] TPK, kansliapäällikkö, muistio 11.2.1991. Ministerineuvos Karasëv Linnassa. MKA, kansio 44, KA.

Gorbačëvin terveiset Oslossa Norjan kuninkaan hautajaisissa, ja viikkoa myöhemmin Koivisto sai Gorbačëvilta tilannetta ympäripyöreästi selittelevän kirjeen.

Ânaevin mukaan Gorbačëv oli hyvin huolissaan tilanteesta ja hän arvosti Suomen harkitsevaa asennoitumista. Koivisto puolestaan olisi valmis tekemään Neuvostoliiton tilanteen korjaamiseksi enemmän kuin hänelle oli mahdollista. Koiviston arvio Ânaevin poliittisesta luonteesta Norjan pääministerille tammikuussa 1991 on mielenkiintoinen. Tämä ei ollut radikaali eikä konservatiivi, ”ei pyri muuttamaan maailmaa, vaan lähinnä estämään vahinkoja ja jarruttamaan muutoksia”. Koiviston silmissä Gorbačëvillakin oli edelleen monta korttia kädessä, NKP:n pääsihteerinä tämä johti ainoaa valtakunnallista puoluetta, jolla oli toimiva organisaatio. Kaikkinainen valvonta oli ollut puolueen käsissä, eikä erillistä virkamiehistöä ollut. Ainoastaan armeija ja KGB olivat puolueen ohella varteenotettavia tekijöitä. ”Jeltsinistä tuskin tulee johtajaa”, kuului Koiviston arvio.[1384]

Kaiken kaaoksenkin keskellä Koivisto uskoi Neuvostoliiton keskushallinnon kykenevän pitämään kiinni vallan kahvasta. Sen tiedon ja argumenttien perusteella, mitä presidentti sai ja välitti itse eteenpäin, Gorbačëv näytti Koiviston silmissä uskottavalta. Hän istui edelleen maan hallintokoneiston huipulla, kun El’cinin edustamalla oppositiolla ei ollut minkäänlaista uskottavaa toimeenpanokykyistä organisaatiota käsissään. Presidentti arveli konservatiivien voimistuvan ja tilanteen menevän huonoon suuntaan. ”Jeltsin ei ole mikään vaihtoehto”, Koivisto totesi.[1385]

Koiviston tilannekuva Neuvostoliiton sisäisestä valtakamppailusta säilyi Gorbačëv-keskeisenä ja jopa tästä riippuvaisena, vaikka Baltian verilöylyn jälkeen Moskovasta raportoitiin hyvin kriittisesti Gorbačëvin mahdollisuuksista selvitä vallassa.[1386] Toisaalta Koiviston vetämä linja keräsi tunnustusta Moskovan keskushallinnon lisäksi lännestä. Esimerkiksi Saksan ulkoministeriössä arvostettiin Koiviston lausuntoja Baltian tilanteesta, ne vastasivat Auswärtiges Amtin näkemyksiä. Suomen linja ei poikennut dramaattisesti edes Yhdysvaltain näkemyksistä. Bush tapasi Baltian maiden johtajat loppukeväästä, mikä antoi Baltian asialle kansainvälistä näkyvyyttä. Bush huomautti näille kuitenkin Gorbačëvin aseman olevan Yhdysvalloille tärkeämpi kuin Baltian maiden itsenäistymisen. Bush ei halunnut kaivaa maata

1384 Tasavallan presidentti, muistio 31.1.1991. Tasavallan presidentin keskustelut Oslossa 30.1.1991; Tasavallan presidentin keskustelut pääministeri Brundtlandin kanssa 30.1.1991; Selostus tasavallan presidentin keskustelusta SNTL:n varapresidentti Gennadi Janajevin kanssa 30.1.1991. MKA, kansio 43, KA.

1385 TPK, kansliapäällikkö, muistio 24.1.1991. TP:n mietteitä ulkopolitiikasta ym. 24.1.1991. MKA, kansio 43, KA.

1386 UM, saapunut salasanoma Moskovasta 23.1.1991, MOSB032; Heikki Oksasen toimittama muistio 23.1.1991. OECD:n sihteeristössä työskentelevän prof. Michael Marresen raportti vierailustaan Moskovassa 1.–31.12.1990; Reutersin transkriptio ”Yeltsin says Gorbachev is ’losing his common sense’” –haastattelusta Washingtonissa 25.1.1991; UM, saapunut salasanoma, Moskovasta 7.2.1991, MOSB053. MKA, kansio 44, KA.

Gorbačëvin jalkojen alta, kuten hän kertoi Koivistolle tämän Washingtonin-vierailun aikana toukokuussa 1991.[1387]

Bushin hallinnon johtavat asiantuntijat olivat talven 1991 aikana keskustelleet siitä, kuinka nopeasti Neuvostoliiton hajoaminen tapahtuisi ja mitä amerikkalaisten pitäisi tehdä riskien minimoimiseksi, mutta Valkoisen talon isäntä ei halunnut ajaa kahdella raiteella – El'cinin ja Gorbačëvin – ristiin Moskovassa.[1388]

Helmikuun alkupuolella Gorbačëv selitti kirjeessään Baltian tapahtumia Koivistolle.[1389] Hän pyrki sitomaan Koivistoa linjansa taakse osoittamalla tälle tunnustusta: ”Teidän äänenne uudelleen kuuluu auktoritatiivisena järjen ja objektiivisuuden hyväksi. – – Lasken teidän viisaan harkintanne varaan, auktoriteettinne ja poliittisen taitonne varaan. Te ymmärrätte, kuinka välttämätöntä on säilyttää keskinäinen ymmärtämys ja luottamus kansainvälisessä yhteisössä näin vastuunalaisessa kehityksessä Euroopassa, Helsinki 2 -kokouksen aattona ratkaistaessa maailman vaikeita kysymyksiä ja saatettaessa sota Persianlahdella päätökseen.”[1390]

Koivisto jatkoi Gorbačëvin poliittista tukemista Neuvostoliiton kasassa pitämiseksi uuden liittosopimuksen turvin. Suomen linja aiheutti talven 1991 aikana kitkaa Pohjoismaiden yhteistyösuhteessa, erityisesti Tanskassa arvosteltiin Koiviston edustamaa Baltia-politiikkaa. Suomi ”nöyristeli itäisen naapurin edessä”. Koivisto puolestaan arvosteli tanskalaisia ristiriitojen lietsomisesta.[1391]

Jos mahdollista, niin Neuvostoliiton poliittinen valtakamppailu muuttui entistäkin sekavammaksi maaliskuun 1991 kansanäänestyksen jälkeen, jolloin neuvostokansalla oli mahdollisuus harjoitella uutta demokraattista hallintoa käytännössä. Neuvostotasavaltojen liiton perustaksi kaavaillusta uudesta valtiosopimuksesta järjestettiin kansanäänestys. Uuden sopimuksen piti selkiyttää maan sisäisiä toimi-

1387 Dnevniki A.S. Černâeva, 30.1.1991 «Принимал я финского посла. Хвалил Койвисто то имени Горбачева.» [Otin vastaan Suomen lähettilään. Ylistin Koivistoa Gorbačëvin nimissä.]; UM, saapunut salasanoma Bonnista 1.2.1991, BONB009. MKA, kansio 44, KA; UM, poliittinen osasto, muistio 523, JK/ehk, 14.5.1991. Baltian neuvottelutilanne 1+9 -sopimuksen jälkeen; TPK, Tasavallan presidentin virallinen työvierailu Washingtoniin; viralliset keskustelut 7.5.1991. MKA, kansio 46, KA.

1388 Zubok 2021, 195–200.

1389 TPK, kansliapäällikkö, muistio 8.2.1991. Suurlähettiläs Aristov tasavallan presidentin luona 7.2.1991. Fb 8, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 401; Dnevniki A.S. Černâeva, 5.2.1991. Myös presidentit Bush ja Mitterrand sekä pääministerit Anderotti ja Gonzales saivat Baltian tapahtumia selittävän kirjeen Gorbačëvilta Vilnan verilöylyn jälkeen.

1390 Gorbatshovin kirje 5. Helmikuuta 1991. MKA, kansio 44, KA. Arkistoyhteydessä on kirjeen suomenkielinen käännös; Koivisto 1995, 402–403. Koiviston muistelmissa on siteerattu kirjeen suomennosta, mutta yo. loppuhuipennusta siinä ei ole esitetty.

1391 *Demari* 1.3.1991. ”Koivisto laajan arvostelun kohteena”. Koiviston näkemyksistä ja pohjoismaisesta yhteistyöstä talvella 1991 runsaasti aineistoa kansioissa 44 ja 45, MKA, KA; Koivisto 1995, 404–412.

valtasuhteita, mutta äänestäjäkunnan silmissä kysymys oli hämmennystä aiheuttava ja näytti kärjistyvän äänestykseksi Gorbačëvin puolesta tai tätä vastaan. Venäjällä kansalta kysyttiin lisäksi, olisiko välttämätöntä perustaa tasavaltaan presidentin virka. Äänestystulos antoi Gorbačëville tämän etsimän muodollisen mandaatin kansalta, kun 76,4 prosenttia äänesti liiton säilymisen puolesta. Samana päivänä El'cin vaati keskustelevision suorassa lähetyksessä Gorbačëvin eroa ja kuusi neuvostotasavaltaa pidättäytyi kansanäänestyksen järjestämisestä. Äänestyksessä yli 70 prosenttia venäläisistä kannatti presidentinviran perustamista, siis vallansiirtoa El'cinille, eikä keskushallinnon ja tasavaltojen väliset voimasuhteet näin ollen ratkenneet.[1392]

Koiviston tilannekuvaan tuli sisäpiirin päivitystä maaliskuun lopulla, kun neuvostososiologi Tat'âna Zaslavskaâ kertoi kansan mielialoista. NKP:n arvovalta oli laskenut katastrofaalisesti, jäsenkadosta puhutaan miljoonissa ja viimeisimpien mielipidetiedusteluiden mukaan sen kannatus oli kuuden prosentin luokkaa. Vain ylimmät johtohenkilöt uskoivat enää NKP:hen kriisin ratkaisijana. Niin sanottu oikeisto, eli paluuta vanhaan haluavat konservatiivit, oli tuomittu häviämään taistelu. Kansalaismielipide oli muuttunut niin perusteellisesti, ettei paluuta vanhaan ollut. Pääministeri Holkerin mielestä tämä "sanoma oli sinänsä selvä – ja pelottava!"[1393]

Gorbačëvin selviytymiskamppailu sai uuden elementin niin sanotusta yhdeksän tasavallan julistuksesta huhtikuun 1991 lopussa. Se oli Gorbačëvin kädenojennus tasavaltojen johtajille uuden liittosopimuksen aikaansaamiseksi ja tunnustus Neuvostoliitosta irti haluavien tasavaltojen oikeudeksi erota. Baltiassa epäiltiin kuitenkin, että kyse oli taktisesta ajanpeluusta eikä mistään läpimurrosta.[1394] Koivisto kiinnitti huomiota Gorbačëvin itsevarmuuteen julistuksen antamisen jälkeen. Gorbačëv ilmoitti 6. toukokuuta pidetyssä lehdistötilaisuudessa, että ensinnäkin

[1392] UM, poliittinen osasto, muistio 308, HGH/ehk, 19.3.1991. Huomioita SNTL:n kansanäänestyksestä 17.3.1991. MKA, kansio 45, KA; Zubok 2021, 181–201; Minaev 2010, 267–269, 277–278; Matlock 1995, 492–494; Taubman 2017, 580; Jeltsin 1994, 34–35.

[1393] Tasavallan presidentin keskustelu akateemikko Tatjana Zaslavskajan kanssa 25. maaliskuuta 1991. MKA, kansio 46, KA; Harri Holkerin saatekortti kansliapäällikkö Jaakko Kalelalle 10.4.1991 em. muistion kopion liitteenä. Fb 8, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 414–415.

[1394] UM, poliittinen osasto, TT/ph, muistio 7.5.1991. Presidentti Gorbatshovin ja yhdeksän tasavallan julistus; UM, poliittinen osasto, muistio 523, JK/ehk, 14.5.1991. Baltian neuvottelutilanne 1+9 -sopimuksen jälkeen. MKA, kansio 46, KA.

Neuvostoliitto oli olemassa, toiseksi se tulisi olemaan jatkossakin, kolmanneksi se oli voimakas valtio ja neljänneksi se tulisi jatkossakin olemaan sellainen.[1395]

Moskovan vanha Suomen kaarti huolestui keväällä 1991 El'cinin Suomen-vierailua koskevista huhuista. Vitalij Šapošnikov ja Vladimir Fëdorov kävivät Helsingissä pankinjohtaja Sorsan puheilla esittämässä, "ettei kai vain Jeltsiniä kutsuta Suomeen". El'cinin tilalle NKP:n vanhat Suomen-valvojat esittivät, että varapresidentti Gennadij Ânaev voitaisiin kutsua ehkä piankin. Koivisto antoi ehdotukselle periaatteellisen suostumuksen: "Janaev on tervetullut, mutta ei nyt tähän hätään."[1396] Šapošnikov ja Fëdorov tulivat ilmeisesti Helsinkiin oma-aloitteisesti ilman keskuksen ohjeita tai valtuutusta. NKP:n keskuskomitean Suomen hoitajien vanha sukupolvi oli huolestunut suomalaisten suorien suhdejärjestelyiden syntymisestä Venäjän kanssa ja yrittivät vanhoja kanavia hyödyntäen jarruttaa kehitystä.

Neuvostoliiton talousuudistuksissa neuvonantajana toiminut Jeffrey Sachs kävi toukokuun lopulla Helsingissä kertomassa suunnitelmista kansainvälisen talousavun ohjaamiseksi Neuvostoliittoon. Lopuksi hän huomautti poliittisten realiteettien muutoksesta. El'ciniä oli aliarvioitu, ja hänen asemansa tulisi kesäkuussa 1991 järjestettävien Venäjän federaation presidentinvaalien jälkeen vahvistumaan. Suoraan kansanvaalilla valittuna tällä olisi valtavasti arvovaltaa ja legitimiteettiä Gorbačëviin verrattuna. Keskustelu oli Sachsin mielestä ollut aivan liian Gorbačëv-keskeistä.[1397]

Neuvostoliiton sekavasta tilanteesta huolimatta Koivistolle valmisteltiin vierailua Moskovaan kesäksi 1991. Matkavalmisteluiden aikana presidentti joutui ottamaan kantaa siihen, ketä hän Moskovassa tapaisi. Listalle nousivat Neuvostoliiton pääministeri Valentin Pavlov, Neuvostoliiton korkeimman neuvoston puhemies Anatolij Luk'ânov ja joku Venäjän federaation edustaja. Venäjän edustajan nimeä presidentti ei ollut määritellyt.[1398] Koivisto jätti siis Venäjän edustajan nimen avoimeksi, mikä oli epäilemättä viisasta sekavassa tilanteessa.

1395 BBC monitoring, summary of world broadcasts (SWB). Soviet Union 8th May 1991, s. 18. Alleviivattu jäljennös Koiviston papereissa. MKA, kansio 46, KA. Koivisto seurasi Neuvostoliiton tapahtumia paitsi suorista tv-lähetyksistä, lehdistöstä ja virkaraporteista, möys Moskovan tv:stä nauhoitettujen tallenteiden ja BBC:n toimittaman raporttisarjan välityksellä. BBC:n raporttisarja oli Koiviston yksi keskeinen tietonlähde Neuvostoliiton tapahtumista.

1396 Koiviston muistiinpanot puhelinkeskustelusta Sorsan kanssa 29.4.1991. MKA, kansio 46, KA; Koivisto 1995, 417.

1397 TPK, Manninen/tks, muistio 31.5.1991. Tasavallan presidentin tapaaminen 30.5.1991 Linnassa professori Jeffrey Sachsin kanssa. MKA, kansio 46, KA.

1398 Tasavallan presidentti, pöytäkirja, ulkoasiainministerin tapaaminen 11.6.1991. MKA, kansio 46, KA.

Vierailun alla Koivisto kertoi Neuvostoliiton tilanteesta eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle: ”Meidän poliittiset suhteemme ovat erinomaiset – – eikä siitä ole mitään epäilystä.”[1399] Samaa viestiä toisteltiin keskusteluissa ja puheissa Koiviston vierailun aikana Moskovassa. Esimerkiksi Anatolij Luk’ânov vakuutti: ”Me asetamme edelleen suhteemme Suomeen etusijalle.”[1400]

Moskovassa keskikesällä vieraillut Koivisto kuuli Gorbačëvin näkemyksen edellisen kevään tapahtumista. Poliittinen tilanne oli ollut maalis–huhtikuussa veitsenterällä, ja lähikuukaudet tulisivat olemaan ratkaisevia maan suunnan kannalta. Eroamisellaan uhannut Gorbačëv oli saanut rivit koottua NKP:n keskuskomitean pleenumissa uuden niin sanotun 9+1 liittosopimuksen taakse, vaikka kritiikki häntä kohtaan oli ollut rankkaa.[1401]

Venäjän kesäkuisissa vaaleissa kävi aivan kuten professori Sachs oli Koivistolle ennakoinut. El’cin valittiin ensimmäisellä kierroksella Venäjän presidentiksi. Hän oli ensimmäinen suoralla kansanäänestyksellä valittu johtaja neuvostohistoriassa, mikä antoi hänelle myös kansainvälistä poliittista legitimiteettiä. El’cin halusi itseään kohdeltavan kuin valtionpäämiestä. Näyttävin mahdollinen symboli uudesta roolista oli George H. W. Bushin isännöimä vierailu Valkoisessa talossa viikko vaalien jälkeen. El’cinin Washingtonin-vierailun aikana – vain muutama päivä ennen Koiviston Moskovan-matkaa – kovan linjan miehet suunnittelivat Moskovassa talouteen ja lainsäädäntöön liittyvien valtaoikeuksien siirtoa Gorbačëvilta pääministeri Pavloville. Ehdotus kuitenkin kaatui neuvostoparlamentissa, ja Gorbačëv selvisi yrityksestä lähes kuivin jaloin.[1402] Neuvostojohdon poliittiset valtasuhteet olivat Koiviston vierailun alla aivan levällään.

Historiallisen sattumanvaraisuuden seurauksena Koiviston ohjelmaan sisältyi tapaamiset kaikkien keskeisten valtaryhmittymien edustajien kanssa. Isäntänä oli Gor-

1399 TPK, Manninen/hh, muistio 12.6.1991. Tasavallan presidentin ja eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan tapaaminen ti 4.6.1991 klo 9.30 alkaen Linnassa. MKA, kansio 46, KA.

1400 UM, muistio, luonnos (JK korj.), 28.6.1991. Presidentti Koiviston ja presidentti Gorbatshovin viralliset keskustelut Kremlissä 24.6.1991; Tasavallan presidentti Mauno Koiviston puhe juhlapäivällisillä Kremlissä 24.6.1991; TPK, kansliapäällikkö, 2.7.1991, luonnos muistio. Tasavallan presidentin keskustelut Moskovassa 24.–25.6.1991. Korkeimman neuvoston puhemies Anatoli Lukjanov. MKA, kansio 46, KA.

1401 Zapis’ besedy, ”odin na odin” s prezidentom Finlândskoj Respubliki M. Kojvisto. 24 iûnâ 1991 goda 15.00. Fb 8, TPKA III, KA; TPK, kansliapäällikkö, 2.7.1991, luonnos muistio. Tasavallan presidentin keskustelut Moskovassa 24.–25.6.1991: Kahdenkeskinen keskustelu presidentti Gorbatshovin kanssa. MKA, kansio 46, KA; Taubman 2017, 582–583; Jeltsin 1994, 38–40.

1402 Zubok 2021, 219–221; Minaev 2010, 279–280; Beschloss – Talbott 1993, 347–348, 393–401; Taubman 2017, 583–586; Jeltsin 1994, 40–50; Karasev 1998, 38; Gates 1996, 504–505; Colton 2008, 189–192.

bačëv, jonka kanssa Koivisto tapasi valtionpäämiehenä. Korkeimman neuvoston puhemies Luk'ânov ja pääministeri Pavlov olivat olleet vallansiirtoa yrittäneen konservatiivileirin joukoissa, ja Venäjän federaation presidentti El'cin edusti Neuvostoliiton suurinta tasavaltaa. Vierailua järjestettäessä suomalaiset tuskin tiesivät Luk'ânov ja Pavlovin siirtymisestä konservatiivien leiriin, sen sijaan Gorbačëvin ja El'cinin valtakamppailu oli ilmeistä.

Koiviston ja El'cinin tapaaminen varmistui vasta viime tingassa, kun El'cinin kannalta ratkaisevat Venäjän presidentinvaalit päättyivät tämän voittoon ensimmäisen kierroksen äänestyksessä 12. kesäkuuta. Tuona päivänä laaditussa matkaohjelmassa Venäjän federaation edustajan tapaaminen oli vielä varustettu kysymysmerkillä ja 20. kesäkuuta julkaistussa matkatiedotteessa kerrottiin valmisteltavan tapaamista Jeltsinin kanssa, mutta silloinkaan toteutuminen ei ollut varmaa. Jännittynyt poliittinen tilanne Moskovassa voisi aiheuttaa vielä viime hetken muutoksia.[1403]

El'cinin ja Koiviston tapaamisessa ensin mainittu esitteli pitkän listan ideoita Suomen ja Venäjän suhteiden rakentamiseksi: ensin valtiosopimus, sitten kaupallinen sopimus, Venäjä tulisi mukaan Pohjoismaiden neuvoston toimintaan, ympäristöohjelma, konsulaatteja ja rajaprotokollan yksinkertaistaminen. Koivisto muistutti El'cinille neuvostosuhteiden ensisijaisuudesta Suomen kannalta ja toppuutteli El'cinin intoa rakentaa suoria suhteita Suomen ja Venäjän välille.[1404]

Koivisto oli tässä suhteessa samalla linjalla kuin Bush muutamaa päivää aiemmin Washingtonissa. El'cin puolestaan korosti Venäjän roolia. Sen tuotanto muodosti yli 80 prosenttia Neuvostoliiton koko tuotannosta, ja Venäjä aikoi siirtyä suoriin suhteisiin ulkomaiden kanssa. Hän totesi ymmärtävänsä Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden herkkyyden eikä haluaisi Suomen suorien suhteiden kehittämisen Venäjän kanssa vaikuttavan sen suhteisiin Neuvostoliiton keskushallituksen kanssa. Ulkomaankauppapolitiikka kuuluisi kuitenkin jatkossa Venäjälle, eikä se aikoisi enää antaa asioitaan keskuksen hoidettavaksi. Vain puolustus, rautatiet ja voimatalous jäisivät liittosopimuksen uudistamisen jälkeen keskushallitukselle. Koivisto myöntyi ehdottamaan keskusteluiden jatkamista Helsingissä Venäjän hallituksen edustajien kanssa.[1405]

1403 Tasavallan presidentin adjutantti, alustava ohjelmaluonnos (12.6.1991); TPK, tiedote, merkinnällä "ET [1. adjutantti Esa Tarvainen] faxasi 20.6.91 Moskovasta 18.30"; UM, saapunut salasanoma, MOSB159, 22.5.1991; UM, saapunut salasanoma, MOSB170, 31.5.1991; UM, saapunut salasanoma, MOSB184, 20.6.1991; Hbb 47, TPKA III, KA; vrt. Ritvanen 2021, 174; vrt. Koivisto 1995, 426; Talvitie – Repo 2015, 122–123.

1404 UM, poliittinen osasto, JB/rl, muistio 714, 2.7.1991. Tasavallan presidentin keskustelu Venäjän presidentin Boris Jeltsinin kanssa. MKA, kansio 46, KA.

1405 UM, poliittinen osasto, JB/rl, muistio 714, 2.7.1991. Tasavallan presidentin keskustelu Venäjän presidentin Boris Jeltsinin kanssa. MKA, kansio 46, KA; U.S.-Russia Meeting, June 20, 1991 [https://www.c-span.org/video/?18615-1/us-russia-meeting] [katsottu 17.6.2022]; Beschloss – Talbott 1993, 347–351, 361, 399–400.

Suhdejärjestely Venäjän johdon kanssa pakotti Suomen johdon keksimään ratkaisun siihen, kuinka välttää kolmiodraama El'cinin ja Gorbačëvin välillä. Ulkoministeri Väyrynen ymmärsi Moskovan-matkan jälkeen Moskovan vallan realiteetit. El'cin ei varmaankaan tulisi Suomeen epävirallisesti teollisuuden vieraaksi, vaan hänellä tulisi olla kutsu Suomen hallitukselta. Väyrynen lupasi pitää presidentin ajan tasalla ja hoitaa ”asiaa varjellen suhteita Neuvostoliiton johtoon”.[1406]

Lopullisesti poliittinen tilanne ryöstäytyi Moskovassa Gorbačëvin hallinnasta 19. elokuuta, kun Neuvostoliiton konservatiivijohtajat aloittivat viimeisen taiston – vain päivää ennen uuden liittosopimuksen allekirjoittamista. Kesälomalla ollut Gorbačëv suljettiin loma-asuntoonsa kotiarestiin, ja valtiollisen poikkeustilakomitean perustanut kahdeksan hengen konservatiiviryhmittymä väitti ”terveydellisiin syihin” vedoten Gorbačëvin olevan estynyt hoitamasta presidentin virkaa. Ruoriin tarttuisi varapresidentti Gennadi Ânaev. Ryhmän poliittisena tavoitteena oli estää Neuvostoliiton uusi liittosopimus ja sitä seuraava vallan hajauttaminen sekä konservatiivileirin hajottaminen valtion johdosta.[1407]

Konservatiivijohtajien tarkoitus oli säikäyttää kansalaisia tuomalla Moskovan keskustaan suuri määrä panssarijoukkoja. Ânaevin johtama hätätilakomitea ei vakuuttanut yleisöä Moskovassa. Tärisevin käsin toimittajien kriittisiin kysymyksiin ensimmäisenä vallankaappauspäivänä, 19. elokuuta, vastaillut Ânaev joutui jopa suoranaisen pilkanteon kohteeksi. Nuori toimittaja kysyi lavalla olevilta hätätilakomitean johtajilta toimittajayleisön edessä, ymmärrättekö tehneenne viime yönä vallankaappauksen. *Corriere della Seran* toimittaja puolestaan sai aplodit kollegoiltaan kysyessään Ânaevilta: ”Kysyittekö kenraali Pinochetilta neuvoa?”[1408] Hätätilakomitean osakseen saama avoin pilkanteko kuvasti läsnäolijoiden tunnelmia, kaappausyrityksen uskottavuus oli nolla.

Hätätilakomitea lähetti Neuvostoliiton suurlähettiläiden välityksellä ulkomaailmalle rauhoittelevaksi tarkoitettuja tietoja. Suurlähettiläs Aristov kävi selostamassa tilannetta Koivistolle kaappauksen toisena päivänä 20. elokuuta. Aristov toimitti samalla kirjeen Ânaevilta, jonka nimissä oli lähestytty niitä valtionpäämiehiä, joilla oli erityisen läheiset yhteydet Gorbačëviin. Koivisto vastasi Suomen haluavan edelleen

1406 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 3.7.1991. MKA, kansio 47, KA.

1407 UM, saapunut salasanoma, MOSB206, 19.8.1991. MKA, kansio 47, KA; Zubok 2021, 206–226, 256–287; Jeltsin 1994, 54–96.

1408 Press-konferenciâ členov GKČP 1991 [Пресс-конференция членов ГКЧП (1991)]. [https://www.youtube.com/watch?v=7qTFUE5FFQE] [katsottu 17.6.2022]; BBC:n uutispalvelun toimittama tiedotustilaisuuden translitteraatio SWB, SU/1156 C1/1, 21 Aug 91. 1. State of Emergency, 6–7. MKA, kansio 47, KA; Jeltsin 1994, 56–109.

kehittää hyviä suhteita Neuvostoliittoon toivoen samalla uudistuspolitiikan voivan jatkua ilman väkivaltaisia ristiriitoja.[1409]

Hätätilakomitean kirjeessä seliteltiin sitä, miksi Neuvostoliittoa uhkaavan katastrofin pysäyttämiseksi oli julistettava hätätila. Oli syntynyt ”todellinen uhka maan hajaantumisesta, yhtenäisen talousalueen, yhtenäisen kansalaisoikeusalueen, yhtenäisen puolustuksen ja yhtenäisen ulkopolitiikan luhistumisesta”. Näiden torjumiseksi maahan oli palautettava poliittinen vakaus ja hallittu muutosprosessi. Mihail Sergeëvičin vakuutettiin olevan ”täydellisesti turvassa”.[1410]

Kolmannen kaappauspäivän tunnelmia kuvastaa ulkoministeri Väyrysen selostus hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle: ”Tilanne on sekava ja tiedot ristiriitaisia.” Koivisto totesi yrityksen vaikuttavan hyvin epämääräiseltä: ”Kyllä kai semmoinen johtopäätös tässä pitää tehdä, että voi olla vaan tuntien kysymys nyt, jolloin tämä homma ratkeaa – – sillä tavalla, että – – se komitea ei ole pystynyt vakiinnuttamaan asemaansa. – – Saa sen vaikutelman, ettei tässä pidättämisen ammattilaiset ole olleet liikkeellä.”[1411]

Vallankaappausyritys raukesi kolmantena päivänä tyhjiin, kun puolustusministeri Dmitrij Âzov antoi joukoille käskyn vetäytyä Moskovasta. Kuluneet kolme päivää asettivat Suomen ulkopoliittisen linjan koetukselle. Suomi otti kantaa Neuvostoliiton sisäisiin asioihin ja vieläpä yhteisrintamassa muiden Pohjoismaiden kanssa. Vallankaappausyrityksen ensimmäisenä päivänä hallitus arvosteli epäsuorasti Neuvostoliitossa tehtyjä ratkaisuja. Hallituksen ulkoasiainvaliokunta hyväksyi tiedotteen, jonka mukaan: ”Suomen hallitus pahoittelee, että poikkeustilan julistaminen on keskeyttänyt demokraattisen kehityksen Neuvostoliitossa.” Seuraavana päivänä Pohjoismaiden ulkoministerit antoivat samansuuntaisen yhteislausunnon. Tiedotteen alussa esitettiin kritiikkiä ja presidentin mukaan ”niin pitää tehdäkin”.[1412]

Ulkopoliittinen johto oli ehtinyt säikähtää yllättävää tilannetta, mutta jo ensimmäisen päivän aikana vallankaappauksesta valui lisätietoja, joiden pohjalta sen onnistuminen alkoi näyttää epäilyttävältä. Lisätiedot seuraavana päivänä vahvistivat

1409 TPK, kansliapäällikkö, muistio 22.8.1991. Varapresidentti Janajevin kirje Tasavallan presidentille. Suurlähettiläs Aristovin käynti Linnassa 20.8.1991; Aristovin Koivistolle jättämät, Tassin julkaisemet Janajevin vetoomukset ja asetukset, Moskova 19.8. MKA, kansio 47, KA; Ks. Talvitie – Repo 2015, 56–67.

1410 G. Janajev Mauno Kovistolle. MKA, kansio 47, KA. Kirjeen suomenkielinen käännös on laadittu tunnusteella ##2/SAL/TP/22.08.91.

1411 HUAV pöytäkirja 13/1991, 26.8.1991. Aika 21.8.1991 klo 9.30; Tasavallan presidentin keskustelu Pertti Paasion kanssa 21.8.1991 n. klo 15.00. MKA, kansio 47, KA.

1412 Tasavallan presidentin toimittajatapaaminen Presidentinlinnassa 22.8.1991; Hallituksen kannanotto Neuvostoliiton tilanteen johdosta, lehdistötiedote 260, CCC2003, 19.8.1991. MKA, kansio 47, KA. Lehdistötiedote liitteenä myös HUAV pöytäkirjassa 12/1991, 19.8.1991. Cb 1991, UMA; *HS* 21.8.1991, C3; Jeltsin 1994, 132.

käsitystä, ettei hätätilakomitea saisi tilannetta hallintaansa. Elokuun 21. oli ratkaiseva päivä. Silloin hätätilakomitea hajosi. Vaikka vallanvaihdoksen mahdollisuuteen oli Suomessa varauduttu, niin ”meidän suureksi helpotukseksemme se homma luhistui”, totesi presidentti tämän jälkeen.[1413]

Koivisto arvioi El’cinin roolin vallankaappauksen luhistumisen kannalta ratkaisevaksi. Tämä oli Venäjän kansan vaaleilla valitsema presidentti, jolla oli kykyä ja halua saamansa mandaatin käyttöön ja laillisen järjestyksen puolustamiseen Venäjällä. El’cin kohosi kaappausyrityksen suurimmaksi voittajaksi ja sankariksi. Kaappausyrityksen jälkeen Gorbačëvin paluu Moskovaan sai Koiviston vielä uskomaan tai uskottelemaan, että Gorbačëv tulisi olemaan Neuvostoliitossa tärkeä henkilö. Hän oli kestänyt vanhoillisten painostuksen ja ”osoittanut suuruutensa tälläkin tavalla”. Tästä seurasi herkkä pohdinta, kumpi olisi nyt Suomen ulkopoliittisten tavoitteiden kannalta tärkeämpi, Neuvostoliitto vai Venäjä. Presidentti toivoi, ettei Suomea asetettaisi valintatilanteeseen, vaan valtajärjestys ratkaistaisiin Moskovassa. Tapahtumakulku oli siinä määrin dramaattinen, että Suomen ulkopolitiikkaan oli tullut uusia vivahteita. Presidentti totesi: ”Maailma on muuttunut.”[1414]

Suomen Washingtonin-suurlähettiläänä vallankaappausyrityksen aikana toiminut Jukka Valtasaari on kiteyttänyt tapahtuman merkityksen Suomen ulkopoliittisen linjan lopulliselle muutokselle. Suomi hyväksyi Moskovasta julistetun uuden linjan parin vuoden kypsyttelyn jälkeen. ”Putsch kirkasti ajatuksen.”[1415] Aivan silmänräpäyksessä ajatus ei vielä kirkastunut. Suomen idänpolitiikkaa tai YYA-sopimusta ei presidentin mielestä ollut tarvetta muodollisesti uudelleenarvioida kaappauksen jälkeen.[1416] Nämä päätökset vaativat jatkokypsyttelyä.

Moskovan valtapeliä nopeammin Suomi joutui ensimmäiseen valintatilanteeseen Baltian kysymyksessä. Vallankaappausyrityksen ratkettua Moskovassa Venäjä tunnusti Baltian maat itsenäisiksi, ja nämä lähettivät ETYK-maille viralliset tunnustamispyynnöt. Tämä pakotti Suomen ottamaan virallisesti kantaa Baltian maiden asemaan. Vallankaappausyritys oli alkanut maanantaina 19. elokuuta. Saman viikon sunnuntaina tilanne oli edennyt niin pitkälle, että Suomen piti ottaa kantaa Baltian maiden itsenäistymiseen. Presidentti vaati asian käsittelemistä hallituksen ulkoasi-

1413 Tasavallan presidentin toimittajatapaaminen Presidentinlinnassa 22.8.1991. MKA, kansio 47, KA; Tuomioja 2014, 64 (19.8.1991); Talvitie – Repo 2015, 67–68; Aho 2020, 153–162; Ritvanen 2021, 190–191;

1414 Tasavallan presidentin toimittajatapaaminen Presidentinlinnassa 22.8.1991; Tasavallan presidentin haastattelu tv 3, Huomenta Suomi, 23.8.1991 klo 07.15. MKA, kansio 47, KA.

1415 Valtasaari 2009, 236.

1416 Tasavallan presidentin toimittajatapaaminen Presidentinlinnassa 22.8.1991; Tasavallan presidentin haastattelu tv 1:n A-studiossa 22.8.1991 klo 20.55. MKA, kansio 47, KA.

ainvaliokunnassa, mikä tapahtui vielä samana päivänä. Presidentin ja hallituksen ulkoasiainvaliokunnan yhteiskeskustelun jälkeen Suomi ilmoitti olevansa valmis ”ryhtymään neuvotteluihin diplomaattisuhteiden solmimiseksi Baltian maihin”.[1417]

Diplomaattisuhteet Baltian maiden kanssa solmittiin hallituksen päätöksen jälkeen vauhdilla. Suomella ei presidentin käsityksen mukaan ollut neuvoteltavaa ja muutamaa päivää myöhemmin Suomi allekirjoitti sopimukset.[1418] Diplomaattisuhteiden pikainen solmiminen Baltian maiden kanssa oli merkki Suomen reagointikyvystä. Ratkaiseva rooli muutoksen ymmärtämisessä ja näkemisessä oli virkamiesten ja ennen kaikkea Moskovan-suurlähettilään Heikki Talvitien harteilla. Kun asetelma Moskovassa muuttui, siitä vedetyt johtopäätökset seurasivat nopeasti. Poliittisen arvion tekeminen oli ulkopoliittisen johdon vastuulla, mitä Koivisto pohti edelleen hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle. Suomi ei saisi ottaa kantaa Neuvostoliiton hajoamisen puolesta, eikä jäädä yksinään jollekin kannalle. ”Mitään tarvetta ryntäilyyn ei ole.”[1419] Koiviston ideaalina toimintaperiaatteena sekavien tilanteiden hallinnassa oli hitaasti kiiruhtaminen. Tällä kertaa ulkoinen paine lisäsi vauhtia.

Baltian maiden pikaisesta tunnustamisaikataulusta seurasi käytännön ongelmia, joita presidentti pohti ulkoministerille pari kuukautta myöhemmin. Valtion tunnustaminen ja itsenäisyys ovat *de jure*- ja *de facto* -asioita. Baltian mailla oli itsenäisyys de jure, mutta lokakuun puolivälissä 1991 se oli kaukana vielä de facto -itsenäisyydestä. Mailla ei ollut omaa taloutta tai rahaa, ja maiden alueella oli vieraita joukkoja. ”Voi sanoa, ettei vielä olisi varsinaisen tunnustamisenkaan edellyttämää tilannetta eli oman alueen tosiasiallista hallintaa.” Ulkoministeri totesi kansainvälisen oikeuden joutuneen tilanteessa sivuun, ”tehtiin politiikkaa raa’asti”.[1420]

Kaappausyrityksen epäonnistumisen jälkeen Moskova helpotti suomalaisten linjavalintaa, kun vallankaappausta yrittäneet tai sitä tukeneet poliitikot puhdistettiin

1417 UM, poliittinen osasto, PS/ehk, muistio 860, 22.8.1991. Viron ulkoministeri Lennart Meren käynti ulkoministeri Väyrysen luona 22.8.1991; pyyntö tunnustaa Viron itsenäisyys; Tasavallan presidentin haastattelu tv 3, Huomenta Suomi, 23.8.1991 klo 07.15; Koiviston käsinkirjotettu muistiinpano 25.8.1991. Alkaa sanoilla ”Puolen päivän jälkeen Kalela soitti…”; HUAV pöytäkirja 15/1991, 26.8.1991, aika 25.8.1991 klo 17.45; MKA, kansio 47, KA; Tasavallan presidentin keskustelu pääministeri Esko Ahon kanssa 25.10.1991. MKA, kansio 48, KA; Väyrynen 1993a, 112–113; Talvitie – Repo 2015, 67–71; Aho 2020, 186–187; Rausmaa 2013, 215–218.

1418 Jaakko Kalela Jaakko Blombergille 27.8.1991, dipsuhteet Baltian maihin; Tasavallan presidentin selostus valtioneuvostossa presidentinesittelyn jälkeen 28.8.1991. MKA, kansio 47, KA; Väyrynen 1993a, 112–113.

1419 Koiviston muistiinpano hall. uav. 25.8.1991, 17.45->. MKA, kansio 47, KA; Talvitie – Repo 2015, 68–72; Aho 2020, 186–189.

1420 Tasavallan presidentin ja ulkoasiainministeri Väyrysen tapaaminen ti 15.10.1991 klo 11.45. MKA, kansio 48, KA.

keskeisiltä vakansseilta.[1421] Syksyn 1991 kuluessa Suomen asioiden hoito siirtyi Moskovassa jälleen kerran uusiin käsiin. Tällä kertaa suuri siirto tapahtui Neuvostoliiton ja Venäjän federaation virkakoneiston välillä. Poliittisen etulyöntiaseman saanut El'cin alkoi vyöryttää täydellä voimalla omia miehiään johtaviin asemiin.

Elokuun kaappausyrityksen jälkeen Suomen tasapainoilu suhteessa Moskovaan koski kahden kilpailevan valtajärjestyksen, Neuvostoliiton ja Venäjän federaation, välillä pysyttelyä. ”Venäjä sananmukaisesti nielaisi Neuvostoliiton itseensä”, ja sen johdosta tuli korkein tosiasiallinen vallankäyttäjä Moskovassa. Syyskuun alussa keskusteluun nousi myös YYA-sopimuksesta luopuminen tai uudelleenneuvottelu. Presidentin ja ulkoministerin ensireaktiot olivat varovaisia. Koivisto totesi sopimuksen olevan voimassa vielä runsaat kymmenen vuotta. Voitaisiin lähteä siitä, ettei sopimusta sen jälkeen ainakaan pidennettäisi samassa muodossa, mutta Venäjä pitäisi sovittaa kuvioon jollain tavalla mukaan.[1422]

Suomi jatkoi omaa kahden raiteen politiikka idänsuhteissa, kun ulkoministeri Väyrynen tapasi sekä Venäjän ulkoministeri Andrej Kozyrevin että Neuvostoliiton ulkoministeri Boris Pankinin Moskovassa avatun ETYK-ihmisoikeuskonferenssin yhteydessä syyskuun puolivälissä. Suhdejärjestelyn päivittämiseksi Venäjän kanssa Väyrynen antoi syyskuussa 1991 virkamiehille tehtäväksi luonnostella tarvittavia asiakirjoja nopeassa tahdissa. Venäjän kanssa tarvittaisiin ensivaiheessa yleisluontoinen asiakirja poliittisista suhteista, taloussuhteita koskeva asiakirja sekä lähialueyhteistyötä koskeva puitesopimus.[1423]

Asiakirjoja valmisteltiin ulkoministeriössä rinnakkain sekä Venäjän että Neuvostoliiton kanssa solmittavia sopimuksia varten. Suomen idänsuhteiden uudelleenjärjestelyt avasivat mahdollisuuden irtautua vuoden 1948 YYA-sopimuksen keskei-

1421 TPK, kansliapäällikkö, muistio 23.8.1991. Ministerineuvos Karasov Linnassa 23.8.1991. MKA, kansio 47, KA; Встреча Президента СССР М.С. Горбачева с депутатами ВС РСФСР в связи с событиями 19-21 августа [https://www.youtube.com/watch?v=UiyTtf_2T5Y] [katsottu 17.6.2022]; Zubok 2021, 336.

1422 Tasavallan presidentin ja ulkoministerin tapaaminen tiistaina 27.8.1991 klo 10.15 ja sen liitteenä olevat UM:n muistiot (Pol. os., JB/HH, muistiot 25. ja 26.8.1991 Suomen ja Venäjän ja SNTL:n suhteista). MKA, kansio 47, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistio 5.9.1991. Tasavallan presidentin ja ulkoministeri Väyrysen tapaaminen Linnassa 3.9.1991; UM, saapunut salasanoma, MOSB228, 1.9.1991; Tasavallan presidentin keskustelu pääministeri Esko Ahon kanssa valtioneuvostossa 13.9.1991 klo 10.30. MKA, kansio 48, KA.

1423 UM, poliittinen osasto, JB, 13.9.1991. Suomen ja Venäjän suhteet. MKA, kansio 48, KA.

sistä rajoitteista. Ulkoministeriön poliittisella osastolla katsottiin, ettei Suomen puolueettomuutta tai liittoutumattomuusmääräystä pitäisi sisällyttää uuteen yleissopimukseen Neuvostoliiton kanssa.[1424]

Presidentin näkemys YYA-sopimuksen muuttamisen tarpeellisuudesta kääntyi syyskuun aikana siihen, että YYA-sopimusta olisi hyvä muuttaa, kun Neuvostoliitolla oli valmiutta solmia muidenkin maiden kanssa uusia sopimuksia. Koivisto ja Kalela keskustelivat 12. syyskuuta asiasta alustavasti Karasëvin kanssa. Keskustelua oli sovittu jatkettavan myöhemmin, mutta Karasëvin raportti ”presidentin läheisten avustajien piiristä” oli sysäys sille, että Gorbačëv ilmoitti asiasta Neuvostoliiton ulkoministeri Boris Pankinille. Tämä ilmoitti lehdistötilaisuudessa 18. syyskuuta Neuvostoliiton valmiudesta uusiin sopimusjärjestelyihin Suomen kanssa. Hieman aiemmin SDP:n puheenjohtaja Pertti Paasio oli kuullut Moskovassa Neuvostoliiton varaulkoministeriksi nousseelta Ûrij Derâbinilta, että heillä olisi, ei ainoastaan valmius, vaan tarve edetä YYA-asiassa. Koiviston mielestä Suomella ei kuitenkaan ollut ”mitään erityisen polttavaa tarvetta sopimuksen muuttamiseen”.[1425]

Kalelan 12. syyskuuta kirjaama keskustelu viittaa siihen, ettei keskustelun tarkoituksena ollut lähettää Gorbačëville viestiä Suomen valmiudesta aloittaa YYA-sopimuksen uudistamista koskevia neuvotteluita. Kalela epäili, että Karasëvin raportoima keskustelu 12. syyskuuta ei olisi edes ehtinyt ulkoministeri Pankinille asti niin pian linjalla KGB:n 1. direktoraatti–Černâev–Gorbačëv–Černâev–Pankin puhumattakaan siitä, että asiaa olisi ehditty Moskovassa perusteellisesti harkita.[1426]

Ilmeisesti Koivisto–Kalela–Karasëv-keskustelun tavoitteena ei alkuaan ollut Gorbačëvin informointi YYA-sopimusta koskevasta aloitteesta, vaan tunnustella alustavasti maaperää. Viestiketjun aikana tehtyjen tulkintojen jälkeen lopputulos vei pidemmälle. Ennakoimattomaan tapahtumakulkuun viittaa myös Koiviston 13. syyskuuta pääministeri Aholle YYA-sopimuksesta kertoma tieto. ”Olen pistämässä nyt

1424 UM, poliittinen osasto, muistio, JB, 16.9.1991. Uusi yleissopimus Neuvostoliiton kanssa. MKA, kansio 48, KA; Syksyn 1991 sopimusneuvotteluista ja niihin liittyvistä ulkoministeriön valmisteluista on saatavilla Ritvasen (Ritvanen 2021) hiljattain julkaistu tutkimus, joten tässä yhteydessä ei ole tutkimuksellisesti tarpeen käsitellä neuvotteluprosessin vaiheita yksityiskohtaisesti.

1425 Tasavallan presidentin keskustelu puheenjohtaja Pertti Paasion kanssa 18.9.1991 klo 17.25; Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu Valtioneuvostossa 20.9.1991 klo 10.35; Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu Valtioneuvostossa pe 4.10.1991 klo 10.30; TPK, kansliapäällikkö, muistio 26.9.1991. Tapaaminen ministerineuvos Karasovin kanssa. MKA, kansio 48, KA; Koivisto 1995, 442–444; Ritvanen 2021, 206–213.

1426 TPK, kansliapäällikkö, muistio 26.9.1991. Tapaaminen ministerineuvos Karasovin kanssa. MKA, kansio 48, KA; Koivisto 1995, 442; vrt. Ritvanen 2021, 209–210; vrt. Blomberg 2011, 415.

liikkeelle Gorbačëvin suuntaan ajatusta siitä, että näitä asioita pitäisi ryhtyä tarkastelemaan."[1427] Toisin sanoen edellisenä päivänä Karasëvin kanssa käyty keskustelu ei ollut tarkoitettu varsinaiseksi aloitteeksi. Tähän viittaa myös Kalelan ja Karasëvin seuraavan keskustelun muistiinpanot 25. syyskuuta. Viime kerralla oli nimenomaan sovittu, että keskustelua jatkettaisiin, mutta Karasëv oli raportoinut jo ensimmäisestä tunnustelusta Moskovaan,[1428] jolloin 12. päivän Koivisto–Kalela–Karasëv-keskustelu sai tarkoitettua suuremman merkityksen. Lokakuussa Koivisto myönsi tapahtuneen lipsahduksen Viron presidentille. Asia tuli Neuvostoliitosta julkisuuteen "ennen kuin sitä oli meiltä esitetty".[1429]

Vanha Suomen ystävä Viktor Vladimirov analysoi suomalaisdiplomaatin pyynnöstä lokakuussa 1991 suorasanaisesti Neuvostoliiton tilannetta ja Suomen uusia suhdejärjestelyitä. Vladimirovin mukaan maan valtarakenteet olivat sekaisin ja se liukui omalla painollaan kohti tuntematonta. Gorbačëvilla ei ollut enää todellista valtaa, ja Venäjää olisi hallittava vielä pitkään autoritäärisesti. Läntiseen parlamentaariseen demokratiaan maalla ei olisi varaa, ja lyhyen aikavälin päätavoitteena olisikin diktatuurin estäminen. Raja- ja kansallisuuskysymykset olivat täysin auki, koska keskitetyn liittovaltion aikana niillä ei ollut merkitystä. Hrušëv "kykeni täten omasta oikustaan luovuttamaan ikivenäläisen Krimin Ukrainalle, Stalin luomaan täysin keinotekoisen Kazakhstanin, suorittamaan summittaisia väestönsiirtoja – – vapauden koitettua maa on täysi sekamelska."[1430]

Ratkaiseva käännekohta Venäjän roolin korostumisessa oli marraskuun 1991 alku, kun Venäjän presidentti El'cin ilmoitti lopettavansa Neuvostoliiton ministeriöiden ja muun keskushallinnon rahoituksen Venäjän varoista. Lisäksi Moskovassa puhuttiin Neuvostoliiton presidentin tehtävän lakkauttamisesta. Koivisto katsoi ky-

1427 Tasavallan presidentin keskustelu pääministeri Esko Ahon kanssa valtioneuvostossa 13.9.1991 klo 10.30. MKA, kansio 48, KA.

1428 TPK, kansliapäällikkö, muistio 26.9.1991. Tapaaminen ministerineuvos Karasovin kanssa. MKA, kansio 48, KA.

1429 TPK, muistio, Manninen/hh, 18.10.1991. Tasavallan presidentin tapaaminen Viron presidentti Rüütelin kanssa ti 15.10.1991 hotelli Intercontinentalissa. MKA, kansio 48, KA.

1430 Suomen suurlähetystö, Moskova, 25.10.1991. PM, Neuvostoliiton sisäpoliittinen tilanne; neuvostoanalysoijan näkemys, uas. Olli Mattila. MKA, kansio 48, KA. Vladimirov jatkoi ajatteluaan uudesta valtiorakenteesta varsin kiinnostavalla tavalla: "Uusi kiinteämpi liitto rakentuisi Venäjän, Valko-Venäjän, Ukrainan ja Kazakhstanin varaan. Valko-Venäjä on historiallisesti kuulunut elimellisesti Venäjän yhteyteen (kansallisuudet vaikea eroittaa etnisesti toisistaan). Kazakhstan taasen on täysin keinotekoinen valtioluomus, jossa venäläiset etnisenä enemmistönä. Ukraina taasen jakaantunut neljään osaan: itsenäisyyttä vaativa Keski-Eurooppaan suuntautunut länsiosa, venäläistynyt itäosa, liittovaltion ylläpitoa preferoiva keskus, sekä Etelä-Eurooppaan suuntautunut eteläosa."

seessä olevan ratkaiseva viikko. Päätökset olisivat vallankumouksellisia, ja seurauksena olisi se, että Venäjä kaappaisi Neuvostoliiton keskushallinnosta tarpeelliset osat omaan käyttöönsä. Osastopäällikkö Jaakko Blomberg oli vielä pari päivää aiemmin suhtautunut El'cinin ukaasiin Neuvostoliiton MID:n supistamisesta epäillen: ”Ken elää, se näkee”. Neuvostoliiton suurlähettiläs Aristov puhui seuraavalla viikolla olleen lokakuun vallankumouksen vuosipäivänä järjestämällään illallisella presidentille tarpeesta pitää liittovaltio koossa. Lähtiäisiksi Aristov toivoi Koiviston onnistuvan ”puhumaan järkeä” häntä tapaamaan tulevalle Venäjän parlamentin jäsenelle ja presidentin neuvonantajalle Galina Starovojtovalle ”kuten virolaisille”.[1431]

Koivisto teki El'cinin puheen perusteella johtopäätöksen, että Venäjä voisi yrittää tehdä Neuvostoliitosta lopun ”itsenäistymällä”, mikä oli käsitteellisesti hyvin vaikeaselkoista, koska Venäjä muodosti Neuvostoliiton suurimman osatasavallan. Spekulaatiot herättivät länsimaissa kysymyksen neuvostoarmeijan ja sen ydinaseiden kohtalosta. Yksi Koiviston viesteistä Starovojtovalle oli, että Neuvostoliiton ydinaseiden hallinnan pitäisi jäädä sellaisiin käsiin, joissa niitä ei varmasti käytettäisi. Starovojtovaa suomalaisten ja rivien välissä viitattuna myös presidentin ”sitoutuminen menneisyyden Neuvostoliittoon” hämmensi.[1432] Vieras oli nähtävästi aistinut jotakin presidentin asenteista, vaikka tämä ei tehdyn muistion mukaan ollut suoranaisesti Gorbačëviin ripustautunut.

Suomen uuden Venäjä-politiikan kankeasta alusta voikin kysyä, miksi Suomen ulkopoliittinen johto ajoi neuvostoraiteella viimeiseen asti näkemättä tai osaamatta tulkita Moskovassa tapahtuvaa poliittista kehitystä.

1431 Harry Heleniuksen faksi 30.10.1991 10:05 Jorma Inkille ja Hannu Hämäläiselle, UM:n henkilökunta; MID:n tiedustelu. Jaakko Blomberg edelleen sama viesti Jaakko Kalelalle 30.10.1991 12:19; Alleviivattu venäjänkielinen lehtileike, josta ei käy ilmi alkuperäinen julkaisu, otsikolla: «Борис Ельцин: Обязуюсь перед своим народом сформироват кабинет…»; TPK, kansliapäällikkö, muistio 4.11.1991. Suurlähettiläs Aristov TP:n luona 31.10.1991. Liitteenä El'cinin puheen suomennos otsikolla ”Tietoa VSFNT:t johdon aloitteista uudistusten läpimurron turvaamiseksi”; Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 1.11.1991 alkaen klo 10.45; Koiviston muistio, Aristov 7.11.1991 klo 19.30. MKA, kansio 48, KA; HTP Koivisto – päiväkalenteri 4.11.1991–10.11.1991. Ba2, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 446–447. Kyseinen Aristovin 7. marraskuuta järjestämä vastaanotto Neuvostoliiton suurlähetystössä suututti Venäjän hallinnon edustajia Moskovassa. UM, saapunut salasanoma, 29.11.1991, MOSB0315. Hcc 38, TPKA III, KA.

1432 Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 1.11.1991 alkaen klo 10.45; TPK, kansliapäällikkö, täydellinen versio, ei jaettavaksi. Tasavallan presidentin ja kansanedustaja Starovoitovan tapaaminen Linnassa 11.11.1991; TPK, kansliapäällikkö, muistio 13.11.1991. Toimitusjohtaja Köhler 12.11.1991; Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 19.12.1991 alkaen klo 14.00. MKA, kansio 48, KA.

Viikon kuluttua lokakuun vallankumouksen päivällisestä suurlähettiläs Aristov kiitteli presidenttiä osallistumisesta ”maittemme välisten suhteitten perinteen hengessä”. Kiireellinen tiedonanto Moskovasta Koivistolle koski Novo-Ogarëvossa pidettyä seitsemän neuvostotasavallan edustajien kokousta, jossa sovittiin Suvereenien valtioiden liiton perustamisesta (SSG/ССГ, Союз Суверенных Государств). Uuden sopimusjärjestelmän tavoitteena oli samaan aikaan syödä kakku ja säästää se. Uusi liitto esiintyisi kansainvälisissä suhteissa suvereenina valtiona ja Neuvostoliiton seuraajavaltiona. Samaan aikaan liittoon kuuluvat valtiot olisivat itsekin kansainvälisen oikeuden täysivaltaisia subjekteja, jotka muun muassa voisivat solmia diplomaattisuhteita ulkovaltoihin. Liitolle kuitenkin jäisivät yhteiset asevoimat ja keskitetty strategisten aselajien johto. Tiedon vastaanottanut kansliapäällikkö totesi tilanteen selviämisen ”nyt suunnitellussa muodossa” vastaavan Suomen intressejä.[1433]

Neuvostoliiton ja Venäjän hallintojen mittelö sai Suomen ulkopolitiikan kannalta lopullisen ratkaisun joulukuussa 1991, kun Venäjän ulkoministeriö suoranaisesti kielsi Neuvostoliittoa allekirjoittamasta syksyn aikana neuvoteltua YYA-sopimuksen korvaajaa Suomen kanssa. Ulkoministeri Väyrysen Moskovan-matka peruuntui vain päivää ennen suunniteltua allekirjoitusta. Neuvostoliitto lakkasi olemasta Suomen ulkopolitiikkaan vaikuttava voimatekijä, ja Venäjän federaatio alkoi käyttää Moskovan painoarvoa Suomen suhteissa. Venäjän ulkoministeriö ilmoitti suurlähettiläs Talvitien välityksellä, että [Neuvosto]”liittoa ei enää ole”.[1434]

Venäjän MID:n ratkaisu vei asioita Suomen kannalta eteenpäin. Siellä odotettiin nähtävän Suomen virallinen tunnustus, mitä suurlähettiläs Talvitie suositteli hallitukselle. Suomen ulkopoliittiselle johdolle tilanne oli kiusallinen. Koiviston mukaan: ”Meidän asiamme ei ole todeta, onko Neuvostoliitto ja milloin lakannut olemasta”. Asetelma oli eriskummallinen, kun Venäjä, joka oli paljon Suomea vanhempi, pyysi ”Suomelta tunnustusta”. Virallisesti Suomi totesi neutraalisti, ettei ollut edellytyksiä uuden sopimuksen allekirjoittamiselle. Venäjän federaation MID:n edustajat ilmoittivat, että Venäjän johto oletti Suomen ja Venäjän välillä solmittavan sopimuksen korvaavan vanhan YYA-sopimuksen. Suomessa ulkoministeriö varautui toteamaan

1433 TPK, kansliapäällikkö, muistio 18.11.1991. Suurlähettiläs Aristovin informaatio Tasavallan presidentille 16.11.1991. MKA, kansio 48, KA.

1434 Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 19.12.1991 alkaen klo 14.00; UM, telesanoma MOSB346, 17.12.1991. MKA, kansio 48, KA; Ritvanen 2021, 236–243; Talvitie – Repo 2015, 124–127.

vanhan YYA-sopimuksen rauenneeksi. Sen korvaisi Venäjän kanssa tehtävä uusi sopimus.[1435]

Suomen idänsuhteiden asema selkiytyi, kun Venäjän, Ukrainan, Valko-Venäjän ja Kazakstanin tasavaltojen johtajat päättivät lakkauttaa vanhan liittovaltion ja muodostaa sen tilalle uuden Itsenäisten valtioiden yhteisön (IVY /СНГ, Содружество Независимых Государств). Tasavaltojen johtajat syrjäyttivät yhteisellä päätöksellään Gorbačëvin ja vanhan neuvostohallinnon. Viimeinen sinetti valtion alasajossa oli Neuvostoliiton presidentin viran lakkauttaminen, mistä Gorbačëv ilmoitti joulupäivänä 1991. Neuvostoliiton ydinasenappi siirtyi El'cinille, joka uskotteli tarvitsevansa sen käyttöön valtuutuksen Ukrainan, Valko-Venäjän ja Kazakstanin johtajilta. Käytännössä todellinen valutuutus oli Venäjän presidentin ja puolustusministerin takana. Tasavallat olivat sopineet Alma-Atassa, että Venäjästä tulisi Neuvostoliiton kansainvälisoikeudellinen seuraajavaltio. Tällä päätöksellä muun muassa Neuvostoliiton suurlähetystöt ja niiden henkilökunta muuttuivat Venäjän federaation edustajiksi.[1436]

Presidentti pohti alkuvuodesta 1992 SDP:n uuden puheenjohtajan Ulf Sundqvistin kanssa hajonneen Neuvostoliiton alueen tilannetta. Sundqvist vaati, että pitäisi puhua myös näkyvissä olevista konflikteista, joista päällimmäisenä oli Ukrainan ja Venäjän vaatimukset Mustanmeren laivastosta. Koivisto huomautti ongelmana olevan Krimin, missä asukkaat olivat pääasiassa venäläisiä, eivätkä ukrainalaisia, ja Krim oli Mustanmeren laivaston päätukikohta. Tästä aiheutui "pahaenteisiä" vaatimuksia Krimin itsenäisyydestä tai liittymisestä Venäjään.[1437]

Suurlähettiläs Talvitie raportoi syksyn 1991 ja talven 1992 aikana Venäjän johdon Ukrainaa koskevista huolista. El'cinin johtotähtenä oli "slaavien liitto". Ukraina taas haki valtiollista itsenäisyyttä ja kansainvälistä suvereniteettia. Baltian, Ukrainan ja Valko-Venäjän itsenäisyys puolestaan ajoi Venäjää takaisin lähtökohtiin, "joista se on hakenut vapautusta aina 1700-luvun alusta asti". Ukrainan edustaja puolestaan korosti Moskovassa Talvitielle, että maan tulisi saada "todelliset tunnusmerkit itse-

1435 UM, telesanoma MOSB347, 17.12.1991; Koiviston muistiinpano nidottu asialistaan, Tasavallan presidentin ja ulkoministerin tapaaminen tiistaina 17.12.1991 klo 15.00; UM, poliittinen osasto /JB, muistio nro 1372, 17.12.1991; UM, oikeudellinen osasto/Grönberg, muistio nro 450, 17.12.1991. HNY-sopimus Neuvostoliiton kanssa; Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 20.12.1991 n. klo 11.40. MKA, kansio 48, KA; ks. Zubok 2021, luku 15.

1436 Tasavallan presidentin adjutantti, P.M. 25.12.1991. "Suurlähettiläs B.I. Aristov…" ja sen liitteenä oleva venäjänkielinen non-paper; UM, poliittinen osasto, IM/ar, muistio 27.12.1991. Neuvostoliiton lakkaaminen; Venäjän asema seuraajavaltiona. MKA, kansio 48, KA; Ks. Kotkin 2001, 108–111; Zubok 2021, luku 15.

1437 Tasavallan presidentin ja puheenjohtaja Ulf Sundqvistin keskustelu 9.1.1992 alkaen klo 14.15. MKA, kansio 49, KA.

näisyydelleen. Mikäli Mustanmeren laivasto Krimillä olisi Venäjän alainen, silloinhan Ukrainan alueella olisi vieraan vallan laivastotukikohta." Ukrainan edustaja vakuutti, että heillä tutkittaisiin tarkoin Suomen kokemuksia ja käyttäytymistä Venäjän kanssa.[1438]

Hajonneen Neuvostoliiton ja uuden IVY:n kohtalo mietitytti keväällä 1992 Suomessa, kun Koivisto tapasi entisten neuvostotasavaltojen valtionpäämiehiä näiden käydessä Helsingissä allekirjoittamassa ETYK:in päätösasiakirjan itsenäistyneiden tasavaltojen puolesta. Maaliskuussa liittokansleri Kohl kertoi Koivistolle keskusteluistaan ex-presidentti Gorbačëvin kanssa Bonnissa. Gorbačëv oli pitänyt mahdottomana, että Ukraina eroaisi IVY:stä. "Jos Ukraina eroaa IVY:stä, niin Krimin niemimaa eroaa Ukrainasta ja myös Donin teollisuusalue, jonka asukkaista valtaosa on venäläisiä."[1439] Gorbačëvin esittämistä näkemyksistä kävi ilmi, että Moskovassa oli vaikeuksia hyväksyä Neuvostoliiton hajoamisen geopoliittisia seurauksia ja yhtenäisen valtiorakenteen romahtamista.

Alkuvuodesta 1992 käynnistyi Suomen tulevan ulko- ja turvallisuuspoliittisen ympäristön kannalta merkittävä poliittinen prosessi Euroopan uuden turvallisuusarkkitehtuurin järjestelyistä.[1440] Tuohon prosessiin ei ole mahdollista syventyä tässä yhteydessä, sillä laajuutensa ja ajallisen ulottuvuutensa vuoksi se edellyttäisi erillistä tutkimusta. Suomen ulkopoliittisessa johdossa haluttiin kuitenkin rakentaa jatkumoa uuden ja vanhan järjestyksen välille erityisesti ETYK:in raameissa. Syksyllä 1990 Pariisissa allekirjoitettu ETYK:in uusi peruskirja oli nähnyt päivänvalon Varsovan liiton ja Neuvostoliiton olemassaolon aikana. Nämä Euroopan vanhassa turvallisuusjärjesteyksessä keskeiset elementit lakkasivat olemasta osa turvallisuusarkkitehtuuria runsaan vuoden aikana. Uusi tilanne edellytti Euroopan turvallisuusjärjestyksen kokonaisvaltaista tarkastelua.

1438 UM, saapunut salasanoma, 29.11.1991, MOSB0315; UM, saapunut salasanoma, 16.1.1992, MOSB015. Hcc 38, TPKA III, KA.

1439 TPK, kansliapäällikkö, muistio 23.3.1992. Tasavallan presidentin ja liittokansleri Kohlin keskustelut lounaalla 5.3.1992 Linnassa. MKA, kansio 49, KA.

1440 Esim. ulkoministeri Väyrysen keskustelut Washingtonissa kenraali Scowcroftin ja ulkoministeri Bakerin kanssa. UM, muistio 211, 24.2.1992 ja saapunut salasanoma WASB031, 25.2.1992. MKA, kansio 49, KA.

11.5 Idänkortin inflaatio

Neuvostoliiton ja NKP:n hallinnollisten ja poliittisten uudistusten keskellä suomalaisten puoluesuhteet kuolivat lähes pystyyn. Vallansiirto pois NKP:ltä ja keskuskomitean vanhojen virkailijoiden passittaminen eläkkeelle katkaisi NKP:n ja suomalaispuolueiden institutionalisoituneen yhteydenpidon hyvin tehokkaasti. Keskustan puheenjohtaja Paavo Väyrynen oli tammikuussa 1989 järjestämässä vanhan kaavan mukaista NKP:n valtuuskuntavierailua Suomeen. NKP:n keskuskomitea oli kuitenkin joutunut Gorbačëvin hallinnollisten uudelleenjärjestelyiden kohteeksi. Maakohtaiset jaostot lakkautettiin, ja Suomen asiat siirrettiin uudelle Eurooppa-ryhmälle. Suomen asioiden ekspertti ja SKP:n taistolaisia vuosikaudet tukenut Vladimir Fëdorov passitettiin vappuna 1989 eläkkeelle.[1441] Tämän jälkeen Suomen-asioiden hoito oli lopullisesti irronnut tiukimman linjan edustajien käsistä. Tosin jäänteenä menneisyydestä Fëdorov toimi vielä syksyllä 1989 Keskustan valtuuskunnan matkaoppaana. Syksyllä eläkkeelle jäi myös Suomen tunnetuin KGB-kenraali Viktor Vladimirov. Virolaisilta kuultiin myös tieto, että NKP olisi lakannut rahoittamasta ulkomaisten veljespuolueiden fraktiotoimintaa.[1442]

SKP:n raha-asiat nousivat Koiviston työpöydälle loppusyksystä 1991, kun Gorbačëvin vastustajat kyselivät Moskovassa, oliko veljespuolueille annettu apu ollut puolueen vai valtion rahaa. Boris El'cin oli avannut tutkimuksia NKP:n harjoittamasta puolueavusta. Feliks Karasëv kysyi kansliapäällikkö Kalelalta SKP:n saamista rahoista. Karasëv väläytti jopa Venäjän parlamentin vaadetta Suomen valtiolle SKP:lle annettujen rahojen palauttamiseksi. Raskauttavia todisteita Moskovassa olivat Sinisalon allekirjoittamat kuitit. Karasëvin mukaan toiminta oli jatkunut Šapošnikovin johdolla ainakin vuoteen 1986 asti. Venäjän hallituksen "informaattorina" toimi Anatolij Smirnov, "Fëdorovin oppipoika", jolla oli "ylenmäärin tietoja yleensä puoluetuesta ja erityisesti SKP:n osalta". Presidentti neuvoi oikeusministeri

1441 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 16.1.1989; TPK, muistiinpano 30.4.1989. Kansliapäällikkö Kalelan keskustelut Moskovassa: NKP:n keskuskomitean rakenne ja miehitys. MKA, kansio 37, KA.

1442 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 5.10.1989 MKA, kansio 38, KA; Matti Viialaisen PM, Viron tilanne, Hki 18.10.1989. MKA, kansio 39, KA. NKP jatkoi kuitenkin solidaarisuusrahoitusta, ja se otti vastatakseen Itä-Euroopan sosialisitisten maiden puolueiden osuudet kansainvälisestä solidaarisuusrahastosta. Esim. joulukuussa 1989 NKP:n politbyroo myönsi tähän tarkoitukseen 22 miljoonaa dollaria varoja Neuvostoliiton keskuspankista vuodelle 1990. Osobaâ papka 8, sov. sekretno. Postanovlenie CK KPSS. Vopros meždunarodnogo otdela CK KPSS, 11.12.89g. Okončanie Holodnoj Vojny v Evrope, NSA. [https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Masterpiece/1989-12-11.pdf].

Hannele Pokkaa, ettei asiassa olisi syytä ryhtyä toimenpiteisiin, ”jollei ole oikeudellista pakkoa. – – Toisaalta, jos oikeusprosessi lähtee liikkeelle, siihen ei pidä eikä voikaan puuttua.”[1443]

SKP:n saama rahoitus oli yksi Suomen poliittisen elämän räikeistä tahroista, mutta Koivistolla ei halunnut alkaa setviä asian laillisuuspuolta. Aihe oli kuuma, ja prosessin avaaminen olisi synnyttänyt poliittisen myrskyn. Entisenä työväen pankkiirina hän tiesi, ettei SKP ollut ainoa ulkomaista rahaa saanut puolue. Tarkemmassa syynissä rahavirtojen jäljet voisivat johtaa kiusallisiin kysymyksiin, kuten keiden kautta ja keille kaikille rahaa oli siirtynyt.[1444]

Keskusta sai keväällä 1989 isännöitäväksi Väyrysen kutsuman NKP:n valtuuskunnan, mutta puheenjohtaja harmitteli presidentille, ettei edustus vastannut toivottua tasoa. Delegaatiota johti NKP:n keskuskomitean jäsen Boris Pugo,[1445] poliittisesti kevyen sarjan edustaja verrattuna SDP:n parin vuoden takaiseen vieraaseen Ëgor Ligačëviin – Neuvostoliiton kakkosmieheen. Harmittelut eivät auttaneet, sillä NKP:ssä Keskusta oli jyvitetty Pugon hoidettavaksi. Tilanne toistui syksyllä 1989 Keskustan Moskovan-vierailulla. Hieman ennen Keskustan puoluevierailua julkaistuista Ahti Karjalaisen muistelmista paisui syksyllä 1989 kirjekohu, jonka yhteydessä Paavo Väyrynen, maan johtavan oppositiopuolueen puheenjohtaja, sidottiin NKP:n vaatimuksesta ulkopoliittisen johdon taakse. Väyrynen lupasi olla kritisoimatta presidenttiä ja ulkopoliittista johtoa, millä perusteella Feliks Karasëv saattoi suositella Keskustan puoluevierailun toteuttamista Moskovaan.[1446] Politiikan paradoksina oli tilanteen kääntyminen päälaelle kahdeksan vuoden takaisesta syksystä 1981. Tuolloin Väyrynen oli hakenut Moskovan matkasuunnitelmalleen tukea Koiviston kilpailijalta tämän kaatamiseksi,[1447] nyt matkasuunnitelman hyväksyminen ja Moskovaan pääsy vaati sitoutumista Koiviston tukemiseen.

1443 Keskustelu ministerineuvos Karasovin kanssa 28.11.1991; TPK, kansliapäällikkö, muistio 5.12.1991. Ministerineuvos Karasov Linnassa. MKA, kansio 48, KA. Anatolij Smirnovin väitteitä yritettiin vesittää suomalaisessa julkisuudessa (ks. SK9/1992; SK 14/1992; 37/1992), mutta myöhemmin Smirnovin tietoja on käytetty lähteinä esimerkiksi kansainvälisesti merkittävässä Venäjän taloudellista vaikuttamista länsimaissa käsittelevässä Catherine Beltonin tutkimuksessa. Ks. Belton 2021, 73–75.

1444 Ks. alaluku 4.3

1445 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 5.5.1989. MKA, kansio 38, KA.

1446 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 29.8.1989; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano, ”Ministerineuvos Karasov kävi pyynnöstään 20.9. klo 16.40–18.00 tapaamassa linnassa”; Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 20.9.1989; Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 5.10.1989. MKA, kansio 38, KA. Kirjekohu viittaa niin sanottuun Vladimirov-kirjeeseen, jonka Paavo Väyrynen oli lähettänyt Ahti Karjalaiselle 19.9.1981. Ks. Karjalainen – Tarkka 1989, 236–238; Väyrynen 1993c, 377–393; Mainio 2018, 389.

1447 Väyrynen 1993b, 328–331.

Kevään 1991 eduskuntavaaleissa Keskusta oli ensimmäistä kertaa sitten vuoden 1962 eduskuntavaalien suurin puolue, ja ensimmäistä kertaa vuonna 1966 päättyneen vaalikauden jälkeen Suomeen muodostettiin porvarillinen enemmistöhallitus. Pääministeriksi nousi edelliskesänä Keskustan puheenjohtajaksi valittu Esko Aho.

Hallitusneuvotteluiden lopputulos muodostui käytettävissä olleen lähdeaineiston valossa tällä kertaa ilman neuvostovirkailijoiden vaikuttamisyrityksiä. Feliks Karasëv keskusteli Jaakko Kalelan kanssa kyllä vaalinäkymistä, -tuloksesta ja hallituspohjasta mutta nähtävästi malttoi olla esittämättä toivomuksia Suomen tulevan hallitusratkaisun puoluepohjasta sen enempää suuntaan tai toiseen. Suurlähettiläs Aristov piti tarpeellisena korostaa epävirallisessa yhteydessä, ettei tuleva hallituspohja huolestuttanut Neuvostoliittoa millään tavoin. He luottivat presidentti Koivistoon.[1448] Huomattava periaatemuutos tapahtui siinä, ettei suurlähettiläs Aristov esittänyt Neuvostoliiton suosituimmuusjärjestystä Suomen sisäpoliittisista ratkaisuista Koivistolle, kuten Aristovin edeltäjä Sobolëv oli tehnyt.

Hallitusneuvotteluissa sovellettiin ensimmäistä kertaa heinäkuussa 1987 voimaan tullutta hallitusmuodon uudistetun 36§ toista momenttia: ”Valtioneuvoston kokoonpanon merkittävästi muuttuessa on eduskunnan puhemiestä ja eduskunnan eri ryhmiä kuultava sekä eduskunnan oltava koolla.” Lisäys korosti eduskuntaryhmien vaikutusvaltaa hallituksen muodostamiseen.

Hallituspohjan valitsemisen ohella poliittisen kulttuurin muutos näkyi ulko- ja sisäpolitiikan välisen yhteyden ohenemisena vuoden 1991 hallitusohjelman ulkopoliittisen osan laatimisessa. Vakiintunut käytäntö, jossa ulkoministeriö valmisteli hallitusohjelman ulkopoliittisen osan tasavallan presidentin ja hallituksen muodostajan kanssa sovitulla tavalla, alleviivasi hallitusmuodossa osoitettua työnjakoa ulkopoliittisessa päätöksenteossa. Kansliapäällikkö Kalelan mukaan hallitusneuvottelijoihin kohdistuvan paineen vähentämiseksi menettely oli ilmeisen perusteltu vielä vuosina 1983 ja 1987, mutta keväällä 1991 tilanne oli toinen. ”Ulkoiset paineet ovat vähäisemmät ja ulkopoliittiseen doktriiniin kohdistuvat kilpailupaineet puolueiden kesken ovat lähes hävinneet.”[1449]

Ulkopoliittiseen oikeaoppisuuteen kohdistuneet vaatimukset olivat toisin sanoen supistuneet tuntuvasti kuluneiden vuosien aikana. Ilmeistä oli, että neuvostotoimijoiden lausunnot olivat menettäneet sen poliittisen merkityksen, mikä niille oli men-

[1448] TPK, kansliapäällikkö, muistio 11.2.1991. Ministerineuvos Karasov Linnassa 11.2.1991. MKA, kansio 44, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistio 21.3.1991. Ministerineuvos Karasov 19.3.1991. MKA, kansio 45, KA; Muistio (Jari Luoto) 4.4.1991/JL, George Pailen keskustelu sls Aristovin kanssa 20.3.1991. MKA, kansio 46, KA.

[1449] TPK, kansliapäällikkö, muistio 8.4.1991. Hallitusohjelman ulkopoliittinen osa; TPK, kansliapäällikkö, muistio 8.4.1991. Hallitusneuvottelut 1991. Presidentin kierros 8.4.1991: Puhemies Esko Aho (I). MKA, kansio 45, KA.

neinä vuosina Suomessa annettu. Suomen hallituskokoonpano tai hallitusohjelma eivät olleet enää neuvostovirkailijoiden aiemman kaltaisten vaikutusyritysten kohteena. Vuoden 1991 tilanteessa se olisikin ollut jo absurdia, kun Moskovan oma poliittinen pelikirja oli aivan sekaisin. Kuriositeettina voidaan mainita ”Gorbačëvin lähipiiristä” keväällä 1991 esitetty kanta Suomen seuraavista presidentinvaaleista. Kyseessä olisi täysin Suomen sisäinen asia. Moskovassa oli nähtävissä neljä mahdollista nimeä: Holkeri, Sorsa, Suominen, Väyrynen.[1450]

Kevään 1991 eduskuntavaalitulos ja puolueiden suhteet määrittelivät hallituspohjan. SDP:n puheenjohtaja Pertti Paasio ilmoitti pian vaalituloksen jälkeen presidentille, että SDP menisi oppositioon. Presidentti puolestaan totesi, että: ”tarkoituksenani ei ole tällä kertaa osallistua kovin aktiivisesti hallituksen muodostamiseen”.[1451]

Hallitusneuvottelut jäivät puheenjohtaja Ahon käsiin. Hallitusohjelman ulkopoliittisen osan syntytapaa parlamentarisoitiin tässä yhteydessä. Koivisto esitti toiveen, että ulkopoliittiset muotoilut syntyisivät tulevan hallituksen sisäisessä keskustelussa. Ohjenuoraksi presidentti antoi ilmaisun ”siinä ei olla missään kovin ahtaassa raossa”. Aho ja Koivisto sopivat Jaakko Kalelaa käytettävän presidentin käden jatkeena ulkopoliittisen osion muotoilussa, mutta ohjelman pitäisi edustaa hallituksen sisällä syntynyttä ajattelutapaa. Aho varmisti vielä salkkujaon yhteydessä presidentin kannan ulkoministeriehdokkaista. Koiviston mukaan Keskustan tulisi tehdä niin kuin se parhaaksi katsoisi – presidentillä ei olisi mitään Väyrysen ulkoministerinimitystä vastaan. Koivisto välitti saman viestin Kokoomukselle Holkerin välityksellä: ”Hyväksyn melkein kenet hyvänsä ulkoministeriksi. En halua, että hallituksessa olisi joku, jota pidettäisiin minun erityisenä uskottunani.” Väyrynen kiitti Koivistoa luottamuksesta ja vakuutti tekevänsä parhaansa tehtävän hoitamiseksi presidenttiä tyydyttävällä tavalla.[1452]

Lopputuloksena oli hallitusohjelma, jonka ulkopolitiikkaa käsittelevässä osassa ei ensimmäistä kertaa sitten Koiviston oman ykköshallituksen ohjelman mainittu Paasikiven–Kekkosen linjaa. Ahon hallituksen ohjelmassa ei myöskään pidetty kiinni hyvistä ja luottamuksellisista neuvostosuhteista tai muustakaan perinteisestä

1450 Muistio (Jari Luoto), 20.3.1991/JL, George Pailen tapaaminen ulkoasiainministeri Pertti Paasion kanssa 13.3.1991. MKA, kansio 46, KA.

1451 TPK, Manninen/tks, muistio 10.4.1991. Hallitusneuvottelut 1991 Linnassa ma 8.4.1991 klo 9.15 alkaen. MKA, kansio 45, KA.

1452 TPK, Manninen/mm, muistio 18.4.1991. Tasavallan presidentin ja puhemies Esko Ahon tapaaminen Linnassa ke 17.4.1991 klo 16.00–16.20; TPK, kansliapäällikkö, muistio 21.4.1991. Puhemies Aho 19.4.1991. MKA, kansio 45, KA; Koiviston muistiinpanot keskustelusta Holkerin kanssa 12.4.1991; Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 23.4.1991; Tasavallan presidentin ja puhemies Esko Ahon keskustelu Linnassa ti 23.4.1991 alkaen klo 14.30. MKA, kansio 46, KA; Koivisto 1994, 340–341; Ks. Tuomioja 2014, 29 (28.3.1991).

liturgiasta. Muutos neljän vuoden takaiseen Holkerin hallituksen ohjelmaan oli silmiinpistävä.[1453]

Kaiken kaikkiaan ulkopolitiikan vaikutus vuoden 1991 hallitusneuvotteluihin oli vähäisintä vuosikymmeniin. Lisäksi Koiviston omat kokemukset Kekkosen kauden pääministerinä olivat opettaneet, millaisia vaikeuksia presidentin suosikit aiheuttivat hallitustyöskentelylle, joten sellaisten muodostumista pitäisi välttää. Uudet käytännöt tasapainottivat suomalaista parlamentarismia ja poliittista kulttuuria. Sen osalta muutos on luettava Koiviston presidenttikausien ansioksi.

Koivisto kävi Ahon kanssa ensimmäisellä hallitusviikolla työnjakokeskustelun, jossa presidentti kertoi pitävänsä pääministerin hyvin informoituna ulkopolitiikasta. ”Olen sitä mieltä, että pääministerillä on ja pitää olla myös ulkopoliittinen rooli.” Suomen presidenttikeskeisen järjestelmän vuoksi täytyisi olla valmis osoittamaan joustavuutta, jotta keskusteluita voitaisiin käydä luontevasti erilaisissa hallitustenvälisissä yhteyksissä.[1454]

Ahon hallituksen aloittaessa työskentelynsä Suomen ulkopoliittisessa toimintaympäristössä kaikki vanhat peruslähtökohdat näyttivät olevan liikkeessä. ETA-neuvotteluiden avaama silta Suomen länsi-integraatiolle oli romahtamaisillaan, ja Neuvostoliiton uudistuspolitiikka oli pahasti sekaisin.

[1453] Pääministeri Esko Ahon hallituksen ohjelma 26.4.1991. Ohjelma on saatavilla esim. [https://valtioneuvosto.fi/-/65-paaministeri-esko-ahon-hallituksen-ohjelma]; Pääministeri Harri Holkerin hallituksen ohjelma 30.4.1987. Ohjelma on saatavilla esim. [https://valtioneuvosto.fi/-/64-paaministeri-harri-holkerin-hallituksen-ohjelma]; vrt. Ritvanen 2021, 178.

[1454] Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 30.4.1991 Linnassa. MKA, kansio 46, KA; Koivisto 1994, 361–362; Koivisto 1995, 499.

12 Veri vetää länteen – sopimukset itään

”Finland is a wealthy country, firmly pro-Western.”[1455]

- Ison-Britannian suurlähettiläs Neil Smith 7. helmikuuta 1990

Länsi-Euroopan ja Yhdysvaltojen poliittinen ja taloudellinen merkitys Suomen ulkopolitiikalle vahvistui 1980-luvun kuluessa. Erityisesti lännellä oli tärkeä rooli suomalaisen teollisuuden ja teknologian kilpailukyvyn parantamisessa. Yksityisyritykset olivat omista taloudellisista intresseistään käsin kiinnostuneita lännestä. Ulkopoliittisen johdon kannalta poliittinen viitekehys oli tärkeä vetovoimatekijä taloudellisten intressien lisäksi. Suomesta oli tullut EFTA:n täysjäsen vuoden 1986 alusta. EFTA:ssa yhdistyi Suomen kansainvälisen aseman kannalta kaksi tärkeintä viiteryhmää; puolueettomat maat ja Pohjoismaat.

Suomen kannalta merkittävä poliittinen muutos sai alkunsa vuonna 1989, kun Euroopan yhteisön komission silloinen puheenjohtaja Jacques Delors ehdotti EY:n ja EFTA:n välisen yhteistyön tiivistämistä Euroopan talousalueen[1456] muodossa. Suomen kannalta se tarkoittaisi merkittävää poliittista siirtymää. YYA-sopimus ja idänkaupan sopimukset sitoivat Suomea Neuvostoliittoon, mutta viiteryhmän mukana pysyminen olisi Suomen kansainvälisen aseman ja taloudellisen kilpailukyvyn vuoksi ensiarvoisen tärkeää. Vuosien 1989–1992 aikana Suomi tasapainoili ulkopolitiikassaan näiden intressien välillä.

[1455] DD 1990/154, British Embassy Helsinki to FCO, WED, 7 February 1990, Finland revisited. FCO 160/281, UKNA.

[1456] Samoin kuin EY/EC-lyhenteissä, Euroopan talousalueesta esiintyy alkuperäislähteissä rinnakkaisia suomen- ja englanninkielisiä muotoja (Euroopan talousalue, ETA; European Economic Space, EES; European Economic Area, EEA). Tutkimustekstissä käytetään johdonmukaisuuden vuoksi suomenkielistä muotoa ETA / Euroopan talousalue, ellei kyseessä ole suora sitaatti, jossa on käytetty jotakin muuta versiota.

12.1 Länsi-Euroopan integraatiota painottomuuden tilassa – Euroopan talousalue ja Suomi

> *”The Finns continue in their undemonstrative way to deepen and consolidate their Western orientation.”*[1457]
>
> - Ison-Britannian Helsingin-suurlähetystön vuosiarvio 1.3.1988

> *“To an important extent they [Finns] are already there [economic fold of the West].”*[1458]
>
> - Ison-Britannian Helsingin-suurlähetystön raportti 4.7.1988

Suomi onnistui Koiviston johdolla rakentamaan Euroopan myllerrysten keskellä itselleen reitin, jossa ulkopolitiikan vanhoja rakenteita purettiin pala kerrallaan sitä mukaa, kun tarvittiin aineksia eteenpäin pääsemiseksi. Kaksi ajallisesti rinnakkaista ja kauaskantoista ulkopoliittista projektia, Suomen reitti ETA:aan ja EY:hyn sekä irtautuminen YYA-aikakauden velvoitteista, ovat osoittautuneet Mauno Koiviston presidenttikauden ulkopolitiikan pysyvimmiksi ratkaisuiksi. Alkuvuodesta 1989 kukaan ei vielä tiennyt, mitä kaikkea yhtälön ratkaiseminen tulisi edellyttämään. Tilanne presidentin pöydällä oli vivahteikkaampi kuin mitä historiantutkimuksessa on aiemmin tulkittu.

Suomalaiset suuryritykset ja elinkeinoelämän etujärjestöt panostivat Länsi-Euroopan talousintegraation seurantaan ja edunvalvontaan aiempaa laajemmin vuoden 1984 Luxemburgin julistuksen jälkeen. Martti Häikiö on tulkinnut kevään 1985 vedenjakajaksi. Silloin teollisuuden johtajille alkoi valjeta EY:n poliittisen integraation potentiaali. Elinkeinoelämän etujärjestöissä alettiin tehostaa sisäistä dialogia Euroopasta, tiivistää yhteydenpitoa viranomaisten kanssa ja seurata EY:n tapahtumia. Tavoitteena oli teollisuuden ja elinkeinoelämän etujen edistäminen suomalaisyritysten kansainvälisen kilpailukyvyn takaamiseksi.[1459]

1457 D.J.M. Dain, 1 March 1988, Finland 1987. FCO 33/9871, Finland: Annual review 1987, UKNA.

1458 H.A.J. Staples to D.J.E. Ratford. Personal and confidential, British embassy Helsinki, 4 July 1988. FCO 33/9873, Fenno–Soviet relations, 1988, UKNA. Staples kirjoittaa:”On the point whether the Finns were really trying to come into the economic fold of the West, I would argue that to an important extent they are already there.”

1459 Blom 2018, 122; Korhonen Olli 2017, 86–88; Mansner 2005, 278–284; Häikiö 2001, 58; Koroma 2015, 118–121.

EFTA:n ja EY:n yhteinen Luxemburgin julistus keväällä 1984 oli asettanut tavoitteeksi laajan eurooppalaisen talousalueen (European Economic Space, EES/ETA) luomisen. Suomi päätti panostaa EFTA:n kautta vaikuttamiseen, koska EFTA:n painoarvo olisi suurempi kuin sen yksittäisten jäsenmaiden. Tätä varten Suomi esitti EFTA:n ministerikokouksessa toukokuussa 1987 järjestön sisäisten neuvottelumekanismien tehostamista. ETA tarkoittaisi EFTA:n ja EY:n yhteistä vapaakauppa-aluetta, jossa EFTA-maat olisivat mukana ilman EY-täysjäsenyyden asettamia poliittisia ja taloudellisia velvoitteita. EFTA:n toimintaperiaatteisiin kuuluvaa yksimielisyysvaatimusta tulisi kunnioittaa tulevissa neuvotteluissa EY:n kanssa, eikä uusiin järjestelyihin saisi sisältyä kansallista päätösvaltaa kaventavia elementtejä.[1460] Suomi karsasti ulkopoliittista liikkumatilaa rajoittavia poliittisia sitoumuksia.

Teollisuuden keskusliiton puheenjohtaja ja Nokian pääjohtaja Kari Kairamo painotti alkuvuodesta 1987 presidentille elinkeinoelämän tarpeiden huomioimista Euroopan integraatiossa. Hallituksen ulkoasiainvaliokunta oli joulukuussa 1986 päättänyt kutsua Euroopan komission puheenjohtajan Jacques Delorsin vierailulle Suomeen. Elinkeinoelämä piti kutsua tärkeänä, koska se olisi tehokkain tapa esitellä komission ylimmälle johdolle Suomen taloutta, teknologiaa ja poliittista asemaa. EY oli Suomen suurin kauppakumppani yli 40 prosentin osuudella, joten yhteydenpito komissioon olisi tärkeää. Suomen intressinä olisi edistää EFTA:n ja EY:n muodostamaa länsieurooppalaista vapaakauppajärjestelmää ja esittää näkökantoja yhteisen markkina-alueen turvaamiseksi.[1461]

Kairamo huomautti presidentille myös, kuinka Ruotsi piti komissioon valtiotasolla paljon tiiviimpää yhteyttä kuin Suomi. Ruotsalaiset ministerit, pääministerikin, kävivät komissiossa. Suomesta ulkomaankauppaministeri Laine oli ainoa, joka oli käynyt siellä. Koivisto vastasi Kairamolle penseästi: ”meillähän on diplomaattiset suhteet EC:hen”. Kairamo uskoi, että Eurooppa tulisi olemaan aina vain tärkeämpi, jolloin valtiovallan suhteita komissioon olisi syytä kehittää. Pohjalla oli vielä kaino toive. Talouselämä toivoi, että Suomi voisi olla mukana Euroopan neu-

[1460] UM, kauppapoliittinen osasto, KPO I, 1.6.1987. Antti Satuli. EFTA/EC-yhteistyö Eurooppalaisen talousalueen (EES) luomiseksi. MKA, kansio 33, KA.

[1461] UM, kauppapoliittinen osasto, I-toimisto, Soralahti/sl, muistio N:o 772, 11.12.1986. EC:n komission puheenjohtaja Jacques Delorsin kutsuminen Suomeen, liite n:o 2; HUAV, 10/1986, 17.12.1986. Cb, 1986, UMA; Tasavallan presidentti ja vuorineuvos Kari Kairamon keskustelu 13.1.1987. MKA, kansio 33, KA.

vostossa (EN, Council of Europe). Suomalaisen liike-elämän kiinnostus eurooppalaiseen integraatioon ja jopa EY-jäsenyyteen seurasi länsieurooppalaista kehitystä.[1462]

Elinkeinoelämän toive Euroopan neuvoston jäsenyydestä on merkillepantava. Kysymys Suomen jäsenyydestä järjestössä oli noussut useita kertoja järjestön olemassaolon vuosikymmenten aikana esille, mutta Kairamon esittämänä se heijasteli periaatemuutosta. Suomen asema järjestön ulkopuolella herätti ei-toivottuja mielikuvia ja jopa mainehaittaa suomalaisyrityksille.[1463]

Euroopan neuvosto oli vuonna 1949 perustettu ihmisoikeusjärjestö. Ruotsi oli ollut yksi perustajajäsenistä, Itävalta oli liittynyt siihen vuonna 1956, pian valtiosopimuksensa voimaantulon jälkeen ja Sveitsi liittyi vuonna 1963. Suomi sen sijaan liittyi järjestöön tasan 40 vuotta perustamisen jälkeen, eli toukokuussa 1989. Suomen kohdalla jäsenyysharkinta palautui kysymykseen siitä, miten Neuvostoliitto suhtautuisi Suomen jäsenyyteen. Kysymyksestä oli keskusteltu, ja siitä oli tehty UM:n virkamiesselvityksiä vuosikymmenten saatossa, mutta sopivaa hetkeä liittymiselle ei tahtonut löytyä. Elokuussa 1983 ulkoministeri Väyrynen ja ministerineuvos Derâbin totesivat Euroopan neuvoston jäsenyyden ”poliittisen luonteen”, jonka vuoksi Suomen täysjäsenyys olisi Neuvostoliitolle hankalaa.[1464]

Kairamo toisti toiveensa Euroopan neuvoston jäsenyydestä julkisesti muutamaa kuukautta myöhemmin Ulkomaankauppaliiton vuosikokouksessa. Presidentti ja erityisesti ulkoministeri Sorsa tuohtuivat Kairamon aloitteesta. Ulkoministerin mielestä teollisuusjohtajan ei pitäisi ottaa kantaa ulkopoliittisiin kysymyksiin. Presidentti taas totesi, etteivät aiemmat traumaattiset kokemukset – Nordek, EEC-vapaakauppasopimus ja EFTA – innostaneet merkittäviin uusiin voimisteluihin. Presidentti ja ulkoministeri katsoivat Euroopan neuvoston edustavan niin sanottua pehmeää integraatiota, joka oli toissijaista mahdollisten uusien taloudellisten sopimusjärjestelyiden kanssa. Taloudellisia järjestelyitä tarvittaisiin EY:n sisämarkkinoiden

1462 Tasavallan presidentti ja vuorineuvos Kari Kairamon keskustelu 13.1.1987. MKA, kansio 33, KA; vrt. Blomberg 2011, 118–119. Kairamon keskustelu presidentin kanssa Euroopan neuvostosta oli ennen muutamien kansanedustajien tekemää toivomusaloitetta; Toivomusaloite n:o 55, 1987vp, s. 65–66. Melin ym.: Selvityksen tekemisestä Euroopan neuvoston jäsenyyden anomiseksi; Vrt. Harri Holkerin haastattelu 23.11.1999, (VMA, EK).

1463 Tasavallan presidentti ja vuorineuvos Kari Kairamon keskustelu 13.1.1987. MKA, kansio 33, KA; Tarkka 2012, 448–450; Luoto 1997, 142–145.

1464 Matti Tuovisen päiväkirja 2. ja 24.10.1980; Paavo Väyrysen muistiinpano keskustelusta ministerineuvos Derjabinin kanssa ja sen liitteenä 21.8.1983 päivätty lähetekortti tasavallan presidentille. MKA, kansio 26, KA; Makko 2017, 35.

kehittyessä, joten olisi turhaa osoittaa intoilua ihmisoikeuksiin keskittyvässä Euroopan neuvostossa. Se olisi tarpeetonta voimistelua, mihin Koivisto ei olisi valmis.[1465]

Kairamon lähtökohtana Euroopan neuvosto jäsenyydelle oli Suomen maakuvan vahvistaminen lännessä, mutta ulkoministerin mielestä elinkeinoelämältä tulevat paineet Euroopan neuvostoon liittyen olivat käsittämättömiä. Sen sijaan parlamentaarinen paine, jonka Sorsa näki muodostuvan, oli poliittinen realiteetti: ”Hallituksella pitäisi olla selvä kanta, mitenkä siihen mennään.”[1466]

Holkerin hallitus teki kesällä 1987 asiasta poliittisen päätöksen. Se käsitteli presidentin johdolla ulkoasiainvaliokunnassa Euroopan yhdentymistä. Esityslistalla oli Euroopan neuvosto ja edellä kerrottu EFTA–EY-yhteistyö. Euroopan neuvoston ulkopuolelle jäämisessä painavimmaksi haittatekijäksi oli muodostumassa Suomen kuvan hämärtyminen maailmalla. Ulkoministeriön perusteluissa Euroopan neuvoston poliittinen merkitys nähtiin ensisijaisesti symbolisena, eikä Suomen liittymiselle sinänsä olisi estettä. Päätös edellyttäisi kuitenkin laajaa parlamentaarista yksimielisyyttä. Lisäksi uusi hallitus oli vasta nimitetty, jolloin jäsenyyspäätös voitaisiin tulkita muutokseksi Suomen ulkopolitiikassa. Yleisen kehityksen ja Suomen tarpeiden valossa asiaa ei ollut syytä ottaa hallituksen edistettäväksi, vaan lykätä tuonnemmaksi. Vastanimitetyn Holkerin hallituksen ulkopoliittisen maineen – eli idänsuhteiden – kannalta olisi parempi, jos se ei heti tekisi päätöstä, joka antaisi aiheen puhua linjamuutoksesta. Kysymykseen voitaisiin palata esimerkiksi presidentinvaalien jälkeen.[1467]

Presidentti pohti Euroopan neuvoston ja talousintegraation suhdetta. Entä jos toinen rasittaisi toista? Euroopan neuvosto ja taloudellinen integraatio olivat eri asioita, joista jälkimmäinen oli kansallisissa intresseissä huomattavasti korkeammalla. Ulkopolitiikkaa ei olisi pakko rasittaa olemalla mukana kaikissa organisaatioissa. Henkilökohtaisella tasolla presidenttiä hillitsi myös aiemmat traumaattiset tapahtumat,

1465 Tasavallan Presidentin keskustelu ulkoministeri Kalevi Sorsan kanssa 29.5.1987 klo 11.30. MKA, kansio 33, KA; Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta linnassa 20.10.1987. MKA, kansio 34, KA; Ingvar S. Melinin haastattelu 6.10.1999, (VMA, EK); Häikiö 2001, 166, 174–177; Jakobson 2003, 366; Jakobson 1992, 272–273; Aunesluoma 2011, 402; Koivisto 1995, 279–280. Sorsalle Koivisto käytti ilmaisua ”en ole kovin valmis” [Euroopan neuvostoon].

1466 Sorsan sitaatti, Tasavallan Presidentin keskustelu ulkoministeri Kalevi Sorsan kanssa 29.5.1987 klo 11.30; Tasavallan Presidentin keskustelu pääministeri Harri Holkerin kanssa 29.5.1987 klo 10.40. MKA, kansio 33, KA.

1467 UM, poliittinen osasto, muistio 510, 3.6.1987. Suomi ja Euroopan Neuvosto; Presidentin keskustelu valtiosihteeri Åke Wihtolin kanssa Linnassa 4.6.1987 klo 15.00. MKA, kansio 33, KA; HUAV, pöytäkirja 4/1987, 9.6.1987. Cb, 1987, UMA.

kuten hän viittasi Nordekiin, EEC:hen ja EFTA:aan. Hallitus yhtyi presidentin näkemykseen: talousintegraatiolla olisi näistä kahdesta ensisijainen intressi.[1468] Koivistolle Neuvostoliiton reaktiot mainittuihin päätöksiin olivat aiheuttaneet traumoja, ja hän halusi välttää enempää kritiikkiä.

Taustalla on nähtävissä ajatus idänsuhteisiin kohdistuvan poliittisen rasituksen kumuloitumisesta. Taloudellisen integraation ja Euroopan neuvoston yhteisrasitusta Suomen idänsuhteille ei haluttu testata. Euroopan neuvostoon liitettyjä niin sanottuja pehmeitä arvoja, kuten ihmisoikeuskysymyksiä, ei asetettu koivistolaisessa ulkopolitiikassa tavoittelemisen arvoisiksi – tai ainakaan poliittista hintaa siitä ei haluttaisi maksaa. Periaate, jossa taloudelliset edut nostettiin ulkopolitiikan moraalikysymysten edelle, oli Koiviston johdonmukaista ajattelua. Jos olisi mahdollista, että moraali- tai arvokysymyksiin takertumisen vuoksi jokin taloudellinen etu jäisi myöhemmin saavuttamatta, niin se olisi Suomen kansallisten etujen vastaista. Presidentin kiinnostus Länsi-Euroopan integraatiota kohtaan oli siis hyvin pragmaattista. Ensisijaisena tavoitteena oli turvata kaupan esteiden poistumisen tarjoamat taloudelliset edut.

Euroopan neuvoston jäsenyys nousi kuitenkin vuoden 1988 presidentinvaalikamppailussa yhdeksi kampanjakysymykseksi. Paavo Väyrynen oppositiojohtajana ja presidenttiehdokkaana tuki liittymistä vedoten siihen, että Suomen asema neuvoston ulkopuolella oli luonnoton. Toimittajat tivasivat istuvalta presidentiltä, milloin Suomi voisi liittyä, mihin Koivisto totesi kylmästi, ettei hänen mielipiteensä asiassa ollut muuttunut. Vaalikamppailun loppuvaiheessa Koivisto myöntyi toteamaan, että hallitus tarkastelisi kysymystä lähitulevaisuudessa. Euroopan neuvosto tarkoitti presidentin sanoin niin sanottuja pehmeämpiä kysymyksiä, mutta Suomen ensisijaiset intressit koskivat kovempia asioita, eli talousintegraatiota. Alkuvuodesta 1988 Jaakko Kalela katsoi, että merkittävin muutos Suomen jäsenyyden myötä tapahtuisi ihmisoikeuskysymyksissä.[1469]

Suurvaltasuhteiden lientyessä Suomen perustelut alkoivat käydä heppoisiksi. Järjestön ulkopuolelle jäämistä oli perusteltu puolueettomuuspolitiikalla, mihin ei sopinut neuvoston rooli suurvaltaristiriitojen kohteena. Ei-julkisena perusteena oli-

[1468] Mauno Koiviston muistiinpanot HUAV kokouksesta 9.6.1987. MKA, kansio 33, KA; Ingvar S. Melinin haastattelu 6.10.1999, (VMA, EK); HUAV, 4/1987, 9.6.1987. Cb, 1987, UMA; Blomberg 2011, 118–119.

[1469] Tasavallan presidentin haastattelu Radio Ykköseen, 26.1.1988; Tasavallan presidentti poliittisten toimittajien ja Paasikivi-seuran järjestämässä keskustelutilaisuudessa 15.12.1987; Näkökohtia Euroopan neuvostosta, 28.1.1988, Kalela; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 2.2.1988. Karasov kävi pyynnöstään tapaamassa allekirjoittanutta linnassa. MKA, kansio 35, KA; *HS* 28.1.1988, Ovi auki Euroopan neuvostoon, pk; Hämäläinen – Ovaska 1998, 27; Ks. Luoto 1997, 146–148.

vat Neuvostoliiton odotetut kielteiset reaktiot, joiden vastapainoksi ei ollut nähtävissä liittymisestä seuraavan riittävän suuria etuja. Suurlähettiläs Sobolëvin perustelut Suomen pysymiselle Euroopan neuvoston ulkopuolella alkoivat muistuttaa jo tammikuussa 1986 suomalaisten omia perusteluita – jäsenyys ei sopisi yhteen Suomen noudattaman puolueettomuuspolitiikan kanssa. Suomi olisi itsenäisempi ja puolueettomampi järjestön ulkopuolella. Tätä roolia myös neuvostojohto arvosti.[1470]

Talvella 1988 presidentinvaalituloksen ratkettua Koivisto ja Sorsa sopivat seuraavista siirroista Euroopan neuvoston suhteen. Presidentti katsoi, että liikkeellelähtö pitäisi tehdä hyvin hitaasti. Yksi vaihe olisi keskusteluyhteyden luominen Neuvostoon. Tätä varten hallituksen ulkoasiainvaliokunta päätti huhtikuussa 1988 kutsua neuvoston pääsihteerin Marcelino Orejan vierailulle ja aloittaa neuvottelut jäsenyyteen liittyvistä kysymyksistä.[1471] Kesällä 1987 esitetyt varaumat olivat täyttyneet: presidentinvaalit oli pidetty, äärivasemmiston johtajat olivat ilmaisseet parlamentaarista tukea ja neuvostojohto oli ilmoittanut syksyllä 1987, ettei se nähnyt Euroopan integraatiokehityksessä ongelmia.

Kalela vakuutti presidentinvaalien jälkeen vielä KGB:n Karasëville, ettei ulkopolitiikkaan olisi odotettavissa muutoksia. Lähiaikoina edessä tosin olisi Euroopan neuvoston jäsenyydestä päättäminen, mutta se ei merkitsisi linjamuutosta. Prosessi kestäisi ihmisoikeuskysymysten vuoksi pitkään.[1472]

Kun liikkeelle oli lähdetty, Koivisto oli valmis etenemään tarvittaessa nopeastikin.[1473] Euroopan yleinen liennytyskehitys synnytti paineita nopeaan toimintaan. ETYK-prosessin hedelmänä Itä-Euroopan maat, Unkari, Puola ja Jugoslavia etunenässä, olivat solmimassa ensimmäisiä virallisia yhteyksiä Euroopan neuvoston kanssa vuoden 1987 aikana ja neuvostossa toivottiin Suomen olevan mukana, kun yhteistyötä sosialististen maiden kanssa kehitettäisiin. Neuvosto päätti marraskuussa 1987 pyrkiä suhteiden kehittämiseen sosialististen maiden kanssa. Pääsihteeri Oreja vieraili kesällä 1987 Unkarissa ja maaliskuussa 1988 Puolassa. Ei ollut ihme, että

1470 Näkökohtia Euroopan neuvostosta, 28.1.1988, Kalela; UM, poliittinen osasto, Sos. maiden toimisto P.M. N:o 16, 9.1.1986, TT/tp. Suomi ja Euroopan neuvosto; suurlähettiläs Sobolevin informaatio. MKA, kansio 35, KA.

1471 Koiviston muistiinpanot keskustelusta Sorsan kanssa 12.2.1988; Keskusteluote tasavallan presidentin ja Sorsan keskustelusta 8.4.1988; Koiviston muistiinpano ”MK Sorsalle” 29.4.1988. MKA, kansio 35, KA; HUAV pöytäkirja 3/1988, 22.4.1988. Cb, 1988, UMA.

1472 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 21.1.1988. Tapasin pyynnöstään ministerineuvos Karasovin; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 2.2.1988. Karasov kävi pyynnöstään tapaamassa allekirjoittanutta. MKA, kansio 35, KA.

1473 Koiviston muistiinpano ”MK Sorsalle” 29.4.1988. MKA, kansio 35, KA.

Suomi-kuvaan kohdistui länsimaista kiperiä huomautuksia. Lisäksi Suomi oli ainoa neuvoston ulkopuolisista maista, joka kutakuinkin täytti vaaditut kriteerit.[1474]

Koivisto oli valmis tekemään poliittisen periaateratkaisun Orejan vierailun aikana toukokuussa 1988. Koivisto suostui Sorsan ehdottamaan aikatauluun, joka tähtäsi siihen, että Suomi liittyisi Euroopan neuvostoon keväällä 1989.[1475]

Talvella 1987 EY:n entinen teollisuus- ja energiakomissaari Étienne Davignon neuvoi pienessä piirissä suomalaisia EY-suhteiden hoidossa. Keskustelussa mukana ollut valtiosihteeri Wihtol välitti tiedot presidentille. Davignonin mukaan Suomen pitäisi seurata tarkasti, mitä tapahtuisi, ja lähteä kiinnostaviin hankkeisiin mukaan heti alkuvaiheessa ja tarjota omia kykyjään. EY-hankkeissa ei kannattanut jäädä odottelemaan, koska rakentamisvaiheessa niihin otettiin mielellään eri maita mukaan, mutta perästä tulijoita karsastettaisiin. Silloin, kun osallistuminen ei olisi Suomelle mahdollista, niin kannattaisi hyödyntää rinnakkaisia kansallisia toimia. Koiviston reaktiot annettuihin neuvoihin eivät ole tiedossa, mutta kun Wihtol otti puheeksi Ruotsin ja Norjan EY-jäsenyysnäkymät, Koivisto oli välittömästi kiinnostunut myös Itävallasta. Ex-komissaarin käsityksenä oli, että Norja saattaisi liittyä EY:hyn noin viiden vuoden kuluttua, Ruotsi ei koskaan, ellei tapahtuisi jotain todella mullistavaa. Itävalta ja Sveitsi tuskin lähtisivät mukaan. N+N-maiden ulkoministeriöiden valtiosihteerit vakuuttivat toisilleen kesällä 1987, ettei kukaan aikonut pyrkiä EY:n jäseneksi.[1476]

Hallitus oli ehtinyt noudattaa jo Davignonin antamia neuvoja. Ulkoministeriössä seurattiin integraatiokehitystä tarkasti. Virkamiesnäkemysten mukaan tehostettu ja laaja-alainen seuranta olisi tärkeää, mitä varten ehdotettiin erityisen seurantatoimikunnan asettamista. Hallituksen ulkoasiainvaliokunta päätti loppusyksystä 1986

1474 HUAV pöytäkirja 2/1988, 21.4.1988 ja sen liitteet. UM, poliittinen osasto, muistio 16.2.1988, Matti Kahiluoto, Euroopan neuvosto; toimintamuodot ja Suomen osallistuminen; UM, poliittinen osasto, muistio 8.4.1988, Matti Kahiluoto, Suomen liittyminen Euroopan neuvostoon. Cb, 1988, UMA; *HS* 10.7.1986, Ulkopuolella pysytteleminen ehkä vääristää Suomi-kuvaa; *HS* 6.12.1987, Lännen kutsu; Luoto 1997, 142–146.

1475 Mauno Koiviston muistiinpanot keskustelusta Sorsan kanssa 16.5.1988 klo 9.00. MKA, kansio 35, KA.

1476 Presidentin keskustelu valtiosihteeri Åke Wihtolin kanssa Linnassa 13.2.1987; Presidentin keskustelu valtiosihteeri Åke Wihtolin kanssa Linnassa 4.6.1987 klo 15.00. MKA, kansio 33, KA. Tammikuussa 1987 Suomessa kävi myös Ranskan ex-presidentti Valéry Giscard d'Estaing kertomassa suomalaisille teollisuusjohtajille EY:n kehitysnäkymistä. D'Estagnin käyntiin on kiinnitetty tutkimuksessa huomiota, mutta Davignonin käynti on jäänyt pimentoon. ks. Jakobson 2003, 362–363; Koroma 2015, 243; Korhonen Olli 2017, 106; Aunesluoma 2021, 26; Hämäläinen – Ovaska 1998, 22; Lipponen 2014, 354; Kuosmanen 2001, 4–5. Koivisto arvioi d'Estaingnia Wihtolille ei erityisen merkittäväksi. Koivisto oli todennut d'Estaingille Euroopan yhdentymisessä olevan kysymys "lähinnä hienosäädöstä". Sen sijaan mielenkiintoista oli se, mitä tapahtui Itä-Euroopassa mm. GATT:in IMF:n ja Maailmapankin jäsenyyksien suhteen.

”tutkia edelleen eri mahdollisuuksia hoitaa liitteessä n:o 4 mainittuja tehtäviä”. Kryptinen muotoilu viittasi EFTA- ja EY-maiden suhteita ja Länsi-Euroopan vapaakauppajärjestelmän kehitystä seuraavan toimikunnan asettamiseen.[1477]

Komissio oli julkaissut suuntaviivat tulevalle *Valkoisessa kirjassa* vuonna 1985 ja helmikuussa 1986 allekirjoitetun Single European Actin tavoitteena oli EY-maiden yhteismarkkinoiden luominen ja poliittisen yhteistyön tiivistäminen. *Valkoinen kirja* oli toimenpideohjelma, joka sisälsi noin 300 asiakohtaa EY:n sisämarkkinoiden toteuttamiseksi vuoteen 1992 mennessä. EFTA-maiden kannalta olisi tärkeää, ettei EY:n sisämarkkinoiden kehittäminen muodostaisi kaupan esteitä EFTA- ja EY-maiden välille.[1478]

Suomessa seurantatoimikunta piti asettaa kaikessa hiljaisuudessa, mutta se päätyi valtioneuvoston esittelylistalle. Toimikunnan asettaminen lykättiin maaliskuuhun 1987 ulkoministeriön hallinnollisella päätöksellä asetettavaksi – eduskuntavaalien jälkeiseen toimitusministeristön aikaan. Seurantatoimikunta haluttiin järjestää ilman julkisuutta.[1479]

EFTA–EY-seurantatoimikunnan jäseniksi kaavailtiin eri ministeriöiden, Suomen Pankin ja Tullihallituksen virkamiesten lisäksi elinkeinoelämän keskusjärjestöjen, Teollisuuden keskusliiton, MTK:n, STK:n, SAK:n ja Keskuskauppakamarin edustajista. Tehtävänä oli ”seurata ja tutkia länsieurooppalaisen integraatiokehityksen Suomen kauppapoliittisille eduille aiheuttamia seurantavaikutuksia ja valmistella toimenpiteitä, joilla Suomen edut edelleen voitaisiin turvata”.[1480] Toimeksiannon määrittely oli puhtaasti kauppapoliittinen.

Toimikunnan asettaminen oli Suomen integraatiopolitiikan kannalta vähäinen yksityiskohta, mutta sen asettamisessa ilmennyt varovaisuus kuvasti aiheeseen liittynyttä poliittista varovaisuutta. Toimitusministeristön aikana virkamiesvastuulla

1477 UM, kauppapoliittinen osasto I-toimisto, Soralahti/sl, muistio N:o 778, 12.12.1986. EFTA-maiden ja EC:n suhteet sekä toimikunnan asettaminen seuraamaan Länsi-Euroopan vapaakauppajärjestelmän kehitystä, liite n:o 4; UM, kauppapoliittinen osasto, muistio 28.11.1986. Toimikunnan asettaminen seuraamaan Länsi-Euroopan vapaakauppajärjestelmän kehitystä; HUAV, 10/1986, 17.12.1986. Cb, 1986, UMA.

1478 Varsori 2013, 227–242; Gassert 2013, 175; Patel – Weisbrode 2013, 10–16; Romano 2012, 134–143; Ludlow 2017, 48–60; Romano 2017, 446–464; Gehler 2011, 185–186.

1479 Presidentin keskustelu valtiosihteeri Åke Wihtolin kanssa Linnassa 13.2.1987. MKA, kansio 33, KA; Aunesluoma 2011, 400–401; Eduskuntavaalit järjestettiin 15.–16.3.1987, seurantatoimikunta asetettiin 27.3.1987 ja Holkerin hallitus nimitettiin 30.4.1987. Vrt. Aunesluoma 2011, 401; ks. Kosonen 2016, 164.

1480 UM, kauppapoliittinen osasto I-toimisto, Soralahti/sl, muistio N:o 778, 12.12.1986; HUAV, 10/1986, 17.12.1986. Cb, 1986, UMA; UM, kauppapoliittinen osasto, KPO I, 1.6.1987. Antti Satuli. EFTA/EC-yhteistyö Eurooppalaisen talousalueen (EES) luomiseksi, liite 3; HUAV 4/1987, 9.6.1987. Cb 1987, UMA.

asetettu toimikunta ei olisi ministerien poliittisen vastuun alainen. Menettelytavalla voitaisiin perustella myös sen ei-poliittista luonnetta.

Hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle esitettiin loppukesästä 1987 laaja tilannekatsaus ulkoministeriössä kesken olleista asioista. Kauppapoliittinen osasto aloitti katsauksen Länsi-Euroopan tilanteesta. Suomen olisi määriteltävä oma asemansa suhteessa EY:n *Valkoisessa kirjassa* tavoiteltavaan integraatiokehitykseen. Ulkoministeriössä riskiksi nähtiin uusien kaupan esteiden muodostuminen, joihin ei vuoden 1973 EEC-vapaakauppasopimuksessa ollut varauduttu. Niiden pelättiin heikentävän Suomen asemaa EY:n sisämarkkinoilla. Vanhojen etujen säilyttämiseksi esitettiin Suomen osallistumista eurooppalaisen talousalueen (European Economic Space / EES) luomiseen EFTA–EY-yhteistyön kautta. Yhteistyön pohjana olisi vuoden 1984 Luxemburgin julistus. ETA:aan osallistumisessa Suomen keskeisimpänä prioriteettina olisi teollisuustuotteiden kaupan esteiden poistaminen. Katsaus kirjattiin tiedoksi, mutta asiassa ei tehty varsinaisia päätöksiä. Alkukesästä hyväksytty yleinen linjaus EFTA:n toimintaan panostamisesta katsottiin riittäväksi.[1481]

Kari Kairamo pääsi syyskuussa 1987 pitämässään esitelmässä kiittelemään ulkomaankauppaministeri Pertti Salolaista tämän vierailusta Euroopan komissioon Brysselissä. Kairamon peräämä poliittisten suhteiden tiivistäminen komissioon näytti saaneen vauhtia. EY:n yhdentymiskehitys haastoi kansallista edunvalvontaa. EFTA:ssa tapahtuva edunvalvonta säilyisi Kairamon arvion mukaan relevanttina, mutta EFTA–EY-yhteistyöstrategian lisäksi Suomen kahdenvälisiä suhteita EY:hyn tulisi edelleen tiivistää. Niitä tulisi edistää teollisuuden ja viranomaisten yhteistyöllä, joka oli lähtenyt myönteisessä hengessä liikkeelle. Kairamo ei uskonut komission puheenjohtajan Delorsin riskeeraavan EY:n syventämistä sen laajentamisen vuoksi. Spekulaatiot uusista jäsenmaista pysyisivät teoreettisella tasolla vuoteen 1992 asti.[1482] Kairamon terveiset päätyivät presidentin Neuvostoliiton-matkan tausta-aineistoksi ja asia nousi lokakuussa 1987 Koiviston keskustelussa Gorbačëvin kanssa esiin.

Koivisto oli kuullut syyskuussa 1987 ulkoministeri Sorsalta, että Moskovassa oli kiinnostusta Euroopan taloudellisiin suhteisiin. Neuvostoliiton suurlähettiläs oli todennut taloudellisten prosessien olevan Euroopassa tärkeintä. Taloudelliset suhteet

1481 Kauppapoliittisen osaston osuus ulkoasiainministeri Sorsan katsaukseen hallitukselle 20.8.1987. Liitteenä HUAV pöytäkirjassa 6/1987, 21.8.1987. Cb, 1987, UMA; UM, kauppapoliittinen osasto, KPO I, 1.6.1987. Antti Satuli. EFTA/EC-yhteistyö Eurooppalaisen talousalueen (EES) luomiseksi, liite 3; HUAV 4/1987, 9.6.1987. Cb 1987, UMA.

1482 Teollisuuden keskusliitto, Helsinki, 14.9.1987, pääjohtaja Kari Kairamo, taloudellisen integraation iltapäivä 14.9.1987. Teollisuus ja Euroopan integraatio. Hbb 30b, TPKA III, KA; Aunesluoma 2020, 152; Gehler 2020, 400; Korhonen Olli 2017, 107.

ilman poliittisia sitoumuksia herättivät Neuvostoliitossa uudenlaista mielenkiintoa.[1483]

Suurlähettiläs Sobolëv ilmoitti ulkoministeri Sorsalle lokakuussa 1987 ennen presidentin Neuvostoliittoon tekemää valtiovierailua, että pääsihteeri haluaisi keskustella presidentin kanssa muun muassa Euroopan yhdentymisprosessista. Erityisesti taloudellinen integraatio olisi tärkeää, sillä se oli tuonut mukanaan muun muassa Eurekan. Sobolëv tunnusteli, voisivatko suomalaiset selvittää sosialististen maiden mahdollisuuksia osallistua siihen. Neuvostoliitto ei haluaisi eristäytyä kehityksestä, ja se olisi kiitollinen avusta. Vastaavia pyyntöjä tukea Neuvostoliiton osallistumista Eureka-projekteihin tuli ulkoministeriön kauppapoliittiselle osastolle.[1484]

NKP:n politbyroossa oli keväällä 1987 päätetty, että neuvostobyrokratian pitäisi panostaa Euroopan asioiden opiskeluun paremmin. Olisi tärkeää hyödyntää Länsi-Euroopan tieteellis-teknistä potentiaalia ja ottaa sen realiteetit sellaisina kuin ne ovat, integraatioprosesseineen päivineen. Maaliskuussa 1987 Gorbačëv oli määritellyt Euroopan Neuvostoliiton perustavanlaatuiseksi kumppaniksi.[1485]

Neuvostojohdon kiinnostus Eurooppaan näkyi myös suhteessa Suomeen. Gorbačëv antoi Koivistolle lokakuussa 1987 yleistä hyväksyntää osoittavan signaalin: ”Neuvostoliitolle ei ole ongelma, jos Suomi osallistuu aktiivisesti uusien suhteiden rakentamiseen Euroopassa. Sama koskee yleensä liittoutumiin kuulumattomia maita, kuten myös liittoutumien jäseniä.” Pääsihteeri jatkoi vielä yleisemmin teemasta: ”Pidämme mahdottomana hyväksyä tilannetta, jossa maat, kuten Yhdysvallat tai Neuvostoliitto – – ottivat itselleen muiden valtioiden kohtalonkysymyksistä päättämisen.”[1486] Toisin sanoen Neuvostoliitto ei hyväksyisi tilannetta, jossa se päättäisi Suomen kohtalonkysymyksistä, kuten osallistumisesta Euroopan integraatioon.

1483 [TP:n] puhelinkeskustelu ulkoministeri Sorsan kanssa 15.9.1987; Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta linnassa 20.10.1987. MKA, kansio 34, KA.

1484 Ulkoasiainministeri, Kalevi Sorsa, 19.9.1987. Tour d’horizon keskustelu suurlähettiläs Sobolevin kanssa 13.9.1987; UM, kauppapoliittinen osasto, muistio N:o 734, V. Sundbäck/mlv, 22.9.1987. Eureka, kolmansien maiden osallistuminen. SNTL:n kiinnostus. Hbb 30a, TPKA III, KA; ks. Barsenkov 2012, 48–49. Mitterrand oli vakuuttanut Gorbačëville tämän Ranskan-vierailulla loppuvuodesta 1985, ettei Ranska osallistuisi SDI:hin, vaan keskittyisi avaruuden rauhanomaiseen tutkimukseen, eli Eurekaan.

1485 Gorbačëv na Politbûro 26 marta 1987 goda. Otvečaâ na vyzov vremeni 2010, 328–329.

1486 UM, poliittinen osasto, sosialististen maiden toimisto, muistio N:o 952, TT/pp, P.M. 21.10.1987. Tasavallan presidentin valtiovierailu Neuvostoliittoon; keskustelut valtuuskuntien kanssa 6.10.1987; Zapis’ sovetsko-finlândskih peregovorov, 6 oktâbrâ 1987 goda. Fb 5, TPKA III, KA. Venäjänkielisessä tekstissä käytetään fraasia [брали на себя решение вопросов, относящихся к судьбам других государств]. Suomenkielisen ja venäjänkielisen muistion välillä on joitakin sisällöllisiä eroja. Venäjänkielinen muistio on selvästi yksityiskohtaisempi ja mukailee enemmän luonnollista keskustelutilannetta. Yksityiskohtaisuutensa perusteella venäjänkielinen versio on perusteltua tulkita suomenkielistä todistusvoimaisemmaksi.

Euroopan taloudellinen kehitys oli määritelty Koiviston virallisessa keskustelupuheenvuorossa Suomen kannalta keskeiseksi. Sen mukaan yleiseurooppalainen talousalue olisi taloudellisten etujen kannalta paras vaihtoehto. Suomi tavoittelisi vakiintuneen ulkopoliittisen linjansa puitteissa taloudellisten etujensa turvaamista vahvistamalla EFTA:aa.[1487] Gorbačëvin puheenvuoro oli selvä signaali, ettei Neuvostoliitto vastustaisi Suomen tiivistyvää yhteistyötä eurooppalaisissa järjestöissä.

Presidentti kuvasi Neuvostoliiton-matkan jälkeen Suomen integraatiopolitiikka eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle levollisen myönteiseksi. Länsi-Euroopan integraatio eteni, eikä Suomella olisi vaikeuksia sopeutua uusiin standardeihin. Neuvostoliiton kanssa ei ollut käyty sen tapaisia keskusteluita, joita käytiin 1970-luvun alussa EEC-sopimusneuvotteluiden yhteydessä. Presidentti luonnehti, ”että me tässä olemme tilapäisesti painottomuuden tilassa”.[1488]

Se mitä Koivisto tarkalleen ottaen tarkoitti vertaamalla integraatiokehitystä painottomuuden tilaan, on tietysti tulkinnanvaraista. Suunta vaikutti joka tapauksessa olevan positiivinen, eikä silloin turhaan kannattaisi jarrutella. Asiat etenivät omalla painollaan. Selvennykseksi hän kuitenkin totesi: ”Meillä ei ole mitään erityisiä ajankohtaisia integraatiopulmia. Enkä minä mielelläni lähde niitä pulmia hakemaan, jos niitä ei ole.”[1489] Jälkimmäinen toteamus on sekin tulkinnanvarainen. Tulisiko pulmia siitä, että pyritään mukaan integraatioon, tai siitä että puututaan meneillään olleisiin prosesseihin jollain tavalla vai kenties siitä, että puhuttaisiin integraatiosta tarpeettomasti julkisuudessa. Koivisto joka tapauksessa hyväksyi integraatiolinjaukset ja Suomen osallistumisen niihin.

Integraatiokysymysten noustua poliittisella asialistalla esiin presidentti varmisti parlamentaarisen tuen länsihankkeille aina äärivasemmistoa myöten. SKP-yhtenäisyys [SKP(y)] ja Demokraattinen vaihtoehto (DeVa) -tunnusten alle kokoontuneen SKP:n entisen oppositiosiiven johtaja Taisto Sinisalo kertoi presidentille syksyllä 1987, että integraatiokehitykselle löytyi ymmärrystä, mutta oikeistolaistuminen huolestutti.[1490] Vasemmistojohtajien kanssa käydyn keskustelun jälkeen presidentille oli selvää, että integraatiohankkeille oli olemassa laaja parlamentaarinen tuki. Edes äärivasemmiston edustajat eivät sinänsä vastustaisi integraatiokehitystä.

1487 Tasavallan presidentin keskustelupuheenvuoro Moskovassa 6.10.1987. Hbb 30a, TPKA III, KA.

1488 Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta linnassa 20.10.1987. MKA, kansio 34, KA.

1489 Ibid.

1490 Mauno Koiviston muistiinpanot tapaamisesta Sinisalo – Kajanoja, 10.9.1987. MKA, kansio 34, KA. Merkinnät ovat hyvin niukat. Niiden pohjalta ei selviä käytettyjen puheenvuorojen sisältö millään tavoin, ainoastaan otsikkotaso yo. tarkkuudella keskusteluaiheista; ks. Hämäläinen 2013, 50.

Ulkoministeriön kauppapoliittinen osasto valmisteli presidentin Neuvostoliiton-vierailun jälkeen muistion Suomen linjasta Länsi-Euroopan integraatiokehitykseen. EY:n kehittyminen tulliliitosta yhteismarkkina-alueeksi uhkasi heikentää Suomen kilpailukykyä tärkeillä länsimarkkinoilla. Tätä varten Suomen tulisi puolustaa intressejään yhdessä muiden EFTA-maiden kanssa. Ulkopoliittisena lähtökohtana olisi puolueettomuuspolitiikan jatkuminen. Se edellytti ulkopoliittista suvereniteettia, mitä ei katsottu yhteensopivaksi EY:n täysjäsenyyden kanssa. EY:n yhteinen ulkopolitiikka ja päätösvallan luovuttaminen ylikansallisille elimille aiheuttaisi sovittamattoman ristiriidan puolueettomuuspolitiikan kanssa. Puolueettomuus ei kuitenkaan ollut kauppapoliittinen termi. Näin ollen taloudellisten ja kaupallisten etujen turvaamiselle ei olisi esteitä. Integraatio olisi Suomen etujen mukaista ja maan tulisi toimia aktiivisesti yhteistyön edistämiseksi.[1491]

Jaakko Kalela kuuli joulukuussa 1987 ruotsalaisministeri Mats Hellströmiltä katsauksen Ruotsin suhtautumisesta Länsi-Euroopan integraatioon. Ruotsissa hallituksen lähtökohtana oli, että EY-täysjäsenyys oli maan puolueettomuuspolitiikan vuoksi poissuljettu. Ruotsi olisi kyllä valmis avittamaan integraatiokehitystä varsin pitkälle. Vaihtoehtoina olisivat muun muassa tulliunioni tai nyt valittu linja, eli yhteistoiminnan laajentaminen ja syventäminen EY:n kanssa. Yhteistyön syventäminen EY:n kanssa olisi mahdollista niin kauan kuin se soveltuisi yhteen puolueettomuuspolitiikan kanssa. Ruotsin linja nojasi EFTA:n vahvistamiseen, mikä vastasi suurimman osan ruotsalaisen liike-elämän ja teollisuuden vaikuttajien asennetta. He tukivat hallituksen linjaa ja korostivat puolueettomuuspolitiikka.[1492]

Ruotsin hallituksen Eurooppa-politiikka vastasi pitkälti suomalaisten tavoitteita. EFTA:n vahvistaminen ja EY-yhteistyön syventäminen niin kauan, kun se ei johtanut ristiriitaan puolueettomuuspolitiikan kanssa, olivat pragmaattisia valintoja, jotka turvasivat puolueettoman maan edut parhaiten. Hellström muistutti myös Brysselin näkökulmasta EY:n laajentumiseen. 1980-luvulla EY:hyn liittyneiden Välimeren maiden integroituminen Euroopan yhteisöihin ei ollut kitkatonta. Brysselin näkökulmasta ei näin ollen ollut missään määrin ajankohtaista puhua EY:n laajentumisesta edes rikkaisiin puolueettomiin EFTA-maihin kuten Itävaltaan tai Ruotsiin. Samalla

1491 HUAV 8/1987, 11.11.1987 ja sen liitteet; UM, 12.11.1987. Länsi-Euroopan integraatiokehitys, Suomen suhtautuminen; UM, kauppapoliittinen osasto, Kuosmanen/sj, 26.10.1987. EFTA/EC-yhteistyö: Mahdolliset tulokset Tampereen ministerikokouksesta 13.–16.6.1988. Cb, 1987, UMA. Konkreettisia suunnitelmia esitettiin mm. koskien Suomen kautta alkuvuodesta 1988 EFTA:n kiertävänä puheenjohtajamaana ja Tampereella kesäkuussa 1988 järjestettävää ministerikokousta varten.

1492 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 21.12.1987 ”Ministeri Mats Hellström…”; Utrikesdepartementet, utdrag, prop. 1987/88:66. Proposition om Sverige och den västeuropeiska integrationen. MKA, kansio 34, KA. Poikkeuksena Hellström mainitsi Peter Wallenbergin, joka kannatti EY-jäsenyyttä.

tavoin tilannetta arvioi Suomen EY-suurlähettiläs Leif Blomqvist. EY ei olisi sisäisistä syistä lähivuosina kiinnostunut uusista jäsenistä. Suomen valitsema lähestymistapa, EY-yhteistyön tiivistäminen EFTA:n kautta, näytti olevan Brysselin näkökulmasta kaikkein realistisin toimintatapa. Blomqvist arveli tilanteen jatkuvan muuttumattomana ainakin 1990-luvun puolelle.[1493]

Kesäkuussa 1988 Tampereella järjestetyn EFTA-ministerikokouksen jälkitunnelmissa Suomen työväen säästöpankin pääjohtaja Ulf Sundqvist ja Max Jakobson järjestivät korkean tason keskustelutilaisuuden Holkerin, Sorsan, Paasion ja elinkeinoelämän edustajien kanssa. Osallistujilla oli selkeä yhteisymmärrys siitä, että edessä olisi uudenlainen tilanne. Sen merkitys ei ollut vielä täysin selvinnyt Suomessa sen enempää kuin EY-maissakaan, mutta jotakin oli selvästi tapahtumassa. Tapaamisen kimmokkeena oli ollut Teollisuuden keskusliiton juuri ennen ministerikokousta julkaisema integraatiokannanotto, jossa painotettiin kilpailuaseman turvaamista yhdentyvässä Euroopassa. Integraatiokehityksestä sivuun jääminen johtaisi TKL:n mukaan väistämättä kilpailukyvyn heikkenemiseen.[1494]

Läsnä olleet elinkeinoelämän, hallituksen ja poliittisten puolueiden edustajat olivat yksimielisiä siitä, ettei Suomen ulkopoliittiseen linjaan ollut syytä tehdä muutoksia. Esimerkiksi Suomen EY-jäsenyys ei tulisi kysymykseen, mutta Suomen intressejä koskevaa tiedotusta tulisi lisätä erityisesti EY:n eteläosassa. Keskustelijat olivat erimielisiä hallituksen julkisesta toiminnasta EY-kysymyksessä. Ulkoministeri Sorsan mielestä kaikki julkinen toiminta oli turhaa ja se provosoisi vastustusta. Timo Relander katsoi Sundqvistin sekä Paasion ja Ilkka-Christian Björklundin kanssa, että vastustusta tulisi joka tapauksessa, joten sen hallittu vastaanottaminen ”ukkosenjohdattimien” avulla olisi parempi tapa. He kannattivat uuden selvitystoimikunnan asettamista. Kansliapäällikkö Kalela varoitteli dramaattisista julkisista toimista, mutta tuki ajatusta tiedon lisäämisestä ja muutoksiin varautumisesta.[1495]

Suomalaisten käsitys EY:n ja EFTA:n tulevasta suhteesta tarkentui heinäkuussa 1988 EY-komission puheenjohtaja Jacques Delorsin vierailun myötä. Delors kertoi kaavaillusta ratkaisusta eurooppalaiseksi talousalueeksi, joka olisi enemmän kuin

1493 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 21.12.1987 ”Ministeri Mats Hellström…”. MKA, kansio 34, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 9.2.1988. Suurlähettiläs Leif Blomqvist… MKA, kansio 35, KA.

1494 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 16.6.1988. ”Pääjohtaja Sundqvistin isännyydessä…” MKA, kansio 35, KA; Koroma 2015, 244. Keskustelutilaisuuteen osallistuivat Sundqvistin ja Jakobsonin lisäksi Harri Holkeri, Kalevi Sorsa, Pertti Paasio, Casimir Ehnrooth, Krister Ahlström, Timo Relander, Ilkka-Christian Björklund ja Jaakko Kalela.

1495 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 16.6.1988. ”Pääjohtaja Sundqvistin isännyydessä…” MKA, kansio 35, KA

tulliliitto mutta vähemmän kuin EY:n integraatio poliittisine elementteineen. Hän vakuutti, ettei Suomen elinkeinoelämää jätettäisi integraation ulkopuolelle.[1496]

Delorsin vierailun jälkeen suljetussa seminaarissa kuultiin jo innostunut ehdotus, että Suomen tulisi päättää hakea EY:n täysjäsenyyttä, kunhan YYA-sopimusta ei sanottaisi irti. Lokakuussa 1988 presidentiltä kysyttiin tämän Kiinan-vierailun aikana järjestetyllä yliopistoluennolla mielipidettä Euroopan taloudellisesta yhdentymisestä vuonna 1992. Koivisto vastasi epäilevänsä Euroopan talousyhteisön sisäisen integraation kehitykselle asetettua aikataulua. Suomi hoitaisi asiansa joka tapauksessa siten, että se voisi osallistua Euroopan integraatioon sellaisessa muodossa, joka Suomelle sopisi. Presidentti selvensi haastattelussa kantaansa, ettei Suomi hakisi EY-jäsenyyttä, eikä puolueetonta maata koskeva keskustelu EY-jäsenyysmahdollisuudesta koskenut Suomea.[1497] Viittauksilla vuoteen 1992 tarkoitettiin EY:n sisämarkkinoiden toteuttamista ja sen jälkeisiä seuraavia mahdollisia integraatiovaiheita.

Helsingistä lähetetyssä vuosiarviossa brittidiplomaatti raportoi keväällä 1988 kaikkien Länsi-Euroopan perifeeristen maiden kokevan EY:n vetovoiman kasvavan vuoden 1992 määräajan lähestyessä. Sisämarkkinoiden vapautuminen tavaroiden, palveluiden, työvoiman ja pääoman vapaan liikkuvuuden yhteiseksi markkina-alueeksi kasvatti kiinnostusta. Suomalaiset syvensivät länsiorientaatiota omalla pidättyvällä tavallaan, ja samalla Suomi etääntyisi Neuvostoliitosta. Kysymys oli siitä, kuinka tempun voisi tehdä ilman, että hälytyskellot soisivat Moskovassa.[1498]

EY:n komission puheenjohtaja Jacques Delors lanseerasi tammikuussa 1989 ajatuksen EFTA:n ja EY:n muodostaman Euroopan vapaakauppa-alueen (EES) institutionalisoimisesta Euroopan talousalueeksi (ETA). Delorsin aloite oli EFTA-maille esitetty tarjous assosiaatiosopimusta paremmasta kohtelusta. Tämä niin sanottu kolmas tie tarkoittaisi EY:n sisämarkkinoille osallistumista samoilla ehdoilla kuin varsinaiset jäsenmaat mutta ilman päätösvaltaa EY:n instituutioissa.[1499]

Suomelle ja muille EFTA-maille Delorsin tarjous kuulosti houkuttelevalta. Sisämarkkinoille osallistuminen olisi kaikille EFTA-maille kauppapoliittisesti tärkeää, ja toisaalta poliittisen integraation välttäminen oli useimmille kynnyskysymys. De-

1496 Koroma 2015, 244; Aunesluoma 2020, 156, 412.

1497 UM, Antti Satulin muistiinpano 29.9.1988. ”Osallistuin 28.9. Suomen kiinteistöpankin…”; Presidentti Mauno Koivisto Kantonissa Sun Yat-Sen Yliopistossa 15.10.1988; Presidentti Koiviston lehdistötilaisuus, Ruotsin radion 25.10.1988 lähettämä ohjelma. Finlands president avvisar medlemskap i EG. MKA, kansio 36, KA. Ehdotuksen jäsenyyden hakemisesta teki STTK:n puheenjohtaja Jorma Reini.

1498 D.J.M. Dain, London to H.A.J. Staples Helsinki, 1 March 1988, Finland 1987.FCO 33/9871, Finland: Annual review 1987, UKNA.

1499 Majander 2020, 28–29; Aunesluoma 2011, 411–413.

lorsin aloitteen taustalla tulkittiin olleen ajatus innokkaimpien EFTA-maiden jäsenyyspyrkimysten, erityisesti Itävallan, patoamisesta. Kun sopimus tarjoaisi riittävät kauppapoliittiset edut puolueettomille EFTA-maille, ne eivät olisi kovin pian tunkemassa itseään EY:n jäseniksi. Tämä linjaus istui Suomen ulkopolitiikkaan paremmin kuin hyvin – pahimmat intressiristiriidat Neuvostoliiton kanssa olisi helpommin vältettävissä. ETA-idea tarjosikin Suomelle ulkopoliittisesti ihanneratkaisun. Se kuulosti niin hyvältä, että se olisi voinut olla suomalaisten itsensä keksimä. Ratkaisu kuulosti ihanteelliselta myös Ruotsin kannalta.[1500]

Ulkoministeriön virkamiesjohto reagoi nopeasti Delorsin ehdotukseen alivaltiosihteeri Kaarlehdon ehdottamalla tavalla. Aloite oli Suomen kannalta tärkeä. Sen edistämiseen pitäisi osallistua määrätietoisesti, ja sille pitäisi olla ulkopoliittisen johdon aktiivinen tuki. Hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle laadittiin esitys, jonka pohjalta Suomen kannaksi hyväksyttiin EFTA–EY-yhteistyön kehittäminen eurooppalaisen talousalueen toteuttamiseksi. Suomi olisi valmis aloittamaan epäviralliset keskustelut Delorsin ehdotuksesta. Lähtökohtana olisi monenkeskisen ratkaisun hakeminen EFTA:n kautta. Ruotsissa ja Itävallassa heräsi pian Delorsin ehdotuksen jälkeen epäilyksiä idean realistisuudesta Suomen aseman vuoksi: suomalaiset sanoisivat idänsuhteidensa takia joka tapauksessa ei. Näiden spekulaatioiden tyrmäämiseksi Suomen olisi tärkeää osallistua neuvotteluihin ilman ennakkovarauksia ja selvittää, mihin Delorsin aloite johtaisi.[1501]

Ulkoministeri Sorsa erosi tehtävästään tammikuussa 1989, ja tilalle nimitettiin SDP:n puheenjohtajaksi kesällä 1987 valittu Pertti Paasio. Tämän epäiltiin olevan liian kiireinen ulkoministeriksi, mikä vahvisti presidentin roolia ulkopolitiikan toteutuksessa. Myös ulkomaankauppaministeri Pertti Salolaisen ja presidentin yhteistyö sai integraatiopolitiikan kannalta huomattavan aseman.

Helmikuun puolivälissä Koivisto patisteli Paasiolle hallitusta keskustelemaan EFTA–EY-tulliliito tilanteesta. Oslossa olisi maaliskuussa EFTA:n pääministerikokous, jossa pitäisi olla kantoja esitettävänä. Maaliskuun alussa hallituksen ulkoasiainvaliokunta hyväksyi UM:n kauppapoliittisen osaston esittämän periaatekannan,

1500 Aunesluoma 2020, 154–158; Gehler 2020, 400–401; Aunesluoma 2011, 411–413; Lipponen 2019, 274. Aunesluoma (2020) on tulkinnut, ettei Delorsin EEA-ehdotuksen motiivina ollut taktinen juoni uusien jäsenyyshakemusten torppaamiseksi EFTA-maista, vaan strateginen näkemys Euroopan institutionaalisesta kehittämisestä.

1501 UM, johtoryhmä 5/1989, pöytäkirja johtoryhmän kokouksesta 2.2.1989. Cbb 18, 1989, UMA; HUAV pöytäkirja 2/1989, 2.2.1989 ja sen liite n:o 1; UM, kauppapoliittinen osasto, muistio 103, 27.1.1989. EFTA–EC-yhteistyön muotojen kehittäminen. Cb, 1989, UMA; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 5.2.1989. Keskustelu alivaltiosihteeri Kaarlehdon kanssa: integraatiotilanne Delorsin puheen jälkeen. MKA, kansio 37, KA; Lipponen 2019, 274.

jonka mukaan Suomi voisi hyväksyä tulliliittomahdollisuuden selvittämistä kannattavan lausunnon. Virkamiehet kiinnittivät huomiota Suomen kannalta hankaliin kysymyksiin tulliliitossa: puolueettomuuspolitiikan asettamat vaatimukset, idänkauppajärjestelyt ja maataloustuotannon omavaraisuus. Presidentillä ei ollut periaatteellista huomautettavaa osastopäällikkö Veli Sundbäckin valmistelemaan kannanottoon. Presidentti kehotti selvittämään eri vaihtoehtoja tulliliiton muodostamiseksi: tulisivatko EFTA-maat muodostamaan tulliliiton, joka edelleen solmisi tulliliiton EY:n kanssa, vai liittyisivätkö EFTA-maat erikseen EY-tulliliittoon.[1502] Hallitus olisi valmis pitämään Suomen mukana EFTA-rintamassa hankalista kohdista huolimatta, vaikka se johtaisi tulliliittoneuvotteluihin.

Oslon kokouksen valmisteluvaiheessa kansliapäällikkö Kalela vakuutti omaaloitteisesti Feliks Karasëville, etteivät EFTA-maiden neuvottelut merkitsisi muutosta Suomen ulkopolitiikan perusteissa tai vuoden 1973 suosituimmuusjärjestelyssä Neuvostoliiton kanssa. Karasëvin jälkeen ministerineuvos Vadim Andreëv kyseli UM:n poliittisen osaston päälliköltä Jaakko Blombergilta, mistä tulliliittoajatus oli peräisin ja kuinka se vaikuttaisi Suomen ja Neuvostoliiton taloussuhteisiin. Andreëv piti toivottavana, että EFTA–EY-neuvotteluista keskusteltaisiin Suomen ja Neuvostoliiton kesken. Hän muistutti myös vuonna 1973 sovitusta järjestelystä, jonka mukaan Suomen ja EEC:n välisissä suhteissa tapahtuvista muutoksista konsultoitaisiin Neuvostoliittoa. Valtiosihteeri Wihtol sopi presidentin kanssa Andreëvin informoimisesta. Presidentin mielestä kysymykset olivat hyvin yleisluontoisia.[1503]

Andreëvin kyselyn yleisluontoisuus viittasi lähinnä muodon vuoksi tehtäviin kyselyihin. Karasëvilla ei ollut huomauttamista Oslon kokouksen päätöksistä.[1504] EFTA-pääministerit hyväksyivät Oslossa julkilausuman, joka oli vastaus Delorsin aloitteeseen. EFTA olisi valmis selvittämään yhteistyön syventämistä EY:n kanssa

1502 Veli Sundbäckin saatekortti Jaakko Kalelalle 14.2.1989 ja sen liitteenä Sundbäckin laatima ohjeluonnos virkamiesneuvottelijoille, 13.2.1989. EFTA; Oslon pääministerikokous, julkilausumaluonnos; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 14.2.1989. Osastopäällikkö Sundbäck (UM/KPO) soitti:; Koiviston muistiinpanot keskustelusta Paasion kanssa 14.2.1989. MKA, kansio 37, KA; HUAV pöytäkirja 3/1989, 3.3.1989 ja sen liite 1; UM, kauppapoliittinen osasto, muistio N:o 182, VS/as, 27.2.1989. Cb, 1989, UMA.

1503 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 24.2.1989. Ministerineuvos Karasov kävi pyynnöstään tapaamassa 23.2.1989; UM, poliittinen osasto, muistio 198, JB/mm, 8.3.1989. Tasavallan presidentin yliopistoluento; neuvostokommentti; Koiviston muistiinpano keskustelusta Wihtolin kanssa 9.3.1989; Tasavallan presidentin keskustelu pääministeri Harri Holkerin kanssa 17.3.1989 klo 10.30. MKA, kansio 37, KA.

1504 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 17.3.1989. Pyysin ministerineuvos Karasovia luokseni Linnaan 17.3.1989. MKA, kansio 37, KA. Karasëv viittaa muistiinpanon mukaan EFTA-asiassa myös 1.3. ja 10.3. tapaamisiin, joista ei ole ko. yhteydessä erillisiä muistiinpanoja.

sulkematta ennakkoon mitään vaihtoehtoja pois. Huhtikuussa 1989 Neuvostoliiton korkeimman neuvoston puhemiehistön varapuheenjohtaja Anatolij Luk'ânov kommentoi integraatiosta käytävää keskustelua Jaakko Kalelalle: olisi erittäin hyvä, että olisitte aktiivisesti keskustelussa mukana.[1505]

ETA-aloitetta kohtaan heräsi epäilyjä, kun suomalaiset kuulivat, ettei Delors ollut konsultoinut EY-komissiota tai tärkeimpiä jäsenvaltioita ennen idean julkistamista. Virkamiehet pitivätkin sen jälkeen todennäköisenä, että hanke kaatuisi EY:ssä. Komission puheenjohtajan aloite ei kaatunut, mutta Delors joutui jäsenmaiden kritiikin kohteeksi. Tämä ei muuttanut Suomen asemaa. Suomen kannalta olisi joka tapauksessa tärkeää osoittaa valmiutta keskusteluihin ja tukea EFTA-rintamalle.[1506]

Kevään ja kesän 1989 kuluessa EFTA ja EY selvittivät ETA-neuvotteluiden tunnusteluvaiheita virkamiestasolla. Tunnustelut ja suuri osa keskusteluista käytiin virkamiesten kesken. Ulkoministeriö ja erityisesti sen kauppapoliittinen osasto olivat avainasemassa. Suomen kanta asioihin vahvistettiin hallituksen ulkoasiainvaliokunnassa pitkälti kauppapoliittisen osaston tekemien valmisteluiden pohjalta presidentin osallistuessa keskeisten linjausten käsittelyyn. Koivisto alleviivasi eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle, että hallituksella ja presidentillä oli "täydellinen yksimielisyys" EFTA–EY-neuvotteluiden suunnasta. Suomen kannanottoja valmisteltiin marraskuussa 1988 eduskunnalle annetun integraatioselonteon pohjalta.[1507]

Suomen EY-suurlähettiläs Leif Blomqvist hahmotteli toukokuussa 1989 Suomen kannalta keskeisiä neuvottelukysymyksiä. Blomqvist arvioi, että EY:n sisäisestä logiikasta kummunnut haluttomuus hyväksyä yhteisöön uusia jäseniä tarjosi edullisen tilaisuuden järjestää EFTA-maiden taloudelliset suhteet yhteisöön ilman, että puolueettomien maiden poliittinen asema joutuisi vaakalaudalle. Blomqvist arveli, että Suomella olisi paremmat neuvotteluvaltit osana EFTA:aa kuin erillisratkai-

1505 Max Jakobson, Views on the EFTA-EC partnership, Confederation of Finnish industries, 13.4.1989; TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 30.4.1989. Kansliapäällikkö Kalelan keskustelut Moskovassa: Varapresidentti Lukjanov. MKA, kansio 37, KA; Aunesluoma 2020, 159.

1506 TPK, kansliapäällikkö, muistiinpano 14.2.1989. Osastopäällikkö Sundbäck (UM/KPO) soitti:. MKA, kansio 37, KA; Pääministeri, Harri Holkeri 20.9.1989. Euroopan neuvoston puheenjohtajan Anders Björkin tapaaminen Frankfurtin lentokentällä. MKA, kansio 38, KA.

1507 Tasavallan presidentin keskustelu eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan kanssa Linnassa 4.5.1989. Mdb 12, TPKA III, KA; HUAV pöytäkirja 4/1989, 9.3.1989. Cb, 1989, UMA; UM, kauppapoliittinen osasto, muistio nro 406, 3.6.1989, Sundbäck/tk. EFTA–EC-suhteiden järjestely; aikataulu ja tavoitteet. MKA, kansio 38, KA; UM, kauppapoliittinen alivaltiosihteeri, muistio nro 413, 4.5.1989. EFTA-EC -suhteiden järjestely; valmistelutoimenpiteet Suomessa. Jad 2, TPKA III, KA.

sussa EY:n kanssa. EFTA-maat muodostivat yhdessä EY:tä kiinnostavan kokonaisuuden. Niihin kuuluivat Itävallan ja Sveitsin kauttakulkusopimukset sekä Islannin kalastusalueet. Blomqvist arvioi, että idän ja lännen suhteiden yleinen liennytys ja Neuvostoliiton uhkan väistyminen heikentäisi aikaa myöden Länsi-Euroopan kiinnostusta huomioida Suomen erityisasema. Nyt pitäisi takoa, kun rauta oli kuumaa. Suomen edun valvominen EFTA:n osana poikkesi totutusta. Suomen tulisi tukea riittävän laaja-alaisten ja selkeiden yhteistyötavoitteiden määrittelyä sekä niistä sopimista. EY:n mahdollinen ota tai jätä -tarjous yksittäisille EFTA-maille tuskin riittäisi niihin tarpeisiin, joiden vuoksi yhteistyöstä neuvoteltiin. Tärkeintä olisi saada EY:ltä pitävä sitoumus eurooppalaisen talousalueen rakentamiseksi.[1508]

ETA sai lisää painoarvoa EY:n sisäisessä keskustelussa EFTA-maiden antaman vastauksen jälkeen. Vuoden 1986 laajentumisen jälkeen EY oli antanut ymmärtää, ettei se ottaisi uusia jäsenmaita ennen vuotta 1992. Keväällä 1989 EY-maiden ulkoministerit keskustelivat huolestuneina siitä, kuinka potentiaalisissa jäsenmaissa oli muodostumassa käsitys vuonna 1992 avautuvista ovista, minkä jälkeen EY:hyn haluttaisiin lisää jäseniä. EY:n sisällä näkemystä ei pidetty selviönä. Saksan ulkoministeri Genscher esitti, että uusia jäseniä voitaisiin ottaa vuoden 1992 jälkeen, jos ne hyväksyvät yhtenäisasiakirjan (Single European Act) kaikki velvoitteet karvoineen päivineen.[1509]

Presidentti analysoi keväällä 1989 EY:n ja EFTA:n välistä neuvottelua niin, ettei vuosi 1992 olisi mikään käännekohta. Päätöksiä tehtäisiin jatkuvasti sitä ennen ja sen jälkeenkin. Prosessiin olisi varauduttava ja oltava valmis sopeutumaan, mutta Suomelle muutokseen sopeutuminen olisi helpompaa kuin monille EY-maille. Pitkälle menevä yhteistyösopimus ilman jäsenyyttä näytti presidentin mielestä EY:lle helpommalta kuin uusien jäsenten, ainakaan puolueettomien, hyväksyminen.[1510]

Loppukesästä 1989 ulkoministeriön virkamiesvalmistelussa pohdittiin Suomen näkökulmaa ETA:aan alustavien tunnusteluiden pohjalta. Kahden monenkeskisen järjestön välinen yhteistyö edellytti monimutkaisia järjestelyitä. Kuusi EFTA-maata, Itävalta, Islanti, Norja, Suomi, Sveitsi ja Ruotsi, joutuisivat ensin sopimaan EFTA-maiden yhteisistä kannoista, joista pitäisi neuvotella sen jälkeen EY:n kanssa. EY puolestaan joutui neuvottelemaan lähtökohtanaan 12 EY-jäsenmaan yhteinen kanta. Näistä lähtökohdista pitäisi neuvotella kaikkien osapuolten hyväksymä valtiosopimus, joka perustaisi EFTA:n ja EY:n muodostaman Euroopan talousalueen, jonka

1508 Suomen edustusto Euroopan yhteisöissä, 11.5.1989, N:p 5206, Suurlähettiläs Blomqvist Brysselistä osastopäällikkö Sundbäckille. MKA, kansio 38, KA.

1509 UM, kauppapoliittinen osasto, muistio N:o 590, Veli Sundbäck/pt. 18.6.1989. EFTA-EC -suhteet. EC:n johdon luottamukselliset keskustelut 15.–16.4.1989; Leif Blomqvist Veli Sundbäckille 7.6.1989. MKA, kansio 38, KA.

1510 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 17, 10.5.1989 /JK/jk. Tasavallan presidentin ja ulkoministeri Bakerin keskustelut Linnassa 9.5.1989. Fb 7, TPKA III, KA.

sisällä toteutuisi neljä perusvapautta, tavaroiden, pääoman, palveluiden ja ihmisten vapaa liikkuvuus.[1511]

Neuvoteltava sopimus olisi kuitenkin vasta runkosopimus, jonka varassa ETA:n toiminta voisi laajeta ja syventyä evolutiivisen ajattelun mukaisesti. Tällaisen järjestelyn toteuttamisessa keskeinen elementti ETA:n päätöksentekorakenteessa olisi yhteisiä päätöksiä tekevä neuvosto. Neuvoston päätökset tulisi tehdä yksimielisesti. EFTA-maiden kohdalla se tarkoittaisi jokaisen jäsenmaan veto-oikeuden säilyttämistä painaviin kansallisiin syihin vedoten. Näin ollen EFTA-maat eivät joutuisi sitoutumaan enemmistöllä tehtäviin ylikansallisiin päätöksiin. Konsensusta edellyttävän päätöksentekojärjestelmän toimivuuden parantamiseksi veto-oikeuden arveltiin muodostuvan mahdollisuudeksi jättäytyä päätöksen ulkopuolelle (*opting out*) eli olla noudattamatta sitä, sen sijaan, että koko päätös kaatuisi yhden maan vastustuksen vuoksi. Suomen kannalta olisi hyvä todeta, että mikäli sopimuksen määräyksistä ei nimenomaisesti muuta johdu, niin ne eivät vaikuttaisi kolmansien osapuolten kanssa tehtyihin sopimuksiin.[1512]

Suomessa tarvittaisiin edellä kuvattuihin kysymyksiin poliittinen kannanotto ennen EFTA-maiden seuraava kokousta syyskuun puolivälissä. EFTA:n pitäisi sopia yhteisestä kannanotosta, joka jätettäisiin syyskuun jälkipuolella EY-komissiolle.[1513]

Pertti Salolainen varmisti ETA-neuvotteluille presidentin poliittisen tuen. Tulevien neuvotteluiden substanssikysymyksissä ei olisi odotettavissa merkittäviä ongelmia. Sen sijaan institutionaaliset kysymykset voisivat herättää epämiellyttävää keskustelua Suomen suvereniteetin ja eduskunnan oikeuksien nakertamisesta. Salolainen pohti alkusyksystä 1989, oliko syytä antaa aineksia tällaiseen keskusteluun. Koivisto huomautti, että olisi ilmeisen turhaa ja vaarallista yrittää viedä salassa läpi mitään ratkaisua. Oppositio oli jo aiemmin syyttänyt hallitusta salailusta, joten olisi paras antaa täydellinen informaatio eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle.[1514]

Hallituksen ulkoasiainvaliokunta hyväksyi ETA-neuvotteluja koskevat suuntaviivat ja syyskuussa 1989 se hyväksyi neuvotteluihin laaditun neuvotteluohjeen. Ulkoministeriö sai valtuuden jatkaa ETA-neuvotteluihin osallistumista. Tarkoituksena

1511 UM, kauppapoliittinen osasto, muistio N:o 757, aop. Antti Satuli, 29.8.1989. Mahdollinen EFTA–EC-sopimus eurooppalaisesta talousalueesta; sopimuksen sisältö; UM, kauppapoliittinen osasto, muistio N:o 722, VS/sk, 16.8.1989. EFTA–EC yhteistyö. Keskustelujen nykyvaihe ja näkymät erityisesti Suomen kannalta. MKA, kansio 38, KA.

1512 Ibid.

1513 UM, Paavo Kaarlehto, 28.8.1989. EFTA–EC yhteistyö; Keskustelujen nykyvaihe ja näkymät erityisesti Suomen kannalta. MKA, kansio 38, KA.

1514 TPK, Manninen/mm, muistio 8.5.1989. Ulkomaankauppaministeri Salolaisen tapaamispyyntö: Keskustelu yhdentymiskehityksen kokonaistilanteesta. Jad 2, TPKA III, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistio no 25, 4.9.1989 /JK/jk. Tasavallan presidentin tapaaminen ministeri Salolaisen kanssa Linnassa 4.9.1989. MKA, kansio 38, KA.

oli tehdä Suomen kannanotoista houkuttelevat ensin muille EFTA-maille, jotta niiden yhdessä muodostama kanta kelpaisi jatkokeskusteluihin EY:n kanssa. Peruslähtökohtana oli, että lähes kaikesta voitaisiin Suomen puolesta keskustella. Tavoitteena oli neuvottelumahdollisuuksien säilyttäminen.[1515] Suomen joustava neuvotteluasenne osoittaa ETA-aloitteelle annettua painoarvoa.

Vaikein ulkopoliittinen ongelma koski puolueettomuuspolitiikan ja neuvostosuhteiden yhteensovittamista ETA:n kanssa. Valtiosihteeri Åke Wihtol laati presidentin ohjeistuksesta asiaa koskevan non-paperin, jolla ETA-neuvotteluiden lähtökohdat saatettiin Neuvostoliiton tietoon 14. syyskuuta 1989. Paperin mukaan Euroopan taloudellinen integraatio vei kohti ylikansallisia järjestelyitä. EFTA ja EY olisivat todennäköisesti aloittamassa syksyn aikana neuvotteluita yhteisestä talousalueesta, joka koskisi tavaroiden, henkilöiden, palveluiden ja pääoman vapautta. Näistä sopimukseen pääsemisen ei arveltu tuottavan vaikeuksia. Sen sijaan vaikeita periaatekysymyksiä olisivat niin sanotut institutionaaliset kysymykset koskien EFTA:n ja EY:n yhteistä päätöksentekoa ja yhteisiä elimiä. Suomi voisi hyötyä tästä pääsemällä vaikuttamaan sitä koskeviin päätöksiin, mutta vastapainoksi olisi sovittauduttava yhteisiin päätöksiin.[1516]

Edellä kuvatut asiat eivät vielä olleet suuria poliittisia irtiottoja Suomen perinteiseltä linjalta. Rivien välissä kyllä todettiin, että ylikansallinen päätöksentekojärjestelmä tulisi olemaan realiteetti, mutta varsinainen periaatemuutos ilmoitettiin paperin viimeisessä kappaleessa. ”Tässä vaiheessa on syytä tehdä selväksi”, että osallistuessaan ETA:aan, Suomi aikoisi ”säilyttää suvereniteettinsa ja myös päätösvaltansa mahdollisimman laajana. Edelleen Suomi tulee vaatimaan veto-oikeutta niissä poikkeustapauksissa, joissa se on mahdollista.”[1517] Aiemmissa integraatiopoliittisissa ratkaisuissa niiden ulkopoliittista hyväksyttävyyttä oli perusteltu täysjäsenen veto-oikeudella, jonka turvin Suomi voisi estää puolueettomuuspolitiikkaa ja hyviä neuvostosuhteita loukkaavien päätösten tekemisen. ETA-valmistelussa tunnustettiin jo ennen varsinaisten neuvotteluiden aloittamista, että absoluuttinen veto-oikeus tuskin olisi uudessa päätöksentekojärjestelmässä realistinen mahdollisuus. Tämä oli ilmeinen irtaantuminen vanhalta linjalta.

1515 HUAV 6/1989, pöytäkirja 5.6.1989; HUAV 8/1989, pöytäkirja 5.7.1989; HUAV 9/1989, pöytäkirja 1.9.1989; HUAV 10/1989, pöytäkirja 7.9.1989 sekä em. pöytäkirjat liitteineen. Cb, 1989, UMA; UM, kauppapoliittinen osasto, muistio N:o 600, EK/as, 19.6.1989. Suomen integraatiokannanotot hallituksen iltakoulussa 7.6.1989. MKA, kansio 38, KA.

1516 Åke Wihtolin otsikoimaton non-paper, allekirjoituksella ”ÅW 13.9.89”. MKA, kansio 38, KA; Koivisto 1995, 519. Koivisto siteeraa muistiota osittain, mutta jättää tuomatta esiin joitakin keskeisiä kohtia.

1517 Åke Wihtolin otsikoimaton non-paper, allekirjoituksella ”ÅW 13.9.89”. MKA, kansio 38, KA.

Ilmoitetun tiedon pehmennykseksi seurasi vakuutus, etteivät mahdollisesti sovittavat asiat ”missään suhteessa tule vaikuttamaan ulkopolitiikkaamme. Yhtä selvää on, että Suomen ja Neuvostoliiton hyvien ja luottamuksellisten suhteiden säilyttäminen ja kehittäminen pysyy ensiarvoisena tehtävänämme. Tästä seuraa tietenkin myös, että mahdolliset järjestelyt EC:n kanssa eivät saa häiritä Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupan ja taloudellisten suhteiden kehitystä.”[1518] Muistion loppuhuipennukseen sisältyi vielä toinen irtiotto perinteisistä vakuutteluista, tosin julkikirjoittamattomana. Aiemmin Suomi oli luvannut antaa vastaavat sopimusedut Neuvostoliitolle, mihin Suomi sitoutuisi osana eurooppalaisia talousjärjestelyitä. Enää tuollaista vakuutusta ei annettu.[1519]

Nähtävissä oli, että uusi ETA-järjestely menisi niin pitkälle, ettei vastaavien etujen myöntäminen Neuvostoliitolle kahdenvälisessä kaupassa olisi mahdollista tai toivottavaa. Näin ollen ETA-neuvotteluihin valmistautuminen ja päätös niihin osallistumisesta oli paitsi integraatiopoliittinen päätös myös ulkopoliittinen irtiotto suhteessa Neuvostoliittoon.

Wihtolin muistiossa ei pyydelty sen enempää lupaa kuin sitouduttu Neuvostoliitolle suotuisiin kantoihin millään tavoin. Jälleen Neuvostoliiton informoimisen ajoitus, aivan kuten neljä vuotta aiemmin EFTA-täysjäsenyyden kohdalla, oli myös signaali Suomen ulkopoliittisen päätöksenteon itsenäisyydestä. Muistion antaminen Feliks Karasëville ajoitettiin samalle päivälle, 14. syyskuuta, jona hallitus oli päättänyt

[1518] Ibid.

[1519] Vrt. Kallenautio 2005, 459; vrt. Kallenautio 2007, 136; vrt. Aunesluoma 2011, 417; vrt. Hämäläinen 2013, 50. Aiemmin tutkimuksessa on esiintynyt käsitys, että Suomi olisi luvannut myöntää samat edut Neuvostoliitolle kuin mitä se tulisi antamaan ETA:n jäsenille. Käsitys perustuu ilmeisesti virheelliseen luentaan Koiviston omasta kommentista kahden em. muistiota siteeraavan osan välissä. Kallenaution nootittamattomasta teoksesta ei käy ilmi, mihin hän tietonsa perustaa, mutta tekstissä hän viittaa Neuvostoliittoon syyskuussa toimitettuun muistioon, jossa Kallenaution mukaan luvattiin ”Neuvostoliiton tulevan saamaan samat edut, kuin mitä Suomi tulee liittymisen myötä antamaan ETA:n jäsenille”. Aunesluoma siteeraa ko. kohdassa Kallenautiota ja perustaa ilmeisesti tulkinnan Kallenaution teokseen. Koivisto kirjoittaa muistelmissaan: ”Tähän saakka olimme integraatioratkaisuissamme aina antaneet Neuvostoliitolle samat edut kuin läntisille integraatiokumppaneillemme.” (Koivisto 1995, 519). Koiviston kommentti ei kuitenkaan ole osa Wihtolin em. muistiota. Kallenaution ja Aunesluoman tulkinta on näin ollen nähtävästi perustunut Koiviston muistelmiin. Hämmästyttävää sen sijaan on, että Ritvanen (2021, 86) toistaa saman tulkinnan, vaikka hän viittaa em. Wihtolin muistioon. Muistiossa ei nimenomaisesti luvata Neuvostoliitolle vastaavia etuja, vaan annetaan ainoastaan yllä siteerattu yleinen vakuutus kaupan ja taloudellisten suhteiden häiriöttömästä kehityksestä.

informoida asiasta eduskunnan ulkoasiainvaliokuntaa ja integraationeuvottelukuntaa.[1520] Näin ollen ei voinut jäädä epäselväksi, että Suomi oli päätöksensä tehnyt, ja prosessi jatkuisi Suomen osalta joka tapauksessa.

Huomionarvoista on sekin, että Wihtol jätti non-paperin KGB:n edustajalle, jonka välityksellä viesti oli tarkoitettu välitettäväksi neuvostojohdon tietoon, reilua kuukautta ennen Gorbačëvin tulevaa Suomen-vierailua. Toimintajärjestys oli sama kuin EFTA-täysjäsenyyden yhteydessä. Kansallinen päätös oli tehty ennen neuvostojohdon kanssa tiedossa olevaa tapaamista, ettei voisi muodostua käsitystä luvan pyytämisestä.

Runsasta kuukautta myöhemmin suomalaiset kuulivat suoraan Mihail Gorbačëvilta tämän Suomen-vierailun aikana toimittajaa shokeeranneen vastauksen EY-jäsenyyden hakemisesta – olisi jokaisen oikeus päättää itse, miten sen tulisi menetellä.[1521] Ainakaan presidentti Koivistoa Gorbačëvin vastauksen ei olisi pitänyt yllättää. Vastaus oli johdonmukaista jatkoa Gorbačëvin parin vuoden takaiselle ulkopoliittiselle käänteelle Eurooppaan ja tämän puheissaan esittämille ajatuskuluille. Niiden mukaan olisi luovuttava muiden maiden asioihin puuttumisesta. Gorbačëv oli Finlandia-talon puheessaan viitannut myös yleiseurooppalaisen talousalueen kehittymiseen ja esittänyt ajatuksen Euroopan kolmikantakomissiosta, mikä tarkoittaisi EY-, EFTA- ja SEV-maiden yhteistyötä.[1522]

Suomalaisten saaman vastauksen dramaattinen tulkinta lienee johtunut kevään ja kesän aiemmista keskusteluista. Ulkopoliittisen instituutin johtaja Paavo Lipponen oli pitänyt esitelmän, jossa hän arveli Suomen EY-jäsenyyden tulevan esille seuraavalla vuosikymmenellä. Taustalla oli myös Itävallan päätös heinäkuussa 1989 hakea EY-jäsenyyttä, vaikka maan perustuslakiin oli kirjattu määräys pysyvästä puolueettomuudesta. Kansainvälisen oikeuden asiantuntijat olivat pohtineet puolueettomuutta Rooman sopimuksen valossa, ja suurin osa asiantuntijoista piti näiden yhdistämistä juridisesti mahdottomana. Neuvostoliiton edustajat esittivät vastaavia näkemyksiä, joihin oli kiinnitetty erityisesti huomiota Suomessa. Elokuussa Neuvostoliiton suurlähettiläs toimitti Itävallan hallitukselle asiasta nootin, joka ei kategorisesti kieltänyt EY-

1520 Åke Wihtolin otsikoimaton non-paper, allekirjoituksella ”ÅW 13.9.89”. MKA, kansio 38, KA. Muistioon on kirjattu maininta ”Luovutettiin FK:lle 14.9.89”; Koivisto 1995, 519.

1521 Na vstreče Gorbačëva s žurnalistami posle vystupleniâ vo dvortse ”Finlândiâ” Hel’sinki 26 oktâbrâ 1989 goda. Otvečaâ na vyzov vremeni 2010, 345; Kysymyksen esittänyt Helena Petäistö kertoo tapauksesta ja sen herättämistä tunnelmista tv-sarjassa Politiikka Suomi, Jakso 9: Kun Suomi livahti länteen. 00:04–02:48 [https://areena.yle.fi/1-50396443]; Hämäläinen 2013, 53.

1522 Mihail Gorbatšovin puhe Finlandia-talossa 26.10.1989, puheen suomenkielinen versio. MKA, kansio 39, KA.

jäsenyyttä. Vain jos maan ei olisi mahdollista säilyttää puolueettomuuttaan, sitä pyydettiin luopumaan integraatiotavoitteesta. Gorbačëvin lehdistölausunto Helsingissä oli impulssi itävaltalaisille pitää kiinni jäsenyyshakemuksesta. EY-jäsenyyden ja puolueettomuuden yhdistämistä kannattaisi Gorbačëvin lausunnon valossa yrittää.[1523]

Gorbačëvin lausunnon jälkeen ulkoministeriö lähetti Helsingistä Suomen edustustoihin kiireesti oikean tulkinnan. Kysymys ja vastaus olivat hypoteettisia. ”Suomi ei katso jäsenyyden ja puolueettomuuden olevan yhdistettävissä eikä tähtää jäsenyyteen. Asetelma ei Suomen kannalta ole – – vastauksen johdosta muuttunut.” Ei olisi myöskään tarpeen spekuloida sillä, oliko Neuvostoliiton kanta kolmansien maiden EY-jäsenyyteen muuttumassa tai muuttunut.[1524] Suomessa ei haluttu sekaantua Neuvostoliiton ja Itävallan EY-kysymykseen tai spekuloida julkisesti jäsenyysmahdollisuuksilla.

Keskustelu ei tullut kuitatuksi vielä yhdellä haastattelulausunnolla. Itä-Euroopan vallankumousten ja Berliinin muurin murtumisen myötä keskustelu kuumeni loppusyksystä uudelleen. Länsi-Saksan liittokansleri Helmut Kohl julkaisi kymmenkohtaisen ehdotuksensa Saksojen yhdistymiseksi joulukuussa 1989, mikä herätti Moskovassa suuria tunteita. Vaikka Gorbačëvin uuden ulkopoliittisen opin mukaan jokaiselle maalle piti sallia valinnan vapaus, niin Kohlin esittämät ehdotukset Itä-Saksalle olivat Moskovassa vaikeita niellä. Erityisesti kohta, jossa oli luvattu laajamittaista avustusta Itä-Saksalle, jos se tekisi uudistuksia poliittiseen ja taloudelliseen järjestelmäänsä. Ulkoministeri Èduard Ševardnadze löi pahimman korttinsa vasten Länsi-Saksan ulkoministeri Genscherin kasvoja: ”Edes Hitler ei sallinut itselleen mitään vastaavaa”. Moskovassa Saksojen yhdistymiseen kytkeytyi toista maailmansotaa edeltäneiden tapahtumien analogia. Jos Saksat yhdistyisivät, seuraavaksi se voisi vaatia itselleen Puolaa, sudeettialueita ja Itävaltaa. Korkean tason länsieurooppalaisissa käytäväkeskusteluissa tunnettiin Moskovan huolet, joiden mukaan EY ja Nato muodostivat Saksan pitkän käden, joka voisi liittää mainitut alueet omaan vaikutuspiiriinsä kansainvälisten järjestöiden välityksellä.[1525]

1523 Mueller 2011, 262–267; Hämäläinen – Ovaska 1998, 36–37; Hämäläinen 2013, 52; Graf 2021, 250–251. Mueller käy läpi yksityiskohtaisesti Itävallan EY-jäsenyyden hakemisen vaiheita ja Itävallassa hyödynnettyjä argumentteja.

1524 UM, lähtevä salasanoma, CCCB477, 31.10.89. Puolueettomat maat ja EC; pääsihteeri Gorbatshovin lausunto. MKA, kansio 39, KA.

1525 Zapis’ besedy M.S. Gorbačëva s ministrom inostrannyh del FRG G.-D. Genšerom, 5.12.89 g. Ob’’edinenie Germanii 1990, NSA. [https://nsarchive.gwu.edu/rus/German-Reunification.html]; Iz besedy M.S. Gorbačëva s Dž Bakerom 9 fevralâ 1990 goda. Mihail Gorbačëv i germanskij vopros, 2006, 332–338. Jaakko Iloniemen raportti Bilderberg steering comittee kokous Amsterdamissa 13. – 14.10.1989. Saksan kysymys. Lähetetty 27.10.1989 päivätyllä saatekortilla. MKA, kansio 39, KA. Hitler-vertauksessa oli ehkä kyse myös kalavelkojen maksamisesta. Liittokansleri Kohl oli verrannut syksyllä 1986 antamassaan haastattelussa Gorbačëvia natsien propagandaministeri Goebbelsiin. Ks. Gehler 2011, 194.

ETA-hanke oli arvoitu syyskuussa 1989 *Helsingin Sanomissa* Suomen poliittisen johdon tärkeimmäksi kauppa- ja ulkopoliittiseksi hankkeeksi. Haastattelussa Koivisto epäsuorasti kiisti Suomen EY-jäsenyyden hakemisen: ”Minun näköpiirissäni ei ole sellaista tilannetta”.[1526] Koiviston lausunnosta oli luettavissa joustava tulkinta. Se ei kategorisesti kieltänyt jäsenyysmahdollisuutta vaan viittasi ainoastaan sen hetkiseen tilanteeseen. Presidentti toisti tätä mukailevan lausunnon keväällä 1990 *Kainuun Sanomille:* ”Emme tähtää [EY-] jäsenyyteen”.[1527] Koiviston käyttämä ilmaus tulkittiin kategoriseksi rajanvedoksi EY-jäsenyydestä,[1528] mutta selittämättä jättämisen mestarina Koivisto ei täsmentänyt kantaansa.

Periaatteellista vastustusta Suomen integraatiopolitiikkaa kohtaan esiintyi lähinnä eduskunnan poliittisessa äärivasemmistossa, jonka sitouttamisessa hallituksen linjan taakse Koivisto hyödynsi samaa menettelyä kuin pari vuotta aiemmin Euroopan neuvoston kohdalla. Hän keskusteli SKP:n ja SKDL:n puheenjohtajien Jarmo Wahlströmin ja Reijo Käkelän kanssa. Molemmat totesivat, ettei heillä ollut periaatteellisesti erilaista lähestymistapaa integraatiokysymykseen kuin presidentillä tai hallituksella.[1529]

Suomen virkamiesedustajana EFTA:n ja EY:n neuvotteluihin osallistunut Veli Sundbäck hahmotteli syksyllä 1989 Suomen kantoja keskeisimpiin kysymyksiin. Keskeiseksi neuvottelukysymykseksi oli noussut institutionaalinen päätöksentekojärjestely. Suomi oli Sveitsin kanssa samalla linjalla, eikä halunnut muuttaa EFTA:n sisäistä päätöksentekomenettelyä – konsensusperiaatetta – joka takasi kansallisen veto-oikeuden. Se oli olennainen periaate Suomelle. Toinen kiperä kysymys oli kansallisen ja ylikansallisen päätöksentekovallan suhde. EFTA-maat eivät olleet valmiita hyväksymään kansallisten parlamenttien sitomista ETA-neuvoston päätöksiin kaikissa sopimuksen kattamissa asioissa. Kansallisille parlamenteille tulisi jäädä uusissa merkittävissä asioissa rooli sopimusten hyväksyjinä. Kyse oli kansallisen suvereniteetin varjelemisesta, mikä myös olennaisesti erotti EFTA- ja EY-maiden asemaa ETA-päätösten hyväksymisessä.[1530]

Kolmas merkittävä kysymys oli niin sanottu poliittinen dimensio, eli EY:n kanssa harjoitettava poliittinen yhteistyö. Vaikka EFTA-maat keskustelisivat samanaikaisesti EY:n edustajien kanssa poliittisesta yhteistyöstä, olisi säilytettävä tilaa

1526 *HS* 24.9.1989.
1527 *Kainuun sanomat* 8.4.1990.
1528 *Kainuun sanomat*, pk, Ulkopolitiikan ruisleipää, 8.4.1990.
1529 Tasavallan presidentin muistio keskustelusta Wahlströmin ja Käkelän kanssa 27.9.1989; Tasavallan presidentin keskustelu pääministeri Harri Holkerin kanssa 29.9.1989. MKA, kansio 38.
1530 UM, muistio nro 935, Sundbäck/TK, 9.10.1989. EFTA-EC; Keskustelut EC-sopimuksesta: Tilannearvio johtoryhmän 28.-29.9.1989 käymien keskustelujen valossa ottaen huomioon 5. työryhmän 6.10. pidetyn kokouksen tulokset. MKA, kansio 39, KA.

sille, että kukin EFTA-maa puhuisi vain omasta puolestaan ilman yhteistä linjaa, vaikka näkemykset olisivatkin samansuuntaisia.[1531]

EFTA ja EY päättivät yhteisten neuvotteluiden aloittamisesta ETA:n perustamiseksi. Tätä koskeva julistus annettiin Brysselissä 19. joulukuuta 1989. Suomessa eduskunta oli keskustellut ETA-kysymyksestä ja hyväksynyt hallituksen tiedonannon asiasta 5. joulukuuta. Se osoitti Suomen tavoittelevan olennaisesti aiempaa tiiviimpää suhdetta Länsi-Eurooppaan. Huomattavin poliittinen kritiikki koski hallituksen menettelytapaa, jossa eduskunnalle asetettu aikapaine ei sallinut tiedonannon valiokuntakäsittelyä. Itse asiasta, eurooppalaiseen taloudelliseen integraatioon osallistumisesta, eduskunnassa vallitsi laaja yhteisymmärrys, myös suurimman oppositiopuolueen Keskustan eduskuntaryhmässä.[1532]

Ulkoministeriön kauppapoliittinen osasto selvitti ETA-neuvotteluiden virallisen aloituksen jälkeen perusteellisesti Suomen ja Neuvostoliiton välisten kauppasopimusten ja suosituimmuuslausekkeiden tilaa alkuvuodesta 1990. Suomen aiempien integraatioratkaisuiden yhteydessä Neuvostoliiton kanssa sovitut asiat aiheuttivat merkittäviä tulkintaongelmia.

Kauppapoliittisen osaston selvityksessä pyrittiin osoittamaan, että vuosina 1960, 1971 ja 1973 Neuvostoliiton kanssa salaisilla kirjeenvaihdoilla sovitut menettelytavat suosituimmuudesta eivät olleet muodostaneet juridisesti päteviä velvoitteita. Suosituimmuuskohtelu maiden välisessä kauppassa perustui vuoden 1947 kauppasopimukseen, jonka varaan myöhemmät sitoumukset rakentuivat. Ongelmia aiheutui siitä, että ensinnäkin vuoden 1947 kauppasopimuksen suosituimmuus edellytti tarkemmin määrittelemätöntä vastavuoroisuutta, mikä mahdollisti erilaisia tulkintoja. Toiseksi salainen kirjeenvaihto muodosti Suomen ja Neuvostoliiton välisissä kauppasopimuksissa oleellisen referenssiaineiston, joka syntytapojensa puolesta oli vähintäänkin kyseenalaista. Kauppapoliittisella osastolla aiemman kirjeenvaihdon katsottiin aikoinaan täyttäneen ajankohtaiset tarpeet vailla muodollista sitovuutta valtioiden välisissä suhteissa. Niitä ei ollut tehty Suomessa sitovien sopimusten mukaisia menettelytapoja noudattaen – tasavallan presidentin antamilla allekirjoitusvaltuuksilla ja eduskunnan hyväksyminä. Hallitusmuodon 33§ mukaan eduskunnan oli hyväksyttävä sopimukset ulkovaltojen

1531 Ibid.

1532 PTK 5/1989 vp, E. Aho 29.11.1989, 3998–4004. Aho käytti Keskustan ryhmäpuheenvuoron. Ks. mm. PTK 5/1989 vp, ed. Virolainen 29.11.1989, 4053–4057; PTK 5/1989 vp, P. Väyrynen 4.12.1989, 4276, 4356–4358; Aunesluoma 2011, 418–419.

kanssa.[1533] Kyse oli siis pohjimmiltaan poliittisista vakuutuksista, joilla ei ollut juridista sitovuutta.

Viimeisin vertailukohta oli vuoden 1986 EFTA-täysjäsenyyteen liittyvä noottienvaihto, joka oli katsottava Suomen yksipuoliseksi ilmoitukseksi ja näin ollen juridisesti vielä vähemmän velvoittavaksi. Johtopäätöksenä muistiossa esitettiin, etteivät ”erilliset salaiset kirjeenvaihdot vailla muodollista statusta Suomen puolella” ainakaan heikentäisi Suomen asemaa, jos suosituimmuuskysymys mahdollisesti tulisi esille myöhemmin jossakin vaiheessa.[1534]

Muistion lopputoteamus on monitulkintainen, mutta aiemmin esitetty argumentaatio huomioon ottaen, sillä tarkoitettiin ilmeisesti mahdollisuutta tarvittaessa irtisanoutua kirjeenvaihdoissa viitatuista velvoitteista ilman juridisia hankaluuksia. Tähän viittaa myös muistiota täydentävässä Paavo Kaarlehdon selvityksessä esitetty ajatus tarpeesta neuvotella vuoden 1947 kauppasopimus uusiksi, mikäli Neuvostoliitto ottaisi suosituimmuuskysymyksen esille ETA-neuvotteluihin liittyen. Mikäli neuvotteluille ei olisi tarvetta, niin käytännön kysymyksissä olisi Kaarlehdon mielestä lähdettävä siitä, ettei vuoden 1947 oloissa tehty ja tulkinnanvarainen sopimus olisi sovellettavissa ainakaan Suomea yksipuolisesti sitovalla tavalla. Koivisto antoi tulkinnalle hyväksyntänsä.[1535] Päätös katkaisi yhden merkittävän sidoksen Suomen länsi-integraation rajoitteista.

Kekkosen maksiimiksi kutsuttu ulkopoliittinen oppi – mitä luottamuksellisemmat suhteemme Neuvostoliittoon ovat, sitä suurempi on meidän liikkumavaramme länteen[1536] – menetti merkitystä Suomen ulkopoliittisen johdon ohjenuorana. Poliittiset päätökset Suomen länsi-integraatiosta irrotettiin askel kerrallaan Moskovan mielipiteille alistamisesta.

Edellä kerrotut kauppapoliittisen osaston näkemykset osoittavat, ettei ETA-sopimuksen yhteydessä ollut enää aikomustakaan myöntää Neuvostoliitolle vastaa-

1533 Paavo Kaarlehto, Neuvostoliiton suosituimmuuskohtelu ja integraatioratkaisut, 14.2.1990; UM, kauppapoliittinen osasto, MV/as, muistio N:o 160, 14.2.1990. Neuvostoliiton suosituimmuuskohtelu ja integraatioratkaisut; eräitä huomioita. MKA, kansio 40, KA. Ko. muistio on 19 sivuinen ja leimattu erittäin salaiseksi, mikä oli kauppapoliittisen osaston muistioissa harvinaista. Asian käsittelyn kannalta myös muistion jakelulista on merkille pantava: presidentti, ulkoministeri, valtiosihteeri, kauppapoliittisen osaston osastopäällikkö ja arkisto. Jakelun ulkopuolelle jäivät esimerkiksi ulkomaankauppaministeri sekä ulkoministeriön poliittinen ja oikeudellinen osasto. Salaisia kirjeenvaihtoja koskevista menettelytavoista tulee väistämättä mieleen analogia vuoden 1944 Ryti–Ribbentrop-sopimukseen, joka on tunnetuin esimerkki muodollis-juridisesti epäpätevästä sopimusmenettelystä Suomen lähihistoriassa. Ks. Jokisipilä 2004, 397–413.

1534 UM, kauppapoliittinen osasto, MV/as, muistio N:o 160, 14.2.1990. Neuvostoliiton suosituimmuuskohtelu ja integraatioratkaisut; eräitä huomioita. MKA, kansio 40, KA.

1535 Paavo Kaarlehto, Neuvostoliiton suosituimmuuskohtelu ja integraatioratkaisut, 14.2.1990. MKA, kansio 40, KA; Koivisto 1995, 370.

1536 Hanhimäki 2021a, 412.

via sopimusetuja, mitä Suomi myöntäisi ETA-sopimuksella kolmannelle osapuolelle. Kiinnostavia ovat viittaukset vuoden 1947 kauppasopimuksen uudelleenneuvotteluihin tai -tulkintoihin. Kauppapoliittisen osaston virkamiehillä oli selvästi valmius irrottautua Suomen länsi-integraatiota rajoittaneeseen ja perustavanlaatuiseen kauppasopimukseen. Sopimus oli solmittu melkein suoraan Pariisin rauhansopimuksen jatkoksi, mikä alleviivasi myös sen poliittista painoarvoa.

Euroopan olosuhteiden muuttuessa vauhdilla syksyn 1989 aikana ETA-neuvotteluiden ohessa virisi keskustelu EY-jäsenyyden kynnyksen madaltumisesta puolueettomien maiden kannalta.[1537] EY ei ollut ollut valmis hyväksymään puolueetonta Itävaltaa jäsenekseen Euroopan kahtiajaon aikana, mutta Euroopan muutosten myötä puolueettomuuden merkitys näytti liudentuvan joka tapauksessa.

Muutos oli nopea myös EY:n sisällä. Länsi-Saksan johtaja Helmut Kohl totesi jo kesäkuussa 1990, että puolueettomat maat olisivat tervetulleita EY:hyn. Kevään ja kesän 1990 kansainvälisesti epävakaassa tilanteessa Koivisto määritteli Suomen integraatiopolitiikan prioriteetin. Suomi haluaisi joka tapauksessa käydä ETA-neuvottelut.[1538] ETA-neuvotteluiden käymisestä oli tehty poliittinen päätös, jonka takana oli eduskunnan hyväksyntä. Näin ollen neuvotteluilla oli mandaatti, joka ei olisi helposti kumottavissa, vaikka kansainvälinen tilanne muuttuisi dramaattisestikin. Suomessa ei ollut myöskään poliittista varmuutta EY-jäsenyyden hyväksymisestä, joten onnistuessaan ETA takaisi Suomelle tärkeimmät kauppapoliittiset edut ja elinkeinoelämän kannalta keskeisen pääsyn EY:n sisämarkkinoille joka tapauksessa.

ETA-rakenteeseen tarrautuminen noudatti Koiviston ajattelulle ominaista varman päälle pelaamista. Suomi lähtisi liikkeelle siitä, mistä oli yhteisymmärrys olemassa, eikä muilla vaihtoehdoilla spekuloinnilla kannattaisi hämmentää keskustelua. Kesällä 1990 presidentti muistutti kuitenkin, ettei mitään vaihtoehtoja suljettu kategorisesti pois. Toimittajan kysymykseen EY-jäsenyydestä Koivisto ei suostunut vastaamaan mitään.[1539]

ETA-neuvotteluihin panostaminen oli samalla Suomen ulkopolitiikassa strateginen valinta. Pienten rikkaiden maiden yhteispainon uskottiin olevan riittävän suuri, mikä takaisi vähintäänkin kohtalaiset neuvottelu- ja vaikutusmahdollisuudet EY:n kanssa tehtävässä yhteistyössä. Suorissa kahdenkeskisissä neuvotteluissa riski jäädä EY:n ota tai jätä -tarjouksen armoille olisi kieltämättä suurempi, kuin osana monenkeskistä laajempaa kokoonpanoa. Koivistolaisittain oli taktisesti viisasta edetä askel kerrallaan. Samaan aikaan kun Suomen ulkopolitiikan yhtenä kiintopisteenä ollut Neuvostoliitto oli liikkeessä kohti tuntematonta, ei kannattanut yrittää ponnistaa liian pitkälle.

1537 UM, kauppapoliittinen osasto, Sundbäck, muistio nro 284, 24.3.1990. EES-neuvottelut. Tilannearvio selvitysvaiheen päättyessä. MKA, kansio 40, KA.
1538 Koiviston käsin kirjoitettu keskustelumuistiinpano: Holkeri 8.6.1990. MKA, kansio 41, KA.
1539 Presidentti Koiviston päätoimittajatapaaminen 12.6.1990. MKA, kansio 41, KA.

12.2 Taistelu sopimustulkinnoista

"Viime vuosien kehitys on merkinnyt sitä, että kylmän sodan rakenteet ovat poistuneet Euroopasta."[1540]

- Jaakko Kalela 29. lokakuuta 1991

Suomi päätti vuonna 1983 herätemiinojen hankinnasta. Tämän jälkeen ulkoministeriön johtoryhmä totesi, että hankintaprosessin yhteydessä muodostunut käytäntö tarkoitti sitä, että jatkossa rauhansopimuksen tulkinnoista tarvitsisi vastedes neuvotella ainoastaan Neuvostoliiton ja Ison-Britannian kanssa.[1541]

Neuvostobyrokratiassa herätemiinahankinta oli tarttunut ulkoministeriön hampaisiin, vaikka käytännön hyväksyntä rauhansopimuksesta poikkeavalle hankinnalle oli saatu jo ulkomaanvientiä valvovalta komitealta. Briteiltä Suomen linjaus oli saanut hiljaisen hyväksynnän. He olivat valmiita katsomaan sopimusrikkomuksia läpi sormien Suomen puolustuksellisten tarpeiden vuoksi. Ison-Britannian suurlähetystö raportoi Pariisin rauhansopimuksen ilmeisistä rikkomuksista kuitenkin Lontooseen keväällä 1986 ja pyysi sopimusrikkomuksiin periaatteellista kannanottoa. Erityisesti 17. ja 18. artiklat, eli eräiden kiellettyjen asetyyppien hallussapito ja sallitun puolustusmateriaalimäärän ylittäminen, kiinnittivät brittidiplomaattien huomiota. Alkuvuodesta 1988 Helsingissä odotettiin edelleen Lontoon kantaa. Puolustusministeriö ja ulkoministeriön eri osastoiden asiantuntijat arvioivat Lontoossa tilannetta. Asia oli noussut esille, kun Rauma-Repola luovutti joulukuussa 1987 sukelluspallot Neuvostoliitolle. Suomalaisten katsottiin haastavan rauhansopimuksen ehtoja. Mikäli britit vaikenisivat tietämästään rikkomuksesta, se voitaisiin katsoa myöhemmin sopimuksen kumoutumiseksi ilman Britannialle varattua oikeutta myöhemmin puuttua rikkomuksiin. Brittilähettiläs piti tätä ehdottoman vääränä.[1542]

Ison-Britannian sotilasasiamies raportoi alkuvuodesta 1988 Lontooseen suomalaisen aseteollisuuden tilasta ja totesi, että Pariisin sopimusta oli pidetty pilkkana jo vuosien ajan. Suomalaiset kehittelivät puolustustarvikeviennin kasvattamista puolustusteollisuuden kannattavuuden parantamiseksi.[1543]

1540 TPK, kansliapäällikkö, muistio 29.10.1991. Keskustelu ministerineuvos Karasevin kanssa. MKA, kansio 48, KA.

1541 Esim. Matti Tuovisen päiväkirja 28.2.1983. Ks. edellä herätemiinoja koskeva luku.

1542 British Embassy Helsinki /H.A.J. Staples to D.J.M. Dain WED/FCO 7 January 1988, 1947 Peace treaty with Finland. FCO 33/9880, UK/Finland 1947 Peace Treaty, 1988. UKNA.

1543 Defence attache, British Embassy Helsinki Lt. Col. WJ Collings to Ministry of Defence, 26 January 1988. Arms exports – The flavour of the Month. FCO 33/9880, UKNA.

Lontoossa katsottiin tarpeelliseksi antaa suomalaisille epävirallinen muistutus siitä, ettei sopimus ollut kuollut kirjain eikä sen haluttu sellaiseksi muodostuvan, vaikka Britannian hallituksella ei sinällään ollut valittamista suomalaisten hankinnoista tai asevientisuunnitelmista. Suurimpana ongelmana Lontoossa pidettiin sopimuksen rikkomista merkittävissä asioissa konsultoimatta siitä ennakolta Ison-Britannian edustajia. Suurlähettiläs Hubert Staples informoi ulkoministeriön poliittisen osaston osastopäällikkö Kahiluotoa näiden ohjeiden mukaisesti huhtikuussa 1988.[1544] Suomalaisille keväällä 1988 annettu suullinen lausunto on jäänyt vaille huomiota aiemmassa historiantutkimuksessa. Huomautus muistutti, ettei Lontoossa automaattisesti hyväksyttäisi suomalaisten toimia rauhansopimuksesta poikkeamisessa.

YYA-sopimustulkinnat nousivat kesällä 1989 Suomessa julkiseen keskusteluun, kun Helmut Kohl ja Mihail Gorbačëv allekirjoittivat yhteisjulistuksen, jossa Neuvostoliitto vahvisti hyväksyvänsä kansojen ja valtioiden itsemääräämisoikeuden. Julistuksen lopussa viitattiin aiempiin sopimuksiin vuosilta 1970 ja 1971. Moskovan sopimuksessa vuonna 1970 Länsi-Saksa ja Neuvostoliitto olivat sitoutuneet voimassa olleisiin rajalinjoihin, mikä tarkoitti sitä, että Länsi-Saksa tunnusti Itä-Saksan olemassaolon. Neljän vallan sopimus vuodelta 1971 puolestaan vahvisti toisen maailmansodan voittajavaltojen – Yhdysvaltojen, Ison-Britannian, Ranskan ja Neuvostoliiton – roolin Saksan ja Berliinin tulevaisuudesta vastuussa olevina tahoina.[1545]

Saksan liittotasavallan ja Neuvostoliiton solmiman Moskovan sopimuksen vuonna 1970 katsottiin muuttaneen Suomen Pariisin rauhansopimuksen 10 artiklan mukaista sopimusvelvoitetta sitoutua Saksan kanssa solmittavan rauhansopimuksen ehtoihin. Aiemmin Suomi oli pidättäytynyt tunnustamasta kahta Saksaa, mutta uudet sopimukset olivat perusteena, kun presidentti Kekkonen lanseerasi niin sanotun Saksan-paketin. Suomi tunnustaisi molemmat Saksat yhtäaikaisesti ja solmisi näiden kanssa diplomaattisuhteet.[1546]

Yhtäläisyydet kesän 1989 julistuksella ja 1970-luvun alun sopimuksilla olivat selviä. Saksojen kansainvälinen asema näytti olevan merkittävästi muuttumassa. Presidentti Koivisto analysoi tilannetta Euroopan kehityksen valossa pääministeri

1544 FCO legal adviser J. Siddle, 23 March 1988. 1947 Treaty of Peace with Finland; British Embassy Helsinki, H.A.J. Staples to FCO /D.J.M. Dain, 6 April 1988. 1947 Peace Treaty with Finland, attached Speaking note: 1947 Peace Treaty. FCO 33/9880, UKNA.

1545 Gehler 2011, 194–195; Lüthi 2020, 430–435.

1546 P.M. ”Clausula rebus sic stantibus” ja Pariisin rauhansopimuksen 10 art. Antero Jyränki 22.9.1970. UKA, 21/133, TPA; Soikkanen 2008, 311–335. 10 artikla kuuluu: ”Suomi sitoutuu tunnustamaan – – tehtyjen rauhansopimusten sekä niiden muiden sopimusten ja järjestelyjen täyden sitovuuden, joista Liittoutuneet ja Liittyneet Vallat ovat sopineet tai sopivat Itävaltaan, Saksaan ja Japaniin nähden rauhan palauttamiseksi.”

Holkerille: ”Nythän tiukkaan ottaen asia kai olisi niin, että jos Länsi-Saksa eroaisi Natosta, niin YYA:lta putoaisi pohja pois. Meidän kannalta olisi tärkeä todeta, että Neuvostoliiton velvoitteet ovat voimassa siihen katsomatta, onko Saksa hyökkääjien joukossa vai ei.[1547]”

Lausahdus viittasi YYA-sopimuksen 1§, jonka mukaan:

> *Siinä tapauksessa, että Suomi tai Neuvostoliitto Suomen alueen kautta joutuvat aseellisen hyökkäyksen kohteeksi Saksan tai muun sen kanssa liitossa olevan valtion taholta, Suomi uskollisena velvollisuuksilleen itsenäisenä valtiona tulee taistelemaan hyökkäyksen torjumiseksi. Suomi kohdistaa tällöin kaikki käytettävissään olevat voimat puolustamaan alueensa koskemattomuutta maalla, merellä ja ilmassa ja tekee sen Suomen rajojen sisäpuolella tämän sopimuksen määrittelemien velvoitustensa mukaisesti tarpeen vaatiessa Neuvostoliiton avustamana tai yhdessä sen kanssa. Yllämainituissa tapauksissa Neuvostoliitto antaa Suomelle tarpeen vaatimaa apua, jonka antamisesta Sopimuspuolet sopivat keskenään.*

Koiviston tulkinta tarkoitti siis sitä, ettei hän haluaisi Saksan aseman muuttumisen vaikuttavan YYA-sopimuksen ydinsisältöön. Hän vahvisti tämän näkemyksen myös Neuvostoliiton puolustusministeri Dmitrij Âzoville tämän vieraillessa Suomessa. Sopimusta ei tarvitse muuttaa, ja Suomen kannalta on arvokasta ”jos me voimme luottaa Neuvostoliiton tukeen”.[1548]

Ulkoministeriön poliittinen osasto myötäili tulkintaa. Saksan liittotasavallan ja Neuvostoliiton suhteiden myönteinen kehitys ei vaatisi uutta harkintaa tai edellyttäisi YYA-sopimukseen kajoamista. Ylipäänsä ei katsottu tarkoituksenmukaiseksi virittää keskustelua sopimuksen sotilaallisista artikloista myönteisessä tilanteessa.[1549] YYA-sopimuksen muuttamiseen kohdistunut julkinen mielenkiinto sai täystyrmäyksen. ”Se on hyvä juuri sellaisena kuin se on”, kuului presidentin vastaus.[1550]

YYA-sopimuksen lisäksi Suomea sitovat juridiset velvoitteet oli yhdistetty Saksojen kohtaloon vuoden 1947 Pariisin rauhansopimuksessa. Siinä missä YYA-sopimus oli Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälinen sopimus, Pariisin rauhansopi-

1547 Keskustelu pääministeri Holkerin kanssa 17.8.1989. MKA, kansio 38, KA.
1548 TPK, kansliapäällikkö, muistio no 24, 24.8.1989 /JK/jk. Tasavallan presidentin keskustelu SNTL:n puolustusministeri Jazovin kanssa 17.8.1989. MKA, kansio 38, KA.
1549 UM, poliittinen osasto, muistio 657, JB/mm, 23.8.1989. YYA-sopimus ja Saksa. MKA, kansio 38, KA.
1550 Presidentti Koiviston päätoimittajatapaaminen 12.6.1990. MKA, kansio 41, KA.

mus oli monenkeskinen asiakirja. Pariisin rauhansopimuksen allekirjoittamishetkellä avoimeksi jäänyt Saksan-kysymys herätti Suomen kiinnostusta, kun Saksan miehittäjät ja saksalaiset neuvottelivat toisen maailmansodan jälkeisen järjestyksen perusteista Euroopassa.

Berliinin muurin murtuminen ja Saksojen yhdistymisneuvottelut eivät näyttäneet vaikuttavan Suomen asemaa määritteleviin sopimuksiin vielä vuoden 1990 keväällä. Koivisto totesi toukokuussa 1990 Ranskan presidentti Mitterrandille, ettei Suomella olisi Saksan yhdistymisneuvotteluissa mitään erityisiä etuja valvottavanaan. Suomi oli sitoutunut noudattamaan niitä päätöksiä, joita toisen maailmansodan voittajavallat tekisivät Saksan-kysymyksessä.[1551]

Saksan yhdistymisneuvotteluita seurattiin kuitenkin Suomen ulkoministeriössä intensiivisesti ja poliittisella valmistauduttiin reagoimaan Saksan-kysymyksen ratkaisuun. Kesäkuussa 1990 poliittisella osastolla katsottiin Pariisin rauhansopimuksen III osan asevoimia koskevien rajoitusten menettävän merkityksensä Saksojen yhdistymissopimuksen myötä.[1552] Syyskuun 12. päivänä 1990 Moskovassa allekirjoitettiin kahden Saksan ja neljän miehittäjävaltion välinen sopimus Saksojen yhdistymisestä. Sopimus oli määrä vahvistaa ETYK-ulkoministerikokouksessa lokakuun 1.–2. päivä, ja yhdistymissopimuksen voimaanastumispäiväksi oli sovittu 3. lokakuuta 1990. Suomen ulkopoliittisessa päätöksenteossa sovellettu oikean ajoituksen kriittisyys määritteli muutaman viikon aikaikkunan, jossa Suomella olisi tilaa tehdä omat ratkaisunsa.

Suomessa oli valmistauduttu Saksan yhdistymisessä päästävän pitävään lopputulokseen ja kun tilanne oli Moskovan neuvotteluiden jälkeen selvä, Suomi teki siirtonsa.

Ulkoministeriössä oli valmisteltu luonnoksia Pariisin rauhansopimuksen III osan sotilaallisia rajoituksia koskevien ehtojen uudelleentulkinnasta. Ulkoministeri Paasio esitteli niitä hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle 21. syyskuuta 1990 korostaen kyseessä olevan suvereenisuusaktin. Pariisin rauhansopimuksen todettiin rajoittavan Suomen suvereenisuutta olennaisesti. Valtioneuvoston täysistunto hyväksyi esityksen, jonka mukaan Suomi ei jatkossa noudattaisi rauhansopimuksen sotilaallisia rajoituksia. Esitys vahvistettiin välittömästi tasavallan presidentin esittelyssä. Presidentti oli informoinut eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajaa päätöksestä edellispäivänä, jolloin he sopivat eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan jäsenten

1551 TPK, kansliapäällikkö, muistio 25.5.1990. Tasavallan presidentin keskustelut presidentti Mitterrandin kanssa Elysee-palatsissa 11.5.1990. MKA, kansio 41, KA.

1552 UM, poliittinen osasto, JB, luonnos 12.6.1990. Pariisin rauhansopimuksen sotilaalliset rajoitukset, Suomi, Saksa. MKA, kansio 41, KA; Uutela 2017, passim. Marjo Uutela on tutkinut kattavasti ulkoministeriön reagointia Saksa-neuvotteluiden tapahtumakulkuun, joten tässä nojaudutaan pitkälti Uutelan esittämään dokumentaatioon.

informoimisesta 21. päivän aamulla ennen kuin asia tulisi julkisuuteen.[1553] Suomen päätös tehtiin Moskovan neuvotteluiden ja virallisen yhdistymisen väliin jäävässä muutaman viikon aikaikkunassa.

Koivisto oli valtuuttanut kansliapäällikkö Kalelan kertomaan Karasëville Suomen tekemistä johtopäätöksistä jo 4. syyskuuta. Tuleva Saksan yhdistyminen, Moskovan ulkoministerikokous ja Pariisin ETYK-huippukokous muodostaisivat kokonaisuuden, joka ei vaikuttaisi Suomen asemaan tai ulkopolitiikkaan mitenkään, mutta Pariisin rauhansopimus olisi eri asia. Oli tullut sopimuksen III luvun rajoituksia koskevan päätöksen hetki. Suomi ei haluaisi avata kysymystä kansainvälisten kokousten yhteydessä vaan toimisi samoin kuin aiemminkin. Suomen suurlähettiläät Moskovassa ja Lontoossa tulisivat ilmoittamaan Moskovan kokouksen päätyttyä, että Suomi antaisi yksipuolisen ilmoituksen, jonka mukaan rauhansopimuksen III luvun määräykset eivät enää sitoisi Suomea.[1554]

Karasëv välitti tiedon Suomen aikeista Moskovaan. Neuvostojohdon informoinnin lisäksi kysyttiin, olisiko Gorbačëv valmis keskustelemaan asiasta tulevan Bush–Gorbačëv huippukokouksen yhteydessä Helsingissä. Ulkopoliittinen avustaja Černâev vastasi Gorbačëvin olevan valmis keskustelemaan asiasta. Tämän asennoituminen olisi myönteinen.[1555]

1553 HUAV 21.9.1990 klo 10.30, pöytäkirja 13/1990, 24.9.1990. Cb, 1990, UMA; UM, POL-40, RN, muistio 31.8.1990. Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen; Tasavallan presidentin keskustelu kansanedustaja Markus Aaltosen kanssa Linnassa 20.9.1990. MKA, kansio 41, KA; UM, oikeudellinen osasto, muistio nro 267, Kekomäki/pk, 12.9.1990. Päätöksenteko Suomessa Pariisin rauhansopimuksen sotilaallisia määräyksiä koskevasta III luvusta. MKA, kansio 42, KA.

1554 TPK, kansliapäällikkö, muistio 4.9.1990. Talking points Karasoville 4.9.90. MKA, kansio 41, KA. Muistiossa puhutaan nimenomaan rauhansopimuksen III luvun (section) rajoituksista, vaikka tosiasiallisesti viitattiin III osan (part) rajoituksiin. Tiedossa ei ole, missä muodossa suullinen viesti on välitetty eteenpäin. III luku käsittää sopimuksen artiklat 10–12, jotka koskivat rauhansopimuksen ja eräiden muiden kansainvälisten sopimusjärjestelyiden tunnustamista. III osan artiklat 13–22 koskevat Suomen asevoimiin kohdistuvia rajoituksia. UM:n luonnoksessa puhutaan myös hämmentävästi III luvun Saksaa koskevista määräyksistä ja III osan muista määräyksistä. Ks. UM, POL-40, JB/RN, 30.8.1990, liite 3, luonnos, hallituksen päätös. MKA, kansio 41, KA. Valtioneuvoston pöytäkirjan liitteessä kohta on tarkoitetussa muodossa: ”Suomen hallitus katsoo, että Pariisin rauhansopimuksen III osan [alleviivaus JO] Saksaa koskevat määräykset ovat menettäneet merkityksensä.” Valtioneuvoston pöytäkirja 95/1990, esittely tasavallan presidentille, 21.9.1990, liite 1, 470, VNKA, valtioneuvoston pöytäkirjat 1990, 13.9.–21.9. KA.

1555 TPK, kansliapäällikkö, muistio 19.10.1990. Keskustelu päätoimittaja Janne Virkkusen kanssa 19.10.1990; TPK, kansliapäällikkö, muistio 4.9.1990. Talking points Karasoville 4.9.90.MKA, kansio 41, KA. Viimeksimainitun muistion otsikon alle on kirjoitettu käsin “Selostettu suullisesti”; Koivisto 1995, 361; Karasev 1998, 325–326.

Karasëvin informointia varten laaditusta muistiosta on tehty yksi ainoa virallinen jakelukappale tasavallan presidentille. Vastaavan sisältöinen puheenvuoroluonnos, ilman otsikko- ja tekijätietoja, löytyy kuitenkin tasavallan presidentin kanslian virka-arkistosta Helsingin huippukokousta koskevasta kansiosta. Tämä viittaa siihen, että asia oli valmistauduttu konkreettisesti esittämään Gorbačëville Helsingissä.[1556]

Gorbačëville oli vastaavasti laadittu keskusteluihin Koiviston kanssa pitkä asialista, jossa rauhansopimusta koskevat tulkinnat olivat korkealla, muodollisten kohteliaisuuksien ja edellisvuoden vierailuun viittaavien mainintojen jälkeen kolmantena. Gorbačëvin suuhun oli valmisteltu Pariisin rauhansopimusta koskeva lausunto: ”Olen tietoinen Teidän pohdinnoistanne koskien sopimuksen vanhentuneita artikloita – – [viittaus Suomen maa-, meri- ja ilmavoimiin sekä Saksaan ja Japaniin]. Minulla ei ole vastalauseita niiden muuttamista koskien, varsinkin kun sopimus itsessään ottaa ennakolta huomioon mahdollisuuden sopia sellaisesta osapuolten välisellä sopimuksella tai Suomen ja YK:n turvallisuusneuvoston välillä.”[1557] Gorbačëville valmisteltu lausunto antoi selvät suuntaviivat hankkeeseen suhtautumiseksi. Ilmeisesti muotoilu oli peräisin Gorbačëvin kabinetista, jossa ei edellytetty sopimuksen mukaisia konsultaatioita, vaikka mahdollisuus niiden järjestämiseen sopimuksen perusteella tunnettiin.

Keskusteluista laadittujen muistiinpanojen mukaan Pariisin rauhansopimuksen aserajoitustulkintaa ei kuitenkaan käsitelty Helsingissä, vaikka molemmat osapuolet olivat siihen varautuneet. Ylimmän tason suora keskustelukontakti olisi todennäköisesti tehnyt asian kerralla selväksi, mutta syystä tai toisesta se ei noussut keskustelussa esille.

Neuvostoliiton informointi noudatti periaatteessa herätemiinahankintojen yhteydessä syksyllä 1983 määriteltyä menettelytapaa. Tuolloin oli päätetty, että rauhansopimuksen III osan määräyksistä poikkeavista hankinnoista olisi syytä ilmoittaa epävirallisesti Neuvostoliiton suurlähetystön poliittisia suhteita hoitaville virkamiehille ennen tietojen julkistamista. ”On kuitenkin vältettävä sellaisen vaikutelman syntymistä, että ollaan pyytämässä hankkeisiin kommentteja tai ’lupaa’ Neuvostoliitolta.” Jos rauhansopimuksen III osaan sisältyvistä periaatemääräyksistä poikettaisiin uusien yksityiskohtien osalta, olisi syytä käynnistää vanhan käytännön mukainen prosessi kääntymällä tärkeimpien allekirjoittajamaiden puoleen ja sovittava niiden kanssa julkisuuteen tiedottamisesta.[1558]

1556 Otsikoimaton ja päiväämätön muistio, joka alkaa: ”1. TP valtuuttanut informoimaan…” Hcc 34a, TPKA III, KA.

1557 K besede s prezidentom M. Kojvisto [’Keskusteluun presidentti M. Koiviston kanssa’], subbota, 8 sentâbrâ 1990g. RGANI, F. 100, Op. 7, Delo 511, list 190–196.

1558 UM, poliittinen alivaltiosihteeri, P.M. N:o 24, 8.9.1983. Suomen ohjushankinnat ja rauhansopimus. MKA, kansio 25, KA; Matti Tuovisen päiväkirja 16.9.1983. MTA, kansio 4, KA; Koivisto 1995, 80.

Nyt kyseessä oli kaikista III osan määräyksistä luopuminen Suomen hallituksen päätöksellä – lukuun ottamatta ydinaseiden hankkimista rajoittavaa 17 artiklaa. Päätöstä perusteltiin määräysten suvereniteettia rajoittavilla vaikutuksilla sekä vanhentuneisuudella.[1559] Kyseessä oli Suomen hallituksen yksipuolinen irtisanoutuminen rajoituksista, mistä Suomen Lontoon- ja Moskovan-suurlähettiläiden tuli toimittaa tieto suullisesti asemamaissaan sekä jättää hallituksen tulevan päätöksen teksti varaulkoministeritasolle non-paperina. Ennakkoinformoinnin ja vajaan viikon varoitusajan katsottiin riittävän.[1560]

Sekä Neuvostoliiton että Ison-Britannian ulkoministeriöiden edustajat arvostelivat Suomen menettelytapoja. Ensimmäistä kertaa britit kuulivat Suomen aikeista 14. syyskuuta Neuvostoliiton varaulkoministeri Ûlij Kvicinskijltä, joka kertoi Moskovassa brittien pääneuvottelijana Saksan yhdistymisneuvotteluissa toimineelle John Westonille suomalaisten käsityksiä siitä, että 2+4-sopimuksen lopputulos asettaisi Suomen rauhansopimuksen validiteetin kyseenalaiseksi. Weston piti argumenttia kuulemansa perusteella hämäränä. Kvicinskij pyysi kuitenkin Westonilta tietoa brittien näkemyksestä.[1561] Näin ollen sekä britit että neuvostoliittolaiset olivat tietoisia suomalaisten hankkeesta ennen kuin Suomen suurlähettiläät olivat ehtineet virallisesti informoida asemamaidensa ulkoministeriöitä Lontoossa ja Moskovassa.

Lontoossa Foreign and Commonwealth Officen (FCO) oikeudellinen neuvonantaja ehti jo Westonin välittämien tietojen pohjalta tehdä juridisen tulkinnan. Suomen rauhansopimus, kuten Italian, Bulgarian, Unkarin ja Romanian sekä Itävallan valtiosopimus, sisälsivät koko joukon määräyksiä, joista osa oli edelleen voimassa. Voitaisiin kyllä argumentoida, että Saksan rinnalla taistelleita maita kohtaan olisi epäoikeudenmukaista, jos näitä velvoittaisi tiukemmat määräykset kuin itse Saksaa. Tämä oli kuitenkin poliittinen, ei juridinen, argumentti.[1562]

1559 UM, POL-40, muistio nro 779, RN, 6.9.1990. Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen. MKA, kansio 42, KA.

1560 UM, POL-40, muistio 817, RN, 12.9.1990. Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen; toimenpiteet; UM, lähtevä salasanoma LON, MOS, CCC B 504, 13.9.1990. MKA, kansio 42, KA.

1561 P.J. Weston to Synnott/WED, 17 September 1990, Finland: Peace treaty. FCO 33/10996. Treaty of Peace with Finland (Paris 10th February 1947): Developments, UKNA. Karasëvin lisäksi Anatolij Černâev oli kuullut Suomen aikomuksesta, joten Kvicinskij saattoi kuulla asiasta joltakin Helsingin huippukokouksessa mukana olleelta neuvostodelegaation jäseneltä. Seurueeseen kuului muun muassa pari varaulkoministeriä - Kvicinskijn kollegoita siis ja Gorbačëville oli valmisteltu 'speaking notes' -paperi tapaamiseen Koiviston kanssa, mihin asia oli kirjattu. Vrt. Blomberg 2011, 260–261.

1562 M.C. Wood (legal adviser) to Synnott/WED, 17 September 1990. Treaty of Peace with Finland. FCO 33/10996, UKNA.

Suurlähettiläs Ilkka Pastinen toimitti 17. syyskuuta ulkoministeriön ohjeiden mukaiset tiedot FCO:n valtiosihteerille Lontoossa. Tämän kysymykset Pastiselle koskivat ainoastaan Suomen hallituksen ilmoituksen luonnetta ja aiottua ajankohtaa. Pastinen vahvisti kyseessä olevan Suomen hallituksen kannanotto (statement of position), ei neuvottelualoite. Päätös olisi odotettavissa lähipäivinä.[1563]

Alemman tason neuvostovirkamiehet osoittivat perinteistä virkaintoa sekä Moskovassa, Lontoossa että Helsingissä. Suurlähettiläs Talvitien sähkeen mukaan varaulkoministeri Kvicinskij viittasi Moskovassa rauhansopimuksen 22 artiklan mukaiseen menettelytapaan rauhansopimuksen muuttamiseksi. Sopimusosapuolten konsultointi olisi paikallaan ennen kuin päätöstä tehtäisiin. Talvitie arvioi, ettei Moskova vastustanut rauhansopimuksen rajoitusten mitätöintipyrkimystä, mutta menettelytavan valinnalla oli huomattava merkitys kokonaisarviossa. Rauhansopimuksessa oli kyse eräästä keskeisimmästä ulkosuhteita säätelevästä asiakirjasta, joten suhtautuminen siihen olisi tärkeä osa Suomen ulkopolitiikan uskottavuutta.[1564]

Neuvostoliiton suurlähetystö Lontoossa sen sijaan sai Moskovasta varaulkoministeri Kvicinskijltä ohjeet selvittää brittien näkemystä suomalaisten päätökseen. Lontoossa FCO:n Länsi-Euroopan osaston johtaja Synnottin ensireaktio oli, että Suomen läheisenä ystävänä Iso-Britannia ei haluaisi aiheuttaa vaikeuksia. FCO pyysi Ison-Britannian Helsingin suurlähetystöä hankkimaan pikaisesti lisätietoja suomalaisten tavoitteista. Lontoossa alustava kanta (*preliminary view*) oli, ettei Saksan yhdistyminen sen enempää kuin Saksan ja voittajavaltojen sopimuksen allekirjoittaminen tai voimaan saattaminen vaikuttaisi Suomen rauhansopimukseen. Helsinkiin piti kuitenkin korostaa, että ”meillä on paljon ymmärrystä ja sympatiaa suomalaisten toiveille”. Lontoossa ei silti haluttaisi nähdä Suomen yksipuolista sopimusrikkomusta, koska sillä voisi olla vaikutuksia muihin edellä mainittuihin rauhansopimuksiin. FCO:ssa asetettiin tavoitteeksi saada Suomi keskeyttämään aikeensa ennen sen julkistamista ja ”harkita uudelleen sopimuksen mukaista muutosmenettelyä” – siis 22 artiklaan kirjattua neuvottelua joko muiden sopimusosapuolten tai YK:n turvallisuusneuvoston kanssa.[1565]

1563 UM, saapunut salasanoma, Pastinen Lontoosta 17.9.1990. MKA, kansio 42, KA.

1564 Ibid.

1565 FCO to Moscow, Telno 1671. Treaty of Peace with Finland: Soviet views; FCO to Helsinki, Telno 323 [ja sähkeen luonnos samassa kansiossa] 19 September 1990. FCO telno 316 to Helsinki and 1671 to Moscow; Treaty of Peace with Finland (Telecon Hand/Dickerson (WED) of 20 September); H.N.H. Synnott to Greenstock 19 September 1990. Treaty of Peace with Finland. FCO 33/10996, UKNA. Sitaatit Helsinkiin lähetetystä sähkeestä (Telno 323). FCO:n tavoite sanatarkasti sähkeessä kuului: ”Against this background, and subject to further Finnish explantaion, our current objective is to encourage the Finns to pause for further thought before putting the issue into the public domain and to consider further the possibility of modification of the treaty in a way which is consistent with the treaty itself.”

Arkistoaineiston perusteella on suorastaan hämmästyttävää, kuinka tilanne ratkesi suomalaisten kannalta onnellisesti siitä huolimatta, että niin Lontoossa kuin Moskovassakin viitattiin rauhansopimuksen 22 artiklan mukaiseen menettelytapaan yksipuolista päätöstä parempana vaihtoehtona. FCO:n edustajat Lontoossa eivät lähteneet yhteisrintamaan painostamaan suomalaisia Moskovan kanssa, vaikka Neuvostoliiton Lontoon–suurlähetystön ministerineuvos kertoi Kvicinskijin näkemyksen FCO:n Länsi-Euroopan osaston osastopäällikkö Synnottille.[1566]

FCO:n ohjeet Lontoosta lähetettiin Helsinkiin aamulla 20. syyskuuta. Niiden mukaan tavoitteena oli konkreettisesti pyytää Suomea lykkäämään päätöksen julkistamista ja saada suomalaiset harkitsemaan virallisen neuvotteluprosessin käynnistämistä. Brittien suurlähettiläs Neil Smith teki Helsingissä työtä käskettyä ja esitti alivaltiosihteeri Aarno Karhilolle samana päivänä Lontoon ohjeiden mukaiset näkemykset.

Iso-Britannia toivoi, ettei Suomi menettelisi yksipuolisesti, vaan harkitsisi rauhansopimuksen mukaista muutosmenettelyä. Karhilo vastasi, että Suomen hallituksen kannalta virallinen prosessi veisi liian paljon aikaa ja välitön yksipuolinen toimi olisi perusteltu Saksojen yhdistymispäätöksestä tehtävien johtopäätösten valossa. Smithin mukaan Karhilon esittämien argumenttien perusteella olisi eduksi yhdistää Suomen hallituksen päätöksen implementointi Saksojen sopimuksen voimaan saattamiseen, mikä edellytti Saksa-sopimuksen ratifiointia. Karhilo lupasi harkita näkökulmaa ennen hallituksen ilmoituksen tekemistä seuraavana päivänä.[1567]

Smithin 20. syyskuuta Karhilolle esittämät näkökohdat jäivät ilmeisesti yksinomaan asiaa hoitavien virkamiesten tietoon. Jälkiselvittelyissä, joita Suomen päätös aiheutti sekä Ison-Britannian että Neuvostoliiton kanssa, nämä raportoivat varsin epämääräisesti viitaten ”eräisiin keskusteluihin” molempien hallitusten edustajien kanssa sekä suomalaisille esitettyyn arvosteluun täsmentämättä sitä, että Iso-Britannia oli selväsanaisesti toivonut, ettei Suomi tekisi yksipuolista päätöstä.[1568]

Smith raportoi Karhilon kanssa käydyn keskustelun jälkeen Lontooseen, ettei nähnyt mitään etua siinä, että Britannia tekisi Suomen päätöksestä numeroa ja suositteli pidättäytymään julkisista vastalauseista. Vaikka päätös oli hätäinen ja rikkoi

1566 FCO to Moscow, telno 1671, 19 September 1990. Treaty of Peace with Finland: Soviet views. FCO 33/10996, UKNA.

1567 Smith, Helsinki to FCO, 20 September 1990. Your telnos 316, 317 and 1671 to Moscow: Treaty of Peace with Finland. FCO 33/10996, UKNA; vrt. Ritvanen 2021, 108–109. Ritvanen ei käsittele tulkinnassaan FCO:n Helsinkiin lähettämiä ohjeita, eikä niiden perusteella 20. syyskuuta käytyjä keskusteluita Karhilon ja Smithin välillä, vaikka Ritvanen muutoin viittaa FCO:n sähkevaihtoon Moskovan ja Helsingin suurlähetystöjen kanssa. Nämä FCO:n ohjeet tarkentavat huomattavasti käsitystä FCO:n suhtautumisesta Suomen aikeeseen.

1568 Esim. UM, POL-40, muistio No 1195, RN/al, 12.12.1990. MKA, kansio 42, KA; Ks. Blomberg 2011, 259–260; Nyberg 2008.

ilmiselvästi sopimuksen 22 artiklan mukaista menettelytapaa, niin tosiasiassa Suomen asevoimia rajoittavia kohtia oli rikottu jo lukuisia kertoja vuosien saatossa yhteisymmärryksessä brittien ja neuvostoliittolaisten kanssa.[1569]

Smithin ja Karhilon keskustelu 20. syyskuuta olisi voinut kääntää tilanteen suomalaisten kannalta vaikeaksi, jos brittilähettiläs olisi esiintynyt ponnekkaasti. Lontooseen raportoidun perusteella Smithin esiintyminen oli maltillista ja vastaavasti Karhilon argumentointi vakuutti suurlähettiläs Smithin siitä, ettei Ison-Britannian kannattaisi lähteä asiassa laukalle.

Seuraavana aamuna eli 21. syyskuuta suurlähettiläs Smith kertoi vielä valtiosihteeri Wihtolille brittien olevan yllättyneitä Suomen tarpeesta liikkua niin nopeasti ja julkisesti, mikä jätti hyvin niukasti reagointiaikaa. Smith viittasi edelleen muihin rauhansopimuksiin, mutta Wihtol ei pitänyt Smithin argumenttia varteenotettavana. Suomen hallitus katsoi sopimuksen kolmannen osan olevan vanhentunut, eikä Suomi ollut konsultoinut Ison-Britannian ja Neuvostoliiton lisäksi muita osapuolia esimerkiksi miina- tai ohjushankinnoista. Wihtol painotti Saksojen yhdistymisen synnyttämää uutta poliittista tilannetta Euroopassa. Artikla 22 ei olisi tarkoituksenmukainen, koska Suomi ei hakisi juridista oikeutusta sopimusmuutokselle, vaan yksinkertaisesti tavoitteena oli esittää julkisesti Suomen kanta sopimuksen kolmannesta osasta. Muut valtiot, joilla oli vastaavan kaltaisia sopimusehtoja, olivat aikoja sitten liittyneet sotilasliittoihin, minkä vuoksi niiden asevoimia koskevat rajoitukset olivat menettäneet merkityksensä.[1570]

Perjantaina 21. syyskuuta aamulla käydyn keskustelun jälkeen Smith raportoi Lontooseen: ”Olemme tapahtuneen tosiasian edessä.” Näissä olosuhteissa ei olisi julkisesti muuta vaihtoehtoa kuin pysyä välttelevällä linjalla. Voitaisiin ainoastaan todeta, ettei Suomen ilmoitus ole yksipuolinen sopimusmuutos vaan julkinen kannanotto sopimustulkinnasta.[1571]

Wihtol kertoi Smithille myös, kuinka Neuvostoliiton suurlähetystöstä oli soitettu vielä 20. syyskuuta illalla UM:n poliittisen osaston päällikölle ja vakuutettu, etteivät he vastustaisi Suomen päätöstä, jos siinä ilmaistaisiin Suomen sitoumus pidättäytyä ydinaseiden hankinnasta.[1572]

Wihtol raportoi keskustelustaan Smithin kanssa vasta seuraavana maanantaina eli sen jälkeen, kun hallituksen päätös oli vahvistettu presidentin esittelyssä ja julkistettu maailmalle perjantaina 21. syyskuuta. Wihtolin muistion mukaan Smith oli

1569 Smith, Helsinki to FCO, 20 September 1990. Your telnos 316, 317 and 1671 to Moscow: Treaty of Peace with Finland. FCO 33/10996, UKNA.
1570 Smith from Helsinki, flash to FCO, telno 247, 21 September 1990. Your telno 323: Treaty of peace with Finland. FCO 33/10996, UKNA.
1571 Ibid.
1572 Ibid.

”hieman yllättynyt” ja tiedustellut, ”aiommeko noudattaa sopimuksen edellyttämää muutosproseduuria”.[1573] Hallituksen tiedote oli hiottu kuntoon ja tarvittavat käännökset viimeisteltiin samaan aikaan, kun Smith kävi ensimmäisen kerran protestoimassa ulkoministeriössä suomalaisten aikomusta.[1574] Viime hetkellä tulleiden häiritsevien tietojen ei annettu enää pysäyttää junaa. Presidentti Koivisto pelasi rauhallisin mielin lentopalloa ja jäi ainakin muistelmiensa valossa siihen käsitykseen, että ”Englanti ilmoitti, ettei sillä ole asiaan huomauttamista”.[1575] Tämä viittaa siihen, että joko presidentti ei saanut tietoonsa tai hän ei halunnut muistella suurlähettiläs Smithin esittämää kriittistä kantaa Suomen päätöstä kohtaan.

Avoimeksi jää, olisiko Koivisto ollut valmis tekemään päätöksen, jos Ison-Britannian Suomelle esittämä kritiikki olisi ollut presidentin tiedossa ennen ratkaisevaa valtioneuvoston istuntoa. Vakavaa pohdintaa tieto olisi varmasti aiheuttanut. Vielä keväällä 1992 Koivisto kertoi Helmut Kohlille yksipuolisen rauhansopimuksen rajoituksista irtaantumisen ”hirvittäneen” häntä.[1576] Päätökseen liittyi presidentillä suurta epäröintiä jo ilman Ison-Britannian kriittisiä huomautuksia.

Neuvostoliiton kannasta Koivisto sai huojentavaa tietoa Karasëvin välityksellä. Lopputulos tyydytti ainakin KGB-miestä, vaikka asiassa oli pidetty turhan kiirettä. Suomelle myönteinen signaali oli ollut sekin, ettei Gorbačëv edes vaivautunut ottamaan aihetta esille keskusteluissa Koiviston kanssa, vaikka asia oli hänelle toimitettu tiedoksi ennen Helsingin huippukokouksen alkua.[1577]

Suomessa päätös sai presidentin esittelyssä virallisen sinetin, jota täydensi vielä presidentin lausuma valtioneuvoston pöytäkirjaan. Sen mukaan YYA-sopimuksen viittaus Saksaan mahdollisena hyökkääjänä oli Saksan yhdistymisen ja tehtyjen so-

1573 UM, valtiosihteeri, muistio 24.9.1990. Rauhansopimus ja YYA. Jdh 1, TPKA III, KA.

1574 Sähkevaihto YYA-Saksa, Nyberg–Blomberg, TPKANSLIA, LAAJAVA, FRESE, LAHDE. 19.9.–20.9.1990. Jdh 1, TPKA III, KA.

1575 Koivisto 1995, 361–362. Sitaatti s. 361; HTP Koivisto – päiväkalenteri, 17.09.90–23.09.90. Ba 2, TPKA III, KA.

1576 TPK, kansliapäällikkö, muistio 23.3.1992. Tasavallan presidentin ja liittokansleri Kohlin keskustelut lounaalla 5.3.1992 Linnassa. MKA, kansio 49, KA.

1577 TPK, kansliapäällikkö, muistio 21.9.1990. Ministerineuvos Karasov 21.9.1990; Tasavallan presidentin keskustelu kansanedustaja Markus Aaltosen kanssa Linnassa 20.9.1990. MKA, kansio 41, KA.

pimusten myötä asiallisesti vanhentunut. YYA-sopimusta ei silti esitetty muutettavaksi. Suurlähettiläs Talvitie oli erikseen informoinut tästä edellispäivänä Neuvostoliiton ulkoministeriötä.[1578]

Ison-Britannian ja Neuvostoliiton suhtautumistavoissa Suomen päätökseen oli ilmeisiä eroja. Kun hallituksen päätös irtautua Pariisin rauhansopimuksen asevoimia koskevista rajoituksista oli selvä, niin Lontoossa hyväksyttiin Helsingin brittilähettilään suosittelema toimintalinja ilman sen suurempia mukinoita. Lontoossa kysymyksen aktiiviseen käsittelyyn ei edes osallistunut osastopäällikkötasoa korkeampia virkamiehiä.[1579] Moskovassa sen sijaan asia oli varmistettu etukäteen korkeimmalta tasolta, mutta alempien tasojen toimijat jatkoivat napinaa Suomelle annetuista vakuutteluista huolimatta.

Presidentti vihjasi jo eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle syyskuun lopulla, etteivät toisenlaiset menettelytavat olleet pois suljettuja, jos muut asianomaiset sellaisia vaatisivat. Tämä viittasi siihen vaihtoehtoon, että jos Suomen menettely ei jollekin sopimuksen allekirjoittajamaista kelpaisi, vaan sopimuksen muuttaminen vaadittaisiin tapahtuvan siinä määriteltyjen ehtojen mukaisesti, niin Suomen olisi keskusteluihin suostuttava.[1580]

Neuvostoliiton suhtautumisesta Suomen päätökseen rauhansopimuksesta ja YYA-sopimuksesta levisi lokakuun aikana Helsingissä ristiriitaisia tietoja. Kalela kertoi presidentin ohjeiden mukaisesti tilanteen taustat äärimmäisen luottamuksellisesti *Helsingin Sanomien* päätoimittaja Janne Virkkuselle. YYA-sopimukseen ei liittynyt mitään ongelmia. Sen sijaan rauhansopimusta koskeva päätös oli aiheuttanut kitkaa. Presidentti oli tehnyt päätöksen asiassa syyskuun ensimmäisellä viikolla, jolloin Gorbačëvia oli informoitu välittömästi ja kysytty, olisiko tämä valmis keskustelemaan asiasta Helsingin huippukokouksen aikana. Kysymystä ei kuitenkaan käsitelty päämiesten keskusteluissa, toisin kuin *Helsingin Sanomat* oli arvellut. Ennen Suomen hallituksen päätöstä varaulkoministeri Ûlij Kvicinskij alkoi kuitenkin vaatia

1578 Valtioneuvosto, esittely tasavallan presidentille, pöytäkirja 95/1990, 21.9.1990. VNKA, pöytäkirjat, KA; UM, poliittinen osasto, muistio, JB/RN, 17.9.1990. YYA-sopimus; viittaus Saksaan; UM, poliittinen osasto, muistio, JB/RN/rl, 19.9.1990. YYA-sopimus; viittaus Saksaan. (Huom! Samalla otsikolla ja päiväyksellä on laadittu esittelymuistion luonnoksia, jotka myös ko. kansiossa); UM, lähtevä salasanoma MOSB 145, 20.9.1990; UM, saapunut salasanoma MOSB 214, Talvitie Moskovasta 20.9.1990; Ulkoministerin tapaaminen tasavallan presidentin kanssa tiistaina 18.9.1990. Asialistan alaosassa Koiviston käsinkirjoitetut muistiinpanot. MKA, kansio 42, KA.

1579 Kuvaavaa asian tärkeyden kannalta on sekin, että FCO:n sisäinen sähkeaineisto on kuulunut pääosin salausluokkaan ”restricted” (rajoitettu). Suomessa aihetta koskevat asiakirjat olivat luokissa ”erittäin salainen” tai ”salainen”.

1580 PM/TP–EUAV, 27.9.1990. Tasavallan presidentin ja eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan tapaaminen to 27.9.1990 klo 9.30. MKA, kansio 41, KA.

suurlähettiläs Talvitien kautta Moskovassa Suomelta takeita siitä, etteivät rauhansopimuksessa säädetyt rajoitteet ylittyisi eikä Suomi hankkisi ydinaseita. Talvitie vakuutti Moskovassa, ettei Suomen ydinasepolitiikka tai turvallisuus- ja puolustuspolitiikka tulisi muuttumaan.[1581]

Helsingissä Talvitien antamien vakuutusten luultiin riittävän. Tätä käsitystä tuki myös Talvitien saama suullinen ja kirjallinen lausunto, ettei Neuvostoliitto vastustaisi III-osan mitätöintiä.[1582] MID:ssä tultiin muutaman viikon kuluessa toisiin aatoksiin. Se käytti hyväkseen itsenäisempää otetta ulkopolitiikan hoidossa, ja asiaan palattiin virkamiestasolla useaan kertaan.[1583] Suomessa katsottiin mahdottomaksi antaa kahdenvälisellä kirjeenvaihdolla Moskovasta pyydettyjä vakuutuksia. Pariisin rauhansopimuksen määräykset oli tarkoitettu väliaikaiseksi suvereniteetin rajoitukseksi, ja tuo määräaika oli kulunut umpeen Saksan kysymyksen ratketessa. Jos Suomi menisi antamaan kirjeenvaihdolla Neuvostoliitolle uudet vakuudet, ne muuttuisivat kahdenvälisiksi ja pysyviksi, mistä voisi muodostua Pariisin rauhansopimuksen rajoitteita voimakkaampi ”Suomea koskeva ohjausväline”. Suomi olisi valmis jatkamaan keskustelua mutta ei tekisi Neuvostoliiton kanssa olennaisia myönnytyksiä.[1584]

Ministerineuvos Karasëv selvitteli asiaa Helsingissä Jaakko Kalelan kanssa. Karasëvin mukaan MID:n vanha kaarti piti Suomen menettelyä loukkaavana, toisaalta osa neuvostovirkailijoista ymmärsi Suomen kannan, mutta olisivat toivoneet enemmän varautumisaikaa ja virallisia neuvotteluita. Lisäksi osa piti samassa yhteydessä annetun presidentin YYA-lausuman ajankohtaa outona. Ylimpänä oli varaulkoministeri Ûlij Kvicinskij, joka olisi halunnut Suomen antavan Neuvostoliitolle kirjallisia vakuuksia. Kalela selvitti toivottuun kirjeenvaihtoon liittyvää problematiikka. Pariisin rauhansopimus ei ollut kahdenvälinen sopimus, minkä vuoksi Suomi ei voisi

1581 TPK, kansliapäällikkö, muistio 19.10.1990. Keskustelu päätoimittaja Janne Virkkusen kanssa 19.10.1990. MKA, kansio 41, KA; *HS* 22.9.1990.

1582 UM, saapunut salasanoma MOSB 222, Talvitie Moskovasta, 21.9.1990; UM, saapunut salasanoma MOSB 223, Talvitie Moskovasta, 21.9.1990. Liitteenä venäjänkielinen non-paper. MKA, kansio 42, KA.

1583 UM, poliittinen osasto, JB/rl, muistio 17.10.1990. Pariisin rauhansopimuksen III-osa; Moskovan reaktio; Amir J Klenberg, Helsinki 25.10.90. Keskustelu suurlähettiläs Aristovin kanssa 25.10.90; UM, poliittinen osasto, muistio nro 978, JB/rl, 25.10.1990. Rauhansopimuksen III osan mitätöiminen. Keskustelu ministerineuvos Andrejevin kanssa. MKA, kansio 42, KA.

1584 TPK, kansliapäällikkö, muistio 19.10.1990. Keskustelu päätoimittaja Janne Virkkusen kanssa 19.10.1990. MKA, kansio 41, KA; UM, oikeudellinen osasto, muistio nro 306, Kekomäki/ms, 12.10.1990. Pariisin rauhansopimuksen status; UM, poliittinen osasto, JB/rl, muistio 17.10.1990. Pariisin rauhansopimuksen III-osa; Moskovan reaktio ja muistion liitteenä olevat keskustelumuistiinpanot koskien varaulkoministeri Kvitsinskin ja osastopäällikkö Blombergin keskusteluja Midissä 16.10.90. MKA, kansio 42, KA.

tehdä siihen perustuvia sitoumuksia vain yhden osapuolen kanssa. Aikatauluun kohdistuvan kritiikin Kalela torjui vetoamalla siihen, että jos Moskovasta olisi tullut kielteinen reaktio, niin Suomi olisi muuttanut toimintatapaa esimerkiksi peräänty-mällä tai lykkäämällä päätöstä ilman julkisuutta.[1585]

Marraskuun alussa Kalela välitti Karasëville presidentin huolen siitä, että neuvostodiplomaatit jatkoivat edelleen Suomen menettelytapojen moittimista rauhansopimusasiassa. Olisi vain ajan kysymys, kunnes asia nousisi julkisuuteen. Karasëville ilmoitettiin, ”ettei Suomen päätöksessä ole tinkimistä”, mutta Suomi ei haluaisi asian vuoksi jäävän haavoja. Äärimmäisenä keinona Kalela väläytti allekirjoittajamaiden koollekutsumista ja virallisia konsultaatioita, jos asiaa ei muuten saataisi pois päiväjärjestyksestä. Allekirjoittajien koollekutsuminen toisi kiistan kuitenkin julkisuuteen, mikä ei olisi kenenkään etujen mukaista. ”FK [Feliks Karasëv] kuunteli otsa rypyssä ja antoi varovaisia vastauksia.”[1586]

Karasëvin mielestä asia oli niin pieni, ettei sen hoitaminen korkeimmalla tasolla olisi perusteltua. Vaikka presidentit tapaisivat toisensa Pariisin ETYK-huippukokouksessa, niin asiaa ei pitäisi ottaa päämiestasolla esille. Karasëv arveli, että MID tuskin oli missään vaiheessa kysynyt Gorbačëvin mielipidettä. Siellä oli katsottu asian kuuluvan sen reviirille ja toimittu sen mukaisesti. Parasta olisikin, jos ulkoministerit voisivat pehmeästi selvittää asian ja panna pisteen koko asialle. Koivisto sai vihdoin 8. marraskuuta tiedon, että asia oli Neuvostoliiton osalta loppuun käsitelty. Moskovassa oli vakuututtu siitä, ettei Suomi olisi valmis solmimaan kahdenvälisiä aserajoituksia, vaan keskustelut käytäisiin kaikkien rauhansopimuksen allekirjoittajavaltioiden kesken.[1587]

Käytännössä tehdyn päätöksen merkitys näkyi syksyllä 1991, kun Kalevi Sorsa tiedusteli vielä presidentiltä rauhansopimuksen pykäliin viitaten, että oliko Finnairin ja saksalaisen lentoyhtiön Lufthansan yhteistyön syventämisessä ulkopoliittista ris-

1585 TPK, kansliapäällikkö, muistio 16.10.1990. Keskustelu ministerineuvos Karasovin kanssa 16.10.1990; TPK, kansliapäällikkö, muistio 19.10.1990. Keskustelu ministerineuvos Karasovin kanssa 19.10.1990. MKA, kansio 41, KA; UM, poliittinen osasto, JB/rl, muistio 17.10.1990. Pariisin rauhansopimuksen III-osa; Moskovan reaktio ja muistion liitteenä olevat keskustelumuistiinpanot koskien varaulkoministeri Kvitsinskin ja osastopäällikkö Blombergin keskusteluja Midissä 16.10.90. MKA, kansio 42, KA.

1586 TPK, kansliapäällikkö, muistio 2.11.1990. Ministerineuvos Karasov Linnassa 2.11.90. MKA, kansio 42, KA; Koivisto 1995, 364–365.

1587 TPK, kansliapäällikkö, muistio 2.11.1990. Ministerineuvos Karasov Linnassa 2.11.90; Muistio keskustelusta pääministeri Holkerin kanssa 9.11.1990 alkaen klo 10.30. MKA, kansio 42, KA.

kiä. Presidentti ei nähnyt suunnitelmassa pulmia, ”sitä paitsi mehän olemme ilmoittaneet, että niitä pykäliä ei enää noudateta”.[1588] Sopimuksen 21 artiklassa oli nimenomaisesti kielletty hankkimasta saksalaista tai japanilaista alkuperää olevia siviililentokoneita. Asia oli kuitenkin selvä – irtisanotut velvoitteet eivät sitoneet Suomea.

Pariisin rauhansopimuksen rajoituksista irtautumisen jälkeen seuraava merkittävä muutos Suomen kansainvälistä asemaa määrittävissä sopimussuhteissa tapahtui tammikuussa 1992, kun YYA-sopimus menetti merkityksensä Neuvostoliiton hajoamisen myötä. Syksyllä 1991 käydyt neuvottelut uusista sopimusjärjestelyistä Suomen ja Neuvostoliiton kesken tyssäsivät joulukuussa 1991 Venäjän federaation vastustukseen. Suomi ei entisten Varsovan liiton maiden tapaan allekirjoittanut uutta sopimusta Neuvostoliiton kanssa vaan sen kansainvälisoikeudellisen seuraajavaltion Venäjän federaation kanssa.[1589]

Tammikuussa 1992 Suomen ja Venäjän välillä valmistauduttiin uuden kahdenvälisen sopimuksen allekirjoittamiseen. Uusi sopimusteksti oli laadittu pikavauhtia valmiiksi. Suomen kannalta keskeistä oli saada uuden sopimuksen yhteydessä todettua YYA-sopimuksen voimassaolon lakkaaminen, mikä ratkaistiin presidentin toteamuksella valtioneuvoston pöytäkirjaan ja valtioiden välisellä noottienvaihdolla. Esimerkkinä pidettiin rauhansopimuksen kirjaustapaa syksyllä 1990.[1590]

Suomen ja Venäjän federaation välisen uuden sopimuksen suhteiden perustasta allekirjoittivat Helsingissä 20. tammikuuta 1992 pääministeri Esko Aho ja varapääministeri Gennadi Burbulis. Koivisto keskusteli Burbuliksen kanssa useaan otteeseen maiden välisten suhteiden tulevaisuudesta. Vieras kiitteli Suomen poliittista kaukonäköisyyttä suhteiden rakentamisessa Venäjän kanssa. Samassa yhteydessä hän antoi Suomelle harvinaislaatuista balsamia neuvostosuhteiden haavoihin. ”Me tuomitsemme neuvostodiplomatian aggressiivisuuden ja kaiken, mikä sille rakennettiin. Te kykenitte niissä oloissa säilyttämään itsenäisyytenne, kehittämään yhteiskuntaanne ja ylläpitämään hyviä suhteita. Teidän kokemuksenne tekevät Suomesta ainutlaatuisen.” Kahdenkeskisessä keskustelussa Burbulis jatkoi vielä Suomen EY-keskusteluun viitanneen presidentin jälkeen ymmärtävänsä hakemukseen liittyvät

1588 Tasavallan presidentin ja pankinjohtaja Kalevi Sorsan puhelinkeskustelu 4.10.1991. MKA, kansio 48, KA.

1589 Natossa käytyä keskustelua Itä-Euroopan maiden ja Neuvostoliiton uusista sopimuksista v. 1991. [https://wikileaks.org/plusd/cables/91USNATO1505_a.html]; Ritvanen on kuvannut yksityiskohtaisesti Suomen ja Neuvostoliiton / Venäjän väliset sopimusneuvottelut syksyn 1991 ja talven 1992 aikana. Niihin ei ole tässä yhteydessä merkittävää uutta tietoa. Ks. Ritvanen 2021.

1590 Pääministerin erityisavustaja, Venäjän varapääministeri Gennadi Burbuliksen vierailu Suomeen; suurlähettiläs Aristovin käynti pääministeri Ahon luona 30.12.1991. Hcc 38, TPKA III, KA; TPK, kansliapäällikkö, muistio 13.1.1992. Tasavallan presidentin tapaaminen ulkoministerin kanssa 13.1.1991; UM, oikeudellinen osasto, Eerikäinen, muistio nro 15, 10.1.1992. YYA-sopimuksen lakkauttaminen. MKA, kansio 49, KA.

vaikeudet – ne olivat myös psykologisia ”maassa, joka on onnistunut säilyttämään vaikeissa olosuhteissa itsenäisyytensä idän ja lännen välissä”. Loppuhuipennus seurasi Koiviston ja El’cinin puhelinkeskustelussa, jonka aikana El’cin totesi YYA-sopimuksen olleen ”epäoikeudenmukainen suhteessa Suomeen”.[1591]

Keskustelumuistioissa ei ole kirjattu Koiviston osalta minkäänlaista reaktiota El’cinin tai Burbuliksen pahoitteluihin. El’cinille hän kiirehti vastaamaan, että tämän vierailulla voitaisiin myös järjestää tärkeitä asioita.[1592] Uuden Venäjän johto oli valmis myöntämään Neuvostoliiton ulkopoliittisia virheitä, mutta Suomen ulkopoliittisen johdon reaktiot olivat vaisuja. Ne jäivät esittämättä sekä vastapuolelle että kotimaiselle yleisölle. Pahoitteluihin tarttuminen olisi edellyttänyt Suomen omankin politiikan kriittistä arviointia, mutta siihen ei ollut valmiutta.

Burbuliksen vierailun jälkeen Venäjän Helsingin-suurlähetystön miehityksessä tapahtui kaksi keskeistä vaihdosta. Suurlähettiläs Aristovin tilalle tuli Ûrij Derâbin. KGB-residentti Feliks Karasëvin jäädessä eläkkeelle Jaakko Kalela ilmoitti tälle presidentin ohjeiden mukaisesti, että olisi aika tehdä muutoksia tasavallan presidentin suhteessa KGB:n residentti-instituutioon. Neuvostoliiton ja NKP:n lakkaamisen vuoksi aiempi perusta oli muuttunut, eikä noudatetun tavan mukaista suoraa yhteydenpitoa presidentin tai kansliapäällikön ja KGB:n asemapäällikön välillä jatkettaisi. Koivisto ilmoitti saman asian pääministerille: ”Kun Karasoville tulee seuraaja, niin seuraajalla ei enää ole tuloa tähän taloon.”[1593] NKP:n johdon ja Suomen presidentin välillä käytetty KGB-kanava oli mahdollistanut monenlaisten poliittisesti sensitiivisten viestien ja asioiden hoidon luottamuksellisessa kanavassa vielä Koiviston aikana. Hänen mielestään se oli ollut ”erittäin hyvä asioidenhoitokanava”. Sillä tavalla oli hoidettu rauhansopimuksen tulkintamuutokset, keskustelu Suomen EFTA-täysjäsenyydestä ja YYA-sopimustulkinnat ”ja kaikki on heille ensiksi kerrottu – – ja se systeemi on toiminut”.[1594]

Järjestely oli samalla altistanut Suomen ulkopoliittista johtoa ja ylintä päätöksentekojärjestelmää kuuntelemaan Moskovan viestejä herkällä korvalla. Koivisto päätti, että Venäjän federaation kanssa olisi syytä toimia tavanomaisten diplomaattiyhteyksien puitteissa virkatietä pitkin ja siirtyä tältä osin normaaleihin diplomaattisiin menettelytapoihin.

1591 TPK, kansliapäällikkö, muistio 23.1.1992. Tasavallan presidentin keskustelut varapääministeri Burbulisin kanssa Linnassa 20.1.1992. MKA, kansio 49, KA; Tasavallan presidentin ja Venäjän federaation valtiosihteerin ja ensimmäisen varapääministerin G.E. Burbulisin puhelinkeskustelu Venäjän presidentti Boris Jeltsinin kanssa 20.1.1992 Presidentinlinnasta. Hcc 38, TPKA III, KA; Koivisto 1995, 450–452.

1592 Tasavallan presidentin ja Venäjän federaation valtiosihteerin ja ensimmäisen varapääministerin G.E. Burbulisin puhelinkeskustelu Venäjän presidentti Boris Jeltsinin kanssa 20.1.1992 Presidentinlinnasta. Hcc 38, TPKA III, KA.

1593 TPK, kansliapäällikkö, muistio 28.1.1992. Keskustelu ministerineuvos Karasevin kanssa 28.1.1992. MKA, kansio 49, KA; Koivisto 1995, 452–453.

1594 Pääministeri Esko Aho tasavallan presidentin luona 30.1.1992. MKA, kansio 49, KA.

12.3 Marssi Euroopan yhteisöihin – puolueettomuuden ja EY-jäsenyyden yhteensovittaminen

”Kansakuntana me käytämme valinnanvaraamme parhaiten hakemalla EY:n jäsenyyttä.”

- Mauno Koivisto valtiopäivien avajaisissa 7. helmikuuta 1992

Pysyvästi puolueeton Itävalta oli hakenut EY-jäsenyyttä kesällä 1989. EY-jäsenyyshakemuksesta huolimatta Itävalta osallistui ETA-neuvotteluihin EFTA:n jäsenmaana, koska EY ei ottanut Itävallan jäsenyyshakemusta käsiteltäväksi. Syksyn 1989 jälkeen Euroopan poliittinen järjestys muuttui dramaattisesti. Saksojen yhdistymisen myötä sosialistinen Itä-Saksa siirtyi yhdessä yössä EY-jäseneksi. Tämän jälkeen kynnys hyväksyä puolueettomia maita EY-jäseniksi madaltui huomattavasti, ja toisaalta muiden jäsenmaiden pelko yhdistyneen Saksan määräävästä vaikutuksesta EY:n sisällä lisäsi halukkuutta uuteen laajentumiskierrokseen. EY:n sisäinen debatti laajentumisen ja yhteistyön syventämisen välillä päättyi vuoden 1990 muutosten seurauksena hyväksymään molemmat – integraation syventämisen EY:n sisällä ja EY:n laajentumisen. Linjaus sinetöitiin joulukuussa 1991 Maastrichtin huippukokouksessa joulukuussa 1991, kun EY-maat sopivat integraation syventämisestä Euroopan Unionin perustamiseksi. Suomen kannalta oleellista oli kokouksen myönteinen periaatekanta yhteisön laajentumiseen. Integraation syventämisen lisäksi vuoden 1992 jälkeen odotettavissa olisi laajentumiskierros.[1595]

Ruotsissa käytiin alkuvuodesta 1990 lähtien kiivasta poliittista keskustelua puolueettomuuden yhteensovittamisesta eurooppalaiseen integraatioon. Pääministeri Ingvar Carlsson vakuutti elokuun 1990 lopulla Koivistolle, että Ruotsin hallitus keskittyisi ETA-neuvotteluihin, eikä ollut aika keskustella muista vaihtoehdoista. Ruotsi ei voisi puolueettomuuspolitiikkansa mukaisesti tulla EY-jäseneksi niin kauan kuin EY pyrkisi koordinoimaan jäsenmaidensa turvallisuuspolitiikkaa. Jos tässä tapahtuisi muutos, niin tilanne voisi muuttua myös Ruotsin kannalta.[1596]

[1595] DD 1991/4, European Community despatch to FCO, ECD, 2 January 1991, European Community: annual review for 1990. FCO 160/290, UKNA; Kosonen 2016, 164–165; Lynch 2013, 205–210; Hanhimäki – Schoenborn – Zanchetta 2012, 130–131; Salla 2021, 11.

[1596] TPK, kansliapäällikkö, muistio 29.8.1990. Tasavallan presidentti ja pääministeri Carlssonin tapaaminen Suomen suurlähetystössä 25.8.1990. Fb 8, TPKA III, KA; Schori 1992, 389–392.

Seuraavana viikonloppuna Carlssonin Koivistolle antamien vakuutteluiden jälkeen pääministeri Margaret Thatcher vieraili Euroopan konservatiivipuolueiden kattojärjestön (European Democratic Union, EDU) kokouksessa Helsingissä. Samassa yhteydessä Thatcher teki virallisen vierailun Suomeen ja tapasi valtiojohtoa ja talouselämän edustajia. Teollisuuden edustajille Thatcher totesi, ettei pitänyt puolueettomuutta EY-jäsenyyden esteenä. Olihan Irlanti jo jäsenenä, ja puolueettomuuden käsite oli muuttumassa.[1597]

Kauppa- ja teollisuusministerinä toiminut Kokoomuksen puheenjohtaja Ilkka Suominen avasi EDU:n kokouksessa Suomen EY-jäsenyyskeskustelun. Suomisen mukaan Suomi anoisi EY:n täysjäsenyyttä ”vielä tällä vuosikymmenellä”. SDP:n puheenjohtaja ja Suomisen ministerikollega Pertti Paasio kiirehti vakuuttamaan, ettei Suomen hallitus pitänyt EY-jäsenyyttä ajankohtaisena. Tulevaisuudessa jäsenyys voisi olla mahdollista, mikäli EY ei asettaisi puolueettomuuspolitiikkaa vaarantavia ulko- ja turvallisuuspoliittisia velvoitteita jäsenilleen. Nopeasti vesitetty Suomisen aloite sai kuitenkin hiljaista kannatusta presidentiltä, joka EDU-johtajien tervehdyskäynnillä Presidentinlinnassa totesi Suomiselle kahden kesken, että ”me ollaan kuuden vuoden aikana [siel’ EY:ssä]. Ei me niin kauhhest eri mielt olla.”[1598]

Presidenttinä Koivisto pelasi integraatiopolitiikkaa kuitenkin varman päälle. Muutamaa viikkoa EDU:n kokouksen jälkeen hän muistutti eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan jäseniä, ”että minusta muilla [integraatio-]vaihtoehdoilla spekulointi tässä tilanteessa on verrattain joutavanaikaista”.[1599] Koivisto ei halunnut horjuttaa jo ennestään vaikeaa ETA-neuvotteluasetelmaa. Yksi puolueeton EFTA-maa oli hakenut jo EY-jäsenyyttä ja lisähakemukset tai edes ääneen käyty keskustelu saattaisi koitua koko ETA-paketin kohtaloksi. Euroopan muuttuvassa tilanteessa Suomen kauppapoliittisille eduille vähimmäisturva olisi EY:n ja EFTA:n välinen sopimus. Toteutuessaan se takaisi minimitavoitteiden mukaisen pääsyn EY-markkinoille EFTA-maiden kanssa tasaveroisessa asemassa.

Koiviston toiveet eivät paljoa painaneet, kun Suomen läheisimmän verrokkimaan eli Ruotsin hallitus julkaisi 26. lokakuuta 1990 kriisiohjelman, jossa yhtenä ratkaisuna talouskriisiin oli EY-jäsenyyden hakeminen. Ruotsin hallituksen ilmoitus yllätti suomalaiset poliitikot ja virkamiehet. Se vesitti Carlssonin Koivistolle ja muutkin ruotsalaisten antamat vakuuttelut siitä, ettei Ruotsi horjuisi ETA-linjalta, ja

1597 Helsinki to FCO, telno 229, 30 August 90, Visit to Finland by the Prime Minister, 28–30 August; Meeting at Confederation of Finnish Industries. PREM 19/2990, UKNA.

1598 *HS* 31.8.1990; Keski-Rauska 2020, 440–448. Koiviston sitaatti Keski-Rauskan mukaan s.445; Rehn 1993, 206–207.

1599 PM/TP–EUAV, 27.9.1990. Tasavallan presidentin ja eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan tapaaminen to 27.9.1990 klo 9.30. MKA, kansio 41, KA.

jos Ruotsi esittäisi uuden periaatekannan, niin aikomuksesta kerrottaisiin suomalaisille. Ruotsin hallituksen kannanmuutoksessa ratkaisevaa oli sosiaalidemokraattien kanta. Ruotsin sosiaalidemokraattinen puolue oli muuttanut kantansa EY-jäsenyyteen syksyllä 1990. Sen arveltiin antavan Suomelle ajattelun aihetta EY-kysymyksessä. Ruotsin hallituksen ilmoitus yllätti silti Suomen poliittisen johdon. Presidentti oli ulkomaankauppaministeri Salolaisen mukaan lievästi sanottuna ”raivoissaan” Ruotsin menettelytavasta.[1600]

Ruotsin hallituksen ilmoituksen jälkeen pääministeri Holkeri halusi varmistaa Suomen pysymisen vanhalla linjalla. Hän pyysi marraskuun alussa presidenttiä pitämään hallituksen kanssa ulkopoliittisen pohdiskelutilaisuuden integraatiotilanteesta.[1601] Hallituksen ja presidentin keskustelu ei Holkeria rauhoittanut. Marraskuun puolivälissä hän puhui EY-jäsenyydestä kriittisesti presidentille.[1602] Pari viikkoa myöhemmin hän piti Paasikivi-seurassa puheen, jolla Suomen EY-jäsenyysovi pysyisi visusti säpissä. Hän oli kysynyt etukäteen Koivistolta luvan sanoa, että Suomi ei ole hakemassa EY-jäsenyyttä ja se ovi oli kiinni. Tämä sopi Koiviston ETA-neuvotteluita painottavaan linjaan. Pääministeri tulkitsi puheessaan, että Suomen EY-jäsenyyden ja puolueettomuuden yhteensovittaminen oli ympyrän neliöimistä. Yhtä toivotonta olisi sovittaa yhteen Suomen puolueettomuuspolitiikka ja täysjäsenyys silloisessa EY:ssä. ”Alistuminen EY:n ulkopoliittiseen päätöksentekoon ja sitoutuminen yhteisiin turvallisuuspoliittisiin tavoitteisiin merkitsisi, että Suomi vapaaehtoisesti itsenäisyydestään luopuen sulautuisi suurvaltaan.”[1603]

Holkerin puhe ilmensi kokoomuksen jakolinjaa integraatiopolitiikassa. Puheenjohtaja Ilkka Suominen oli käynyt edellisviikolla kokoomusvaltuuskunnan kanssa Strasbourgissa avaamassa puoluesuhteita Euroopan parlamenttiin.[1604]

Koivisto oli pyytänyt Holkeria jättämään puheeseen varaumia: ”Älä nyt naulaa sitä kiinni.” Presidentin tavoitteena oli toppuutella EY-keskustelua, mutta pettyneenä Koivisto joutui puheen jälkeen toteamaan, että Holkeri sitten meni naulaamaan sen ”kymmenen tuuman nauloilla”. Keski-Rauska on osuvasti todennut, ettei

1600 PM/TP–EUAV, 27.9.1990. Tasavallan presidentin ja eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan tapaaminen to 27.9.1990 klo 9.30. MKA, kansio 41, KA; Majander 2020, 30–54; Brander 2004, 14–17; Jakobson 2003, 367–370.

1601 Tasavallan presidentin puhelinkeskustelu pääministeri Harri Holkerin kanssa 1.11.1990 klo 11.15; Koiviston muistiinpanot ”Hall. 2.11.90 / ETA”. MKA, kansio 42, KA.

1602 Koiviston muistiinpanot keskustelusta Holkerin kanssa 16.11.1990. MKA, kansio 42, KA.

1603 Harri Holkerin puhe Paasikivi-seurassa 27.11.1990; ks. Keski-Rauska 2020, 446.

1604 Liikanen 1995, 22. Liikasen päiväkirjamerkintä 23.11.1990.

tavallisesti presidentin linjalle uskollinen Holkeri kuunnellut tällä kertaa Koiviston hienojakoista ohjeistusta.[1605]

Ohje pääministerille oli tyypillinen esimerkki Koiviston toimintalogiikasta. Oli syytä välttää kategorisia kannanottoja, joista olisi myöhemmin vaikea perääntyä. EY-jäsenyysovea oli ETA-neuvotteluiden vuoksi syytä olla raottamatta ennenaikaisesti, mutta samalla olisi varattava poliittista pelitilaa niin, että oven saisi tarvittaessa nopeasti auki. Puheellaan Holkeri kavensi tätä tilaa, eikä presidentti voinut heti pääministerin kantaa kumotakaan synnyttämättä julkisuuteen näkyvää linjaeroa Suomen Eurooppa-politiikasta. Koivistolla oli poliittista pelisilmää ja hän antoi ikään kuin Holkerin tulkinnan jäädä julkisuudessa päälle. Integraatioratkaisut olisivat voineet nousta muutaman kuukauden kuluttua edessä olevien eduskuntavaalien vaalikysymykseksi, jos presidentti olisi näkyvästi irrottautunut Holkerin paaluttamalta linjalta. Vaalien jälkeistä hallituksenmuodostamista ja tarvittavia integraatiopäätöksiä silmällä pitäen puolueille olisi helposti syntynyt paineita esittää lisää kategorisia kannanottoja EY-jäsenyyden puolesta tai vastaan.

Yhdeksi syyksi voimakkaalle reaktiolle Ruotsin ilmoitukseen harkita EY-jäsenyyden hakemista on esitetty pelko Suomen jäämisestä jälkijunaan, koska täysjäsenyys läntisessä yhteisössä tuntui epärealistiselta vaihtoehdolta idänsuhteiden ja YYA-sopimuksen vuoksi.[1606] Koiviston johdolla tehtyjen aiempien ulkopoliittisten linjapäätösten valossa kategorinen EY-jäsenyydestä kieltäytyminen Neuvostoliittoon vedoten ei näytä uskottavalta.

Suomi oli syksystä 1984 lähtien hyödyntänyt päättäväisesti avautuneita mahdollisuuksia osallistua eurooppalaiseen talousyhteistyöhön, sillä sen katsottiin olevan Suomen etujen mukaista. Ajoittain neuvostobyrokraateilta oli tullut vastalauseita, mutta neuvostojohto ei protestoinut Suomen integraatiopolitiikkaa. Merkittävä periaatteellinen irtiotto oli tapahtunut jo ETA-neuvotteluiden aloittamisen yhteydessä. Aiemmin mainittu Wihtolin non-paper ja keväällä 1990 UM:n kauppapoliittisen osaston valmistelemat perustelut osoittivat valmiutta irrottaa Suomen länsi-integraatioon osallistumisen riippuvuus neuvostomielipiteistä.

1605 Koiviston muistiinpanot keskustelusta Holkerin kanssa 23.11.1990. MKA, kansio 42, KA; JKH 9.12.2021. Koiviston sitaatit Jaakko Kalelalta haastattelussa muistinvaraisesti; Keski-Rauska 2020, 446–447; Aunesluoma 2011, 423–425.

1606 Jakobson 2003, 370; Brander 2004, 17; Aunesluoma 2011, 421–422; Majander 2020, 56–57; Ritvanen 2021, 123. Esimerkiksi Ritvanen viittaa Koiviston *Grannar* teokseen (Koivisto 2008, 188) ja väittää siihen viitaten, että ”Suomen oli idänsuhteiden ja YYA-sopimuksen vuoksi hankala seurata länsinaapuria.” Koivisto ei kuitenkaan viittaa kohdassa eksplisiittisesti idänsuhteisiin tai YYA-sopimukseen vaan: ” Det hade i varje fall varit ett steg ut i det okändä i och med att Finland inte då kunde veta om [EG-]medlemskapet var möjligt att anpassa till vår internationella situationen och våra åtaganden.”

Syksyn 1990 kansainvälisessä tilanteessa Suomen ulkopoliittisella johdolla sen sijaan oli useita hyviä syitä jatkaa matalan profiilin integraatiopolitiikkaa, johon Ruotsin ilmoitus ja ulkoministeri Sten Anderssonin ehdotus Suomen, Ruotsin ja Norjan yhteisistä EY-jäsenyysneuvotteluista sopivat huonosti.[1607]

Suomen kansallisen edun kannalta painavin ajankohtainen kysymys, jota tuolloin pidettiin visusti julkisuudelta piilossa, oli Pariisin rauhansopimuksen aserajoitusten irtisanomista seurannut jälkihoito. Tilanne oli Ruotsin ilmoituksen aikaan edelleen auki Neuvostoliiton suuntaan, mikä ei näkynyt Suomessa kauppapoliittisiin piireihin. Presidentin työpöydällä nämä kulkivat kuitenkin ajallisesti rinnakkain.[1608]

Syksyllä 1990 käytiin myös epätoivoisia keskusteluita Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälisten kauppasopimusten jatkumisesta. Pääsy EY:n sisämarkkinoille oli Suomen pitkän aikavälin prioriteetti, mutta neuvostokaupassa suomalaiset toivoivat hallittua siirtymäkautta, mikä vaati välittömiä toimenpiteitä. Koivisto painotti pääministerille, että jokin kauppasopimus Neuvostoliiton kanssa olisi saatava aikaan. Holkeri elätteli viimeiseen asti toiveita kompromissiratkaisusta, mutta suomalaiset idänviejät saivat kylmää vettä niskaansa. Neuvostoliitto ilmoitti joulukuun 1990 alussa, että kahdenvälisessä kaupassa tultaisiin siirtymään vuoden 1991 alusta vapaasti vaihdettaviin valuuttoihin – ilman siirtymäaikaa tai erityisjärjestelyitä. Koivisto totesi tiedon alistuneesti: ”Olemme tehneet kaikkemme asiassa, johon en ole enää pitkään aikaan uskonut. – – Neuvostoliitolla ei ole institutionaalisia edellytyksiä hoitaa asiaa haluamallamme tavalla.”[1609] Vuosikymmenien ajan kiitelty ja juhlittu kahdenvälisen kaupan erikoisjärjestely ja suomalaisten ehtymättömäksi uskottu satumainen sampo tyrehtyi koruttomasti.

Tähän rytäkkään vuoden 1947 kauppasopimuksen irtisanomista edellyttävä EY-jäsenyysilmoitus olisi syönyt Suomen houkuttelevuuden rippeet sopimuskumppanina neuvostokaupan kannalta. Lisäksi kaikkien näiden kasaantuminen samaan muutaman kuukauden aikaikkunaan olisi saattanut kaikesta huolimatta synnyttää Moskovassa vastareaktion. Edellä mainittujen syiden valossa Koiviston kiukku ruotsalaisten ilmoitusta kohtaan oli ymmärrettävää. Sitä ei kuitenkaan tule nähdä periaat-

1607 Majander 2020, 51–52; Aunesluoma 2011, 421–422.

1608 TPK, kansliapäällikkö, muistio 2.11.1990. Ministerineuvos Karasov Linnassa 2.11.90. MKA, kansio 42, KA.

1609 UM, saapunut salasanoma, MOS-B298, 7.12.1990. Maksupohjaneuvottelut; Sitrajanin tapaaminen; Koiviston muistiinpanot keskustelusta Holkerin kanssa 10.12.1990; TPK, kansliapäällikkö, muistio 2.11.1990. Ministerineuvos Karasov Linnassa 2.11.90; Koiviston muistiinpanot keskustelusta Holkerin kanssa 2.11.1990, 10.40; Muistio keskustelusta pääministeri Holkerin kanssa 9.11.1990 alkaen klo 10.30; Tasavallan presidentin ja HUAV tapaaminen Linnassa 26.11.1990 klo 15.00–16.15 MKA, kansio 42, KA; Koivisto 1995, 370–372.

teellisena kannanottona EY-jäsenyyden ja idänsuhteiden yhteensovittamattomuudesta. Koiviston osalta kyse oli ennemminkin ajoituksesta ja taktillisista näkökohdista.

Taktillisten näkökohtien argumenttia puoltaa myös se, että Koivisto kertoi Holkerille katsoneensa paremmaksi kritisoida Ruotsin ilmoitusta sen menettelytavan vuoksi. Koivisto kohdisti voimakkaan kritiikkinsä siihen, ettei Ruotsi ollut informoinut Suomea tai muita EFTA-maita etukäteen, jotta keskustelu itse asiasta, eli EY-jäsenyydestä, ei leviäisi Suomessa.[1610]

Avoimeksi kysymyksesi jää, olisiko Koivisto ollut valmis viemään EY-jäsenyyspäätöksen Suomessa läpi, vaikka Neuvostoliitto ei olisi hajonnutkaan. Kaiken tässä tutkimuksessa aiemmin esitetyn perusteella ei ole syytä epäillä, etteikö Koivisto olisi tähän pystynyt ja tarvittaessa ollut valmis. Hän oli kesästä 1982 lähtien tehnyt liudan päätöksiä, joista saattaisi tulla vastalauseita Moskovasta, mutta vienyt ne tästä huolimatta loppuun asti. Hetkellinen joustaminen oli taktista viisautta, josta ei välttämättä ansainnut yleisön silmissä tyylipisteitä, mutta jos se palvelisi Suomen kauppapoliittisia etuja, niin joustaminen kannattaisi. Ruotsin, Itävallan ja mahdollisesti Norjan hakiessa EY-jäsenyyttä ulkoinen paine olisi varmasti työntänyt Suomea samaan joukkoon. Samaan suuntaan olisivat vaikuttaneet sisäiset vaatimukset elinkeinoelämän kilpailukyvyn säilyttämisestä Länsi-Euroopan markkinoilla.

Kuvaava esimerkki mielialojen kääntymisestä Suomessa EY-jäsenyyden hyväksi on Paavo Väyrysen kirje Koivistolle. Väyrynen asetti syksyllä 1990 huomattavan painoarvon EY:n sisäiselle kehitykselle ratkaisevana tekijänä. ”Mitä tulee EY:n sisäiseen kehitykseen, on toki perusteita olettaa tai ainakin toivoa, että EY:n luonne muuttuisi sellaiseksi, että Suomen jäsenyyskin voisi tulla kysymykseen.”[1611]

Ruotsin hallituksen ilmoitus EY-jäsenyyden harkitsemisesta kuumensi tunteita muuallakin kuin Suomessa. Seuraavassa ETA-neuvottelussa Ruotsin edustajana toiminut Ulf Dinkelspiel joutui kuuntelemaan korvat punaisina kritiikkiä ja selittelemään EFTA-maiden kollegoilleen Ruotsin hallituksen äkkinäistä päätöstä ja sen aiheuttamaa yllätystä. ETYK-huippukokouksessa Pariisissa Ruotsin pääministeri Carlsson joutui edelleen vakuuttamaan yhteispohjoismaisella lounaalla, että EY-

[1610] Tasavallan presidentin puhelinkeskustelu pääministeri Harri Holkerin kanssa 1.11.1990 klo 11.15. MKA, kansio 42, KA; vrt. Majander 2020, 57. Majanderin tulkinnan mukaan tapahtuneen ydin oli ”sisällössä eikä muodossa”.

[1611] Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 27.9.1990. MKA, kansio 41, KA.

jäsenyystavoitteesta huolimatta Ruotsi jatkaisi ETA-neuvotteluita luottaen niiden tuloksellisuuteen. EY-jäsenyyden hakemisesta huolimatta se jatkaisi myös puolueettomuuspolitiikkaansa. Tarkoituksena oli sovittaa nämä kaksi asiaa yhteen.[1612]

Koiviston ja Holkerin hillitsemisyrityksistä huolimatta poliittinen paine EY-kannanoton valmisteluun Suomessa kasvoi, kun loppusyksystä 1990 alkoi levitä tietoja EY:n suljettujen ovien politiikan muuttumisesta. Vuoden 1986 laajentumiskierroksen jälkeen EY:stä oli ilmoitettu, ettei se olisi valmis hyväksymään uusia jäseniä ainakaan ennen vuotta 1992. Konkreettisesti tämä näkyi Itävallan jäsenyysanomuksen laittamisena hyllylle. Euroopan tilanteen muuttuessa EY:ssä tehtiin uudelleenarviota. Periaatesyistä EY:n olisi oltava valmis aloittamaan jäsenyysneuvottelut uusien maiden kanssa lähivuosina. Jäsenhakemustulvan hillitsemiseksi olisi parempi raottaa jäsenyysovea lähivuosina potentiaalisimmille hakijoille, joihin kuuluivat Itävalta, Ruotsi ja Norja, jotta Itä-Euroopan maat voisi torjua sillä verukkeella, että laajentumisen jälkeen tarvittaisiin aikaa uusien jäsenmaiden mukaan integroimiseen.

Komission puheenjohtaja Delorsin huhuttiin keskustelleen EY-maiden ulkoministereiden kanssa marraskuussa 1990 mahdollisuudesta hyväksyä kolme tai neljä uutta jäsenmaata. Ulkomaankauppaministeri Salolainen huomautti hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle tästä niin sanotusta ryvästeoriasta. Suomi olisi tuossa ryhmässä neljäs potentiaaliseksi katsottava hakija. Hallituksen keskustelu EY-optiosta tyssäsi kuitenkin presidentin toteamukseen, että täytyisi odottaa ja katsoa.[1613]

Valtiosihteeri Wihtol keskusteli EY:n ministerineuvoston pääsihteerin Niels Ersböllin kanssa marraskuun lopulla Brysselissä. Tämä rauhoitti huhuja. Ruotsin ja Norjan odotettiin hakevan jäsenyyttä ja komissio antaisi Itävallan anomuksesta pian selonteon, mutta neuvotteluita käytäisiin vasta vuonna 1993. Delorsin puheet nopeasta laajentumisesta neljällä maalla, johon Suomi lukeutui mukaan, ei saavuttaisi EY:ssä kannatusta.[1614]

Ruotsin ETA-neuvottelija Dinkelspiel hahmotteli alivaltiosihteeri Sundbäckille joulukuussa 1990 EY-jäsenyysaikataulun päävaiheita seuraavasti: jäsenyysanomus kesällä 1991, komission kannanotto EY-jäsenmaille syksyllä 1992, neuvottelut vuoden 1993 aikana ja Ruotsi tulisi EY-jäseneksi 1.1.1995. Sundbäck näki ruotsalaisten

1612 UM, saapunut salasanoma GEN B112, Sundbäck Genevestä 1.11.1990; TPK, kansliapäällikkö, muistio 30.11.1990. Tasavallan presidentin tapaamiset Pariisissa 20.–22.11.1990: Pohjoismaisten pääministerien työlounas 20.11.1990. MKA, kansio 42, KA.

1613 Tasavallan presidentin ja HUAV tapaaminen Linnassa 26.11.1990 klo 15.00–16.15. MKA, kansio 42, KA.

1614 UM, valtiosihteeri, P.M. 3.12.1990. Integraatiokeskustelu EY:n Ersböllin kanssa. MKA, kansio 42, KA; Liikanen 1995, 22. Liikasen päiväkirja 27.11.1990.

varautuvan rypästeorian mukaiseen toimintaan tarkoituksena olla seuraavassa laajentumisryhmässä mukana.[1615] Viisivuotissuunnitelma toteutui lähestulkoon esitetyssä ihanneaikataulussa.

Idänkaupan törmätessä mahdottomuuksien seinään ETA-neuvottelut olivat samaan aikaan pahoissa vaikeuksissa. Suomen EY-lähetystössä analysoitiin joulukuussa 1990 tilannetta ja pohdittiin vaihtoehtoja. Keskeisimpien virkamiesten näkemys oli yksimielinen: ETA olisi Suomelle paras vaihtoehto, jonka puolesta pitäisi ponnistella kaikissa tilanteissa johdonmukaisesti. Jos neuvottelut kariutuisivat, kahdenvälinen ETA-sopimusta muistuttava ratkaisu EY:n kanssa olisi toissijainen vaihtoehto. Perinteisten kauppasopimusten varaan jääminen sen sijaan voisi osoittautua kohtalokkaaksi Suomen kilpailukyvyn kannalta tärkeimpiin kilpailijamaihin verrattuna, koska Ruotsin ja Norjan arveltiin siinä tilanteessa hakevan täysjäsenyyttä.[1616]

Tammikuun 1991 lopulla presidentin tiedot Suomen teollisuuden tarpeiden tyydyttymisestä ETA-sopimuksella olivat hyvin myönteisiä. ETA turvaisi varsin pitkälle teollisuuden kilpailukyvyn EY-markkinoilla. Integraatiokysymys ei näyttänyt nousevan edes merkittäväksi vaaliteemaksi.[1617]

Ruotsin ulkoministeri Sten Andersson kertoi helmikuussa 1991 saksalaiskollega Genscherille Ruotsin tulevasta EY-jäsenyyshakemuksesta. Ruotsi hakisi jäsenyyttä vuoden 1991 aikana ja Suomi seuraisi perässä eduskuntavaalien jälkeen.[1618]

Maaliskuussa 1991 järjestetyt suurlähettiläspäivät nostivat Suomen EY-jäsenyyden pinnalle ulkoministeriön virkamieskeskusteluissa. Huhtikuun alussa Suomeen odotettiin EY:n ulkosuhdekomissaari Frans Andriessenin vierailua. Tätä ennen laadittiin analyysi Suomen suhteiden järjestämisestä EY:hyn. Yhteisön jäsenyys ilman varaumia tarkoittaisi perustavaa laatua olevaa suunnan muutosta Suomen ulkopolitiikassa. Suomen mahdolliseen jäsenyyteen liittyi kaksi suurta kysymysmerkkiä: puolustusyhteistyön muotoutuminen EY:n piirissä ja oikeus hoitaa suhteita itänaapuriin itsenäisesti. Suomella ei olisi pakottavaa tarvetta pysytellä puolueettomana, jos se vain saisi riittävän itsenäisyyden neuvostosuhteiden hoitoon yhteisön jäsenmaana.[1619]

[1615] UM, alivaltiosihteeri Sundbäck, muistio nro 1180, 17.12.1990. EFTA-maat/EY-jäsenyys. MKA, kansio 42, KA.

[1616] Suomen edustusto EY:ssä, Antti Kuosmanen, muistio 11.12.1990. Syntyykö ETA ja entä jos ei synny?; Erkki Liikanen Brysselistä Veli Sundbäckille 12.12.1990; UM, alivaltiosihteeri Sundbäck, 17.12.1990. ETA-neuvottelutilanteen taustat, Suomen vaihtoehtoja. MKA, kansio 42, KA.

[1617] Tasavallan presidentti, muistio 31.1.1991. Tasavallan presidentin keskustelut Oslossa 30.1.1991; Tasavallan presidentin keskustelut pääministeri Brundtlandin kanssa 30.1.1991. MKA, kansio 43, KA.

[1618] UM, saapunut salasanoma BONB016, 7.2.1991. MKA, kansio 44, KA.

[1619] UM, poliittinen osasto, muistio NRO 329, LB/aks, 26.3.1991. Suomi ja Euroopan yhteisö. MKA, kansio 45, KA; Liikanen 1995, 33–34.

Huomionarvoista ulkoministeriön analyysissa oli yritys sovittaa yhteen Suomen EY-jäsenyyttä Neuvostoliiton naapurina. Nämä eivät olleet toisensa ehdottomasti poissulkevia tekijöitä. Tarkastelun lähtökohdaksi hyväksyttiin evolutiivinen yhteisö, jossa integraatio syvenisi ja laajenisi ajan saatossa. Suuri kysymys oli, kuinka puolueeton maa pystyisi sopeuttamaan omat puolustustarpeensa EY:n yhteiseen ulko- ja turvallisuuspolitiikkaan, jos puolustus jäisi ”Unionin kehityksestä riippuen kansalliselle pohjalle”. Idän ja lännen välisen kriisin sattuessa EY olisi tärkeä suojaverkko, mutta kriittinen paikka kevään 1991 pohdinnassa kuului: ”Kansalliseen puolustukseen nojaava Suomi olisi tällöin ääritapauksessa samassa tilanteessa kuin vuonna 1939. – – Olisiko Suomi sittenkään tämänkaltaisessa Yhteisössä/Unionissa riittävän turvallinen?”[1620]

Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikan perustaksi muotoutunut puolueettomuuspolitiikka oli siis vakavan uudelleenarvioinnin kohteena maaliskuussa 1991, kun ulkoministeriössä pohdittiin tulevaa suhdetta EY:hyn. ”Suomen ulkopolitiikan ydin ja itse asiassa sen ainoa varsinainen asiasisältö on naapurisuhde Neuvostoliittoon, jonka pohjalta puolueettomuusdoktriini on kehitetty.”[1621]

Andriesseniltä suomalaiset isännät kyselivät kiinnostuneena EY:n kehitysnäkymistä, erityisesti poliittisen unionin sisällöstä – mukaan lukien, ulko-, turvallisuus- ja puolustuspoliittinen yhteistyö. Alivaltiosihteeri Sundbäckin mukaan komission varapuheenjohtaja sai suomalaisilta selkeän signaalin. Suomen ulkopoliittisessa johdossa ja ulkoministeriössä oltiin kiinnostuneita EY-jäsenyydestä. Andriessen yritti hillitä suomalaisten odotuksia EY:n laajentumismahdollisuuksista. Pöydällä oli jo neljä hakemusta odottamassa – Turkin, Itävallan, Maltan ja Kyproksen. Lisäksi vuoden 1991 kuluessa olisi odotettavissa vielä ainakin Ruotsin ja mahdollisesti Unkarin anomukset. Jos Suomi ja Norja seuraisivat Ruotsia sekä Puola ja Tšekkoslovakia Unkaria, niin EY:n ovella olisikin jo 10 jäsenkandidaattia. Yhteisöllä oli selvä kanta, ettei uusia jäsenyysneuvotteluita aloitettaisi ennen vuotta 1993, mutta muut aspektit, kuten mahdollinen uusien jäsenten lukumäärä ja liittymisajankohta, olivat avoimia.[1622]

Komissaari Andriessen halusi tehdä selväksi myös sen, ettei yleisluontoinen puolueettomuusvarauma voisi tulla kyseeseen EY-jäsenmaille. Suomen erityisase-

[1620] UM, poliittinen osasto, muistio NRO 329, LB/aks, 26.3.1991. Suomi ja Euroopan yhteisö. MKA, kansio 45, KA.

[1621] Ibid.

[1622] UM, alivaltiosihteeri Sundbäck/rt, muistio nro 298, 8.4.1991. EY-jäsenyyskysymys; Johtopäätöksiä vpj. Andriessenin Suomen vierailulta. MKA, kansio 46, KA; Liikanen 1995, 34–35.

maa ymmärtäen poikkeuksena voisi kuitenkin olla naapurisuhteita koskeva varauma.[1623] Tämä jätti suomalaisille toiveita takaportista. Suhteet itänaapuriin olisi järjestettävissä kansalliselta pohjalta, vaikka Suomi olisi EY-jäsen. Suurlähettiläs Erkki Liikanen teki asiasta lisätunnusteluja Brysselissä, missä maantieteellinen tosiasia, kuten 1 300 kilometriä pitkä raja, olisi riittävän ”pakottava syy”, joka oikeuttaisi jättäytymään yhteisen politiikan ulkopuolelle.[1624]

Huhtikuun 1991 alussa presidentti ilmoitti poliittisen päätöksensä pääministeri Holkerille Suomen integraatiopyrkimyksiä rajoittaneesta vuoden 1947 kauppasopimuksesta Neuvostoliiton kanssa. Sopimuksella Suomi oli antanut Neuvostoliitolle suosituimmuuskohtelun eli lupasi sille samat kaupankäynnin edut, joita se lupaisi kolmansille osapuolille. Näistä irtautumiseksi Koivisto totesi: ”Suosituimmuuden noudattamista on tähän asti aina luvattu. Nyt ei ole syytä enää luvata.” Kaupan pohja oli 1. tammikuuta 1991 muuttunut perusteellisesti.[1625]

Presidentti keskusteli huhtikuun puolivälissä ulkoministerin tehtävät jättävän SDP:n puheenjohtaja Pertti Paasion kanssa Suomen integraationäkymistä. Koivisto korosti, ettei ollut sanonut ”jäsenyydelle ei”, mutta pitäisi odottaa hallitusneuvotteluiden tulosta ja uuden hallituksen kannanottoja. Presidentti perusti odottavan linjan Andriessenin puheisiin, joissa tämä oli korostanut, ettei EY:n ”jäsenyysjonoon ilmoittautumisen ajalla ole merkitystä”.[1626] Toisin sanoen Suomella ei ollut mitään pakottavaa syytä tehdä ulostuloa EY-jäsenyyskysymyksessä. Sillä ei olisi merkitystä neuvottelujärjestykselle.

Presidentti valisti hallitusneuvottelija Ahoa erikseen vaikeasta neuvottelutilanteesta ETA:ssa, minkä vuoksi Suomen integraatiopolitiikan määrittelyyn ja kannanottoihin tulisi kiinnittää Ahon hallituksen hallitusohjelmassa erityistä huomiota. Koivisto halusi välttää sellaisen johtopäätöksen tekemistä, että ETA-neuvotteluiden kaatuessa tie EY-jäsenyyteen olisi selvä. Näiden spekulaatioiden hillitsemiseksi Koivisto halusi todeta julkisuuteen, ettei ”näe, miten jäsenyys EY:ssä olisi sovitettavissa perinteisen politiikkamme kanssa yhteen”. Suoraa viittausta puolueettomuuspolitiikkaan Koivisto halusi välttää, koska ”siltä osin tulee hyvin tarkan pelin ajat”.[1627] Koivisto vältteli siis edelleen kategorisia kannanottoja mihinkään suuntaan EY-

1623 UM, alivaltiosihteeri Sundbäck/rt, muistio nro 298, 8.4.1991. EY-jäsenyyskysymys; Johtopäätöksiä vpj. Andriessenin Suomen vierailulta. MKA, kansio 46, KA.

1624 UM, saapunut salasanoma, EECB012, Liikanen Brysselistä, 11.4.1991. MKA, kansio 46, KA; Liikanen 1995, 35.

1625 Tasavallan presidentti, pöytäkirja, ulkoasiainministerin tapaaminen 11.6.1991; Koiviston muistiinpanot ”Karaseville 17.6.1991 16.00”; Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon puhelinkeskustelu 14.6.1991 klo 10.45. MKA, kansio 46, KA.

1626 Koiviston muistiinpanot keskustelusta Pertti Paasion kanssa 19.4.1991, 9.30. MKA, kansio 46, KA.

1627 Tasavallan presidentin ja puhemies Esko Ahon keskustelu Linnassa ti 23.4.1991 alkaen klo 14.30. MKA, kansio 46, KA; Koivisto 1995, 524–525.

jäsenyyskysymyksessä ja erityisesti ETA-neuvotteluiden kaatumisesta selviönä tehtävää johtopäätöstä EY-jäsenyyden hakemisesta. Koiviston taktisiin laskelmiin kuului pitää kaikki vaihtoehdot avoimina niin pitkään kuin mahdollista.

Kevään 1991 näkymät eivät antaneet presidentille perusteita sanoa, että EY-jäsenyystie olisi kuljettavissa. Se olisi kyllä teoreettinen vaihtoehto, mutta toteuttamiskelpoisuudesta ei ollut varmuutta. Integraatioasia olisi kuitenkin uuden hallituksen työlistan kärkipäässä kansainvälisen politiikan asioista. Koivisto korosti Aholle, että integraatiokysymykseen ei pitäisi ainoastaan reagoida, vaan siihen pitäisi olla valmiutta toimia myös aktiivisesti. ”Kysymys [olisi] siitä, – – mitä itse pitää tehdä.”[1628]

SDP:n puheenjohtaja Pertti Paasio otti heti selkeän kannan EY-jäsenyyteen vapauduttuaan Holkerin hallituksen ulkoministerin tehtävistä. ”Suomen on syytä varautua anomaan Euroopan yhteisön jäsenyyttä”, ilmoitti Paasio SDP:n Keski-Suomen piirin kokouksessa. Paasion kannanoton jälkeen EY-keskustelu otti Suomessa uusia kierroksia. SDP:n integraatioryhmässä EY-jäsenyyden puolesta oli käytätetty edellisellä viikolla puheenvuoroja jäsenyyskeskusteluun varautumisesta. Paasion puheen seurauksena Norjassa uutisoitiin jopa Suomen hakevan EY-jäsenyyttä.[1629]

Koivisto totesi pettyneenä, ettei hänen viestinsä ollut mennyt Paasiolle toivotulla tavalla perille. Hän varoitti Ahoa muutaman päivän kuluttua, että tulisi julkisuudessa esittämään selkeäsanaisemman lausunnon Suomen EY-mahdollisuuksista. ”En näe tällä hetkellä, näissä olosuhteissa, mitään edellytyksiä sille, että Suomi jättäisi jäsenyysanomuksen.” Puhuessaan uuden hallituksen nimittämistilaisuudessa presidentti oli ilmoittanut pitävänsä välttämättömänä yhteistyövaihtoehtojen selvittämistä, kunnes tulosta tulee. Kategorisia ”ei koskaan” -lausuntoja piti ehdottomasti välttää.[1630]

Koivisto kirkasti integraatiolinjaansa vielä uuden hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle seuraavalla viikolla. Presidentin mielestä ”menossa olevan kansainvälisen kehityksen lopputulos ei ole vielä nähtävissä. Meillä ei ole edellytyksiä – – arvioida sitä, onko EY:n jäsenyys yhteensovitettavissa maamme kansainvälispoliittisen aseman kanssa.” Näin ollen jäsenyysanomuksen harkitseminen ei olisi ajankohtaista.[1631] Koiviston varovaisuus johtui siis pohjimmiltaan muustakin kuin ETA-

1628 Ibid.

1629 Puheenjohtaja Pertti Paasio Keski-Suomen sos.-dem. piirin piirikokouksessa Jyväskylässä 27.4.1991 klo 13.00. MKA, kansio 46, KA; Liikanen 1995, 38; Tuomioja 2014, 36–37 (23.4.1991).

1630 Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 30.4.1991 Linnassa. MKA, kansio 46, KA; Tasavallan presidentin keskustelu pääministeri Esko Ahon kanssa 14.8.1991 klo 13.45 alkaen. MKA, kansio 47, KA; Koivisto 1995, 525–526.

1631 TPK, kansliapäällikkö, muistio 15.5.1991. HUAV kokous 2.5.1991 Tasavallan presidentin läsnäollessa Linnassa. MKA, kansio 46, KA.

neuvotteluihin liittyvistä taktisista näkökohdista. Perinteinen oppi Suomen liikkumavarasta länteen oli 1980-luvun jälkipuolella loiventunut jo tuntuvasti. Kekkosen maksiimiksi kutsuttu tulkinta – mitä luottamuksellisemmat suhteemme Neuvostoliittoon ovat, sitä suurempi on meidän liikkumavaramme länteen – ei näyttänyt kevään 1991 tunnelmissa selvioltä. Nähtävissä olevien tapahtumakulkujen lopputulokset voisivat olla arvaamattomia. Epävarmassa tilanteessa Suomen ei kannattaisi sitoa itseään sen enempää Moskovaan kuin Brysseliin, ennen kuin tilanne selkiytyisi tai olisi pakottava tarve tehdä päätöksiä.

Koiviston kelpuuttamat ETA-neuvotteluiden rinnalla tehdyt valmistelut, muun muassa ohje Neuvostoliiton kaupan suosituimmuusjärjestelyn lopettamisesta ja hallituksen roolin vahvistaminen kansainvälisessä politiikassa, paransivat Suomen valmiutta toimia ja sopivan tilaisuuden tullen anoa EY-jäsenyyttä. Nämä olivat signaaleita Suomen valmistautumisesta teknisesti operoimaan EY-kysymyksessä, mutta poliittisen signaalin antamista Koivisto halusi epävarmassa tilanteessa välttää.

Suosituimmuusjärjestelyn lakkauttamisesta ilmoittaminen oli ajankohtaista kesällä 1991, kun Koiviston matkaa Neuvostoliittoon valmisteltiin. Presidentti ilmoitti Karasëville, että ”muiden sopimusten kanssa voidaan elää, paitsi ei vuoden 1947 kauppasopimuksen”. Se oli solmittu aivan toisenlaisia kauppasuhteita silmällä pitäen. Koivisto ilmoitti pääministeri Aholle, että suomalaisten aie järjestelyn muuttamisesta oli toimitettu etukäteen epävirallisesti Moskovaan tiedoksi, mutta asiasta ei ollut aikomusta ryhtyä keskustelemaan.[1632]

Alivaltiosihteeri Sundbäck lähetti 13. kesäkuuta ehdotuksen siitä, miten suosituimmuuspykälästä luopuminen voitaisiin esittää Gorbačëville. Vielä samana päivänä tästä tiedotettiin Karasëville suullisesti, ja muutamaa päivää myöhemmin hänelle laadittiin presidentin kansliassa lyhyt muistio, jossa samat asiat todettiin kirjallisesti. Vuoden 1947 sopimuksen lisäksi uudistamista edellyttivät sopimuksen nojalla tehdyt salaiset tulkinta-asiakirjat eli kirjeenvaihto, jolla viitattiin vuoden 1960 tullisopimukseen, vuoden 1971 TTT-yhteistyösopimukseen, vuoden 1973 kirjeenvaihtoon sekä vuoden 1986 noottienvaihtoon. Väliaikaisjärjestelyillä voitaisiin jatkaa tilapäisesti, mutta aikaisempia sopimuksia ei voisi soveltaa käytäntöön tulevaisuudessa.[1633]

1632 Koiviston muistiinpanot keskustelusta Holkerin kanssa 5.4.1991. MKA, kansio 46, KA.

1633 TPK, kansliapäällikkö, muistio 20.6.1991. FK26/SAL/JK. Liitteenä päiväämätön ja allekirjoittamaton muistio ”Uudistamista ja tarkastamista edellyttävät Suomen ja Neuvostoliiton väliset taloudelliset yhteistyösopimukset”. Liitemuistiossa viitataan eksplisiittisesti ”salaisiin sopimuksiin” ja ”salaiseen kirjeenvaihtoon”. MKA, kansio 46, KA; UM, kauppapoliittinen alivaltiosihteeri Veli Sundbäck 13.6.1991 Jaakko Kalelalle. Suomen ja Neuvostoliiton taloudellisten yhteistyösopimusten asema. Hbb 47, TPKA III, KA. Jaakko Kalela on kirjottanut saatekirjeen sivuun menettelytapa-aikataulun, jonka mukaan ”kerrottu FK:lle 13.6.”.

Virallisissa keskusteluissa Kremlissä Koivisto ilmoitti Gorbačëville, että vuoden 1947 kauppasopimuksen määräykset, erityisesti suosituimmuuskohtelua koskeva määräys, oli ollut voimassa vuoden 1990 loppuun saakka.[1634] Kauppasopimuksen määräysten irtisanominen tapahtui kivuttomasti. Presidentin yksinkertainen toteamus sopimuksen vanhentumisesta ei aiheuttanut vastalauseita neuvottelupöydässä. Sopimus vain lakkasi olemasta voimassa muuttuneiden olosuhteiden myötä ja ääneen lausuttu toteamus riitti virallistamaan asiantilan.

Toisaalta neuvostojohdossa ymmärrettiin, ettei maiden välisiä kauppasuhteita ollut hoidettu kovin diplomaattisesti. Kahdenvälisessä keskustelussa Gorbačëv viittasi pahoittelevaan sävyyn maansa taloustilanteeseen: ”Me ymmärrämme, ettei edes parasta ja vanhinta ystävää voi kohdella niin kuin me olemme tehneet.”[1635] Kun Suomelle taloudellisesti edullinen järjestelmä lakkasi Neuvostoliiton vaatimuksesta, niin vastalauseet sopimusjärjestelyistä olisivat olleet mauttomia. Tosin syksyllä Neuvostoliiton ulkomaankauppahallinnon virkamiehet kyselivät vielä, mitä lausunto oli tarkoittanut, ja miksi Suomi oli halunnut lakkauttaa sopimuksen. Kalela välitti Veli Sundbäckille ohjeen, ettei asiasta pitäisi enää antautua keskusteluihin.[1636]

Suomen kannalta vuoden 1947 kauppasopimuksen suosituimmuusehtojen mitättömiksi toteaminen ei ollut kuitenkaan yhdentekevää, koska sopimus velvoitti myöntämään vastaavan suosituimmuuskohtelun toiselle, minkä kumpi tahansa antaisi kolmannelle osapuolelle. Toisin sanoen, jos Suomi myöntäisi ETA- tai muulla sopimuksella kolmansille osapuolille suosituimmuuskohtelun, samat edut tulisi ulottaa Neuvostoliiton ja Suomen väliseen kauppaan. Aiemmissa integraatioratkaisuissaan Suomi oli onnistunut yhdistämään nämä, mutta ETA-sopimuksen laajuuden vuoksi se olisi mahdotonta. Samalla Suomesta olisi muodostunut portti ETA:n ja Neuvostoliiton välisillä markkinoilla.

Suomen EY-jäsenyyteen kohdistuva epävarmuus johtui osittain myös Suomen integraatiopyrkimyksiin aiemminkin nihkeästi suhtautuneen Ranskan kannoista. Virkamiestasolla Ranska edusti jyrkkää kantaa suhteessa puolueettomiin maihin. Suomen ja Itävallan EY-jäsenyydet olisivat epävakauttavia tekijöitä, eikä Ranska voisi koskaan hyväksyä jonkun jäsenvaltion puolueettomaksi julistautumista mahdollisessa konfliktissa Neuvostoliiton kanssa. Puolueettomien maiden olisi osoitet-

1634 UM, muistio, luonnos (JK korj.), 28.6.1991. Presidentti Koiviston ja presidentti Gorbatshovin viralliset keskustelut Kremlissä 24.6.1991. MKA, kansio 46, KA.

1635 TPK, kansliapäällikkö, 2.7.1991, luonnos muistio. Tasavallan presidentin keskustelut Moskovassa 24.–25.6.1991: Kahdenkeskinen keskustelu presidentti Gorbatshovin kanssa. MKA, kansio 46, KA.

1636 Suomalais-neuvostoliittolainen taloudellinen yhteistyökomissio, P.M. 19.9.1991. V. 1947 kaupallinen sopimus. MKA, kansio 48, KA. Muistion marginaalissa Jaakko Kalelan käsinkirjoitettu tieto Sundbäckille annetusta ohjeesta.

tava solidaarisuutta muille jäsenmaille. Samoin Ison-Britannian suurlähettiläs ennakoi jo vuoden 1990 vuosiraportissa puolueettomuuden aiheuttavan ongelmia, mutta olisi brittien intressien mukaista tukea Suomen länsiyhteyksien vahvistamista. Ministerineuvos Karasëv puolestaan kertoi Koivistolle tyytyväisyytensä ETA:aan, koska siinä puolueettomuuspolitiikka ei kärsisi.[1637] Suomi oli edelleen puun ja kuoren välissä, tilanne muistutti asetelmaa Eurekan ja ESA:n suhteen 1980-luvun puolivälissä.

Presidentti keskusteli Suomen integraatiotilanteesta Ahon hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kanssa toukokuussa 1991. Kauppapoliittisten tavoitteiden lisäksi EY-jäsenyydessä olisi presidentin mukaan: ”kysymys meidän poliittisista ja – – muista tarpeistamme – – ettei ETA meitä tyydytä, vaikka se olisi taloudellisesti riittävä.” Huhujen hillitsemiseksi hallituksen ulkoasiainvaliokunnan ja presidentin kokouksesta julkaistiin lehdistötiedote, jossa torjuttiin arvelut ”siitä, että Suomen integraatiolinja olisi mitenkään muuttunut”.[1638]

Koivisto lähetti vastaavaa viestiä työmarkkinajärjestöille, missä eritoten SAK:n keskuudessa oli virinnyt EY-myönteinen kanta. Sillä että EY tarjoaisi ETA:aa parempia ratkaisuita, ei saanut presidentin mielestä käydä mitään uhkapeliä. ”ETA-hommaa ei saa millään tavalla vaarantaa”, kuului ankara lausunto SAK:n puheenjohtaja Lauri Ihalaiselle. Oli myös petollista ajatella, että jäsenanomuksen jättäminen automaattisesti johtaisi johonkin – siitähän ei ollut mitään takeita.[1639] Koivisto viestitti kriittistä suhtautumistaan EY-avauksiin kaikille Suomen integraatiopolitiikan keskeisimmille etupiireille.

Ulkoministeriössä pidettiin alkukesästä ministeriön sisäinen työkokous, missä ulkoministeri Väyrysen mukaan kävi ilmi virkakunnasta nousevat paineet EY-jäsenyyden hakemiseksi. Ulkoministeri selvensi alivaltiosihteeri Sundbäckin kanssa hallituksen linjaa virkamiehille. Suomi keskittyisi ETA-neuvotteluihin ja muu saisi odottaa. Ulkoministerin mielestä Suomen tulisi aktiivisesti pyrkiä vaikuttamaan Euroopan uuteen kokonaisarkkitehtuuriin, jotta ”meilläkin olisi siinä kohtuullinen elin-

1637 UM, saapunut salasanoma, BONB066, 10.5.1991. Ranskan mielestä Suomen EY-jäsenyys destabilisoiva; Muistio (Mauno Koivisto) 21.5.1991. Tasavallan presidentin keskustelu ministerineuvos F.D. Karasovin kanssa 15.5.1991 klo 16.30–17.15. MKA, kansio 46, KA; FCO, WRM 014/2, DD1991/48, 18 January 1991. Finland: Annual review for 1990. FCO 160/291, UKNA.

1638 TPK, kansliapäällikkö, muistio 15.5.1991. HUAV kokous 2.5.1991 Tasavallan presidentin läsnäollessa Linnassa; HUAV:n kokous 2.5.1991: lehdistötiedote; HUAV, pöytäkirja 7/1991, 7.5.1991. MKA, kansio 46, KA; Liikanen 1995, 42 (21.5.1991).

1639 Tasavallan presidentin ja puheenjohtaja Lauri Ihalaisen keskustelu Linnassa ma 10.6.1991. MKA, kansio 46, KA

tila". Uusi maailmanlaajuinen valtakilpailu näytti kohdistuvan kasvavassa määrin talouteen ja tekniikkaan ja suuret EY-jäsenmaat peilasivat Eurooppa-politiikkaa globaaliin ajatteluun.[1640]

Loppukevään 1991 kriittisten neuvotteluvaiheiden selvittyä ETA-hanke jatkoi elämäänsä monenkeskisissä neuvotteluissa. Niitä silmällä pitäen Koiviston ohje ulkomaankauppaministeri Salolaiselle ja pääneuvottelija Sundbäckille kuului: "Se [ETA-hanke] ei saa kaatua Suomen piikkiin."[1641] Koivisto oli pääministerinä joutunut juomaan katkeraa kalkkia vuonna 1970, kun Nordek-neuvottelut tyssäsivät ja vastuu kaatui hänen niskaansa.[1642] ETA:n kanssa ei saisi käydä samoin. Suomi olisi valmis joustamaan avoinna olevissa neuvottelukysymyksissä, kunhan neuvotteluiden päättymistä tuloksettomina ei pystyisi laittamaan ainakaan Suomen syyksi. Vuonna 1970 ulkopolitiikka eli Neuvostoliiton vastustus oli Suomen osalta kaatanut Nordek-hankkeen. Vaikka ulkopolitiikka ei sanelisikaan ETA:ssa lopputulosta, niin Suomen kansainvälisen maineen kannalta näyttäisi huonolta, jos joku pystyisi esittämään edes sellaista epäilyä.

Toinen asia, jonka Koivisto halusi välttää Suomen integraatiokeskusteluissa, koski kielteisten lausuntojen antamista EY:stä. Jos hän esittäisi sellaisia, riskinä olisi, että ne saisivat nopeasti kannatusta Moskovasta.[1643] Suomen ulkopoliittisen uskottavuuden kannalta myöhemmin olisi vaikea perustella EY:n jäseneksi hakemista sen enempää Brysseliin kuin Moskovaan, jos presidentti olisi esittänyt julkista kritiikkiä järjestöä kohtaan.

Suomalaisten paineita ETA:aa kohtaan ja toisaalta eurohuumaa suomalaisessa kansalaiskeskustelussa lisäsi Ruotsin EY-hakemuksen jättäminen heinäkuun 1991 alussa. Mielipiteet uusista jäsenyysneuvotteluista jakautuivat EY:n sisällä. Ainoa yhteinen kanta EY:ssä näytti olevan, ettei neuvotteluja uusien kandidaattien kanssa aloitettaisi ennen vuotta 1993, mutta sen jälkeistä prosessia osa jäsenmaista olisi valmiita edistämään nopeastikin (ns. *fast track* -ratkaisu). Tämän mukaan kolmesta neljään uutta jäsenmaata voisi tulla EY:hyn jo vuoden 1995 alusta. Osa jäsenmaista

1640 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 7.6.1991. MKA, kansio 46, KA.

1641 Koiviston muistiinpanot tapaamisesta Salolaisen ja Sundbäckin kanssa Kultaranssa 27.6.1991. MKA, kansio 46, KA; UM, avs. Sundbäck, muistio nro 675, 8.7.1991. Ministeri Salolaisen keskustelut tasavallan presidentin kanssa 27.6.1991 Kultarannassa. MKA, kansio 47, KA.

1642 Majander 2020, 57–63.

1643 Koiviston muistiinpanot 3.7.1991 tapaamisesta SDP:n edustajien kanssa Kultarannassa. MKA, kansio 47, KA; Koivisto 2001, 297.

kannatti selvästi hitaampaa laajentumistahtia, mutta nopean väylän kannattajat näyttivät saavan enemmistön.[1644] Nämä lisäsivät reagointipaineita Suomen ulkopoliittiselle johdolle. Ennemmin tai myöhemmin olisi otettava kantaa.

Suomalaiset seurasivat sivusta, kun Ruotsin pääministeri Carlsson ilmoitti jäsenanomuksen jättämisen jälkeen valtiopäivillä heinäkuussa 1991, ettei Ruotsi aikoisi luopua puolueettomuuspolitiikastaan edes EY-jäsenenä. Ilmoitus herätti ärtymystä Brysselissä. Kuinka tällaiseen jäsenkandidaattiin pitäisi suhtautua?[1645]

Samalla suomalaisten rooli ETA-neuvotteluissa kasvoi, kun Suomi toimi EFTA:n puheenjohtajamaana vuoden 1991 jälkipuoliskolla. Ulkomaankauppaministeri Salolainen yritti EFTA:n puolelta koota pakettiratkaisua, jossa kaikki joutuisivat nielemään epämieluisia asioita, mutta kokonaisuus olisi hyväksyttävissä sekä EFTA:ssa että EY:ssä. Salolainen pohti presidentin kanssa neuvottelukonseptia, jolla kaksi monenkeskistä järjestöä löytäisivät yhteisen kompromissin. Suomen edustajat saivat oppia EY-neuvotteluiden tärkeistä periaatteista. Koiviston mielestä pääasia olisi yhteydenpito EY-komissioon, jonka asema olisi erittäin ratkaiseva – komissiota ei voisi ohittaa jäsenmaiden kautta. Salolainen puolestaan tuskaili 12 maasta koostuvan EY kanssa käytäviä neuvotteluita: ”EY on aika mahdoton neuvottelupartneri. Siellä on niin monta maata ja monta mieltä ja monta painetta.”[1646]

Toisaalta ulkoministeri Väyrynen valitteli presidentille, ettei ulkoministeriön organisaatio kyennyt Suomessakaan käsittelemään asioita parhaalla mahdollisella tehokkuudella. Poliittisten ja kauppapoliittisten asioiden erilliset valmistelulinjat ministeriössä tuottivat ongelmia Eurooppa-politiikan hoidossa.[1647]

Samana päivänä, kun Moskova heräsi vallankaappausyritykseen elokuussa 1991, presidentti oli valmistautunut pohtimaan hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kanssa Suomen integraatiopolitiikkaa. Neuvostoliiton tapahtumat nousivat kuitenkin kokouksen ykkösaiheeksi, ja ministereistä koottu kriisiryhmä asetettiin seuraamaan tilanteen kehittymistä.[1648]

Presidentin valmistelema alustus oli varautumista EY-jäsenyyskeskusteluun. Suomen olisi määriteltävä tavoitteet ja keskusteltava muiden EFTA-maiden kanssa

1644 UM, avs. Sundbäck, muistio nro 675, 8.7.1991. Ministeri Salolaisen keskustelut tasavallan presidentin kanssa 27.6.1991 Kultarannassa; Tasavallan presidentin keskustelu pääministeri Esko Ahon kanssa 14.8.1991 klo 13.45 alkaen. MKA, kansio 47, KA; Liikanen 1995, 45 (1.–2.7.1991)

1645 Tasavallan presidentin keskustelu pääministeri Esko Ahon kanssa 14.8.1991 klo 13.45 alkaen. MKA, kansio 47, KA; Liikanen 1995, 46–47 (16.7.1991); Schori 1992, 390–392.

1646 TPK, Manninen/hh, muistio, 23.7.1991. Tasavallan presidentin ja ministeri Pertti Salolaisen tapaaminen Linnassa ma 22.7.1991 klo 9.30 alkaen. MKA, kansio 47, KA.

1647 TPK, Manninen/hh, muistio, 23.7.1991. Tasavallan presidentin ja ulkoasiainministerin tapaaminen Linnassa ma 22.7.1991 klo 10.15 alkaen. MKA, kansio 47, KA.

1648 HUAV pöytäkirja 12/1991, 19.8.1991. Cb 1991, UMA.

tilanteesta. Yksi keskeisistä kysymyksistä koski sitä, pyrkisikö Suomi liittymään EY:hyn ilman varaumia. Ulkopolitiikan ydinalueelle ulottuva kysymys oli EY:n mahdollisuus kehittää yhteistä ulko- ja turvallisuuspolitiikka. Koivisto ei pitänyt mahdollisena, että ”Suomi luovuttaisi käsistään turvallisuus- ja puolustuspoliittisen päätösvallan”. Toisaalta Suomella ei ollut varaa asettaa näitä koskevia varaumia, jotka tulisivat torjutuksi.[1649]

Viikkoa myöhemmin Salolainen totesi, että hallituksen pitäisi parantaa valmiutta tehdä päätös EY-jäsenyyden hakemisesta suuntaan tai toiseen, koska se olisi ajankohtaista keväällä 1992. Presidentillä ei ollut tästä huomauttamista. Ulkopoliittinen johto tiedosti tilanteen: ETA-neuvottelut olivat viimeisellä rannalla; joko niistä syntyisi neuvottelutulos, tai hanke kuopattaisiin eikä neuvotteluita jatkettaisi.[1650] Edessä olisi joka tapauksessa päätös EY-jäsenyyden hakemisesta. Päätöksentekopainetta lisäsi Ruotsin jättämä jäsenyyshakemus ja tieto siitä, että vuoden 1992 kuluessa EY tulisi todennäköisesti päättämään, mitä se tekisi jäsenyyttä hakeneiden maiden kanssa. Suomi voisi olla mukana samassa aallossa, jos se jättäisi jäsenyysanomuksen ajoissa – miettimisaikaa olisi korkeintaan kevääseen 1992.[1651] Ruotsi ja Itävalta olivat jo jonossa, ja Norjassakin asiaa harkittiin, joten Suomelle päätös olisi myös valinta tähän viiteryhmään kuulumisesta.

Syyskuun 1991 alussa ulkoministeriön johdon neuvotteluissa käsiteltiin rinnakkain Suomen idänpolitiikkaa ja suhtautumista Länsi-Euroopan integraatioon. Johtopäätökset olivat yksiselitteisiä. Ensinnäkin Suomi ei kajoaisi YYA-sopimukseen mutta alkaisi viipymättä rakentaa suhteita Venäjään. Toiseksi Suomessa jatkettaisiin valmistautumista ETA-sopimuksen jälkeisiin ratkaisuihin.[1652]

Ulkoministeri Väyrynen laati perusteita tehtävälle EY-jäsenyyspäätökselle. Jos jäsenyyttä ei haettaisi, se olisi perusteltava laajasti viitaten muun muassa epävarmuuteen puolueettomuuden ja jäsenyyden yhteensovittamisesta. Siinä tapauksessa olisi korostettava, ettei päätös olisi lopullinen. Jos taas jäsenyyttä haettaisiin, perusteluiden olisi oltava ensisijaisesti taloudellisia. Jäsenyyden hakeminen edellyttäisi myös

1649 Koiviston muistiinpanot, EY/EJ/Puheet/19.8.1991; Tasavallan presidentin tarjoama lounas Linnassa maanantaina 19.8.1991 klo 12.00. MKA, kansio 47, KA.

1650 Tasavallan presidentin keskustelu ministeri Pertti Salolaisen kanssa 28.8.1991 klo 14.30 alkaen. MKA, kansio 47, KA; Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu Valtioneuvostossa pe 4.10.1991 klo 10.30. MKA, kansio 48, KA.

1651 UM, saapunut salasanoma, LONB 051, 30.8.1991. ETA-neuvottelut/EY:n laajeneminen; Avs. Sundbäckin keskustelut Lontoossa 29.8.1991. MKA, kansio 47, KA; UM, alivaltiosihteeri Sundbäck/rt, muistio nro 790, 4.9.1991. EY:n laajentuminen. Keskustelut Lontoossa 29.8.1991. MKA, kansio 48, KA.

1652 UM, poliittinen osasto, muistio 896, 3.9.1991. Ministeriön johdon suunnittelukokous; johtopäätökset. MKA, kansio 48, KA. Muistiosta ei käy ilmi kokoukseen osallistuneiden nimet, mutta ilmeisesti paikalla oli poliittisen ja kauppapoliittisen osaston virkamiehiä.

puolueettomuuden uudelleentulkintaa, jolloin ydin olisi liittoutumattomuus sekä puolustus- ja turvallisuuspolitiikan pitäminen omissa käsissä.[1653] Väyrysen jäsentely nojasi Suomen ulkopolitiikan perinteisen linjan soveltamiseen uudessa toimintaympäristössä ja mahdollisesti EY-jäsenenä.

Ulkoministeri Väyrysen pohdinnan mukaan Suomen puolueettomuuspolitiikasta ”tulisi säilyttää kaikki, minkä voimme”. Sitoutumattomana tai liittoutumattomana esiintyminen sen enempää kuin puolueettomuuden typistäminen vain idänsuhteita koskevaksi ei houkutellut ulkoministeriä. Puolueettomuuden säilyttämällä soveltuvin osin Suomi voisi huolehtia idänsuhteiden asettamista erityistarpeista.[1654]

Väyrynen toisti ajatuksensa presidentille helmikuussa 1992, aivan Suomen EY-päätöksen kynnyksellä. ”En näe mitään syytä siihen, että Suomi luopuisi puolueettomuuden käsitteestä.” Kyseessä on kansainvälisoikeudellinen käsite, joka liittyy ”sota- tai kriisitilanteisiin: puolueeton on maa, joka on toisten valtioiden välisen sodan tai muun konfliktin ulkopuolella”. Puolueettomuuspolitiikan ydin Suomessa oli liittoutumattomuus ja itsenäinen puolustus, ja sen tavoitteena oli estää joutuminen sota- tai kriisitilanteeseen. EY-jäsenyyden myötä Suomen puolueettomuus kiteytyisi sen alkuperäiseen tarkoitukseen eli puolueettomuuden turvallisuuspoliittisiin vaikutuksiin. Tämä olisi ajankohtaista uudessakin eurooppalaisessa järjestyksessä.[1655] Väyrysen edustama kanta korosti EY:n poliittista ja taloudellista puolta ja toisaalta osoitti sen, mitä EY ei ollut eli sotilaallinen liittouma tai turvallisuuspoliittinen järjestely.

Puolueettomuuspohdinta liittyi kiinteästi Suomen Venäjä-suhteiden uudelleenjärjestelyyn. Puolueettomuuteen vetoaminen olisi ulkoministerin mielestä paras tapa hoitaa Venäjä-suhteisiin liittyvät erityisongelmat jatkossakin – selvästi parempi kuin virkamiesten esitykset puolueettomuudesta luopumisesta ja Venäjää koskevien varaumien tekemisestä jäsenyyssopimukseen.[1656]

Viikkoa myöhemmin suurlähettiläs Jukka Valtasaari kuvasi Yhdysvaltain apulaisulkoministerille, että Suomi pitäisi edelleen kiinni puolueettomuudesta turvallisuuspolitiikkansa kuvaamiseksi, mutta ”määrittelemme sisällön nyt sotilaalliseksi liittoutumattomuudeksi yhtyneenä riippumattomaan kansalliseen puolustukseen”. Perusteluna oli sotilaallisen potentiaalin säilyminen ”itärajamme takana”, eikä Suomella siksi ollut aihetta perusteellisiin kannanmuutoksiin turvallisuuspolitiikassa.

1653 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 15.9.1991 ja kirjeen liitteenä oleva muistiinpano 15.9.1991. MKA, kansio 48, KA.
1654 Ibidd.
1655 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 17.2.1992. MKA, kansio 49, KA.
1656 Ibid.

”Voi tietysti olla, että aika muuttaa tätäkin johtopäätöstä. Jos esim. Venäjä liittyisi Natoon, olisi meillä aihetta harkita tilanne toisessa valossa.”[1657]

Yhdysvaltalaisille esitetty epämääräinen aikomus harkita uudelleen Suomen linjaa siinä tapauksessa, ”jos esim. Venäjä liittyisi Natoon” muistuttaa siitä kansainvälisten suhteiden optimismista, joka näkyi syksyllä 1990 YK:ssa Irakia koskevissa päätöslauselmissa sekä Pariisin peruskirjan allekirjoittamisessa. Suurvaltasuhteiden uuden aikakauden saattoi olettaa jatkuvan Neuvostoliiton hajottuakin.

Kun ulkoministeri pohti EY-jäsenyyden edellyttämää ulkopoliittista uudelleenarviota, pääministeri Aho kuuli EY-komission varapuheenjohtaja Henning Christophersenilta, että jäseneksi hyväksymisen kannalta keskeistä olisi se, että hakijamaa hyväksyisi EY:n poliittiset tavoitteet eikä hakijan valmiudesta osallistua yhteiseen ulkopolitiikkaan olisi yhteisön piirissä epäilyjä. Puolueettomuus ja EY-jäsenyys voitaisiin kyllä sovittaa yhteen, mutta ulkopuoliseen valtioon sidoksissa olevaa linjaa EY ei voisi hyväksyä. Tässä suhteessa Suomen YYA-sopimus saattaisi olla jäsenyyden este. Brysselin viesti suomalaisille oli se, että paljon riippuisi Suomen omasta aktiivisuudesta. Komission puheenjohtaja Delors puhui syyskuussa 1991 jo 14 jäsenen EY:stä, siis silloisiin 12 jäsenmaahan lisättynä Ruotsi ja Itävalta, mutta ei Suomea.[1658] Tämä komission johdossa harrastettu ääneen ajattelu kytki Suomen mahdollisen EY-jäsenyyden ja YYA-sopimuksen toisensa poissulkeviksi vaihtoehdoiksi.

Pari viikkoa myöhemmin Koivisto kertoi pääministerille olleensa sillä kannalla, ettei YYA-sopimus olisi este millekään integraatioratkaisulle – siis myöskään EY-jäsenyydelle. Jos YYA:ta pidettäisiin lännessä esteenä, niin silloinhan Neuvostoliitolle annettaisiin veto-oikeus Suomen tuleviin ratkaisuihin. Virkamiestasolla Brysseliin vakuuteltiin, ettei Suomi estäisi EY-päätöksentekoa itselleen ongelmallisissa ulkopoliittisissa päätöksissä.[1659]

Suomen päätöksenteon kannalta merkityksellinen keskustelu EY:n laajentumismahdollisuuksista jatkui syksyn 1991 aikana. Kauppapoliittisen osaston virkamiehet raportoivat erilaisista spekulaatioista, mitä Suomen jäsenyyshakemus voisi tarkoittaa. Yleinen käsitys nojasi siihen, että Maastrichtin neuvotteluiden jälkeen EY:llä olisi valmius aloittaa jäsenyysneuvottelut Itävallan ja Ruotsin kanssa loppuvuodesta

1657 UM, saapunut salasanoma, WASB-033, 29.2.1992. Sls. Valtasaaren tapaaminen apulaisulkoministeri Thomas Nilesin kanssa. MKA, kansio 49, KA; ks. Zubok 2021, luku 15.

1658 Pääministerin erityisavustaja, 19.9.1991. Pääministeri Ahon matka Brysseliin 16.9.1991. Keskustelu EY:n varapuheenjohtajan Henning Christophersenin kanssa. MKA, kansio 48, KA; Liikanen 1995, 49–51 (16.9.1991, 26.9.1991); Aho 2020, 245.

1659 Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu Valtioneuvostossa pe 4.10.1991 klo 10.30; UM, poliittinen osasto, muistio nro 1068, JL/AR/aep, 11.10.1991. Keskustelut EY:n oikeudellisen osaston pääjohtaja Jean-Louis Dewostin kanssa EY:n laajentumisesta 8.10.1991. MKA, kansio 48, KA.

1992 tai viimeistään vuonna 1993 ja näiden jäsenyys voisi astua voimaan vuonna 1995 tai 1996. Suomea ja Norjaa konsultoitaisiin tilanteesta, ja jos ne haluaisivat olla mukana prosessissa, niiden pitäisi hakea jäsenyyttä vuoden 1992 alkupuoliskolla. Samansuuntainen viesti toistui useissa keskusteluissa Brysselissä: Jos Suomi haluaisi jäseneksi, olisi parasta tehdä hakemus heti kun se olisi valmis – mieluiten alkuvuodesta 1992.[1660]

ETA-neuvotteluiden lopun häämöttäessä Suomen ulkopoliittisessa johdossa varauduttiin siihen, että hallituksen pitäisi muodostaa talven 1991–1992 kuluessa kanta EY-jäsenyyden hakemiseen. Ulkoministeri Väyrynen arvioi lokakuun lopulla, ettei Suomella olisi edellytyksiä päättää jäsenyydestä lopullisesti vielä keväällä 1992. Yhtenä mahdollisuutena Väyrynen näki sen, että Suomi jättäisi anomuksen varautuen siihen, että vasta neuvotteluissa selviäisi, tulisiko Suomesta jäsen vai ei. Toisena vaihtoehtona olisi lykätä ratkaisuntekoa ja jäädä samaan ryhmään Norjan ja Sveitsin kanssa jäsenyyshakemuksesta päättämisessä.[1661]

Koivisto muistutti pääministeri Aholle, ettei olisi tarpeen rohkaista integraatiokeskustelua syksyn mittaan, koska samaan aikaan oli avoinna muita isoja asioita, kuten uudet sopimusjärjestelyt itään, ETA-neuvottelut, seuraavan vuoden budjetti ja pohjoismaisen yhteistyön kysymykset. Integraatiokeskustelun ajankohta jäisi näin ollen eduskunnan joululoman jälkeiseen aikaan, siis helmikuulle 1992. Pääministeri vastasi, ettei hallituksen puolelta ollut paineita edetä integraatiokeskustelussa. Hän viittasi hallituksen ulkoasiainvaliokunnan käymään keskusteluun ja hallitusohjelmaan todeten, että Suomen integraatioratkaisua arvioidaan sen jälkeen, kun ETA-sopimus olisi saatu valmiiksi.[1662]

Koiviston ohjeista voi tehdä johtopäätöksen, että kahden samanaikaisen ja Suomen ulkopoliittisen aseman kannalta laaja-alaisen päätöksenteon valmistelu sekä poliittisella että virkamiestasolla olisi parempi pitää asiallisesti erillään. 1990-luvun alun ja erityisesti syksyn 1991 tapahtumahistoriassa neuvottelut uudesta sopimuksesta Neuvostoliiton ja Venäjän kanssa, ETA-neuvottelut ja EY-jäsenyyskeskustelu ovat jälkikäteen näyttäytyneet yhdeltä isolta kokonaisuudelta, jossa Suomen EY-

1660 Paavo Kaarlehto Bernistä Veli Sundbäckille 24.9.1991; UM, avs. Veli Sundbäck, muistio nro 895, 28.9.1991. Suomen EY-valinta voi muodostua hyvin ratkaisevaksi koko EY-laajentumisaikataulun kannalta; UM, saapunut salasanoma BO44, Yrjö-Koskinen Oslosta 23.9.1991. MKA, kansio 48, KA; Liikanen 1995, 51–64 (esim. 25.9., 4.10., 11.10. 25.11. ja 5.12.1991); Kuosmanen 2001, 15–18.

1661 Tasavallan presidentin ja ulkoasiainministeri Väyrysen tapaaminen ti 15.10.1991 klo 11.45 alkaen Linnassa; TPK, muistio, Manninen/hh, 18.10.1991. Tasavallan presidentin tapaaminen Viron presidentti Rüütelin kanssa ti 15.10.1991 hotelli Intercontinentalissa; Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 23.10.1991. MKA, kansio 48, KA.

1662 Tasavallan presidentin keskustelu pääministeri Esko Ahon kanssa 25.10.1991. MKA, kansio 48, KA.

jäsenyyshakemuksen kannalta ratkaisevaksi tekijäksi on nähty Neuvostoliiton hajoamisprosessi syksyllä 1991.[1663] Syksyn 1991 näkökulmasta tällainen selitys yksinkertaistaa tapahtumakulkuja ja vetää vahvemmat yhtäläisyysmerkit Neuvostoliiton hajoamisen ja Suomen EY-jäsenyyden hakemisen välille kuin mitä olisi perusteltua.

Ministerineuvos Karasëv kertoi Kalelalle lokakuun lopussa, että ”heidän puolellaan pohditaan” Suomen EY-täysjäsenyyden merkitystä. Kun EY:n yhteinen ulkopolitiikka sulkisi Neuvostoliiton ulkopuolelle, mitä konfliktitilanne Neuvostoliiton ja EY:n välillä merkitsisi Suomen rajalle. Kalela kuittasi asian toteamalla yhteistyösuuntauksen ja taloudellisen keskinäisriippuvuuden korostuvan Euroopassa myös Neuvostoliiton ja EY:n välillä. Tämä tarkoittaisi sitä, että Suomen ja Neuvostoliiton raja voitaisiin kaikissa olosuhteissa säilyttää yhteistyön rajana.[1664] Kalelan ja Karasëvin käymä keskustelu osoittaa, että molemmat olivat syksyllä 1991 varautumassa tulevaisuuteen, jossa Neuvostoliiton naapurina olisi EY-Suomi – vaikka muodollisesti se olikin vielä spekulaation asteella.

Viktor Vladimirov kommentoi Moskovassa Suomen asemaa syksyn 1991 muutosten jälkeen: ”Suomen erityissuhteilla itäiseen naapuriin oli vankka perusta. Suomi muodostaa Pohjoismaiden kanssa pysyvän osan Eurooppaa. Taloudellisten suhteiden hallitessa kansainvälisessä politiikassa ei Suomella ole vaihtoehtoa täysimääräiselle integroitumiselle Eurooppaan; tämä on luonnollinen prosessi. Samalla on pudonnut pohja pois Suomen erityissuhteilta Neuvostoliiton/Venäjän kanssa. Kummallakaan osapuolella ei ole enää tarvetta tähän.” Suomen olisi varminta neuvotella uusista sopimusjärjestelyistä ennen kaikkea Venäjän kanssa – Venäjähän oli Suomen ikuinen naapuri. Maaliskuussa 1992 Venäjän Helsingin-suurlähettilääksi nimitetty Ûrij Derâbin asettui julkisesti samoille linjoille. Suomen EY-ratkaisu ei synnyttänyt Venäjälle poliittisia ongelmia. Se olisi Suomen valinta.[1665]

Suurlähettiläs Liikanen kävi informoimassa kansliapäällikkö Kalelaa joulukuun alussa Suomen EY-kysymyksestä. Liikasen mukaan viimeinen hetki jäsenyyshakemuksen jättämiselle olisi helmi-maaliskuussa. Aikarajat olivat kaiken aikaa kiristyneet EY:ssä, eikä siellä haluttaisi yhtään uutta jäsentä, mutta vakavasti otettavia kandidaatteja ei voisi työntää ulos kevein perustein.[1666]

1663 Ritvanen 2021, 254–272; Jakobson 2003, 370–372.

1664 TPK, kansliapäällikkö, muistio 29.10.1991. Keskustelu ministerineuvos Karasevin kanssa. MKA, kansio 48, KA.

1665 Suomen suurlähetystö, Moskova, 25.10.1991. PM, Neuvostoliiton sisäpoliittinen tilanne; neuvostoanalysoijan näkemys, uas. Olli Mattila. MKA, kansio 48, KA; SK 11/1992 (13.3.1992).

1666 TPK, kansliapäällikkö, muistio 5.12.1991. Suurlähettiläs Liikanen EY-kysymyksestä. MKA, kansio 48, KA.

Ulkoministeri Väyrynen ei ollut valmis nielemään Brysselistä viestitettyä kiirettä. Suomen tulisi rauhassa katsoa, millaiseksi tilanne Euroopassa kehittyisi. Jäsenyyshakemuksen jättäessään Suomi joutuisi putkeen, josta ei olisi helppoa ulospääsyä. Hyppääminen EY-putkeen sitoisi Suomea yhteisön ulko- ja turvallisuuspolitiikkaan tilanteessa, jossa ei ollut nähtävissä, millaiseksi se kehittyisi. ETA tarjoaisi riittävät ratkaisut EY-markkinoille pääsyyn kilpailukykyisin ehdoin. Yhteisön jäsenyys olisi myös taloudellisesti epäedullinen ratkaisu.[1667]

Presidentti taas halusi rakentaa jatkokeskustelun varmalle pohjalle. ETA-sopimuksen ensimmäinen versio valmistui lokakuussa 1991, mikä antoi alustavan varmuuden Suomen minimietujen turvaamisesta. Sillä suomalaiset pärjäisivät taloudellisesti Länsi-Euroopan markkinoilla. EY-ratkaisua pitäisi presidentin mielestä hoitaa parlamentaarisesti. Presidentti puuttuisi tilanteeseen ainoastaan, jos olisi tapahtumassa jotakin perustelematonta. Joulukuun 19. päivänä Koivisto ilmoitti pääministeri Aholle, että ratkaisevien päätösten aika olisi pian. Kysymys kuului, milloin hallitus ottaisi kantaa jäsenyysanomukseen. Presidentillä ei olisi edellytyksiä esittää kantaansa sitä ennen, koska asia oli annettu virkamiesselvittelyyn, jonka tuloksia odotettiin. Kun selvitys olisi valmis ja asiasta käyty tarvittava keskustelu, päätöksentekoa ei olisi presidentin mielestä mitään syytä lykätä.[1668]

Pääministeri kertoi presidentille, ettei hallituksen sisällä ollut asiassa vaikeuksia. Sen pitäisi voida ottaa kantaa viimeistään maaliskuun alkupuolella sen jälkeen, kun hallituksen sisäinen keskustelu olisi käyty alkuvuodesta 1992. Sisäpoliittisista syistä varsinkin Keskustalle olisi eduksi saada poliittista hengähdystaukoa, ettei paine kasvaisi liian kovaksi. Näin pitäisi välttää kahtiajakautuminen, joka vaikeuttaisi asioiden käsittelyä. Maatalousväestö oli jo käydyn keskustelun perusteella EY-jäsenyyttä kohtaan ”aika kriittinen”. Aho kertoi itse olleensa ”hiljalleen taipumassa” jäsenyyden hakemiseen, ”mutta kyllä siinä on hyvin monia hankalia kysymyksiä, – – ei tämä mikään lopullinen kanta ole minunkaan taholtani”. Koivisto lupasi tukea hallituksen kantaa sitten, kun hallitus olisi kantansa esittänyt. Hän ei halunnut antaa aihetta sellaiseen kuvaan, että presidentti kävelisi hallituksen yli.[1669]

1667 Paavo Väyrynen Mauno Koivistolle 16.12.1991. MKA, kansio 48, KA.

1668 Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 19.12.1991 alkaen klo 14.00. MKA, kansio 48, KA. EY-tuomioistuin katsoi ETA-sopimuksen olevan yhteisölainsäädännön vastainen, jolloin sen sisältöä jouduttiin vielä neuvottelemaan uudelleen alkuvuodesta 1992. Tästä syystä ETA:n virkamiesneuvottelijat allekirjoittivat vasta 14.2.1992 neuvottelut virallisesti päättäneen yhteisjulistuksen. UM, Veli Sundbäck, muistio nro 161, 17.2.1992. ETA-sopimus valmistui 14.2.1992. MKA, kansio 49, KA.

1669 Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 19.12.1991 alkaen klo 14.00. MKA, kansio 48, KA.

Presidentin uudenvuodenpuhetta valmisteltaessa Koivisto painotti vielä uudelleen pääministeri Aholle, että sen jälkeen, kun EY-selvitys olisi valmis ja keskustelut käyty, olisi päätöksenteon aika. Olisi tehtävä päätös suuntaan tai toiseen. Sanoma toistui presidentin uudenvuodenpuheessa. Hallitus antaisi EY-selvityksen tulokset eduskunnalle vielä tammikuun aikana. ”Sen pohjalta hallitus ja eduskunta joutuvat ottamaan kantaa siihen, haetaanko EY-jäsenyyttä vai ei.” Lopullinen päätöksenteko tapahtuisi mahdollisten neuvotteluiden jälkeen, mutta ”alkuvuodesta on päätettävä pyrkimysten suunnasta”.[1670]

Merkittävä ulkopuolinen lisäpaine Suomen päätöksenteolle muodostui Euroopan yhteisön huippukokouksesta, joka hyväksyi Maastrichtin sopimuksena tunnetut uudistukset joulukuussa 1991. EY-maat sopivat huippukokouksessa yhteisön maiden integraation syventämisestä Euroopan unionin perustamiseksi. Suomen kannalta oleellista oli kokouksen myönteinen periaatekanta yhteisön laajentumiseen. Yksi yhteistyön syventämisen muoto oli Euroopan rahaliiton (EMU) perustamisesta koskeva yhteisymmärrys. Maastrichtin kokouksessa levisi joulukuussa myös huhuja, että Suomi putoaisi seuraavasta laajentumiskierroksesta pois. Vaikka huhut tyrmättiin seuraavana päivänä, niin tiedolla oli shokkivaikutus asiaa pohjustaville suomalaisille. Presidentin uudenvuodenpuheluonnokseen oli virkamiesvalmistelussa muotoiltu kanta, jonka mukaan Maastrichtin kokouksen tulosten perusteella puolueettomuuden ja EY-jäsenyyden yhteensovittaminen tuskin tuottaisi ”ylipääsemättömiä esteitä”.[1671]

Hallitus antoi eduskunnalle 9. tammikuuta 1992 selonteon EY-jäsenyyden vaikutuksista Suomelle. Pääministeri tiedusteli seuraavana päivänä presidentiltä, kuinka pitkälle hän oli hahmottanut omaa kantaansa. Koivisto painotti, että ”minulla se lähtökohta on ollut, – – että sitä ETA:aa ei saa millään muilla puuhilla vaarantaa. Olen jatkoa ajatellut sillä tavalla, että – – joka tapauksessa jäsenanomus pitäisi jättää ja sitten katsoa kortit. Nimittäin, jos ei jätetä, niin sitten jää katsomatta semmoiset kortit, jotka pitäisi katsoa.”[1672] Koivisto oli pantannut näkemystään loppumetreille jopa pääministeriltä. Hän oli muodostanut myönteisin kannan EY-jäsenyyden hake-

1670 Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 30.12.1991 alkaen klo 14.45 ja esittelyn jälkeen keskustelu hallituksen kanssa. MKA, kansio 48, KA; Tasavallan presidentin uuden vuoden puhe 1.1.1992. MKA, kansio 49, KA.

1671 Tasavallan presidentin uuden vuoden puhe 1992 (UV.03/EJ/Puheet/16.12.91). MKA, kansio 49, KA; Liikanen 1995, 65 (9.12.; 10.12.; 11.12. ja 13.12.1991); Lynch 2013, 205–210; Hanhimäki – Schoenborn – Zanchetta 2012, 130–131; Salla 2021, 11.

1672 Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 10.1.1992 alkaen klo 10.45; Tasavallan presidentin toimittajatapaaminen Santahaminassa ma 16.3.1992 klo 18.00 alkaen. MKA, kansio 49, KA. Toimittajatapaamisessa Koivisto viittasi Ahon kanssa käymäänsä keskusteluun ja kertoi, ettei ”voi sanoa, että olisin ollut kauan EY-jäsenyyden kannalla”.

miseen, mutta se ei vielä automaattisesti tarkoittaisi jäsenyyttä. Koiviston Aholle antama vastaus oli tae presidentin poliittisesta tuesta hallitukselle ja ulkopoliittinen merkkipaalu.

Eduskunta ja hallitus keskustelivat EY-selonteon pohjalta tammikuun aikana. Poliittisen eliitin keskuudessa kannunvalanta presidentin ja hallituksen EY-kannoista kävi kuumana – päätöksen huhuttiin tosiasiallisesti jo syntyneen. Harri Holkeri kävi tammikuun puolivälissä kysymässä suoraan presidentiltä, mikä oli tilanne. Koivisto toisti Aholle esittämänsä ”minusta nyt on viisaampi, että hallitus jättää jäsenyyshakemuksen neuvottelujen aloittamiseksi eikä liitä siihen pyyntöön mitään varauksia”.[1673] Koivisto perusteli kantaansa samansuuntaisesti kuin pääministerille.

Tammikuun puolivälissä käydyn eduskuntakeskustelun jälkeen pääministeri ja presidentti neuvottelivat vielä uudelleen Suomen linjasta. Koivisto kysyi, mitä hallitus ja pääministeri olivat asiasta ajatelleet. Hallituksen yhteinen kanta julkaistaisiin eduskunnalle annettavan tiedonannon muodossa maaliskuun alussa. Presidentti oli huolestunut julkisuudessa käydystä keskustelusta erityisesti Keskustan osalta, ”siinä ollaan pian niin vaiheilla, että jäsenanomusta ei kannata jättää – – jos Suomen jäsenyysanomukseen liittyy pitkälle meneviä poikkeusvaatimuksia tai erityisehtoja”. Muutamaa päivää myöhemmin maa- ja metsätalousministeriön kansliapäällikkö Reino Uronen kertoi huolestuneena Jaakko Kalelalle EY-keskustelun polarisoitumisesta Keskustassa. ”MTK jyrää miljoonabudjetilla omaa yksipuolista pelotuskampanjaansa.” Uronen vihjasi, että presidentin pitäisi kutsua koolle puoluejohtajien tapaaminen. Näiden tulisi sopia tavoitteista MTK:n vyörytyksen pysäyttämiseksi.[1674]

Tammikuussa Suomessa vieraillut Venäjän varapääministeri Burbulis helpotti omalta osaltaan Suomen edessä olevan EY-jäsenyyden hakemisesta koskevan päätöksen sinetöintiä. Hän totesi kahdenkeskisessä keskustelussa Koivistolle: ”Ymmärrämme teidän objektiiviset tarpeenne ja tuemme integraatiopyrkimyksiänne. – – Eikö olisi rehellistä tunnustaa objektiivinen riippuvuutensa yhteistyöstä ja toimia sen mukaan. Miksette te toimi asiassa aktiivisemmin?”[1675] Suomen tilanne kääntyi länsiintegraatiossa ennennäkemättömään asentoon. Moskovan uudet vallanpitäjät olivat suorastaan työntämässä Suomea Brysseliin.

1673 Tasavallan presidentin ja pankinjohtaja Harri Holkerin keskustelu 14.1.1992 alkaen klo 14.15. MKA, kansio 49, KA.

1674 Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 17.1.1992; TPK, kansliapäällikkö, muistio 22.1.1992. EY-jäsenyyshakemus: Keskustelu kansliapäällikkö Urosen kanssa 20.1.1992. MKA, kansio 49, KA.

1675 TPK, kansliapäällikkö, muistio 23.1.1992. Tasavallan presidentin keskustelut varapääministeri Burbulisin kanssa Linnassa 20.1.1992. MKA, kansio 49, KA; Koivisto 1995, 452.

Koivisto hioi lopullista muotoa presidentin ulostulolle EY-kysymyksessä tammikuun aikana, pää-, ulko-, ja ulkomaankauppaministereiden kanssa. Koivisto katsoi, että valtiopäivien avajaispuheessa olisi hänelle sovelias paikka antaa tarvittava lausunto, mutta hallituksen periaatteellinen myönteinen kannanotto olisi välttämätön sitä ennen. Anomushakemus olisi syytä tehdä lyhyen kaavan mukaan – siis ilman varaumia. Tämä oli ollut Brysselistä toistettu viesti, jonka Koivisto huomioi kannassaan. Presidentin mukaan varsinaisissa jäsenyysneuvotteluissa voitaisiin ratkaista EY:n ja Suomen yhteinen tulkinta tarvittavista poikkeuksista. Hallituspuolueiden johtajat ilmoittivat 4. helmikuuta sopineensa Suomen EY-jäsenyysanomuksen aikatauluista ja menettelytavoista. Tämän jälkeen presidentti esitti kuuluisan toteamuksensa valtiopäivien avajaispuheessaan: Suomi käyttäisi valinnanvaraansa parhaiten hakemalla EY-jäsenyyttä. Suomen lähtökohtana oli EY-lainsäädännön, EY:n poliittisten tavoitteiden ja yhteisen ulko- ja turvallisuuspolitiikan hyväksyminen. Ainoastaan yhteiseen puolustuspolitiikkaan Suomi ei voisi osallistua sotilaallisen liittoutumattomuuden vuoksi.[1676]

Presidentti tapasi Ruotsin pääministeri Carl Bildtin seuraavalla viikolla Tukholmassa. Bildt yhtyi Koiviston näkemykseen, EY:ssä mukanaolo tarjoaisi paremmat vaikuttamismahdollisuudet.[1677]

Vaikutusmahdollisuuksien hyödyntäminen liittyi keskeisellä tavalla Suomen ulko- ja turvallisuuspoliittisen aseman uudelleenarviointiin, jota ulkopoliittinen johto teki EY-tiedonantoa valmisteltaessa. Presidentti, pääministeri ja ulkomaankauppaministeri kävivät kauaskantoista keskustelua, kun Suomen ulko-, turvallisuus- ja puolustuspoliittista linjausta muotoiltiin uusiksi perustavanlaatuisesti keväällä 1992 – ensimmäistä kertaa sitten YYA-sopimuksen. Presidentin ehdotus oli, että käytettäisiin vanhaa terminologiaa eikä kehiteltäisi uusia doktriineja. Keskustelua voitaisiin käydä. Puolustusyhteistyöstä Koivisto totesi, että ”Länsi-Euroopalla ei ole mitään tarvetta kehittää – – puolustusyhteistyötä meidän kanssa”. Suomi toisi

[1676] Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu 24.1.1992 klo 10.40; Pääministeri Esko Aho tasavallan presidentin luona 30.1.1992; Tasavallan presidentin keskustelu ministeri Pertti Salolaisen kanssa 31.1.1992 klo 10.45; Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon puhelinkeskustelu 4.2.1992 alkaen klo 10.30; Tasavallan presidentin puhe valtiopäivien avajaisissa pe 7.2.1992; UM, saapunut salasanoma, WASB-033, 29.2.1992. Sls. Valtasaaren tapaaminen apulaisulkoministeri Thomas Nilesin kanssa. MKA, kansio 49, KA; *HS* 5.2.1992; Erkki Liikasen päiväkirja esim. s. 68–70, 73 (7.1.1992, 10.1.1992, 13.1.1992, 3.2.1992 ja 4.2.1992).

[1677] Suomen suurlähetystö Tukholma, muistio 26.2.1992. Tasavallan presidentin ja pääministeri Carl Bildtin väliset keskustelut Tukholmassa 11.2.1992. MKA, kansio 49, KA. Samassa kansiossa on keskustelusta tehdyt ruotsinkieliset muistiinpanot, mutta ne ovat siinä määrin katkelmanomaiset, ettei Bildtin käyttämä sanatarkka ilmaus käy niistä ilmi.

enemmän suojeltavaa aluetta kuin mitä Suomi toisi lisäresursseja yhteiseen puolustautumiseen.[1678]

Ulkomaankauppaministeri Salolainen esitti, että Suomi pärjäisi entisillä eväillä 90-luvun puoliväliin, minkä jälkeen se olisi EY-jäsenenä muotoilemassa Euroopan uutta turvallisuus- ja puolustuskonseptia. Siirtymävaiheessa pitäisi Koiviston mukaan malttaa katsoa, millaisia muutoksia ympärillä tapahtuisi, kun Suomen vanhat ulko- ja turvallisuuspoliittiset kiinnekohdat eivät enää pitäneet. Eurooppa, maailma ja itänaapuri olivat muutoksen tilassa, eikä tällaisessa tilanteessa olisi syytä naulata kiinni uusia kannanottoja. ”Me harjoitamme puolueettomuuspolitiikkaa ja me tunnustamme, että maailma on muuttunut – – silloin täytyy katsoa, mitä se merkitsee.” Poliittisen johdon lopputulema puolueettomuuspolitiikan uudesta merkityksestä oli ulkoministeriön ehdotukseen nojaava määritelmä. Suomen puolueettomuuspolitiikan ydin olisi sotilaallinen liittoutumattomuus ja oman alueen itsenäinen puolustus. Nämä määreet päätyivät EY-jäsenyyttä koskevaan valtioneuvoston tiedonantoon, jolla hallitus esitti EY-jäsenyyden hakemista eduskunnalle. Hallitus teki 27. helmikuuta periaatepäätöksen hakea EY-jäsenyyttä, ja sitä koskeva tiedonanto jätettiin eduskunnalle 10. maaliskuuta.[1679]

Suomen ulko- ja turvallisuuspoliittisessa linjauksessa ei siis tapahtunut merkittävää käsitteellistä irtiottoa YYA-sopimuksesta irtautumisen myötä ja EY-jäsenyyshakemuksen selontekoa valmisteltaessa. Virallisesti Suomi piti edelleen kiinni puolueettomuuspolitiikasta, mutta käsitteen ympäriltä riisuttiin YYA-ajan painolastia ja Suomen sitoutuneisuus länteen nousi uudelle tasolle. Poliittinen sitoutuneisuus länteen tarkoittaisi, ettei Suomen puolueettomuuspolitiikka rakentuisi vastedes suurvaltojen välisten ristiriitojen ulkopuolella pysyttelemisen varaan. Kulttuurisesti ja ideologisesti Suomi on ollut kiinteä osa länttä, mutta toisen maailmansodan jälkeisessä Euroopan poliittisessa järjestelmässä Suomi oli tasapainoillut poliittisesti idän ja lännen välillä. EY-jäsenhakemuksen myötä oli tunnustettava, että aiemman kaltainen poliittinen tasapainoilu ei olisi enää mahdollista. 1990-luvun alun myllerrysten keskellä Suomen ulkopoliittinen johto katsoi järkeväksi varjella edelleen puolueettomuuspolitiikan ydinaluetta eli sotilaallista liittoutumista.

[1678] Tasavallan presidentin, pääministeri Esko Ahon ja ministeri Pertti Salolaisen keskustelu 21.2.1992 alkaen klo 10.40. MKA, kansio 49, KA.

[1679] Tasavallan presidentin, pääministeri Esko Ahon ja ministeri Pertti Salolaisen keskustelu 21.2.1992 alkaen klo 10.40; TPK, kansliapäällikkö, muistio 21.2.1992. Ministeri Salolainen 21.2.1992. Liitteenä puheenjohtaja, ulkomaankauppaministeri Pertti Salolaisen puhe 23.2.1992. Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikan haasteet; UM, 24.2.1992. EY-jäsenyys; luonnos valtioneuvoston tiedonannoksi eduskunnalle. MKA, kansio 49, KA; VNT 1/1992. Valtioneuvoston tiedonanto Eduskunnalle Euroopan yhteisön jäsenyydestä; *HS* 28.2.1992; *HS*

Suomi ei tulisi asettamaan jäsenyydelleen puolueettomuusvaraumia, mutta puolueettomuusopista pidettäisiin kiinni siihen asti, kunnes tilanne selkiytyisi. Päätökset olivat Suomen kansainvälisen aseman kannalta kauaskantoisia.

Visuaalisesti jäsennettynä puolueettomuuspolitiikkakäsitteen sisällöllinen muutos selkeytti 1. kuvion keskimmäistä tasoa. Laajimmalla, eli ideologian ja kulttuurin tasolla Suomi oli puolueettomuuspolitiikasta huolimatta osa länttä. Pohjimmiltaan Suomi oli myös poliittisesti ja taloudellisesti orientoitunut länteen.[1680] Tämä oli ilmennyt muun muassa 1980-luvun Eurooppa-politiikassa. Puolueettomuuden ytimeksi määritelty sotilaallinen liittoutumattomuus sen sijaan säilyi koskemattomana.

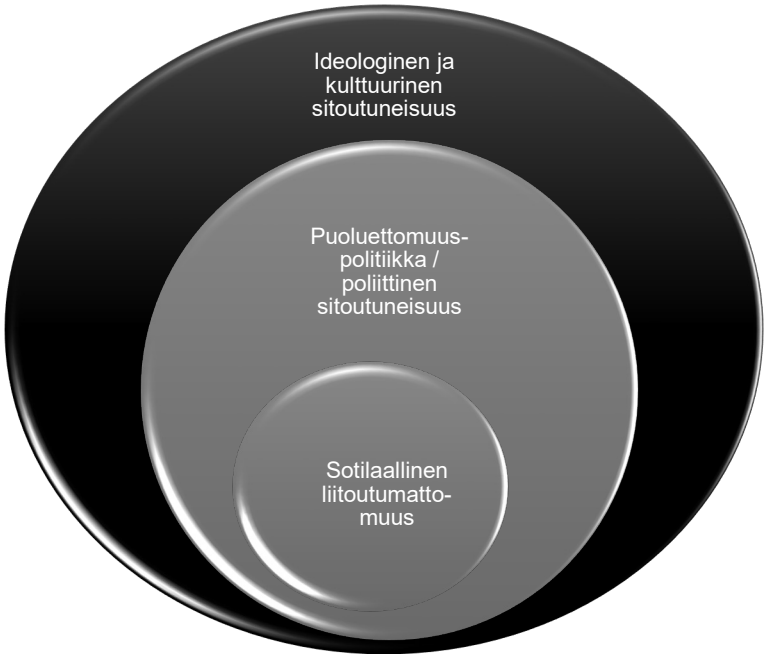

Kuvio 1. Puolueettomuuden tasot Suomen puolueettomuuspolitiikassa.

Suomen pitäytyminen puolueettomuuspolitiikan takana poikkesi Ruotsin linjauksesta. Ruotsi ilmoitti alkuvuodesta 1992 luopuvansa puolueettomuuskäsitteestä ulkopolitiikkansa määrittelyssä. Ruotsin pääministeri Carl Bildt ilmoitti maan pitävän edelleen tiukasti kiinni riippumattomasta puolustuksesta. ”Ruotsi ja vain Ruotsi puolustaa aluettaan”, kuului määritelmä. Suomen ja Ruotsin ulkoministerit totesivat maaliskuussa 1992 maiden ulko- ja turvallisuuspoliittisten perusmääritelmien olevan

[1680] Hanhimäki 2021a, 406–408; Hämäläinen 2011, 41, 52–54.

asiallisesti yhtenevät, vaikka Ruotsissa irtauduttiinkin puolueettomuuskäsitteen käytöstä.[1681]

Koiviston mukaan Suomen ei olisi ”syytä luopua puolueettomuuspyrkimyksestä, ainakaan ennen kuin on nähty, mitä [EY-] neuvotteluista tulee ja mitä tarkkaan ottaen meiltä vaaditaan”. Presidentin ajattelussa painottui Suomen maantieteellinen asema. Suomi toisi EY:lle pitkän itärajan, jonka puolustaminen sitoisi kaikki Suomen omat resurssit, joilla ei olisi mahdollista auttaa muita. ”Mutta me voimme luvata, että emme aiheuta muille pulmia.” Toimittajatapaamisessa presidentti korosti, että olisi ”varottava ajamasta itseämme vaikeisiin tilanteisiin doktrinistisilla asenteilla”. Koivisto muistutti kevään mittaan muitakin keskustelukumppaneitaan siitä mahdollisuudesta, ettei Suomesta tulisikaan EY-jäsen, jolloin uudelleenmääritellyn puolueettomuuspolitiikan pitäisi säilyä käyttökelpoisena. Vastaavasti jäsenyysneuvotteluissa pitäisi olla valmiutta harkita puolueettomuuspolitiikan sisältöä ja käytettäviä termejä uudelleen. ”Pienen maan linjaa ei ole syytä naulata kovin ahtaasti– – vain hyvin suurilla valloilla– – on varaa kiinni lyödä politiikkaansa.” Kiirehtiminen veisi ”kukaties tyhjän päälle”.[1682]

Presidentin pysyminen puolueettomuuspolitiikan takana on nähtävä osittain myös taktiseksi laskelmoinniksi. Mikäli myöhemmin ilmenisi tarvetta näkyvään linjamuutokseen, olisi Suomella jotakin – puolueettomuuspolitiikka – millä voisi osoittaa liikkumavaraa ja joustavuutta jäsenyysneuvotteluissa suhteessa Euroopan yhteisöihin.

Ulkoasiainhallinto teki talvella 1992 diplomatian jalkatyötä, kun Suomen edustajat kiersivät tapaamassa EY-maiden edustajia pohjustaessaan Suomen tulevaa EY-jäsenyyshakemusta. Suomen viesti sai myönteisen vastaanoton ja poliittinen mielenkiinto kohdistui maantieteeseen ja geopolitiikkaan liittyviin Suomen erityistavoitteisiin.

1681 UM, saapunut avosanoma, WAS, 22.2.1992. Pääministeri Bildtin vierailu Washingtoniin; UM, poliittinen osasto, muistio nro 279, 17.3.1992. Ulkoasiainministeri Paavo Väyrysen keskustelut 12.3.1992 Tukholmassa ulkoministeri Margaretha af Ugglasin kanssa. MKA, kansio 49, KA; Ks. Schori 1992, 398–400.

1682 Koiviston muistiinpanot ”mietteitä integr.sta” 24.2.1992; Tasavallan presidentin toimittajatapaaminen Santahaminassa ma 24.2.1992 klo 18.45 alkaen; Tasavallan presidentin keskustelu ministeri Pertti Salolaisen kanssa 26.2.1992 klo 15.45; Tasavallan presidentin toimittajatapaaminen Santahaminassa ma 16.3.1992 klo 18.00 alkaen; Tasavallan presidentin ja pääministeri Esko Ahon keskustelu pe 27.3.1992 alkaen klo 10.30 Valtioneuvostossa. Keskustelussa Ahon kanssa Koivisto viittasi myös Yhdysvaltain apulaisulkoministeri Eagleburgerille sanomaansa Suomen puolueettomuudesta. ”Jos nyt luopuisimme puolueettomuudesta, voisi tulla tilanne, että emme olisi sitoutumattomia eikä puolueettomia. Mitä sitten olisimme siinä tilanteessa, jos nämä integraatioratkaisut jostakin syystä eivät toteutuisikaan?” MKA, kansio 49, KA.

Ulkoministeri Väyrynen kertoi belgialaiskollegalleen, kuinka Suomen puolueettomuus olisi turvallisuuspoliittinen perusratkaisu ”nähtävissä olevaa tulevaisuutta silmälläpitäen”, mutta pidemmällä aikavälillä kaikki voisi muuttua. Toisin sanoen Suomen puolueettomuutta voisi tarkastella myös ”ylimenokauden järjestelynä”. EY:n yhteisestä ulko- ja turvallisuuspolitiikasta sekä puolustusyhteistyöstä keskusteltaessa kysymys kuului, olisiko Suomi valmis omaksumaan Naton eurooppalaiseksi pilariksi kaavaillun EY:n turvallisuus- ja puolustusjärjestelyt. Tätä silmällä pitäen Suomella olisi Väyrysen mukaan periaatteessa kaksi vaihtoehtoa. Ellei Suomi olisi puolueeton, ”Suomen olisi nyt liityttävä Natoon”.

Turun Sanomien kolumnissa ulkoministeri toisti ajatuksen, että Suomen tulisi ”ainakin toistaiseksi” jatkaa puolueettomuuspolitiikkaansa.[1683] Kahdesta vaihtoehdosta toinen jäi kolumnissa auki kirjoittamatta – Nato-jäsenyydestä siinä ei puhuttu mitään.

Alivaltiosihteeri Sundbäck vakuutti ranskalaiskollegalleen, että Suomi hyväksyisi yhteistä puolustusta koskevat tavoitteet siinä muodossa kuin ne olivat kirjotettu Maastrichtin sopimukseen. Suomi sitoutuisi olemaan solidaarinen unioniin nähden, mutta Maastrichtin sopimusten pohjalta Euroopan unionia ei voitaisi pitää sotilasliittona. Ranskalaiskollega tenttasi Sundbäckiltä, kuinka Suomi toimisi unionin jäsenenä, jos unioni päättäisi sotilaallisesta toiminnasta. Sundbäck ilmoitti Suomen lähtökohtana olevan, että se puolustaisi itse omaa aluettaan eikä estäisi unionin sisällä päätöksentekoa.[1684]

Poliittisesti painavimman tuen Suomi sai EY-hakemukselleen Saksan liittokansleri Helmut Kohlilta, joka lupasi maaliskuussa 1992 Suomen valtiojohdolle panna ”koko arvovaltansa” peliin sen hyväksi, että EY laajentuisi pohjoismaihin.[1685]

Suomessa lopullinen päätös tehtiin eduskunnassa 18. maaliskuuta, kun eduskunta äänesti hallituksen luottamuksesta EY-tiedonantokeskustelun päätteeksi. Eduskunta hyväksyi tiedonannon, ja hallitus sai luottamuslauseen. Pääministeri Aho kertoi eduskunnalle Suomen olevan valmis hyväksymään Maastrichtissa sovitun mukaisesti Euroopan unionin yhteisen ulko- ja turvallisuuspolitiikan sekä puolustusulottuvuuden kehittämisen ja osallistumaan ”rakentavasti niiden toimeenpanoon”. Keskustan eduskuntaryhmän puheenjohtaja Seppo Kääriäinen ilmoitti Keskustan pi-

1683 UM, saapunut avosanoma, DUB, 20.2.1992. Muistio ulkoasiainministeri Väyrysen keskusteluista ulkoministeri Eyskensin kanssa Brysselissä 18.2.92. MKA, kansio 49, KA; TS 21.2.1992. Paavo Väyrynen, Ajankohtainen puolueettomuus.

1684 Suomen suurlähetystö, Pariisi, muistio 20.2.1992. Alivaltiosihteeri Sundbäckin keskustelut Ranskan ulkoministeriön kauppapoliittisen osaston päällikön De Boissieun kanssa 19.2.1992. MKA, kansio 49, KA.

1685 TPK, kansliapäällikkö, muistio 23.3.1992. Tasavallan presidentin ja liittokansleri Kohlin keskustelut lounaalla 5.3.1992 Linnassa. MKA, kansio 49, KA.

tävän ulko- ja turvallisuuspoliittista linjausta oikeana. ”Ei ole syytä luopua puolueettomuudesta, jonka ydintä on sotilaallinen liittoutumattomuus ja itsenäinen puolustus.” SDP:n, Kokoomuksen ja RKP:n eduskuntaryhmät tukivat ulkopoliittisen linjan perusteluja.[1686]

Kimmo Sasi hahmotteli EY-jäsenyyden vaikutuksia Suomen ulkopoliittiseen linjaan Kokoomuksen ryhmäpuheenvuorossa selvästi Keskustaa ja SDP:tä pidemmälle. Aiemmin ”Suomen ulkopolitiikka oli vain omia etujamme vartioivaa. Eurooppalainen identiteettimme merkitsee sitä, että emme enää voisi tänään, kuten vielä vuosikymmen sitten, kääntää selkäämme esimerkiksi Solidaarisuudelle ja Lech Walesalle tai Václav Havelille, jotka pyrkivät rauhanomaisin keinoin demokratian ja ihmisoikeuksien toteutumiseen.”[1687]

Sasin käyttämä puheenvuoro heijasteli ulkopolitiikan asialistan yleisempää muutosta, jossa perinteisen ulko- ja turvallisuuspolitiikan rinnalle alkoi nousta uusia teemoja. Ihmisoikeuksia ja demokratiaa ulkopolitiikassa painottava suuntaus oli näkynyt vaatimuksina liittyä Euroopan neuvoston jäseneksi ja kesällä 1989 Kiinan toimiin kohdistuvana kriittisenä kansalaismielipiteenä. EY-jäsenyyden hakemisen myötä moraalisten arvoseikkojen huomioon ottaminen ulkopolitiikassa saisi entistä suuremman roolin.

Vihreiden edustaja Eero Paloheimo kiteytti Suomen ulkopoliittisen perinteen suhteessa arvokysymyksiin. ”Suomi on yleensä asettanut hyödyn etiikan edelle ja etiikan varastoon sellaisia tilanteita varten, joissa etiikasta sattuu olemaan myös hyötyä.” Vihreiden mielestä Suomen tulisi pysyttäytyä liittoutumattomana liikkumavaran ja oman päätösvallan säilyttämiseksi.[1688]

Kriittisiä puheenvuoroja eduskunnassa käyttivät Vasemmistoliiton, Kristillisten ja Suomen maaseudun puolueen edustajat. Vasemmistoliitolla yksi keskeisistä perusteluista koski Suomen puolueettomuuden ja liittoutumattomuuden säilyttämistä ja SMP:llä ulko- ja turvallisuuspolitiikan ohella laajemminkin Suomen itsenäisyyden menettämistä. Vasemmistoliiton ryhmäpuheenjohtaja Esko Helteen mukaan ”Ulko- ja turvallisuuspolitiikan osalta mielestäni tiedonanto salaa ja johtaa harhaan lukijoita. Niiden, jotka havittelevat Euroopan liiton jäsenyyttä, tulisi myös tunnustaa, että kyse on merkittävästä käänteestä Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikassa.”[1689] Vasem-

1686 PTK 20/1992vp, E. Aho 16.3.1992, 482; S. Kääriäinen s. 485; L. Jaakonsaari s. 488–489; K. Sasi s. 492–493; B. Renlund s. 500.
1687 PTK 20/1992vp, Kimmo Sasi 16.3.1992, 493.
1688 PTK 20/1992vp, E. Paloheimo, 16.3.1992, 506.
1689 PTK 20/1992vp, E. Helle, 16.3.1992, 496; Bjarne Kallis, s. 509–513; S. Aittoniemi s. 513–517.

mistoliitto vastusti EY-jäsenyyden hakemista selkeästi ulko- ja turvallisuuspoliittisilla argumenteilla. Poliittinen sitoutuminen Länsi-Euroopan kanssa tarkoitti muutosta Suomen ulkopoliittiseen perinteeseen.

Eduskunnassa käytetyistä kriittisistä ja vastustavista puheenvuoroista huolimatta hallitus sai enemmistön tuen päätökselleen jättää EY-jäsenyyshakemus. Vielä saman päivän aikana eduskunnan luottamusäänestyksen jälkeen presidentti Koivisto ja pääministeri Aho allekirjoittivat Suomen viralliset jäsenyysanomukset Euroopan yhteisöihin, ja alivaltiosihteeri Sundbäck kiikutti jäsenhakemuspaperit Brysseliin.[1690] Itsenäisen Suomen yksi merkittävimmistä ulkopoliittisista linjaratkaisuista sai muodollisen sinetin, kun Suomi päätti hakea Euroopan yhteisöiden jäsenyyttä ja jätti hakemuksensa EY:n ministerineuvostolle ja komissiolle.

[1690] Koivisto 1995, 547–548; Majander 2020, 109–110.

VI. Ulkopolitiikan kurssimuutos 1981–1992

”Puolueettomuuden ydin on se, että asianomainen maa ei kuulu sotilaalliseen liittoutumaan ja että se pitää omaa puolustustaan koskevan päätöksenteon omissa käsissään.”

- Ulkoministeri Paavo Väyrynen 28.8.1991

13 Suomen ulkopolitiikan murrosvuodet

Suomen ulkopolitiikan vuosina 1982–1992 voi kiteyttää kurssimuutokseksi. Tässä tutkimuksessa historiallista tarkastelua on ulotettu vuosien 1989–1991 kurkistusaukkoa laajemmalle, jolloin dramaattiset käänteet kiinnittyvät pidempiin kehityskulkuihin. Pidempi ajallinen perspektiivi auttaa ymmärtämään Suomen ulkopolitiikassa, ulkopoliittisessa päätöksentekojärjestelmässä ja poliittisessa kulttuurissa, ulkopolitiikan linjakysymyksissä ja koko kansainvälisessä toimintaympäristössä tapahtuneiden muutosten laajuutta ja taustoja syvällisemmin. Tutkimuksessa käytetty lähdeaineisto avaa monipuolisia näkökulmia Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikan muutoksiin. Kansainvälisen järjestelmän muutoksien kuvauksessa on tukeuduttu aiempaan historiantutkimukseen, ja siihen nojautuen on kontekstoitu Suomen kansallisia ulkopoliittisia päätöksiä.

Suomen ulkopolitiikassa alkoi 1980-luvun puolivälissä pienin askelin edennyt käänne, joka kehittyi vähitellen ulkopolitiikan kurssimuutokseksi. Vuosikymmenen puolivälin käänteeseen sisältyi useita samanaikaisia sisällöllisiä muutoksia, mutta tiivistetysti voidaan sanoa, että Suomi alkoi ulkopolitiikassa suuntautua Moskovasta Brysseliin ja laajentaa perspektiiviä Euroopasta maailmalle. Institutionaalinen sitoutuminen monenkeskisiin eurooppalaisiin järjestöihin vahvistui hiljaisessa käänteessä, jossa elinkeinoelämä ja ulkoasiainhallinnon virkakoneisto tiivistivät Suomen osallistumista pienin askelin Länsi-Eurooppaan. Suomen taloudelliset edut kytkeytyivät tiiviimmin eurooppalaiseen vapaakauppaan kuin Neuvostoliittoon.

Suomen poliittisessa järjestelmässä tapahtui monenlaisia murroksia, mikä heijastui ulkopoliittiseen päätöksentekoon sekä hallinnollisten että poliittisten rakenteiden muuttumisen myötä. Aktiiviset toimijat ja ulkopuoliset muutosajurit on pyritty yksilöimään käytetyn lähdeaineiston pohjalta mahdollisimman tarkasti. Näiden kaikkien yläpuolisella tasolla tapahtui vielä yleisempiä laadullisia muutoksia – esimerkiksi kansainvälisten suhteiden ja diplomatian monenkeskeistymistä ja suorien päämiestason yhteyksien lisääntymistä.

Suomi on kuvattu toisen maailmansodan jälkeisessä kansainvälisessä tilanteessa erityistapaukseksi. Luonnehdinnalla on viitattu Suomen ulkopoliittiseen asemaan

Neuvostoliiton rajanaapurina, joka onnistui säilyttämään itsenäisyytensä. Tuota itsenäisyyttä vahvistettiin presidenttien Paasikivi ja Kekkonen johtamassa ulkopolitiikassa rakentamalla Suomen ulkopolitiikka puolueettomuuden varaan. Sen vastapainona oli YYA-sopimus.

Mauno Koiviston presidenttikauden alkaessa Suomen ulkopolitiikan merkittävin yksittäinen oppi oli puolueettomuuspolitiikan mukaisesti pyrkimys pysytellä suurvaltojen ristiriitojen ulkopuolella. Puolueettomuuspolitiikasta kiinni pitäen Suomen ulkopolitiikassa tapahtui Koiviston ensimmäisen virkakauden aikana kurssimuutos kohti länttä Suomen liittyessä useisiin länsieurooppalaisiin järjestöihin. Tätä kehitystä voi luonnehtia institutionaaliseksi siirtymäksi kohti länttä. Aiemmilta vuosikymmeniltä olemassa olleiden vapaakauppajärjestelyiden viitoittama yhteys vahvistui. Koiviston presidenttikauden aikana Suomi irtautui lopullisesti erityistapauksen asemasta, ja sen viiteryhmäksi muodostui läntinen Eurooppa. Täysin kivuton siirtymä ei ollut, sillä esimerkiksi Ranska epäili Suomen luotettavuutta tieteellis-teknisissä yhteistyökuvioissa.

1990-luvun vaihteessa Suomelle oli erityisen tärkeää edetä länsi-integraatiossa samaa tahtia Ruotsin kanssa. Tärkeimpänä välittömänä syynä tähän oli yhtäläisen kilpailuaseman varmistaminen Länsi-Euroopan markkina-alueella. Kilpailuaseman ohella kysymys oli poliittisesti ja periaatteellisesti tärkeä. EY-jäsenyysneuvotteluihin pääseminen samaan aikaan Ruotsin kanssa osoitti Suomen kansainvälisen aseman normalisoituneen. Suomi ei ollut enää reuna-alueen erityistapaus vaan tasaveroinen jäsen, yhtenä muiden joukossa, länsieurooppalaisessa yhteisössä.

Turvallisuuspolitiikan määrittelyssä Suomen ja Ruotsin ulkopoliittiset doktriinit poikkesivat käsitteellisesti maiden EY-hakemusten myötä. Suomi piti kiinni uudelleentulkitusta puolueettomuudesta, josta Ruotsi irtautui syksyn 1991 jälkeen. Suomalainen puolueettomuuspolitiikka toimi Ruotsia matalammalla profiililla kansainvälisissä asioissa. Suomessa ruotsalaiset nähtiin äänekkäiksi protestoijiksi, joiden vaikuttavuus jäi vähäiseksi. Ruotsia myös kritisoitiin tarpeettomasta suurvaltojen ärsyttämisestä.

Suomen ulkopolitiikan tärkeäksi toimintatavaksi Koiviston presidenttikaudella nousi hiljainen taustavaikuttaminen. Koivisto uskoi rakentavan vuoropuhelun edistämisen olevan näyttäviä julistuksia tuloksellisempaa. Tapa istui hyvin suomalaiseen ulkopolitiikan perinteeseen sekä presidentti Koiviston henkilökohtaisiin taipumuksiin. Äänekkäällä protestoinnilla tai julkisilla vetoomuksilla ei nähty todellista käyttöarvoa, päinvastoin ne saattoivat presidentin mielestä jopa häiritä aitoa edistymistä kansainvälisissiä suhteissa. Ajattelutapa oli leimallinen ulkopoliittisessa valmisteluja päätöksentekokoneistossa muillekin kuin presidentille. Koiviston presidenttikauden ulkopolitiikka jatkoi toisen maailmansodan jälkeisellä pitkällä realismin – jopa inhorealismin – linjalla valtiollisissa päätöksissä ja kannanotoissa.

Hiljaisia muutoksen merkkejä suomalaisten ulkopoliittisen ajattelun monipuolistumisessa on silti havaittavissa 1980-luvun alkupuolelta lähtien. Moraalisiin näkökohtiin liittyvät seikat, kuten arvot, kehitysyhteistyö ja globaali näkökulma, laajensivat ulkopolitiikan ja kansainvälisten suhteiden perspektiiviä. Arvojen ja moraalisten näkökohtien huomioon ottamisen voimakkaimmat syötteet tulivat poliittiselle kentälle kansalais- ja järjestötasolta. Suomen jäsenyys Euroopan neuvostossa institutionalisoi myös ihmisoikeuskysymykset osaksi ulkopoliittista kokonaisharkintaa.

Yksi näkyvä muutos Koiviston presidenttikauden ulkopolitiikan alkupuolelta lähtien oli Kekkosen kauden Moskova-keskeisen ulkopolitiikan syrjäyttäminen erityisesti kauppapoliittisten intressien osalta. Tämä näkyi Euroopan ohella Suomen poliittisten suhteiden voimakkaana vahvistamisena Itä-Aasiassa. Aiempaa globaalimpi näkökulma kypsyi elinkeinoelämän ja ulkoasiainhallinnon symbioosissa.

Keskeinen muutos oli myös Koiviston kiinnostus Yhdysvaltoihin ja henkilökohtainen yhteydenpito Washingtoniin varapresidentti George H. W. Bushin kanssa, mikä johti Koiviston ottamaan uudenlaiseen rooliin aktiivisena taustatoimijana valtionpäämiestason diplomatiassa. Koivisto pyrki aktiivisen kuiskaajan tai hyvien palvelusten tarjoajan rooliin kansainvälisen näyttämön päätähdille. Kuiskausten kausaaliset vaikutukset päänäyttelijöiden toimiin jäivät usein vähäisiksi tai toisinaan kokonaan vaille huomiota ja parhaimmillaankin ne olivat vain yksi ääni monien muiden joukossa. Yritykset olivat kuitenkin jo itsessään osoitus Suomen kansainvälisestä toimijuudesta ja aktiivisuudesta. Suomen valtionpäämiehelle kyseessä oli uudenlainen kansainvälisen aktiivisuuden muoto. Aktiivisuuden taustalla ollut Koiviston ajatus omien vaikutusmahdollisuuksien hyödyntämisestä nojasi realistiseen käsitykseen. Pienen valtion edustajalla on pienen valtion edustajan painoarvo, mutta joskus pienikin lisäpaino voi riittää kallistamaan vaa'an toivottuun suuntaan.

Suomen osallistuminen eurooppalaiseen integraatiokehitykseen sekä avautuminen ja osallistuminen globaaleille markkinoille näkyivät Suomen ulkopolitiikan hitaassa pienten askelten muutoksessa. Perinteisten kahdenvälisten bilateraalisuhteiden painoarvo pieneni integraatio- ja globalisaatiokehityksen voimistuessa. Aiempaa suuremman painoarvon saivat multilateraalisuhteet.

Suomen osallistuminen monenkeskiseen poliittiseen yhteistyöhön kansainvälisellä tasolla ulottaa juurensa Kansainliiton, Yhdistyneiden kansakuntien ja Pohjoismaiden neuvoston jäsenyyksiin. Kansainvälisiin ja eurooppalaisiin kauppa- ja talousjärjestelmiin osallistumista perusteltiin taloudellisilla argumenteilla, mutta se oli samalla poliittisen kokonaisharkinnan tulos. Uutena ulottuvuutena eurooppalaisessa yhteisössä vahvistui tieteellis-tekninen yhteistyö, jossa merkittäviä Suomen ulkopolitiikan painopisteen muuttumisen symboleita olivat Eureka-projekti, ESA ja EY:n R&D-puiteohjelma. Yleisen politiikan kannalta vähäpätöiseltä kuulostavat avaukset olivat siinä mielessä merkittäviä, että ne laajensivat Suomen osallistumista euroop-

palaiseen monenkeskiseen yhteistyöhön ja tiivistivät Suomen institutionaalista ja poliittista suhdetta Länsi-Eurooppaan. Koivisto ei pitänyt ongelmallisena sen enempää Suomen kokousisännyyttä Eurekassa kuin OECD:n kiertävän puheenjohtajuuden vastaanottamistakaan.

Poliittisesti merkittävin poikkeus monenkeskistymisessä oli itänaapuri, jonka kahdenvälisen suhteen painoarvo säilyi suurena, vaikka multilateraalisuhteiden merkitys muutoin kasvoi. Suomen geopoliittinen asema ei muuttunut: ”maantieteelle emme voi mitään”, ”1 300 kilometriä yhteistä rajaa” ja ”historiallinen kokemus” eivät lakanneet vaikuttamasta edes Neuvostoliiton hajotessa.

Suomen ulkopoliittinen johto halusi varjella bilateraalisuhteita Venäjään EY-jäsenyyden hakemisessakin. Suomessa katsottiin tärkeäksi säilyttää kansallinen liikkumavara naapurisuhteiden hoidossa EY:n yhteisen ulko- ja turvallisuuspolitiikan kaudellakin. Merkittävä muutos sen sijaan tapahtui puoluekentän idänsuhteissa, joissa Venäjä menetti Neuvostoliiton ja NKP:n rakenteellisen painoarvon osana Suomen sisäpoliittista kamppailua. Tärkeämmäksi viitekehykseksi alkoivat muodostua uudet toimintamuodot Euroopan unionin puitteissa. Suomen kansainvälistä asemaa koskevat perusratkaisut 1990-luvun alussa olivat kaikesta huolimatta suhteellisen hallittuja irtiottoja toisen maailmansodan jälkeisestä ulkopolitiikasta.

13.1 Koskiveneestä surffilaudalle – Suomen ulkopolitiikan laadulliset muutokset

Suomen ulkopolitiikka ei ajautunut pelättyyn haaksirikkoon, vaikka vuoden 1982 presidentinvaalia ennen oli spekuloitu monenlaista. Mauno Koiviston virkaanastujaispuheessa määrittelemä ulkopoliittinen linjanveto, J. K. Paasikiven ja Urho Kekkosen viitoittama linja, oli tammikuussa 1982 vakiintuneen ulkopolitiikan ankkuri.

Ulkopolitiikan johtajana Koivisto toimi ulkopoliittisen realismin koulukunnan oppien mukaisesti. Paasikivi, Kekkonen ja Koivisto edustavat kaikki tässä suhteessa samaa koulukuntaa, eikä tilanne muuttunut Koiviston aikana. Suomen ulkopolitiikassa näkyi pienvaltiorealismi. Se oli Suomen koon ja painoarvon huomioon ottavaa sovittautumista kansainvälisen politiikan voimien keskellä. Koivisto oli omaksunut teesin siitä, että suurvallat, vahvat tekevät sen, minkä pystyvät – mihin heidän valtansa riittää. Pienet ja heikot valtiot hyväksyvät sen, mitä täytyy.[1691]

Paasikiven nimi Suomen ulkopolitiikan opissa alkoi himmetä Koiviston kaudella. Paasikiven päiväkirjojen julkaiseminen vuosina 1985–1986 vauhditti muutosta. Kekkoslainen intohimo idänsuhteisiin säilyi suomalaisten poliitikkojen agendalla hieman pidempään, mutta sen tärkeimmät vastapelurit, Moskovan Suomi-mafian edustajat,[1692] kuolivat tai jäivät eläkkeelle 1980-luvun aikana. Tilalle nousi Suomeen paljon välinpitämättömämmin suhtautuneiden johtajien ja virkamiesten sukupolvi. Suomen kansainvälinen liikkumavara ei ollut enää riippuvainen hyvistä idänsuhteista – liikkumavarateoriasta tai Kekkosen maksiimista. Asetelma kääntyi 1980-luvun puolivälissä lähestulkoon päälaelleen Eureka- ja COCOM-yhteyksissä. Suomen oli mahdollista integroitua syvälle läntisiin yhteistyökuvioihin hyvistä idänsuhteista huolimatta – toisinaan lännestä esitettyjen epäilysten alaisena, mutta hyväksytysti kuitenkin.

Suomen ulkopoliittisesta linjasta ennen Neuvostoliiton hajoamista on ollut vallalla sitkeä käsitys siitä, että ”jokaiselle askeleelle länteen piti olla Moskovan hyväksyntä”. Lievemmän tulkinnan mukaan Suomen virallinen integraatiopolitiikka muuttui Neuvostoliiton kehityksen myötä hetkessä syksyllä 1991.[1693]

Aivan näin mustavalkoista Suomen länsi-integraatio ei ollut. 1990-luvun alun muutos oli pitkän linjan looginen jatkumo, ei suinkaan dramaattinen irtiotto. Ruoria oli käännetty 1980-luvun puolivälistä lähtien puolueettomalta keskitieltä kohti länttä vähän kerrallaan. Kurssimuutos kävi näkyväksi 1990-luvun alussa, mutta suuntaa oli

1691 Pursiainen – Forsberg 2015, 44, 50, 60–69; Pesu Matti 2016, 12–20; Pesu Matti 2017, 283–285.

1692 Suomi-mafia tai Suomi-klubi oli Moskovassa tunnettu käsite, jonka edellytyksenä oli Suomeen tehty vierailu. Urho Kekkosen päiväkirja 12.6.1964 (s.124).

1693 Esim. Ylen alkuperäissarja, *Politiikka Suomi*, (2021) jakso 9: Kun Suomi livahti länteen, 4:40; Korhonen Olli 2017, 3.

alettu kääntää jo paljon aiemmin. Kuten edellä on osoitettu, vuonna 1989 tehty päätös osallistua ETA-neuvotteluihin oli selvä irtiotto aiemmasta länsi-integraation tasapainottamisesta vastaavilla itäisillä sopimusjärjestelyillä. Ennen ETA-neuvotteluita irtiottoja oli tapahtunut jo vuosien 1984–1985 aikana tehdyissä päätöksissä. Koivisto oli osoittanut EFTA-täysjäsenyyspäätöksen yhteydessä olevansa valmis tekemään Suomen taloudellisen edun mukaisia ratkaisuja, vaikka Moskovasta kyseltäisiinkin perään. 1990-luvun alussa liikkumavaraa alkoi olla jo niin paljon kuin ulkopoliittisen johdon kantti kesti sitä käyttää.

Suomen ulkoasiainhallinnossa ja ulkopolitiikassa uudenlainen monenkeskistyminen näkyi 1980-luvun aikana. Perinteisten monenkeskisten yhteistyömuotojen, kuten YK:n ja pohjoismaisen yhteistyön, rinnalle nousi uusia eurooppalaisia järjestöjä tai niiden alaisia toimikuntia, joiden jäseneksi Suomi liittyi. Monenkeskistyminen näkyi selkeimmin ulkoasiainhallinnon arkipäivässä. Virkamiesten jokapäiväiseen työskentelyyn liittyi kasvavassa määrin uusia kansainvälisiä yhteistyömuotoja.

Kansainvälisten suhteiden ja diplomatian monenkeskisyydessä sinänsä ei ole tietenkään mitään uutta. Monenkeskisen diplomatian juuria on kaiveltu vuoden 1648 Westfalenin rauhankonferenssista ja vuoden 1815 Wienin kongressista. Nämä ovat klassisia esimerkkejä, jotka koskettavat useiden valtioiden välisiä sodan ja rauhan suhteita tai rajojen muuttamisia. 1900-luvun jälkipuolen monenkeskistymisellä tarkoitetaan tässä yhteydessä erityisesti uusien eurooppalaisten järjestöiden ja yhteistyöelinten muodostamista. Suomalaisille tuttu esimerkki aiheesta on ETY-prosessi, mutta paremmin ilmiötä kuvastaa esimerkiksi Euroopan avaruusjärjestön ESA:n perustaminen. Tekninen, taloudellinen ja teollinen toiminta sai uusia kansainvälisiä muotoja, jossa aiempaa pienempiä asioita käsitellään kansainvälisten järjestöiden tai toimikuntien elimissä monenkeskisesti.

Tämän tutkimusasetelman kannalta, presidentin työpöydältä katsottuna, yksi suuri laadullinen muutos koko ulkopolitiikan hoidon ja teon tavoissa näkyi kansainvälisten suhteiden päämiesvaltaistumisessa. Termillä viitataan ilmiöön, jossa valtioiden ja hallitusten päämiehet ovat suoraan yhteydessä toisiinsa ja asioita hoidetaan päämiesten välillä ilman diplomaattisen koneiston välikäsiä tai ainakin välikädet minimoiden. Suomessa tätä toimintatapaa harrastettiin ennen Mauno Koiviston kautta lähinnä idänsuhteiden hoidossa. Se on ajoittain antanut Suomessa menettelytavalle negatiivissävytteisen leiman. Jaakko Iloniemi on hyvin kuvannut diplomatian tapojen ja käytäntöjen muutosta. Hän on todennut ilmiön muuttaneen kahdenvälisen diplomatian työtapoja perin pohjin.[1694] Oleellista valtionpäämiesten väliselle suoralle

[1694] Iloniemi 2011, 13–16.

yhteydenpidolle on ollut teknologinen kehitys, joka on mahdollistanut intensiivisemmän kanssakäymisen korkeimmalla tasolla vaivattomasti muidenkin kuin naapurimaiden valtionpäämiesten kesken.

Koiviston kirjeenvaihdot, tapaamiset ja puhelut muiden maiden valtionpäämiesten kesken ilmentävät tätä päämiesvaltaistumista. Tässä suhteessa Mauno Koivisto oli selvästi modernin ajan presidentti ja ensimmäinen Suomen presidenteistä, joka piti kuvatulla tavalla yllä kansainvälistä henkilökohtaista suhdeverkostoa ympäri maailmaa. Ero edeltäjä Kekkoseen on tässä suhteessa huima. Kekkosen jäljiltä ei tunneta vastaavaa henkilökohtaista kirjeistöä edes idänsuhteiden osalta. Kekkosen viestien välittäjinä toimivat perinteiseen tapaan diplomaatit ja turvallisuuspalvelu KGB:n upseerit Moskovaan, sitä kuuluisaa puoluekanavaa käyttäen. Koivistolle suora yhteydenpito oli tärkeää luottamuksen rakentamiseksi virkaveljien kanssa. Henkilökohtainen luottamussuhde mahdollisti sensitiivisten kysymysten käsittelyn ilman pelkoa asioiden vuotamisesta tai viestin vääristymisestä matkan varrella.

Kansallisella tasolla pitkäkestoinen laadullinen siirtymä ulkopoliittisten arvojen ja ulkopoliittisen identiteetin osalta tuli näkyväksi 1990-luvun vaihteessa. Iso ulkopoliittisiin periaatteisiin ja identiteettiin juurtunut arvo oli puolueettomuus. Puolueettomuuspolitiikasta oli toisen maailmansodan jälkeisinä kylmän sodan vuosina muodostunut suomalaisen ulkopolitiikan opinkappale, jota puolustettiin kiihkeästi kaikkia sen epäilijöitä vastaan. Suomalainen puolueettomuuspolitiikka erosi muiden eurooppalaisten maiden puolueettomuudesta. Se ei perustunut kansainvälisoikeudelliseen puolueettomuuskäsitykseen, eikä sillä ollut erityisen pitkiä historiallisia juuria. Nämä seikat huomioon ottaen on hämmästyttävää, kuinka syvälle puolueettomuuspolitiikka ja sen puolustaminen juurtuivat suomalaiseen ulkopoliittiseen kulttuuriin.

Puolueettomuuden uudelleenarvioinnin ohella toinen merkittävä laadullinen muutos Suomen ulkopoliittisessa kulttuurissa oli moraalisten vaatimusten voimakkaampi esiintyminen ulkopolitiikkaa ohjaavana elementtinä. Ilmiö alkoi nousta 1980-luvulla konkreettisimmin Etelä-Afrikka-politiikassa, jossa se ei synnyttänyt vielä suurta jännitettä, koska boikottipolitiikan kohdemaa oli poliittisesti vähämerkityksellinen. Huomattavasti suurempiin ongelmiin ulkopoliittinen johto joutui kesällä 1989 Kiina-politiikassa, kun kansalaismielipiteissä alettiin vaatia selvästi voimakkaampia lausuntoja. Vaatimukset ihmisoikeuksia korostavan ulkopoliittisen kansalaismielipiteen voimistumisesta osuvat ajallisesti lähelle Suomen Euroopan neuvoston jäsenyyden voimaantuloa. Kevään 1989 jälkeen ihmisoikeudet ja moraalisten näkökohtien huomioon ottaminen ulkopoliittisessa päätöksenteossa nousivat ulkopolitiikan asialistalle Suomessa selvästi voimakkaammin, mutta presidentin näkemyksiin ne purivat heikosti. Aiheeseen liittyvät jännitteet kansalaismielipiteen ja ulkopoliittisen johdon välillä kasvoivat 1990-luvun alkuvuosina Neuvostoliiton ja

suomalaiselle ruohonjuuritason liikehdinnälle tärkeän Viron kysymyksen yhteydessä.

Länsi-Euroopan taloudellisen integraation edetessä 1980-luvun puolivälistä lähtien kohti poliittista integraatiota Koivisto tyytyi odottamaan painottomuuden tilassa. Ymmärtäen hyvin, mitä Suomen osallistumien EY:n ja EFTA:n tiivistyvään yhteistyöhön ja Euroopan talousalueeseen tarkoittaisi, Koivisto salli kehityksen jatkua tietoisesti kohti poliittista integraatiota. ETA-neuvotteluihin osallistumisen periaatepäätöstä tehtäessä oli käsitys, että ETA-integraatio veisi Suomen puhdasta vapaakauppa-alueintegraatiota poliittisesti pidemmälle mutta ei kuitenkaan EY-integraatiota vastaavalle poliittiselle tasolle. Huomionarvoista on, että päätös ETA-neuvotteluihin osallistumisesta tehtiin Suomessa huomattavasti ennen Neuvostoliiton hajoamista ja ennen itäblokin hajoamista seuranneita suuria kansainvälisiä rakenteellisia muutoksia. ETA-alueeseen osallistumista voi pitää Suomen kannalta vähimmäistasona, johon maan ulkopoliittinen johto oli poliittisesti valmis sitoutumaan kaikissa tapauksissa. Vaikka ETA-päätös poikkesi selkeästi totutulta puolueettomuuspolitiikan linjalta, päätöstä ei siitä huolimatta julistettu ulkopoliittisia oppeja loukkaavaksi – se hyväksyttiin kaikessa hiljaisuudessa kaupallisten etujen puolustamiseksi.

Suomen päätös osallistua eurooppalaisen integraation seuraaviin vaiheisiin tarkoitti irtautumista poliittisesta puolueettomuudesta. Tämä tapahtui lähes samanaikaisesti kansainvälisen toimintaympäristön dramaattisen muutoksen kanssa. Kahden samanaikaisen prosessin – Suomen päätös hakea EY-jäsenyyttä ja Neuvostoliiton hajoaminen – välille on aiemmissa tulkinnoissa rakennettu tiivistä yhteyttä, jopa lähes yksioikoista syy-seuraussuhdetta. Asiaa on tulkittu siten, että päätös hakea EY-jäsenyyttä riippui Neuvostoliiton hajoamisesta joulukuussa 1991 ja maaliskuussa 1992 Suomi jätti jäsenyyshakemuksen Euroopan yhteisöille – vain kolme kuukautta Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen.

Kuten käsittelyluvuissa kuvatuista valmistelu- ja päätöksentekoprosesseista käy ilmi, on muodollista päätöksentekohetkeä edeltänyt usein pitkä, jopa vuosia kestänyt taustatyö. Näin oli myös Suomen EY-jäsenyyspäätöksenteon kohdalla. Tästä syystä kolmen kuukauden tarkasteluikkuna on hyvin rajallinen ja osin jopa harhaanjohtava.

Suomi reagoi kevään 1984 Luxemburgin integraatiojulistukseen ottamalla pieniä askeleita Euroopan integraation ulkokehällä. 1980-luvun jälkipuolella Euroopassa spekuloitiin yleisesti sillä, mihin suuntaan EY kehittyisi – yhteisön syventämiseen vai laajentamiseen. Samoin tiedossa oli, ettei EY aloittaisi uusia jäsenyysneuvotteluita ennen 1990-luvun alkua. Itävalta jätti EY-jäsenyyshakemuksensa kesällä 1989. Hakemus työnnettiin Brysselissä alusta pitäen sivuun ei-ajankohtaisena. Näin ollen Suomella ei ollut mitään syytä liikkua integraatiokysymyksessä ennen kuin tiedossa oli, kuinka EY suhtautuisi uusiin jäsenkandidaatteihin. Toisaalta asian suhteen ei myöskään oltu välinpitämättömiä. Integraatioseurantaan kiinnitettiin huomattava

määrä ulkoministeriön ja muiden hallinnonalojen johtavia kauppapolitiikan asiantuntijoita.

Diplomaatit ja poliitikot puhuivat useita vuosia etukäteen, että EY olisi valmis harkitsemaan uusia jäsenkandidaatteja aikaisintaan vuonna 1992. Suomessa valmistauduttiin reagoimiaan ulkopoliittisesti tuohon hetkeen hyvissä ajoin – Neuvostoliiton olemassaolon vuosina. Nämä eivät siis olleet toisensa pois sulkevia tekijöitä.

Suomea on kuvattu toisen maailmansodan historiassa ajopuuksi ja koskiveneeksi. Näillä kuvauksilla on selitetty Suomen kansainvälistä asemaa sotapolitiikan vaiheissa. Aiempia kielikuvia mukaillen Suomen integraatiopolitiikkaa voisi kutsua surffilautailuksi. Tähän sisältyy tuttuja elementtejä mutta myös joitakin merkittäviä eroja. Merkittävin ero Suomen integraatiopolitiikassa verrattuna sotatapahtumiin oli se, ettei mikään tai kukaan vääjäämättömästi kiskaissut Suomea mukaan integraatioprosesseihin. Kyse oli toimijan omaehtoisesta valinnasta ja kansallisten intressien edistämisestä. Tässä yhteydessä Euroopan integraatiokehitystä voidaan verrata suureksi aalloksi, joka vyöryy ulapalta kohti rantaa ja tarjoaa tilaisuuden matkustaa aallolla. Tämän aallon kohoaminen alkoi näkyä muun muassa Luxemburgin julistuksessa ja Eurekassa.

Suomen ulkopoliittinen johto päätti Koiviston johdolla loppusyksystä 1984 nousta surffilaudalle ja ohjata Suomen mukaan integraatioaaltoon. Aallolla pysyminen vaati tasapainoilua ja rohkeutta. Samalla aallon voimistuessa ja viedessä lautaa eteenpäin oli tehtävä useita erillisiä päätöksiä siitä, kuinka pitkälle aallon mukana yrittäisi surffata.

Tulkintaa EY-jäsenyyshakemuksen jättämisen ja Neuvostoliiton hajoamisen välisestä syy-seuraussuhteesta onkin arvioitava uudelleen edellä esitetyn pohjalta. Vaihtoehtoisista mahdollisuuksista merkittävin kysymys Suomen ulkopoliittisen linjavalinnan kannalta on, olisiko Suomi päättänyt hakea Euroopan yhteisöiden jäsenyyttä keväällä 1992, vaikka Neuvostoliitto ei olisikaan hajonnut. Tiedossa olevat tekijät puoltavat voimakkaasti sitä, että kysymykseen on perusteltua vastata myönteisesti.

Surffilauta-kielikuvaa hyödyntäen integraatioaaltoon osallistumiseen oli ulkoisia tekijöitä, jotka loivat painetta olla mukana. Merkittävin ulkoinen vetovoimatekijä oli Suomen elinkeinoelämän kansainvälisen kilpailukyvyn varmistaminen tärkeimmällä markkina-alueella samoin eduin ja ehdoin, mitä Ruotsi ja kenties Norja saisivat EY-jäsenyyden myötä. Toinen ulkoinen vetovoimatekijä oli Suomelle tärkeässä viiteryhmässä mukana pysyminen ja niiden kanssa samalla aallolla surffaaminen. Suomen EFTA-täysjäsenyyttä oli perusteltu sillä, että Portugalin liittyessä EY:hyn EFTA:aan jäisi vain puolueettomia maita ja pohjoismaita. Kun kaksi muuta puolueetonta EFTA-maata, Itävalta ja Ruotsi, olivat jo jättäneet jäsenanomuksensa, Suomi olisi jäänyt jälleen eristyksiin ja pudonnut tärkeäksi koetun viiteryhmän joukosta. Kolmas samaan suuntaan vetänyt ulkoinen tekijä oli yleinen globalisoitumiskehitys,

jossa kansainväliset markkinat tarjosivat parempia mahdollisuuksia esimerkiksi uusien teknologioiden korkeiden tuotekehityskustannusten kattamiseen.

Voimakkaita sisäisiä tekijöitä, jotka olivat työntämässä Suomi-lautaa aallolle ulkopoliittisen johdon takaa, olivat yritysmaailman, teollisuuden ja suomalaisten etujärjestöjen ajamat intressit. Ulkoministeriön kauppapoliittisella osastolla ja keskeisillä Länsi-Euroopan suurlähetystöillä oli myös huomattava rooli integraatiokehityksen seurannassa ja Suomen etujen valvomisessa. Virkakanavissa tuli ulkopoliittiselle johdolle jatkuvasti tietoa siitä, kuinka Suomeen suhtauduttiin ja millaiseksi Suomen asema muodostuisi suhteessa EY:n markkina-alueeseen. Tiedot loivat ulkopoliittiselle johdolle painetta varautua reagoimaan ja toimimaan – ”ageeraamaan”. Kolmas kotimainen työntötekijä löytyi poliittiselta kentältä, jossa suurista puolueista erityisesti Kokoomus oli puheenjohtaja Suomisen ja ulkomaankauppaministeri Salolaisen johdolla kurottelemassa EY:n suuntaan julkisestikin jo loppukesästä 1990. SDP:n johdossa käänne tapahtui nopeasti hallitusvastuun päätyttyä keväällä 1991.

Edellä kuvattujen työntö- ja vetovoimatekijöiden lisäksi on syytä kiinnittää huomiota niihin sidoksiin, jotka aiemmin olisivat sitoneet Suomi-lautaa entiseen ja siten jarruttaneet Suomen alttiutta hakea EY-jäsenyyttä. Tärkeimmät sidokset, jotka Suomi oli katkaissut tai jotka olivat katkenneet vuosien 1990 ja 1991 aikana, liittyivät neuvostokauppaan. Koiviston ohjeiden mukaisesti valtiosihteeri Wihtol oli jo syksyllä 1989 välittänyt KGB-residentti Karasëville poliittisen signaalin siitä, ettei Suomi tulisi jatkossa myöntämään Neuvostoliitolle kaikkia samoja kauppapoliittisia etuja, joista Suomi sopisi kolmannen osapuolen, esimerkiksi ETA:n, kanssa. Toinen tärkeä katkennut sidos oli clearing-kaupan loppuminen Suomen ja Neuvostoliiton välillä vuoden 1991 alusta. Suomella ei siis ollut enää vastaavaa taloudellista intressiä rajoittaa omaa länsi-integraatiotaan idänkaupan etujen vuoksi. Ne olivat mennyttä joka tapauksessa – Suomen päätöksistä huolimatta. Tilanteen sinetöimiseksi Koivisto ilmoitti kesän 1991 Moskovan-vierailulla vuoden 1947 kauppasopimuksen menettäneen merkityksensä Suomen ja Neuvostoliiton välisessä kaupassa.

Idänkaupan sidosten ohella yleisempi Neuvostoliittoon liittynyt katkos tuli Moskovasta Mihail Gorbačëvin julistusten ja puheiden muodossa. Hän oli aloittanut Neuvostoliiton ulkopolitiikan de-ideologisoimisen [деидеологизация] ja luopunut Neuvostoliiton etupiiriin kuuluneiden maiden poliittista toimintavapautta rajoittavien oppien soveltamisen asteittain vuodesta 1985 lähtien. Todisteeksi tästä Neuvostoliitto veti joukot Afganistanista, ja vuoden 1988 YK-puheessaan hän ilmoitti myös yksipuolisista joukkojen supistuksista Varsovan liiton maissa. Gorbačëvin julistamaan ulkopolitiikkaan kuului jokaisen valtion valinnanvapauden kunnioittaminen.

Suomen ulkopoliittinen johto oli hidas ulosmittaamaan näkyvästi Gorbačëvin julistamaa muutosta. Kaiken edellä esitetyn perusteella on kuitenkin perusteltua pitää todennäköisenä, että Suomi olisi ollut valmis tekemään keväällä 1992, kun oli vii-

meinen hetki jättää EY-jäsenyyshakemus samoihin neuvotteluihin Itävallan ja Ruotsin kanssa pääsemiseksi, päätöksen EY-jäsenyyden hakemiseksi, vaikka Neuvostoliitto ei olisi hajonnutkaan joulukuussa 1991.

Neuvostoliiton hajoaminen joulukuussa 1991 epäilemättä helpotti päätöksentekoa varsinkin poliittisten puolueiden ja eduskunnan osalta, koska Suomen valinnan painavin yksittäinen mahdollinen rajoite oli hajonnut palasiksi. Neuvostokortti ei ollut enää Suomen etuun tai kansalaismielipiteeseen vedotessa toimiva argumentti.

Suomen Eurooppa-politiikka noudatti Koiviston kaudella tämän poliittisen johtamisen logiikkaa. Tämän logiikan mukaan helpoiten suuria muutoksia saa vietyä läpi pienin päätöksin, jolloin niiden kokonaisvaikutusta on vaikea hahmottaa ajassa. Suurta linjamuutosta ennen ei kannata julistaa tekevänsä suurta muutosta vaan edetä asteittain. Koivisto piti vähittäisten muutosten tietä eräänlaisena ohjenuoranaan. Pohtiessaan myöhemmin Suomen pääomaliikkeiden vapauttamista hän totesi, että ”vähittäisen muutoksen ohjelman toteuttamista voidaan arvostella siitä, että ei koskaan sanottu, että tämä on ohjelma, vaan jokaista askelta vähäteltiin, sanottiin että tämä on vain pieni muutos, vaikka kyse oli vähittäin tapahtuvasta ja kokonaisuudessaan suuresta muutoksesta”.[1695] Samalla logiikalla hän ohjaili Suomen ulkopolitiikkaa niin, ettei hän julkisuudessa koskaan kuuluttanut ajavansa suurta muutosta.

Suomalaisen puolueettomuuspolitiikkaidentiteetin kestävyys joutui testiin EY-integraatiopäätöksen yhteydessä ensin hallituksen ja eduskunnan päätöksissä poliittisella tasolla ja myöhemmin vielä kansanäänestyksessä. Poliittiset päättäjät olivat valmiita varsin laajalla rintamalla hyväksymään EY-jäsenyyden hakemisen ja hylkäämään opinkappaleet poliittisesta puolueettomuudesta. Puolueettomuuspolitiikka muuttui sujuvasti sotilaallisen liittoutumattomuuden opiksi.[1696] Vanhan puolueettomuuspolitiikan kovin ydin – sotilaallinen liittoutumattomuus piti pintansa poliittisen liittoutumisen luomasta paineesta huolimatta.

Poliittisen liittoutumisen ohella nopea ja perusteellinen muutos alkoi arvopohjaisessa ulkopolitiikassa 1980-luvun lopussa. Ihmisoikeuksia korostava arvopohjainen ulkopolitiikka ei ollut vielä 1980-luvun jälkipuolella selviö. Ennemminkin se oli inhorealismin värittämin silmälasein katsottuna tarpeetonta omien etujen riskeeraamista. Ennen vuoden 1988 presidentinvaaleja Koivisto kieltäytyi harkitsemasta Suomen hakemista Euroopan neuvostoon, koska kysymys ei ollut ajankohtainen ja siitä aiheutuvat haitat saattaisivat ylittää mahdolliset poliittiset hyödyt, jotka näyttivät vähäisiltä. Euroopan neuvoston rooli ihmisoikeuksiin keskittyvänä järjestönä saattaisi

[1695] Koivisto 2001, 286–287.

[1696] Myöhemmin siirryttiin sotilasliittoon kuulumattomuuden oppiin. Jatkumona aiemmalle tämäkin linja muuttui tutkimustyön viime metreillä 17. toukokuuta 2022 kun Suomi päätti hakea sotilasliitto Naton jäsenyyttä.

asettaa Suomen kiusalliseen asemaan, mikäli neuvostossa käsiteltäisiin Neuvostoliiton ihmisoikeusrikkomuksia. Virallisen linjansa mukaan Suomi ei ottaisi kantaa naapurinsa sisäisiin asioihin ja mahdolliset protestit Moskovasta saattaisivat rasittaa turhaan Suomen mahdollisuuksia hakeutua eurooppalaisen vapaakauppa-alueeseen jäseneksi. Ihmisoikeuksia ei tullut korostaa Suomen kauppapoliittisten etujen kustannuksella.

Nopeasti tapahtunut muutos arvopohjaisen ulkopolitiikan esiin nousussa on erinomainen esimerkki siitä, kuinka päättäjät toimivat oman aikakautensa virtausten motivoimina. Päätökset tehdään kunkin aikakauden arvojen ja ihanteiden pohjalta. Se, mikä 1980-luvun näkökulmasta oli järkevää ja pragmaattista politiikkaa, ei välttämättä vastaa nykypäivän ihanteita ja arvoja. Sama pätee luonnollisesti myös toisin päin.

Keskeinen yhdistävä piirre suuressa osassa edellä kuvattuja muutoksia on presidenttijohtoisen päätöksenteon reaktiivisuus. Tämä tarkoittaa sitä, että tehdyt päätökset ja linjavalinnat olivat usein reagointia ulkoisiin ärsykkeisiin tai toimintaympäristössä tapahtuneisiin muutoksiin. Esimerkiksi Itä-Aasian roolin korostumisen tai Euroopan integraation taustalla oli laajempia kansainvälisiä kehityskulkuja, joihin Suomen ulkopoliittinen johto reagoi – ulkoisen ja sisäisen paineen ajamina. Tutkimuksen aikarajauksen puitteissa Suomen ulkopolitiikassa oli melko vähän asioita, joissa Suomi olisi toiminut asioita eteenpäin työntävänä voimana, primus motorina, tai proaktiivisesti kansallista etuaan ajavana edunvalvojana.

Presidentti Koiviston henkilökohtainen proaktiivinen ote ilmeni voimakkaimmin diplomatian kulisseissa päämiestason kirjeenvaihdossa ja aseriisunta-aloitteiden ja -neuvotteluiden seurannassa. Koiviston toiminta oli uudenlaista valtionpäämiestason toimijuutta Suomen ulkopoliittisessa johdossa, mutta hiljaisesti kulisseissa toteutuneena se jäi aikalaisyleisöltä pimentoon. Vain ylin poliittinen johto ja harvalukuinen virkamiesjoukko olivat tietoisia Koiviston aktiivisuudesta tältä osin.

Painavin perustelu Koiviston aktiivisuudelle aseidenriisuntakeskusteluihin osallistumisessa oli Suomen kansallisen turvallisuuden edistäminen. Turvallisuuden logiikka oli seuraava: suurvaltojen välisten suhteiden lientyminen ja aseidenriisunta pienensivät sotilaallisen konfliktin riskiä suurvaltojen välillä. Jännitteiden lientyminen paransi näin ollen Suomen turvallisuutta. Aktiivisuus mahdollisti samalla Suomen turvallisuuspoliittisen näkökulman esillä pitämisen edes rajallisesti kansainvälisen järjestelmän keskeisimpien toimijoiden kanssa.

Vuosien 1984–1985 hiljaisen käänteen jälkeen näkyvää uudelleenarviota Suomen ulkopolitiikassa tehtiin elokuun 1991 jälkeen. Syksyllä 1991 tapahtunut dramaattinen muutos oli ennen kaikkea virallisen ulkopolitiikan muutos, joka esitettiin julkisuudessa. Alemmilla tasoilla muutos oli kypsynyt asteittain 1980-luvun puolivälin jälkeen. Pienten askelten politiikka jatkui muutamalla harppauksella, mutta

suunta pysyi samana. Edellisten askelten onnistuminen valoi rohkeutta pidempiin loikkiin.

Suomen uusi ulkopoliittinen linja lausuttiin julki pääministeri Ahon ja ulkoministeri Väyrysen puheissa syyskuun 1991 alussa. Suomi heräsi arvioimaan uudelleen ulkopoliittista linjaansa Neuvostoliiton ja koko Euroopan suurten muutosten valossa. Pääministeri Esko Ahon puheenvuoro Paasikivi-Seurassa ja ulkoministeri Paavo Väyrysen puhe Rovaniemellä olivat tarkoin synkronoituja. Ne edustivat keskustalaisen aivoriihen ulkopoliittista ajattelua, joilla oli tasavallan presidentin siunaus.

Ahon ja Väyrysen puheissa oli merkittävintä, että Venäjällä tai Neuvostoliitolla ei enää nähty olevan itsestään selvää erityisasemaa Suomen turvallisuuspolitiikassa. Vähintäänkin tasavertaisina sen rinnalle nostettiin kolme muuta pilaria: Pohjola ja Itämeren alue, Euroopan uusi arkkitehtuuri eli toiminta ETYKissä sekä myös omana pilarinaan Euroopan yhteisö EY.

Pohjolan vakaus, Suomen ja Ruotsin puolueettomuuden yhteinen merkitys, asettui tärkeäksi geopoliittiseksi tekijäksi ja muodonmuutosta läpikäyneen itäisen naapurin merkitys supistui. Aho ja Väyrynen eivät suoraan ottaneet kantaa esimerkiksi YYA-sopimuksen tulevaisuuteen, mutta ulkoministerin sanoin uudessa Euroopassa "sotilaallinen koalitio- ja takuuajattelu – – on menettänyt merkitystään". [1697]

Asetelman muuttuessa Neuvostoliitossa elokuun 1991 jälkeen Suomen ulkopoliittinen johto linjasi asioita julkisuudessa uudella tavalla. Ajallinen ja kausaalinen kytkös turvallisuuspoliittisen ajattelun uudelleenarvioinnissa tapahtumien kulkuun Moskovassa on selvää valtiojohdon tasolla tapahtuvassa tarkastelussa. Neuvostoliiton hajoamiseen johtanut tapahtumakulku vaikutti nopeasti Suomen ulkopoliittisiin peruslinjauksiin. Puolueettomuuspolitiikka määriteltiin uudelleen, ja hyvät naapurisuhteet perustuivat suomalaisten omaan, jatkuvuutta korostavaan Venäjä-politiikkaan. Aiemmat muutokset ja irtautuminen tiiviistä neuvostosuhteiden verkosta lyhensivät epäilemättä pohdinta-aikaa.

[1697] *HS* 5.9.1991, *Suomi hakee linjaansa.*

13.2 Ulkopoliittisen päätöksentekokulttuurin muutos

Suomen poliittiseen kulttuuriin oli muodostunut Kekkosen pitkän virkakauden aikana joitakin kyseenalaisiksi arvioituja toimintamalleja. Tähänastinen historiantutkimus on tunnistanut tällaisiksi muun muassa Kekkosen politiikassa korostuneen yhteydenpidon neuvostojohtajiin KGB:n välityksellä. Kekkosen toimintaa on kritisoitu myös siitä, että hän hyödynsi neuvostosuhteitaan Suomen sisäpolitiikkaan vaikuttamiseksi ja kytki yhteen Neuvostoliiton edustajien mielipiteet, oman poliittisen etunsa ja Suomen kansallisen edun tavalla, josta oli vaikea todeta yksiselitteisesti, mikä näistä kulloinkin oli päällimmäisenä tai oliko toiminta kaikissa tilanteissa todella Suomen etujen mukaista. Omassa ajattelussaan Kekkonen varmasti perusteli toimintaansa Suomen kansallisella edulla, mutta presidentin ollessa ulkopolitiikan johtaja hän viime kädessä itse määritteli, mikä se oli. Toisin sanoen hän saattoi hyväksyä millaisia menettelytapoja hyvänsä, jos ne olivat perusteltavissa isänmaan edun mukaisiksi.

Tämän tutkimuksen aikarajauksen ulkopuolelta voidaan nostaa paljon puhuva esimerkki maaliskuulta 1964, jolloin Leonid Brežnev on tehnyt muistikirjaansa merkinnän: ”Kekonen – pyysi kaada Sukselainen”. V. J. Sukselainen oli tuolloin kansanedustaja ja Maalaisliiton puheenjohtaja, jonka osa puolueaktiiveista halusi tehtävästä sivuun.[1698] Olipa Brežnevin muistiinpanomerkintään johtanut tapahtumakulku millainen hyvänsä, se osoittaa sisä- ja ulkopolitiikan yhteen kytkennän Kekkosen vallankäytössä tavalla, jota on vaikea selittää demokratian periaatteita kunnioittavaksi. Se oli suoranainen kutsu korkeimmalta taholta vaikuttaa Suomen sisäpolitiikkaan. Mainittuun merkintään johtanutta tapahtumaketjua on pidettävä kyseenalaisena myös Suomen kansallisten etujen kannalta, vaikka Sukselaisen niin sanottu ul-

[1698] Brežnev 2016, 424. 28 marta 1964 g. «Кеконен – просить свалить Сукселайнена» Kekkosen nimi on Brežnevin muistiinpanoissa kirjoitettu johdonmukaisesti väärin muodossa ”Kekonen”; Sukselaisesta ja puheenjohtajavalinnasta v. 1964. Jo aikalaiset epäilivät Sukselaisen tappion ja *Pravdassa* 6.4.1964 julkaistun kirjoituksen olleen suomalaista tilaustyötä, jopa presidentin tasolta, minkä tämä loukkaantuneena kiisti. Ks. Perttula 2017, 405–423; Katajisto 2017, 311–317; Lehtinen 2017, 811–812; Suomi 1994, 209–228; Vihavainen 1991, 83–84; Karjalainen – Tarkka 1989, 139–142.

kopoliittinen epäluotettavuus antoi tässäkin tapauksessa Kekkoselle muodollisen perusteen toimia isänmaan edun nimissä.[1699] Kyseessä oli myös poliittisen kilpailijan kukistaminen.

Mauno Koiviston presidenttikauden alkaessa politiikan ylimmällä huipulla ei pärjännyt silkkihanskat käsissä. Tämä näkyi muun muassa syksyn 1981 presidentinvaalikamppailussa ja hallitusten muodostamisissa ainakin vuoteen 1987 asti. Vuoden 1987 kohua herättäneellä hallitusratkaisulla ei voi sanoa kertyneen paljon parlamentarismin tyylipisteitä, mutta kuten edellä on osoitettu, Koivistolla oli oma juonensa menossa neuvostoliittolaisten kanssa käydyssä pelissä. Koiviston puheet keväällä 1987 neuvostodiplomaattien kanssa edesauttoivat osaltaan Suomen sisäpoliittisten kysymysten käsittelyn irrottamista neuvostonäkemyksistä.

Koiviston virkakauden ansioihin on laskettava poliittisen kulttuurin tervehtyminen ja neuvostokortin roolin pienentyminen Suomen sisäpoliittisessa kamppailussa. Olisi kuitenkin naiivia väittää, että vuosi 1982 olisi tässä suhteessa ollut merkittävä katkos. Kuten tässä tutkimuksessa on osoitettu, Koiviston virkakauden alkupuolella puolueiden rooli neuvostosuhteiden hoidossa jopa vahvistui, mikä oli omiaan hämärtämään sekä sisä- ja ulkopolitiikan välistä rajaa että puolueiden ja maan etujen välistä yhteyttä. Avainasemassa olivat kaksi suurta hallituspuoluetta, SDP ja Keskusta, sekä SKP hyvin omalaatuisella asemallaan.

Kenties merkittävin tai ainakin yksi merkittävimmistä syistä neuvostovaikutuksen heikentymisessä Suomen sisäpolitiikassa oli Mihail Gorbačëvin johdolla Neuvostoliitossa aloitettu uudistuspolitiikka. Suomeen kohdistunut poliittinen mielenkiinto alkoi hiipua neuvostojohdossa merkittävästi vuoden 1985 jälkeen. Keskeiset Suomen asioita hoitaneet henkilöt vaihtuivat Moskovassa yksi toisensa jälkeen, kun Neuvostoliiton ulkopoliittista päätöksentekojärjestelmää organisoitiin uusiksi. Sen seurauksena Helsingissä todettiin, ettei vanha KGB-kanava enää toiminut. Tästä huolimatta Keskusta ja SDP kilvoittelivat paikasta Moskovan auringossa 1980-luvun lopulle asti esimerkiksi siinä, kuka saisi isännöidä ketäkin neuvostojohtajista puoluevieraana tai millaisen vastaanoton puolueiden edustajat saisivat Moskovassa.

Lopullinen irtautuminen neuvostosuhteilla ratsastamisesta sisäpolitiikassa tapahtui elokuun 1991 jälkeen. Suomalaiset puolueet olivat vähitellen tutustumassa Brysselin poliittiseen elämään, ja syksyllä 1991 NKP:n esittämä vierailukutsu alkoi

[1699] Kekkonen on kirjoittanut Sukselaisesta ”onko se mies tullut aivan pähkähulluksi?” kun tämä oli osallistunut virolaisemigranttien juhlakokoukseen. Urho Kekkosen päiväkirja 11.2.1964 (s. 107). Virolaisiin liittyvä kytkentä saattoi näytellä tapauksessa muutenkin roolia, koska Kekkonen vieraili presidenttikaudellaan maaliskuussa 1964 ensimmäistä kertaa Virossa. Vierailun ehtona oli tiettävästi se, ettei Viron kuulumista Neuvostoliittoon kyseenalaistettaisi. Kekkonen puolestaan oli luvannut määrätä suhteet virolaisemigrantteihin katkaistaviksi. Ks. Jakobson 2003, 306–307. Kekkosen perusteluista toimia ks. pvk 9.4.1964 (s.114); Hanhimäki 2021a, 412–413.

jo tuntua kiusalliselta. Puoluesuhteet NKP:hen olivat jäähtyneet edellisten parin vuoden aikana siinä määrin, että Moskovasta kyseltiin suomalaisten perään: miksi suomalaispuolueet eivät enää halua tehdä yhteistyötä?[1700] Puoluesuhteet NKP:hen olivat olleet niin tiukasti sidoksissa valtiolliseen ulkopolitiikkaan, että näiden kahden irtoamiseen toisistaan päättyi toisen maailmansodan jälkeinen suomalainen poliittinen kulttuuri.

Neuvostoelementti vaikutti Suomen ulkopoliittiseen asemaan kolmella tasolla. Ensimmäinen ja perustavanlaatuisin vaikutus oli Neuvostoliiton olemassaolo osana kaksinapaista kansainvälistä järjestelmää. Tässä mielessä Neuvostoliitto vaikutti koko kansainvälisen järjestelmän luonteeseen ja kaikkiin muihinkin kansainvälisen järjestelmän toimijoihin. Tämän tason olemukseen Suomen omat vaikutusmahdollisuudet olivat vähäisiä. Toisella tasolla Neuvostoliitto vaikutti Suomen ulkopoliittiseen asemaan alueellisella tasolla ja kahdenvälisten suhteiden kautta, missä sillä oli suuren kansainvälisen painoarvonsa ja resurssiensa vuoksi Suomelle erityismerkitys. Vastaavalla tavalla Neuvostoliiton voi ajatella vaikuttaneen muihinkin naapurimaihinsa. Kolmannella tasolla Neuvostoliitto vaikutti Suomeen ja Suomen asemaan tiiviiden henkilö- ja puoluesuhteiden kautta. Tämä oli selvä poikkeus Suomen asemassa suhteessa muihin länsimaihin.

Kaksi ensiksi mainittua tasoa voi nähdä tavanomaisena kansainvälisten suhteiden ilmiönä, mutta kolmannen tason muodostama poikkeustila oli alkanut toisen maailmansodan jälkeen ja kesti 1990-luvun vaihteeseen asti. Tämän tason hälventyminen Suomen poliittisesta kulttuurista olisi jo yksinään normalisoinut Suomen ulkopoliittista asemaa, mutta Neuvostoliiton hajoaminen vahvisti vaikutusta myös kahden muun tason kautta.

Neuvostoliiton hajoaminen ei kuitenkaan pyyhkinyt Suomen ulkopoliittisen johdon muistia tyhjäksi idänsuhteiden osalta. Neuvostoliiton hajottua Suomen ulkopoliittinen johto pyrki jatkamaan kahdenvälisten valtiollisten suhteiden ylläpitämistä Venäjän kanssa mahdollisimman vähäisin muutoksin. Konkreettisena esimerkkinä oli Venäjän kanssa solmittu uusi sopimus hyvästä naapuruudesta ja yhteistyöstä. Se jatkoi Suomen suhdetta Venäjään lähestulkoon samasta pilkusta, johon se oli Neuvostoliiton hajotessa jäänyt, mutta ilman edellä kuvattua kolmatta tasoa.

Koiviston yksi suurista periaatteellisista uudistuksista ulkopolitiikan johtamisessa koski poliittisen vastuun ja virkavastuun rajojen selkeyttämistä. Hän ilmoitti virkakautensa alussa hoitavansa ulkopoliittiseen päätöksentekoon kuuluvia asioita ensisijaisesti asianomaisten ministereiden välityksellä. Konkreettisesti Koiviston uudistus näkyi kahdella tavalla.

[1700] *HS* 28.8.1991, Unto Hämäläinen, *Puolueiden Nkp-suhteet raukeavat. Moskova halusi viimeiseen asti vaihtaa valtuuskuntia entiseen tapaan.*

Ensinnäkin Koiviston uudistus ilmeni siinä, kun hän presidenttinä tapasi ulkoministeriä viikoittain ja kävi tämän kanssa läpi ajankohtaisia asioita. Samalla tapaamiset ja suora yhteydenpito ulkoministeriön virkamiesten kanssa jäivät vähäisemmiksi. Koiviston käytäntö alkoi jo vuonna 1982 Pär Stenbäckin kanssa, mutta Väyrysen ja Sorsan ulkoministerikausilla vuosina 1983–1989 se toteutui vaihtelevasti. Pertti Paasion noustua ulkoministeriksi tapa vakiintui jälleen rutiiniksi, ja tapaamiseen alkoi osallistua myös virkamiehiä, tasavallan presidentin kansliapäällikkö ja ulkoministeriön valtiosihteeri.[1701]

Toinen kauaskantoinen uudistus ulkopoliittisen johdon työskentelyssä oli hallituksen ulkoasiainvaliokunnan painoarvon kasvattaminen ulkopoliittisen keskustelun ja päätöksenteon näyttämönä. Valiokunta ei ollut julkinen keskustelufoorumi, mutta presidentin ja valtioneuvoston ydinpiirin välille siitä vakiintui alusta, jolla käsiteltiin ulkopoliittisia kysymyksiä.

Käytännön toteutuksessa oli samankaltaista horjuvuutta kuin presidentin ja ulkoministerin tapaamisissa. Virkakauden alkuvuosina presidentti kokoontui hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kanssa tiiviimmin, mutta 1980-luvun puolivälissä sen rooli jäi vähäisemmäksi, kunnes jälleen Holkerin hallituksen aikana yhteys tiivistyi. Koiviston presidenttikauden aikana alkoi tasavallan presidentin ja hallituksen ulkoasiainvaliokunnan yhteiskokouksien institutionalisoituminen. Ero Kekkosen aikaan on huomattava. Kekkonen osallistui koko presidenttikautensa aikana vain kouralliseen hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokouksia.

Aluksi hallituksen ulkoasiainvaliokunnan ja presidentin yhteiskokoukset olivat kuitenkin ensisijaisesti tiedonvälitystä – ei muodollista päätöksentekoa varten. Presidentti informoi hallituksen keskeisiä ministereitä tärkeimmistä ulkopoliittisista puheista tai lausunnoista ja merkittävistä kansainvälisistä vierailuista. Usein informointi tapahtui kuitenkin jälkikäteen, mikä korosti presidentin roolia ulkopolitiikan johtajana. Holkerin hallituksen loppuaikoina ja Ahon hallituksen ensimmäisen vuoden aikana hallituksen ulkoasiainvaliokunta oli vakiintunut ulkopoliittisen päätöksenteon elimenä. Koivisto aloitti myös eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan informoinnin syksyllä 1986. Kansanedustajat kuulivat säännönmukaisesti tärkeimmistä ulkopoliittisista tapahtumista, ja näillä oli mahdollisuus esittää tarkentavia kysymyksiä suoraan presidentiltä. Eduskunnan ja hallituksen ulkoasiainvaliokunnille kerrotussa tiedossa oli kuitenkin laadullinen ero. Kansanedustajille presidentti ei kertonut asioita yhtä yksityiskohtaisesti kuin ministereille.

Yksi merkittävä seuraus hallituksen ulkoasiainvaliokunnan roolin vahvistamisessa oli muutos ulkopoliittisen konsensuksen muodostumistavassa. Kekkosen kau-

[1701] Ks. Paasio 1996, 34–35.

den perintöä oli vahva ulkopoliittisen linjan sitominen presidentin henkilöön ja puolueiden asettuminen tukemaan presidentin edustamaa ulkopoliittista linjaa. Koiviston linjausten seurauksena Kekkosen kauden marssijärjestys muuttui, kun parlamentaarisen konsensuksen merkitys ja sen muodostumisen tapa Suomen ulkopoliittisessa päätöksenteossa vahvistui. Presidentin yksinään sanelema linja muuttui laajemman kollektiivisen harkinnan lopputulemaksi.

Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan sitouttaminen ulkopoliittiseen päätöksentekoon vahvisti eduskuntapuolueiden osallisuutta ulkopoliittisessa päätöksenteossa jokaisella hallituskaudella, kun eri puolueet olivat edustettuina hallituksessa. Jokainen puolue vuorollaan osallistui hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kautta ulkopoliittiseen päätöksentekoon, jolloin ulkopoliittisen konsensuksen juuret työntyivät syvemmälle edustukselliseen demokratiaan. Kaikki merkittävät poliittiset puolueet tulivat näin sitoutetuiksi presidentin ajamaan ulkopoliittiseen linjaan. Toisaalta presidentin ja hallituksen ulkoasiainvaliokunnan työskentelytavoissa tapahtunut muutos rajasi presidentin mahdollisuuksia määritellä yksinvaltaisesti kansallista etua. Keskeisimmät ministerit saattoivat ulkoasiainvaliokunnan kautta ainakin keskusteluilla ja kysymyksillä asettaa presidentille paineita perustella kansallista etua tarvittaessa yksityiskohtaisestikin. Vaikka presidentin asema ulkopolitiikan johtajana säilyi valtiosäännön mukaan entisellään, niin käytännössä menettelytavan voidaan katsoa asettaneen presidentin ulkopoliittiselle päätöksenteolle aiempaa suurempia vaatimuksia läpinäkyvyydestä hallituksen ulkoasiainvaliokunnan edessä.

Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kautta tapahtunut ulkopoliittisen päätöksenteon parlamentarisoiminen oli Koiviston presidenttikauden rakenteellinen muutos, joka siirsi puolueiden ulkopoliittista aktiivisuutta ulkoparlamentaarisista yhteyksistä osaksi parlamentaarista käytäntöä. Se ei silti tarkoittanut eduskunnan välittömän päätöksentekoroolin vahvistumista vaan presidentin ulkopoliittisen päätöksenteon suurempaa avoimuutta parlamentaarista luottamusta nauttivan hallituksen edustajien edessä.

Ulkoministerin ja hallituksen ulkoasiainvaliokunnan roolin vahvistuminen ohensivat presidentin ja ulkoministeriön virkamiesten välistä suoraa yhteydenpitoa. Kekkosen kauden perintönä ulkoministeriössä oli joukko niin sanottuja presidentin luottovirkamiehiä, joiden kanssa presidentti oli henkilökohtaisesti yhteydessä. Koiviston vaatimus asioiden hoidosta vastuullisen ministerin välityksellä muutti tätä toimintamallia. Tosin muutos ei käytännössä ollut niin jyrkkä kuin mitä se presidentin periaatteissa oli kuulostanut. Edelleen presidentti tapasi henkilökohtaisesti keskeisiä virkamiehiä ja suurlähettiläitä, mutta asioiden operatiivinen hoito siirtyi kohti muodollista virkatietä. Presidentin ohjeet alkoivat tulla ulkoministerin kautta virkamiesten tietoon. Ulkopoliittisten johtopäätösten ja linjavalintojen tekeminen jäi presidentin ja ministereiden kesken ratkaistavaksi. Näiden muutosten myötä tasavallan presidentin ja ulkoministeriön välinen hallinnollinen etäisyys kasvoi.

Ulkopolitiikan johtamisen kannalta Koiviston harjoittama informointi ja informaation annostelu – mikä oli yksi Koiviston poliittisista taidonnäytteistä – on hyvä esimerkki presidentin tosiasiallisesta vaikutusvallasta. Presidentin tiedollisesti ylivertainen asema suhteessa muihin ulkopolitiikan päättäjiin näkyi Koiviston tavassa kertoa esimerkiksi kahdenvälisestä keskustelustaan vieraan valtion päämiehen kanssa. Hän rakensi erilaisia informaatiopiirejä, joissa laajin kehä oli se, mitä tiedotettiin julkisuuteen tiedotteilla ja median kautta. Sen sisällä oli huomattavasti suppeampi piiri luottamuksellisia kuulijoita, yleensä poliitikkoja ja virkamiehiä, joskus muutamia toimittajia tai yksityisen sektorin edustajia. Vielä suppeampi joukko oli tämän piirin sisällä avainministereitä ja keskeisimpiä virkamiehiä, joille Koivisto saattoi kertoa lähes kaiken tapaamisesta ylös kirjatun tiedon. Kaikkein sensitiivisimmän tiedon sai vain presidentti ja korkeintaan tämän lähimmät avustajat tasavallan presidentin kansliassa. Sen lisäksi oli tietoja, joita ei kirjattu ylös ainakaan suomalaisten laatimiin muistioihin, kuten käy ilmi syksyn 1983 Yhdysvaltain-vierailusta. Koivisto pyrki tietoisesti myös hyödyntämään kahdenvälisiä keskustelumahdollisuuksia ilman virkamiesten tai tulkkien läsnäoloa erilaisissa siirtymätilanteissa – esimerkiksi automatkoilla – vierailuiden aikana.

Presidentin ylivoimainen tiedollinen asema myös korostui sitä enemmän, mitä pidempään tämän virkakausi oli kestänyt. Suurin osa keskeisistä virkamiehistä ja ministereistä ehti vaihtua useampaan otteeseen esimerkiksi syksystä 1981 vuosien 1990 ja 1991 tapahtumiin tultaessa. Tasavallan presidentti oli tuolloin yksi harvoista, joilla oli tiedossaan Suomen ulkopolitiikan kaikki keskeisimmät salaisuudet vuodesta 1982 lähtien. Tämä asetelma saattaa osaltaan selittää sitä, miksi presidentin tilannearviossa esimerkiksi Neuvostoliiton sisäisessä kehityksessä painottui Gorbačëvin tukeminen. Koivisto oli nähnyt lähempää kuin yksikään toinen Suomen ulkopoliittisessa johdossa, millaisen muutoksen Gorbačëvin valtaannousu oli saanut aikaan Neuvostoliiton poliittisessa johdossa. Näin ollen on ymmärrettävää, että hänellä oli suurempi usko Gorbačëviin kuin niillä, jotka tarkkailivat asiaa lyhemmällä perspektiivillä tai alemmilta tasoilta.

Presidentin tiedollisen aseman vahvuus saattoi ulkopolitiikan johtamisen kannalta kääntyä heikkoudeksi dramaattisten muutosten edessä. Asemaansa, kokemukseensa ja näkemyksiinsä nojaten viesti Gorbačëvin ja koko neuvostojärjestelmän

heikentymisestä sekä El'cinin poliittisen aseman vahvistumisesta ei vielä alkuvuodesta 1991 vaikuttanut presidentin tilannearvioon, vaikka hänelle tuli kriittistä tietoa eri kanavien kautta.[1702]

Koivisto ei ollut ainoa valtionpäämies, joka suhtautui varovasti Neuvostoliiton sisäisen kehityksen vaiheisiin. Sodan, väkivaltaisuuksien ja ydinaseiden käytön tai niiden vääriin käsiin päätymisen pelko yhdisti muun muassa Bushia, Kohlia ja Koivistoa. 1980-luku oli ensimmäinen sodanjälkeinen vuosikymmen, jolloin suurin osa länsimaiden valtionpäämiehistä ei ollut henkilökohtaisesti kokenut sodan kauhuja, poikkeuksena Koivisto ja Ranskan Mitterrand sekä Yhdysvaltojen Bush.[1703]

Ulkopoliittinen päätöksentekopiiri myös laajentui asteittain Koiviston virkakauden aikana. Ulkoministerin lisäksi pääministerin rooli vahvistui ulkopoliittisessa päätöksenteossa, ja varsinkin ETA-neuvotteluiden myötä myös ulkomaankauppaministerin yhteydenpito presidentin kanssa lisääntyi merkittävästi. Koivisto korosti pääministeri Aholle, että pääministerin ulkopoliittista rooli tulisi vahvistaa. Linjaus oli tullut ajankohtaiseksi ulkoisen ympäristön ja kansainvälisten yhteistyömuotojen muuttuessa. Pohjoismaisessa yhteistyössä pääministerille tuli väkisin eteen ulkopoliittisia asioita, ja nähtävissä ollut Euroopan integraatiokehitys tulisi hämärtämään ulko- ja sisäpolitiikan rajoja. Syksyllä 1991 presidentti ohjeisti, että pohjoismaista yhteistyötä pitäisi tehostaa korottamalla se pääministeritasolle.[1704]

1990-luvun alun valtiosääntöuudistusten yhtenä kohteena oli presidentin päätöksentekomuotojen kehittäminen, erityisesti ulkoasiainhoidon osalta. Perustuslakivaliokunnan mukaan ulkoasiainhoito pitäisi järjestää samojen menettelytapojen mukaan kuin muutkin presidentin valtaoikeuksia koskevat päätökset. Käytännössä haluttiin selvittää ministerimyötävaikutus ja ulkoasiainvaliokunnan tiedonsaanti- ja selonteko-oikeus periaatteellisesti tärkeistä asioista.[1705]

1702 Tärkeä kriittisen tiedon kanava oli Suomen Moskovan-suurlähettiläs Heikki Talvitie. Yksi tietokanava, jonka vaikutusta on tämän tutkimuksen yhteydessä mahdoton arvioida, on ulkomaisilta tiedustelupalveluilta tulleet tiedot. Suojelupoliisin kautta presidentille tuli raportteja Britanniasta, Saksan liittotasavallasta ja Yhdysvalloista. Raportteihin ei kuitenkaan myönnetä tutkimuslupaa, koska Supo on saanut ne kansainvälisen tiedonvaihdon kautta. Kansainvälisessä kirjallisuudessa on kuitenkin esitetty tietoja, joiden mukaan esimerkiksi CIA olisi korostanut kesällä 1990 Bushille henkilösuhteiden monipuolistamisen tärkeyttä. Ks. Gates 1996, 495–496, 503–504.

1703 Ludlow 2017, 49.

1704 TPK, kansliapäällikkö, muistio 5.9.1991. Tasavallan presidentin ja ulkoministeri Väyrysen tapaaminen Linnassa 3.9.1991; UM, pohjoismaisen yhteistyöministerin sihteeristö, muistio nro 50/91, 2.9.1991. Pohjoismaisen yhteistyön tulevaisuus. MKA, kansio 48, KA; Lipponen 2019, 280–281.

1705 Muistio Toimikunnan asettaminen selvittämään valtiosääntöuudistuksen jatkamista. 13.6.1991. MKA, kansio 505, KA.

Lopulta suuri kysymys Suomen ulkopolitiikan murrosvuosien kannalta koskee näkemystä siitä, millainen oli Suomen asema kevään 1992 jälkeen kansainvälisessä järjestelmässä. George H. W. Bushin julistettua Yhdysvallat kylmän sodan voittajaksi tämän poliittinen tulkinta omaksuttiin länsimaissa nopeasti historialliseksi totuudeksi. Tulkinta oli voittajien historiaa. Suomi oli kuitenkin noudattanut puolueettomuuspolitiikkaa eikä sen perusteella lukeutunut Yhdysvaltojen johtamaan voittajaleiriin. Tästä huolimatta Suomi sopeutui tilanteeseen nopeasti ja siirtyi puolueettomuuspolitiikasta voittajien leiriin hyvin kivuttomasti. Vanhan puolueettomuuspolitiikan mukainen symmetriavaatimuskin unohtui pian, eikä suhteita idän ja lännen välillä yritettykään enää tasapainottaa.

Siirtymän nopeus ja muutoksen saama poliittinen hyväksyntä osoittivat Suomen aseman uudessa kansainvälisessä järjestelmässä. Vuosikymmeniä harjoitetun ystävyys- ja puolueettomuuspolitiikan menettelytavat eivät kaikissa kohdin olleet kaikkein kunniallisimpia, mutta siitä huolimatta Suomi oli pohjimmiltaan osa länttä.

Lähteet

Arkistot

Bukovsky Archives, digitaalinen julkaisualusta
Collection, by date

Central Intelligence Agency, CIA, electronic reading room, ERR, digitaalinen julkaisualusta
General CIA records, Freedom of Information Act (FOIA)

Veteraanikansanedustajien muistitietoarkisto (VMA)
Eduskunnan kirjasto (EK), Helsinki
Holkeri Harri
Laine Jermu
Melin Ingvar
Ruokola Matti
Sorsa Kalevi

Geroge H. W. Bush Presidential library (GHWBPL), digitaalinen julkaisualusta
Public papers

Keskustan ja maaseudun arkisto (KMA), Helsinki
Keskustapuolueen arkisto
Mikko Immosen kokoelma (MIK)

Kansallisarkisto (KA), Helsinki
Ahti Karjalaisen kokoelma (AKK)
Jaakko Valtasen arkisto (JVA)
Matti Tuovisen arkisto (MTA)
Mauno Koiviston arkisto (MKA)
Raimo Heiskasen arkisto (RHA)

Tasavallan presidentin III arkisto (TPKA III)
Valtioneuvoston kanslian arkisto (VNKA)

National Security Archives (NSA), digitaalinen julkaisualusta
Arhiv perstrojki 1985–1995
Digital National Security Archive (DNSA) Collections
Dnevniki A.S. Černâeva
Дневники А.С.Черняева. Советская политика 1972–1991 гг. – взгляд изнутри / Дневники по годам.
Electronic Briefing Books (EBBs)
Epoha Brežneva 1964–1982, dokumenty na russkom âzyke
Ob''edinenie Germanii 1990
Okončanie Holodnoj Vojny v Evrope – šedevry istorii – 1989

Ronald Reagan Presidential Library (RRPL), Kalifornia, Yhdysvallat
Digital library collections
Jack Matlock collection
Executive secretariat, NSC

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv novejšej istorii (RGANI), Moskova, Venäjä
Fond 80, L.I. Brežnevin kokoelma
Fond 81, M.A. Suslovin kokoelma
Fond 83, K.U. Černenkon kokoelma
Fond 84, M.S. Gorbačëvin kokoelma

Suojelupoliisin arkisto (SPA), Helsinki
Seppo Tiitisen paperi (STP)
Tasavallan presidentin adjutantin arkisto (TPAA)
Tasavallan presidentin kanslian arkisto Suojelupoliisissa (TPK Supo)

Tasavallan presidentin arkistosäätiö (TPA), Orimattila
Urho Kekkosen arkisto (UKA)
Eino Uusitalon arkisto (EUA)

United Kingdom National Archives (UKNA), Lontoo, Iso-Britannia

Foreign and Commonwealth office (FCO)
Cabinet (CAB)
Prime Minister (PREM)

Työväen arkisto (TA), Helsinki

Suomen sosialidemokraattinen puolue
Aimo Kairamon kokoelma

Ulkoministeriön arkisto (UMA), Helsinki

Diplomaattikortisto
Erittäin salaiset
Hallituksen ulkoasiainvaliokunta
Johtoryhmä
Poliittisen alivaltiosihteerin muistiosarja
Raporttisarjat
Vierailukansiot

Wilson center, digitaalinen julkaisualusta

Cold War International History Project (CWIHP)

Haastattelut, tiedonannot ja sähköpostit, tekijän hallussa

Jaakko Kalela
Juhani Kaskeala
Klaus Törnudd
Maarit Muikku
Paavo Väyrynen
Pär Stenbäck
Seppo Tiitinen
Thomas Gijswijt

Painetut lähdejulkaisut

Erkki Tuomioja, *Siinä syntyy vielä rumihia. Poliittiset päiväkirjat 1991–1994.* Toim. Veli-Pekka Leppänen. Tammi, Helsinki 2014.

Foreign relations of the United States (FRUS)

1969-1976. Volume XXXII, SALT I, 1969-1972. Toim. Erin R Mahan. United States Government Printing Office, Washington 2010.

1981–1988, Volume III, Sovieât Union, January 1981–January 1983. Toim. James Graham Wilson. United States Government Publishing Office, Washington 2016.

Fred och säkerhet, SOU 2002:108
Fred och säkerhet – säkerhetspolitiska utredningen SOU 2002:108. Regeringskansliet, Tukholma 2002.

Instructions from the Centre: Top Secret Files on KGB Foreign Operations 1975–1985
Toim. Christopher Andrew ja Gordievski Oleg. Hodder & Stoughton, Lontoo 1991. 2. painos.

J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956. Toim. Yrjö Blomstedt ja Matti Klinge.
Ensimmäinen osa 28.6.1944–24.4.1949. WSOY, Porvoo, 1985.
Toinen osa 25.4.1949–10.4.1956. WSOY, Porvoo, 1986.

The Last Superpower Summits: Reagan, Gorbachev and Bush. Conversations That Ended the Cold War

Toim. Svetlana Savranskaya ja Thomas S. Blanton. Central European University Press, Budapest, 2016.

Leonid Brežnev rabočie i dnevnikovye zapisi v 3-x tomah.
Tom 3. Leonid Brežnev, rabočie i dnevnikovye zapisi 1944–1964 gg. Federal'noe arhivnoe agentstvo, Arhiv prezidenta Rossijskoj Federacii, Rossijskij gosudarstvennyj arhiv novejšej istorii, Rossijskoe istoričeskoe obŝestvo, Germansij istoričeskij institut v Moskve. IstLit, Moskova 2016.

Matti Tuovisen päiväkirja. *Salaisuuksien vartija. Lehtiä valtiosihteeri Matti Tuovisen päiväkirjasta 1972–1985.* Toim. J. Suomi. Poliittisen historian julkaisuja 2, Turun yliopisto, Turku, 2012.

Mihail Gorbačëv i germanskij vopros. *Cbornik dokumentov 1986–1991.* Gorbačev fond. Ves' mir, Moskova 2006.

Otvečaâ na vyzov vremeni – Vnešnââ politika perestrojki: dokumental'nye svidetel'stva. *Po zapisâm besed M.S. Gorbačeva s zarubežnymi deâtelâmi i drugim materialam.* Gorbačev fond. Ves' mir, Moskova 2010.

Paasikiven linja – Puheita vuosilta 1944–1956
Juho kusti paasikiven puheita vuosilta 1944–1956.
WSOY, Porvoo. Käytetty verkkojulkaisuna [https://jkpaasikivi.fi/book/paasikiven-linja-juho-kusti-paasikiven-puheita-vuosilta-1944-1956/].

Suomen asetuskokoelma
Hallitusmuoto 1919
Sopimussarja
Valtioneuvoston ohjesääntö 995/1943

Suomen virallinen tilasto (SVT)
Ulkomaankauppa 1981: osa II. Tullihallitus, Helsinki 1982.
Presidentinvaalit. *Presidenttien toimikaudet sekä äänestysprosentit valitsijamiesten vaaleissa 1925–1982 sekä presidentin vaaleissa 1988, 1994 ja 2000*. Tilastokeskus, Helsinki 2004.
Suomen tilastollinen vuosikirja 1983, 1985
Presidentinvaalit 2018, I vaali, Tilastokeskus, Helsinki 2018.
Vaalitilastot, *Taulukko: Eduskuntavaalit 1907–*

Urho Kekkosen päiväkirjat, osat 1–4. Toim. Juhani Suomi. Otava, Helsinki, 2001–2004.

Valtiopäivien avajaispuheet
Valtiopäivien avajaispuheet 1907–2006. Eduskunnan kirjaston tutkimuksia ja selvityksiä 8. Eduskunnan kirjasto, Helsinki 2006.

White House Diaries

Ronald Reagan Presidential Foundation and Institute, Simi Valley, 2022.

Valtiopäiväasiakirjat

Täysistunnon pöytäkirjat
Hallituksen esitykset
Valtioneuvoston selonteot
Valtioneuvoston tiedonannot

Sanoma- ja aikakausilehdet

Chigago Tribune
Demari
Helsingin Sanomat, HS
Herald tribune
Hufvudstadsbladet, HBL
Izvestiâ
Kainuun sanomat
Kanava
New York Times, NYT
Pravda
Reserviläinen
Suomen kuvalehti, SK
Suomenmaa
Tiedonantaja
Turun sanomat, TS
Uusi Suomi, US
Washington Post

Verkko- ja televisiojulkaisut

Consilium.europa.eu
C-span.org
President Gorbachev at the United Nations
U.S.-Russia Meeting
Fond Aleksandra N. Âkovleva
www.alexanderyakovlev.org
Germanhistorydocs.ghi-dc.org
Kansallisbiografia, Kivimäki Erkki (1923–2007). Leppänen Veli-Pekka, SKS, Helsinki. Päivitetty 22.10.2007.

Kansallisbiografia, Salomaa Erkki (1917–1971). Helin Jyrki, SKS, Helsinki. Päivitetty 24.2.2000
Kotimaisten kielten keskus
Presidentti Koiviston uudenvuodenpuheet
Macrotrends.net
National Interest, The
Reaganfiles, The
Document collections
[http://www.thereaganfiles.com]
Tieteen termipankki
Filosofia:teoria.
Un.org
Special sessions
US, Declassified Documents Online, (USDDO)
Gale.com
Valtioneuvoston verkkosivut
Hallituksen tiedot ja kokoonpano / hallitusohjelmat
Verkkouutiset.fi
YLE Areena
Hullu vuosi 1991
Koiviston vaalitentti 1982
Politiikka Suomi: Kun Suomi livahti länteen (jakso 9)
Ylimääräinen puoluekokous 1981
YLE:n Elävä arkisto
Presidentti Urho Kekkosen puhe Leningradissa 24.1.1959
Youtube
Notre Dame Commencement Address: President Reagans Source of all Strength Speech, 1981.
Press-konferenciâ členov GKČP 1991 [Пресс-конференция членов ГКЧП (1991)].
О выходе Ельцина из КПСС.
Встреча Президента СССР М.С. Горбачева с депутатами ВС РСФСР в связи с событиями 19-21 августа.

Muistelmat ja aikalaiskirjallisuus

Aalto, Arvo. *Elämäni miljoonat.* WSOY, Helsinki 1988.

Ahde, Matti ja Timo Hakkarainen, *Matti Ahde – sähkömies.* WSOY, Helsinki 2013.

Aho, Esko. *1991. Mustien joutsenten vuosi*. Otava, Helsinki 2020.

Akulov, Albert. *Vuodet Tehtaankadulla.* Suomeksi kääntänyt Esa Adrian. Otava, Helsinki 1996.

Alholm, Björn. *Toisinajattelija suurlähettiläänä.* Tammi, Helsinki 2001.

Andrew, Christopher ja Oleg Gordievsky. *KGB*. Suomentaneet Liisa Paakkanen ja Risto Varteva. Otava, Helsinki 1991.

Beschloss, Michael R. ja Strobe Talbott. *At the Highest Levels. The Inside Story of the End of the Cold War*. Little, Brown and Company, Lontoo 1993.

Blomberg, Jaakko. *Vakauden kaipuu. Kylmän sodan loppu ja Suomi.* WSOY, Helsinki 2011.

Blåfield, Antti ja Pekka Vuoristo. *Kalevi Sorsan suuri rooli.* Kirjayhtymä, Helsinki 1985.

Blåfield, Antti ja Pekka Vuoristo. *Kun valta vaihtui. Mitä todella tapahtui presidentinvaaleissa 1982.* Kirjayhtymä, Helsinki 1982.

Bodström, Lennart. *Mitt i stormen*. Hjalmarson & Högberg, Tukholma 2001.

Bukovsky, Vladimir Konstantinovich ja Alyona Kojevnikov. *Judgment in Moscow. Soviet Crimes and Western Complicity*. Ninth of November Press, California 2019.

Cooper, James Ford. *Asemamaana Suomi. Amerikkalaisdiplomaatti Suomessa kylmän sodan aikana.* Suomentaneet Anssi Sinnemäki, Pentti Sinnemäki ja Asmo Koste. Tammi, Helsinki 1998.

Derâbin, Ûrij Stepanovič (Дерябин Юрий Степанович). *Legko li byt' poslom? Zapiski o žizni i kar'ere diplomata*. Ves' Mir, Moskova, 2010.

Derjabin, Juri. *Omalla nimellä. Reunamerkintöjä Juri Komissarovin kirjoihin ja omaan elämään.* Suomentanut Esa Adrian. Otava, Helsinki 1997.

Dobrynin, Anatoly. *In Confidence. Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents.* Times Books, New York 1995.

Fast, Leif. *Minnesbilder*. Helsinki 2002.

Fjodorov, Vladimir. *NKP:n Suomen osastolla 1954–1989.* Suomentanut Kari Klemelä. WSOY, Helsinki 2001.

Fjodorov, Vladimir. *Oliko SKP "Viides kolonna"?* Marxilainen foorumi, Helsinki 1993.

Gates, Robert M. *From the Shadows. The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*. Simon & Schuster, New York 1996.

Gorbačëv. Mihail (Горбачев Михаил). *Остаюсь оптимистом.* ACT, Moskova 2017.

Gorbachev, Mikhail. *Memoirs*. Reprinted, Doubleday, Lontoo 1996.

Gorbunov, Aleksandr. *Tehtaankatu 1.* Suomentanut Esa Adrian. WSOY, Helsinki 1992.

Grachev, Andrei. *Gorbachev's Gamble. Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War.* Polity Press, Oxford 2008.

Gustafsson Paul, *Ritarikadun renki.* Kirjayhtymä, Helsinki 1999.

Hammer, Armand ja Neil Lyndon, *Hammer. Vuosisadan kauppamies.* Suomentanut Leevi Lehto. WSOY, Helsinki 1987.

Holopainen, Kauko. *Harri Holkeri. Kahden presidentin mies.* Kirjayhtymä, Helsinki 1989.

Huhtaniemi, Pekka. "Kohtalona kauppapolitiikka." Artikkeli teoksessa *Isänmaan airuet. Suomalaista diplomatiaa viidellä vuosikymmenellä.* Toim. Kimmo Pulkkinen, Hannu Mäntyvaara ja Risto Veltheim. Edita, Helsinki 2016.

Hämäläinen, Unto. "Koiviston mediasuhteet." Artikkeli teoksessa *Merkillinen Mauno*. Toim. Seppo Lindblom ja Pekka Korpinen. Otava, Helsinki 2019.

Hämäläinen, Unto ja Terho Ovaska. *Lännettymisen lyhyt historia.* WSOY, Porvoo 1998.

Hämäläinen, Unto. *Suomi Euroopan hulluna vuonna 1989.* HS-kirjat, Helsinki 2013.

Hämäläinen, Unto. *Suomi Orwellin vuonna 1984.* HS-kirjat, Helsinki 2011.

Iloniemi, Jaakko. ”Diplomatian kaksi muotoa ja kansallinen etu.” Artikkeli teoksessa *Suomen liikkumavara. Suurlähettiläs Arto Mansalan ystäväkirja*. Toim. Pertti Torstila, Martti Häikiö ja Jussi Pekkarinen. SKS, Helsinki 2011.
Jakobson, Max. *Tilinpäätös.* 3. painos. Otava, Helsinki 2003.
Jakobson, Max. *Vallanvaihto. Havaintoja ja muistiinpanoja vuosilta 1974–92.* WSOY, Helsinki 1992.
Jeltsin, Boris. *Presidentin päiväkirja.* Suomeksi kääntänyt Esa Adrian. Otava, Helsinki 1994.
Jyränki, Antero. *Kolme vuotta linnassa. Muistiinpanoja ja jälkiviisautta.* WSOY, Helsinki 1990.
Kajanoja, Jouko. *Vallankumous ja 10 000 ääntä*. Kirjayhtymä, Helsinki 1985.
Kalela, Jaakko. ”Kekkosen viimeinen päiväkirjamerkintä: Jaakko Kalelan selvitys keskustelusta Kultarannassa 6.7.1981.” *Historiallinen aikakauskirja,* 1/2018: 83–85.
Kalela, Jaakko. ”Mauno Koivisto ja 90-luvun ulkopolitiikan puitteet.” Artikkeli teoksessa *Pitkä linja. Mauno Koivisto, valtiomies ja vaikuttaja.* Toim. Keijo Immonen. Kirjayhtymä, Helsinki 1993.
Kalela, Jaakko. ”Presidentin diplomaatit 1973–1994.” Artikkeli teoksessa *Isänmaan airuet. Suomalaista diplomatiaa viidellä vuosikymmenellä.* Toim. Kimmo Pulkkinen, Hannu Mäntyvaara ja Risto Veltheim. Edita, Helsinki 2016.
Kalela, Jaakko. ”Suomen idea.” Artikkeli teoksessa *Merkillinen Mauno*. Toim. Seppo Lindblom ja Pekka Korpinen. Otava, Helsinki 2019.
Kalela, Jaakko. ”Vallan reservi ja reservin valta. Mauno Koivisto ja presidentin rooli Suomessa.” Artikkeli teoksessa *Kyllä se siitä! Mauno Koiviston ensimmäiset kahdeksan vuosikymmentä.* Toim. Tellervo Koivisto, Seppo Lindblom, Jaakko Kalela ja Olli Arrakoski. Tammi, Helsinki 2003.
Karasev, Felix. *Naapurinpojan muistelmat.* Suomentanut Esa Adrian. Otava, Helsinki 1998.
Karjalainen Kukka-Maaria, *Isä*. WSOY, Porvoo 1998.
Kaskeala, Juhani. ”Ylipäällikkö.” Artikkeli teoksessa *Merkillinen Mauno*. Toim. Seppo Lindblom ja Pekka Korpinen. Otava, Helsinki 2019.
Karjalainen, Ahti ja Jukka Tarkka. *Presidentin ministeri. Ahti Karjalaisen ura Urho Kekkosen Suomessa.* Otava, Helsinki 1989.
Koivisto, Mauno. *Kaksi kautta I. Muistikuvia ja merkintöjä 1982–1994.* Kirjayhtymä, Helsinki 1994.
Koivisto, Mauno. *Kaksi kautta II. Historian tekijät.* Kirjayhtymä, Helsinki 1995.
Koivisto, Mauno. *Liikkeen suunta*. Kirjayhtymä, Helsinki 1997.
Koivisto, Mauno. *Politiikkaa & politikointia 1979–81*. Kirjayhtymä, Helsinki 1988.
Koivisto, Mauno. *Venäjän idea.* Tammi, Helsinki 2001.
Koivisto, Mauno. *Grannar. Frändskap och friktion.* Söderströms, Helsinki 2008.
Kondrašev, Sergej (Кондрашев С.А.). «Ю.В.Андропов» Artikkeli teoksessa *Команда Андропова*. Rus’, Moskova 2005.
Korhonen, Keijo. *Sattumakorpraali. Korhonen Kekkosen komennossa*. Otava, Helsinki 2006.
Korpinen, Pekka. ”Oikeaa politiikkaa.” Artikkeli teoksessa *Merkillinen Mauno.* Toim. Seppo Lindblom ja Pekka Korpinen. Otava, Helsinki 2019.
Korte, Kai. *Ministerit tulivat ja menivät*. Gummerus, Jyväskylä 1992.
Kosonen, Eikka. ”YYA-Suomesta EU-Suomeen.” Artikkeli teoksessa *Isänmaan airuet. Suomalaista diplomatiaa viidellä vuosikymmenellä.* Toim. Kimmo Pulkkinen, Hannu Mäntyvaara ja Risto Veltheim. Edita, Helsinki 2016.
Laine, Jermu. ”Hirmuisen kujanjuoksun hurmosta 1980-luvulla. EUREKA ja suomettumaton teknologia-Suomi.” Artikkeli teoksessa *Kun Suomi kääntyi.* Toim. Terhi Suominen. Schuman-seura ry, Turku 2006a.
Laine, Jermu. *Kaupallisen lännettymisajan lyhyt historia.* Cosmoprint, Helsinki 2006b.
Liikanen, Erkki. *Brysselin päiväkirjat 1990–1994*. Toim. Elina Nevalainen Otava, Helsinki 1995.
Liikanen, Erkki. *Olin joukon nuorin.* Otava, Helsinki 2019.
Lindblom, Seppo. *Manun matkassa.* Otava, Helsinki 2009.
Lipponen, Paavo. *Murrosten aika. Muistelmat 1979–95.* WSOY, Helsinki 2014.
Lipponen, Paavo. ”Koivisto ja Suomen Eurooppa-politiikka.” Artikkeli teoksessa *Merkillinen Mauno*. Toim. Seppo Lindblom ja Pekka Korpinen. Otava, Helsinki 2019.

Mansala, Arto. *Asemapaikkana Peking. Suomen ja Kiinan kansatasavallan suhteiden neljästä vuosikymmenestä sekä tehtävästä Pohjois-Koreassa.* Siltala, Helsinki 2020.
Mansala, Arto. *Kohti kaaoksen pitkää yötä. Kolme kautta Moskovassa.* WSOY, Helsinki 2015.
Matlock, Jack. *Autopsy on an Empire. The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*. Random House, New York 1995.
Matlock, Jack. *Reagan and Gorbachev. How the Cold War Ended*. Random House Publishing, Westminster 2004.
Paasio, Pertti. *Minä ja Mr Murphy*. Gummerus, Jyväskylä 1996.
Palažčenko, Pavel (Палажченко Павел). *Профессия и время. Записки переводчика-дипломата.* 2-е изд. Novaâ gazeta, Moskova 2020.
Pipes, Richard. *Vixi. Memoirs of a Non-Belonger.* Yale University Press, New Haven; London 2003.
Piskulov, Juri. *Näin teimme idänkauppaa.* Suomentanut Esa Seppänen. Ajatus Kirjat, Helsinki 2009.
Primakov, Evgenij (Примаков Евгений). "Мысли вслух. Попытка осмыслить пережитое страной в XX веке и мнение о ее способности вписаться в реалии XXI столетия." Artikkeli teoksessa *На пороге перемен.* AST, Moskova 2021.
Rantanen, Paavo. *Talviministeri. Diplomatian näyttämöiltä politiikan parrasvaloihin.* Gummerus, Helsinki 2000.
Rekola, Esko. *Viran puolesta.* WSOY, Helsinki 1998.
Rislakki, Jukka. *Mullistusten mies. Elämää ja kohtaloita historian aallokossa.* Otava, Helsinki 2018.
Saarinen, Aarne. *Kivimies.* Toim. Pentti Peltoniemi. Otava, Helsinki 1995.
Saarinen, Aarne. *Suomalaisen kommunistin kokemuksia.* Tammi, Helsinki 1984.
Sarlund, Seppo. *Politiikan pöydän alta*. Otava, Helsinki 2004.
Schori, Pierre. *Dokument inifån. Sverige och storpolitiken i omvälvningarnas tid.* Tidens förlag. Tukholma, 1992.
Shevardnadze, Eduard. *The Future Belongs to Freedom.* Englanniksi kääntänyt Catherine A. Fitzpatrick. The Free Press, New York 1991.
Shultz, George P. *Turmoil and Triumph. My Years as Secretary of State.* Charles Scribner's Sons, New York 1993.
Sinicin, Igor', (Синицин Игорь). *Андропов вблизи. Воспоминания о временах оттепели и застоя.* Tsentrpoligraf, Moskova 2015.
Stenbäck, Pär. *Kriisejä ja katastrofeja. Poliittinen ja humanitaarinen työni.* Suomentanut Salla Simukka. Schildts, Helsinki 2009.
Talvitie, Heikki ja Risto Repo. *Itsenäisyyden ilmansuunnat*. Auditorium, Helsinki 2015.
Tiitinen, Seppo ja Pekka Ervasti. *Tiitinen. Vakoilijoita ja veijareita*. Otava, Helsinki 2018.
Tiusanen, Tauno. *Elämä rautaesiripun varjossa. Toisinajattelijan päiväkirja*. Edita, Helsinki 2009.
Tuuri, Antti. *Elosta ja maailmasta. Esko Ahon tie Peltolan tuvasta suuriin saleihin*. Otava, Helsinki 1999.
Tyrkkö, Maarit. *Presidentti ja toimittaja.* WSOY, Helsinki 2016.
Törnudd, Klaus. *Uuteen maailmanjärjestykseen. Suomi turvallisuusneuvoston jäsenenä 1989–1990.* Kirjayhtymä, Helsinki 1992.
Valtasaari, Jukka. *Myrskyn vuodet. Suomen suunta kylmän sodan jälkeen*. Otava, Helsinki 2009.
Vesterinen, Veikko. *Presidentti Koiviston adjutanttina.* Gummerus, Jyväskylä 1996.
Viita, Pentti. *Kapitalismin ja sosialismin puristuksessa. Suomen ja Neuvostoliiton taloussuhteet 1944–1991*. BSV kirja, Helsinki 2006.
Virmavirta, Jarmo. *Presidenttipeli ja sen pelaajat. Mielikuvia ja muistikuvia lähes 40 vuoden ajalta*. Kirjastudio, Helsinki 2005.
Virolainen, Johannes. *Viimeinen vaalikausi*. Otava, Helsinki 1991.
Vladimirov, Viktor. *Näin se oli... Muistelmia ja havaintoja kulissientakaisesta diplomaattitoiminnasta Suomessa 1954–84.* Otava, Helsinki 1993.
Väyrynen, Paavo. *On muutoksen aika. Osa 2. Tosiasioita ja haavekuvia tulevaisuuden Suomesta.* WSOY, Helsinki 1993a.

Väyrynen, Paavo. *On totuuden aika. Osa 1. Tosiasioita ja muistikuvia Urho Kekkosen Suomesta.* WSOY, Helsinki 1993b.
Väyrynen, Paavo. *On totuuden aika. Osa 2. Tosiasioita ja muistikuvia Mauno Koiviston Suomesta.* WSOY, Helsinki 1993c.
Väänänen Pentti, *Purppuraruusu ja samettitykki.* Kellastupa, Vantaa 2012.
Wihtol, Åke. Diplomaatti, minäkö? Epädiplomaattisia episodeja 1950–1991. Gummerus, Helsinki 1999.

Artikkelit ja tutkimuskirjallisuus

Adler-Nissen, Rebecca. "Conclusion: Relationalism or why diplomats find international relations theory strange." Artikkeli teoksessa *Diplomacy and the Making of World Politics*. Toim. Vincent Pouliot, Iver B Neumann, ja Ole Jacob Sending. Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
Andrew, Christopher. *The Defence of the Realm. The Authorized History of MI5.* Penguin Books, London, 2010.
Apunen, Osmo. *Linjamiehet. Paasikivi-seuran historia.* Tammi, Helsinki 2005.
Apunen, Osmo. *Silmän politiikkaa. Ulkopoliittinen instituutti 1961–2006*. Otava, Helsinki 2012.
Arbatov, Georgi. "The dangers of a new Cold War." *Bulletin of the Atomic Scientists*, 3/1977: 33-40.
Arho-Havrén, Sari. *"Meillä ei ole ikuisia ystäviä eikä vihollisia. Ikuisia ovat meidän omat etumme." Suomen suhteet Kiinan kansantasavaltaan 1949–1989*. Helsingin yliopisto, Helsinki 2009.
Armbruster, Chris. "One bright moment in an age of war, genocide and terror? On the revolutions of 1989." Artikkeli teoksessa *The global 1989: Continuity and change in world politics*. Toim. George Lawson, Chris Armbruster ja Michael Cox. Cambridge University Press, New York 2010.
Aunesluoma, Juhana. "Kylmän sodan päättyminen historiana." *Historiallinen Aikakauskirja*, 2/2012: 140-145.
Aunesluoma, Juhana. "Less than Membership but More than Association: Establishing the European Economic Area, 1989–1993." Artikkeli teoksessa *European Integration Beyond Brussels. Unity in East and West Europe Since 1945.* Toim. Matthew Broad ja Suvi Kansikas. Palgrave Macmillan, Cham 2020.
Aunesluoma, Juhana. "Odotuksia ja pelkoja. Keskustelu Suomen EU-jäsenyydestä 1989–1994." Artikkeli teoksessa *Suomi 25 vuotta Euroopan unionissa.* Toim. Kimmo Elo. Sigillum, Turku 2021.
Aunesluoma, Juhana. *Vapaakaupan tiellä. Suomen kauppa- ja integraatiopolitiikka maailmansodista EU-aikaan.* SKS, Helsinki 2011.
Barrass, Gordon. "Able Archer 83: What Were the Soviets Thinking?" *Survival*, 6/2016: 7–30, DOI: 10.1080/00396338.2016.1257176
Barsenkov, Aleksandr Sergeevic, (Барсенков А.С.) «Новое мышление» во внешней политике СССР (1985—1991) // *Вестник Московского университета*. Серия «Международные отношения и мировая политика». 1/2012.
Basosi, Duccio. "The European Community and International Reaganomics, 1981–1985." Artikkeli teoksessa *European Integration and the Atlantic Community in the 1980s.* Toim. Kiran Klaus Patel ja Kenneth Weisbrode. Cambridge University Press, New York 2013.
Belton, Catherine. *Putinin sisäpiirissä. Kuinka KGB valtasi Venäjän ja kääntyi länttä vastaan.* Suomentanut Ilkka Rekiaro. Docendo, Jyväskylä 2021.
Bercovitch, Jacob. *Theory and Practice of International Mediation: Selected Essays*. Routledge, Abingdon, Oxon 2011.
Bergholm, Tapio. *Kiihkeä Koivisto: nuoruus - sota - onni . 1923–1959*. Otava, Helsinki 2020.
Bjøl, Erling. "Mitä historia on?" Artikkeli teoksessa *Otavan suuri maailmanhistoria 20. Historian perintö.* Otava, Helsinki 1987.

Blanton, Thomas. “U.S. Policy and the Revolutions of 1989.” Artikkeli teoksessa *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989.* Toim. Svetlana Savranskaya, Thomas S. Blanton ja Vladislav Zubok. Central European University Press, Budapest 2010.

Blom, Anders. *Veljeskunta. Lobbaus Suomen poliittisessa järjestelmässä*. Gummerus, Helsinki 2018.

Blombergs, Fred. ”Johdatus Suomen turvallisuuspolitiikkaan kylmän sodan jälkeisessä Euroopassa.” Artikkeli teoksessa *Suomen turvallisuuspoliittisen ratkaisun lähtökohtia.* Toim. Fred Blombergs. Maanpuolustuskorkeakoulu, julkaisusarja 1: Tutkimuksia Nro 4. Maanpuolustuskorkeakoulu, Helsinki 2016.

Bozo, Frédéric. *Mitterrand, the End of the Cold War and German Unification*. Berghahn, New York 2009.

Brander, Richard. *Finland och Sverige i EU: tio år av medlemskap*. Schildts, Helsinki 2004.

Brown, Archie. *The Human Factor: Gorbachev, Reagan, and Thatcher, and the End of the Cold War*. Oxford University Press, Oxford 2020.

Brown, Archie. “Perestroika and the end of the cold war.” *Cold war history*, 1/2007: 1–17.

Byman, Daniel L. ja Kenneth M Pollack. “Let Us Now Praise Great Men. Bringing the Statesman Back In.” *International security,* 4/2001: 107–146.

Clerc, Louis. "Review Essay: A Renewal of Diplomatic History or the Continuation of Old Trends? Selected Readings from the French-speaking Field of International History.” *Diplomatica* 2/2019: 291-298. https://doi.org/10.1163/25891774-00102008.

Colton Timothy, *Yeltsin a Life*. Basic Books, New York 2008.

Conze, Eckart, Klimke, Martin ja Jeremy Varon. “Introduction.” Artikkeli teoksessa *Nuclear Threats, Nuclear Fear, and the Cold War of the 1980s*. Cambridge University Press, New York 2017.

Cox, Michael. “From Detente to the ‘New Cold War’: The Crisis of the Cold War System.” *Millennium: Journal of International Studies,* 3/1984: 265–291.

Cox, Michael. *“*Who won the Cold War in Europe? A historiographical overview.” Artikkeli teoksessa *Europe and the End of the Cold War. A Reappraisal.* Toim. Frederick Bozo ja Marie-Pierre Reyniers. Routledge, Lontoo 2008.

Crankshaw, Edward. *Moskovan ja Pekingin kylmä sota.* Suomentanut Maija-Liisa Sutinen. Karisto, Hämeenlinna 1964.

Crump, Laurien ja Susanna Erlandsson. “Introduction: Smaller Powers in Cold War Europe.” Artikkeli teoksessa *Margins for Manoeuvre in Cold War Europe. The Influence of Smaller Powers.* Toim. Laurien Crump ja Susanna Erlandsson. Routledge, Abingdon; New York 2020.

Dallin, Alexander. “The Rise of New Thinking on Soviet Foreign Policy.” Artikkeli teoksessa *The Demise of Marxism-Leninism in Russia.* Toim. Archie Brown. St Antony’s Series, Palgrave Macmillan, London 2004, 178–191.

Danielsbacka Mirkka, Hannikainen Matti O., ja Tuomas Tepora. ”Teoriaton historia?” Artikkeli teoksessa *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historian tutkimuksessa.* Toim. Matti O. Hannikainen, Mirkka Danielsbacka ja Tuomas Tepora. Gaudeamus, Helsinki 2018.

Davis, Ian. *The Regulation of Arms and Dual-use Exports: Germany, Sweden and the UK*. Oxford University Press; SIPRI, Solna 2002.

Drake, Richard Regis. "The Soviet Dimension of Italian Communism." *Journal of Cold War Studies*, 3/2004: 115-119.

Duara, Prasenjit. “The cold war as a historical period: an interpretive essay.” *Journal of Global History,* 3/2011: 457–480. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1740022811000416>

Ekengren, Ann-Marie ja Rasmus Mariager. “The Socialist International, Common Security, and the Palme Commission. Helping to keep European détente Alive, 1976–1985.” Artikkeli teoksessa *Northern Europe in the Cold War, 1965-1990: East-West Interactions of Trade, Culture and Security*. Toim. Poul Villaume, Ann-Marie Ekengren ja Rasmus Mariager. Aleksanteri Institute, Helsinki 2016.

Ennelin, Esa. ”Tšernobylin ydinvoimalaonnettomuus 1986.” Artikkeli teoksessa *Suomi ja kriisit. Vaaran vuosista terrori-iskuihin.* Toim. Tuomas Forsberg, Christer Pursiainen, Raimo Lintonen ja Pekka Visuri. Gaudeamus, Helsinki 2003.

Esno, Tyler. *Trading with the Enemy: U.S. Economic Policies and the End of the Cold War*. Ohio University, Ohio 2017.

Fink, Carole K. *Cold War. An International History*. Routledge, Boca Raton 2017.

Fischer, Benjamin. “The Soviet-American War Scare of the 1980s.” *International journal of intelligence and counterintelligence,* 3/2006: 480–518.

Fischer, Beth. “The United States and the Transformation of the Cold War.” Artikkeli teoksessa *The Last Decade of the Cold War: from Conflict Escalation to Conflict Transformation.* Toim. Olav Njølstad. Frank Cass, Lontoo 2004.

Fischer, Beth. “US foreign policy under Reagan and Bush.” Artikkeli teoksessa *The Cambridge History of the Cold War. Vol III, Endings.* Toim. Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad. Cambridge University Press, Cambridge 2010.

Fischer, Thomas. *Keeping the Process Alive: The N+N and the CSCE Follow-up from Helsinki to Vienna (1975-1986)*. Center for Security Studies (CSS), ETH Zürich, Zürich 2012.

Fischer, Thomas. “Lifeline to the Helsinki Process. The Neutral and Non-Aligned States and the CSCE Follow-up Meeting in Madrid 1980–1983.” Artikkeli teoksessa *Northern Europe in the Cold War, 1965-1990: East-West Interactions of Trade, Culture and Security*. Toim. Poul Villaume, Ann-Marie Ekengren ja Rasmus Mariager. Aleksanteri Institute, Helsinki 2016.

Forsberg, Tuomas ja Tapani Vaahtoranta, ”Johdanto: Suomen ulkopolitiikka tutkimuksen kohteena.” Artikkeli teoksessa *Johdatus Suomen ulkopolitiikkaan. Kylmästä sodasta uuteen maailmanjärjestykseen.* Toim. Tuomas Forsberg ja Tapani Vaahtoranta. Gaudeamus, Helsinki 1993.

Forsberg, Tuomas ja Matti Pesu. ”The Role of Public Opinion in Finland's Foreign and Security Policy.” Artikkeli teoksessa *National Security, Public Opinion and Regime Asymmetry. A Six-Country Study*. Toim. Cheng, T.J. ja Lee Wei-chin, World Scientific, Singapore 2017.

Fukuyama, Francis. *Historian loppu ja viimeinen ihminen.* WSOY, Porvoo 1992.

Gaddis, John Lewis. *The Cold War. The Deals. The Spies. The Lies. The Truth.* Penguin Books, Lontoo 2007.

Gala, Marilena. “From INF to SDI. How Helsinki reshaped the transatlantic dimension of European security.” Artikkeli teoksessa *The Crisis of Détente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985.* Toim. Leopold Nuti. Routledge, Lontoo 2009.

Garthoff, Raymond L. *The Great Transition. American-Soviet Relations and the End of the Cold War.* The Brookings Institution, Washington D.C. 1994.

Gassert, Philipp. “Did Transatlantic Drift Help European Integration? The Euromissiles Crisis, the Strategic Defense Initiative, and the Quest for Political Cooperation.” Artikkeli teoksessa *European Integration and the Atlantic Community in the 1980s.* Toim. Kiran Klaus Patel ja Kenneth Weisbrode. Cambridge University Press, New York 2013.

Gehler. Michael. “Austria’s application as Precursor of EFTA Member States in Times of Reshaping Europe 1984/85–1989.” Artikkeli teoksessa *Reshaping Europe. Towards a Political, Economic and Monetary Union, 1984-1989*. Toim. Michael Gehler, Wilfried Loth. Nomos, Baden-Baden 2020.

Gehler, Michael. *Three germanies. West Grmany, East Germany and the Berlin Republic.* Reaktion books, Lontoo 2011.

Gijswijt, Thomas W., *Informal Alliance. The Bilderberg Group and Transatlantic Relations during the Cold War, 1952–1968.* Routledge, New York 2019.

Goodby, James. “Eight Negotiations - Seventeen Lessons.” *International negotiation,* 2/2012: 213–236.
Goodby, James. “The Survival Strategies of Small Nations.” *Survival,* 5/2014: 31–39.
Graf, Maximilian. “Indefinite Coexistence? Austria, the Soviet Union, and Ostpolitik after 1968.” Artikkeli teoksessa *The Soviet Union and Cold War Neutrality and Nonalignment in Europe*. Toim. Mark Kramer, Aryo Makko ja Peter Ruggenthaler. Lexington Books, Lanham 2021.
Halliday, Fred. *The Making of the Second Cold War*. Verso, Lontoo 1983.
Hanhimäki, Jussi M., “Introduction. Unexpected transformations?” Artikkeli teoksessa *New Perspectives on the End of the Cold War: Unexpected Transformations?* Toim. Bernhard Blumenau, Jussi Hanhimäki ja Barbara Zanchetta. Taylor and Francis, Lontoo 2018.
Hanhimäki, Jussi M., “The United States and Neutrality in Scandinavia.” Artikkeli teoksessa *The Soviet Union and Cold War Neutrality and Nonalignment in Europe.* Toim. Mark Kramer, Aryo Makko ja Peter Ruggenthaler. Lexington Books, Lanham 2021a.
Hanhimäki, Jussi M. *Pax Transatlantica. America and Europe in the Post-Cold War Era.* Oxford University Press, New York, 2021b.
Hanhimäki, Jussi M., Schoenborn Benedikt ja Barbara Zanchetta. *Transatlantic Relations Since 1945. An Introduction*. Routledge, Lontoo 2012.
Hannikainen, Matti O., Danielsbacka Mirkka ja Tuomas Tepora (toim.). *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historian tutkimuksessa.* Gaudeamus, Helsinki 2018.
Harle, Vilho ja Sami Moisio. *Missä on Suomi? Kansallisen identiteettipolitiikan historia ja geopolitiikka*. Vastapaino, Tampere 2000.
Haslam, Jonathan. *Near and Distant Neighbours. A New History of Soviet Intelligence*. Oxford University Press, Oxford 2015.
Haslam, Jonathan. *Response to H-Diplo Article Review 966.* H-Diplo, verkkojulkaisu, 2022.
Haukkala, Hiski. *Suuren pelin paluu. Suomen tulevaisuus kriisien maailmassa.* Otava, Helsinki 2020.
Hentilä, Seppo. *Harppi-Saksan haarukassa: DDR:n poliittinen vaikutus Suomessa*. SKS, Helsinki 2004.
Hentilä, Seppo. *Kaksi Saksaa ja Suomi. Saksan-kysymys Suomen puolueettomuuspolitiikan haasteena.* SKS, Helsinki 2003.
Hill, Christopher. *The Changing Politics of Foreign Policy.* Palgrave Macmillan, London 2003.
Hirvensalo, Inkeri ja Pekka Sutela. *Rahat pois bolsevikeilta. Suomen kauppa Neuvostoliiton kanssa.* Siltala, Helsinki 2017.
Hudson, Valerie M. *Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory*. Toinen painos Rowman & Littlefield, Lanham 2014.
Hukkinen, Juhana. ”Suomen vientimenestys Neuvostoliiton markkinoilla.” *Kansantaloudellinen aikakausikirja* 3/1990.
Häikiö, Martti. *Historia ja väärät profeetat. Kirjoituksia Suomen historian kipupisteistä.* 2. painos. Edita, Helsinki 2008.
Häikiö, Martti. *Strum und Drang. Suurkaupoilla eurooppalaiseksi elektroniikkayritykseksi 1983–1991.* Nokia Oyj:n historia 2. Edita, Helsinki 2001.
Iivari, Ulpu. *Lähikuvassa Ulf Sundqvist*. Otava, Helsinki 2009.
Iriye, Akira. “Historicizing the Cold War.” *The Oxford Handbook of the Cold War*. Toim. Richarhd H. Immerman ja Petra Goedde. Oxford University Press, Oxford 2013.
Isohookana-Asunmaa, Tytti. *Maalaisliitto-Keskustan historia. Maalaisliitosta Keskustapuolue 1963–1981 / 5, Virolaisen aika*. WSOY, Helsinki 2006.
Jensen-Eriksen, Niklas. “The Northern Front in the Technological Cold War: Finland and East-West Trade in the 1970s and 1980s.” *Journal of cold war studies,* 4/2019: 150–174.

Jian, Chen. “China and the Cold War after Mao.” Artikkeli teoksessa *The Cambridge History of the Cold War. Vol III, Endings.* Toim. Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad. Cambridge University Press, Cambridge 2010.
Jokisipilä, Markku. *Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Saksan liittosopimusvaatimukset ja Rytin–Ribbentropin-sopimus*. SKS, Helsinki 2004.
Jordheim, Helge. “Against periodization: Koselleck’s theory of multiple temporalities.” *History and theory,* 2/2012: 151–171.
Jouko, Petteri. ”Suomalaisen puolustuspolitiikan kehitys – viisi ensimmäistä vuosikymmentä.” Artikkeli teoksessa *Puolustusministeriö 100 vuotta.* Toim. Riina Lahtinen. Edita, Helsinki 2018.
Juntunen, Alpo. ”Suomen liittouduttava Venäjän kanssa” *Kanava,* 8/2016.
Kalela, Jorma. *Aika, historia ja yleisö. Kirjoituksia historiantutkimuksen lähtökohdista*. Turun yliopisto, Turku 1993.
Kalela, Jorma. *Historiantutkimus ja historia.* Gaudeamus, Helsinki 2000.
Kalela, Jorma. ”Teoriattomuus historiantutkimuksen yhteiskuntasuhteessa.” Artikkeli teoksessa *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historian tutkimuksessa.* Toim. Matti O. Hannikainen, Mirkka Danielsbacka ja Tuomas Tepora. Gaudeamus, Helsinki 2018.
Kallenautio, Jorma. ”Puolueettomuuspolitiikan linjalla kohti Euroopan Unionia.” Artikkeli teoksessa *Suomen eduskunta 100 vuotta osa 11. Kansainvälinen eduskunta.* Edita, Helsinki 2007.
Kallenautio, Jorma. *Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopolitiikka Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan Unionin jäsenyyteen 1995.* SKS, Helsinki 2005.
Kansikas, Suvi. “Acknowledging Economic Realities. The CMEA Policy Change Vis-à-Vis the European Community, 1970-3.” *European review of history = Revue européene d’histoire,* 2/2014: 311–328.
Kansikas, Suvi. “Dismantling the Soviet Security System. Soviet-Finnish Negotiations on Ending Their Friendship Agreement, 1989-91.” *International history review*, 1/2019: 83–104.
Karamouzi, Eirini. “’At last, our voice is heard in the world’. Greece and the Six Nation Initiative during the Euromissiles crisis.” Artikkeli teoksessa *Margins for Manoeuvre in Cold War Europe. The Influence of Smaller Powers.* Toim. Laurien Crump ja Susanna Erlandsson. Routledge, Abingdon; New York 2020.
Karamouzi, Eirini ja Dionysios Chourchoulis. “Troublemaker or Peacemaker? Andreas Papandreou, the Euromissile Crisis, and the Policy of Peace, 1981-86.” *Cold war history,* 1/2019: 39–61.
Kari, Markus. *Suomen rahoitusmarkkinoiden murros 1980-luvulla. Oikeushistoriallinen tutkimus.* Into, Helsinki 2016.
Katajisto, Kati. *Verraton Virolainen. Johannes Virolainen 1914–2000.* Otava, Helsinki 2017.
Kero, Jukka. Neuvostoliiton ja Venäjän ulkomaankauppa. *Idäntalouksien katsauksia.* 4/1992, Suomen Pankki, Bofit, Helsinki 1992.
Keski-Rauska, Riku. *Sinä osaat, sinä pystyt. Ilkka Suomisen elämä.* Docendo, Jyväskylä 2020.
Kettunen, Pauli ja Juhana Aunesluoma. “History in the Cold War and the Cold War in the present.” Artikkeli teoksessa *The cold war and the politics of history* Toim. Juhana Aunesluoma ja Pauli Kettunen. Edita, Helsinki 2008.
Kieninger, Stephan. ‘Human rights, peace and security are inseparable’: Max Kampelman and the Helsinki Process. Artikkeli teoksessa *The CSCE and the End of the Cold War: Diplomacy, Societies and Human Rights, 1972-1990*. Toim. Nicolas Badalassi, Sarah B. Snyder ja Anne-Marie Le Gloannec. Berghahn Books, New York 2019.
Kissinger, Henry. *Diplomacy*. Simon & Schuster, New York 1995.
Kivistö, Kalevi. ”Vasemmiston yhteistyön vauhdittaja.” Artikkeli teoksessa *Merkillinen Mauno.* Toim. Seppo Lindblom ja Pekka Korpinen. Otava, Helsinki 2019.

Kolbe, Laura. *Eliitti, traditio, murros. Helsingin yliopiston ylioppilaskunta 1960–1990*. Otava, Helsinki 1996.
Korhonen, Jarmo. *Valtataistelu. Mauno Koivisto murskaa Suomen porvarit*. Tammi, Helsinki 2015.
Korhonen, Kristiina, Kettunen, Erja ja Mervi Lipponen. *Development of Finno-Korean Politico-Economic Relations*. Helsingin kauppakorkeakoulun julkaisuja, B-66, Helsinki 2005.
Korhonen, Olli. *Integraatiomyönteisten etujärjestöjen linjat ja toiminta ennen Suomen EU-jäsenyyttä.* Turun yliopiston julkaisuja – Annales Universitatis Turkuensis, Sarja C, osa 441, Turku 2017.
Koroma, Johannes. *Suomalaisten hyvinvointia rakentamassa. Teollisuuden keskusliiton historia.* SKS, Helsinki 2015.
Kotkin, Stephen. *Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970–2000*. Oxford University Press, Oxford 2001.
Koulumies, Jyrki. *Kaikki ajoi Ladalla. Idänkaupan lyhyt oppimäärä.* Siltala, Helsinki 2016.
Kramer, Mark. "The Demise of the Soviet Bloc", *Europe-Asia studies,* 9/2011: 1535–1590.
Krebs, Ronald. "How Dominant Narratives Rise and Fall: Military Conflict, Politics, and the Cold War Consensus." *International Organizations,* 4/2015: 809–845.
Kujala, Antti. *Neukkujen taskussa? Kekkonen, suomalaiset puolueet ja Neuvostoliitto 1956–1971*. Tammi, Helsinki 2013.
Kumar, Krishan. "Philosophy of History at the End of the Cold War." Artikkeli teoksessa *A Companion to the Philosophy of History and Historiography.* Toim. Aviezer Tucker. Wiley-Blackwell, Chichester 2009.
Kuosmanen, Antti, with a contribution by Frank Bollen ja Phedon Nicolaides, *Finland's Journey to the European Union*. European Institute of Public Administration, Maastricht 2001.
Kuusterä, Antti ja Tarkka, Juha. *Suomen pankki 200 vuotta. II, Parlamentin pankki.* Otava, Helsinki 2012.
Kääriäinen, Seppo. *Sitä niittää, mitä kylvää. Keskustan strategiset valinnat 1964–2001.* Gummerus, Helsinki 2002.
Käyhkö, Arttu. *Mir – suomalainen sukellusalus.* Kustantaja Myllymäki, Espoo 2019.
Lahey, Daniel James. "The Thatcher Government's Response to the Soviet Invasion of Afghanistan, 1979-1980." *Cold war history,* 1/2013: 21–42.
Lawson, George, Armbruster Chris ja Michael Cox (toim.). *The global 1989: Continuity and change in world politics*. Cambridge University press, Cambridge 2010.
Leffler, Melvy P. ja Westad, Odd Arne (toim.). *The Cambridge History of the Cold War. Vol III, Endings.* Cambridge University Press, Cambridge 2010.
Leffler, Melvyn P. "Ronald Reagan and the Cold War: What Mattered Most." *Texas National Security Review*. 3/2018: 76–89.
Lehtilä, Hannu. *Tuntematon Koivisto.* Otava, Helsinki 1998.
Lehtilä, Hannu. *Mainettaan parempi. Valtioneuvos Harri Holkeri.* Otava, Helsinki 2001.
Lehtinen, Lasse. *Aatosta jaloa ja alhaista mieltä. Urho Kekkosen ja SDP:n suhteet 1944–1981*. WSOY, Helsinki 2002.
Lehtinen, Lasse. *Tanner. Itsenäisen Suomen mies.* Otava, Helsinki 2017.
Leppänen, Veli-Pekka. *Kivääri vai äänestyslippu? Suomen kommunistisen puolueen hajaannus 1964–1970.* Edita, Helsinki 1999.
Lillbacka, Ralf. "A Critical Assessment of Alleged Evidence of Western Submarine Intrusions in Swedish Territorial Waters." *Intelligence and national security,* 4/2015: 508–537.
Ludlow, N Piers. "More Than Just a Single Market: European Integration, Peace and Security in the 1980s." *British journal of politics & international relations*, 1/2017: 48–62.

Lukkari, Matti. *Lauri Sutela. Puolustusvoimain komentaja*. Otava, Helsinki 2003.
Luoto, Jari. *Ulkopolitiikka ja ihmisoikeudet. Suomen kansainvälisen ihmisoikeuspolitiikan murroskausi 1985–1995.* Gaudeamus, Helsinki 1997.
Luukkonen, Mari. *Rautaesiripun varjossa. Supo idän ja lännen jännitekentässä 1978–1990.* Otava, Helsinki 2022.
Löppönen, Paavo. ”Koiviston tieteellinen orientoituminen.” Artikkeli teoksessa *Merkillinen Mauno.* Toim. Seppo Lindblom ja Pekka Korpinen. Otava, Helsinki 2019.
Lynch, Philip. “Flexibility and closer cooperation: evolution or entropy?” Artikkeli teoksessa *Reforming the European Union: from Maastricht to Amsterdam*. Toim. Philip Lynch, Nanette Neuwahl, ja G. Wyn Rees. Routledge, Lontoo 2013.
Lyytinen, Eino. *Työväen pankki. STS ja sen edeltäjät 1909–1984*. Tammi, Helsinki 1983.
Lüthi, Lorenz M. *Cold Wars. Asia, the Middle East, Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2020.
Lähteenmäki, Ilkka. ”Kontrafaktuaalinen historia – mahdollisuus, ilmiö, harhaoppi.” Artikkeli teoksessa *Historian teoria. Lingvistisestä käänteestä mahdolliseen historiaan.* Toim. Kari Väyrynen ja Jarmo Pulkkinen. Vastapaino, Tampere 2016.
Macintyre, Ben. *Vakooja ja petturi: kylmän sodan tärkein vakoiluoperaatio*. Suomentanut Aura Nurmi. Atena, Jyväskylä 2020.
Mainio, Aleksi. *Erkon kylmä sota. Helsingin Sanomat Moskovan varjossa.* Siltala, Helsinki 2018.
Majander, Mikko. *Demokratiaa dollareilla. SDP ja puoluerahoitus pulataloudessa 1945–1954*. Otava, Helsinki 2007.
Majander, Mikko. *Komplekseja, kilpailua ja kumppanuutta Suomen ja Ruotsin suhteissa.* Siltala, Helsinki 2020.
Makko, Aryo. *Advocates of Realpolitik: Sweden, Europe and the Helsinki Final Act*. Stockholm University, Tukholma 2012.
Makko, Aryo. *Ambassadors of Realpolitik. Sweden, the CSCE and the Cold War*. Berghahn Books, New York 2017.
Mann, James. *The Rebellion of Ronald Reagan. A History of the End of the Cold War*. Viking, New York 2009.
Mansner, Markku. *Suomalaista yhteiskuntaa rakentamassa. Suomen työnantajain keskusliitto 1980–1992*. Elinkeinoelämän keskusliitto, Helsinki 2005.
Mastanduno, Michael. *Economic Containment: Cocom and the Politics of East-West Trade*, Cornell University Press, Ithaca, NY 1993.
Mastny, Vojtech. “The Cold War in Retrospect: Too Early to Tell?” *Cold war history,* 4/2014: 487–499.
Matala, Saara. *The Finlandisation of Shipbuilding: Industrialisation, the State, and the Disintegration of a Cold War Shipbuilding System*. Aalto University, Helsinki 2019.
Meacham, Jon. *Destiny and Power. The American Odyssey of George Herbert Walker Bush.* Random House, New York 2015.
Meinander, Henrik. *Suomi 1944. Sota, yhteiskunta, tunnemaisema.* 2. painos. Siltala, Helsinki 2012a.
Meinander, Henrik. *Tasavallan tiellä. Suomi kansalaissodasta 2000-luvulle*. Schildt, 1999.
Meinander, Henrik. *Tasavallan tiellä. Suomi kansalaissodasta 2000-luvulle.* 2., uudistettu laitos. Schildts & Söderströms, Helsinki 2012b.
Meres-Wuori, Ora. *Suomen ulko- ja turvallisuuspoliittisesta päätöksentekojärjestelmästä*. Ulkoasiainministeriö, Helsinki 2008.
Meres-Wuori, Ora. *Toimivaltasuhteet kansainvälisiä sopimuksia tehtäessä. Valtiosääntöoikeudellinen tutkimus*. Lakimiesliiton kustannus, Helsinki 1990.
Miles, Simon. *Engaging the Evil Empire: Washington, Moscow, and the Beginning of the End of the Cold War*. Cornell University Press, Ithaca, New York, 2020.

Minaev, Boris. (Минаев Борис), *Ельцин.* Molodaâ gvardiâ, Moskova 2010.
Mitzen, Jennifer. “From representation to governing: Diplomacy and the constitution of international public power.” Artikkeli teoksessa *Diplomacy and the Making of World Politics*. Toim. Vincent Pouliot, Iver B Neumann, ja Ole Jacob Sending. Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
Mitzner, Veera. “Almost in Europe? How Finland’s Embarrassing Entry into Eureka Captured Policy Change.” *Contemporary European history*, 3/2016: 481–504.
Mori, Jennifer. "The State of the Art. The Way of the Future.” *Diplomatica,* 1/2019: 5-12. https://doi.org/10.1163/25891774-00101002 Web.
Mueller, Wolfgang. *A Good Example of Peaceful Coexistence? The Soviet Union, Austria, and Neutrality, 1955-1991.* Austrian Academy of Sciences Press, Wien 2011. https://doi.org/10.2307/j.ctv3znxsz.19.
Mueller, Wolfgang. "The USSR and Permanent Neutrality in the Cold War." *Journal of Cold War Studies*, 4/2016: 148-179.
Mäkkylä, Laura. *Punainen viiva kartalla? Suomen diplomaattisuhteiden synty ja kehitys Etelä-Korean kanssa vuosina 1953–1989.* Pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2014.
Männikkö, Matti. ”Periodisointi historiantutkimuksessa.” *Futura,* 3/1996, 20–25.
Nevakivi, Jukka. *Miten Kekkonen pääsi valtaan ja Suomi suomettui*. Otava, Helsinki 1996.
Nevakivi, Jukka. ”Jatkosodasta nykypäivään 1944–2009.” Artikkeli teoksessa *Suomen poliittinen historia.* Toim. Osmo Jussila, Seppo Hentilä ja Jukka Nevakivi. WSOY, Helsinki 2009.
Newall, Paul. “Logical Fallacies of Historians.” Artikkeli teoksessa *A Companion to the Philosophy of History and Historiography.* Toim. Aviezer Tucker. Wiley-Blackwell, Chichester 2009.
Nousiainen, Jaakko. *Suomen poliittinen järjestelmä.* Kymmenes, uudistettu laitos. WSOY, Helsinki 1998.
Nousiainen, Jaakko. ”Valtioneuvoston järjestysmuoto ja sisäinen toiminta.” Teoksessa *Valtioneuvoston historia 1917–1966. III. Valtioneuvosto instituutiona.* Valtioneuvosto, Helsinki 1975.
Ovaska, Juho. *Mauno Koiviston idänkortti. Sotamiehestä presidentiksi.* Otava, Helsinki 2017.
Ovaska, Juho. “Murroksia ja jatkuvuutta.” Artikkeli julkaisussa *Ennen ja nyt – Historian tietosanomat,* 2/2020: 87–111.
Paavonen, Tapani. *Vapaakauppaintegraation kausi. Suomen suhde Länsi-Euroopan integraatioon FINN-EFTAsta EC-vapaakauppaan.* SKS, Helsinki 2008.
Paloheimo, Heikki. *Tasavallan presidentit. Kohti yhdentyvää maailmaa 1982–1994. Koivisto.* Weilin + Göös, Espoo 1994.
Patel, Kiran Klaus ja Weisbrode Kenneth. “Introduction: Old Barriers, New Openings.” Artikkeli teoksessa *European Integration and the Atlantic Community in the 1980s.* Toim. Kiran Klaus Patel ja Kenneth Weisbrode. Cambridge University Press, New York 2013.
Penttilä, Risto E. J. *Moskovasta Brysseliin. Suomen muuttuva ulko- ja turvallisuuspolitiikka*. VAPK-kustannus, Helsinki 1992.
Pernaa, Ville. ”Ystävyyspolitiikan aika: Suomi Neuvostoliiton naapurina.” Artikkeli teoksessa *Suomalaisen yhteiskunnan poliittinen historia.* Toim. Ville Pernaa ja Mari K. Niemi. Edita, Helsinki 2008.
Perttula, Pekka. *Äidin poika. V.J. Sukselainen hyvinvointiyhteiskunnan rakentajana.* Edita, Helsinki 2017.

Pesu, Jukka. *Suomi, rauhanturvaaminen ja kylmä sota 1956–1990. Rauhanturvaaminen osana Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikkaa sekä YK-politiikkaa.* Turun yliopiston julkaisuja – Annales Universitatis Turkuensis. Sarja C, osa 501, Turku 2020.

Pesu, Matti. *Introducing Ideational Foreign Policy Analysis: Explorations of the Underlying Ideas of Finnish Foreign Policy*. Tampere University, Tampere 2019.

Pesu, Matti. "Suurvaltaempiristi pienvaltion johtajana: Mauno Koiviston ulkopoliittinen uskomusjärjestelmä." *Kosmopolis: Rauhan-, konfliktin- Ja maailmanpolitiikan tutkimuksen aikakauslehti,* 2/2016: 6–24.

Plokhy, Serhii. *The last empire. The final days of the Soviet Union.* Basic books, New York 2014.

Plokhy, Serhii. *Tšernobyl. Ydinkatastrofin historia*. Suomentanut Kyösti Karvonen ja Seppo Raudaskoski. Otava, Helsinki 2020.

Pursiainen, Christer ja Forsberg Tuomas, *Ulkopolitiikkaa norsunluutornista.* Chan puma house, Tampere 2015.

Putnam, Robert. "Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games." *International Organization*. 3/1988: 427–460.

Rainio-Niemi, Johanna. *The Ideological cold war. The politics of neutrality in Austria and Finland.* Routledge, New York 2014.

Rathkolb, Oliver. "Bruno Kreisky. Perspectives of Top Level U.S. foreign policy Decision Makers, 1959–1983." Artikkeli teoksessa *The Kreisky Era in Austria. Contemporary Austrian studies. Vol 2.* Toim. Günter Bischof ja Anton Pelinka. Transaction Publishers, Lontoo 1994.

Rausmaa, Heikki. *"Kyllä kulttuurin nimissä voi harrastella aika paljon." Suomen ja Viron poliittiset suhteet keväästä 1988 diplomaattisuhteiden solmimiseen elokuussa 1991*. Helsingin yliopisto, Helsinki 2013.

Rautkallio, Hannu. *Alistumisen vuodet 1954–1961. Suomettuminen vai lännettyminen?* Paasilinna, Kirkkonummi 2010.

Rehn, Olli. *Corporatism and Industrial Competitiveness in Small European States: Austria, Finland and Sweden 1945-95*. University of Oxford, Oxford 1996.

Rehn, Olli. "Odottavasta ennakoivaan integraatiopolitiikkaan? Suomen integraatiopolitiikka kylmän sodan aikana ja sen päätösvaiheessa 1989–92." Artikkeli teoksessa *Johdatus Suomen ulkopolitiikkaan. Kylmästä sodasta uuteen maailmanjärjestykseen.* Toim. Tuomas Forsberg ja Tapani Vaahtoranta. Gaudeamus, Helsinki 1993.

Reimaa, Markku. *Kekkosen katiska. Suomen toiminta Etykissä 1968–1989*. Edita, Helsinki 2008.

Reimaa, Markku ja Mark Waller. *Helsinki Catch: European Security Accords 1975*. Edita, Helsinki 2008b.

Rentola, Kimmo. "Soviet Attitudes to Finnish Neutralism, 1947–1989." Artikkeli teoksessa *The Soviet Union and Cold War Neutrality and Nonalignment in Europe.* Toim. Mark Kramer, Aryo Makko ja Peter Ruggenthaler. Lexington Books, Lanham 2021.

Rentola, Kimmo. "Suomi kylmässä sodassa." Artikkeli teoksessa *Suomi muuttuvassa maailmassa. Ulkosuhteiden ja kansallisen itseymmärryksen historiaa.* Toim. Erkka Railo ja Ville Laamanen. Edita, Helsinki 2010.

Rentola, Kimmo. "Suojelupoliisi kylmässä sodassa 1949–1991." Artikkeli teoksessa *Ratakatu 12. Suojelupoliisi 1949–2009.* Toim. Matti Simola. WSOY, Helsinki 2009.

Rentola, Kimmo. "Supo, kommunistit, KGB." Artikkeli teoksessa *Isänmaan puolesta. Suojelupoliisi 50 vuotta*. Toim. Matti Simola ja Tuulia Sirvio. Gummerus, Jyväskylä 1999.

Renvall, Pentti. *Nykyajan historiantutkimus.* 2. painos, WSOY, Porvoo 1983.

Ritvanen, Juha-Matti. *Mureneva kulmakivi. Suomi, Neuvostoliiton hajoaminen ja YYA-sopimuksen loppuvaiheet 1989–1992*. University of Turku, Turku 2021.

Romano, Angela. “The EC Nine’s Vision and Attempts at Ending the Cold War.” Artikkeli teoksessa *Visions of the End of the Cold War in Europe, 1945–1990.* Toim. Frédéric Bozo, Marie-Pierre Rey, Piers Ludlow ja Bernd Rother. Berghahn Books, New York; Oxford 2012.

Romano, Angela ja Federico Romero. “European Socialist regimes facing globalisation and European co-operation: dilemmas and responses – introduction.” *European Review of History: Revue européenne d'histoire,* 2/2014: 157-164, DOI: 10.1080/13507486.2014.888711

Romano, Angela. “Re-designing military security in Europe: cooperation and competition between the European community and NATO during the early 1980s.” *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 3/2017: 445-471, DOI: 10.1080/13507486.2017.1282429

Rother, Bernd. “Between East and West – social democracy as an alternative to communism and capitalism. Willy Brandt’s strategy as president of the Socialist International.” Artikkeli teoksessa *The crisis of détente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985* Toim. Leopold Nuti. Routledge, Lontoo 2009.

Rusi, Alpo. *Kremlin kortti. KGB:n poliittinen sota Suomessa 1982–1991.* Docendo, Jyväskylä 2022.

Rusi, Alpo. *Tiitisen lista. Stasin vakoilu Suomessa 1960–1989.* Gummerus, Helsinki 2011.

Rusi, Alpo. *Vasemmalta ohi. Kamppailu Suomen ulkopoliittisesta johtajuudesta rautaesiripun varjossa 1945–1990.* Gummerus, Helsinki 2007.

Saari, Heikki. *Kotiryssät. Suomalaista suhdetoimintaa neuvostoaikaan*. Minerva, Helsinki 2014.

Salminen, Esko. *Vaikeneva valtiomahti? Neuvostoliitto/Venäjä Suomen lehdistössä 1968–1991*. Edita, Helsinki 1996.

Sarotte, Mary Elise. “Not One Inch Eastward? Bush, Baker, Kohl, Genscher, Gorbachev, and the Origin of Russian Resentment Toward NATO Enlargement in February 1990.” *Diplomatic history,* 1/2010: 119–140.

Savranskaya, Svetlana. “The Logic of 1989. The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe.” Artikkeli teoksessa *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*, Toim. Svetlana Savranskaya, Thomas S. Blanton ja Vladislav Zubok. Central European University Press, Budapest 2010.

Selvage, Douglas. “The Politics of the Lesser Evil. The West, the Polish Crisis, and The CSCE Review Conference In Madrid, 1981-1983.” Artikkeli teoksessa *The crisis of détente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985* Toim. Leopold Nuti. Routledge, Lontoo 2009.

Sending, Ole Jacob, Pouliot, Vincent ja Iver B Neumann. “Introduction.” Artikkeli teoksessa *Diplomacy and the Making of World Politics*. Toim. Vincent Pouliot, Iver B Neumann, ja Ole Jacob Sending. Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

Seppinen, Jukka. *Koiviston aika. Mauno Koiviston poliittinen ura*. Auditorium, Helsinki 2015.

Seppinen, Jukka. *Neuvostotiedustelu Suomessa 1917–1991. Strategia ja toiminta*. Ajatus, Helsinki 2006.

Service, Robert. *The End of the Cold War, 1985-1991*. Macmillan, Lontoo 2015.

Siltala, Juha. ”Teoriat historiantutkimuksen työkaluina ja tutkimustuloksina.” Artikkeli teoksessa *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historiantutkimuksessa.* Toim. Matti O. Hannikainen, Mirkka Danielsbacka ja Tuomas Tepora. Gaudeamus, Helsinki 2018.

Simola, Matti (toim.). *Ratakatu 12. Suojelupoliisi 1949–2009.* WSOY, Helsinki 2009.

Soikkanen, Timo. ”Autonomia ja sen kiistakohdat.” Artikkeli teoksessa *Suomi muuttuvassa maailmassa. Ulkosuhteiden ja kansallisen itseymmärryksen historiaa.* Toim. Erkka Railo ja Ville Laamanen. Edita, Helsinki 2010.

Soikkanen, Timo. ”Poliittisen historian historiaa – oman ajan opissa.” Artikkeli teoksessa *Lähihistorian palveluksessa. Turun poliittinen historia 50 vuotta*. Toim. Timo Soikkanen. Turun yliopisto, Turku 2015.
Soikkanen, Timo. *Presidentin ministeriö. Ulkoasiainhallinto ja ulkopolitiikan hoito Kekkosen kaudella. 1, 1956–1969*. Ulkoasiainhallinnon historia 2. Ulkoasiainministeriö, Helsinki 2003.
Soikkanen, Timo. *Presidentin ministeriö. Ulkoasiainhallinto ja ulkopolitiikan hoito Kekkosen kaudella. 2, Uudistumisen, ristiriitojen ja menestyksen vuodet 1970–81.* Toinen painos. Ulkoasiainhallinnon historia 3. WSOY, Helsinki 2008.
Soikkanen, Timo. ”Sorsa, Kekkonen ja Koivisto.” *Historiallinen aikakauskirja* 2/2018: 205-208.
Spohr, Kristina. *Post Wall, Post Square. Rebuilding the World after 1989*. Paperback edition, William Collins, Lontoo 2020.
Spohr, Kristina. “The Caucasus, 1990” Artikkeli teoksessa *Transcending the Cold War. Summits, Statecraft, and the Dissolution of Bipolarity in Europe, 1970-1990*. Toim. Kristina Spohr ja David Reynolds. Oxford University Press, Oxford 2016.
Steiner, Barry H, “Diplomatic Mediation as an Independent Variable.” *International negotiation,* 1/2009: 7–40.
Stenlås, Niklas ja Mikael Nilsson. “Cold War Neutrality and Technological Dependence: Sweden's Military Technology and the East-West Trade.” Artikkeli teoksessa *East-West Trade and the Cold War*. Toim. Jari Eloranta ja Jari Ojala. University of Jyväskylä, Jyväskylä 2005.
STUK-B-VALO 44. Väliaikainen raportti. Säteilytilanne Suomessa 26.4.–4.5.1986. Yhteisraportti, Säteilyturvakeskus, Ilmatieteen laitos, Pääesikunnan suojelutoimisto ja Sisäministeriön pelastusosasto, 1986.
Suomen eduskunta 100 vuotta. Teossarja, 12 osaa. Edita, Helsinki.
Suomi, Juhani. *Epävarmuuden vuodet. Mauno Koiviston aika 1984–1986.* Otava, Helsinki 2006.
Suomi, Juhani. *Kohti sinipunaa. Mauno Koiviston aika 1986–1987.* Otava, Helsinki 2008.
Suomi, Juhani. *Urho Kekkonen 1956–1962. Kriisien aika*. Otava, Helsinki 1992.
Suomi, Juhani. *Urho Kekkonen 1962–1968. Presidentti.*Otava, Helsinki 1994.
Suomi, Juhani. *Urho Kekkonen 1968–1972. Taistelu puolueettomuudesta.* Otava, Helsinki 1996.
Suomi, Juhani. *Urho Kekkonen 1976–1981. Umpeutuva latu*. Otava, Helsinki 2000.
Suomi, Juhani. *Pysähtyneisyyden vuodet. Mauno Koiviston aika 1981–1984.* Otava, Helsinki 2005.
Suomi, Juhani. *Suomi, Neuvostoliitto ja YYA-sopimus.* Tammi, Helsinki 2016.
Suomi, Juhani. *Ulkopolitiikka ja ulkoasiainhallinto: kolikon kaksi puolta*. Ulkoasiainministeriö, Helsinki 2001.
Suomi, Juhani. ”YYA-sopimuksen voimassaoloajan ennenaikainen pidentäminen vuonna 1983.” Artikkeli teoksessa *Poliittista ystävyyttä. YYA-sopimus 60 vuotta. Henkivakuutusta, reaalipolitiikkaa, ystävyyttä?* Toim. Vesa Vares. Turun yliopiston poliittisen historian julkaisuja 34, Turku 2009.
Søndergaard, Rasmus Sinding, *Reagan, Congress, and Human Rights: Contesting Morality in US Foreign Policy*. Cambridge University Press, Cambridge 2020.
Tarkka, Jukka. *Lännen tiellä. Paasikivestä Niinistöön.* Otava, Helsinki 2018.
Tarkka, Jukka. *Uhan alta unioniin. Asennemuutos ja sen unilukkari Eva.* Otava, Helsinki 2002.
Tarkka, Jukka. *Karhun kainalossa. Suomen kylmä sota 1947–1990.* Otava, Helsinki 2012.
Taubman, William. *Gorbachev: His Life and Times.* Simon & Schuster, London 2017.

Tunander, Ola. “Subs and PSYOPs: The 1982 Swedish Submarine Intrusions.” *Intelligence and national security,* 2/2013: 252–281.
Uimonen, Risto. *Rautakoura. Per-Erik Lundh, henkilökuva.* Minerva kustannus, Helsinki 2012.
Uutela, Marjo. “‘The End of Finlandization’. Finland’s Foreign Policy in the Eyes of the Two German States 1985–1990.” *International history review,* 2/2020: 410–423.
Uutela, Marjo. *Operaatio Pax: Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat ja Saksan kysymys Suomen ulkopolitiikassa 1987–1990*. Helsingin yliopisto, Helsinki 2017.
Van Laer, Arthe. “The European Community and the Paradoxes of U.S. Economic Diplomacy: The Case of the IT and Telecommunications Sectors.” Artikkeli teoksessa *European Integration and the Atlantic Community in the 1980s.* Toim. Kiran, Klaus Patel ja Kenneth Weisbrode. Cambridge University Press, New York 2013.
Vares, Vesa. ”Oppiaineen tieteellinen profiili.” Artikkeli teoksessa *Lähihistorian palveluksessa. Turun poliittinen historia 50 vuotta*. Toim. Timo Soikkanen. Turun yliopisto, Turku 2015.
Vares, Vesa. *Suomalaiskansallinen kokoomus IV. Korpivaellukselta vallan kahvaan. Kansallisen kokoomuspuolueen historia 1966–1987.* Docendo, 2017.
Vares, Vesa. ”Suomi lännen silmin.” Artikkeli teoksessa *Suomi muuttuvassa maailmassa. Ulkosuhteiden ja kansallisen itseymmärryksen historiaa.* Toim. Erkka Railo ja Ville Laamanen. Edita, Helsinki 2010.
Vares, Vesa. ”Vastustuksesta sietoon ja lopulta kannatukseen. Kokoomus ja YYA-sopimus sopimuksen solmimisvaiheessa ja Kekkosen Suomeen sopeutuneena.” Artikkeli teoksessa *Poliittista ystävyyttä. YYA-sopimus 60 vuotta. Henkivakuutusta, reaalipolitiikkaa, ystävyyttä?* Toim. Vesa Vares. Turun yliopiston poliittisen historian laitoksen julkaisuja 34, Turku 2009.
Varsori, Antonio. “The Relaunching of Europe in the Mid-1980s.” Artikkeli teoksessa European *Integration and the Atlantic Community in the 1980s*. Toim. Kiran, Klaus Patel ja Kenneth Weisbrode. Cambridge University Press, New York 2013.
Viialainen, Matti. *Neljä järisyttävää päivää. SKP:n puolinainen vallanvaihdos 1966.* Edita, Helsinki 2005.
Villaume, Poul, Ann-Marie Ekengren ja Rasmus Mariager (toim.). *Northern Europe in the Cold War, 1965-1990: East-West Interactions of Trade, Culture and Security.* Aleksanteri Institute, Helsinki 2016.
Virmajoki, Veli. *Cementing Science. Understanding Science through Its Development*. Turun yliopisto, Turku 2019.
Visuri, Pekka. *Suomi kylmässä sodassa.* Otava, Helsinki 2006.
Väisänen, Pekka. *Vallan varjossa. Poliittisten toimittajien historiaa 1960-luvulta 1990-luvulle*. Poliittiset toimittajat, Helsinki 1992.
Väyrynen, Kari ja Jarmo Pulkkinen (toim.). *Historian teoria. Lingvistisestä käänteestä mahdolliseen historiaan.* Vastapaino, Tampere, 2016.
Väyrynen, Mikko. ”Inarin ohjuskriisi 1984.” Artikkeli teoksessa *Suomi ja kriisit. Vaaran vuosista terrori-iskuihin.* Toim. Tuomas Forsberg, Christer Pursiainen, Raimo Lintonen ja Pekka Visuri. Gaudeamus, Helsinki 2003.
Wahlbäck, Krister. *Jättiläisen henkäys. Suomen-kysymys Ruotsin politiikassa 1809–2009.* Suomentanut Heikki Eskelinen. Siltala, Helsinki 2020.
Wesolowska, Ksenia. *The United States and Mediation Strategies in the Egyptian-Israeli Peace Process, 1973–1975.* University of Nottingham, Nottingham 2017.
Westad, Odd Arne. “Conclusions: was there a global 1989?” Artikkeli teoksessa *The global 1989. Continuity and change in world politics.* Toim. George Lawson, Chris Armbruster ja Michael Cox. Cambridge University press, Cambridge 2010.

Westad, Odd Arne. “Editors preface” teoksessa *The Last Decade of the Cold War: from Conflict Escalation to Conflict Transformation.* Toim. Olav Njølstad. Frank Cass, Lontoo 2004.
Westad Odd Arne, *The Cold War. A World history.* Allen Lane, UK, 2017.
Wettig, Gerhard. “The Last Soviet Offensive in the Cold War. Emergence and Development of the Campaign Against NATO Euromissiles, 1979-1983.” *Cold war history,* 1/2009: 79–110.
Wheeler, Nicholas J., Baker Joshua ja Laura Considine. “Trust or Verification? Accepting Vulnerability in the Making of the INF Treaty.” Artikkeli teoksessa *Trust but Verify. The politics of Uncertainty and the Transformation of the Cold War Order, 1969–1991.* Toim. Martin Klimke, Reinhild Kreis ja Christian F. Ostermann. Woodrow Wilson Center Press, Washington D.C. 2016.
Wilentz, Sean. *The Age of Reagan. A History, 1974–2008.* Harper Collins, New York, 2008.
Wolf, Louis ja Philip Agee. *Dirty Work: The CIA in Western Europe*. Secaucus (N.J.): Stuart, 1978.
Wuokko, Maiju. “Layers of Disunity: The Presidential Politics of Finnish Business, 1981–1982.” *Scandinavian journal of history*, 5/2013: 612–635.
Wuokko, Maiju. *Markkinatalouden etujoukot. Elinkeinoelämän valtuuskunta, Teollisuuden keskusliitto ja liike-elämän poliittinen toiminta 1970–1980-lukujen Suomessa*. Helsingin yliopisto, Helsinki 2016.
Ylikangas, Heikki. *Mitä on historia ja millaista sen tutkiminen?* Art House, Helsinki 2015.
Zakharova, Larissa ja Elaine MacKinnon. “Trust in Bureaucracy and Technology: The Evolution of Secrecy Policies and Practice in the Soviet State Apparatus (1917–91).” *Kritika (Bloomington, Ind.),* 3/2020: 555–590.
Zubok, Vladislav. *Collapse. The Fall of the Soviet Union*. Yale University Press, New Haven, 2021.
Zubok, Vladislav. “Soviet foreign policy from détente to Gorbachev, 1975–1985.” Artikkeli teoksessa *The Cambridge History of the Cold War. Vol III, Endings.* Toim. M.P. Leffler & O.A. Westad. Cambridge University Press, Cambridge 2010.
Zubok, Vladislav. “The Soviet Union and China in the 1980s: Reconciliation and Divorce.” *Cold war history,* 2/2017, 121–141.
Östberg, Kjell. *Olof Palme 1927–1986. Valtiomies ja humanisti elämäkerta*. Suomentanut Anna Maija Luomi. Minerva, Helsinki 2009.